

LIVERPOOL TRAINING COLLEGE

THE
ST. PHILIP
MEMORIAL
LIBRARY.

1906

SINGVLARITER IN SPE.

FOUNDED
BY FORMER STUDENTS

DDD. *Alvanus Atkins*

Noel Irving. 1906

March 1947

Press No.

No.

WITHDRAWN

Ex Libris

A. J. Atkins

Rome 1921

P. SYXTVS O. C. R.

NOTIONES
Archaeologiae Christianae

DISCIPLINIS THEOLOGICIS
ET LITVRGICIS COORDINATAE

VOL. I. PARS PRIOR

CVM CC TABVLIS TEXTVI INSERTIS

EDITIO ALTERA

ROMAE

EX OFF. TYPOGR. FORZANI ET SOC.

MCMIX

*Conceditur ut figurae libro propriae reproducantur,
dummodo debito modo et auctoris et operis nomen referatur.*

D 5
S Y S

S.N. HISTORY 68.

IMPRIMATUR

† Fr. AUGUSTINUS MARRE Ep. Const.,
Abbas Gen. O. C. R.

IMPRIMATUR

Fr. ALBERTUS LEPIDI O. P., S. P. A. Magister.

IMPRIMATUR

IOSEPHUS CEPPETELLI Patriarcha Constantin., Vicesgerens.

EXCELLENTISSIMO DOMINO

AVGVSTINO MARRE

EPISCOPO CONSTANTIENSI

ABBATI GENERALI O. C. R.

LIBER SACER

ESTO

AD LECTOREM

Nondum alter praeter lapsus erat mensis a quo liber hic in lucem prodierat, cum iam cogitandum fuit de nova eiusdem paranda editione. Adde congratulationes undique auctori missas, cum privatim vel ab Ecclesiae sanctae Principibus, tum vero publice.

Earum non est mens nobis specimen evulgare; nihilominus temperare nequimus quin quod hos maxime honestat labores, iisque ad finem feliciter perducendis mirum quantum favet, id in publico proponamus.

Dal Vaticano 24 Iulii 1908.

Revme Pater,

Praeclarum laborum tuorum fructum, librum qui inscribitur *Notiones Archaeologiae Christianae* a te nuper in lucem editum Summus Pontifex libenti gratoque excepit animo. Simul quod notiones ipsas tam ordinate digessisti ut lumen ac non mediocre emolumentum inde possint haurire qui theologicas et liturgicas disciplinas colunt, Ipse vehementer laetatur. Exoptans vero ut Deus curas tuas large rependat, testem benevolentiae Suae benedictionem apostolicam peramanter impertit.

Gratias et ego habeo ob alterum libri exemplar humanissime mihi delatum.

Hac autem secunda occasione utor ut studium meum confirmem quo sum

Tibi

Addictissimus

R. Card. MERRY DEL VAL.

Rev.^{mo} P. Syxto O. C. R. - Romam.

PRAELOQUIUM

Christianae archaeologiae definitio atque momentum. — Monita ad studiosos.
Methodus auctoris in his cōpilandis notionibus adhibita.

ARCHAEOLOGIAE vox in universum accepta et ex eius etymologia (*ἀρχαῖος* = *antiquus*, *λόγος* = *sermo*) cum rerum antiquarum quarumcunque, morum, rituum etc., tum monumentorum studium significat. Vetustate autem circumscripta christiana, vox illa disciplinam seu scientiam innuit, cuius est priscorum christianorum conditionem describere iuxta diversas eorum cum ethnica christianaque societate necessitudines, eorumdem mores prout ex monumentis colligi possunt.

Definitio haec, ad rem christianam ut est contracta, rite dumtaxat enuntiatur post clarissimi viri I. B. De Rossi elucubrationes et reperta, qui certos canones stabilivit, studiosi ut possent ex eorum norma, sicuti in ceteris disciplinis, et in hac tute ad certas pervenire conclusiones.

Duplex archaeologiae christianae est utilitas: nimirum christianismi historiae veluti subsidium inservit, in quo non parvam a profana historia lucem accipit; deinde tamquam ecclesiasticae traditionis eloquentissimum extat testimonium; quamobrem inter praecipua loca theologica rite numeranda ~~est~~^{est}; ⁽¹⁾ immo eo interdum ceteris locis fit pluris (Scriptura

(1) Egrege P. GENER S. I. (*Theologia dogmatico-scholastica*, Romae, 1768; 6 vol. in-4) monumenta epigraphica ad unitatem ac trinitatem Dei, ad Christi divinitatem confirmandam descripsit. Sed longe altius hodie assure. e catholicus theologus valet tum in monumentis epigraphicis, tum et praesertim in picturis sculptilibusque perpendendis. Iam ante I. B. De

Sacra excepta Ecclesiaeque auctoritate), quo sensibilius priscorum fidelium fidem moresque aperit studioso, ingenua licet saepe sub forma et veluti infantili symbolo aut ideogrammate ostensos. Temperare non possum quin aliqua illustris Mons. Martigny (cuius auctoritas omnibus magni est facienda), verba describam: « Ne dilabatur memoria christianam archaeologiam unice speculativam scientiam non esse; neque ad historicam tantum eruditionem spectare; novissimus enim atque copiose manans apologeticus fons est ipsa circa Fidei veritates, atque omnium fortasse firmissimum instrumentum est catholicae traditionis. Etenim prisca christiana monumenta, inscriptiones praesertim, gravioribus tum ad dogmata tum ad disciplinam pertinentibus quaestionibus lucem indubiam afferunt, quas Patres auctoresque ecclesiastici persaepe non satis perspicue illustrant, ac proinde malae dissidentium fidei illas oppugnabiles relinquunt ».⁽¹⁾ Hinc est quod haec scientia, sicuti S. Scriptura, propria, pene dixerim exclusive propria, sit viri ecclesiastici, quippe qui historicis literariisque iam imbutus sit cognitionibus, quae ad studium christianae archaeologiae etiam in tiro-nibus requirantur, quibus insuper et ecclesiasticam sapientiam addat. Dicet aliquis neque Bosium neque I. B. De Rossi viros fuisse ecclesiasticos, qui tamen ceteros archaeologos longe superarunt. Ita plane; sed qui illos ad tantos tamque arduos diuturnosque labores suscipiendos induxere, nonne religiosi et ecclesiastici viri fuerunt? Bosius primos dedit gressus in per-lustrandis catacumbis Ciacconii O. P. ductu; Philippi Nerii vero suasionem et plurimum romanae ecclesiae praelatorum hor-

Rossi reperta, antiqua monumenta inter loca theologica recensebantur a P. PERRONE, in Universitate Gregoriana professore (*Praelectiones Theol.* editio post secundam Romanam, 1852, col. 1251 et seq.). Immo monumenta theologice considerata videmus in scriptis Fernandi PIPERII Berolinensis, maxime in eius opere: *Einleitung in die monumentale Theologie*, Gotha, 1867, quo exposuit quod iam publice Berolini docuerat multo ante tempore. Hodie vero nulla est dogmaticae scientiae cathedra, in universitatibus studiorum, ubi WILPERTI volumina (*Le pitture delle catacombe*) non terantur.

(1) *Revue des questions historiques*, 1er avril 1873, p. 666.

tatu manum *Romae subterraneae* descriptioni admovit. Quomodo autem I. B. De Rossi, sine perillustri magistro suo P. Marchi S. I., et sine Pontificis Pii IX protectione et opibus, ad tanta tamque mirabilia adinventare pervenire potuisset? Ceterum Deus cui vult ingenii copiam et vires largitur; unde non est cur erubescamus, inter innumerabiles ecclesiasticos viros vetustati sacrae operam impendentes, aliquos laicos recensere: nam si isti, sacris vacando disciplinis, in ipsis doctiores nobis evaserint, hoc profecto nobis vituperationi non erit, sed potius animi erigendi optima ratio; siquidem et laicos fit evidens, eosque ingenio praeditos nobilissimo, christiana antiquitate sapientiaque allici. I. B. De Rossi, qui curriculum utriusque iuris compleverat studiorum in Collegio Romano, versatissimus etiam erat in theologica scientia; atque data occasione, licet se archaeologum tantum humiliter profiteretur, nihilominus uti divinae scientiae magister monumenta theologicè illustrabat. Qua in re et eius discipuli eminebant. Ceterum hodie omnibus patet locus in sacrae archaeologiae ambitu, qui ita longe lateque terminos suos explicavit ut fere nemo possit omnia non mediocriter complecti quae in ipso contineantur. Et sic inter christianos archaeologos idem fit atque in alio quolibet eruditorum coetu. Omnes quidem medici (ex. gr.) morbis universis mederi didicerunt; at plerumque unusquisque in aliqua speciali parte excellet, cui speciali modo se applicaverit. Et est revera inter archaeologos qui picturis accuratius studuerit, qui autem epigraphis, qui monumentis sculptis et constructis etc.; denique qui haec omnia ad dogmaticam et qui ad liturgiam referat. Iam vero nihil de his clero negligendum est, cum, sive de historica, sive de dogmatica, vel de liturgica re agatur, persaepe monumenta, quae discrepantia inter se videntur, eidem veritati catholicae demonstrandae inserviant.

Multis christiana archaeologia est veluti campus feracissimus, iis praesertim quibus saepe cum acatholicis negotium est: multis, e contrario, terra est adhuc virgo. Cum enim eius progressus nuper novum aperuerit argumentorum fontem, non satis cognoscebantur fructus inde percipiendi, neque inter fa-

miliaria documentorum genera christiana monumenta locum obtinuerant. Verum nulla posthac valebit excusatio; summa enim auctoritas praecipit ut rite christianis antiquitatibus instruantur sanctuarii discipuli, atque provide hac tam utili disciplina, per integrum theologiae cursum, ipsi exerceantur. Quapropter, inductus ego ad has tradendas notiones *Programmate generali studiorum* anno edito elapso atque a Summo Pontifice approbato, supervacaneum non existimavi, de re monere studiosos, sine qua frustra ab hac nova disciplina fructus expectabimus ullos, priusquam ipsas disciplinae notiones explicandas aggressus sum.

Monumenta antiqua saniore critica illustrata, sicuti a I. B. De Rossi fuerunt, catholico apologistae pretiosa et inconcussa testimonia traditionis praebent, ac proinde argumenta *ad hominem*, ut vocant, efficacissima, quia etiam per se sola verissima, contra hodiernas dissidentium cavillationes potissimum porrigunt. Ostendunt videlicet haec monumenta quae priscorum christianorum fuerit fides, praesertim circa realem Christi in Eucharistia praesentiam eiusque divinitatem; circa existentiam purgatorii, sanctorumque communionem; ostendunt insuper quae in administrandis quibusdam sacramentis fuerit Ecclesiae praxis: ex quibus omnibus illud conficitur, Ecclesiam prisci temporis, ut a Christo Domino fundata est atque ab Apostolis eorumque successoribus ordinata, eandem totam in praesenti Catholica Ecclesia inveniri.

Prima fronte id incredibile fortasse alicui videbitur; et tamen ita se habet res: non enim de facto institutionis huius vel illius sacramenti agitur, quod ad archaeologiam minime spectat; sed de illis quae post institutionem fiebant: de usu, de praxi, de consuetudine, de fide sacramentis institutis praestita. Nimirum archaeologia nobis obiicit quomodo, pro christiana quam susceperant fide, prisci fideles se gererent; et quia ratio agendi aperit agentis animum, ita qua essent illi mente, quid de Ecclesiae doctrina quam profitebantur cogitarent monumenta demonstrant. Neque illusioni aut errori locus dari potest ubi non unum et alterum, huius vel illius loci,

sed innumerabilia monumenta dissitisque erecta in regionibus, diversissima inter se, diversissimo modo idem confirmant. Et sicuti unitas doctrinae ex disciplinae unitate recte concluditur, siquidem haec ex illa pendet emanatque, ita, ex. gr., utraque perspicue demonstrari potest in praecipuis eius lineamentis, per symbolismi unitatem, ad quam exhibendam monumenta ecclesiarum totius orbis, necnon et Patrum scripta conspirare dixeris.

Hoc certe exigi potest a monumentis, quamvis sub hoc universali aspectu, quod sciam, parum hucusque dictum fuerit. Ipse videbit lector si illud conicere fas est; nam monumenta exponere et illustrare ratio totius praesentis est operis, ita ut meum deinde tantum sit syntheticas propositiones suggerere quas lector ex propositis monumentis concludere iam valebit, ac ne quid alicuius momenti lectorem fugiat curare.

Ex altera parte quoddam perniciosum extremum vitandum est: nimirum tribuere plus auctoritatis archaeologiae quam revelationi aut magisterio Ecclesiae. Lector fortasse in S. Theologia rite instructus superfluum hoc poterit monitum invenire; auctor autem non ita, experientia edoctus. Etenim quod quis catholicus vir atque etiam ecclesiasticus fere quaesierit ex monumentis eam quam solum ex revelatione petere fidem licet, mihi iam contigit notare, idque aut ex ignorantia fit, aut nimiam, heu, habere videtur congruentiam cum rationalistarum hodierno cogitandi more: scilicet si qua insita iam animo ante sit de infirmo dogmaticarum veritatum fundamento, sive ex defectu fidei sive ex defectu scientiae opinio orta sit, omnino est deponenda antequam ad archaeologicas rationes deveniatur, ut ex eis maxima percipiatur utilitas. Tironibus loquendum esse mihi suppono; utar igitur exemplo. Quum optimum de verbis, quibus ~~narrat~~ Ioannes, ⁽¹⁾ pollicetur esse Christum Eucharistiae sacramentum, commentarium audivimus, iam dubitare ultra non licebit de praefati sacramenti veritate, quod revera, stans Christus Dominus promissis, in ultima coena praestitit. Re enim

vera quater loquitur Christus de hoc sacramento in citato textu Ioanneo, veluti de re ad vitam aeternam absolute necessaria; atque ex eo sumit sermonis repetendi rationem, quod Iudaei scandalizabantur: *Quomodo*, invicem dicebant, *potest hic nobis carnem suam dare ad manducandum?* et quod aliunde ad sensum verborum litteralem mentes audientium revocare oportebat, quia facile tropice, idest aut spiritualiter aut moraliter, etiam ab Apostolis verba illa accipi poterant. Ibi ergo et alibi in sacro textu nobis hauriendum est motivum et fundamentum fidei nostrae iuxta illam interpretationem quam Ecclesia probatam habet et proponit, et hoc sufficere debet etiamsi nihil tale proferrent traditio et monumenta Ecclesiastica. Quae porro veniunt argumenta ex historia, veluti secundaria habenda sunt et potius explicativa modi quo res credebatur et secundum quem agebatur. Non sunt ergo historica argumenta plus facienda quam par sit, nisi eadem simul testimonium revelationis traditae extent. Sed iam in limine declarare queo nihil in monumentis inveniri quod non alias prius apparuerit, praesertim in Scriptura, si de veritatibus fundamentalibus Ecclesiae agatur; et si quid novi occurrat, id ad disciplinam et praxim pertinere omnino. Igitur non ideo Scripturae atque Ecclesiae magisterio adhaerendum est quod quae ipsae docent etiam a primaevis credebantur christianis, ut monumenta probant, sed antiquitatis studium efficiet ut fides, iam in verbo divino fundata et ab infallibili Ecclesiae magisterio adaucta etiam atque etiam roboretur, si possibile fiat, et incrementum et nova accipiat arma novos adversus errores et hostes.

Verum, quod in nobis est vituperandum, laus et commendatio fit in animis dissidentium, nempe illorum ex sectis protestantibus qui nullis praeconceptis opinionibus veritatem quaerunt, atque supremas fidei optant rationes cognoscere. Accidit enim persaepe ut protestantes, praesertim e pastorum coetu, minime contenti iis quibus imbuti sunt religionis notionibus, ardentem quod dubia dissipare valeat cognoscere velint. Id autem non nisi in traditione Ecclesiae iis invenire fas est; nam ad Scripturam quod pertinet, amoto infallibilis magisterii lumine,

nihil apud eos incertius esse potest, cum in quavis ex innumeris sectis in quas protestantes divisi sunt nihil possit sibi consistere, atque singulis pastoribus, ne dicam fidei unicuique, integrum sit ad proprium privatumque iudicium appellare, etiam in obscurissimis S. Scripturae locis. Nulla igitur illis est ratio cur magis adstipulandum sit huic quam illi doctori; et sic in ipso religionis fundamento, quod sit inconcussum oportet atque immutabile, quisque disertus esse poterit, sive pro sive contra in eodem principio loquatur. Praeterea, cum ratio potissima Reformationis, ut iactant dissidentes, eo consistat, quod in Catholica Ecclesia a puritate fidei antiquae ad superstitionem descitum sit, cumque animos occupaverit cupido ad primae-vam puritatem resiliendi, profecto nihil facilius persuadebitur, nihil verius de vera et pura fide ac proinde complectenda animis dissidentium obiicietur, quam quae prisca christiana monumenta exhibeant. Nemo fere est qui de protestantium sectis ad catholicam veritatem se recipiat, quin prius aut I. B. De Rossi vel eius discipulorum volumina consuluerit, aut ipsas adierit catacumbas.

Id vero, cum primum perspectum habuerint pastores protestantes, quasi molesta sollicitati cura, De Rossi voluminibus aliam *Romam subterraneam* auctore Theophilo Roller opponere sategerunt. De ea, in decursu operis, pro opportunitate redibit sermo.⁽¹⁾

(1) Ut iam in limine intelligatur qua mente opera haec navata fuerit, notare sufficiet auctorem, in quodam I. B. De Rossi necrologico articulo (*Revue de l'histoire des religions*, sept.-octob. 1894), cum ex una parte optimam viri defuncti fidem laudibus prosequeretur summumque ingenium, ex altera Commissionem Sacrae Archaeologiae, cuius I. B. De Rossi caput fuerat, callide insinulabat de quibusdam silentio praeteritis monumentis aut etiam suppressis; iis nimirum quae de romanorum episcoporum uxoribus mentionem facerent: *Se figure-t-on*, aiebat, *son embarras, si elle avait trouvé l'épithaphe de la femme de quelqu'un des plus anciens évêques de Rome?* (p. 200). Sed male salso sua ipsius improbitas offecit, quominus adverteret quam facili posset negotio insulsae accusationi responderi. Etenim nil mirum si habuerit romanus aliquis episcopus uxorem; nam potuit eam, mutuo consensu, deserendo clero adnumerari, secundum disciplinam tunc in occidentalibus vigentem ecclesiis et uti evenisse ex. gr. de S. Damasi patre egregius Marucchi affirmat.

Vix attinet dicere bonae dissidentes fidei ab examinandis monumentis minime destitisse; nam hoc ipso quod adversarii nervis omnibus codices codicum in locum subrogare atque novo monumenta sensu interpretari conarentur, factum est contra ut nec archaeologorum volumina despecta in bibliothecis pulverulenta iacerent, et monumenta ipsa quam maxime adita essent.

Postremo, pessima methodus illorum esset qui in singulis imaginibus pictis aut sculptis omnibusque epigraphicis phrasibus aliquid invenire quod dogmati semper alludat praesumerent.

Istud, praeterquam religioni noxium, perridiculum foret, non secus atque, ut aliqui saeculo elapso praesumpserunt, in omnibus antiqui Aegypti monumentis quomodocumque hieroglyphicis instructis aliquid conspiciere quo veritas mosaicae narrationis fulciretur.

Hoc periculum obiter tetigisse sufficiat ut a studiosis declinetur, I. B. De Rossi exemplum secutis; cuius nihilominus mens non fuit theologi partes usurpare atque subiectam materiam exhaustire, ⁽¹⁾ sed ambitum archaeologiae minime transire aestimavit. Qua re maxime religionis causae profuit, nam tales ad conclusiones pervenit, iisque talia principia stabilivit, ut maximi vel apud eruditos protestantes fieret; nosque proinde efficit ut confidentes eius adiremus volumina, quin de nimia credulitate coargueremur. Hanc integritatis laudem eum decebat sibi acquirere, qui prima iacere fundamenta divina Providentia destinabatur sacrae archaeologiae aedificii: quod tandem aedificium, nedum ornari, etiam perfici a I. B. De Rossi posteris debet. Multum in hunc finem iam effectum est praesertim Commissionis S. Archaeologiae cura; at suburbanum romanum solum immensos adhuc suis in visceribus celat historicos thesauros, praeter ea quae iam tradere, opportunis fossionibus, coactum est, potissimum nostra tempestate. Quapropter, latior in dies aperitur archaeologis doctrinae fons, historiae scilicet

(1) « Archaeologum enim, non theologum, me agere oportere probe sentio » (*Spicilegium Solesmense*, t. III, p. 572).

Religionis Christi eiusque dogmatum ac disciplinae, unde et apologetica et ascetica doctrina alitur; nova reperta corrigunt aliquando, plerumque illustriora faciunt antiqua cumulantque; monumenta saepe suppeditant ut integrae historiae paginae, temporis hominumque iniuria deperditae, recuperentur.

Surgant ergo tam nobilis disciplinae studiosi, et originibus christianis operam benignamque ingenii venam illustrandis impendant: gratus qui praesens capessivit opus eos corde magno salutat.

RATIO ET VIA PRAESENTIS OPERIS.

Non semel, inter eos quibus cogitatum de praecipuis archaeologiae christianae notionibus latino idiomate tradendis communicavi, dissuadentes inveni; nam, mihi obiiciebatur, si eleganter fiat, pauci intelligent, aut prae nimia attentione requisita opus evolvere cito fastidient. Quod si pedester sit sermo, tunc melius esset vulgari scribere sermone. Ego autem non ita sentio, qui nescio invenire aliam latina universaliorem linguam. Non erit sermo elegans? Nihil refert; dummodo facile intelligatur. Hoc idioma, ut puto, convenientius est vestimentum sacrae vetustati, atque utinam dies illucescat illa, qua latinus sermo veluti communis multoque ceteris aptior ad maxima inter nationes et populos negotia tractanda adhibeatur. Ceterum de scientia agitur cuius fontes ad tempora resiliunt cum lingua latina in usu erat, eamque igitur callere archaeologum aut archaeologiae studiosum omnino decet, et risum movent qui, scalptores velut sine scalpro, archaeologiae studere praesumunt, quin verbum latinum intelligant.

De methodo operis dicam breviter. Nimirum, eandem tenui rationem quam expertus sum plures per annos melior~~em~~^{em} ad tam varias tamque multiplices notiones docendas. Sunt qui eiusmodi notiones consistere putent paucis ad dogmata allusionibus, prout ex epitaphiis vel picturis eruantur. Si ita esset ann^o uno satis abunde expleretur materia. Verum enimvero non dogmata tantum sed et liturgia, et disciplina, et ius, et historia denique miram recipiunt ex veneranda antiquitate lu-

cem; ista insuper omnia non minus atque dogmata a dissidentibus et rationalistis impetuntur hodie. Adde, quod tempora ipsa nostra ad origines semper revocent cuiuscumque institutionis, originesque autem christianae nobiliora ingenia exerceant. Quapropter neminem puto mihi vitio versurum quod intimius voluerim sub diversis praefatis adspectibus rem archaeologicam tractare; hoc enim modo dumtaxat, experientia edoctus, proficuum video evasuram novam theologiae discipulis praescriptam materiam. In deliciis hodie habentur libri multis condecorati figuris (profecto istae non desiderabuntur in hoc libro); sed illud deerit, expositio scilicet rerum nulla aut rara et insufficienti probatione addita, rapidusque inter monumenta quisquillasque cursus, aut horum veluti recensio sive catalogus, quod parum aut nihil interest studiosis, et curiositati potius explendae quam christianarum originum studio inservit. Quid exempli gratia prodest integrum picturarum cognoscere catalogum earumque diversam aetatem, si studiosus nesciat picturam saeculi secundi a pictura saeculi tertii vel quarti distinguere? Quid si nesciat diiudicare inter christiana et ethnica monumenta? Et tamen in hoc praecipue, post monumentorum inventionem interpretationemque, consistit scientiae archaeologicae progressus. Anno 1824, omnes vetustatis periti mirati sunt quod canonicus Settele, ita sagaciter ut nemo antea, quaedam chronologica posuerit criteria ad monumentorum christianorum aetatem dignoscendam.⁽¹⁾ At quantum in hoc progressi sunt eius posteri, quantum distat Settele citata opella ab egregio opere Iosephi Wilpert, *Le pitture delle catacombe*!

Quodcumque cimelium eo fit maioris quo antiquius perhibetur; maximi vero facienda antiquiora cimelia si ad dogmata aliamque ecclesiasticam disciplinam alludent. Chronologicum igitur criterium primus veluti est gradus ad valorem monumentorum dignoscendum, atque indignum semper existimavi quod scientia archaeologica simplici enunciatione et descriptione

(1) *Memoria sull'importanza dei monumenti che si trovano nei cemeteri degli antichi cristiani del contorno di Roma*, Roma, MDCCCXXIV.

monumentorum doceretur, perinde ac si non quidem disciplinarum sacrarum studiosis liber componeretur, sed curiosis quibuslibet qui paucis contenti sint notitiis oportet, aut nolint petere altius.

Haec minime ad alios auctores vituperandos dixi, unusquisque suum habet pretium, sed ut meam quae sit hac in re sententiam aperirem. Fratres De Rossi, Wilpert, Le Blant, Grisar alique clarissimi auctores fructus suarum elucubrationum inventorumque non dubitarunt nobis tradere; id nihilo minus fecerunt crassioribus ac pretiosioribus voluminibus quam ut studiosi omnes facile iis uti possint. Circa artem christianam primaeavam iam egregie praeiverat P. Garrucci et P. Marchi: cur ex monumentalibus horum operibus illos non colligeremus canones quibus stabiliendis per totam insudarunt vitam doctissimi illi viri? Numquid sacra christiana archaeologia indigna reputabitur quae scientifica methodo in scholis tractetur? Suntne forte illi canones archaeologorum tantum exclusivum secretum?

Sed alia insuper querela ad aures mihi pervenit: archaeologi plerumque locales sunt; Romani autem archaeologi ita scribunt quasi extra Romana monumenta nihil consideratione dignum inveniatur.

Hoc non parum exaggeratum videtur, nam si aliqua analogia est inter historiam et monumenta, idem de archaeologia christiana dicere possumus ac de ecclesiastica historia, nempe potissimam historiae partem ad Romanum episcopatum spectare; primamque in re antiquaria Romanis monumentis deberi. Cui similitudini aliquid posset quis tantum obiicere, si Romae minoris momenti atque alibi extarent monumenta; sed contrarium prorsus notamus: ubinam gentium locus invenitur Apostolorum praedicationis adhuc vestigia servans extra Romana coemeteria? Catacumbae vel totius orbis, nedum earum plerumque incerta sit, neque antiquissima actas, etiam simul collectae, vix romanas catacumbas aequarent.⁽¹⁾ Istae insuper

(1) Notatu digna mihi haec clarissimi Leclercq verba videntur: «Les cimetières souterrains ou *catacombes* ne sont nulle part aussi étendus et aussi célèbres qu'à Rome; ceux de Syracuse prennent rang à la suite,

incredibiles thesauros historicos et apologeticos continent ad saeculum usque primum pertingentes. Adde quod in Romanis coemeteriis illam traditionis et liturgiae historiam contexere licet, quae, cum fuerit Romana, veluti universa habenda est. His igitur catacumbarum romanis monumentis primus assignandus est locus; nam si de basilicis vel martyriis sermo fiat, quamvis urbs Roma antiquissima eius generis monumenta possideat, haec tamen sicut cetera huiusmodi postconstantiniana sunt: nullibi de antiquioribus aedificiis ecclesiasticis aliud quidquam mansit, nisi duo oratoria super S. Callisti coemeterium constructa, quorum unum (oratorium Ss. Syxti et Caeciliae) pontificis Fabiani aetatem (236–250) respicere videtur. Priscorum trium saeculorum monumenta funeraria tantum, una cum exigua supellectile, nobis relinquuntur.

Quibus omnibus minime intelligo ut omnino extraromana monumenta excludantur, sed solum ut suum habeant locum historice et chronologice congruum, neque antiquiora submoveant vel opprimant; neque, ut clarius loquar, testulae et frustula saeculi quinti, sexti etc. in museis iacentia, aut sarcophagi africani vel asiatici, exempli gratia, et paucae sepulcrorum basilicarumque ruinae ad eandem aut inferiorem aetatem pertinentes pluris fiant, quam venerandae illae subterraneae necropoles, omnigenis monumentis ditissimae, tam antiqua tamque insignia fidei nostrae documenta praebentes. Illa artem potius respiciunt, ista, praeter cetera, doctrinam Ecclesiae, eamque ab apostolicis inde temporibus, confirmant. (1)

bien que, au point de vue architectonique, ils soient les plus parfaits de tous; ceux de Naples, de Cyrène, d'Alexandrie, de Mélos et quelques autres ont de moins en moins d'importance. Les catacombes de Rome n'appartiennent pas seulement à l'histoire monumentale, mais encore à l'histoire des institutions primitives et de la situation politique et sociale du christianisme, dont elles étaient, à certaines époques, le siège officiel. C'est à ce double point de vue que nous les étudierons » (*Manuel d'archéologie chrétienne*, t. I, p. 218–219).

(1) Sane inficiari nequimus multum conferre ad cognitionem christianarum originum examen innumerabilium cimeliorum in museis orbis iacentium, sed praeterquam ista, paucis exceptis, saeculum quartum ut

Iam, ut veniam ad hanc priorem libri primi partem, spero fore ut ratio viaque quam tenui studiosis non displiceat. Et enim, antequam de monumentorum valore inquiramus, ea cognoscere in ipsa eorum origine et legali aut tolerata existentia debemus. Primum indispensabile prorsus dicendum, secundum nobis revelabit quatenus fuerit Ecclesiae conditio respectu bonorum immobilium, quae, titulo communi, seu ut societas, possidebat. Iam vero hodieque plures possessiones antiquae, aut ecclesiasticae, aut ab Ecclesia olim administratae, extant, eaeque, non minus atque ethnica *columbaria*, characterem collegialem servant; aliqua videlicet Romana coemeteria, ac potissimum coemeterium Callisti. Hoc autem coemeterium, cum veluti officiale esset, proindeque antonomastice simpliciter *coemeterium* vocaretur, ab archidiacono Ecclesiae Romanae administrabatur. En alius fons ecclesiasticae eruditionis ad quem feliciter hausit I. B. De Rossi, novum praesertim documentum quoddam historicum, *Philosophumennon* librum, cum noviter inventis monumentis conferendo. ⁽¹⁾ Hinc denique fas erit investigare intimius quinam fuerit in persecutionibus animus Ecclesiae modusque agendi, item Christianorum mores et ritus erga defunctos; idque denique ad considerandum cultum nos adducet.

Quod si ad ipsum coemeterium vertamus oculos, non solum datum erit, De Rossi duce, illud cognoscere, sed ex eius examine canones quoque et principia eruere, quae quam maxime ceteris coemeteriis monumentisque dignoscendis inservient. Hoc praecipuum est voluminis primi argumentum, ad quod innumerae aliae quaestiones natura conferuntur.

Nostra tempestate, quasi in morem venit iuxta proprium maximum dumtaxat attingunt, eadem reflectunt plerumque symbola et subiecta quae iam multo ante in funerariis catacumbarum monumentis apparuerant. Unde utiliter recensentur quidem veluti evolutio (ut hodiernotar vocabulo) antiquiorum subiectorum, et testes non raro rituum vigentium; immo id fines archaeologiae quodammodo transit ditionemque artis attingit. Nilominus parum id proposito pontificii programmati responderet, si praeter modum ambitus eius laxaretur, cum antiquiorum notiorum detrimento.

(1) *Bull. di arch. crist.* a. 1866.

et personale criterium quaestiones non paucas veluti solutas proferre, quae adhuc ancipites habentur, omissis, quae contra sunt, aliorum criticorum argumentis, vel obiter productis, vel imminutis. Equidem, cum notionum compilatorem me potius agere sentiam, praecipuas quaestiones archaeologiam et historiam vel liturgiam simul respicientes, quae hodie agitantur in coetibus et ephemeridibus eruditorum, proponendas quidem curavi; ab omni tamen determinata solutione abstinui ubi satis evidentiæ non inveni.

Cum autem gradus ad epigraphiam, artem et dogma movebitur, tunc altiora petentur, et quidquid traditionis sacrae testimonium evadere poterit, haud erit omittendum. In his tota consistit ratio operis mei quod insuper tabulis omnimodis cumulavi, ac principalia documenta et fontes quae non facile in eiusmodi epitomis reperiuntur integre adiunxi in appendicibus et in notis. His praeterea abundare librum volui, ne textus nimis evaderet citationibus digressionibusque intricatus, neque quod secundarium est cum principali confunderetur. Citationes plerasque nolui latine vertere, sed proprio idiomate describere, excludens nihilominus quoad potui citationes in lingua germanica et anglica. Ut facile advertet lector, nihil enunciaui quod non probatum esset clarissimis auctoribus, neque omisi hic illic opinionem meam proderi rationibus corroboratam. Ubi vero controversia est, uti iam innui, diversas contuli sententias, quo studiosus quae sibi verisimilior videretur sententia, illam eligeret. Ceterum fateor me hunc librum posse a I. B. De Rossi denominare, sicut philosophiae scriptores ex Aquinate appellationem saepe suis operibus sumpserunt.

Christianae vetustatis notiones multimode iam exhibitae sunt a pluribus auctoribus, iisque praeclaris, cum in diversa volumina, tum etiam in unicum librum compendiatæ; nemo autem, si M. Armellini excipias, de hac disciplina in lectiones distribuenda lucusque cogitavit. Hinc est quod non raro professores noviter ad illam docendam vocati ancipites haereant circa methodum adhibendam distributionemque materiae. Huic difficultati occurrere volens, materiam quasi seriem quaestio-

num exposui, et schema quoddam in fine libri addidi, iuxta quod professores lectiones iam efformatas invenient, nedum ad eas exponendas totius materiae habeant cognitionem necesse sit, quae sine plurium annorum studio nequit comparari.

Sternitur ita facile discipulo iter simulque docenti: illi quia certis in locis inveniet quidquid in singulis lectionibus addiscere debeat; isti, quia aliis adiutus libris, qui in Seminarii bibliotheca deesse nequeunt, praesentes notiones paulo amplius et luculentius evolvere parvo poterit negotio.

Grates meritaë mihi nunc solvendae iis omnibus qui consiliis me adiuvarunt, et qui operam primis corrigendis impressionibus dederunt; temperare autem nequeo quin D. De Saint-Martin, Sulpicianum, amicum carissimum commemorem, qui mecum ad ichnographiam complendam adlaboravit, serpens non raro per angustiores coemeterii Callistiani cuniculos, eoque perveniens quo nunquam ego ausus essem penetrare.

CAPUT I.

De antiquis documentis suburbanorum coemeteriorum topographiam et historiam illustrantibus.

CUM Diocletiani persecutio omnia Romae destruxisset ecclesiastica scripta, neque in ceteris provinciis christianis bibliothecis pepercisset, parum vel fere nihil nobis relictum est, quod loca coemeteriorum martyrumque sepulcra describeret, indicaret aut etiam solum enumeraret. Fuit haec magna Ecclesiae iactura, neque ad rem archaeologicam tantum contingens, sed etiam ad omnes ecclesiasticas scientias. Attamen non omne lumen extinctum penitus fuit; satis superfuit ut humanum acumen, etsi paulo tardius, posset primum cogitando deinde reapse invenire praecipuos monumentorum situs, ea denique perscrutari monumenta, illustrata aequalibus ostendere posterisque tradere. Exiguam aliquam lucem ante Constantinum Magnum praesertim liber *Philosophumenum* attulit, ubi paucae sunt ad insigniora monumenta allusiones; item praeterea epistolae S. Cypriani et scripta Eusebii, qui tamquam contemporaneus auctor, circa multa a se tradita, considerari potest, quia ad literam curavit antiquiora documenta citare et aliquando ex integro describere.

Ampliores continent notitias documenta postconstantiniana; sed, ut facile intellectu, non eadem auctoritate pollent ac priora; nihilominus ars critica nostris temporibus evidenter demonstravit, inesse aliquibus certissima vetustatis et veritatis indicia, ita ut dici possint ex anterioribus authenticisque documentis excerpta. En huiusmodi documentorum brevis descriptio.

ART. I. — **Acta Martyrum.** (1)

Hoc nomine diversae designantur perscriptiones causarum Christianorum, vel earum narrationes a testibus de visu conscriptae, vel etiam a posterioribus auctoribus, qui, materia ex vetustis documentis deprompta, eam ampliori sub forma contextuerunt, ut plenius historia alicuius martyris divulgaretur.

Distinguuntur in *Acta* proprie dicta, et *Passiones* vel *Martyria*. Priora sunt relationes sive notae conscriptae a *Notariis* (vulgo *Cancellieri*) circa interrogationes iudicum et accusatorum responsa, nec non circa coercitivas rationes per processus cursum adhibitae, usque ad extremum supplicium aut aliter ad expirationem causae. Hae notae *Acta proconsularia* appellabantur, quae hodie italice *processi verbali* dicuntur.

Passiones, quae *Acta* plerumque vel eorum materiam continent, quamdam litterariam elaborationem auctoris supponunt, et formam historiae biographicae prae se ferunt.

Huiusmodi perscriptiones in uniuscuiusque provinciae *archivo* sive *instrumento* custodiebantur; ita ut, mitescente persecutione, in potestate etiam Christianorum esset illas cognoscere earumque redigere exemplaria. Multa huiusmodi documenta nobis essent si bibliothecae christianae igne non fuissent absumptae; nam munus praecipuum erat episcoporum perquirere diligenter omnia causarum et suppliciorum adiuncta, ut rite et merito posset qui persecutioni succubuerit vocari martyr, atque ut talis in album referri et commemorari in liturgicis conven-

(1) Ei qui conceptum quemdam generalem habere vult circa Martyrum *Acta*, exclusa singulorum actorum cognitione, nihil melius duco quam articulum *Acta Martyrum* eruditissimi Dom LECLERCQ in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, fasc. II, col. 373 sqq. Iis autem qui singula documenta consulere vellent, opus vere egregium sunt *Acta sincera* apud RUINART, cum relativo supplemento Edmundi LE BLANT. Neque minoris facienda est series viginti et amplius voluminum, cui titulus *Analecta Bollandiana*: immane opus criticum cui praeter doctissimos Patres Societatis Iesu operam dederunt atque dant nominatissimi nostrae aetatis critici.

tibus; ad quod obtinendum *Acta proconsularia* potissimum apta erant, quando testes de visu deficiebant.⁽¹⁾

Notum est quoque *Acta proconsularia* per aliquot saecula in archivis publicis iacuisse: unde Patres ceterique ecclesiastici scriptores iis usi sunt,⁽²⁾ ad eaque fideles et lectores aliquando remittebant;⁽³⁾ immo ex huiusmodi documentis rationes eruebantur inquirendi contra clericos, qui in ultima persecutione scripta et volumina sacra fisci satellitibus tradiderant ex metu martyrii, eaque de causa *traditores* vocati sunt. Exemplum extat in libro 4 S. Augustini contra grammaticum Cresconium:⁽⁴⁾ anno enim 320, diaconus quidam, Nundinarius, quaesivit ut apud consularem Zenophilum acta proderentur a Munatio Africae Provinciae curatore redacta, anno 303 cum bona publicabantur ecclesiae Cirtae. « Nundinarius diaconus dixit: Legantur acta. Zenophilus, V. C. consularis, Victori dixit: Legantur. Et dedit Nundinarius, et exceptor recitavit ». Lectione peracta, Zenophilus, V. C. et consularis, dixit: « Ex actis et documentis nuper lectis patet Sylvanum traditorem esse ».⁽⁵⁾

(1) De hoc more pretiosa extant testimonia in *Libro Pontificali* iam inde a saeculo primo, ut patet ex hoc loco: (*Clemens I*, 90-100?) « Hic fecit VII regiones divisit notariis fidelibus ecclesiae, qui gestas martyrum sollicitae et curiosae, unusquisque per regionem suam, diligenter perquireret » (MOMMSEN, *Gesta Romanorum pontificum*, t. I, p. 7).

Item: (XX. *Anteros*, 235-236) « Hic gestas martyrum diligenter a notariis exquisivit, et in ecclesia recondidit » (MOMMSEN, op. cit. p. 27).

Item: (XXI. *Fabianus*, 236-250) « Hic regiones divisit diaconibus et fecit septem subdiaconos, qui septem notariis imminerent, ut gestas martyrum in integro fideliter colligerent » (MOMMSEN, op. cit. p. 27).

De *exceptore* sive *notario* christiano redibit sermo, ubi de muneribus ecclesiasticis agetur.

(2) S. AUGUSTINUS, *Contra Cresconium*, I, III, c. 70; *Epist. Theodorici episc.*, « De Passione Ss. Quirici et Iulitae » (Acta Ss., t. III Iunii p. 25); EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* VII, 11.

(3) S. AUGUSTINUS, loc. cit. III, 70; TERTULLIANUS, *Contra Marc.*, lib. IV, cap. VII.

(4) S. AUGUSTINUS, loc. cit. LVI.

(5) *Gesta apud Zenophilum, quibus Sylvanum traditorem fuisse constat.* Cf. P. L. t. XI, col. 774 sqq.

Ceterum id natura consequens erat ex 13° canone Concilii Arelatensis qui ita sonat: « De his qui Scripturas sanctas tradidisse dicuntur, vel vasa dominica, vel nomina fratrum suorum, placuit nobis ut quicumque eorum ex actis publicis fuerit detectus non nudis verbis ab ordine cleri amoveatur ». ⁽¹⁾

Acta proconsularia archetypa amplius non extant; horum quattuor manent nihilominus exemplaria fidelissima, utpote a testibus de visu vel synchronis descripta. Haec sunt *Acta proconsularia S. Cypriani, episcopi et martyris*, a quodam christiano conscripta ut relationi officiali aptarentur; *Acta Martyrum Scillitanorum*, quae sunt verax transcriptio processus verbalis martyrum; *Passio S. Perpetuae*, loca quamplurima textualia continens actorum proconsularium; ⁽²⁾ *Martyrium Polycarpi* atque *Epistola ecclesiarum Viennensis et Lugdunensis*, ubi est quidam locorum cento ex officialibus documentis excerptorum.

Secundum documentorum genus *Passiones* vel *Martyria* constituunt, quae, cum in liturgicis conventibus legerentur, nobis saepius doxologia instructa pervenerunt; nonnulla etiam quemdam cursum, sive rhythmum in fine periodorum, prae se ferunt. Horum quaedam pro historia accipi possunt; ⁽³⁾ cetera continent quidem aliquid veri, at inter ea non desunt etiam narrationes, quibus nihil veri sit nisi nomina martyrum et aliquot martyrii

(1) Concilium Arelatense I, an. 314, in edit. Mansi, *Conc. ampl. coll.*, t. II, coll. 472.

(2) Huius Passionis novam in lucem protulit editionem Pius Franchi de' Cavalieri, quae omnium perfectissima ducitur, cui titulus: *La « Passio Ss. Perpetuae et Felicitatis »*. Roma, Spithöver; Freiburg, Herder, 1896 (*Römische Quartalschrift V. Supplementheft*). Introductio, italico sermone exarata, praecedit textum latinum et graecum sequiturque duplex index verborum textuum. Lectio huius documenti necessaria est quam maxime, quia haec historia pictorum christianorum qui catacumbas exornarunt itemque sculptorum ingenio non raro afflavit.

(3) Exempli gratia *Passio Ss. Montani, Lucii et sociorum martyrum* (*Röm. Quartalschrift*, 8 *Supplementheft*. Roma, 1898, 8°, VIII), ac *Passio Ss. Mariani et Iacobi* (« Studi e Testi », pubbl. della bibl. Vat. n. 3, Roma, 1900), quas Pius Franchi de' Cavalieri ad normam artis criticae sincere descriptas a contemporaneis et, in aliquibus locis, etiam a testibus de visu demonstrat.

adiuncta: reliquum commentum et phantasiae foetus. Id autem de documentis VI, VII, VIII, IX et X saeculo conscriptis potissimum est dicendum. Concinne eruditissimus Leclercq selectam Actorum Martyrum in gallicum conversorum idioma, quae inter certiora sunt habenda, recens evulgavit. Haec paullo severior visa est non paucis editio: videlicet non excluduntur quidem illa documenta quae auctor minus certa existimat, sed in appendice tantummodo ad calcem posita recensentur.⁽¹⁾

Romae ecclesiastica potestas vetuisse videtur saeculo V Passionum lectionem in liturgicis officiis, ut patet ex quodam decreto, Gelasio Papae tributo. En decreti verba: *Secundum antiquam consuetudinem, singulari cautela in Sancta Romana Ecclesia non leguntur* (Passiones), *quia et eorum qui conscripsere nomina penitus ignorantur, et ab infidelibus et idiotis superflua aut minus apta quam rei ordo fuerit esse putantur.*⁽²⁾

Notabilia insuper sunt haec alia verba eiusdem decreti, quod videtur ad Manichaeorum accusationes confutandas conflatum: *Item Scriptura de inventione capitis Ioannis Baptistae. Novellae quidem relationes sunt, et nonnulli eas catholici legunt; sed cum haec ad catholicorum manus pervenerint, beati Apostoli Pauli praecedat sententia: Omnia probate, et quod bonum est re-*

(1) En hac de re quid auctor, in II tomo eius operis, declarat: « Nous ne répéterons pas ce que nous disions dans cette introduction et qui n'a pas été très bien compris par quelques-uns, ou peut-être pas assez clairement expliqué par nous. Afin que l'autorité de cette collection soit plus grande, nous en avons écarté un certain nombre de pièces qui ne nous semblent pas présenter des garanties suffisantes d'authenticité. Libre à d'autres de se montrer moins sévères, c'est affaire d'appréciation.

« Pour prévenir tout malentendu, nous répéterons que dire de certains actes qu'ils sont interpolés, ce n'est pas rejeter du même coup l'existence ou le martyre d'un saint. Prenons par exemple sainte Cécile; nous ne pensons pas qu'un seul historien admette aujourd'hui l'authenticité de ses actes: on peut s'en rapporter là-dessus à son plus illustre historien, Dom Guéranger, mais ce n'est pas à dire que l'existence ou le martyre de la sainte patricienne, ni même que certains éléments de son procès ne soient pas authentiques. Ainsi des autres » (*Les Martyrs, Le troisième siècle*, préface, p. 1-2).

(2) THIEL, *Epistulae rom. pontificum*. Leipzig, 1872, t. I, p. 458.

tinete. Aurea verba, quae nos docent quo sensu S. Pauli sententia intelligenda sit, qua tamen hodie non pauci abutuntur.

Verum his praeiverat Concilium Carthaginense VI, anno 401 celebratum, quod in can. 17 ne Passiones commenticiae fidelibus legerentur, his verbis caverat: *Omnino nulla memoria martyrum probabilitate acceptetur nisi... Nam quae per somnia et per inanes quasi revelationes quorumlibet hominum ubicunque constituuntur altaria omnimodo improbentur.*

Lites igitur et contestationes circa Passiones et alia scripta id genus non sunt hesternae, sed dimidio post saeculo a persecutionibus exortae videntur, ac proinde non est cur miremur hodie, in tanto criticae artis studio atque progressu, Passiones plurimas sanctorum martyrum in dubium revocari.⁽¹⁾

(1) In vita S. Martini Turonensis episcopi a Sulpitio Severo conscripta, hic sanctus legitur, cum certior factus esset de solemni honore cuidam martyris sepulcro praestito a pagi cuiusdam incolis, idque in sua ipsius dioecesi, atque e contrario ibi depositum ab ipsius sepulti umbra sciret corpus latronis ob scelera occisi, altare super sepulcro erectum destruxisse, atque ita finem superstitioni imposuisse. Saeculo VI, VII et VIII multae, praesertim a monachis, Passiones descriptae sunt, in quibus non secus atque nostris temporibus in libris qui *Romanzi storici* vocantur, aliquibus veris falsa, sed temporibus congruentia, aliaque adiuncta miscebantur. At istae quae monachorum aedificationi destinatae erant, cum ritus romanus in Galliis adoptari coepisset veluti lectiones, officium canonicum paulatim ingressae sunt, quin ulla de earum veritate dubitatio in animis episcoporum excitaretur. Causae praecipuae huius adoptionis fuerunt fides vivax, animus pronus religiosi affectibus et facilis commotu, vulgaris credulitas et principum voluntas. Verum, litterarum rerumque historicarum studiis excitatis, cito necessarium visum est eruditae quaedam, parum historiae respondentia, ex Breviarii lectionibus expungere. Id operis, regnante S. Pio V, coeptum est; postea vero, sub Clemente VIII, tenuius, neque satis ad criticae artis normam navatum apparuit; unde nova emendatio proposita est, quam Cardinalis Baronius feliciter, prout tempora ferebant, confecit, sententiis adiutus theologorum atque litteratorum virorum maxime nominatorum Poloniae, Sabaudiae, Hispaniae, Germaniae, ac praesertim universitatum Neapolis, Venetiarum, Sorbonae et Salmanticae. Emortuo tamen Benedicto XIV, opus incompletum mansit, donec, iussu Leonis XIII, praeter multa hac in re abolita vel pro opportunitate emendata, magis in dies criticae studiis

Quapropter non est semper eadem his in documentis auctoritas, atque in eis adhibendis duo extrema vitanda sunt: ea in universum tamquam aevi medii fabellas ducere; aut veluti historice certissima omni ex parte habere. Sanioris criticae munus erit historica et certa quaeque a fictis discernere, illud semper prae oculis habendo, quod est indubius canon generali criticorum consensu: 1° documenta id genus multo constantiniana post tempora redacta fuisse; 2° etiam minus verisimilia saepe quemdam historicum nucleum sive fundamentum continere, semper autem indicationem aliquam topographicam veram. Hoc quidem maximi est momenti archaeologiae sacrae studiosis. I. B. De Rossi adinventum eiusque scholae extra controversiam illum canonem posuerunt; exemplum sit inscriptio in parietis corio ducta (*graffito*) apud sepulcrum S. Cornelii, quae dicit: *SC. Cerealis et Sallustia cum XXI*,⁽¹⁾ quaeque criticorum in mentem revocat narrationem quamdam Actorum S. Cornelii probatque illam veram esse, cum per se acta ista parum auctoritatis apud criticos habeant.

Principia, sive criteria ad valorem historicum Actorum atque Passionum dignoscendum ars critica docet; sed in hoc genere documentorum animadvertendum est utrum adsit illa formae narrationis imitatio quae *conventionalismus* hodie vocatur. Saepe enim in *Passionibus* mutantur quidem nomina, sed nexus actionis atque forma sermonis plus minusve idem apparet. Saepe possibile quoque est ad prototypon ascendere; verumtamen, si de sermone tantum agatur, hoc imitationis vitium potest inveniri, etsi leve, etiam in actis authenticis uti, exempli gratia, in Actis Ss. Lucii et Montani; eorum enim compilator vetustius documentum veluti formae exemplum sub oculis habuit,

augustinis, consilium (italice *Commissione*) a sapientissimo Pontifice institutum est, die 28 novembris 1902, quod denuo lectiones Breviarii recenseret, easque congruenter emendaret. Non est ergo cur critici quidam, aut qui hanc laudem summopere exoptant, studia atque responsa eruditissimorum virorum, quibus consilium illud constat, intemperanter praeveniant.

(1) Cf. DE ROSSI, *Roma sotterranea*, t. I, p. 279.

Acta scilicet S. Perpetuae, atque Cyprianicis periodis et modis narrationem curavit exornandam; ⁽¹⁾ Acta autem S. Perpetuae ab auctore gnostico videntur transcripta, iuxta ea quae de suo posuit, nimirum exordium et quae authenticam narrationem comitantur.

Authenticae indicium est, si temporum adiuncta servantur, praesertim in causae discussione quod *interrogatorium* dicimus; nimirum si hoc iuridicas contineat formulas et processus modus conveniat aetati eventuum qui narrantur. In hoc praesertim veritatis quidam nucleus reperitur, facilis aliquando conspectu et qui facili negotio a superfluis et minus veris notitiis emundari potest. En exemplum quod Edmundo Le Blant ac I. B. De Rossi typicum visum est, quodque vetat martyrium S. Caeciliae temporibus Iuliani Apostatae tribuere, ut Dr. Kellner praesumpsit in suo de *Anno Ecclesiastico* opere: ⁽²⁾

DOCUMENTUM INTER QUARTUM
QUINTUMQUE SAECULUM REDACTUM.

Almachius Caeciliam sibi praesentari praecepit, quam interrogans ait: Quod tibi nomen est?

Respondit: Caecilia.

Almachius dixit: Cuius conditio-
nis es?

Caecilia respondit: Ingenua, nobilis, clarissima.

Almachius dixit: Ego te de religione interrogo.

IDEM, SAECULO CIRCITER OCTAVO
REPRODUCTUM.

Almachius *praefectus sanctam* Caeciliam sibi praesentari iubet. Quam interrogans ait: Quod tibi nomen est, *puella?*

Respondit: Caecilia, *sed apud homines; quod autem illustrius est, christiana sum.*

Almachius dixit: Cuius conditio-
nis es?

Caecilia respondit: *Civis romana illustris ac nobilis.*

Almachius dixit: Ego te de religione interrogo, *nam de nativitate scimus te nobilem.*

(1) Pio FRANCHI DE' CAVALIERI, *Gli Atti dei Ss. Montano, Lucio e compagni*, loc. cit.

(2) ΕΟΠΤΟΛΟΓΙΑ, Traduzione del sac. ANGELO MERCATI, 1906, p. 274. Vide meum opusculum, ex *Ephemeridibus liturgicis* excerptum (september-october an. 1907), *De recenti quadam sententia circa aetatem sanctae Caeciliae martyrii. Confutatio*. Romae.

Almachius dixit: Ignoras cuius potestatis sim ego?

Almachius dixit: Ignoras cuius potestatis sim ego?

Beata Caecilia dixit: Et tu ignoras cuius sponsa sim ego?

Almachius dixit: Cuius?

Sancta Caecilia dixit: Domini Iesu Christi.

Almachius dixit: Ego te coniugem Valeriani scio.

Caecilia dixit: Tu ignoras cuius sis potestatis; nam, si me interrogas de tua potestate, verissimis tibi assertionibus manifesto.

Caecilia *sancta* dixit: Tu, *praefecte*, te ipsum ignoras cuius sis potestatis; nam si me interrogas de tua potestate, verissimis tibi adsertionibus manifesto.

Dicit ei Almachius: Dicito si quid nosti...

Almachius *praefectus* dixit: *Si nosti dic; delector ex ore tuo audire sermonem...*(1)

Res ob oculos versatur, nempe secundum documentum primum continere ampliacionibus mutationibusque foedatum; praeterea primum stylo, ut iam Mabillon iudicaverat, et dictionis genere antiquitatem redolere; idque eo evidentius apparebit si haec verba iudicis: *Domini Nostri invictissimi principes iusserunt ut qui se non negaverint esse christianos puniantur, qui vero negaverint dimittantur*, ad virginem directa, cum istis Edicti Marci Aurelii (an. 177) verbis componantur: τοὺς μὲν ἀποτυμπανισθῆναι· εἰ δὲ τινες ἀρνοῖντο, τούτους ἀπολυθῆναι..... Etenim duo textus idem prorsus sonant.

Parvae authenticiae notae sunt: « reiterata interrogatoria; quod iudices, ab una ad aliam urbem transeuntes, secum martyres trahant; interminabiles cruciatus »; (2) verba plerumque iniuriosa in iudices vel tortores; responsa subtilia nimis atque dogmatica; prolixitas in dialogis; miraculorum cumulatio; mi-

(1) DE ROSSI, *Rom. sott.*, t. II, p. xxxiv; E. LE BLANT, *Les Actes des martyrs*, p. 28 seq.

(2) PIO FRANCHI DE' CAVALIERI, *Nuovo Bull. di arch. crist.*, 1904, p. 18. Huius auctoris scripta, plurimi a criticis habita, valde adiuvant tironem, eumque instruunt in veris a falsis discernendis notitiis passionum cautumque reddunt. (Cf. praesertim *Studi e Testi* quae iam citavi).

rabilium rerum excessus. Hos facile characteresprehendimus, Passiones aevo medio conscriptas percurrentes; verum et in antiquissimis actis aliquando illos cernere fas est, unde veluti regulae generales quidem statui queunt, non autem absolutae atque exceptionibus carentes; proindeque *cum mica salis* adhibendae, neque debemus verborum decreti Gelasii, iam citati, oblivisci: « Sed cum haec ad catholicorum manus pervenerint, beati Apostoli Pauli praecedat sententia: Omnia probate, et quod bonum est retinete... Item gesta sanctorum martyrum qui multiplicibus tormentorum cruciatibus et mirabilibus confessorum triumphis irradiant. Quis ista catholicorum dubitet et maiora eos in agonibus fuisse perpessos? Sed ideo... etc. ».⁽¹⁾

Verum enim quidam hodierni critici evidenter exaggerant, cum Passionum auctores in istis conscribendis praeter modum intentos dictitent ad alicui sanctuario venerationem conciliandam. Utinam id fecissent, et nobis certas locorum indicationes tradidissent. Neque debemus parvi pendere auctoritatem Ecclesiae in re liturgica, licet Congregationum responsa infallibilia non sint, eo vel magis quod saepe et qui appellati sunt critici falluntur neque inter se concordant, et archaeologica reperta veras esse quasdam *Passionum* notitias demonstravere, quae a criticis plerisque in globo ut fabulosae habitae iam fuerant.⁽²⁾

(1) MIGNE, *P. L.* t. LX, p. 174.

(2) Non parum miratus sum cum haec Duchesne verba relata in diariis vidi, tamquam anno 1903 in Palatio *Pamphili*, Romae, publice prolata: « De la vie et de la mort de ces glorieux martyrs (ceux de Rome) dont on ne connaissait plus guère au moment où sont nées ces légendes que les noms, on n'a su le plus souvent que tirer prétexte à *l'étalage d'un ascétisme presque grossier, d'une rhétorique plate, d'une psychologie sans beauté, le tout accompagné d'une succession de miracles dont l'abondance et la grosseur déconcertent sans toucher*. Quelle différence avec la gravité, le ton simple, les sentiments vrais qui impressionnent encore si vivement à la lecture de la lettre des chrétiens de Smyrne sur le martyre de saint Polycarpe ou des Actes des saintes Perpétue et Felicité de Carthage » (*L'Univers*, 19 febr. 1903). Verba enim quae sublineavi evidenter exaggerant, et nedum res praeter modum obtrectant, etiam hominibus iniuriam faciunt.

Subiiciam hic, utpote ad rem, topographicam Passionum repartitionem ut invenitur in opere: *Études sur les Gesta Martyrum romains*, ab A. Dufourcq. Ex ea quisque intelliget utilitatem quarundam indicationum quae etiam in documentis minus authenticis percipere possumus. Iste laterculus ita accipi debet, ut scilicet ubi ex. gr. legitur: *Via Lavicana* – S. *Sebastianus*, intelligatur in *Actis* huius Sancti *Via Lavicana* designari ut indicatio localis sepulcri alicuius martyris. Acta S. Sebastiani in via praefata sepultum ponunt martyres S. Castulum et Tiburtium.

TRADITIONES COEMETERIALES.

1. *Via Appia*. — Ss. Stephanus, Cornelius, Alexander, Urbanus, Martyres graeci, Sixtus, Calocerus et Parthenius, Sebastianus.
2. *Via Latina*. — Ss. Iohannes, Nereus, Eugenia, Stephanus, Gordianus.
3. *Via Lavicana*. — S. Sebastianus.
4. *Via Tiburtina*. — Ss. Symphorosa, Laurentius, Hippolytus, Genesius.
5. *Via Nomentana*. — Ss. Nereus, Alexander, Marcellus, Restitutus, Primus et Felicianus, Agnes.
6. *Viae Salariae* (sc. nova et vetus). — Ss. Maris, Laurentius, Abundius, Alexander, Bibiana, Basilla, Felicitas, Chrysanthus et Daria, Getulius, Nereus, Eleutherius, Crescentius, Leopardus.
7. *Via Flaminia*. — Ss. Abundius, Maris.
8. *Via Cornelia*. — Ss. Maris, Rufinus, Secundus.
9. *Via Aurelia*. — Ss. Processus et Martinianus, Eusebius, Pontianus, Basiles, Pancratius, Petrus et Marcellinus.
10. *Via Portuensis*. — Ss. Abdon et Sennen, Cyrinus, Pigmenius, Simplicius, Beatrix.
11. *Via Ostiensis*. — Ss. Felix et Adauctus, Bonosa, Gallicanus, Censurinus, Aurea, Paulus, Timotheus, Martina, Lucilla, Flora.
12. *Via Ardeatina*. — Ss. Nereus et Achilleus, Caesarius, Montanus, Felix.

Haec topographica distributio, quae perfecta non est, et ad Martyres tantum pertinet, si fieret etiam de Confessorum legendis, facile duplicaretur magisque claresceret.⁽¹⁾ Sic, ex. gr.,

(1) Neminem distributionis eiusmodi utilitas latere potest si perpendatur, ex comparatione harum indicationum cum aliis, praesertim *Itinerrariorum*, I. B. De Rossi potuisse fere omnia christiana coemeteria in romana suburbana regione invenire. Exemplum proponam, in quo ipse

Acta S. Sophiae eiusque filiarum, a quodam Ioanne Mediolanensi conscripta, et nomina et topographicam indicationem rectissime continent, licet ita fabulosa visa sint ut Bollandistae, in recentiori operis sui parte, noluerint ea admittere. Habent enim acta illa, praeter Sophiam eiusque filias, simul et quattuor millia fidelium igne fuisse crematos, *inter quos Marcellus presbyter et Decoratus diaconus* aderant, idque factum esse *Via Appia, VII kal. Octobres*. Iam vero, non solum epitaphia et peregrinorum inscriptiones (*graffiti*) praefata nomina commemorant, verum etiam documenta fere omnia quae quodammodo topographica dici queunt de illis martyribus in coemeterio Callisti, via Appia, loquuntur. Ne sim prolixior unum citabo dumtaxat: Pittacia scilicet ampullarum apud Monzam conservata, in quibus legitur: *Via Appia ... Sca Sapientia, sca Spes, sca Fides, sca Caritas, Sca Caecilia...* etc. (Vide in Appendice integrum documentum, discussionem autem criticam de actis S. Sophiae in t. II *Romae subterranae* I. B. De Rossi habes).

archaeologorum christianorum princeps erravit. In citata repartitione (vide supra in textu) S. Sebastianus in via Appia apparet, quia eius *Acta* eum *Via Appia* sepultum faciunt. Eadem *Acta* Marcum et Marcellianum eadem via, *secundo ab Urbe milliario*, depositos affirmant. Atqui haec indicatio, dum in specie ceteris non consonat, quaestionem e contrario conficit; atque ex eo multi sepulcrum Marci et Marcelliani situm in coemeterio Domitillae putarunt quod I. B. De Rossi, nedum a sententia magistri sui P. Marchi declinaret, etiam indicationem illam nihili fecerit. Quapropter non nisi quattuor ante annos quaestio topographica resoluta est, idque sagacibus Wilpert coniecturis qui opportunas fossiones faciendas suggessit. Duae viae, Appia et Ardeatina, cum paulum inter se distent, zona soli quam comprehendunt alterius in dextero, alterius in sinistro latere sita dici potest. En igitur quomodo indicatio praefata difficultatem solvit. Ex *Itinerariis* hae ambiguae indicationes habentur:

1. *Notitia regionum* — Via Ardeatina, *Coemeterium Balbinae ad Ss. Marcum et Marcellianum*.

2. *Index oleorum* — Via Ardeatina, *Sce Petronillae filiae sci Petri Aposto. sci Nerei, sci Damasi, sci Marcelliani, sci Acillei, sci Marci*.

3. *Pittacium ampullae* — Via Ardeatina, *Sca Petronilla, Scs Nereus, Scs Acilleus, Scs Damasus, Scs Marcellinus, Scs Marcus*.

4. *Codex Salisburgensis* — Via Ardeatina, *Et dimittis viam Appiam*

ART. II. — **Calendaria.**

Uti officiales Ecclesiae libri, nulli mutationi obnoxia sine ecclesiasticae auctoritatis consensu erant Calendaria; hinc eorum maximum momentum. Multa quidem sunt ista documenta, sed limitibus loci auctoritatis restrictae; ideoque maximi est faciendum archaeologiae cultoribus Calendarium Romanae Ecclesiae, dictum quoque *Calendarium Liberianum* quia sub Liberio Papa, anno 354, eiusque iussu compositum, atque *Philocalianum* a calligraphi et compilatoris eius nomine. Saeculo autem XVII, cum P. Bucherius S. I. illud curaret edendum, etiam *Bucherianum* vocarunt. Antiquissimum est omnium calendariorum.

Huius documentorum generis formatio episcopis tribuenda est, cum diligenter de martyribus inquirebant tum suppliciorum vi absumptis, tum diuturnis in carceribus macerationibus confectis; idque ut martyris titulo eorum exornarent memoriam. Huc faciunt ista S. Cypriani verba: «Dies eorum quibus excedunt adnotate, ut commemorationes eorum inter me-

et pervenies ad S. Marcum papam et martyrem, postea ad S. Damasum papam et martyrem via Ardeatina, et ibi in altera ecclesia invenies duos diaconos et martyres Marcum et Marcellianum fratres germanos Deinde descendis per gradus ad Ss. martyres Nereum et Achilleum.

Atque haec quattuor sufficiant, cetera enim documenta eadem ambiguitate laborant. Porro, secundum documentum (*Index oleorum*), cum sit eiusdem auctoris atque tertium (*Pittacium ampullae*), iuxta hoc est corrigendum; nam Nereus et Achilleus eodem in loco depositi fuerunt, et simul semper in ceteris documentis nominantur; ideoque legendum est: *Sci Nerei, Sci Acillei, Sci Damasi* . . . etc.

Hisce positis, utro in latere viae Ardeatinae sepulcra Marci et Marcelliani quaerenda sunt? Si *Notitia Regionum* fidimus, forent in sinistro quaerenda, ubi et coemeterium Marci Papae et Balbinae situm haud dubium est. Verum id minime arrisit I. B. De Rossi, et corrigendum putavit documentum (Vide *Itineraria* in calce); quamobrem, licet ex collatione documentorum facile colligi possit quod desideratur, nihil tamen facilius certiusque quaestionem obruncat omnemque eximit difficultatem, quam indicatio *Actorum Marci et Marcelliani*. Nimirum Marcum et Marcellianum sepultos fuisse *Via Appia* (idest ad dexteram Appiae, quae propinquitatis causa sinistra Ardeatinae dici potest), *secundo ab Urbe milliario, in loco qui dicitur ad Arenas* . . . etc.

morias martyrum celebrare possimus: quamquam Tertullus, fidelissimus et devotus frater noster, ... scripserit et scribat ac significet mihi dies quibus in carcere beati fratres nostri ad immortalitatem gloriosae mortis exitu transeunt, et celebrentur hic a nobis oblationes et sacrificia ad commemorationes eorum ».⁽¹⁾ Igitur ex hac parte Calendariorum indicationes certissimae sunt, et si aliquando inter se discrepant, id aut amanuensium errori adiudicandum, aut translationibus reliquiarum, a quibus non raro ortum nova festa cum relativis anniversariis sumpserunt.

Ad *Philocalianum Calendarium* quod pertinet, diversis ecclesiasticis documentis ipsum constat et quidem magni pretii. Recensentur: 1° *Feriale Romanum*,⁽²⁾ martyrum festa solemniora comprehendens et insuper *Natalis Domini* et *S. Petri de Cathedra* solemnitates; 2° celebrer *Catalogus Pontificum* a S. Petro ad Liberium usque, in quo solum ab Anterote nota mortis temporis conspicitur. Series autem a S. Petro ad Pontianum generatim, post doctissimam quamdam Mommsen dissertationem,⁽³⁾ ab omnibus ore uno *Chronicon Hippolyti* fundamentum habere dicitur; 3° tabella *Depositio Episcoporum* nuncupata, quae ita necessaria archaeologis est ut I. B. De Rossi veluti domestico instrumento ea usus sit in II *Romae subterraneae* volumine. Est simplex laterculus duodecim pontificum nomina continens cum nota temporis depositionis ac coemeterii indicatione:

(1) *Epist.* 37.

(2) Ita vocatum est a De Rossi, qui insuper rationem dat cur nomina et festa martyrum illustrium, ut exempli gratia S. Caeciliae, desint. Marucchi, Tillemont secutus, ideo, putat, nomen S. Caeciliae in Feriali deesse, quod eius festum non ita esset solemne quam postea factum sit. At Pr. Kellner (op. cit.) inde concludit, inanibus et aliis fretus rationibus, S. Caeciliae martyrium ad persecutionem Iuliani Apostatae spectare. Non est hic locus tam ab historia alienae confutandae sententiae; unum hoc addam: scilicet, si Kellner argumentum valeret, etiam S. Agnes et innumerabiles alii, pontificibus pluribus non exclusis, certo Romae necati ante Constantini aevum, posteriori aetati attribui deberent. — Cf. huius sententiae meam confutationem in *Ephemeridibus Liturgicis* an. 1907, september–october, *Elucidationes historico-liturgicae*.

(3) *Atti dell' Accademia reale di Sassonia*, Philol. hist. Classe, t. I, p. 361.

DEPOSITIO EPISCOPORUM.

<i>VI kal. Ianuarias</i> . . .	<i>Dionysii in Callisti</i> . . .	(a. 269)
<i>III kal. Ianuar.</i> . . .	<i>Felicis in Callisti</i> . . .	(a. 274)
<i>prid. kal. Ianuar.</i> . . .	<i>Silvestri in Priscillae</i> . . .	(a. 335)
<i>IIII idus Ianuar.</i> . . .	<i>Miltiadis in Callisti.</i> . . .	(a. 314)
<i>XVIII kal. Feb.</i> . . .	<i>Marcellini in Priscillae.</i> . . .	(a. 304)
<i>III non. Mar.</i> . . .	<i>Lucii in Callisti</i> . . .	(a. 255)
<i>X kal. Mai.</i> . . .	<i>Catii in Callisti</i> . . .	(a. 296)
<i>IIII non. Augustas.</i> . . .	<i>Stephani in Callisti</i> . . .	(a. 255)
<i>VI kal. octob.</i> . . .	<i>Eusebii in Callisti</i> . . .	(a. 310 vel 311)
<i>VI idus Decemb.</i> . . .	<i>Eutychiani in Callisti</i> . . .	(a. 283)
<i>Non. Octob.</i> . . .	<i>Marci in Balbinae</i> . . .	(a. 336)
<i>prid. idus Apr.</i> . . .	<i>Iuli in via Aurelia millia-</i> <i>rio III in Callisti</i> . . .	(a. 352)

Ut patet, tabella haec circumscribitur an. 255 et 352, re-
 ducta fuit anno 354, seu potius, cum iam ab anno 335 for-
 mata esset eam Philocalus complevit, duobus Marci et Iulii
 nominibus adiunctis. De parvo aliquo chronologico errore non
 attinet hic dicere, ⁽¹⁾ attamen notandum est huic laterculo in
 Philocaliano Calendario indicem Praefectorum Urbis praecedere
 iisdem chronologicis terminis circumscriptum. Ex hoc effectum
 est ut I. B. De Rossi de quadam inter duos laterculos congruentia
 suspicaretur. Hodie omnibus probatur *Depositionem Episcoporum*
 ab *Indice Praefectorum Urbis* pendere, atque ut De Rossi sagaciter
 opinatus est, in hoc dependentiam consistere, quod indices ambo
 ex codicibus tabularii praefecturae urbanae, ubi et Praefectorum
 et Pontificum nomina describebantur, transcripti fuerint.

Haec documenta compilationi *Libri Pontificalis* ac *Marty-*
rologiorum non mediocriter inservierunt. *Index Philocalianus*
 insuper calendarium astronomicum continet cum canone pa-
 schali iuxta Hippolyti cycli computationem exarato, tabellam
 fastos recensentem imperatorios (*Natales Caesarum*), et aliquos
 fastos consulares.

Una cum Calendariis et *Capitularia Evangeliorum* numerari
 possunt, necnon *Antiphonaria*, et generatim omnes liturgici

(1) Videsis I. B. DE ROSSI, *Roma sotterranea*, t. II, p. IV-VII.

codices, in quibus festa et martyrum officia, viae, regiones, basilicae, coemeteria, ubi stationes fiebant, praenotantur. Quae quidem locorum indicationes si in codicibus saeculo nono vetustioribus inveniantur, maximi sunt momenti, nam ante illud tempus topographicus ordo coemeteriorum Romae minime turbatus fuerat; proindeque sanctuaria indicantur adhuc magno populorum concursu venerata, utpote nondum reliquiis destituta. Duo *Capitularia Evangeliorum*, Calendariorum sub titulo, evulgata sunt, alterum a Fronto, alterum a Martene, quae satis accurato indice Martyrum Natalium instruuntur, quodammodo nomen inditum confirmante. ⁽¹⁾

ART. III. — Martyrologia.

Haec documenta, uti iam innui, ex omnibus calendariis simul coniunctis ortum ducunt; praesertim ex *Calendario Liberiano*. Omnium antiquissimum *Hieronymianum* creditur, quod est quoque fundamentum ceterorum; ita vocatum, quia, non prorsus immerito, S. Hieronymo adiudicabatur, modo ut auctori, modo ut revisori et coordinatori eius. Nostris vero temporibus omnes critici in eo consentiunt, ut illud saeculo quinto exeunte Antissiodori compilatum fuisse affirmant, prius autem in Italia notis et laterculis iam existentibus conflatum; eiusmodi denique notas martyrologicas et laterculos ad Constantinianum usque aevum pertingere posse. Quamobrem nihil obstat quominus existimemus talia excerpta fuisse ex Eusebii quodam opere, nobis minime transmissis.

Haec est summa critici examinis documenti, idque iam suspicatus erat Mansi saeculo XVIII; etenim: « si quid sapio », ait egregius auctor, « martyrologium istud ex multis priscis martyrologiis et calendariis bene male inter se consertis coniunctisque confartum est, ut melius centonem dixeris martyrologiorum quam unicum martyrologium quae sit libri huius utilitas ex his quae hucusque disserui facile apparet. Quam-

(1) FRONTO, *Epistolae et Dissertationes*, edit. Hamburgi, 1720, p. 211; MARTÈNE, *Thes. anecd.*, 1717, t. V, p. 63.

quam enim non ante saeculum octavum vel septimi exitum coaluit, multa tamen derivata in illud sunt ex antiquissimis hagiologiis, eaque non aliter nobis innotuissent, nisi auctori venisset in mentem, ut in opus suum referret. Multa sunt in toto hoc libro, quae antiquitatis colorem retinent ». ⁽¹⁾

Affirmat I. B. De Rossi, se in Hieronymiano antiquum catalogum pontificum recognovisse, a S. Petro usque ad Stephanum I saltem se porrigentem. In quod ipse Mommsen convenire videtur, qui in sua *Libri Pontificalis* recensione haec habet: « Certe inde a vergente saeculo secundo episcoporum eius laterculus extitit ita formatus, ut Petrum non solum ecclesiae urbis Romae creatorem faceret, sed item conditorem episcopatus singularis, et ab eo incipiens decurreret ad tempora posteriora ». ⁽²⁾

Hoc documentum, quale a I. B. de Rossi et Duchesne recensitum fuit, introductionem secundi voluminis mensis novembris apud *Acta Sanctorum* a Bollandistis edita constituit. ⁽³⁾ In primo capitulo est *Recensio critica codicum* (De Rossi auctore); in secundo Duchesne tractat *De Gallicana martyrologii recensione*, atque in tertio *De martyrologii origine et fontibus*. Sequitur textus mar-

(1) PAULI, *Dell'epitaffio di S. Felice, Appendix monum.* p. xxxvii sqq. « Io, ait I. B. De Rossi, post citata Mansi verba, senza punto conoscere questo giudizio, nel quale mi sono imbattuto recentemente, dal solo esame del martirologio geronimiano, fui persuaso essere quella una preziosa accozzaglia di antichi martirologii di chiese diverse e di frammenti vetustissimi, ma incredibilmente guasti, mutilati, fra loro confusi da ignoranti copisti e da più ignoranti ed arbitrarii abbreviatori. E dentro quel gazzabuglio vidi chiaro giacere nascosto il più vetusto martirologio della Chiesa Romana, trascritto da due codici con indizi manifesti di annotazioni contemporanee e a Bonifacio I eletto nel 418, e a Milziade, che per favore di Massenzio ricompose la Chiesa Romana scompigliata dalla persecuzione di Diocleziano, e forse perfino ad Anterote che sedette un solo mese e dieci giorni nel 236 » (*Rom. sott.*, t. I, p. 113).

(2) *Monumenta Germaniae historica: Gesta pont. Rom., Prolegomena*, p. viii.

(3) *Acta SS.*, t. II nov. (pars prior), Bruxellis, 1894. — Separatim quoque apparuit sub hoc titulo: *Martyrologium Hieronymianum ad fidem codicum additis prolegomenis ediderunt Ioh. Bapt. De Rossi et Ludov. Duchesne*.

tyrologii, ubi variis in columnis referuntur a I. B. De Rossi diversae formae ipsius. Quanti denique sit momenti, pro christiana Romae historia, *Martyrologium Hieronymianum* ex his Duchesne verbis, quae totius codicis sunt brevissimum compendium, eruitur: «In martyrologio Hieronymiano habemus Kalendarium Romanum sedente Miltiade (311-314) ordinatum, mox sub Marco (336), Liberio (352-366), Innocentio (401-417) auctum vel recensitum, demum, an. circiter 422, ad eam formam redactum quam ex superstitibus codicibus eruere possumus ».⁽¹⁾ Ignotus autem auctor saeculi v, in Martyrologio compilando, calendario quoque orientali et diversis calendariis africanis usus est.

Processu temporis, cum maiores in dies notitiae sanctorum insererentur, martyrologium incredibili modo excrevit. At, saeculo circiter nono, alia redacta sunt martyrologia, in quibus laterculi desciscunt ut historicis notitiis dent locum. Commemorationi sanctorum plura de eorum vita singulatim subnectuntur vel saltem de eorum martyrio. Verumtamen notitiae huiusmodi non semper ex historicis fontibus hauriuntur; saepe saepius non sunt nisi anteriorum Passionum reminiscendae omni authenticitatis caractere destitutae.

Primum martyrologium huiusmodi historicus Anglo-Saxonicus Beda conscripsit anno 731. Ei fundamentum praebuit Hieronymianum. Deinde saeculo nono aliud prodivit, Adone Vienne Episcopo auctore, quod ceteris generis eiusdem praecellit. Tribus constat partibus: 1° calendario in quo unicuique diei unum vel plura sanctorum nomina cum brevibus eorum vitarum notis subiunguntur. In diversis eius editionibus falso *Vetus martyrologium Romanum* dicitur, quod nomen habuit a Jac. Mosander et Henr. Rosweyd editoribus primis; 2° libello *de festivitatibus Ss. Apostolorum*; 3° vero et proprie dicto martyrologio, locis Actorum et Passionum martyrum refertum et fere conflatum.⁽²⁾

(1) Op. cit. p. L.

(2) Longe aliud, nostris temporibus, fertur de martyrologiis Hieronymiano posterioribus a criticis iudicium atque saeculo elapso. Re enim vera (est quaedam DUFOURCQ observatio, *Etudes sur les Gesta Martyrum*

Usuardi Martyrologium chronologice tertium locum tenet; multo ceteris pauperius notitiis, sed politiori forma exaratum. Ceterum Adonis vestigiis inhaeret.

Denique Martyrologium venit Rabani Mauri et Martyrologium Notkeri, longe praecedentibus deteriora. Omnia vero communem in Hieronymiano habent radicem, neque uti documenta officialia duci debent.

Martyrologium hodie quod dicitur Romanum, aliud non est nisi Hieronymianum ampliatum in usum Ecclesiae Romanae, atque saeculo XVI refusum emendatumque a Cardinalibus Baronio et Sirleto cum astronomi L. Giglio cooperatione. Ad auctoritatem autem quod pertinet, qua personae in hoc martyrologio nominatae veneratione dignae declarantur, memoria retinenda sunt quae Benedictus XIV habet in *De Servorum Dei beatificatione*; nimirum quod nomina sint in martyrologio inserta, hoc minime canonizationem significare.⁽¹⁾

ART. IV. — Liber Pontificalis.

Loquens de Libro Pontificali, I. B. De Rossi haec scribit:

« In Gestis pontificum Romanorum merito illa vitarum series primum tenet locum, quam modo ab Anastasio Bibliothecario, modo Pontificalem Librum vocarunt. Certum est atque communis criticorum sententia, hunc librum minime ab Anastasio compilatum fuisse, sed multo eo esse antiquiorem, eiusque diversas, diversis redactas temporibus, extitisse compilationes ... Praeter Pontificium Filocalianum Catalogum, eique parvam Chronicam insertam, quae paullo ante primum dixi Libri Pontificalis nucleum praestitisse, nullum vitarum Pontificum Romanorum seriei indicium inveni saeculo antérieur vi.

romains, p. 18 sqq.), quomodo Prudentius, Itineraria et Calendaria antiquissima, item Damasi scripta eiusque aequalium tam parce de Martyribus loquuntur, cum, saeculo IX, omnia sint clara, omnia cognoscantur atque large abundeque narrentur? Aut igitur saeculo nono melius gesta Martyrum in cognitionem venisse quam saeculo IV et V, aut fictis et comenticis saginata esse, decursu temporis, notitiis concludamus oportet.

(1) I, 43; et IV, pars 2^a, p. 17.

Huius initia saeculi fragmentum illud spectat quod in vetusto quodam codice Veronae inventum, I. Blanchinus et Muratori evulgarunt;⁽¹⁾ in quo ultima vitae Anastasii papae verba (†498) eiusque successoris Symmachi tota vita, a schismatico atque huic pontifici aequali obtrectanteque auctore conscripta, tantum supersunt. Ego autem Veronae originale codicem examinaui; atque fragmentum illud ad integrum perspexi Librum Pontificalem pertinuisse, in quo omnium Romanorum pontificum a S. Petro ad Symmachum vitae describerentur: superstes Symmachi vita numero LII signata erat. Huic seriei continuator quidam Symmachi successorum nomina cum annis ad Vigilium usque subiunxit; cuius mortem subtilioribus certissimisque notis consignavit.⁽²⁾

« Quidam igitur Pontificalis Liber iam a saeculi VI exordiis extitit; atque schismaticus auctor vitarum Anastasii II et Symmachi, quas verisimiliter solas perfecit, ipsas ceteris praecedentibus ab aliis iam conscriptis auctoribus adiunxit. Magna nobis iactura est quod integra illa series non inveniatur hodie; fortasse vero apparens iactura dumtaxat, nam si integra series recuperaretur, eadem atque in aliis codicibus huiuscemodi pontificum gesta fortasse haberemus. Pontificalis enim Libri nota nobis est prima quaedam recensio, anno circiter 530 conclusa, cum esset pontifex Felix IV.⁽³⁾ Iam vero, recensio ista Ss. Damasi Hieronymique suppositicias litteras prae se ferebat; unde accidit ut Damasi opus Liber Pontificalis antiquitus haberetur; quod sane mihi illud persuadet, Vitas Pontificum in Felicem desinentes non primum in lucem tunc temporis prodiisse, sed et antiquiores existimatas, et reapse VI fuisse saeculo anteriores ».⁽⁴⁾

(1) BLANCHINII (Iosephi) *enarratio symboli pseudo-athan.* p. 104; eiusdem, *Anast. bibl. Vitae rom. pont.* t. IV, p. LXIX; MURATORI, *Script. rer. ital.* t. III, par. II, p. 47.

(2) Cf. MANSI, *ad Baron.* ed. Luc. t. X, p. 153, nota 1; DE ROSSI, *Inscript. christ.* t. I, p. 483.

(3) Cf. SCHELSTRATE, *Antiq. eccl.* t. I, diss. III; et BLANCHINII *ad Anastasium praefat.* cap. 9 et 15; BIRAGHI, *Hist. Datiana*, p. XII.

(4) DE ROSSI, *Roma sotterranea*, t. I, p. 122.

Haec paullo diffusius a I. B. De Rossi volui citare, ut appareret quam sagaciter de origine naturaque Libri Pontificalis iudicaverit Archaeologiae sacrae princeps, qui hoc in genere elucubrationum Duchesnio Mommsenioque viam stravit. Mommsen, postquam *inde a vergente saeculo secundo episcoporum eius laterculum affirmavit extitisse, ita formatum, ut Petrum non solum ecclesiae urbis Romae creatorem faceret, sed item conditorem episcopatus singularis, et ab eo incipiens decurreret ad saecula posteriora*,⁽¹⁾ scribit: *Primitivus hic episcoporum Romanorum index fundamentum est vitarum pontificum Romanorum corporis quod edimus pseudo-Damasiani.*

Hic igitur liber primum a clerico redactus est legitimo Pontifici Symmacho (498–514) favente; sed cum ipse parum vel fere nihil esset litteris instructus, praeterquam catalogis praecedentibus, inscriptionibus monumentisque suo quidem tempore existentibus, etiam apocryphis quibuscumque usus est codicibus, quos certis notitiis inseruit, omnia ineptissime commiscens. Alii plures deinde operam impenderunt, et a saeculo VIII synchroni quidem auctores redactionem persecuti sunt. Quapropter multas hic liber locorum notitias praebet ubi pontifices sepulti sunt eorumque gestorum; at propter corruptiones et interpolationes, quas paullo ante commemoravi, caute ac solerter adhibendae sunt, si ante saeculum sextum recenseantur. In posterioribus notitiis magna est fides habenda, licet ante saeculum octavum errores in ipsis non desint; ab hoc tamen saeculo Liber Pontificalis veluti officiale Romanae Ecclesiae documentum evadit, proindeque certissimum. Brevi, tironibus dux necessarius est omnino in huiusce documenti studio; quamobrem lectorem ad Duchesnii egregias in Librum Pontificalem elucubrationes mitto,⁽²⁾ atque etiam ad eiusdem libri Mommsenianam editionem; neque miretur studiosus tam crebras inter illos viros discordantias interesse, cum diversam

(1) *Monumenta Germaniae historica, Gestor. pontificum romanorum, Prolegomena*, p. VIII.

(2) *Études sur le Liber pontificalis*, Paris, 1877; *Le Liber pontificalis*, Paris, 1886.

adhibuerint methodum, et in quaestionibus historicis, ubi desint incorrupta documenta, quisque pro suo naturali quodam criterio de rebus propositis diiudicet. Ad testimoniorum prolationem in hoc libro quod pertinet, volumine Mommsen utar, qui large Duchesne studia adhibuit, et ad quem lectorem remittit veluti ad *ducem etiam in tenebris fidum et prudentem*.⁽¹⁾

In fine voluminis, praeter alias de hoc Libro notitias, epitome Felicianae et Cononiana describitur a S. Petro usque ad S. Damasum, cum notis historico-archaeologicis apposis praesertim circa sepulturam pontificum spatio permittente.

ART. V. — Topographiae atque Itineraria.

Classis haec documentorum christiana coemeteria ubi sita sint plus minusve perspicue designat. Horum sane non fuit I. B. De Rossi inventor, sicuti quidam germani ephemeridum scriptores dictitarunt; sed, cum intelligeret eruditissimus vir ea, si aliqua in bibliotheca pulverulenta adhuc extarent, utilisima archaeologiae cultoribus evasura, utpote pretiosas circa christianorum coemeteria notitias continentia, maximo quaesivit labore, invenit, ac primus utilitate quamplurima iis usus est.

I. B. De Rossi neminem opinatus est de elencho monumentorum Romanae Ecclesiae redigendo ante saeculum quintum cogitasse; propterea quod duo quattuordecim Urbis regionum catalogi, nempe, *Notitia regionum urbis Romae*, et *Curiosum urbis Romae*, non nisi paganae Urbis topographiam exhibent, eorumque primus, in calendario christiano anno 334 edito transcriptus, una cum quadam chronicae mundi versione, S. Hippolyto attributae, cuiuspiam monumentorum christianorum ex-

(1) Op. cit. p. XLII. His nolumus tamen omnia in praefatis recensionebus absolute commendare, praesertim in Mommseniana, in qua praeiudicatae opiniones auctoris de Ecclesia Catholica hinc illinc prodeunt, et insipidae quaedam facetiae huius generis: « Quibus copiis instructus auctor accesserit ad gesta pontificum Romanorum enarranda quaerenti Pseudo-Damasus respondet haec reperisse se *suae sedis studio*, id est sibi ipsi ecclesiae Romanae episcopo scrinia eius patuisse, praeterea auctores non adlegans; scilicet hic quoque Roma locuta est ». Op. cit. p. XVIII.

pers non fuisset, si quid huiusmodi iam extitisset. Quae quidem I. B. De Rossi opinio, sicuti et aliae paucae, ob ulteriora studia inventionesque erit fortasse mutanda.

Prima monumentorum christianorum notitia, – item ex I. B. De Rossi sententia, – annum spectans 449, Calendario Polemii Sylvii inserta apparet, quod unice in Bruxellensi codice servatur. Ibi, post catalogum monumentorum notabilium, *quae sint Romae*, ut habet titulus, hoc legitur: *Insularum quadraginta V millia, extra horrea publica CCC, domus nobiliorum et fanorum aedes atque pistrina sive religiosa aedificia cum innumbris cellulis martyrum.*⁽¹⁾ Unicum est hoc totius documenti indicium topographicum.

In quodam syriaco codice Bibliothecae Vaticanae annum circa 540 conscripto a quodam Zaccaria rhetore armeno, postea episcopali dignitate honorato, cuius editionem Cardinalis Angelus Mai curavit, haec leguntur: *Apostolorum ecclesiae XXIV... sepulcra VM, in quibus congesta sepeliuntur cadavera*; verba, ut videntur, valde obscura, nam de puticulis tantum agitur qui cum polyandriis confundendi non sunt, cum haec veluti exceptiones fuerint apud Christianos. Zingerle ita putavit textum syriacum vertendum: *Sunt in ea ecclesiae Apostolorum beatorum, ecclesiae catholicae XXIV... sunt in ea loci sepulturarum, ubi congregantur et sepeliunt, quinque millia*; quae lectio, si minus quam illa videtur obscura, ne ipsa quidem perspicua dicenda. I. B. De Rossi vero, quo erat acumine, hisce ex indiciis deduxit, ante annum 540, *Notitiam* quamdam *regionum Urbis* non defuisse, quam si non invenit, ad aliam nihilominus eius cupido et labor perduxit notitiam inveniendam illi equivalentem; nam inter alia mentionem coemeteriorum faciebat, hoc sub titulo: *Cimiteria totius Roman* (sic). En pretiosa indicatio:

~~Cimiterium~~ *Prisallae* (lege *Priscillae*) *ad sanctum Silvestrum via Salaria. Cimiterium Iordanorum ad sanctum Alexandrum via Salaria. Cimiterium Pretextati ad sanctum Ianuarium via*

(1) DE ROSSI, *Roma sott.* t. I, p. 129; MOMMSEN, *Laterculus Polemii Sylvii* in *Mon. Germ. hist., Auctt. ant., Chron. minora*, t. I, p. 545.

Appia. Cimiterium Domicile (lege Domitillae) Nerei et Archilei (Achillei) ad sanctam Petronillam via Ardeatina. Cimiterium Catacumbas ad sanctum Sebastianum via Appia. Cimiterium Callisti ad sanctum Sistum via Appia. Cimiterium ad duos lauros ad sanctum Petrum et Marcellinum via Lavicana. Cimiterium Balbinae ad sanctum Marcum et Marcellianum via Ardeatina. Cimiterium ad sanctam Columbam ad caput sancti Iohannis ad clivum cucumeris. Cimiterium ad insalatos ad sanctum Felicem via Portuensi. Cimiterium Pontiani ad ursum pileatum Abdon et Sennen via Portuensi. Cimiterium Bassille ad sanctum Hermen via Salaria. Cimiterium Basilei ad sanctum Marcum via Ardeatina. Cimiterium Commodillae ad sanctum Felicem et Adauctum via Ostiensi. Cimiterium Calepodii ad sanctum Calixtum via Aurelia. Cimiterium Trasonis ad sanctum Saturninum via Salaria.⁽¹⁾

I. B. De Rossi putat hunc catalogum mutilum, eo quod sexdecim tantum recensentur in eo coemeteria, nec fit verbum de viis Flaminia, Nomentana, Tiburtina, Latina. Florentinius, in notis *ad Hieronymianum*, loquitur de quodam codice Haedino, hodie irreperto, in quo 21 coemeteria numerabantur. Paucis abhinc annis novum coemeterialem Romanum inveniebat catalogum Eñus Cardinalis Rampolla, anno 1455 ex alio codice bibliothecae Nicolai V transcriptum; quo numerum coemeteriorum 17, contra id quod I. B. De Rossi eiusque schola existimabant, verum absolutumque accipiendum demonstrat Eminentissimus inventor, qui omni ex parte catalogum inlustravit; idemque prototypum documentorum huiuscemodi affirmat ad aetatem usque Liberii (352–366) pertingere.⁽²⁾ Ceterum descriptus catalogus a I. B. De Rossi inventus maximi faciendus est, licet hiatibus erroribusque laboret; immo novissimae Wilpert explorationes in coemeterio Callisti illum non ita mendosum atque I. B. De Rossi putavit commonstrant, quod videbimus postea cum de coemeterio Marci et Marcelliani erit sermo. Eius aetas saeculum VI non superat.

(1) Ap. DE ROSSI, *Roma sott.* t. I, p. 131.

(2) *Di un catalogo cimiteriale romano e di una biografia di S. Melania*, Roma, Bertero, 1900.

Eiusdem aetatis est verisimiliter *Index oleorum*, quem etiam vocant Itali *il papiro di Monza*; documentum topographicum summi pretii, ubi non quidem coemeteria sed ipsa martyrum sepulcra numerantur eodem plus minusve quo poterant ordine a peregrinantibus visitari. Auctor illius fuit quidam Abbas Iohannes, qui exeunte saeculo sexto Romam adiit, martyrumque reliquias cum obtinere a Gregorio Magno nequivisset (non enim Romae usuvenerat sanctorum corpora dividi vel transferri), Pontifice tamen concedente, ex lampadibus ad martyrum sepulcra accensis olea in ampullas collegit, easque Theodolindae Longobardorum reginae donavit. Pittacia autem ampullarum describi curavit in membrana sic incipiens: *Notitia de olea* (sic) *Ss. Martyrum qui Romae in corpore requiescunt, id est ...* (sequitur laterculus nominum) *Quas olea sancta ... adduxit Iohannis indignus et peccator dñe Theodolinde reginae de Roma.* Optima Indicis huius editio ea est quam Marini curavit,⁽¹⁾ neque sublatae sunt quaedam leves topographici ordinis discrepantiae perturbationesque, archaeologorum ingenia adhuc torquentes. Sed de istis alio loco loquendum. Notandum interim aut indicem oleorum incomplete fuisse redactum, aut ipsum Iohannem peregrinationem non complevisse, cum nihil de viis Portuensi, Latina, Lavicana et Flaminia in Indice appareat. Marinius nihilominus feliciter hoc uti documento nescivit, videlicet animo non reputavit illud cum Itinerariis esse conferendum, sicuti I. B. De Rossi fecit, ideoque nullam exinde practicam utilitatem percepit.

Nominata Itineraria re atque fine topographica sunt documenta ad Romam martyrum pertinentia. Primum horum quod in lucem prodiit illud fuit cui *Malmesburgense* nomen inditum, ex historico Willelmo Malmesburgensi qui saeculo XII *Gesta regum Anglorum* documentum inseruit, cum de peregrinantibus atque Crucesignatis Limina sub Urbano II adeuntibus narraret. Novit illud Antonius Bosius, at serius; namque

(1) GAETANO MARINI, *I papiri diplomatici raccolti ed illustrati*, Roma, 1805.

ordini topographico iam stabilito noluit mutationes inferre, quae ex novo documento apponi debuissent. Ceterum etiamsi mutare optasset, tantum vitae non suppetivit ut utiliter illud capesseret. Optimus *Malmesburgensis* textus ad fidem antiquiorum codicum exaratus Londini in lucem venit,⁽¹⁾ anno 1840.

Secundum apparuit quod Einsiedlense vocarunt, quia in bibliotheca Einsiedlensis monasterii inventum, quodque Mabil-
lon, anno 1685, apud sua *Vetera analecta*, evulgavit.⁽²⁾ Blanchini novam eius curavit editionem una cum *Malmesburgensi*, quae Mabillonii editionem mendosam non parum superavit: tertia denique editio saeculo elapso satis correcta Haenelii cura prodixit.

Huius veluti pedissequa, tertia Topographia seu Itinerarium apparuit hoc titulo: *De locis sanctorum martyrum quae sunt foris civitatis Romae*, ab Eckarto inventa, in quodam Würzburgensi codice, qui eam, anno 1729, in *Commentariis de rebus Franciae Orientalis*⁽³⁾ insertam pervulgavit. Illam quoque nescierunt antiquitatis cultores I. B. De Rossi aetate anteriores; hic vero, statim atque illius exemplar prae manibus habuit, desiderio accensus est originale manuscriptum examinandi quod Eckarti editioni inservierat; idque, multum post laborem, in duo exemplaria non parum inter se discrepantia, manu autem saeculi ix vel x conscripta, comperit in Viennensi bibliotheca, post frustra in Würzburgensi ac Salzburgensi quaesitum. Praeterea in aliud I. B. De Rossi incidit documentum eiusmodi, titulum prae se ferens: *Notitia Ecclesiarum urbis Romae*, magni quoque momenti, inque diversas denique editiones diversaque manuscripta *Mirabilium Urbis Romae* (quae paullo ante commemoravi), quorum antiquius saeculo xii descriptum, aliud manuscriptum vetustius correctiusque supponit.

Lectorem humanissimum, plura atque intimius cupientem de citatis documentis cognoscere, ad I volumen insignis I. B. De

(1) WILLELMI MALMESBURGENSIS *Gesta regum anglorum ad fidem codic. mss. recensuit Th. Duffus Hardy*; cf. *Roma sotterr.* t. II, pp. 539-544.

(2) MABILLON, *Vetera analecta*, t. IV, p. 350.

(3) ECKART, *Comment. in rebus Franciae Orient.* t. I, pp. 831-833.

Rossi operis *Roma sotterranea* remitto.⁽¹⁾ Hoc unum hic adiungam, nimirum: si documenta illa adamussim essent redacta, nulla inter ea discrepantia intercedere, nullumque superesse dubium deberet de cuiuslibet coemeterii situ in I. B. De Rossi topographicis descriptionibus. Sed contra accidit; nam, praeterquam quod eorum errores summi magistri cerebrum incessanter exercuerunt, cum ipse, rerum collatione, ad concordiam ea reducere cum monumentis conatus esset, in paucis corrigendis, quae ipse menda putabat, et ipse erravit. Itaque dum topographica pars exhausta et fere confecta videbatur, nova eruta monumenta de erroribus docuerunt novaque topographica problemata excitarunt.

Videat humanissimus lector in *Appendice*, veluti in quodam prospectu, collectionem documentorum ad topographiam pertinentium, de quibus hucusque in hoc paragrapho fuit mentio; eodem hoc ordine conspici possunt in I. B. De Rossi eximio opere *Roma sotterranea*. Nec volui nec alium valuissem excogitare ordinem, quo, ut in isto, uno fere intuitu omnia quae ad quamlibet romani suburbii regionem spectant oculus amplecti posset. Neque correctiones, vel potius notulas a I. B. De Rossi appositae, iuxta illud quo ducebatur criterium in suis investigationibus, omittendas existimavi. Id fiat e contrario studiosis optima ratio iudicandi quomodo et praestantissimo ingenio vir facile possit hac in materia falli; indeque lector, si sapiat, cautior fiat.

Partem harum peregrinationum quae ad ipsam Urbem spectat omisi, studiosum ad auctores remittens, praesertim ad insigne opus Hartmann Grisar, *Roma alla fine del mondo antico*.⁽²⁾

Alia erat insuper aevi medii peregrinantium meta praecipua, loca scilicet sancta in Palaestina, de quibus antiquissimum itinerarium illud est quod F. Gamurrini in quodam manuscripto Aretino invenit atque inter an. 1887 et 1888 evul-

(1) *Roma sotterranea*, t. I, p. 130 sq.

(2) Cf. LANCIANI, *L'itinerario di Einsiedeln e l'ordine di Benedetto canonico in Monumenti antichi pubblicati per cura della R. Accademia dei Lincei*, an. 1891, punt. 3, p. 438 et seq.

gavit.⁽¹⁾ Hoc documentum, cui nomen inditum est ab ipso Gamurrini *Peregrinatio Silviae*, maximi fit ab omnibus, nedum archaeologiae, sed etiam liturgiae peritis; et licet ultimo non constet conscriptum a Silvia, celebris administri Rufini sorore, fuisse, quarto tamen ad finem vertenti saeculo merito tribuitur.

Documentum hoc non est integrum: deest pars altera in qua peregrinatio per Aegypti regiones, ut videtur, describitur. Huic chronologice par est itinerarium *Peregrini Burdigalensis*, quod vocant, cuius indicationes, potissimum post cuiusdam ichnographiae Palaestinae inventionem, de quo mox loquendum erit, adhuc hodie reperiri et conferri possunt. Sed fusius loco suo redibit de hoc sermo. Notamus interim quaestionem de urbis Ierusalem topographia plusquam viginti excitasse systemata inter Germanicos et Anglicos eruditos, vehementer et satis acriter inter se pugnantes, neque unquam ad certam conclusionem saeculo ultimo pervenisse.⁽²⁾ Quaestio, nunc universalis facta, aliquantulum profecit, postquam novam lucem attulit novum pervulgatum monumentum.

Anno 1896, P. Cleophas, graeci Hierosolymitani monasterii bibliothecarius, in antiquo pavimento basilicae cuiusdam saeculi quarti vel quinti, Sanctorum Locorum mutilam geographiam detexit opere musivo confectam. Pars superstes urbem Ierusalem exhibet una cum praecipuis circumstantibus sanctuariis et pagis. Quanti sit hoc musivum habendum non est ex meo instituto demonstrare; de eo tamen aliquid summatim dicam.

Auctor videtur descripsisse quae revera visebantur, atque non parum cum indicationibus topographicis Eusebii convenit, et ex eo liquido patet, iam tunc temporis (fortasse initio sae-

(1) *Biblioteca dell'Accademia storico-giuridica*, t. IV, Roma, 1887; *Studi e documenti di storia del diritto*, aprile-sept. 1888.

(2) Verum antiquissima quaedam topographia non deerat, descriptio scilicet Iosephi in suo de *Bello Iudaico* opere (V, IV, 1, ed. Firmin-Didot), sed ista vetustior est quam ut possit, post tot tamque conspicuas mutationes, inservire, licet veluti fundamentum accipienda sit cuiuscumque id genus elucubrationis (cf. *Revue biblique*, an. 1892, pp. 17-38). Maximam autem utilitatem habet in studiis biblicis.

culi quinti) pauca quaedam sanctuaria et loca falso indicata fuisse. Iordanus, Mare mortuum, Ierusalem, Iericho, Bethlehem aliaque minora loca sancta adhuc apparent ibi; Aegyptus quoque, et Desertum certissime conspiciebantur; fortasse etiam Constantinopolis. Quod autem in rem nostram maxime conducit, ibi cum pagis, montibus, arboribus (et famosa Terebintho), porticibus, etiam ecclesiae, templa diversaque sanctuaria describuntur iuxta eorum architectonicam formam. Indicationes denique clarissimae sunt, correcte redactae lingua graeca, ita ut non aegre possint etiam in praesenti reproductione legi (Tab. 1).⁽¹⁾ Quapropter hac ichnographia feliciter utuntur non solum archaeologi christiani, verum etiam et amplius qui studiis biblicis vacant.

Neque spernendae sunt archaeologo ichnographiae profanae, quippe quae indirecte et per ethnica monumenta saepe christiana sanctuaria indicare valeant. Qua de re, praeter citatum P. Grisar opus, utiliter I. B. De Rossi⁽²⁾ et A. Lanciani opera⁽³⁾ consuluntur, qui mirum in modum urbis Romae topographiam illustrarunt (Tab. 2).

Utiles quoque indicationes praebent scripta S. Hieronymi, Evagrii, Eusebii, collectio Metaphrastea;⁽⁴⁾ parum autem praecisae videntur indicationes itinerariorum posteriorum, ut relatio Ep. Arculphi (saec. VII) in tres libros distincta;⁽⁵⁾ item *Liber peregrini* quem Willelmus Malmesburgensis (saec. XII) apud sua *Gesta regum anglorum* insertum habet et quaedam Armena descriptio (*Loca sancta*) a Moyse Kagankatvatsi redacta.⁽⁶⁾

(1) *Revue biblique*, 1897, *La mosaïque géographique de Mādaba*, pp. 165-184; 450-458.

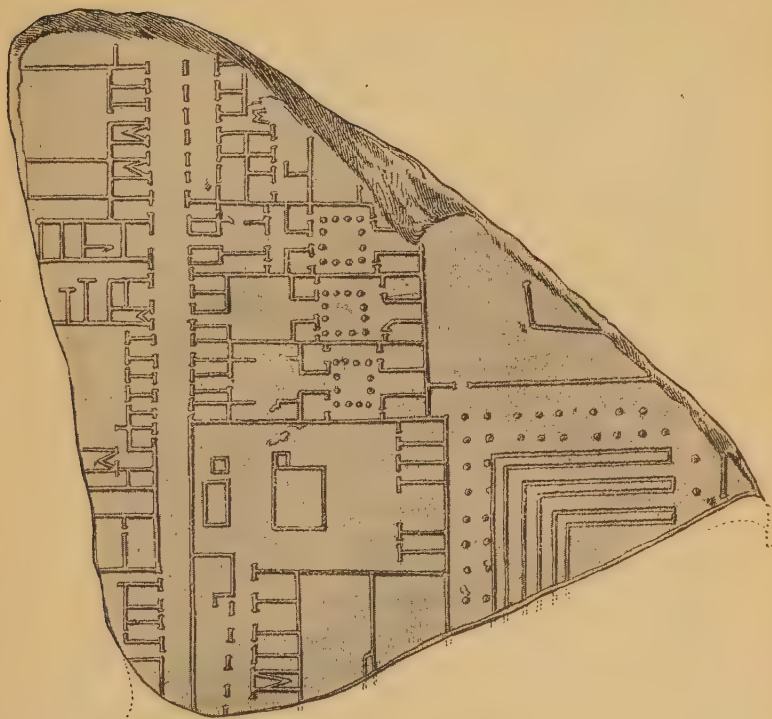
(2) *Note di topogr. romana in Studi e documenti*, 1882, p. 49; *Piante icnografiche e prospettiche di Roma*.

(3) Loc. cit. Cf. JORDAN, *Topographie der Stadt Rom* (1871-1878), 2, I et seq.; ELTER, *De forma urbis Romae deque orbis antiqui facie*, diss. I et 2, Bonnae, 1891.

(4) Apud GRETEN, *De sacris peregrinationibus*, Ratisb. 1734, t. IV.

(5) MABILLON, *Ann. ord. S. Bened.*, III.

(6) Ed. D. HARDY, Londini, 1840, II, p. 359 et seq.; ed. Francofurti, 1601, t. IV, p. 134.

Tab. 2. Forma Urbis, fragmentum antiquae topographiae Romanae
iussu Septimii Severi delineatae.
(Ex H. JORDAN, *Forma urbis Romae*, Berlin, 1874).

ART. VI. — Syllogae praecipuae inscriptionum.

Quae sit natura huius codicum seriei patet ex sequentibus. I. B. De Rossi verbis primo volumini cui titulus *Inscriptiones Christianae* praefixis: « Ante Caroli Magni aetatem, qua antiquitatis studium nonnullos Alcuinianae praesertim scholae litteratos coepit allicere, quemquam extitisse qui Christianas inscriptiones dedita opera describere et in codices referre institueret, memoriae proditum nusquam repperi. Illi vero, qui ea aetate Christiana epigrammata magis quam ethnica sunt consecrati, de historico inscriptionum pretio parum cogitantes, earum.

anthologias, unde similibus pangendis carminibus formulas et exempla peterent, sibi aliisque conficere videntur voluisse ».

Quod autem antiqui non fecerunt quam accuratissime praestitit I. B. De Rossi in secundo *Inscriptionum Christianarum* volumine; ubi tota *series codicum*, — ut legitur in titulo, — *in quibus veteres inscriptiones christianae, praesertim Urbis Romae, sive solae, sive ethnicis admixtae, descriptae sunt ante saeculum XVI*, exponuntur, criticis et philologicis commentariis adiunctis.

Utilitas eiusmodi syllogarum in hoc etiam non raro consistit, praeter proprium et intrinsecum documentorum valorem, quod inscriptiones eodem ordine quo visebantur transcriptae sint, unde aliquando verae topographiae evadant.

Praecipuos tantum antiquioresque tangam, et veluti per transennam; qui vero accuratius illis vacare velit ipsum auctorem adeat.

I. — VETUS MEMBRANA SCALIGERI

continens inscriptiones urbis Romae, Ravennae, Arimini, Trevirorum, carminibus exclusis, fragmentum syllogae post medium circiter saeculum sextum, ante nonum confectae. (1)

Unico consistit folio membranacei codicis, innumerabiles forsitan inscriptiones ferentis, maxima christianarum antiquitatum litterarumque iactura deperditi. Hoc solo superstite fragmento quattuordecim continentur inscriptiones, quarum antiquissima est decima quarta, ad saeculum spectans quintum. Secunda autem regis Theodorici laudativa inscriptio est, nec saeculo anterior sexto, utpote quae publicae utilitatis opera commemoret a rege peracta, aedificia scilicet, hortos constitutos, paludes exsiccatas; quae omnia aliquos saltem annos illius regni transactos supponunt, quod, anno inceptum 493, ad 526 usque productum est. Falso igitur saeculo quinto ab aliquo (2) haec

(1) Ipsos apponam titulos quibus codices communiti sunt in opere I. B. De Rossi praefato.

(2) Hic error, typothetae lapsu, in egregium MARUCCHI opus (*Élem. d'arch. chrét.* vol. I, p. XXVIII) irrepsit, idemque in ultima anni MDCCCXCIX editione eademque in pagina apparet.

sylloge tribuitur; immo, nisi rationes ex palaeographia deductae obstant, posterioribus quoque saeculis tribui potest, cum ignoremus quasnam inscriptiones codex integer contineret. Post medium saeculi sexti eam redactam iudicat I. B. De Rossi.

2. — SYLLOGE REICHENAVENSIS, VULGATO NOMINE EINSIEDLENSIS.

Inscriptionum omne genus urbis Romae et Ticini collectarum exeunte saeculo VIII vel ineunte IX, praesertim e libris scriptis ante saeculum VIII.

Sylloge haec, octoginta duas inscriptiones christianas simul atque ethnicas continens, Topographiam eiusdem tituli in codice immediate praecedit, atque ad rem nostram ceterarum omnium utilissima est. In codice, quinque consistente libellis, quartum locum tenet, et licet eius primum duoque extrema folia desint, I. B. De Rossi, post Mommsen, integram illam putavit; secus atque Haenelius, qui editionem totius codicis curaverat.

Tota autem Sylloge in quattuor partes distinguitur; utar ipsius I. B. De Rossi verbis: «Prima a numero 1 fere ad 60 titulis aetatis Romanae perite descriptis ditissima est, admixtis paucis Christianis: secunda, prioris supplementum ex alio fonte haustum, titulos continet Hadriani, a num. 61 ad 71; tertia e libello itinerario ad sepulcra martyrum a num. 72 ad 77 Damasi carmina aliosque titulos exhibet cum particulis indicis topographici ad ipsa epigrammatum loca pertinentibus; quarta demum appendix Ticinensis a n. 78 ad 82 ».⁽¹⁾ I. B. De Rossi expendit deinde singillatim unamquamque partem, adeundus ergo studioso si indolem originemque libelli cognoscere ipse velit; ego autem, pro exiguitate operis mei, primae et tertiae partis obiter praecipua tangam.

In prima parte, inscriptionum series valde perturbata est; I. B. De Rossi tamen quemdam topographicum ordinem, sive *eius nonnulla lineamenta et vestigia, attente consideranti* apparere affirmat, *titulorum manipulos* 3-5 a, 17-22, 23-26, 30-47, 56-60 *eodem fere loco vel uno itinere videri descriptos*. Verum in hoc itinere pauca sunt christiana sanctuaria, praesertim in subur-

(1) Op. et loc. citt. pp. 14-15.

bio quae a collectore notentur, multa e contrario pagana monumenta; unde parum rei nostrae utilitatis prima haec pars affert.

Non ita tertia, quae ad alterum syllogarum classem pertinet, ad libellos epigraphicos simul et topographicos, quibus pii viatores utebantur in itinere suburbano ad limina Apostolorum et ad sepulcra martyrum. Syllogas id genus, monet item I. B. De Rossi, prima origine saeculo fortasse septimo antiquiores, aetatis Honorii pontificis (a. 626-638) non unum indicium prae se ferre. Carmina Damasiana ibi transcripta hoc ordine cum aliis topographicis indicationibus disposita sunt: — *Via Pincia in sepulcro Proti Martyris.* — *In sepulchro Iacinthi.* — *In via Pincia. (Salaria vetere). Pamphilus basilissa. ptus. yacintbus. hermes Inter Aureliam et Portuensem. scs processus et martinianus et panchratius, abdo et sennes.* — *Via Appia. Soter. xistus. urbanus. marcellianus. et marcus ianuarius. et aeclesia ubi decollatus est. xystus. sebastianus.* — *In sepulchro Nerei et Achillei in via Appia (sic)* — *In porta SCĪ. Petri usque ad SCM Paulum* — *In via Ostiensi* — *In sepulchro SCĪ. Felicis* — *In basilica SCĪ. Sebastiani* Indicationes viarum nominibus subiunctae, quaeque maxima ex parte brevitatis causa omisi, non parvam Itinerario eiusdem nominis lucem afferunt, praesertim circa coemeteria viarum Appiae et Ardeatinae.

3. — SYLLOGE TURONENSIS.

In codicibus Closterneoburgensi et Goettweihensi pars altera e libello topographico inscript. Christ. urbis Romae confecto saeculo VII.

Duo sunt exemplaria eiusdem anthologiae carminum unice christianorum; Closterneoburgense saeculo XI vel XII exaratum, alterum paullo antiquius videtur. Anthologia carmine Eucheriae incipit:

Aurea concordi quae fulgent fila metallo,
cuius ultimus versus est:

Rusticus et servus sic petat Eucheriam.

Sequuntur statim quadraginta duo Damasiana epigrammata, quorum triginta septem priora ita disposita sunt ut sit perspicuum ea collectorem ex ipsis monumentis ubi erant affixa transcripsisse. Hinc est quod anthologia haec inter topographica documenta iure recenseatur; et revera viatorem commonstrat a via Salaria nova proficiscentem, atque successive pervenientem ad vias Nomentanam, Tiburtinam, Labicanam, Praenestinam, Latinam, Appiam, Ardeatinam, Ostiensem, nec non carmina Damasiana describentem. Inter Salaria viam atque Nomentanam procul dubio est hiatus; nam, ut I. B. De Rossi notat, « nulla est ratio cur opinemur prototypum libellum, unde haec sumpta sunt et in centonem Closterneoburgensem et Goettweihensem relata, incēpisse a statione ultima Salariae viae, ceteris eiusdem et cohaerentium viarum celeberrimis coemeteriis et basilicis plane omissis, omissa praesertim Vaticana Petri basilica.. Quare hunc centonem capite minutum agnoscamus necesse est. » At in fine quoque cento mutilus est; nam post viam Ostiensem, Portuensis duaeque Aureliae desiderantur. Aetas huius sylloges signata in titulo ex eo fit evidens quod arcto nexu Itinerariis devincitur quae saeculo septimo ineunte, aut paullo post, compilata sunt.

4. SYLLOGE CENTULENSIS.

Carminum christianorum e monumentis suburbanis item Spoletinis et Ravennate saeculo VIII antiquioribus, descripta in codice Corbeiensi nunc Petropolitano saeculo VIII vel ineunte IX.

Codex est membranaceus, ⁽¹⁾ totus una manu Longobardicis litteris exaratus. Hunc, ab imperatore Russiarum Alexandro III obtinuit I. B. De Rossi; unde ex bibliotheca Petropolitana, ubi post exitum a Corbeiensi bibliotheca diversasque vices errandi finem fecit, codex delatus est Romam posteaque Petropoli restitutus. Sexaginta octo carmina christiana eo continentur, quibus alia praefiguntur, et primum quidem acrostichum illud sic incipiens: *Ioannis celsi rimans mysteria coeli*

(1) DE ROSSI, op. cit. p. 72.

subsequuntur selecta Venantii Fortunati carmina, deinde sine titulo carmen Machabeorum et Angli S. Adhelmi: *Expositio metrica de virginitate laudanda*. Post vero annexi sunt versiculi qui in basilica B. Petri legebantur, hac in margine apposita notula, saeculi xvii manu exarata: *Haec sequentia videntur esse Damasi papae*; notula quae rectissima apparet nam carmina inde incipientia Damaso plerumque tribuuntur. Alia manus paullo fortasse recentior scripsit: *Damaso papa auctore*, eademque in fine: *Hactenus Damasus*. Ordo carminum valde turbatus est, neque ulla videtur prima fronte adesse topographica indicatio: nihilominus, si attente examinetur series, quoddam vestigium aditorum locorum facile discernitur, praesertim si cum Turonensis carminum ordine conferatur.

Istae praecipuae sunt Syllogae; ceterae anthologiae potius videntur, inter quas tamen non amplius computanda est Sylloge Viridunensis, post clarissimi H. Marucchi studia repertaque. Nam ille ordo seriei carminum qui perturbatus visus est I. B. De Rossi, quatenus viam Salariam novam respicit, perfecte monumentis respondere videtur. Sed de his redibit sermo, cum de Priscillae coemeterio erit agendum. Ceterum omnes, quas recensuit I. B. De Rossi in II volumine *Inscriptionum Christianarum*, Syllogae in universum illud habent utilitatis, quod fere omnia Damasiana carmina, tum quae supersunt, tum nondum reperta, diversis lectionibus exhibeant, unde epigraphicae artis periti veram germanamque lectionem eruere possint.

Documentorum series illa concluditur his quae, cum studiis coniuncta antiquitatis cultorum Rossiano aevo anteriorum, mirificis I. B. De Rossi repertis inservierunt. Iam huic non exiguo apparatusi novus studiorum ordo subiungitur, qui, I. B. De Rossi conclusionibus veluti basi innixus, nec parvam hucusque christianis originibus lucem attulit, et maiora in dies incrementa se allaturum promittit. Ita cogitatum illud paullatim perficitur quod primus iniecit I. B. De Rossi, de absolutissimo scilicet corpore christianarum antiquitatum instaurando, quod omnia ad ortum progressumque christianismi pertinentia, non Romae tantum, sed omnium singillatim dioeceseon veluti localis chronica,

complecteretur, titulo *Orbis christiani* indito. I. B. De Rossi hunc titulum a Suaresio mutuavit suumque fecit; rem autem totis nervis propugnavit inculcavitque. Hodie tam nobile cogitatum efformari, ampliari, evolvi videmus. Cuius felicis profectus inprimis grati Summis Pontificibus esse debemus, qui, pecuniariis non obstantibus angustiis, potissimas argenti opes annuas, iam inde a medio saeculo elapso usque hodie, perficiendis fossionibus contulerint: deinde Collegii seu Commissionis Pontificalis membris. Viri sunt isti eruditissimi, pro religione eo vel magis egregie laborantes quod de omnibus quae efficiunt ad sacra detegenda illustrandaque monumenta, nonnisi christianae plebis gratulationes percipiunt, interdum vero ne ista quidem mercede donantur pro susceptis laboribus. Denique privatis personis grates merita reddendae, inter quas non sunt silentio transeundae Rex Victor Emmanuel III, r. Dom. De-Merode, Eñus. Card. Rampolla, Fratres-Praedicatores seu Dominicani ecclesiae S. Clementis, r. Dom. Crostarosa, PP. Passionistae ecclesiae SS. Iohannis et Pauli alique non pauci.

Haec quidem de suburbio Romano; sed alibi quoque non quiescunt opera, alibi animum eruditi adiunxerunt christianis reperiendis monumentis; intelligi praesertim volo de Africa Superiore, ubi, auctore Card. Lavigerie, apud Africae Missionarios apostolico officio belle antiquitatis studium coniunctum est. Spes affulget ut quam primum in corpus redigantur fructus elucubrationum, quas a non exigua annorum serie nuper defunctus r. Dom. Toulotte atque strenuus P. Delattre pegerunt.

Est quidem cur christianorum animi laentur de excitatis circa vetustatis christianae monumenta studiis eruditorum; attamen, ut ad meliores exitus opera perveniant, sicuti in Africa, in Dalmatia, in Palestina, ex loci explorandi incolis surgant studiosi optandum est; namque si cum natali patriaque terra natura devincti sunt, maiori cum sedulitate his investigationibus studiosi vacabunt.

Nunc autem ad auctores adproperamus, quod coronidis instar primo huic capiti finem imponet.

ART. VII. — Auctores.

Omnium primus Panvinus fuit. Ante eum quidem non pauci coemeteria inviserunt, sed hoc diversis fecerunt caussis; alii devotionis affectu, ut quidam Fratres Minores, qui aliquando vestigia sui aditus parietibus cryptarum crediderunt. Sic, in quodam cubiculo coemeterii S. Callisti, legitur carbone scriptum: *Anno dñi MCCCCXXXIII die VIII mensis Iunii. Prope autem: hic fuit fr. Ihes de Coluna de Urbe ordi minorum cum sociis suis MCCCCLIIII hebdomada qua defunctus est pp. N. V.* (Papa Nicolaus V); et ita pluribus in locis.

Alii (longe alii!), inanis curiositatis aut non satis explorata caussa, praecipua coemeteria perlustrarunt, hic illic nominum series non raro in parietibus describentes. Memorandi sunt praesertim sodales Academiae Romanae quorum caput, Pomponius Laetus, Pontifex Maximus obsignabatur in dictis laterculis, veluti temporis nota ex. gr.:

PANTAGATHUS

MAMMEIUS

PAPIRIUS

MINICINUS

AEMILIUS

UNANIMES PERSCRUTATORES ANTIQUITATIS REGNANTE

POMPONIO PONTIFICE MAXIMO

Infeliciter vero, ethnicis antiquitatibus cum essent ultra modum addicti, minime videntur christianis monumentis fuisse allecti; et erant nihilominus qui scite monumenta huiusmodi illustrare potuissent.

Sed ad Panvinium redeundum. Huius doctrina atque sedulitas miraculum aequalibus visa est: omnia ad christianam vetustatem pertinentia centenis voluminibus colligere ipse capessivit. Acerbum funus nobilissimos perrupit conatus; at initiata opera aere perennius veluti monumentum posteris mansit; apparatus videlicet documentorum, quibus, excitatis deinceps in christianas antiquitates studiis, feliciter eruditi quique usi sunt.

Ad rem nostram faciunt duo potissimum Panvinii opera in unum, sub titulo *De ritu sepeliendi mortuos apud veteres christianos et de eorundem coemeteriis*, Coloniae edita, anno mortis auctoris 1568 qui fuit aetatis eius trigesimus octavus. Quadraginta tria auctor enumeravit coemeteria Urbis atque generatim ea tunc Romae cerni affirmavit. Re autem vera, si tria excipias, nempe S. Sebastiani, S. Cyriacae ad S. Laurentium et S. Valentini, quae adhuc extare dicebat, numquam coemeteria ipse adiit. Numerum igitur illum, ut alioquin ex eius operibus apparet, ex Martyrologio Romano ante Card. Baronii adnotationes, ex Libro Pontificali aliisque minoris momenti documentis Panvinus eruit. Tractavit quoque de re epigraphica, sed nullam ex originalibus in coemeteriis extantibus inscriptionem excerpit: e converso numerosissima transcripsit epitaphia in aprico inventa, multaque esse notavit *per Urbis Romae ecclesiarum pavimenta*.

Floruit tunc temporis Philippus Neri, sanctissimae conversationis vir, qui auctor fuit ne huiusmodi studia neglecta iacerent, suosque sodales consilio atque exemplo, nec non crebris in coemeteriis excursionibus, induxit ut nihil de christianis memoriis parvi penderent. Operam ad pretiosissimam erigendam bibliothecam, cui nomen Vallicellianae, impendit; et dum, iussu Pontificis Gregorii XIII, Card. Baronius correctiones dictabat Martyrologii, eundem, veluti ad pensum diurnum, ad Annales ecclesiasticos elaborandos Philippus paterna impellebat suasionem.

Decem post annos ab evulgato Panvinii libro, dum arena extrahebatur in quadam vinea ad dextram viae Salariae, coemeterium quoddam christianum patuit, picturis, sarcophagis, epitaphiis, tum graecis tum latinis, locupletissimum. Inter alia magis movebantur visitatores picturarum quodam cyclo, in quo unum post aliud apparebant Pastor bonus, Orans, Noe in arca, Daniel inter leones, Moises percutiens rupem, diversa historiae Iona puncta, Isaac sacrificium, tres pueri in fornace, Christus panes multiplicans, Lazari resurrectio, Christus inter duodecim sedens Apostolos; insuper plures Orantium imagines,

una fossoris, item repraesentationes pastorales. Ortum hinc sumsit, ait I. B. De Rossi, *Roma subterranea*, idest illa studiorum series quae, pedetentim a sanctis doctissimisque viris, tum ecclesiasticis tum saecularibus exulta, ad nostra pervenit tempora ita late patens, ut totas ingenii vires quis impendat oporteat, si aliquid velit in ipsa progredi, atque veri nominis archaëologus fieri.

Illo autem tempore (an. 1578) Antonius Bosius parvulus erat trium annorum, eoque adolescente, quattuor viri doctissimi scrutandis illustrandisque recens repertis operam impendebant, nempe Alfonsus Ciacconius, Philippus Winghe, Iohannes Macarius, Pompeius Ugonius. De Ciacconio en quid ipse I. Macarius scripsit: *Alfonsus Ciacconius, Dominicani Ordinis religiosus, multis nominibus posteritati commendandus, instruxerat Romae museum, non solum libris cuiuscumque generis, sed et supellectile varia tum rerum in natura admirabilium, ut fossilium, concharum, marmorum et affinium, tum scutorum antiquorum, ut stilorum, clavium, nolarum, staterarum et mille aliorum eiusmodi. Qui vir, si quid erat quod faceret ad sacram antiquitatem, libens inuisebat, et pictoribus adhibitis delineabat; atque inter alia coemeterium illud, via Salaria, quod Priscillae esse creditur, repertum et recognitum anno MDLXXVIII, .. perlustrarat, et omnes picturas loci illius expressas in librum redegerat; nec contentus eo, sarcophagorum christianorum etiam imagines et sculpturas quascumque poterat invenire, ut rem vicinam, adiecerat.* (1)

Ciacconii imagines valde imperfectae visae sunt Winghio, qui animum adiunxit iis perfectius perscribendis. At dum totus hoc erat in opere, mors immatura iuvenem adhuc vitam obtruncavit. Ipse magistrum habuerat avunculum, virum eruditionis laude insignem, Antonium Morillonium, cuius aliqua extant opera, tum in bibliotheca Amstelodami, tum Romae in codice Ottoboniano Vaticano 1511.

Iohannes Macarius picturis sculptilibusque potius studuit, atque multum prae manibus habuit Winghii volumina. Opus

(1) *Hagioglypta*, p. 2, 3. Integrum textum ex DE ROSSI, *Rom. Sott. excerpti*.

autem conscripsit cui titulus: *Hagioglypta, sive picturae sacrae antiquiores, praesertim quae Romae reperiuntur, explicatae a Iohanne Macario Greveningano*. Quod tamen doctissimum opus atque completum, auctore vivo, non prodivit in lucem, neque evulgari coeptum est, nisi ducentis et quinquaginta post annis, eruditissimi P. Garrucci cura, qui illud notis, praefatione novisque illustratis monumentis non mediocriter auxit.

Pompeius Ugonius sex volumina reliquit chartarum, quae I. B. De Rossi in bibliotheca Barberiniana examinavit, inter quae nihilominus unicum folium repperit loquens de christianis coemeteriis. Erat ibi descriptio coemeterii S. Valentini via Flaminia. Verum impossibile videbatur hunc auctorem, Bosii comitem, ne dicam ducem, in primis eius subterraneis excursionibus, tam parum de coemeteriis scripsisse. Denique ista tam legitima De Rossi suspicio, nempe aliud aliquod volumen eiusdem auctoris extitisse, res certissima evasit, cum ipse I. B. De Rossi in quodam bibliothecae Ferrariensis volumine, Peveratio modo, modo Milesio attributo, continuationem illius folii recognovit, quod unicum ex tota Ugonii chartarum congerie de coemeteriis christianis mentionem exhibebat. Volumen hoc coemeteriis consecratum erat, universumque opus nomen in fronte ferebat: *Theatrum Romanae urbis*.

Quattuor isti auctores exiguos fructus ex repertis monumentis perceperunt; eos rectius collectores dixeris antiquitatum quam archaeologos. Illud tamen silentio non praetermittendum, quod in codice Vaticano 5409, a I. B. De Rossi Ciacconio adiudicato, tabulis picturarum anno 1578 repertarum haec praefixa conspicitur scriptio: *In coemeterio Priscillae, via Salaria, II ab Urbe milliario, in crypta arenaria, subter vineam Bartholomei Sancti ab Alda, Aragonensis Balbilitani, reperta sunt septem saecula, in quibus sunt multae imagines depictae illius prisci christiani saeculi*. Vox autem *Priscillae* deleta est, eiusque in locum *Ostrianum* legitur. Praeterea, eodem in codice, ubi picturae aliae delineantur ad coemeterium Priscillae spectantia, legitur quidem haec delineata fuisse *in coemeterio ad clivum Cucumeris, in quo dicitur B. Petrus baptizasse, subter vineam Hieronymi a*

Cupis, civis et patritii Romani; eadem autem manu atque supra, verba in quo dicitur *B. Petrus baptizasse* item deleta sunt, voce subrogata *Priscillae*. Non est hic locus de hac inter Ciacconium eiusque amanuensem sententiarum diversitate loquendi; de ea enim alibi redibit sermo; hoc unum interim notabo: ambos coemeterium *Ostrianum* via *Salaria Nova* situm putasse.

Antonius Bosius, quem alii *Romanum*, alii *Mediolanensem* dixerunt, verius autem, *Melitae natus* dicendus, post *Winghium* mortuum, perlustrare coemeteria coepit et primum anno 1593, cum septimum decimum annum ageret.⁽¹⁾ Macarius, in *Hagioglyptae* praefatione, *Winghii* morte amplissimis, ut par erat, verbis enunciata, haec habet: *Successit deinde Antonius Bosius, et nobilis et doctus iuvenis Romanus, egregiis moribus, mihi amicissimus, qui, imaginum sacrarum ductus amore, coemeteria adiit et adscito pictore delineari curavit, et idem in sarcophagis, quoscumque ab amicis, inter quos et ego fui, potuit scire esse, praestitit, et, qua licuit diligentia fideque singula contulit in librum depicta.* ⁽²⁾ Ex primum quidem invisit iuvenis archaeologus cryptas sub *Fundum Amarantianum* (vulgo *Tormarancia*) in dextra viae *Ardeatinae* effossas. Ibi vere *inextricabilis error* latet cuniculorum raro in angusta desinentium cubicula; et cum sibi comitibusque viderentur via errasse, putavit piissimus iuvenis proprio immundo cadavere sanctorum martyrum quodammodo se corpora contaminaturum. Hanc regionem vocavit Bosius Coemeterium *S. Callisti*, ibique carbone scripsit in parietis tegumento: *Antonius Bosius, Cymiterium Zephyrini*. Perlustravit et cryptas ad sinistram viae *Ardeatinae*, itemque eas quae in utroque viae *Appiae* latere extant. Hinc ad viam *Latinam*, ad *Labicanam*, ad *Tiburtinam* et *Nomentanam* gressus fecit, ubique penetrans obscuros coemeteriorum recessus nec non

(1) Antonius Bosius adolescens litteris politioribus atque philosophiae in Collegio Romano vacavit, postea in Archigymnasio iurisprudentiae studuit. Eius patruus, Iacobus Bosius, historicus egregius, nepotem in filium adoptavit, eique, praeter opes divitiarum, Sacri Ordinis Equitum *Meliten-sium* agenda legavit negotia.

(2) MACARII, *Hagioglypta*, p. 4.

omnia quae sibi alicuius videbantur momenti notans atque transcribens. Totum deinde se dedit coemeteriis viae Salariae, tum novae tum veteris, perlustrandis; postea ad Flaminiam viam animum direxit. Multa eius suppeditarunt studiis cryptae Vaticanae, cum novae templi constructionis caussa in aprico patuerunt; aliquid quoque in via Aurelia e in via Cornelia collegit studii materiae; et ad viam Portuensem cum pervenisset, post infructuosas indagines, coemeterium Pontiani repperit atque Iudaicum coemeterium, quod temporibus Magni Pompeii sagaciter adiudicavit, quodque tribus abhinc annis de novo prodivit in lucem, prout suo loco narrabitur. Tiberim subinde transgressus, antequam eo rediret unde iter carpserrat, viae Ostiensis cryptas recognovit per quas neque multos neque securos potuit facere gressus, quippe quae ad summam vastationem ruinamque essent reductae. Sed copia monumentorum ei praesto fuit in basilica S. Pauli nec non in clauastro adiecto.

Hisce perlustrationibus peractis, in textus colligendos Bosius incubuit atque, incredibili cum alacritate sedulitateque, omnia quae aliquo vel minimo possent modo monumenta illustrare percurrit: Patrum scripta, tum latinorum, tum graecorum, tum orientalium; collectiones conciliorum et canonum; epistolas Pontificum Romanorum aliorumque ecclesiasticorum scriptorum; sanctorum vitas, tractatus cuiuscunque generis ad sacras disciplinas spectantes, non seclusis scholasticorum libris. Hinc, *apis Matinae more modoque per laborem plurimum*, notarum volumina duo, sive silvas, paginarum duobus millibus et ultra constantes, redegit; atque facile I. B. De Rossi fuit negotium advertere alia volumina istiusmodi deperdita fuisse. Demum quidquid potuit in romanis bibliothecis invenire accurate collegit, et aliud composuit volumen cui titulus: *Acta, vitae et passiones sanctorum excerptae ex antiquis monumentis et manuscriptis codicibus, ab Antonio Bosio et propria manu scriptae*. Atque in altero separato libro, codicum indicem compilavit unde illam textuum congeriem hauserat.⁽¹⁾

(1) Duo haec volumina ita designantur in Bibliotheca Vallicelliana; H. 25 et H. 24; de quibus loquitur DUDIK in suo opere *Iter Romanum*, p. 52.

Tali apparatu instructus manum admovit Bosius *Romae Subterraneae*, sicut ei placuit suum opus vocari, scilicet descriptioni atque interpretationi monumentorum, ut christianae origines in lucem revocarentur atque, vera ecclesiae Christi patefacta natura eiusque constitutione et fide, acatholicorum animi ad catholicam reverterentur Ecclesiam, a qua recesserant eius corruptionis praetextu. Ad methodum quod pertinet, Bosius optimam sibi normam praefixit, idest iuxta indicationes topographicas progredi in reperiendis atque recognoscendis coemeteriis, nam incepto explorandi labore, quocumque se verteret, patebant ambulacra; at ex eorum mutilis vel deficientibus monumentis difficile ab archaeologo poterant coniiici regionum nomina, atque ita tota subterranea necropolis reconstitui. Ad topographicorum igitur documentorum indicia recurrendum sane intellexit Bosius. Infeliciter vero neque *Liber Pontificalis*, neque *Acta Martyrum*, neque varia exemplaria *Mirabilium Urbis Romae* certas aut sufficientes exhibebant notitias. Itinerarium autem Malmesburyense non tanti, ut par erat, poterat tunc fieri; quippe saeculo xii in Anglia compilatum putabatur, et quoniam saepe cum aliis pugnaret documentis, nulla erat ratio cur ceteris, fere tunc certissimis habitis, praeferretur.

En quod impedivit Bosium quominus problemata topographica rectius ipse solveret. Sed ne opus quidem suum evulgatum vidit, neque hoc integrum post obitum edi potuit. Morte appropinquante, vix cum quinquaginta annos natus esset, manuscripta sua Equitibus Melitensibus legavit. Hi autem operi perficiendo edendoque quam primum opes contulerunt; atque Patri Severano, Oratorii congregationis sodali textum componendi, et Octavio Pico iurisperito tabulas cum monumentis conferendi dato negotio, adiunctis praeterea topographicis coemeteriorum delineationibus, a Gasparro Bertio mathematico et Francisco Continio architecto peractis, omnibus eruditis desideratissima Bosii *Roma Subterranea* in corpus redigi coepta est, Urbano VIII dedicata, die 24 Martii 1632 et in vulgus tandem prolata, tribus circiter post annis, scilicet 6 Octobris 1634; tantum enim temporis spatium perfecta requisiverat redactio operis. *Roma Subter-*

raea, ait I. B. De Rossi, ⁽¹⁾ . . . expectationem non fefellit; alienigenae autem omnis nationis et sectae, sibi procuratis exemplaribus, eo in opere origines christianae religionis scrutati sunt, quod studium aliquibus, ut vellent in sinum catholicae ecclesiae reverti, satis fuit. ⁽²⁾

P. Severanus versionem quoque latinam capessivit atque perfecit, quae tamen numquam typis mandata est; sed et alius eiusdem congregationis Pater, Paulus Aringhi scilicet, alteram *Romae Subterraneae* aggressus est versionem, eamque in lucem dedit anno 1651. Novum opus, in duo volumina divisum, nihil novi continet, vel tam parum ut auctor melius de christiana vetustate meritus esset apud posteros si pauca veluti sua omit- tens, aut in praefationem relegans, opus ut a Severano evulgatum fuerat, mutato idiomate duntaxat, in lucem protulisset. Ce- terum ab aequalibus novum opus maximi factus est, ex eo praesertim, puto, quod latine cum esset exaratum omnibus eruditis fieret obvium.

Voluisset hic naturalis rerum cursus ut Bosii vestigia se- querentur docti, tanta in christianas origines lata est lux eximio illo opere, utcumque imperfecte evulgato; sed contra accidit: nam discutere coeperunt eruditi quatenus essent indicia certa martyrum reliquias indicantia; item longe lateque cryptae re- pertae, quaedam perlustratae sunt; aliae egestis liberatae arenis, at nullo de delineandis picturis, inscriptionibus transcribendis, topographicis limitibus determinandis cogitatu; nullo ad confe- renda cum topographicis historicisque iam cognitis indiciis, no- viterque in apricum revocatis, monumenta conatu. Praeterea catholicis eruditus sedulo fuit cum protestantibus disceptandum ut christianam catacubarum naturam vel usum defenderent, in quo ultra modum progressi sunt. Saepe enim historiam ac monumenta certissima impugnabant protestantium rationes quae ~~ne~~ responso quidem dignae viderentur. Quo in genere impugnationum Angelus Missonius primus apparet, ⁽³⁾ et post

(1) DE ROSSI, *Roma Sotterranea*, t. I, p. 41.

(2) BOTTARI, *Roma Sotterranea*, t. I, praef., p. v.

(3) MISSON, *Nouveau voyage d'Italie*, 4 éd., la Haye, 1717, t. II,

eum Beurnettus excelluit, qui eo inconsiderationis, ne dicam impudentiae, devenit, ut affirmaret catacumbas nihil esse aliud quam ethnica coemeteria, ubi et christiani, praesertim post pacem Ecclesiae donatam, sepeliri potuerint; superstitiosos autem monachos, ut fidem reliquiis acquirerent, inscriptiones atque picturas quae conspicerentur delineasse. Et tamen haec et alia huiusmodi publice non dedignati sunt eruditi quidam protestantes recudere atque defendere, ut Petrus Zornus in universitate Amburgensi professor, cuius est quaedam *Dissertatio historica theologica de catacumbis seu cryptis sepulcralibus sanctorum martyrum, in qua Beurnetti, Missonii et aliorum sententia defenditur contra Mabillonium, Ciampinum, Bosium et alios Romanenses*, Lipsiae edita anno 1703. « Titulus solus, ait I. B. De Rossi,⁽¹⁾ satis praestat ut de animo atque critica dissertationis iudicium feratur: risum revera movet professor Amburgensis, qui, Lipsiae cum sit, docere ipsum Bosium quid sint catacumbae velit. Hisce insulsis libellis eruditisque dubitationibus coemeteriorum, quae in dies inveniebantur, fidelis descriptio verissimum atque eloquentissimum fuisset responsum, sed aliam tenuerunt viam archaeologi. »

Ex iis qui successerunt, peritissimus omnium in re epigraphica videtur Fabretti, qui in corpus inscriptiones ethnicas atque christianas redegit, ita ut scientiae quamdam redderet formam. Duo coemeteria repperit, alterum in via Latina, cuius et topographicam delineationem et inscriptionum transcriptionem curavit, alterum *Castuli* vocatum in via Labicana, integrum adhuc, cuius frustra quaeres indicia certa, aut topographicam dispositionem et figuram ab auctore, aut alias indicationes, si transcriptionem titulorum excipias.

Huic, paucis post annis, in catacumbarum praefectura Boldetti successit, auctor voluminis cui titulus *Osservazioni sopra i cimiteri dei santi martiri* etc.⁽²⁾ Parvo negotio, ex I. B. De Rossi

(1) DE ROSSI, *Roma Sotterranea*, t. I, p. 51.

(2) *Osservazioni sopra i cimiteri de' Santi Martiri ed antichi cristiani di Roma*. In Roma, MDCCXX, presso Gio. Maria Salvioni, stampatore Vaticano.

sententia, hic potuisset tantam congerere monumentorum copiam ut ipsum Bosium in hoc facile superaret; ita locuples fuit messis inscriptionum, picturarum, supellectilis, aliarumque rerum ex novis coemeterialibus regionibus eruta. Sane non excusanda negligentia, nisi auctor, qui de se humillime sentiret, ab aliqua fuisset in huiusmodi opus exarandum auctoritate solum compulsus vel saltem inductus. Etenim cum in lucem tunc temporis prodisset Mabillonii famosa *de cultu sanctorum ignotorum* epistula, ubi suspicio de tenui in recognoscendis martyrum reliquiis diligentia adhibita a romanis archaeologis palam proferretur, unde acatholici praetextum subsannandi in Catholicam Ecclesiam sumerent, Boldetti, ut iniustas repelleret accusationes, iussus est proprias hac in re observationes atque agendi normam evulgare cum suam, tum praedecessorum suorum, in reliquiarum praefectura. Hinc pretiosum illud volumen apologeticum, monumentis relatis locupletissimum, sed ordini tractationis aptatis, proindeque minimae ex hac parte vel mediocris utilitatis. Laudabis tamen iure merito sinceram auctoris indolem et fidelem monumentorum relationem, quod certe parvi non est pendendum in opere tot tamque varia transcripta monumenta referente.

Quod Boldetti non fecit, cogitavit Marangoni, illius comes in subterraneis excursionibus atque amicissimus, videlicet vestigiis Bosii insistere et totam coemeteriorum eorumque monumentorum descriptionem reconstituere. Incepto tam utili religioni doctrinarumque historicarum progressui, neque auctoritas Pontificis, neque privatorum auxilium, neque omnis generis opes deficere poterant. At licet auctor esset vir eruditissimus, longe diversa tanto operi eruditio requirebatur, unde nobilissimum cogitatum vix efformatum concidit. Multa Marangoni conscripsit, eaque praeclare, sed nondum edita maxima ex parte incendio combusta sunt. Duo servata sunt opuscula, alterum *De coemeterio sanctorum Thrasonis et Saturnini*, alterum *Acta Sancti Victorini* vocatum, quod dignam non immerito operis Bosii appendicem dixeris. Apud coemeterium Callistianum, in uno ex cubiculis quae *Sacramentorum* dicuntur, scri-

ptum legitur in parietis corio: *Buldetus custos* || *Marangonius secret.* || *Carolus Salvati.* || 14 iunii 1736.

Alii hoc quidem tempore floruerunt, inter quos non sunt praetermittenda nomina duorum Blanchiniorum, Francisci et Iosephi, quippe qui, inter alia complura et magni pretii opera, editionem Vitarum Romanorum Pontificum, Anastasio Bibliothecario tributarum sedulo curaverint; atque nomen Antonii Lupi S. I, paucarum quidem rerum scriptoris, sed magni ponderis pro re nostra. Notanda praesertim eius *Dissertatio et animadversiones ad nuper inventum Severae martyris epitaphium* (Pannormi, 1734).⁽¹⁾

Floruit hoc tempore Scipio Maffei, qui insigne volumen *Museum Veronense* evulgavit, pontifici Benedicto XIV dedicatum. Notabilia sunt inter alia argumenta, quibus in dedicatione instanter christiani musei a pontifice expetebat foundationem, haec verba: *Neque de recreandis solummodo piorum animis ac de sacrae eruditionis cultoribus iuvandis agitur. Dogmata ipsa catholica incorruptamque disciplinam mirum est quantum contra veteres recentesque oppugnatores... confirmant, corroborant, patefaciant.*

Paullo post editos Boldetti labores, coepit Bottari, eruditissimus praelatus, commento aliquo Bosii tabulas inlustrare, idque iussu pontificis Clementis XII. Hic auctor superflua plura in egregio Bosii opere aiebat se videre, atque, post Severani interpretationes picturarum symbolorumque Spondani *Coemeteria sacra*, et Boldetti *Osservazioni*, inutilem affirmabat novam Bosii operis editionem futuram, utpote quod nihil esset illis in operibus desiderandum quod in hoc posset inveniri:⁽²⁾ vere deploranda opinio, quae paulatim invaluit, ob id ipsum praesertim quod per novas semitas critica (ut vocatur) ars progrediens, cum inter topographicas Bosii indicationes atque notitias in novis repertis documentis exhibitas discrepantiam deprehenderet, nemo se parem tanto tamque, ut videbatur, horrido difficultatibus labori putaverit.

(1) *Dissertazioni, lettere ed altre operette del ch. P. Antonio Maria Lupi, poste in luce da Francescantonio Zaccharia*, Faenza, t. II, 1785.

(2) DE ROSSI, *Roma Sotterranea*, t. I, pp. 56-57.

A Bottari autem aetate usque ad finem saeculi xviii, coemeteria primum deserta et silentio quodammodo obruta sunt. Non quidem quod antiquarii, iique eruditissimi, deessent, qui christianam vetustatem agitarent exponerentque, – nam illo tempore Mamachi floruit,⁽¹⁾ Oliverio, Allegranza, Paciaudius, Mazzocchi, Foggini, Zaccharie, Garampi, Borgia aliique, – at isti aut de coemeteriis nihil habent, aut rem tractant iuxta ea quae iam cognoscebantur, et in praefatis Bosii, Boldetti, Bottari, apparebant operibus. Atque utinam postea coemeteria occulta mansissent et derelicta. Antiquarii, e converso, ea ingrediebantur ut singula quaeque curiosa tollerent, supellectilem, marmora, epitaphia et ipsas picturas; reducta denique ista in musea veluti ab interitu servata aestimabantur. Marmora tamen, cum ad aliquid materiale essent utilia, facile disperdebantur; cui malo cum remedium afferre vellet Boldetti, pontifici Clementi XI proposuit, ut inscriptiones parietibus affigerentur ambulacri ad Vaticanum Museum ducentis. Valde hoc consilium pontifici affulsit; at vices pontificatus impedierunt quominus cogitatum perficeret. Iacuit tunc res, atque interim, maiorem ad vitandam iacturam, plura inscriptionum millia translata sunt ad S. Mariam Transtiberim, septem iis onusta curricula ad S. Iohannem Florentinorum, duo ad S. Iohannem Calibitam in Insula, et in alias ecclesias permulta.

Hoc sacrum depositum, quisnam credat? partim pavimentis murisque conficiendis inserviit, partim dispersum est sine ulla spe illud recuperandi. Tandem Benedictus XIV, cum vellet museum Bibliothecae Vaticanae instituere, omnia eiusmodi monumenta et cimelia in Vaticanum collegit, magna cum eruditorum congratulatione tum nostrae tum alienarum religionum.

Non sunt nomina omittenda P. Mazzolari atque Marini: prior antiquitatum christianarum non fuit incuriosus, licet pietate sola saepe his in tractandis duceretur, quod fit evidens ex his eius ad Morcellium verbis: « Sacra fateor me praeser-

(1) *Origines et antiquitates christianae*, Romae, ex typographia Salviucci, MDCCCL, ed. altera: *Costumi dei primitivi cristiani*.

tim cepisset antiquitas, sed cum iisdem quibus ad profana mihi utendum esse viderem praesidiis, meque iis destitutum viderem, consultius duxi hanc quoque sacrae eruditionis partem idoneis hominibus excolendam relinquere. Quare satis habui Romanas obire basilicas et sacra martyrum circuire sepulcra, et quae magis obvia paulo attentius inspicere et observare. » ⁽¹⁾ Marini omnia quoque inspicere potuit, neque minus in ethnicis quam in christianis antiquitatibus erat instructus; sed in viro de re epigraphica tam benemerito nulla fuit accuratio, nulla sedulitas notandi saltem unde inscriptiones martyrum aut fidelium, praecipua revelantes coemeteria, provenirent. Ita fuit de hac inscriptione quae Victorem quemdam in *Crypta Damasi* sepultum affirmat: *Locus trisonus Victoris in cruta Damasi*, ita et de aliis non paucis.

De Gallico archaeologo Agincourt quoque est mentio facienda. Hic coemeteria adiit, sed ad artem potius picturarum aciem ingenii, vere praeclari, direxit. Qua in re excelluit, eiusque delineationum collectio, novas ab ipsoque repertas, aut nunquam transcriptas picturas exhibens, non exigua antiquitatis studiis incrementa attulit. Sed ipse fuit primus picturarum avulsor in quo certe, etiamsi ei pessimum exemplum condonare velimus, longe aliter quam laudandus erit posteris. ⁽²⁾

Initio saeculi elapsi eadem regnavit negligentia, eo vel magis quod nihil amplius alicuius momenti e catacumbis erui posse putaretur; nisi quod custos tunc sacrarum reliquiarum, Hyacinthus Ponzetti, sedulo quotannis quae in coemeteriis essent inventa notare non omisit. Haec autem negligentia rationem aperit, ut I. B. De Rossi opinatur, cur quidam auctores heterodoxi ad errores Missonii reverti potuerint, eosque nova sub veste evulgare.

(1) IOSEPHI MARIANI PARTHENII (ita enim academice vocabatur P. Maz-zolari), *Epistolae*, Romae, 1863, p. 118.

(2) Verius fortasse primus picturarum avulsor fuit ipse Bodetti qui figuram fossoris Diogenis avellere conatus est; cum autem videret non posse fieri quin et ipsa rumperetur figura, desiit ab opere, neque posthac conatus iteravit.

At minus dolendas vices ventura parabant tempora. Settele, eruditissimus archaeologus, nedum mathematicus illustris, in *Actis pontificiae Academiae archaeologicae*, protulit opellam exiguanı quidem, sed sana eruditione ponderosam de antiquitate momentoque christianorum coemeteriorum. Tractatum quoque dictavit de christianae archaeologiae elementis sive notionibus, primum certe opus id genus; in diario autem omnes delineavit inscriptiones suo tempore inventas, diligenter unde erutae essent connotans. Ubi vero primum Ponzetti in locum subrogatus est, menstruas fossionum descriptiones coepit redigere, quas praecessor annuas dumtaxat instituerat: quo in munere, feliciter ab initio anni 1837 usque ad maium anni 1839 ab eo exercito, deinde Clemens canonicus, sacrarum reliquiarum custos, perrexıt.

Hunc Petrus Hercules Visconti secutus est, cuius dissertatio de martyrum polyandris in romanis catacumbis non parvam laudem auctori peperit; ⁽¹⁾ eique agmen virorum eruditissimorum successit inter quos praecipue Bartolini, Labus, Secchi, Cavedoni, Polidori ex Italia; Augustius, Binterimus, Rheinwaldus ex Germania; Wiseman, Rochus in Anglia; Greppus, Guéranger ex Gallia, recensentur. E quibus renascentibus studiis illud confectum est quod potissimae circa originem catacumbarum agitentur quaestiones – iam ante P. Marchi elucubrationes, Missonii autem errores omnino repudiarentur, – et recta aliqua catacumbarum idea earumque originis christianae mentes occuparet. ⁽²⁾ Floruit inter alios Raoul Rochette, doctissimus Galliae archaeologus, cuius plura sunt de christiana vetustate opera tractantia; sed maxime duo ad rem praesentem faciunt, nempe: 1° *Tableau des Catacombes*, et 2° *Sur les types imitatifs de l'art chrétien*. Auctor non satis pendit historica et to-

(1) Cf. WISEMAN, *Twelve lectures on the connection between science and revealed religion*, London, 1855, t. II, p. 132.

(2) Cf. PLATNER, GERHARD, RÖSTELL, *Beschreibung der Stadt Rom*, Stuttgart, 1830, t. I, p. 354 et seq.; BELLERMANN, *Ueber die ältesten christlichen Begräbnisstätten, und besonders die Katakomben zu Neapel mit ihren Wandgemälden*, Hamburg, 1839.

pographica indicia; sed, a locorum historia prorsus abstrahendo, cum ad monumenta, supellectilem scilicet, inscriptiones et picturas animum vertit, frustra certas chronologicas notas ab eo expectes, quippe historico atque topographico adminiculo destituto. Negari certe non potest aliquando ex ipso monumenti modo atque stylo eius aetatem coniici posse; sed hoc criterium per se non sufficit et innumerabilibus obnoxium est erroribus. Huc accedit quod auctor et ethnicas picturas prae manibus veluti christianas habuerit, unde illa eius famosissima sententia, nihil christianis fuisse hoc in genere, quod non ex ethnicis exemplaribus proveniret; quasi vero evangelicas vel biblicas repraesentationes christiani ex ethnicis prototypis petere potuissent: ad quam conclusionem tandem deveniendum est, si auctoris principia valerent, a qua tamen ipse auctor eiusque schola abhorret. Sed magis erravit cum omnes christianos ritus non nisi ethnicos mores esse ab Ecclesia adoptatos demonstrare praesumpsit; quamquam aliquid Ecclesiam ab ethnicis ritibus derivasse nemo negabit,⁽¹⁾ immo de hoc infra pro instituto late tractandum erit.

Settele discipulus in christiana vetustate investiganda, P. Marchi S. I., suffectus est magistro in munere coemeteriorum conservatoris. Hic incredibili cum alacritate coemeteria perlustravit, saepe I. B. De Rossi iuvenem secum ducens; qui tantum magistrum, certe Bosio dumtaxat secundum, longe erat superaturus. Volumen P. Marchi evulgavit (primam ex tribus partibus eius concepti operis, numquam postea integre excusi), cui titulus *Architettura della Roma Sotterranea cristiana*; quod volumen superavit quidquid hoc in genere antea prodiderat in lucem, atque eruditorum expectationem. Nam, licet nova auctor ratione et via suos compleret labores ordinaretque, tamen non apparuit diversum iter carpsisse atque ab eruditis illius aetatis teneretur; et quod erat in animo, sub triplici nimirum adpectu christiana monumenta considerare, architecturae scilicet, picturae et sculpturae, quodque erat omnium in optatis, mirum

(1) BARONIUS, *Annal.* an. 44, §§ 87-88.

in modum pro edita parte P. Marchius praestitit; nisi quod, ut rite observat I. B. De Rossi,⁽¹⁾ attente Marchii volumen legentibus cito apparebit auctorem interdum a via incepta declinare, et nova veluti ratione abstractum allectumque, quasi prioris poenitere. Videlicet doctissimus vir voluisset quidem novas ingredi semitas, idest topographice et historice Romam subterraneam reconstituere ac describere; sed aetas animo obstabat, quominus tam immanem laborum seriem aggrediretur: hinc est quod discipulum suum I. B. De Rossi ad hoc, veluti ad sacrum munus, incitaret. De P. Marchii eximio opere redibit sermo.

Quid nunc de I. B. De Rossi operibus dicam? Singula enim viro clarissimo imperituras famam parere possunt. Dolendum sane quod ita facta sint rara, ut neque maxima pecunia queant semper acquiri. Primum auctor tria *Romae Subterraneae* ingentia volumina publicavit, ubi generalia principia sive notiones circa originem, progressum et catacumbarum legales condiciones explicat; et coemeteria deinde S. Callisti et Generosae examinat: unde praecipuos archaeologiae canones eruit. Quorum voluminum materia iam ex parte in *Bullettino di Archeologia cristiana* evulgata fuerat, quo in opere passim nova inventa nunciabantur. At si praefata volumina auctoris summam revelant eruditionem in christiana vetustate, in eaque investiganda sagacitatem, quam facili ingenio fuerit I. B. De Rossi nihil melius quam trecenti eius articuli in *Bullettino* inserti demonstrant. Ibi enim non solum in sacra et profana archaeologia virum versatissimum admiraberis, sed et in historia, in critica, in liturgia eum habebis magistrum.

E catacumbis veluti egressus, basilicas aggreditur, et in quo aliis quilibet totum vitae spatium insumpsisset, in eodem pauci sufficiunt anni I. B. De Rossi ut opus expleatur. Intelligi volo de quarto auctoris volumine: *I mosaici delle chiese di Roma anteriori al secolo XV*, opus immane in quo omnia Romanarum basilicarum musiva coloribus suis proponuntur de-

(1) *Roma Sotterranea*, t. I, p. 69.

lineata, quibus italice et gallice explicationes adduntur. Neque his contentus, cum fratre suo Michaelē Stephano animum adiungit novo operi, *Le piante di Roma*; cum Duchesne autem novae Hieronymiani Martyrologii recensione. In corpus deinde inscriptionum christianarum absolvendum incumbit, et primum quidem volumen prodidit ubi omnes christianae inscriptiones notam certam temporis exhibentes apparent doctissime commentatae. Secundum huius corporis volumen exiit I. B. De Rossi infirmo et paene sub funus. Sexaginta sex syllogae ibi illustrantur, cuius seriem *Vetus membrana Scaligeri* aperit, atque claudit famosa Petri Sabini sylloge, quam scimus ab auctore Carolo VIII oblatam fuisse, prout haec ipsius Petri Sabini verba testantur: *Haec nos, superiore hyeme, Francorum Regi obtulimus, recitatis ei coram carminibus nostris quinquaginta quae visus non est aspernari.*

Hoc, sicuti et cetera I. B. De Rossi opera, neminem afficiet taedio lectorem; magna e contrario cum voluptate illud percurritur, et pluries centenae ex omnibus manuscriptis collectae legendae atque miro illustratae acumine critico et doctrina, aliquando doctissimis interpolatae digressionibus, animum attrahunt et absorbent.

Merito I. B. De Rossi principem archaeologorum et huius nobilissimae disciplinae fundatorem aequales declararunt et posterī. Quisquis enim velit aliquid de christiana archaeologia tractare, is eius consulat volumina necesse est. Ista autem partim italice, partim latine, et quidem elegantissime, conscripta sunt. Ad italice scripta quod pertinet, notandum est auctorem ita fecisse, ut opus suum omnibus doctis esset obvium; videlicet ita linguam italicam ad latinam formam redegit, ut nemo qui hanc calleat illam non intelligat.

Verum enim parum, fortasse etiam nihil, archaeologiae christianae studia progressa essent, si Deus providus, praeterquam magistrum, et adiutorem non indignum I. B. De Rossi non exhibuisset.

P. Marchi vidit quidem quantum esset faciendum ut christianae vetustatis monumenta scientifica methodo illustrarentur,

sed cum amplius sibi spatium vitae ad tantum capessendum opus non suppeteret, proprium infudit ardorem atque animum in iuvenem adhuc discipulum I. B. De Rossi. Hic autem vicissim, postquam viam tam difficilem aggressus est, animo defecisset, nisi collaboratorem, qui praestaret veluti necessarium eius laborum complementum, invenisset. Non quidem de interpretandis monumentis, neque de cryptis perlustrandis, cui iam ab adolescentia I. B. De Rossi adsuetus erat, sed de topographicis delineationibus deque iis omnibus quae ad exactas disciplinas (ut vocant) spectant; ad quas utiliter exercendas applicandasque si impar non erat I. B. De Rossi, utpote facili ingenio vir omnibusque aptus disciplinis, tempus omnino deficiebat ei. Quam mirum! Cum primum Michaël Stephanus De Rossi intellexit quanto posset fratri auxilio venire, totum illi se dedere decrevit. Tam sedulo collaboratori debemus si I. B. De Rossi opus maximum ad quamdam pervenerit perfectionem. Investigatio enim literaria atque historica monumentorum prorsus insufficiens et manca evasisset, sine chronologica atque geologica investigatione; haec autem, non secus atque altera, ut aliquid proficeret, integrum vitae eximio ingenio viri spatium requirebat. Nihil dicam amplius de M. S. De Rossi operibus, quae pernecessariam *Romae Subterraneae* partem constituunt; ⁽¹⁾ sed qui ea non cognoscunt, discant ex paucis expositis tam benemerentis de christiana vetustate viri memoriam servare.

Iisdem prorsus temporibus, P. Garrucci S. I. floruit, qui quidquid invenit in anterioribus scriptoribus christianae arti illustrandae deserviens, id sedulo collegit, atque, melius quam unquam antea, reproduxit et interpretatus est. Cuius opera praecipua sunt: 1° *Vetri ornati di figure in oro trovati nei cimiteri dei Cristiani primitivi di Roma*, bis editum opus, et cuicumque antiquitatis studioso maxime utile; 2° *Storia dell'arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa*, sex consistens voluminibus

(1) Opera eius in hoc genere sunt *Appendices* ad tria volumina *Romae Subterraneae*.

quorum primum de historia et symbolismo tractat, et est veluti pars totius operis theoretica; secundum catacumbarum picturas complectitur explanatque; tertium picturas continet antiquas, sed non coemeteriales; quartum musiva opera exhibet; quintum sarcophagos; sextum anaglypta aliaque parva obiecta. Omnia autem haec doctissime insuper commentantur in prima uniuscuiusque voluminis parte. Eius igitur libri, licet minoris aliqua ex parte facta sint propter recentiora eiusdem generis opera, res easdem perfectius aliquando producentia, tamen adhuc manent, manebuntque semper veluti copiosissimus fons, ex quo omnes futurae aetatis eruditi erunt hausturi.

Secunda saeculi elapsi medietas non paucis conspicua est viris de sacra vetustate benemeritis, iisque doctissimis, quorum opera si enumerare vellem nimio opus esset mihi spatio. Itaque praecipuos tantum citabo.

Et primum quidem de Edmundo Le Blant videtur verbum faciendum, qui I. B. De Rossi hortatu archaeologus factus est, atque opus vere egregium: *Inscriptions chrétiennes de la Gaule*, Gallici gubernii expensis evulgavit.⁽¹⁾ Paucis post annis in lu-

(1) En quomodo I. B. De Rossi amicum suum Le Blant ut electum ingenium dedicaret Christianae illustrandae antiquitati induxit: « Circa l'anno 1850 quel gentilissimo signore (Le Blant) venne a Roma: e cagione del suo venirvi fu la perdita della giovine sposa che, lasciategli un piccolo bambino, se ne morì: onde egli sentivasi tutto affranto, e cercava coi viaggi per estranee regioni dimenticare alquanto il suo dolore. Fe' in Roma la conoscenza del De Rossi il quale condusselo anche alle catacombe per mostrargli i tesori della cristiana tradizione. Pieno di stupore e di entusiasmo per il nuovo mondo che gli si apriva dinanzi a' suoi occhi, pregò il De Rossi volesse proporre un tema, del quale potrebbe egli occuparsi: ma fosse tale da assorbire tutti i suoi pensieri e fargli dimenticare le sue pene. Il De Rossi in quel lungo conversare così del tutto accidentalmente, gli fe' notare che un tema bello e da sapergliene grado sarebbe la raccolta e pubblicazione delle tante e tanto importanti iscrizioni cristiane della Gallia. Con ciò si renderebbe un segnalatissimo servizio alla dottrina delle cristiane antichità. In ogni modo la cosa aveva grandi difficoltà, poichè appena si trovano antecessori nel lavoro su tal campo. Il Le Blant, senza più oltre dichiararsi, se della cosa si vorrebbe occupare o no, ne lo ringraziò. Il De Rossi aveva poi ben presto dimenticato questa parte della conversazione, poichè non pensò punto che il

cem prodibat opusculum: *La question du vase de sang*, quo ipse argute summaque industria ampullas loculis affixas minime sanguinem martyrum continuisse conatus est demonstrare. Sequebatur paullo post opus: *Études sur les sarcophages chrétiens de la ville d'Arles*, in quo ingenii sagacitas auctoris magna apparet. Vidit enim auctor in sculptilibus funerariis eadem facta repraesentari, quae in *Ordine commendationis animae* recensentur. Vidit etiam artifices illos Christianos in anaglyptis elaborandis symmetriae lege (ut hodie dicitur) potissimum duci. Quapropter, dum nova eaque ulterioribus studiis maximo auxilio venienda repperit, multas delevit praeiudicatas sententias, quod scilicet omnia in Christianis monumentis etiam minimi momenti, vel ad simpliciores decorationem pertinentia aliquod symbolum continerent ab artifice consulto praedispositum. Non minoris meriti aliud opus eius est cui titulus: *Études sur les sarcophages chrétiens de la Gaule*; ad complementum autem primi, evulgavit: *Nouveau recueil des inscriptions de la Gaule*. Denique septingentas et quinquagintas ineditas inscriptiones collegit, quae fuit veluti ceterum praecedentium operum corona, iisque dignissima.⁽¹⁾

Le Blant si sobbarcherebbe a sì poderoso tema. Or ecco dopo molti anni, dacchè il Commendatore nè per iscritto nè a voce aveva più sentito nulla del Le Blant, questi si presenta nuovamente in Roma, lo visita, e gli pone sotto gli occhi il manoscritto delle *Iscrizioni cristiane della Gallia* (*Inscriptions chrétiennes de la Gaule*) e insieme gli dice:

«Ecco qui l'esecuzione dell'incarico datomi da lei parecchi anni or sono».

«Io avrei dato a lei l'incarico di raccogliere le cristiane iscrizioni della Gallia?» Interrogò veramente stupefatto il De Rossi, poichè non si ricordava affatto della suddetta sua osservazione fatta da tanto tempo così per mera casualità».

«Serto, ella mi ha dato tale incarico!» Rispose il Le Blant, ricordandogli insieme le particolarità della loro conversazione. Allora ritornò in mente al De Rossi tutto l'accaduto, non senza sua altissima meraviglia per l'ardore e la serietà insieme con cui il Le Blant si era dedicato a quegli studi» (BAUMGARTEN, *G. B. De Rossi*, traduzione dal tedesco del P. Bonavenia S. I.).

(1) *Sept cent cinquante inscriptions de pierres gravées inédites ou peu connues*, Paris, 1896.

Primus periodici *Bullettino di archeologia cristiana*, editor in lingua Gallica fuit R. Dom. Martigny qui, anno 1865, opus publicavit tunc temporis fere unicum: *Dictionnaire des antiquités chrétiennes*. Cum esset I. B. De Rossi amicissimus, huius praefatum periodicum *Bullettino* notis eruditissimis auxit, atque agens de nova Lexici editione, maxime fruitus est summi archaeologi romani consiliis. Secundo vidit lucem Lexicon R. Dom. Martigny, at non, ut in votis erat omnibus, nimium incrementis ac notis I. B. De Rossi conspicuum; anno autem 1889, tertia editio facta est.

Egregii huius auctoris Lexicon materiam subministravit duobus eiusdem generis operibus, nempe: *Dictionary of christian antiquities*, Smith atque Cheetam auctoribus; et: *Real-Encyclopädie der christlichen Alterthümer*, ab F. X. Kraus conscripto. Hic perillustis archaeologus, qui diu I. B. De Rossi familiariter usus est, praeclara opera edidit, quibus archaeologi Romani doctrinam atque nova reperta in epitomen redegit, fuitque huius eruditionis generis praecipuus in Germania propagator.

Idem, plus minusve, opus Paulus Allard, Northcote et Brownlow sub titulo: *Roma subterranea* publicaverant, et quidem egregie; fecerant scilicet, ille in Gallia, isti in Anglia, quod Doct. Kraus in Germania fecit. Sed Paulus Allard alia est ratione de archaeologicis Christianis studiis optime meritus; nam inter varia, eaque eruditissima, opera, *Historiam persecutionum* evulgavit, in qua, nedum historiae peritum, etiam iuris Romani, et Christianae antiquitatis, et criticae (uti vocant) artis eum peritissimum invenies. De eo deque eius operibus saepe incidet mentio in praesentis voluminis cursu, quippe mihi diuturne terendis manibus operibus. Nuperrime typis mandavit quod a clarissimo Marucchi complementum *Historiae persecutionum* dictum est, nimirum opus: *Dix Leçons sur le Martyre*, lectiones scilicet decem *De Martyrio*, quas in Catholico Instituto Parisiensi, anno 1905 habuit. Legat qui potest, immo librum hunc, vere aureum, quaerat Sanctuarii discipulus, et inefabilem spiritalem atque intellectualem voluptatem inde capiet, magisque in amore religionis aurescet.

Inter I. B. De Rossi discipulos primum tenent locum Stevenson, Marianus Armellini et Horatius Marucchi. De prioribus statim loquar, utpote mortuis, qui saepe magistri labores participarunt pretiosaque opera reliquerunt. Primus habuit patrem in bonis artibus eruditissimum, qui ex protestantismo ad veram conversus ecclesiam atque inter *Scriptores* Vaticanae Bibliothecae adscitus, munus in catalogos compilandi Graecos praefatae Bibliothecae codices suscepit eosque publicandos curavit. Idem atque pater filius munus obivit circa codices latinos, quorum plures in lucem prodierunt. Parum tamen veluti personale et proprium evulgavit, cum de eo duae tantum opellae ad rem facere nostram videantur, nempe: *S. Zolici coemeteriam*, et *Inventio basilicae S. Symphorosae*, praeter ea non pauca in *Bullettino di archeologia cristiana* conscripta.

Non ita Marianus Armellini qui non mediocrem operum seriem praebuit, eaque tam variam, ut aliqua cum summo suo magistro similitudinem habuisse dixeris.⁽¹⁾ Fuit latinae linguae studiosissimus et non inelegans scriptor; quam in linguam *Librum Philosophum* non ipse vertit multa cum laude, atque I. B. De Rossi mortuo, visa est in eo Rossiana schola vivens perdurare.

Post ingentia I. B. De Rossi opera, his dignissimum apparuit opus Wilpert: *Le pitture delle catacombe*, quod pars est et continuatio *Romae subterraneae*. Maximi Wilpert a I. B. De Rossi aestimabatur, praesertim in picturis interpre-

(1) Praestat praefatam operum praecipuorum seriem extendere:

1. *Scoperta d'un graffito istorico nel cimitero di Pretestato sulla via Appia*, Romae, 1874.

2. *Scoperta d'un antico oratorio presso la via Appia dedicato all' Arcangelo Gabriele*, Romae, 1875.

3. *Scoperta della cripta di S. Emerenziana e di una memoria relativa alla Cattedra di S. Pietro nel cimitero Ostiano*, Romae, 1877.

4. *Le catacombe romane*, Romae, 1881.

5. *Il cimitero di S. Agnese nella via Nomentana*, Romae, 1880.

6. *Gli antichi cimiteri di Roma e d' Italia*, Romae, 1893.

7. *Lezioni di Archeologia cristiana*, Romae, 1883.

8. *Le Chiese di Roma*, Romae, 1891.

tandis, qua in re ab ipso insuperabilis iudicabatur.⁽¹⁾ Neque laus tanta exaggeratione laborat; nam nemo unquam poterit idem praefatum opus melius repetere: multos enim requirit annos, diuturnum laborem, artifices aptos, ingentemque pecuniam; ipsae vero picturae reproducendae eadem non manent hodie atque viginti abhinc annis erant. Is insuper qui deinceps tali incumbere operi vellet sollicitudinem habere deberet quamdam melius, aut saltem aequae faciendi ac Wilpert fecit; nam si peius, opera et impensa periret. Neque, denique, si omnia haec dari potuerint, aliquid operi Wilpert detrahetur, neque ipsum a prisca consideratione desciscet, cum sciamus non solum perfectissimam picturarum reproductionem exigi, sed et earum illustrationem et commentarium: aliud est enim id quod a creatione ingenioque artificis pendet, aliud rem historicam tractare. Igitur non immerito de huiusmodi opere illa Horatiana verba poterit auctor egregius sibi tribuere:

Exegi monumentum aere perennius.

De intrinseco operis pretio loquendi non est hic locus; ceterum cum pene omnibus Wilpert commentariis meum adhaereat iudicium, nihil aliud suo loco; de picturis tractans, quam auctoris doctrinam paucis exponam. Verum enim antequam tantum opus auctor evulgaret, iam generatim tantum illud expectabatur ab omnibus eruditibus, quia locupletissimam iam operum

(1) Qui ita scribit testimonium certissimum posset exhibere de magna I. B. De Rossi erga Wilpert existimatione. Sufficiant ad rem aliqua ipsius I. B. De Rossi verba, quae ex *Bullettino di Arch. Crist.* an. 1891, p. 15, in nota, excerpo. Loquens enim egregius archaeologus de picturis recens recognitis Wilpert industria, in coemeterio Petri et Marcellini, haec habet: « Benchè i dipinti del predetto cubicolo sieno tanto oscurati da macchie nerastre di umidità prodotta dal cattivo impasto dell'intonaco, che a prima giunta appaiono irrecognoscibili, pure dietro la guida del dito e dell'occhio acuto e sagace del Wilpert anche la mia debolissima vista ha potuto conoscere la verità dei disegni trattine da sì esperta mano. Laonde plaudendo al benemerito scopritore, dinanzi al miracolo del cieco effigiato in quei dipinti, io dissi, che anche egli sa dare la vista ai ciechi ».

seriem auctor conscripserat. In his praesertim eminet: *La Fractio panis*, de quo repetam quod alibi declaravi: ⁽¹⁾ « Consulatur opus *Fractio panis*, cui nihil in suo genere tum propter tractatam rem (omnium scilicet antiquissimam, ab ipsoque auctore inventam, repraesentationem eucharistiae mensae), tum eruditionis methodique caussa comparari potest ». Haec duo quae modo citavi opera nulla in bibliotheca theologica deesse deberent, atque mirum videtur quod in tanta venerandae antiquitatis studiorum excitatione, praesertim inter iuvenes ad sacerdotium destinatos, possit seminarium aut universitas theologica ulla inveniri, quae isto opere careat.

Catacumbae Neapolitanae doctissimum habuere illustratorem G. Scerillum, qui plura ac pretiosa opera typis mandavit; cum secutus est V. Schultze, qui insuper auctor aliorum operum extat Christianas insulae Siciliae memorias illustrantium. Romae domum Coelimontanam Ss. Ioannis et Pauli non solum ex ruinis pluries secularibus eruendam curavit P. Germanus, Passionista, verum etiam multa eruditione illustravit.

Non parvi momenti sunt etiam scripta V. Strazzulae circa Syracusanas catacumbas ⁽²⁾ ac R. P. Delattre circa Africana coe-

(1) *Nonnulla de Symbolismo liturgico*, Romae, 1907, p. 11, in nota. En series ceterorum Wilpert operum praecipuorum:

1. *Prinzipienfragen der christl. Archäologie*, Freiburg, 1890.
2. *Ein Cyklus christologischer Gemälde aus der Katak. der heiligen Petrus und Marcellinus*, Freiburg, 1891.
3. *Die Katakomben gemälde und ihren alten Copien*, Freiburg, 1891.
4. *Die gottgeweihten Jungfrauen in den ersten Jahrhunderte der Kirche*, Freiburg, 1892.
5. *Prinzipienfragen der christlichen Archäologie*, Freiburg, 1892.
6. *Die Malereien in der Sakramentskapelle in der Katak. d. heil. Callistus*, Freiburg, 1897.

7. *Un capitolo di storia del vestiario*, Romae, cum 30 fig. et 1 tab., 1899.

(2) Hodieque Syracusanae catacumbae obiectum studiorum perstant eruditissimis auctoribus, inter quos non sunt praetermittenda nomina Cavallari, Is. Carini, P. Orsi, I. Fürer, V. Schultze, D. Salazaro, C. Barreca.

meteria tum subterranea tum subdialia.⁽¹⁾ Monumentis Byzantinae artis evulgandis, Uvarow, Kondakov, Pokrovskij, Strzygowski, Bock vacarunt. Hic ultimus, inter alia, in suo opere posthumo ainitae expensis publicato: *Matériaux pour servir à l'archéologie de l'Égypte chrétienne*, picturas reproduxit sepulcrorum Oasis, africani deserti partis quam hodie El-Bagaouat vocant, picturas, inquam, pretiosissimas, quia eundem proferunt cyclum biblicorum factorum quem in Romanis catacumbis videmus.

Sunt qui Strzygowski opera maximi existiment, in quibus auctor quidquid artis Byzantinae in Occidentalibus regionibus floruit, id, totum quantum est, Orienti tribuendum docet. Qua in opinione, excedere prorsus limites probabilitatis egregius archaeologus videtur; sed melius de hoc redibit sermo cum picturae catacumbarum describentur.

Ad rem epigraphicam quod pertinet, non est nomen praetereundum clarissimi Hübner qui Hispana epitaphia recensuit; ac potissimum nomen Prof. Iosephi Gatti. Hic ita I. B. De Rossi familiariter usus est, ut huius animus, ineffabili dolore affectus morte Henzeni, maximum ex hac amicitia perciperet solatium. Cum autem vir epigraphicae scientiae peritissimus esset Gatti tum profanae tum sacrae, munus insumpsit *Corpus inscriptionum Christianarum* perficiendi, quantum vita ei suppeteret, quod quantae sit utilitatis nemo non videt.

Quattuor ante annis, coepit editio cuiusdam lexicī cui nomen est: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, publié par le R. me Dom Fernand Cabrol, abbé de Farnborough, avec le concours d'un grand nombre de collaborateurs*. Repetam quae iam in recensionibus huius operis dixi:⁽²⁾ criticum acumen, doctrina, documentorum ac monumentorum copia; praeterea genus

(1) Africae monumenta non paucos habuere illustratores, in quibus eminet St. Gsell. Novissime omnia huius partis studia clarissimus H. Leclercq in epitomen collegit, quae utiliter consulitur a studiosis, et omnium eiusmodi operum optime locum tenet.

(2) *Ephemerides Liturgicae* (September–October, an. 1907 sub finem).

ipsum, ratio viaque operis efficiunt ut facile sibi admirationem vindicent auctores, eorumque opus fere necessarium omnibus sacrae archaeologiae studiosis evadat. Namque ibi de quavis re ad scientiam nostram pertinente, ita exhaustivae explicationes invenies, ut, etsi laterculo bibliographico ibi appposito cuicumque articulo nolueris uti, satis habebis ad certam et completam subiecti cuiuslibet ideam acquirendam. Quae laus inprimis H. Leclercq est danda, incredibili eruditione viro, licet fortasse reprehendendum quod aliquando de non aditis monumentis paullo intimius loquatur iudicetque. Quid difficilius quam iudicium proferre de rebus visis tantum in tabulis? Hinc est quod eius opera ex hac parte arbitrariis laborent non raro iudiciis, neque contentionibus careant circa monumenta quae auctor numquam, aut per transennam tantum vidit, idque adversus eorum sententiam qui longam iam aetatem in perlustrandis monumentis, iisque illustrandis peregerunt.

Recentissimo suo opere: *Manuel d'archéologie chrétienne*,⁽¹⁾ in cyclos potissimum invexit, sed circa hanc et priorem quaestionem erit in secundo volumine loquendum. His exceptis non parvi opus eius faciendum est.

Aliud e contrario est iter quod tenuit Marucchi in suis *Elementis archaeologiae christianae*, pluries editis, atque in aurea

(1) Op. cit. vol. I, pp. 203-205, — Perperam ageret qui auctorem redargueret quod nullum testimonium ex monumentis eruerit traditionis Christianae, ad quam tamen hoc eruditionis genus ordinatur. Etenim auctor non putat historico viro dignum determinare quid sibi velint picturae aliquod allegoricum subiectum exhibentes, en eius verba: « Laissons donc l'imagination, et tenons-nous au bon sens. Il n'est pas douteux que chaque sujet en particulier, ne représente une scène biblique ou contemporaine. Plusieurs d'entre ces sujets peuvent être non seulement historiques, mais allégoriques. Aller au delà, c'est sortir de la science sérieuse, nous ne nous y aventurerons pas » (Op. cit. vol. I, p. 205). Porro, cum alibi id argumenti tractem, notare hic lubet: nihil magis indoli saeculi nostri omnia scrutari cupientis contrarium esse quam hanc veluti normam ponere: si antiquam Christianam picturam invenias, quae, post examen, subiectum historicum simul et allegoricum videatur prae se ferre, hoc tibi sufficiat, noli progredi amplius in ea interpretanda. Esset enim veracem scientiam declinare quid sub allegoria occultetur quaerere.

eorum epitome quam nuper dedit in lucem⁽¹⁾ ut tironibus in hoc eruditionis genere inserviret. Meo tamen iudicio haec prorsus insufficiens est, etiam notabiliter aucta ut fuit in secunda recentissima editione. At qui paucis generalem acquirere Archaeologiae sacrae notitiam velit, nihil equidem aptius invenire posset quam praefatum Summarium.

Alia quamplurima scripsit egregius auctor non ineleganter, et cum sit conspicua eruditione praeditus, Romae in academiis, in universitatibus aut in publicis conventibus eum facile invenies modo hypogea, templa, aliaeque christiana monumenta, modo imperialis popularisque Urbis ruinas, modo Aegyptiacas moles, facili cloquio illustrantem. In eius operibus, tandem, fides cum scientia sororio, ut par est, vinculo invicem devinciuntur, omnesque eius labores eo spectant ut veritas illa fulciatur quae, ut ait poeta, ad astra nos evehit:

La verità che tanto ci sublima.

Iam in tabellam redigam praecipuorum operum selectam, christianam archaeologiam respicientium in ordine chronologico dispositorum.

(1) *Manuale di Archeologia Cristiana*, Roma, Desclée e C. editori. Praecipua eximii auctoris opera de christiana vetustate haec sunt:

1. *Eléments d'Archéologie chrétienne: Notions générales.*
2. *Id. id.: Les Catacombes romaines.*
3. *Id. id.: Basiliques et Eglises de Rome.*
4. *Guide des Catacombes romaines.*
5. *Le Catacombe romane secondo il risultato degli ultimi studi e delle più recenti scoperte.*
6. *Guida del cimitero di Priscilla.*
7. *Id. id. di Callisto.*
8. *Guida delle Catacombe d' Albano.*
9. *La santità del matrimonio confermata dagli antichi monumenti cristiani.*
10. *Il cimitero e la basilica di S. Valentino.*
11. *Le memorie degli Apostoli Pietro e Paolo in Roma.*
12. *Le Catacombe e il Protestantismo.*

Nunc auctor adlaborat in quarto Romae subterraneae volumine complendo, in quo coemeterium Domitillae data opera omni ex parte illustrabitur.

OPERA AD COEMETERIORUM INVENTIONEM, HISTORIAM
ET DESCRIPTIONEM SPECTANTIA.

1568. PANVINIUS (Onuphrius), *De ritu sepeliendi mortuos apud veteres christianos et de eorumdem coemeteriis*, in-4°, Coloniae, 1868; in-4°, Lovanii, 1572; in-8°, Romae, 1631; in-4°, Lipsiae, 1717.
1589. BARONIUS (Caesar Card.), *Annales ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198*, 12 vol. in-fol., Romae, 1589-1603.
1634. BOSIO (Antonius), *Roma sotterranea* (postuma), in-fol., Roma, 1632; in-4°, Roma, 1650. In hac secunda editione non pauca desunt quae in prima inveniuntur.
1651. ARINGHI (Paulus), *Roma subterranea novissima*, duo vol. in-fol., Romae, 1651; duo vol. in-fol., Coloniae et Parisiis, 1659. Secunda haec editio priori multo est melior.
1683. MORINUS (S.), *Dissertationes octo in quibus multa sacrae et profanae antiquitatis monumenta explicantur*, in-8°, Genuae.
1699. CYPRIAN (Ern.-Salom.), *De ecclesia subterranea liber*, in-4°, Helmstadii.
1706. NICOLAI (J.), *De sepulchris Hebraeorum libri IV*, in-4°, Lugduni Batavorum.
1708. BINGHAM (J.), *Origines ecclesiasticae*, 10 vol., in-8°, Londini, 1708-1722; duo vol. in-fol., Londini, 1726; 10 vol., Londini, 1855; versio latina, in-8°, Halae, 1724.
1710. FEMEL (Arm.), *De catacumbis romanis*, in-8°, Lipsiae.
1720. BOLDETTI (M. A.), *Osservazioni sopra i cimiteri dei Santi Martiri ed antichi Cristiani di Roma*, in-fol., Roma.
1739. BERTOLI (J. D.), *Le antichità di Aquileja*, in-fol., Venezia.
1746. GOEBEL *De sepulcrorum et sepultorum religione*, in-4°, Regiomonti.
1757. CORNELIUS, *Creta sacra*, in-4°, Venetiis.
1773. ALLEGGRANZA (J.), *De sepulcris christianis in aedibus sacris*, in-4°, Mediolani.
1773. DIONIGI, *Sacrarum Vaticanae basilicae cryptarum monumenta*, in-fol., Romae.
1810. ARTAUD, *Voyage dans les catacombes de Rome, par un membre de l'Académie de Cortone*, in-8°, Paris.
1816. MORCELLI, *Africa christiana*, 3 vol., in-4°, Brixiae.
1833. LETRONNE (J.), *Matériaux pour l'histoire du Christianisme en Égypte*, in-4°, Paris.
1838. TEXIER, *Description de l'Asie-Mineure*, in-fol., Paris, 1838-1848.
1839. BELLERMANN, *Ueber die ältesten christlichen Begräbnisstätten, und besonders die Katacomben zu Neapel mit ihren Wandgemälden*, in-4°, Hamburg.
1839. IORIO, *Guida per le catacombe di S. Gennaro dei Poveri*, in-8°, Napoli.

1844. MARCHI (G.), *I monumenti delle arti cristiane primitive*, in-4°, Roma.
1848. MOMMSEN, *Athenae christianae*, in-8°, Leipzig, 2^a ed., 1867.
1853. CAVEDONI (C.), *Ragguaglio storico-archeologico di due antichi cimiteri cristiani della città di Chiusi*, in-8°, Modena.
1856. MOZZONI, *Tavole cronologiche-critiche della storia della Chiesa universale, illustrate con argomenti d'archeologia*, in-fol., Venezia, 1856-1860.
1857. COCHET, *Sépultures gauloises, romaines, franques et normandes*, in-8°, Paris.
1863. DE ROSSI (J.-B.), *Bullettino di archeologia cristiana*, 1^a serie, 1863-1869; 2^a serie, 1870-1875; 3^a serie, 1876-1881; 4^a serie, 1882-1889; 5^a serie, 1890-1894.
1864. DE ROSSI (J.-B.), *Roma sotterranea*, t. I, con atlante di XXXIX tavole, Roma.
1867. DE ROSSI (J.-B.), *Roma sotterranea*, t. II, con atlante di LXII tavole, Roma.
1869. NORTHCOTE (J. Sp.), BROWNLOW (W. E.), *Roma sotterranea, or some account of the Roman catacombs, especially of the cemetery of San Calisto*, Londini; 2^a ed., 1878-1879.
1869. SCERILLO (G.), *Le catacombe napoletane*, in-8°, Napoli.
1870. SCERILLO (G.), *Esame speciale delle catacombe di S. Giovanni dei Poveri*, in-8°, Napoli.
1870. DESBASSYNS DE RICHEMONT, *Les nouvelles études sur les catacombes romaines*, in-8°, Paris; versio germ., in-8°, Maguntiae, 1872; 3 edit., gall., in-8°, Bruxellis, 1896.
1871. ALLARD (P.), *Rome souterraine*, trad. d'après Northcote et Brownlow, Paris; 2e édit., 1873-1877.
1871. REUSENS, *Éléments d'archéologie chrétienne*, 2 vol. Lovanii; 2e édit., 1885.
1873. KRAUS (F. X.), *Roma sotterranea. Die römischen Katacomben*, in-8°, Freiburg; 2^a edit., 1879.
1877. DE ROSSI (J.-B.), *Roma sotterranea*, t. III, con atlante di LII tavole, Roma.
1877. SCHULTZE (V.), *Die Katacomben von San-Gennaro dei Poveri in Neapel*, in-8°, Jena.
1878. OTT, *Die ersten Christen über und unter der Erde*, in-8°, Regensburg.
1879. SCHULTZE (V.), *De christianorum veterum rebus sepulcralibus*, in-8°, Gothae.
1880. ARMELLINI (M.), *Le catacombe romane*, Roma.
1880. ARMELLINI (M.), *Il cimitero di S. Agnese sulla via Nomentana*, Roma.
1880. SCHULTZE (V.), *Archäologische Studien über altchristliche Monumente*, in-8°, Wien.
1881. ROLLER (Th.), *Les catacombes de Rome*, Paris.
1882. KRAUS (F. X.), *Real Encyklopädie der christlichen Alterthümer*, 2 vol. in-8°, Freiburg, 1882-1886.

1882. SCHULTZE (V.), *Die Katacomben, die altchristlichen Grabstätten, ihre Geschichte und ihre Monumente*, in-8°, Leipzig.
1890. MARUCCHI (H.), *Il cimitero e la basilica di S. Valentino*, Roma.
1892. LANCIANI, *Pagan and christian Rome*, in-8°, London.
1892. PÉRATÉ (A.), *L'archéologie chrétienne*, in-8°, Paris.
1893. ARMELLINI (M.), *Gli antichi cimiteri cristiani di Roma e d'Italia*, Roma.
1893. GALANTE (A.), *Il cimitero di S. Ippolito, martire in Atripalda, diocesi di Avellino*, in-4°, Napoli.
1893. GSELL (S.), *Recherches archéologiques en Algérie*, in-8°, Paris.
1894. GERMANO (P.), *La casa celimontana dei Ss. martiri Giovanni e Paolo*, in-8°, Roma.
1895. *Nuovo Bullettino di archeol. crist.; ufficiale dei resoconti della Commissione di archeol. sacra sugli scavi e sulle scoperte nelle catacombe romane*, 1895 et seq.
1895. CARTON, *Découvertes archéologiques et épigraph. faites en Tunisie*, in-8°, Paris.
1896. SRAZZULA (V.), *Dei recenti scavi eseguiti nei cimiteri della Sicilia*, in-8°, Palermo.
1896. GAUCKLER (P.), *L'archéologie de la Tunisie*, in-8°, Paris.
1897. IOZZI (O.), *Supplemento alla Roma sotterranea cristiana di G. B. De Rossi*, in-8°, Roma; 2ª edit., 1898.
1897. FÜRER (J.), *Forschungen zur Sicilia sotterranea*, in-4°, München.
1898. GRISAR (H.), *Geschichte Roms und der Päpste im Mittelalter; mit besonderer Berücksichtigung von Kultur und Kunst nach den Quellen dargestellt*, in-8°, t. I, 1898-1900.
1899. MILLIGEN (Van), *Byzantine Constantinople. The walls of the city and adjoining historical sites*, in-8°, London.
1900. GRISAR (H.), *Analecta romana, dissertazioni, testi, monumenti dell'arte riguardanti principalmente la Storia di Roma e dei Papi nel medio evo*, Roma.
1900. MARUCCHI (H.), *Éléments d'archéologie chrétienne: I. Notions générales, II. Guide des catacombes, III. Les basiliques*, 3 vol. in-8°. Rome, 1900-1903.
1901. GSELL (S.), *Les monuments antiques de l'Algérie*, 2 vol., in-8°, Paris.
1901. BOCK (W. de), *Matériaux pour servir à l'archéologie de l'Égypte chrétienne. Atlas oblong, texte français et russe*, Saint-Petersbourg.
1901. STRZYGOWSKI (I.), *Orient oder Rom*, in-8°, Leipzig.
1902. FÜRER (J.), *Ein altchristliches Hypogaeum im Bereiche der Vigna Cassia*, in-8°, München.
1902. LANCIANI (R.), *Storia degli scavi di Roma e notizie intorno alle collezioni romane di antichità*, Roma.
1902. ENLART (E.), *Manuel d'archéologie française*, in-8°, Paris.
1902. JEROVSEK (A.), *Die römischen Katacomben*, in-8°, Marburg.

1902. CABROL (Dom), *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, avec le concours de nombreux collaborateurs, Paris, fasc. I; 1908, fasc. XV.
1903. NAVAL (Fr.), *Elementos de arqueologia*, in-8°, San Domingo.
1905. KAUFMANN (C. M.), *Handbuch der christlichen Archäologie*, in-8°, Paderborn; versio italica: *Manuale di archeologia cristiana*, in-8°, Roma, 1908.
1906. LECLERCQ (H.), *L'Espagne chrétienne*, in-12°, Paris.
1906. LOWRIE (W.), *Monuments of the early Church*, New York.
1906. LAMBAKIS (G.), *Catacombes chrétiennes de Milo*, Athènes.
1906. LEYNAUD, *Rapport sur les fouilles des Catacombes d'Hadrumète*.
1907. LECLERCQ (Dom H.), *Manuel d'archéologie chrétienne depuis les origines jusqu'au VIIIe siècle*, 2 vol., in-8°, Paris.
1907. KAUFMANN (C. M.), *Zweiter Bericht über die Ausgrabung der Menas-Heiligtümer in der Marcotiswüste*, Cairo.
1908. KAUFMANN (C. M.), *Manuale di archeologia cristiana*, Roma.

OPERA PRAECIPUA DE RE EPIGRAPHICA CHRISTIANA TRACTANTIA.

1700. FABRETTI (Raph.), *Inscriptionum antiquarum, quae in aedibus paternis asservantur, explicatio et supplementum*, in-fol., Romae.
1727. GORI (A.), *Inscriptiones antiquae graecae et romanae, quae existunt in Etruriae urbibus*, in-4°, Florentiae.
1734. LUPI (Ant.), *Dissertatio et animadversiones ad nuper inventum Severae martyris epitaphium*, in-4°, Panormi.
1737. GIORGI (Dom.), *De monogrammate Christi Domini dissertatio*, in-4°, Romae.
1739. MURATORI, *Novus thesaurus veterum inscriptionum*, in-fol., Mediolani.
1747. HAGENBUCH (J. G.), *Epistolae epigraphicae*, in-4°, Tiguri.
1749. HAGENBUCH (J. G.), *De diptycho Brixiano Boethii cos.*, in-fol., Tiguri.
1750. EISENHART, *De auctoritate et usu inscriptionum in iure commentitio*, in-4°, Helmstadii.
1755. GORI (A.), *Xenia epigraphica*, in-8°, Ienae.
1758. IACUTIO, *De epigrammate Ss. Bonusae et Mennae*, in-4°, Romae.
1759. GORI (A.), *Thesaurus veterum diptychorum consularium et ecclesiasticorum*, in-fol., Florentiae.
1761. ZACCARIA (Ant.), *De veterum christianarum inscriptionum usu in rebus theologicis*, in-4°, Venetiis.
1767. GENER (J. D.), *Theologia dogmatico-scholastica sacrae antiquitatis monumentis illustrata*, 6 vol., in-4°, Romae.
1770. OBERLIN (J. J.), *Musaeum Schoepffini lapidarium*, in-4°, Argentorati.
1773. ALLEGRAZZA (J.), *De monogrammate D. N. I. C.*, in-4°, Mediolani.

1775. GUASCO, *Musaei Capitolini antiquae inscriptiones*, in-fol., Romae.
 1793. ZACCARIA (A.), *Istituzione antiquario-lapidaria*, in-8°, Venetiis.
 1795. MORCELLI (E.), *Commento all' iscrizione sepolcrale della santa martire Agape*, in-8°, Brescia.
 1805. VERMIGLIOLI, *Le antiche iscrizioni perugine*, in-4°, Perugia.
 1817. KOPP, *Paleografia critica*, 4 vol., in-4° Manheimii, 1817-1829.
 1831. MARINI, *Inscriptiones christianae*, ap. « Ang. Mai, Scriptorum veterum nova collectio » t. V, in-4°, Romae.
 1839. FUSCO, *Dichiarazioni di alcune iscrizioni pertinenti alle catacombe di S. Gennaro dei Poveri*, in-8°, Napoli.
 1839. PITRA (J.-B.), *Lettre à M. Bonnetty*, ap. « Annales de philosophie chrétienne », II série, t. XIX, 1er septembre 1839, p. 195 et seq.; III série, 1840, p. 165 et seq.; 1841, p. 7 et seq.; p. 85; 1842, p. 165; 1843, p. 232. Circa inscriptionem Augustodunensem, quam citatis operibus J.-B. Pitra illustravit, non paucae elucubrationes dissertationesque factae sunt, quarum habes elenchum completum apud H. Leclercq, in « Dictionnaire d'arch. chrét. et de liturg. », art. *Autun, bibliographia*.
 1846. BOISSIEU (De), *Inscriptions antiques de Lyon*, gr. in-4°, Lyon, 1846-1854.
 1847. LEBAS (Ph.) et WADDINGTON, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie-Mineure: Inscription*, 5 vol., in-4°, Paris, 1847-1870.
 1856. LE BLANT (E.), *Recueil des inscriptions chrétiennes de la Gaule, antérieures au VIIIe siècle*, Paris.
 1861. DE ROSSI (J.-B.), *Inscriptions Christianae urbis Romae*.
 1863. *Corpus inscriptionum latinarum*, in-fol., 1863, Berolini.
 1871. HÜBNER, *Inscriptiones Hispaniae christianae*, Berolini.
 1877. *Corpus inscriptionum graecarum*, Berolini, 1828-1877.
 1892. LE BLANT (E.), *Nouveau recueil des inscriptions de la Gaule*, Paris.
 1896. LE BLANT (E.), *750 inscriptions de pierres gravées inédites ou peu connues*, Paris.
 1900. DELATTRE (A.-L.), *Musée de S. Louis de Carthage*, in-4°, Paris.
 1902. CABROL et LECLERCQ, *Monumenta Ecclesiae liturgica*, in-4°, Parisiis.
 1906. DELATTRE (A. L.), *Inscriptions chrétiennes de Carthage 1898-1904*, 1906, in-8°, Tunis.

OPERA PRAECIPUA

DE PICTURIS, SCULPTURIS ET MUSIVIS TRACTANTIA.

1568. MACARIUS (Joan.), *Hagioglypta, sive picturae et sculpturae sacrae antiquiores*, editio Garucciana, in-8°, Lutetiae Parisiorum, 1853.
 1570. MOLANUS [= Vermeulen (J.)], *De picturis et imaginibus sacris, seu: Historia sacrarum imaginum et picturarum libri IV*, in-8°, Lovanii, 1570, 1594; Duaci, 1617; item, Lovanii, 1771.

1690. CIAMPINI (J.), *Vetera monimenta, in quibus praecipue musiva opera, sacrarum profanarumque aedium structura ac nonnulli antiqui ritus dissertationibus iconibusque illustrantur*, in-fol., Romae; item, Romae, 3 vol. in-fol., 1747.
1737. BOTTARI (G.), *Sculture e pitture sagre estratte dai cimiteri di Roma, pubblicate già dagli autori della Roma sotterranea ed ora nuovamente date in luce colle spiegazioni*, 3 vol. in-fol., Roma.
1744. MARANGONI (J.), *Delle cose gentilesche e profane trasportate ad uso ed adornamento delle chiese*, in-4°, Roma.
1818. MÜNTER (Fr.), *Symbola veteris Ecclesiae artis operibus expressa*, in-4°, Altonae.
1823. AGINCOURT (Sérour D'), *Histoire de l'art par les monuments*, 6 vol. in-fol., Paris; editio italica 1824-1825, Milano; editio germanica, 1840, Berlin.
1825. LASINIO (P.), *Raccolta dei sarcofagi, urne e altri monumenti di scultura del Campo Santo di Pisa*, in-4°, Firenze.
1845. SELVATICO, *Sulla simbolica figurativa ornamentale*, in-4°, Venezia.
1847. PIPER (F.), *Mythologie und Symbolik der christlichen Kunst*, 2 vol. in-8°, Weimar, 1847-1851.
1848. CROSNIER, *Iconographie chrétienne*, in-8°, Paris.
1855. CAVEDONI, *Sacra immagine della Beata Vergine Maria*, in-8°, Modena.
1855. DE ROSSI (J.-B.), *De Christianis monumentis ιχθύς exhibentibus*, ap. PITRA, *Spicil. Solesmense*, t. III, pp. 544-577.
1863. DE ROSSI (J. B.), *Imagines selectae Deiparae Virginis in coemeteriis subterraneis udo depictae*, in-fol., Romae.
1863. BARBET DE JOUY, *Les mosaïques chrétiennes de Rome*, in-8°, Paris.
1863. VITET (L.), *Études sur l'histoire de l'art*, in-12, Paris.
1873. GARRUCCI (R.), *Storia dell'arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa*, 6 vol. in-f°, Prato, 1873-1880. Vide p.
1878. LE BLANT (E.), *Études sur les sarcophages chrétiens de la ville d'Arles*, Paris.
1879. BAYET (Ch.), *Recherches pour servir à l'histoire de la peinture et de la sculpture chrétiennes en Orient, jusqu'à la querelle des Iconoclastes*, in-8°, Paris.
1880. HAUCK (A.), *Die Entstehung der Christustypus in der abendländischen Kunst*, in-8°, Heidelberg.
1884. CROS et HENRY, *L'encaustique et les autres procédés de peinture chez les anciens. Histoire et technique*, in-8°, Paris.
1885. LEFORT (L.), *Étude sur les monuments primitifs de la peinture chrétienne en Italie*, in-12°, Paris.
1885. GROUSSET (R.), *Étude sur l'histoire des sarcophages chrétiens*, in-8°, Paris.

1885. PALMER (W.), *An introduction to early christian symbolism, a series of compositions from fresco-paintings, glasses and sculptured sarcophagi selected, arranged and described, by W. P., edited with notes by J. S. Northcote and W. P. Broulow*, in-fol., London.
1886. LE BLANT (E.), *Études sur les sarcophages chrétiens de la Gaule*, Paris.
1886. MÜNTZ (E.), *Études sur l'histoire de la peinture et de l'iconographie chrétienne*, in-8°, Paris.
1886. KONDAKOV (N.), *Histoire de l'art byzantin, considéré principalement dans les miniatures*, 2 vol. in-4°, Paris, 1886-1891.
1889. MARIGNAN, *Études d'iconographie religieuse*, in-8°, Paris.
1890. BARBIER (de Montault), *Traité d'iconographie chrétienne*, 2 vol. in-8°, Paris.
1890. FICKER (J.), *Die altchristlichen Bildwerke im christlichen Museum des Laterans*, in-8, Leipzig.
1890. POKROVSKIJ, *Peintures murales dans les anciennes églises grecques et russes*, in-8°, Moscou.
1892. MÜNTZ (E.), *La mosaïque chrétienne des premiers siècles*, in-8°, Paris.
1894. BREYMANN (A.), *Adam und Eva in der Kunst des christlichen Alterthums*, in-8°, Wolfenbüttel.
1895. CUTTS et LEWES, *History of early christian art*, in-8°, New York.
1895. BOTEL (J.), *Y Sizò, Sarcòfagos romano-cristianos esculpturados que se conservan en Cataluna*, in-8°, Barcelona.
1895. AINALOV, *Mosaïques du IVe et du Ve siècle*, Pétersbourg.
1895. WILPERT (J.), *Fractio Panis*, trad. franç., Paris, 1896.
1896. RÉDIN (E. K.), *Die Mosaiken der ravenmatischen Kirche*, in-8°, Pétersbourg.
1897. LA BLANCHÈRE (R. De), *Tombes en mosaïque de Thabaca*, in-8°, Paris.
1898. MARUCCHI (H.), *Guida del Museo Lateranense*, Roma.
1898. MÜNTZ (E.), *Une industrie ancienne à ressusciter (La mosaïque)*, in-8°, Paris.
1899. WILPERT (J.), *Un capitolo di storia del vestiario, con 30 figure e una tavola*, Roma.
1900. WAAL (M. De), *Der Sarkophag des Iunius Bassus in den Grotten von St. Peter*, in-4°, Rom.
1900. DELATTRE (A. L.), *Musée Lavigerie de S. Louis de Carthage*, in-4°, Paris.
1900. FATIGATI (E. S.), *Escultura romanica en España*, in-8°, Madrid.
1900. AINALOV, *Fondements hellénistiques de l'art byzantin*, Pétersbourg.
1901. LOWRIES (W.), *Christian art and archaeologie*, in-8°, London.
1901. VENTURI (A.), *Storia dell'arte italiana*, in-8°, Milano.
1903. WILPERT (J.), *Die Malereien der Katakomben Roms*, 2 vol. in-f°, Freiburg. Simul cum hac apparuit editio Italica, Romae.

1904. ANTONIO MUÑOZ, *Iconografia della Madonna. Studio delle rappresentazioni della Vergine sui monumenti artistici d'Oriente e d'Occidente*, Firenze, con 160 illustrazioni.
1904. BUTLER (H. C.), *Architecture and other arts. Sculpture, mosaic and wall painting in northern-central Syria and the Djebel Hauran*, in-4°, New York.
1904. RICHTER (F. P.) et CAMEROUN, *The golden age of classic christian art. A study of the mosaics of S. Maria Maggiore* in-4°, London.
1905. MICHEL (A.), *Histoire de l'art depuis les premiers temps chrétiens jusqu'à nos jours*, in-4°, Paris, t. I.
1906. JOSEPH WITTING, *Die altchristlichen Sculpturen in Museum der deutschen Nationalstiftung am Campo Santo in Rom*. in-fol., Romae.
1906. MUÑOZ (A.), *L'art byzantin à l'exposition de Grottaferrata* 146 illustrazioni e 3 tavole, Roma.
1906. LUDWIG VON SYBEL, *Christliche Antike. Einführung in die altchristliche Kunst*, Marburg, N. G. Elwert, Erster Band. 1906, in-4°.

OPERA PRAECIPUA

DE ARCHITECTURA CHRISTIANA ANTIQUA TRACTANTIA.

1680. DU CANGE (Ch.), *Constantinopolis christiana, seu descriptio urbis sub imperatoribus christianis cum figuris S. Sophiae et aliis, acced. addita-menta...* lib. IV, in-fol., Lutetiae Parisiorum.
1686. SARNELLI (P.), *Antiqua basilicographia*, in-4°, Neapoli.
1692. CIAMPINI (J.), *De sacris edificiis a Constantino Magno constructis*, in-fol., Romae.
1703. LADERCHI (J.), *De sacris basilicis SS. martyrum Marcellini et Petri*, in-4°, Romae.
1719. MURATORI (Ant.), *De sacrarum basilicarum apud Christianos origine et appellatione*, in-4°, Mediolani-Lipsiae.
1824. FERRARIO, *Monumenti sacri e profani dell'imperiale e reale basilica di S. Ambrogio in Milano*, in-fol., Milano.
1843. CANINA, *Ricerche sull'architettura più propria dei templi cristiani*, in-fol., Roma.
1847. ZESTERMANN, *De basilicis libri III. Die antiken und die christlichen Basiliken*, in-4°, Leipzig.
1848. ULRICH (L.), *Die Apsis der alten Basiliken*, in-8°, Greifswald.
1850. CAUMONT (A. de), *Abécédairé ou rudiment d'archéologie. Architecture religieuse*, in-8°, Caen; 4e éd., 1859; 5e éd 1867.
1850. REYNAUD (Léonce), *Traité d'architecture*, in-8°, Paris, t. II.
1851. DE VERNEILH (F.), *L'architecture byzantine en France*, in-8°, Paris.
1855. LANGE (K.), *Haus und Halle, Studien zur Geschichte des antiken Wohnhauses und der Basilika*, in-8°, Paris.

1855. ISABELLE, *Les édifices circulaires et les dômes classés par ordre chronologique et considérés sous le rapport de leur disposition, de leur construction et de leur décoration*, in-fol., Paris.
1860. GRIMM, *Monuments d'architecture byzantine en Géorgie et en Arménie*, in-4°, Pétersbourg.
1864. TEXIER (Ch.) et PULLAN (P.), *L'architecture byzantine*, in-fol., London.
1865. DE VOGÜÉ, *La Syrie centrale*, in-4°, Paris.
1865. MOTHES (O.), *Die Basilikenform bei den Christen der Jersten Jahrhunderte*, in-8°, Leipzig.
1866. DE VOGÜÉ, *Architecture civile et religieuse du 1er au 4e siècle dans la Syrie centrale*, 2 in-4°, Paris 1866-1877.
1866. HUEBSCH, *Monuments de l'architecture chrétienne depuis Constantin jusqu'à Charlemagne*, in-fol., Paris.
1872. BUNSEN (C. J. J.), *Les basiliques romaines*, in-fol., Paris.
1887. JACKSON (J. T.), *The architecture of Dalmatia*, London.
1889. CATTANEO, *L'architettura in Italia dal sec. VI al mille circa*, in-8°, Venezia.
1892. LASTEYRIE (R. D.), *La basilique de St-Martin de Tours*, in-8°, Paris.
1892. CROSTAROSA (P.), *Le basiliche cristiane*, in-8°, Roma.
1894. LETHABY et SWAISON, *The church of S. Sophia*, in-8°, London-New York.
1894. ADAMY (Rud.), *Architektonik der altchristlichen Zeit*, in-8°, Hannover.
1895. CLAUSSE (G.), *Basiliques et mosaïques chrétiennes*.
1895. GIOVENALE, *La basilica di S. Maria in Cosmedin*, in-8°, Roma.
1900. THIOLLIER (N. et F.), *L'architecture religieuse à l'époque romaine dans l'ancien diocèse du Puy*, in-fol., Le Puy.
1901. RIUDIRA (G. T.), *Le origini dell'architettura lombarda*, 2 vol., in-4°, Roma.
1901. CRAM (R. A.), *Church building. A study of the principles of architecture in their relations to the Church*, in-8°, Boston.
1901. MAES (C.), *Basilica papae Iulii I iuxta Forum*, in-8°, Romae.
1902. WITTING (F.), *Die Anfänge christlicher Architektur. Gedanken über Wesen und Entstehung der christlichen Basilika*, in-8°, Strassburg.
1903. BEYLIÉ (L. De), *L'habitation byzantine*, in-4°, Paris.
1904. LAMPEREZ Y ROMEA, *Hist. de la architect. crist.*, in-8°, Barcelona.
1906. LANCKORONSKI (K.), *Der Dom von Aquileia*. Wien, Gerlach u. Wiedling, 1906 p. XIII-162.

 PRAECIPUA OPERA DE NUMISMATICA CRISTIANA PARVAQUE
LITURGICA ET DOMESTICA SUPPLEMENTA ALIISQUE EIVSMODI TRACTANTIA.

1694. DOUGHT, *De calicibus eucharisticis veterum Christianorum*, in-8°, Bremae.
1695. GORLAEI (A.), *Dactyliotheca, seu gemmarum annulorumque sculpturae*, in-4°, Lugduni-Batavorum.

1702. CAPELLO (A.), *Prodromus iconicus sculpturarum gemmarum Basilidiani, amulectici atque talismanici generis*, in-fol., Venetiis.
1716. BUONARROTI (Ph.), *Osservazioni sopra alcuni frammenti di vasi antichi di vetro ornati di figure, trovati nei cimiteri di Roma*, in-4°, Firenze.
1753. DONATI (A.), *De' dittici degli antichi profani e sacri, libri tre*, in-4°, Lucca.
1808. SANCLEMENTI, *Musaei Sanclementiani numismata selecta*, in-4°, Romae.
1854. DE WITTE, *Médailles de Salonine*, in-8°, Bruxelles.
1862. FILIMINOFF, *Copies photographiques des miniatures des manuscrits grecs*, in-4°, Moskau.
1873. KING (C. W.), *Early christian numismatics*, in-8°, London.
1886. KONDAKOV (N.), *Histoire de l'art byzantin considéré principalement dans les miniatures*, 2 in-4°, Paris 1886-1891.
1891. STRZIGOWSKI, *Das Etschmiadzinsche Evangeliar*, in-4°, Wien.
1892. KONDAKOV, *Les émaux byzantins, collection de M. A. W. Zwénigrodskoï*, in-4°, Francfort.
1901. DALTON (O. M.), *Catalogue of early christian antiquities... of the British Museum*, in-4°, London.
1903. BARBELON (E.), *Histoire de la gravure sur gemmes en France depuis les origines jusqu'à l'époque contemporaine*, in-8°, Paris.
1906. GRISAR (H.), *Il « Sancta Sanctorum » in Roma e il suo tesoro nuovamente aperto*, in *Civiltà Cattolica* an. 1906; extrac. 1907.
1906. LANER (Pb.), *Le trésor du « Sancta Sanctorum » au Latran*, Paris.
1907. DELATTRE, *Le culte de la Ste Vierge en Afrique*, in-8°, Paris.

OPERA PRAECIPUA HISTORICA ET HAGIOGRAPHICA.

1620. *Historia augusta*, Paris; nova edit. 1815, Leipzig.
1689. RUINART, *Acta primorum martyrum sincera et selecta*, Paris.
1693. TILLEMONT, *Mémoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siècles. 1693-1712*, Paris.
1697. BIANCHINI (F.), *Istoria universale provata con monumenti e figurata con simboli degli antichi*, Roma.
1718. BIANCHINI (F.), *Praefatio ad Anastasium bibliothecarium*, Romae.
1722. MONTFAUCON (Bern. de), *L'antiquité expliquée et représentée en figures*, 2e édit., Paris.
1733. LAMI (J.), *De eruditione Apostolorum*, Florentiae.
1741. FOGGINI (G. F.), *De Romano itinere Petri*, Florentiae.
1749. MAMACHI (Th.), *Origines et antiquitates christianae*, Romae; item Romae 1844.
1753. MAMACHI (Th.), *Dei costumi dei primitivi cristiani*, Romae.
1766. PALEOTIMO (L.), *Antiquitatum seu originum eccles. summa*, Venetiis; item 1717, Augustae Vindelicorum.

1777. PELLICCIA (A.), *De christianae Ecclesiae primae, mediae et novissimae aetatis politia*, 3 vol., Neapoli; 4 vol., Vercellis 1870; 2 vol., Coloniae 1829-1838; 1 vol., Londini, 1883.
1783. ZACCARIA (A.), *De rebus ad historiam et antiquitates Ecclesiae pertinentibus dissertationes*, Fulginiae.
1812. CANCELLIERI (F. J.), *Memorie di S. Medico martire e cittadino di Otricoli*, in-12, Roma.
1826. MÜNTER (Fr.), *Primordia Ecclesiae africanae*, Havniae.
1865. FRIEDLÄNDER, *Civilisation et mœurs romaines du règne d'Auguste à la fin des Antonins*, Paris, 1865-1874.
1882. BOLLANDISTI, *Analecta bollandiana*, Bruxelles; *Acta sanctorum*, Anvers; 1643-1897, Paris.
1882. DOULCET, *Essai sur les rapports de l'Eglise chrétienne avec l'Etat romain*, Paris.
1885. ALLARD (Paul), *Histoire des persécutions*, 1885-1890, Paris; *Le christianisme et l'empire romain de Néron à Théodose*, 1897, Paris; *Dix leçons sur le martyre*, 1906, Paris.
1895. KRÜGER, *Geschichte der altchristlichen Litteratur in den ersten drei Jaharhunderten*, Freiburg.
1897. BATIFFOL, *Ancienne littérature chrétienne. Littérature grecque*, Paris 4e édit.
1897. FUNCK, *Histoire de l'Eglise*, Paris.
1899. GRISAR (H.), *Storia di Roma e dei Papi nel medio evo*, Roma.
1900. DUFOURCQ, *Études sur les Gesta martyrum romains*, Paris.
1905. PROFUMO (Att.), *Le fonti ed i tempi dell'incendio neroniano*, Roma.
1905. LECLERCQ (H.), *L'Afrique chrétienne*, Paris.
1906. KELLNER (H.), *L'anno ecclesiastico e le feste dei santi nel loro svolgimento storico*, Roma.
1906. SAVIO (F.), *Il papa Zosimo, il concilio di Torino e le origini del primato pontificio*, Roma.
1906. DUCHESNE, *Histoire ancienne de l'Eglise*, Paris, 1906-1907.
1906. FRANCHI DE' CAVALIERI, *La passio Ss. Perpetuae et Felicitatis*, Roma.
1908. GRISAR (H.), *Roma alla fine del mondo antico, secondo le fonti scritte e i monumenti*, Roma. Trad. dal tedesco del Sac. Ang. Mercati.

CAPUT II.

Persecutiones.

ART. I. — Persecutionum iuridicum fundamentum. — Causae. —
Quomodo Edictum Mediolanense, quo pax conceditur Ecclesiae,
iudicandum est.

QUESTIO de iuridico persecutionum fundamento, salebrosa non parum, adhuc definitivam expectat solutionem; namque multi quidem eius historicas atque iuridicas conati sunt scrutari rationes, sed in diversas abierunt sententias; et quod peius aliqui, praesertim ex rationalistarum sectis, numerum martyrum praeter modum comminuerunt, naturam persecutionum quodammodo iustificare, atque adeo honestare conantes, spoliatis ex altera parte Christianis omni iusta honestaque causa auctoritati publicae resistendi, aliquando etiam de crimine perduellionis accusatis, aliaque ignobili nota inustis. Brevi, isti auctores coronam illam qua ecclesiastica traditio martyrum frontem cinxerat ad persecutorum tempora devolverunt.⁽¹⁾

In tanta iudiciorum discrepantia Pauli Allard sententia⁽²⁾ omnium verisimillima mihi visa est, qui cum Guérin, Duchesne, Batiffol, Kneller, Callewaert, Linsenmayer plus minusve idem sentit. Ceteris igitur sepositis sententiis, quas nihilominus breviter in articuli decursu enunciabo, illam quoad potero fidelissime exponam.⁽³⁾

(1) Cf. LINSENMAYER egregium opus, *Die Christenverfolgungen im römischen Reiche und die moderne Geschichtschreibung* ap. *Hist. pol. Blätter*, CXXVII (1901), 4, 5.

(2) *Histoire des persécutions*, Paris, Victor Lecoffre, 1886.

(3) GUÉRIN, *Etudes sur le fondement juridique des persécutions dirigées contre les chrétiens pendant les deux premiers siècles de notre ère* ap. *Revue*

Communis est sententia, annum ante 64. Christianos minime a Iudaeis distinctos visos esse Romanis: Iudaei autem, ut suo loco fusius explicabitur, cum ab ethnicis longe aliter et segregati viverent, atque Romae coloniam sive populum in imperio, sed ab hoc alienissimum, constituerent, non nisi politicis et specialibus rationibus a privatis, quorum intererat, civibus protegi, aut sufferri poterant; generatim vero pro alienigenis habebantur et fere atheis, deorumque imperii vituperatoribus. Hoc denique non parum odii illis comparaverat.

Egregius Pr. A. Profumo nuper conatus est demonstrare caedem Christianorum primam anno 65 factam esse; unde Nero non ut in Christianos refunderet suspicionem incensae Urbis eos subiecit reos; sed ut suscitatis odiis in viros aliunde invisos, satisfaceret, atque suppliciorum mirabili spectaculo populum romanum a murmurando de incensa Urbe distraheret. ⁽¹⁾

historique de droit français et étranger, 1895, p. 601 et seq., p. 713 et seq.; DUCHESNE, *Les origines chrétiennes*, Paris, 1896, 2me édit.; PIERRE BATIFFOL, *L'Eglise naissante* in *Revue biblique*, 1894; C. KNELLER. *Hat de römische Staat das Christenthum verfolgt?* ap. *Stimm. aus Mar. Laach*, LXXV, 1898, p. 1 et seq., p. 122 et seq.; M. CALLEWAERT, *Revue d'histoire ecclésiastique* (Louvain) et *Revue des questions historiques* (Paris), années 1902-1905; M. LINSSEMYER, *Die Bekämpfung des Christenthums durch den römischen Staat bis zum Tode des Kaisers Julian* (363), München, Lentner, 1905.

(1) En, ipsis auctoris verbis, conclusiones ad quas analisi documentorum ipse pervenit.

« Possiamo ormai, a por fine, graduare i più importanti risultati ottenuti. Cioè elencare: Come 'documentariamente accertato':

« 1° che non vi fu mai, per l'Incendio del 64, processo alcuno ad 'incendiarii', nè pagani, nè cristiani;

« 2° che la versione ufficiale (*Acta* etc.) ed ufficiosa (letterariamente cesarea, cortigiana ecc.) dell'incendio fu sempre e sola quella dell'evento fortuito, del "forte" come, oltre cinquant'anni dopo l'evento, ci ha ancora riferito Tacito;

« 3° che le persecuzioni contro i cristiani s'iniziano da Nerone;

« 4° che s'iniziano applicando loro, ai cristiani, l'*institutum delle tre accuse* (suntuaria, sacrilega, maiestatica) di Tiberio; il quale istituto, per essi, prenderà, forse, nell'uso abituale il nome speciale d'*Institutum Neronianum*, come indubbiamente aveva preso per i pagani (fino a Do-

Praestat vero statim in limine textum Cornelii Taciti referre: ⁽²⁾

Sed non ope humana, non largitionibus principis aut deum placamentis decedebat infamia, quin iussum incendium crederetur. Ergo, abolendo rumori, Nero subdidit reos, et quaesitissimis poenis affecit quos, per flagitia invisos, vulgus christianos appellabat. Auctor nominis eius Christus, Tiberio imperante, per procuratorem Pontium Pilatum, supplicio affectus erat. Repressaque in praesens exitiabilis superstitio rursus erumpebat, non modo per Iudaeam, originem eius mali, sed per Urbem etiam, quo cuncta undique atrocia aut pudenda confluunt celebranturque. Igitur primum correpti qui fatebantur, deinde indicio eorum multitudo ingens, haud perinde in crimine incendii, quam odio humani generis, convicti sunt. Et pereuntibus addita ludibria, ut, ferarum tergis contexti, laniatu canum interirent, aut crucibus affixi, aut flammandi, atque, ubi defecisset dies, in usum nocturni luminis urerentur. Hortos suos ei spectaculo Nero obtulerat, et circense ludicrum edebat, habitu aurigae permixtus plebi, vel curriculo insistens. Unde quamquam adversus fontes et novissima exempla meritos, miseratio oriebatur, tamquam in utilitate publica, sed in saevitiam unius absumerentur.

Fuerit necne in Cristianos animadversum veluti in incendiarios, parum refert: quod autem in dubium revocari nequit, hoc est: damnatos Christianos utpote *per flagitia invisos*, tamquam *exitialem superstitionem* profitentes, et *convictos odio humani generis*. ⁽³⁾ Quanam autem fuerit in Christianorum caussis forma iudiciorum a Nerone ad Domitianum, idest saeculo primo,

miziano, nell'applicazione; oltre Traiano, nel linguaggio parlato e scritto) quello antonomastico di *Lex de maiestate*;

« 5° che tale inizio di fatto e di giure ha luogo nell'anno 65, mercè una fitta serie di processi, — il grande processo di Tacito.

« Come criticamente accertato:

« 6° che Nerone e la sua corte non potevano non conoscere in modo sicuro ed esatto il movimento cristiano;

« 7° che tale conoscenza del movimento cristiano non fosse eziandio notoria: — in modo favorevole, nell'ambiente servile (liberti e schiavi) di Roma; — ed in modo sfavorevolissimo ed ostilissimo, negli altri ambienti tutti, dal plebeo al patrizio della città (ap. *Nuovo Bullettino d'archeologia cristiana*, 1903, pp. 169-170).

(2) *Annal.* lib. XV, c. XLIV.

(3) CORN. TACIT. *Annal.* lib. XV, c. XLIV.

prorsus ignoratur, cum neque Suetonius (*in Domit.* 10), neque Dion Cassius (LXVII, 13) qui soli inter antiquiores auctores ad martyres sub Domitiano perspicue alludent, satis dicant, ut certi aliquid conici possit; et archaeologica reperta quae mirifice auctorum allusiones confirmant illustrentque, de causis plane sileant. Probabile quidem est, Neronis temporibus, emanatum quoddam persecutionis edictum esse, his terminis contentum: *Christiani non sint*. Illud enim profecto videtur supponere Traiani rescriptum ad Plinium; illud apertius Tertullianus *Institutum neronianum* vocat, qui insuper haec ad legis defensores ait: *De legibus primum concurram vobiscum, ut cum tutoribus legum. Iam pridem quam dure definitis, dicendo: Non licet esse vos*. Eodem modo loquitur Origenes: *Decreverunt legibus suis ut non sint Christiani*; et Lampridius de Alexandro Severo imperatore inquit: *Christianos esse passus est*, ex quo colligi potest antea contrarium vuisse.⁽¹⁾ Edictum autem Galerii ad persecutionem abolendam, his verbis incepisse refert Lactantius: *Denuo sint Christiani*; nec non denique Sulpicius Severus idem testatur: *Post etiam datis legibus religio vetabatur, palamque edictis propositis Christianos esse non licebat*.⁽²⁾

Quomodocumque sit, initio saeculi secundi, ius circa Christianos melius definitur et quodammodo cohibetur. Nam, anno circiter 112, cum Plinius Iunior veluti legatus imperatoris in Bithyniam venisset, sibi quae tamquam iudici innumerabiles christiani delati essent, ut suus erat mos, imperatorem consuluit quid facere et quomodo se gerere deberet.⁽³⁾ Ei vero respondit

(1) TERTULLIANUS, *Apologeticus*, 4; ORIGENES, *Homil.* 9 in *Iosue*; AELI. LAMPRIIDIUS in *Alex.* 21.

(2) LACTANTIUS, *De mort. persecutor.* 34; SULPICIUS SEVERUS, *Chron.* II, 41.

(3) PLIN. IUN. *Epist.* X, 96. Documentum hoc gravioris est momenti quam ut possit hic omitti, ad quod pluries in operis decursu oculos convertemus; idem faciam de ceteris persecutionum documentis quae solito integre non citantur:

«Solemne mihi domine est, omnia de quibus dubito, ad te referre. Quis enim potest meam regere, vel ignorantiam instruere? Cognitionibus de Christianis interfui nunquam: ideo nescio quid et quatenus aut puniri

Traianus celebri illo rescripto quod, licet legem proprie dictam non constitueret, neque in universum applicandum foret; tamen in Christianorum caussis veluti iuris fundamentum evasit

soleat, aut quaeri. Nec mediocriter haesitavi, sit ne aliquod discrimen aetatum, an quantumlibet teneri, nihil a robustioribus differant: detur ne poenitentiae venia, an ei qui omnino christianus fuit, desiisse non prosit: nomen ipsum etiamsi flagitiis careat, an flagitia cohaerentia nomini puniantur. Interim in iis, qui ad me tamquam Christiani deferrebantur, hunc sum secutus modum. Interrogavi ipsos an essent Christiani: confitentes iterum ac tertium interrogavi, supplicium minatus: perseverantes duci iussi. Neque enim dubitabam quaecumque esset quod faterentur, pertinaciam certe et inflexibilem obstinationem debere puniri. Fuerunt alii similis amentiae; quos, quia cives Romani erant, annotavi in Urbem emittendos. Mox in ipso tractatu (ut fieri solet), diffundente se crimine, plures species inciderunt. Propositus est libellus sine auctore, multorum nomina continens: qui negant se esse Christianos, aut fuisse; cum, praesente me, deos appellarent, et imagini tuae, quam propter hoc iusseram cum simulacris numinum afferri, thure ac vino supplicarent: praeterea maledicerent Christo: quorum nihil cogi posse dicuntur, qui sunt revera Christiani, ergo dimittendos putavi: alii ab indice nominati, esse se Christianos dixerunt, et mox negaverunt: fuisse quidem, sed desiisse, quidam ante triennium, quidam ante plures annos, non nemo etiam ante viginti quoque; omnes et imaginem tuam et Deorum simulacra venerati sunt: ii et Christo maledixerunt.

«Affirmabant autem hanc fuisse summam vel culpaе suae vel erroris, quod essent soliti stato die ante lucem convenire, carmenque Christo quasi Deo dicere secum invicem; seque sacramento non in scelus aliquod obstringere, sed ne furta, ne latrocinia, ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum appellati abnegarent, quibus peractis morem sibi discedendi fuisse rursusque coeundi ad capiendum cibum, promiscuum tamen et innoxium: quod ipsum facere desiisse post edictum meum, quo secundum mandata tua haeterias esse vetueram. Quo magis necessarium credidi, ex duabus ancillis, quae ministrae dicebantur, quid esset veri, et per tormenta quaerere. Sed nihil aliud inveni, quam superstitionem pravam et immodicam. Ideoque dilata cognitione ad consulendum te decurri. Visa est mihi res digna consultatione, maxime propter periclitantium numerum. Multi enim omnis aetatis, omnis ordinis, utriusque sexus etiam vocantur in periculum, et vocabuntur. Neque enim civitates tantum, sed viros etiam atque agros superstitionis istius contagio pervagata est, quae videtur sisti et corrigi posse. Certe satis constat, prope iam desolata templa coepisse celebrari, et sacra solemnia diu intermissa repeti,

per totum saeculum secundum remansit; cuius haec sunt verba praecipua: « Conquirendi non sunt: si deferantur et arguantur, puniendi sunt: ita tamen, ut qui negaverit se Christianum esse, idque reipsa manifestum fecerit, id est supplicando diis nostris, quamvis suspectus in praeteritum, veniam ex poenitentia impetret. » (1)

Rescriptum hoc, ut dixi, legem non constituit; sed anteriorem legem supponere videtur, qua vel anonyma denunciatio ut in Christianos animadverteretur, sufficebat. Ait enim imperator: *Sine auctore vero propositi libelli in nullo crimine locum habere debent. Nam et pessimi exempli, nec nostri saeculi est* (loc. cit.).

Uti Plinius, ita Quintus Licinius Silvanus Granianus, Asiae proconsul, fecit, atque ab Hadriano imperatore quaesivit quid in Christianorum causa agere deberet. Eodem autem anno, (scil. 124), Asiam sortitus est Caius Minucius Fundanus, cui responsum imperatoris a Graniano postulatum pervenit, quod Iustinus retulit in sua Apologia (I, 68). Mirabilis hic apparet imperatoris moderatio; nam non solum revocat magistratus ad legis communis observantiam in Christianorum causis excu-

passim venire victimas quarum adhuc rarissimus emptor inveniebatur. Ex quo facile est opinari, quae turba hominum emendari possit, si sit poenitentiae locus ».

Evidens est ad Plinii tribunal delatos fuisse Christianos quamplurimos, unice inquirendos quod se Christianos profiterentur. Ad rem mihi haec eruditissimi Leclercq verba videntur: « On sait que les persécutions de Sapor eurent presque toujours pour prétexte la sympathie des chrétiens de la Perse pour les empereurs romains convertis; or l'édit de persécution paraît avoir été inspiré par la formule en vigueur à Rome, telle que M. Gaston Boissier l'a reconstituée (*Revue archéologique*, 1876, t. XXXI, p. 119 sqq.): *Publicatum est edictum crudele et educta est immitis romphea, gladioque impertita est potestas ad perdendum quemcumque dicentem: Christianus ego sum*. À ce propos, nous pourrions fournir à la démonstration de ce savant une nouvelle preuve dans la Passion de S. Savin où le peuple crie: *Christiani tollantur et voluptas constat. Dictum est duodecies: Per caput Augusti, Christiani non sint* » (BALUZE, *Miscellanea*, ed. Mansi, t. I, p. 12; *Dictionnaire d'archéologie chrét. et de liturgie*, *Act. des Martyrs*, col. 417).

(1) PLIN. *Epist.* X, 96.

tiendis; verum etiam exigit ut solum per formalem denunciationem proferantur in iudicium crimina eorum, atque calumniose denunciantes severissimis pro rei gravitate suppliciiis afficiantur. Sed ibi minime declaratur cuiusmodi illa crimina sint; haud dubium tamen Christianos non paucos morte damnatos fuisse tamquam atheos, reos scilicet, ut iam Neronis tempore, *sumptuariae, sacrilegii, laesae maiestatis*.⁽¹⁾

At hic difficultas exurgit. Si enim Traianus, ut vidimus, rescripsit Christianos veniam posse impetrare cum negaverint se Christianos esse, quamvis revera fuerint; tunc iudex non pro flagitiis sed pro Christiana professione capitalem sententiam ferebat: *Conquirendi non sunt*. Ergo Christiana professio necessario flagitia punienda non includebat; nam pro flagitiis utique fuissent conquirendi, utpote communis delicti rei. E contrario Traianus explicite praecepit, ut Christianus, *quamvis suspectus in praeteritum, veniam ex poenitentia impetret*, si delatus iuxta iuris communis normam, idest non, ut antea fiebat, turbulenter, aut per anonymas denunciationes; et Marci Aurelii rescriptum (177) idem Lugdunensibus magistratibus memoravit. Nullus revera extat Christianorum processus, in quo accusatio de infandis criminibus probata fuerit; haec igitur extitit veluti popularis

(1) Multiplicem hanc et complexam quaestionem Dom. Leclercq (*Les Martyrs – Le Christianisme et l'Empire romain*, pp. 1–51, a. 1903) ad unicam reducit rationem; Christianos, scilicet, maiestatis reos constitutos fuisse; atque ideo diversis damnatos titulis, quod eadem lex vario pro adiunctis modo applicata fuisset. Idem plus minusve et prof. A. Profumo sentit, ut iam alia in nota vidimus, et infra uberius apparebit; at in dissertatione citata et in aliis suis operibus Dom. Leclercq totus videtur in optima persecutorum fide extollenda; inique quasi ferens quod Apologistae aeternas minati sint persecutoribus poenas, et aliqui martyres iudicibus contumelias iecerint. Postremo, in fine dissertationis, perinde ac si nimium se indulsisse persecutoribus poeniteret, severius autem de martyribus dixisse, en *quid* largiatur: « Mais quoi que l'on pense de cette question d'histoire et de psychologie, le martyr chrétien n'en est rien diminué. Il reste que les chrétiens ont combattu pour maintenir intact le dépôt de leur foi et donner le témoignage de leur sang au Christ Dieu, et c'est pourquoi ils ont été couronnés » (p. 51). Liberalitatem tantam, credo, apud omnes rationalistas non invenies certe!

vulgarisque rumor, cui ratio christianorum vitae, eorumque secretae atque nocturnae congregationes, et notio male intellecta sacrificii eucharistici aliorumque rituum, occasionem, atque adeo causam praebuere. Quomodo ergo textus Taciti cum Traiani rescripto componetur? In hoc, meo iudicio, causa discrepantiae praecipua sententiarum consistit et fortasse Suetonius unus, si recte accipiatur, difficultatem resolvit; nam inter diversa Neronis instituta historicus ille recenset quod Christiani fuerint suppliciis afflicti: « Multa sub eo (Nerone) et animadversa severe et coercita, nec minus instituta: adhibitus sumptibus modus; publicae coenae ad sportulas redactae; interdictum ne quid in popinis cocti praeter legumina aut holera veniret, cum antea nullum non obsonii genus proponeretur; *afflicti suppliciis Christiani, genus hominum superstitionis novae ac maleficae*; vetiti quadrigariorum lusus, quibus inveterata licentia passim vagantibus fallere ac furari per iocum ius erat; pantomimorum factiones cum ipsis simul relegatae » (Suetonius, *Nero*, 16). Porro, si leges sunt istae in ludos, in falsarios, in mimos etc., etiam titulo legis in Christianos animadversum est, tamquam in reos *maleficae superstitionis*. Ecquid aliud invenit, atque punire debuit Plinius in Christianis? Quamobrem merito ait P. Allard: « Quamcunque sententiam adoptemus, semper ideo Christianus damnatur quia Christianus est, et de religione inquiritur, non alia de causa vel flagitio. Hic est character qui semper occurrit, atque in causis Christianorum singularem prorsus novamque exceptionem constituit. Nullo teste audito, contra accusatum fertur sententia: iudex nihil ultra inquit ut accusatus confiteatur se reum; unum illum rogat, ut neget se Christianum esse. Recusatne? Tortor adest; at non ut criminis confessionem cruciatibus extorqueat; verum etiam ut ipse se accusatus liberet, plane se non fuisse, aut non esse amplius Christianum declarando. Hoc, ut apologistae notant, plane iudiciorum rectae formae omnino est oppositum. Iudex quidem ultimus fert sententiam; at quam reus ipse ante dictavit, quoniam huic integrum est se perdere aut liberare, prout Christianam fateatur fidem aut reiiciat. In omnibus Christianorum

caussis saeculi secundi, quarum authentica extet relatio, Polycarpi, scilicet, martyrum Lugdunensium, S. Iustini, Ptolemaei, Apollonii et Scillitanorum Martyrum, sane res perinde procedunt ac si, secundum rescriptum Traiani, damnatio martyrum ex horum ipsorum voluntate pendeat. » ⁽¹⁾

Alia quaestio animos eruditorum, longum ante tempus, occupavit quae adhuc insoluta manet, atque in duas dividit partes auctores: utrum scilicet nomen Christianum lege exceptionis punitum fuerit, aut iure coercitionis, quo magistratus quicumque ordini servando pollebant, et vi cuius extra regularem et ordinariam iudiciorum formam agere poterant pro arbitrio. Mommsen primus christianorum caussas ad iuris coercitionis exercitium praesertim reduxit, nomenque igitur christianum immediatam persecutionum rationem extitisse implicite negavit; nimirum Christianos primi et secundi saeculi non ideo fieri reos quod fidem profiterentur Christianam, sed quia superstitione tali ethnicorum oculis infecti essent, ut crimen laesae maiestatis incurrerent. ⁽²⁾ Nuper J. E. Weis sententiam Mommseni quidem amplexus est, non levi tamen facta restrictione. ⁽³⁾ Item etiam Pr. A. Profumo, qui et ipsum *Institutum Neronianum* aptat iudiciis extra ordinem, et istud minime legem exceptionis fuisse defendit. ⁽⁴⁾

(1) *Dix leçons sur le martyre: La législation persécutrice*, pp. 95-96.

(2) *Der Religionsfrevel nach römischen Recht*. Admittit tamen pro communibus delictis et laesa maiestate iuxta ius commune Christianos debuisse puniri.

(3) *Christenverfolgungen. Geschichte ihrer Ursachen im Römerreiche* (Veröff. aus dem Kirchenhist Semin. München, Nr. 2), München, Lentner, 1899, p. 2 sqq.

(4) *L'Incendio Neroniano ed i cristiani* (loc. cit.). En quomodo naturam Instituti Neroniani aperit; quod a Tiberio quidem emanatum aestimat, Nerone autem primum Christianis applicatum:

« 1° *Institutum Neronianum* — e per il suo carattere a pro della *res publica*, — e per i crimini che abbracciava, *ex legibus iudiciorum publicorum*: — faceva capo agli *Iudicia publica*, ed alla infamia propria di questi (Dig. XLVIII, 1, 1, 7);

« 2° I *processi cristiani* seguivano la procedura *extra ordinem*;

« 3° Appartenevano alla *cognitio Principis*;

Reassumendo: 1° Christiani damnati sunt ob Christianum nomen, cui flagitia tribuebantur, ob superstitionem exitialem, et odium generis humani; idque in Neroniana persecutione atque in Domitiana. 2° Sub Traiano tertia incipit persecutio, sed nomen duntaxat Christianum conquiritur, omissis flagitiis, sacrilegiis, laesae maiestatis delictis. 3° Idem sub Hadriano, et sub Marco Aurelio qui ius, ut fuerat a Traiano temperatum, in vigorem revocarunt. Haec certo demonstrata et fixa habentur; de ceteris *adhuc sub iudice litem esse dixerim*, quamvis, uti iam notavi, egregius Pr. Profumo omnes super hac tam controversa quaestione difficultates resolvere conatus sit, neque parvam rei attulerit lucem.

Ad persecutiones tertii et quarti saeculi usque ad annum 313 quod pertinet, nihil mutatur, nisi modus persequendi qui prorsus ab arbitrio singulorum imperatorum pendet. Non enim ad an-

«4° Salvo però quando vi era implicato: — od un senatore (o strettissimi suoi parenti), od un magistrato in carica, — o vi era eziandio accusa di reati proprii all'adempimento di magistrature; — dappoichè allora il processo apparteneva alla *Cognitio Senatus*; — sempre beninteso, che non fosse stato, od interposto *appello* al Principe (esemp. *pagano*, in Tac. Ann. XVI), — o da questo come ne aveva il diritto, *avvocato* il processo alla sua personale *cognitio*;

«5° Per Roma e l'Italia (*Dig.* I, XII, 1), appartenendo queste alla *giustizia Imperiale*, essi si svolgevano: — proprio per le epoche da noi esaminate (Nerone-Domiziano), di *preferenza* nel *Tribunale Imperiale* della *Praefectura Praetorii*; — per le epoche posteriori, di *preferenza* nel tribunale imperiale della *Praefectura Urbis*;

«6° Per le Provincie, sia *Senatorie*, sia *Imperiali* — essendo essi processi *extra ordinem* e proprii delle *Cognitiones Principis* e *Senatus*, — erano di diretta ed assoluta competenza dei *proconsules* e dei *praesides*; ai quali, lo ricordo, spettava intero l'*ius gladii* (da documento *pagano*, cf. ULPIANUS, *Dig.* I, XVIII, 4 e 6, 6; da documento cristiano, in *Acta ss. Perpetuae et Felicitatis*, 2: "*Procurator qui tunc loco proconsulis defuncti ius gladii acceperat*");

«7° Che tutto questo, a riguardo dei *Cristiani*, — cioè, della procedura *extra ordinem* che si svolgeva per l'appunto secondo i casi, o nella *cognitio Senatus* o nella *Principis*, — lo si aveva all'*identicissimo modo* nell'applicazione dell'*Institutum* medesimo ai *pagani* (fino a che venne applicato a costoro; fino a Domiziano)».

tiquum statutum ius recurritur, sed, illo, licet minime abrogato, obsoleto tamen sive mortuo habito, nova iura pro occasione feruntur, statim casura atque lator eorum vita decesserit, aut severitatem relaxaverit. Omnis igitur posthac persecutio novo edicto nunciabitur novaque erit exinde iudiciorum forma. Illud unum fixum manebit, salvandos esse fidem christianam depONENTES, perseverantes in ea morte plectendos. Ceterum autem conquirendi ratio non erit amplius magistratibus ex formali expectanda accusatione, sed ipsorum erit inquirere atque curare ne quisquam vivat christianus, cui inter abiurandam fidem mortemque subeundam optio data non fuerit, crudelissimis etiam adhibitis cruciatibus; paucis, christiani *conquirendi sunt et puniendi*.

Primum eiusmodi edictum vel rescriptum Septimius Severus tulit, quo *Iudaeos fieri sub gravi poena vetuit, item etiam de Christianis sanxit* ⁽¹⁾ Postpositis igitur iam fidem Christi profitentibus, ad conversuros et ad convertendos spectabat rescriptum, maximeque in Africae provincia saeviit persecutio; unde Tertulliani quaerela: *Quotidie obsidemur, quotidie prodimur; in ipsis plurimum coetibus et congregationibus nostris opprimimur* (*Apol.* VII). Populus autem eo recordiae processit, ut et Christianorum sepulcra violaret: *Sub Hilariano praeside* (an. 203), ait Tertullianus, *de areis sepulturarum nostrarum acclamatum est: Areae non sint*. Insanos vero clamores illos effectus statim secutus est, nam: *In Bacchanalium suorum furiis agitati Christianorum cadavera* (ausi sunt) *de requie sepulturae et de asylo quodam mortis avellere*. ⁽²⁾

Caracalla imperatore perduravit, licet remissior, persecutio; cessavit autem sub Eliogabalo eiusque successore, Severo Alexandro. Maximinus rursus facem persecutionis accendit, praecipuos cleri proscribens; atque iterum plebs pagana in Christianos furere coepit a sacerdotibus ethnicis excitata, saepe coniventibus magistratibus, aut etiam auxiliantibus. ⁽³⁾ Pontifex

(1) SPARTIANUS, *Vita Severi*, 17.

(2) *Ad Scapul.* c. 3; *Apol.* c. 37.

(3) ORIGEN. *Comm. series in Matth.* 28; *Ep. S. Firmiliani*, *Ep.* 75 *inter Cyprianicas*.

Pontianus interim atque doctor Hippolytus in Sardiniam insulam deportati sunt. ⁽¹⁾ Post Maximinum regnavit Philippus, quem Eusebius, Hieronymus, Baronius, Allard aliique primum Christianum imperatorem appellarunt; pace igitur Ecclesia donata fuit, perduravitque secunda usque ad Decii imperium (an. 250). Praestat vero crudelissimi huius imperatoris eiusque persecutionis imaginem describere:

« Decius », ait Paulus Allard, ⁽²⁾ « in rebus antiquis conservandis obstinatissimus fuit. Christianos novatores existimabat quorum vel existentia ipsa veteres mores humanitatemque in periculum adducebat, nec non cum civile tum religiosum regimen; proinde aut minis ad religionem deserendam adducendos suam; aut exterminandos si obedire recusaverint, pronuntiabat. Edictum exiit cuius exemplar ad nos usque non pervenit, sed quod tamen ex effectibus cognoscimus ubique imperii consecutis. Praestituta die christiani omnes, viri, mulieres, infantesque tam in pagis quam in urbibus, diis sacrificare iuebantur, concessa annuentibus schedula veluti acti sacrificii testificatione. Hanc igitur schedulam a magistratibus, vel a speciali consilio emanatam, de die, de loco, de persona, de oblatione victimae aliove idolatrici actu fidem facientem, qui exhibere postea nequibat, refractarius habebatur, indeque reus. Qui fuga salutem petierat, bonis omnibus privabatur; ceteri aut exilio, aut morte mulctabantur ». En tesserae eiusmodi exemplar, cuius formam tabula 3 profert.

5 Τοῖς ἐπὶ τῶν θυσιῶν ἡρη-
 μένοις κώ(μης) Ἀλεξ(άνδρου) Νήσου
 παρὰ Αὐρηλ(ίου) Διογένου(ς) Στα-
 βοῦτος ἀπὸ κώ(μης) Ἀλεξάνδ(ρου)
 Νήσου, ὡς Λοβ, οὐλ(ή)
 ὁφρῶι δεξ(ιᾷ). Καὶ ἀεὶ
 θύων τοῖς θεοῖς διετέ-
 λεσθαι καὶ νῦν ἐπὶ πα-

(1) *Catal. Liber*, p. 4; DUCHESNE, *Liber pontificalis*, t. I, p. IX.

(2) *Op. cit.*, p. 99.

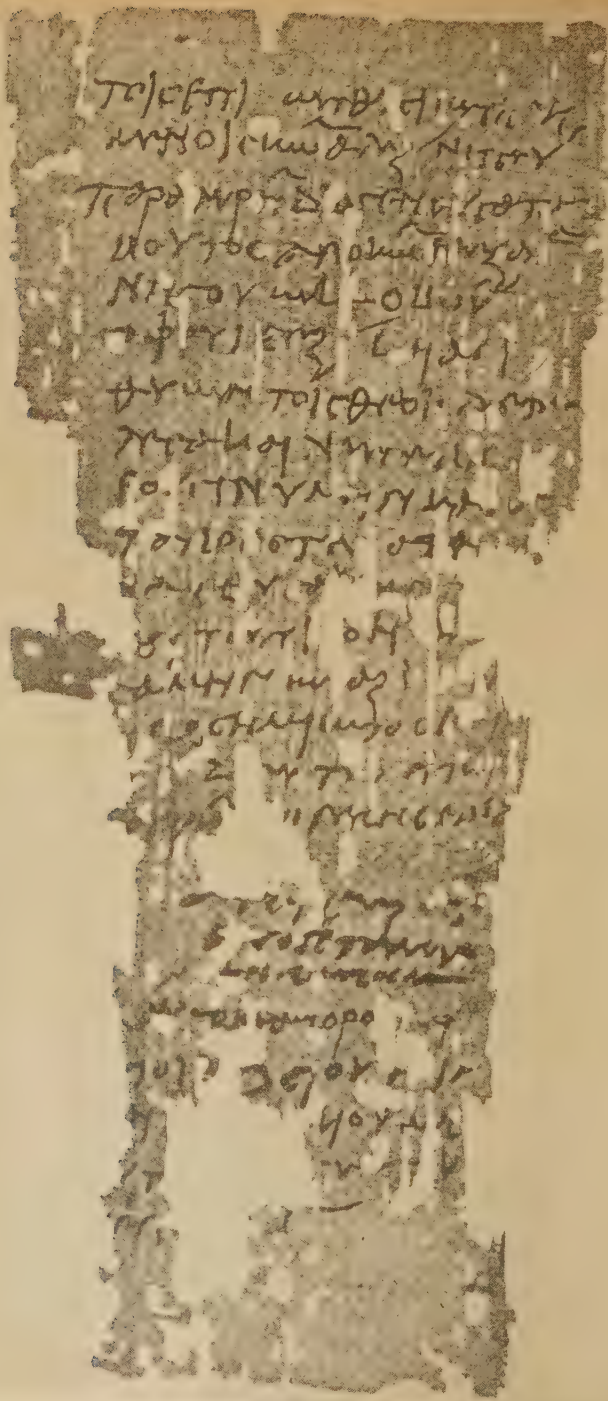
- 10 ροῦσιν ὅμεῖν κατὰ
 τὰ προστετατα[γμε-]
 να ἔθυσα [κα]ὶ ἐπ[...-]
 [. . .] τῶν ἱ[ε] ρείων [...]
 σαμήν καὶ ἀξιώ [ὅμᾱς]
 ὑποσημιώσασθαι.
 15 Διευτυχεῖται
 Αὐρήλ(ιος) [Δ]ιογένους ἐπιδ[έ(δωκα)]
 Αὐρήλ(ιος) σ...ρ...[...]
 θύοντα Μυσ[...]
 ...ωνος σεσ(ημέιωμαι?)
 20 [Λα]' Αὐτοκράτορο[ς] Καί[σ]αρος
 [Γα]ίου Μεσσίου Κ[ο]ίν[του]
 [Γρ]αι[ανου] [Δε]κίου Εὐσ[εβοῦς]
 [Ε]ὐτ[υχου] Σε[β]α[σ]τοῦ
 Ἐπ[εφ] β

Qui libello sibi consuluerant, *libellatici* vocati sunt;⁽¹⁾ qui vero aut incensum, aut victimam (bovem) hostiamve (ovem,

(1) KREBS, *Sitzungsberichte der Königlichen Akademie der Wissenschaften*, a. 1893, p. 1007-1014, Berolini; WESSELY, *Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien*, 1894, pp. 3-9; PIO FRANCHI DE' CAVALIERI, *Bull. di arch. crist.* a. 1895, p. 68 et sq. Schedulae, sive libelli eiusmodi duo ad Africam pertinentes inventae sunt, de quibus citati auctores necnon A. Harnack egregie tractarunt. Ut meus est mos verba genuina referam unius eorum, ut melius documenta illa innotescant. De libello igitur quem tab. 2 repraesentat haec habet Pio Franchi de' Cavalieri:

«Il libello (in greco βιβλίον) fu scritto, come si ha dalla data posta appiè del foglio, il 2 di Epifi dell'anno primo di Decio, vale a dire il 26 giugno 250.

«Aurelio Diogene figlio di Satabo (nome non raro a trovarsi in Faijûm), vecchio di 72 anni e col segno particolare di una cicatrice sul ciglio destro, fa istanza agli ἐπὶ τῶν θυσιῶν ἡρμμένοις della sua κόμη nativa di Ἀλεξάνδρου Νῆσος (trovavasi questo villaggio in un'isola dei laghi di Faijûm), affinchè gli rilascino l'attestato ch'egli ha adempiuto al precetto dell'imperatore. Qui troviamo pertanto: 1) una prova di fatto che la persecuzione Deciana infuriò anche ne' piccoli centri, conforme a quel di Dionisio Alessandrino (ap. EUSEB. *H. E.* VI, 42, 1) ἄλλοι δὲ πλεῖ-

Tab. 3. Tessera libellatici Diogenis, Faijo in Africa inventa.
(Ex N. Bull. d'arch. crist. an. 1895).

agnum) obtulerant, iis nomen fuit *thurificati* aut *sacrificati*: omnes denique communi vocamine *lapsi* designati sunt. Haec quasi immediata multorum sine pugna deditio multo acerbius quam ipsae persecutiones Ecclesiam afflixit; maxima tamen lapsorum pars, Decio interempto persecutioneque imminuta, ad Ecclesiam reversa est, praesertim confessorum intercessione. Lapsi enim circumveniebant, orabant, deprecabantur in carceribus locisque poenae confessores, ut ab illis libellos admissionis ad communionem Ecclesiae obtinerent. Sed et hoc infeliciter Carthagine cessit in abusum, consilio potissimum et opera quorundam presbyterorum qui episcopali auctoritati se subdlexerant. Hinc deploranda quaestio *de lapsis* enata, tot tantaeque mala dissensionumque causas Ecclesiae paritura, quae penes auctores omnes invenitur.

De Christianis autem in fide persistentibus illud factum est, ut, firmiores pro lata victoria in iudicium accersiti, duplici causa cruciatibus resisterent: fidei et latae victoriae; ex altera autem parte, et saeviendi cupido, et quaedam spes tantae pervicaciae superandae animum invaderet iudicum, qui summa ope, ut

στοι κατὰ πόλεις καὶ κώμας ὑπὸ τῶν ἐθνῶν διεσπάρσθησαν (una nuova prova ci viene ora fornita dal libello di Vienna presentato alle autorità di Filadelfia, κώμη del νομός arsinoitico); II) una chiara testimonianza dell'essersi in tutte le città e villaggi rafforzate le autorità romane ordinarie con una commissione speciale di maggiorenti incaricata di sorvegliare l'esecuzione dell'editto, cioè i sacrifici da esso imposti. Questa commissione in Cartagine era costituita da cinque membri (CYPRIAN. *Ep.* XLIII, 3), e può credersi che tale fosse anche in tutte le altre città e borgate.

«Ciò che il libellatico (idest qui libellum efflagitaverat) dice d'aver fatto secondo le ingiunzioni dell'editto, κατὰ τὰ προστεταγμένα (nel libello Viennese κατὰ τὰ προσταχθέντα; si sa che l'editto si chiamava in greco πρόσταγμα; cf. DIONYS. ap. EUSEB. *H. E.* VI, 41, 1; 10), consiste: I) nel sacrificio (ἔθυσσα), II) nelle libagioni, III) nell'aver gustato le carni degli animali immolati. Il libello di Krebs ha una lacuna dopo la parola ἔθυσσα; il supplemento peraltro, proposto solo in parte dal Wattenbach, e tutto intero dall'Harnack (in *Theologische Literaturzeitung*, 1894, col. 40), cioè: ἔθυσσα καὶ ἔσπεισα καὶ τῶν ἱερῶν ἐγευσάμην, non ammette dubbio. Il libello di Filadelfia, le cui forme sono precisamente le stesse di quelle del libello di Ἀλεξάνδρου Νῆσος, legge καὶ ἐσπίσαμεν (sc. ἐσπείσαμεν) καὶ

propositam obtinerent victoriam niterentur. Atque in hoc sita est ratio, quamobrem (ut Acta Martyrum aliaeque huius temporis memoriae demonstrant) non raro per hebdomadas et etiam per menses Christianorum iudicia protraherentur, ut iudices omnem modum ac tormenta adhiberent, non ad crudelitatem animi in martyrum corpora explendam, verum ad eorum infringendam constantiam. Neque prius saeviendo finem imponebant quam aliquem idololatriam actum innuentem aut verbum fidem denegans extorquerent. Vis itaque et diuturnitas cruciatuum horribilisque in carceribus detentio flectebat interdum Christianorum constantiam. Praestat quaedam S. Cypriani verba citare, rem exemplo illustrantis: «..... Ninum, Clementianum, Florum, fratres nostros qui in persecutione apprehensi prius fuerant, et nomen Domini confessi violentiam magistratus et populi furentis impetum vicerant,..... postmodum cum apud proconsulem poenis gravioribus excruciantur, vi tormentorum subactos esse, et de gradu gloriae ad quam plena fidei virtute tendebant, diutinis cruciatibus excidisse (compertum est) ».(1)

[τῶ]ν ἱ[ε]ρε[ῶ]ν] ἐ[γ]γευσ[α]με[θ]α]. Dopo ciò la congettura dell' Harnack, che l'editto di Massimino (a. 308) riferitoci da Eusebio, *de Mart. Pal.* IX, 2 (..... πρόσταγμα, κελεύον, ὥς.... πανδημεὶ πάντας ἄνδρας.... θύειν καὶ σπένδειν αὐτῶν τε ἀκριβῶς τῶν ἐναγῶν ἀπογεύεσθαι θυσῶν ἐπιμελὲς ποιοῖντο) fosse, almeno in parte, una riproduzione verbale di quello di Decio (il cui testo è andato perduto) rimane pienamente dimostrata. Noi sappiamo oggi quello che il terribile *praeceptum* richiedeva da tutti i sudditi, pena la morte (*iussi estis contradicentibus non vim inferre, sed mortem. Acta S. Pionii*, 16). Ma Diogene non dice solo d'aver adempiuto alle ingiunzioni dell' editto in presenza degli inquisitori, egli afferma anche (vv. 6-8) d'aver sacrificato agli dei durante tutta la sua vita » (loc. cit. pp. 70, 71, 72).

Pergit deinde clarissimus auctor in documento exponendo, ex quo innotescit harum expressionum sensus: *libellum tradere, libellum accipere*. Nimirum libellus *tradebatur* ut a magistratibus (commissione) *chirographum* apponeretur; deinde *accipiebatur*, aliquid pretii rependendo. Magnam insuper haec documenta lucem accipiunt ex locis pluribus S. Cypriani, ad quae studiosos mitto (*Ep.* LV, 14; *Ep. Celerini* apud CYPRIAN.; item *Ep.* XXI, 3; *ad Fortunatum*, c. 11).

(1) Cf. ALLARD, *Le Christianisme et l'Empire Romain*.

Ecce vero quae ultimae martyrum victoriae verba magno Carthaginiensi episcopo dictabant: « Quos constat stetisse in acie, nomen Domini confessos esse, violentiam magistratuum et populi furentis incursum immobilis fidei obstinatione vicisse, passos esse carcerem, diu inter minas proconsulis et fremitum populi circumstantis tormentis laniantibus ac longa iteratione cruciantibus repugnasse, maxime cum cupientibus mori non permitterentur occidi, sed tandiu fessos tormenta laniarent quamdiu non fidem, quae invicta est, vincerent, sed carnem quae infirma est fatigarent » (*Epist.* 53). Item in *Epistola* 8: « Steterunt torti torquentibus fortiores et pulsantes ac laniantes ungulas pulsata ac laniata membra vicerunt. Inexpugnabilem fidem superare non potuit saeviens diu plaga repetita, quamvis, rupta compage viscerum, torquerentur in servis Dei iam non membra sed vulnera ».

Ex quibus facile cuique est colligere, Decium minime fuisse indole crudelem, atque animas potius destruere quam corpora voluisse; in eoque admitti posse quamdam religiosam ac politicam fidem quae in eius animo effecit, ut omnibus uteretur mediis ad subditos servandos, superstitionemque imperio noxiam, ut sibi christiana videbatur religio, funditus delendam ⁽¹⁾. Nimis esset credere Decium in christianorum causa illud prae oculis habuisse: *Salus populi suprema lex esto*, ⁽²⁾ propterea quod remotius fuisset negotium quam ut supremam requireret rationem. Persuasum fortasse habuit fidelem erga imperium obedientiam cum Christiana professione constare nequire, ac proinde Christianos imperii securitati quodammodo obesse; sed non est hic tota eius persecutionis ratio, nam non secus ac Maximinus,

(1) Sunt qui a Decio incipi novam persecutionum periodum prorsus anterioribus diversam affirmant, eo quod in hac et in sequentibus, omnis saevienti facultas in Christianos penes singulos iudices fuerit, ab eorumque pependit arbitrio conquirere, nulla facta formali accusatione.

Certum tamen est persecutionem Septimii Severi longe aliam fuisse ab anterioribus, quippe in qua, si in Christiana permanere liceret religione, ethnicus tamen reus statim constitueretur atque Christianam amplexus esset fidem.

(2) CICERO, *De legibus*, III, 3.

qui in odium praedecessoris Alexandri Severi nonnihil christianos tolerantis, hos acerrime persecutus est; et ipse Decius inique tulit quod Philippus, cuius post necem occupaverat regnum, Christianis favisset.⁽¹⁾ Duobus post annis, in Gothos pugnans concidit Decius; persecutio vero, licet remissior, sub Gallo et Volusiano perseveravit usque ad Valerianum. Hic princeps nihil periculi civitati esse Christianos putavit; quare, uti Alexander Severus, eos existere passus est; immo eorum bona immobilia ad singulas ecclesias pertinentia probata habuit. Sed, animo postea mutato, crudelissimus persecutor evasit. Temporibus Decii edoctus, facile intellexit quam frustra ageret qui brevi et unico veluti ictu Christianos destruere conaretur. Novum igitur persequendi excogitavit modum, per series scilicet gradatimque procedere. Anno 257, primum promulgavit edictum ipsam Ecclesiae constitutionem impetens, eiusque bona immobilia. Diis Imperii obsequi Episcopis ac praesbyteris exilio proposito praeceptum est; omnesque Christiani coemeteria adire ac liturgicas habere congregationes, mortis sub periculo sunt vetiti. Cuius edicti executionis certissima suppetunt documenta, tum in Paterni proconsulis ad S. Cyprianum verbis,⁽²⁾ tum in iis quibus Aemilianus, Aegypti praefectus, ut refert Eusebius, Dionysium Alexandrinum acerrime incusabat.⁽³⁾

(1) Cf. EUSEB. *Hist. Eccl.* VI, 28 et 39.

(2) « Paternus proconsul dixit: Ego hodie in hoc loco exquiro. — Cyprianus dixit: Cum disciplina prohibeat, ut quis se ultro offerat, et tuae quoque censurae hoc displiceat, nec offerre se ipsi possunt, sed a te exquisiti invenientur. — Paternus proconsul dixit: A me invenientur. Et adiecit: Praeceperunt etiam (Sanctissimi Imperatores Valerianus et Gallienus) ne in aliquibus locis conciliabula fiant, nec coemeteria ingrediantur. Si quis itaque hoc tam salubre praeceptum non observaverit, capite plectetur » (*Acta proconsularia S. Cypriani*, apud RUINART, p. 216).

(3) « Aemilianum Iuridicem Aegypti in Valeriani persecutione, ita Dionysium episcopum, presbyteros et clericos Alexandrinos, et alios Christianos in Christi fide constantes alloquentem: Video vos, et ingratos esse, et non sentire mansuetudinem Augustorum; quapropter Alexandriae non eritis, sed in Libyam relegabo vos, et vobis aliisque non licebit amplius synodos colligere, vel ad coemeteria, sicut vocant, ingredi » (EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* VII, 11, 6, 11).

Verum enim parum hoc edicto imperator obtinuit; fortior tunc erat temporis Ecclesia Christi quam ut graviter vulnerari posset. Praeterea multi nobilissimi ac locupletissimi viri inter Christianos numerabantur, qui propriis opibus ecclesiis, damnatis ad metalla, pauperibusque venerunt auxilio.

Tunc Valerianus ipsum Ecclesiae caput percutere coepit. Alterum edictum emanavit, quod senatui proposuit, ut senatus-consulti vim haberet, idque anno 258. Hoc edicto inprimis rectores ecclesiarum petebantur quos exilii periculum non commoverat; itaque praecipiebatur, ut omnes episcopi, presbyteri et diaconi qui renuissent idolis sacrificare *in continenti animadverterentur*. Aliud personarum genus spectabat deinde edictum, nempe Christianos divites aliosque ex senatorio et equestri ordine. Isti ad actum idololatricum urgebantur, quod si facere recusarent, omnibus bonis privabantur statim, ita ut, gradibus ac muneribus destituti, veluti plebei raperentur in ius, ac proinde viri morte, foeminae exilio aut relegatione mulctarentur.

Utrum autem Valerianus tam crudele edictum senatui tulit ad maiorem agendi libertatem obtinendam, an quia senatorium et equestrem ordines impetere ipso inconsulto senatu periculosum putaret, non constat: forsitan utraque causa huius rei fuit. Qui vero perpenderit quanta sanguinis aut amicitiae necessitudo esset inter senatorias familias, is probe intelliget quam grave fuerit imperatorium praeceptum. Neque fugit quemquam, in virum pecuniae cupidum, ut erat Valerianus, remque servare suam plane scientem, vehementer potuisse spem proscriptionum proventibus locupletandi. De hoc loquitur Dionysius Alexandrinus in sua epistola ad Hermammonem⁽¹⁾ ac, si omne deesset historicum documentum, ex quibusdam eventibus huius persecutionis, et ex eo, quod imperator collectivae fortunas Christianorum ad fiscum vindicaverit, quas quidem ingentes ultra verum ipse sibi finxerat, id facile intelligeretur.

Aliud denique personarum genus petebat edictum, servorum videlicet et libertorum palatii. Cum enim patrimonium quoddam

(1) EUSEB. *Hist. Eccl.* VII, 10.

imperatoris isti constituerent, Valerianus iussit eos aut obedire, aut ad infimum servorum gradum reduci, nimirum fieri servos glebae.⁽¹⁾ Cui rei et aliud addebatur emolumentum, quod inter liberos locupletissimi viri recenserentur.

De hac crudelissima persecutione nihil nisi quod ad ecclesiasticos viros pertinet scimus, nimirum Xystum II cum diaconibus in coemeterio deprehensum et occisum fuisse; peremptum Carthagine S. Cyprianum, aliosque Africae episcopos extremam solvisse poenam, item in ceteris Imperii provinciis: sed de nobilibus, deque libertis servisque palatii aut nihil traditum memoriae, aut si traditum fuit, ad nos usque minime pervenit; cum tamen sciamus, ex altera parte, per plurimos in hac persecutione praeter clerum concidisse.

Valeriano a rege Persarum Sapore capto, Gallienus eius filius nihil duxit urgentius in paternis decretis reformandis quam Christianos in eorum bona quibus expoliati fuerant restitui; circa vero immobilia bona Ecclesiae, duplici modo se gessit: rescriptum misit omnibus episcopis vel, ad litteram, τοῖς τοῦ Λόγου προσεστώσι, idest, magistratibus Verbi, ut bona proscripta, idest loca religiosa atque liturgicis coetibus inservientia recuperarent: Ὅπως ἀπὸ τόπων τῶν θρησκευσίμων ἀποχωρήσωσι. En integrum rescriptum, ut ab auctore refertur: « Imperator Caesar Publius Licinius Gallienus, Pius, Fortunatus, Augustus, Dionysio et Pinnae et Demetrio et ceteris Episcopis salutem. Meae munificentiae beneficium per universum orbem divulgari praecepi, ut qui loca religiosa, quae spectant ad Christianos, possident, ab illis statim discedant. Et propterea vos litterarum mearum exemplari uti poteritis, quo nemo deinceps vobis quicquam facessat molestiae. Atque istud quidem ut nunc libere et pro arbitrato a vobis expleri queat, iam pridem a me erat concessum. His de causis Aurelius Cyrenius, qui summam rerum secundum me administrat, litterarum etiam exemplar conservabit ». Alia deinde rescripta aliquibus missa sunt praelatis, ut coemeteria iterum a christianis frequentari

(1) S. CYPR. *Epist.* 80.

possent: Καὶ ἄλλη δὲ τοῦ αὐτοῦ διάταξις φέρεται, ἣν πρὸς ἑτέρους ἐπισκόπους πεποιήται, τὰ τῶν καλουμένων κοιμητηρίων ἀπολαμβάνειν επιτρέπων χωρία.⁽¹⁾ Ut videtur, propter sepulcrorum religionem coemeteria dumtaxat sequestro posita fuerant.

Tam bene auspicata initia pax prope secutura omnibus videbatur; sed non erat Gallienus is imperator qui, etiamsi voluisset, tantae rei par esset. Hinc vero illa annorum series coepit quae triginta tyrannorum aetas appellata est. Deferbuit interim persecutio usque ad annum 274, quo ab Aureliano rursus excitata est; sed statim concidit caede tyranni, neque amplius antè Diocletiani tempora revixit.⁽²⁾

Benevolum plane se exhibuit Christianis Diocletianus, idque per plures annos, neque ad persequendum inductus est nisi collegae sui Galerii suggestione. Coepit legiones expurgare, praecipiens ut omnes qui in illis Christiani essent a militia una cum iam acquisitis emolumentis excluderentur nisi romanis diis adhaererent aliquo externo actu. Galerius autem multo severius egit, qui praeterquam militiae honore Christianos privaret, vim saepe in eos exercuit atque aliquos morte affecit.⁽³⁾ Paulus Allard observat difficile esse Caesarem Galerium, utpote ab Augusto Diocletiano dependentem, praeter huius intentionem perspicue cognitam, solum persecutionem ausum esse excitare.⁽⁴⁾ Id nihilominus intelligitur si perpendatur Gallienum, anno 297, gloriose regem Persarum vicisse, atque imperio quinque pro-

(1) EUSEB. *Hist. Eccl.* VII, 13. Cf. DIONY. ALEX. *Epist. ad Germanum*, in EUSEB. *Hist. Eccl.* VII, 11, 10.

(2) LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum*, 6.

(3) Ἡ μὲν δὴ θεία κρίσις, οἷα φίλον αὐτῇ, πεφεισμένως τῶν ἀθροισμάτων ἔτι συγκροτουμένων, ἡρέμα καὶ μετρίως τὴν αὐτῆς ἐπισκοπὴν ἀνεκίνει, ἐκ τῶν ἐν στρατείαις ἀδελφῶν καταρχομένων τοῦ διωγμοῦ (EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* VIII, 1, 7); Οὐκ ἐξ τουπερ ὁ μόνον ὁ κατὰ πάντων ἀνεκινήθη διωγμός, πολὺ πρότερον δὲ, καθ' ὃν ἔτι τὰ τῆς εἰρήνης συνεκροτεῖτο (Ibid. VIII, 4); Οὐκ ἀθρόως τε τῷ καθ' ἡμῶν ἐπαποδυομένου πολέμῳ, ἀλλ' ἔτι τῶν κατὰ τὰ στρατόπεδα μόνων ἀποπειρωμένου (Ibid. 4, 2); Πλείστους παρῇν τῶν ἐν στρατείαις ὄραν ἀσμενέστατα τὸν ἰδιωτικὸν προασπαζομένους βίον, ὥς ἂν μὴ ἄξαρνοι γένοιτο τῆς περὶ τὸν τῶν ὄλων δημιουργῶν εὐσεβείας (Ibid.).

(4) *Histoire des persécutions, Persécution de Dioclétien*, t. I, p. III.

vincias adquisiisse, ex quo non parum invaluit super Diocletiani animum, ac deinceps illa auctoritate abuti numquam cessavit. En synchroni testimonii verba: « In tantos namque fastus post hanc victoriam elevatus est, ut iam detrectaret Caesaris nomen, quod cum in litteris ad se datis audisset, truci vultu ac voce terribili exclamabat: Quousque Caesar? Exinde insolentissime agere coepit ».⁽¹⁾

Anno 303 primum persecutionis generalis edictum profertur, iuxta quod: *Conventus christianorum vetantur: Τὰς συνόδους τῶν Χριστιανῶν ἐξηρῆσθαι* (Eusebius, *Hist. Eccl.* IX, 10, 8) – ecclesiae, sive aedificia ad liturgiam consecrata, solo aequandae praescribuntur: *Τὰς μὲν ἐκκλησίας εἰς ἔδαφος φέρειν* (Ibid. VIII, 2, 4).⁽²⁾ – Sacrae Scripturae, alique codices, flammis dandae: *Τὰς δὲ γραφὰς ἀφανεῖς πυρὶ γενέσθαι* (Ibid. 2, 4) – Christiani in muneribus constituti omni honore privandi, proindeque ad infimum ordinem reducti dicuntur; omnis actio iuridica valet in eos omnisque privata iniuria: *Τοὺς μὲν τιμῆς ἐπειλημμένους ἀτίμους* (Ibid. 2, 4)⁽³⁾ – qui in locupletibus non recensentur, libertate spoliandi sunt: *Τοὺς δὲ ἐν οἰκετίαις, εἰ ἐπιμνοίεν τῇ τοῦ Χριστιανισμοῦ προθέσει, ἐλευθερίας στερεῖσθαι* (Euseb. *Hist. Eccl.* VIII, 2, 4)⁽⁴⁾ – servi numquam poterunt libertatem adipisci; *Si quis servorum permansisset christianus, libertatem consequi non posset* (Rufinus, *Hist. Eccl.* VIII, 2).

Edicto per omnes imperii provincias publicato, multi christiani martyres occubuerunt, licet minime mortem illud comminaretur; potissimum Nicomediae, ubi sub specie cuiusdam

(1) LACTANTIUS, *De mort. persec.* 9.

(2) « Ut omnes ubique ecclesiae cum suis altaribus aequarentur solo » (*Passio S. Theodoti Ancyranī*, 4; RUINART, *Acta sincera*, p. 355).

(3) « Ut religionis illius (personae) carerent omni honore ac dignitate, tormentis subiecti essent quocumque ordine aut gradu venirent, adversus eos omnis actio caleret, ipsi non de iniuria, non de adulterio, non de rebus ablatiis agere possent » (LACTANTIUS, *De mort. pers.* 13. Cf. *Digest.* XLVIII, II, 4, 8; V, 2).

(4) Libertatem denique ac vocem non haberent (LACTANTIUS, *De mort. pers.* 13).

coniurationis puniendae, caedes christianorum facta est. Insuper non raro extremam dederunt poenam, qui sacra volumina tradere renuerunt.

Hoc primum, eodem anno, secundum edictum sequitur quo ecclesiarum rectores catenis vincti in carcerem detruuntur; ⁽¹⁾ cui succedit statim et tertium, iubens ecclesiasticos liberandos qui sacrificare idolis voluerint, atque in religione christiana perseverantes exquisitissimis subiiciendos suppliciis. ⁽²⁾ Subsequente autem anno, quartum promulgatur edictum Deciani simile; nam per illud omnibus, in omnibus urbibus et pagis romani imperii, sacrificare libareque idolis iniungitur. ⁽³⁾ At executio huius multo evasit ceteris crudelior, eoque vercordiae deventum est, ut omnes persecutiones anteriores longe superet, Neronis fortasse excepta, non quidem crudelitate atque victimarum numero, sed quia, in suppliciis decernendis, ludis una et cladibus Nero consuluerat, festiva spectacula populo praebens in martyrum cruciatibus.

Anno 306, quintum fertur persecutionis edictum in ditione Maximini Daiae (et fortasse etiam Galerii Maximiani), idem praecipiens atque superius: scilicet ut nominatim cives universi sacrificare adigantur; quod plane demonstrat quartum edictum applicatum ubique non fuisse. ⁽⁴⁾ Postremo anno 308 sextum apparet edictum vetans ne quid ematur aut quomodocumque permutetur, nisi contrahentes illud aqua lustrali prius asperserint, custodes autem in publicis balneis appositi sunt qui omnes ad lotiones venientes incensum deorum aris offerre adigerent. ⁽⁵⁾

Anno 311, praeter omnium opinionem, primum tolerantiae edictum exit, idque ab acerrimo persecutorum conscriptum. Galerius enim lecto iacens, cum sibi videat in putredinem vermesque corpus dissolvi, nec non hoc Dei christianorum vin-

(1) EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* VIII, 6, 8.

(2) *Ibid.* 6, 10.

(3) EUSEB. *De mart. Palest.* 3.

(4) EUSEBIUS, *De mart. Palest.* 4, 8.

(5) *Ibid.* 9, 2-3.

dictae tribuat, finem insectando facit atque novum prodit editum cuius haec sunt verba:

Imperator Caesar Galerius Maximianus, Invictus, Augustus, Pontifex Maximus, Thebaicus Max., Sarmaticus Max., V. Persarum Max., Germanicus Max., Aegyptiacus Max., II. Corporum Max., VI. Armeniorum Max., Medorum Max., Adiabenorum Max., Trib. Potest. XX, Dictator XIX., Cos. VIII. Pater Patriae, Procos.; et Imperator Caesar Flavius Valerius Constantinus, Pius, Fortunatus, Invictus, Augustus, Pontifex Max., Trib. Potest., Dictator V., Cos., Pater Patriae, Procos.

Inter cetera quae pro communi Reipublicae utilitate et commodo statuimus, volebamus iam antea ex veterum legum institutis et publica Romanorum disciplina omnia corrigi, inque pristinum statum restitui et providentiam ac curam haberi, ut Christiani qui maiorum suorum sectam, et religionem deseruissent, ad rectam eiusdem institutionem reverterentur. Verum quoniam illi tanta insolentia inflati sunt, tantaque elati arrogantia, ut quae erant a veteribus decreta (quae quidem fortasse maiores eorum sanciverant) nullo modo sequerentur; sed suo quodam instituto, et ut cuique visum erat, sic quisque sibi tum leges promulgare, tum easdem observare, tum in variis locis varios hominum conventus cogere vellet: Nos propterea edictum illico tulimus, ut ad vetera instituta se transferrent; unde complures periculo vitae obiecti, nonnulli graviter perturbati, varia mortis genera sustinuerunt.

Et quoniam non pauci in eadem pertinacia persistebant; et eos nec diis coelestibus debitum cultum tribuere, neque Christianorum Deo venerationem adhibere videbamus; nos idcirco ad mansuetudinem nostram, et diuturnam clementiae nostrae consuetudinem, qua veniam omnibus hominibus impertire solebamus, oculos convertentes; libentissime istud concessimus, ut homines denuo se libere Christianos profiteantur; ut aedes, in quibus convenire solent, resarciant; sic tamen, ut nihil contra publicam Romanorum disciplinam moliantur. Per alias item litteras indicibus significabimus, quid ipsos observare oporteat. Unde Christiani hac indulgentia a nobis concessa devincti, debent Deo suo obnixè supplicare pro nostra, pro Reipublicae, pro sua ipsorum salute; ut quovis modo cum publicis rerum status integer et incolumis retineatur, tum ipsi in suis familiis absque cura et solitudine vitam traducere queant.(1)

Longe aliud Maximini erat in optatis, sed adquevit Galerio; non ita tamen ut tranquillitatem ab edicto intentam Christiani eius ditionis adipiscerentur. Praestat ut Eusebius synchronus

(1) EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* 8, 28.

testis audiatur: « Haec palinodia (edictum sci. Galerii), sive retractatio, auctoritate Imperatorum Galerii et Constantini, ... passim in omnibus Asiae partibus, inque singulis eiusdem provinciae divulgata fuit. Qua re in hunc modum confecta, Iovius Maximianus in hunc modum in Oriente tyrannidem exercens, scelestissimus ille quidem maximeque impius (si quisquam alius) et pietatis in Deum rerum omnium satorem hostis acerrimus, cum litterae, quibus haec retractatio continebatur, ne utique ipsi arriderent, pro mandato, quod scripto in illis erat enunciatum verbis, solum magistratibus ipsius imperii subiectis mandat, ut persecutionis bellum contra nos excitatum remittant. Nam cum ei non integrum esset, eorum iudicio qui priores Imperii partes tenebant, aliter refragari; decretum retractationibus omnibus propositum in obscuro collocare, et aliqua ex parte suppressere molitur; totoque animo connitens, ne Imperii partibus sub ipsius dictionem subiectis in apertum proferretur; magistratibus ei obsequentibus edicto non scripto mandat, ut persecutionem contra nos excitatam relaxent. » (1)

(1) « His litteris », pergit EUSEBIUS (*Hist. Eccl.* 9, 1), « se ipsi mutuo de mandato certiores faciunt. Nam Sabinus, qui summus provinciarum praefectus, et maximo in honore apud Imperatores fuit, Maximini sententiam ac voluntatem provinciarum praesidibus Epistola latinis litteris scripta significat in hunc modum: « Divina Imperatorum DD. nostrorum sanctissimorum maiestas, incredibili ac singulari studio inflammata, omnium hominum mentes ad sanctam rectamque vivendi viam traducere iampridem decreverat, quo hi, qui religionis institutionem, et consuetudinem a Romanorum more alienam sequi videbantur, deinceps iustos debitosque cultus diis immortalibus impertirent. Verum quorundam pertinacia, et perversa voluntas eo temeritatis processit, uti neque recta mandati praescriptione a proprio instituto recedere voluerint, neque supplicium ipsis inflictum eos ulla ex parte potuerit perterrere. Quare, quoniam accidit ut nonnulli ea de causa se in grave periculum coniecerint, divina dominorum nostrorum potentissimorum imp. celsitudo, propter eximiam suae insignis pietatis praestantiam, alienum a divinissima ipsorum voluntate ac proposito statuens ut homines huiusmodi de causa in discrimen veniant, praecepit ut ipse ad tuam prudentiam litteras exararem, ut si Christianorum quisquam religionem suae gentis sequi, et observare comperiat, illum molestia, et periculo ipsi intentato eximas, et neminem eiusmodi

Finxit igitur parere Maximinus, vel etiam paruit ex parte; at, Galerio mortuo, cum sibi regiones Asiae provenirent gubernandae, denuo excitata est persecutio, non quidem furiosa uti antea, sed tacita, callidissima, unica tandem quae adoptanda maneret, cum cetera persecutionis genera illud ante tempus adhibita nihil profuerant, immo Christi religioni non paulum incrementi et roboris contulerant. Sed synchronum Eusebium audiamus: « Persecutionis flamma contra nos de integro incenditur. Statuarum igitur et simulacrorum sacerdotes, Pontifices etiam viri in Reipublicae negotiis obeundis eximii et in omni ministerii genere ad Deos spectantis praestabiles, et in quibus incredibile studium insidebat obsequii idolis praestandi, in singulis civitatibus a Maximino creantur. Nam absurda Imperatoris superstitio (ut brevi comprehendam) tum magistratus, tum privatos omnes omnia contra nos moliri quo illi gratificari possent, induxit; quippe pro beneficiis, quae ab illo se assecuturos sperabant, se illi, si mortem nobis inferrent, aliaque nova, et inaudita scelera adversus nos ederent, maxime gratificaturos putarunt ». (1)

Sane notabilia sunt haec Eusebii verba quae causam ex parte demonstrant, quamobrem tam crudeliter cum Christianis magistratus et plebs idolatrica se gesserint. Iam vidimus Galerii edictum tolerantiae, quo sibi magis quam Christianis prospicit imperator, atque ex quo apparet quam parvi sit facienda bona ethnicorum fides in Christianis conquirendis, quam tamen quidam auctores extollere ac defendere hodie praesumunt. Porro tanta intercedit similitudo inter persecutiones illius temporis atque eventus hodiernos in quibusdam Europae nationibus, ut,

de causa poena mulctandum statuas praesertim cum longa temporis progressionem satis explorate cognitum et perspectum sit, illos nullo modo nullaque ratione persuaderi posse ut ab eiusmodi contumacia aliquando desciscant. Quocirca tua perspicax solertia ad Curatores, Praefectos praesidorum, et praepositos cuiusque civitatis et pagi litteras scribere debet, ut intelligant te debere sedulo praecavere, ne extra cancellos huius edicti egrediantur ».

(1) EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* 9, 3-5.

si mirabilis optima illa fides admitteretur, etiam Francos quosdam adversus Ecclesiam legumlatores, atque vesanam anticlericalium (ut vocant) turbam claustra et ecclesiasticas personas aggredientem prorsus excusare deberemus. Iudicet lector ipseque ex testimonio Eusebii sententiam deducat:

« Pilati praeterea et Salvatoris nostri rerum gestarum, tamquam commentarios quosdam omni blasphemia et convicio contra Christum refertos confinxerunt; quos de sententia Imperatoris in totum regnum, quod eius ditioni parebat, mittunt; perque litteras iubent, ut in quibusque locis, agris, et civitatibus, hi palam omnibus exponerentur, et ludimagistri pro aliis disciplinis pueros in hisce sedulo exercerent, hosque illis memoriae mandandos traderent. Quibus hunc in modum confectis, alius dux exercituum apud Damascum Phoeniciae mulierculas quasdam infames impurasque e medio foro arripit; illisque adeo gravia se tormenta inflicturum interminatur, uti eas asseveranter dicere cogat, cum quod olim fuissent Christianae, tum quod nefandi sceleris cum Christianis consciae extitissent, tum quod in suis ipsorum templis, quae Graeci *Dominica* vocant, res obscoenas et libidinosas gessissent, et alia etiam, quae eas in nostrae religionis reprehensionem et ignominiam falso effutire voluit; quarum voces in commentarios relatas, Imperatori etiam ostendendas curavit; cuius iussu in singulis urbibus locisque haec scripta divulgantur » (1)... « In mediis porro civitatibus (quod numquam alias contigerat) cum urbis cuiusque in nos decreta, tum ipsius Imperatoris praeterea rescripta in columellas aeneas incisa eriguntur. Pueri quoque in ludis literariis, Iesum et Pilatum, commentariosque ad Christi contumeliam confictos, in ore et sermone quotidie habuerunt » (2).

Iam praestat integrum Maximini rescriptum referre ut ipse Eusebius prodit, insigne quidem simulationis documentum atque incredibilem audaciae; nam praeterquam quod Christiani dimidium plerumque plebis illa tempestate constituerent, ali-

(1) Ibid.

(2) Ibid.

quibus in pagis Asiae provinciae omnes incolae usque ad unum Christianam profitebantur fidem. Sane sciebat imperator numquam fore, ut Christiani adversus potestates insurgerent. Quamvis nihilominus non desunt hodie qui etiam contumelias contra iudices aut paullo audaciora verba aliquorum martyrum quasi rebellantis animi indicia reprehendant, et in his insuper aliquam rationem inveniant persecutorum crudelitatis excusandae. Sed ad edictum veniamus quod tanta cum ficta pietate conscriptum est, ut imperatorem illum, omnis plenum nequitiae, flagrantissimum deorum cultus morumque integritatis dixeris:

Exemplar rescripti Maximini, ad civitatum decreta contra nos sancita respondentis, ex columna aerea Tyri descripti.

Quoniam omnis erroris caligo, et tamquam nebula, quae quidem antehac hominum non tantum impietate imbutorum quam inscitia misere caecutientium sensus perniciosis ignorationis tenebris involutos obsederat, penitus discussa est, et dissipata; imbecilla humanae mentis vis iam tandem facile perspicere potest, se benigna deorum immortalium providentia solum, et gubernatam esse et corroboratam. Atque res est dictu prope incredibilis, quam gratum, quam iucundum, et acceptum nobis fuerit, quod tam insignem, et clarum vestri pii erga deos institutis specimen edideritis. Quin etiam ante hoc tempus nemini obscurum erat, qua observantia, quo cultu erga deos immortales uti consueveritis; quibus vestra fides non nudis solum, et inanibus verbis, sed continuis et admirabilibus rebus gestis satis cognita est et perspecta. Quapropter vestra civitas merito quidem, et optimo iure, deorum immortalium sedes, et domicilium nuncupetur; multis enim exemplis liquet, eam deorum coelestium praesentia perpetuo floruisse.

Ecce ergo vestra civitas, omnibus illis rebus, quae ad eius commodum interesse videbantur, neglectis; et petitionibus, quibus pro suo ipsius statu uti solebat, penitus omissis; quando denuo execrabilis christianismi inanitatis professores ac duces, velut incendium compositum illud quidem, spretum tamen (quod facibus reviviscentibus maximas flammas, et ardores rursus ex se fundit) incipere longius serpere senserat; protinus absque mora ad nostram religiosam maiestatem, tamquam ad cuiusque cultum et pietatis magistram ac patronam confugit, et ab ea remedium, et auxilium supplex efflagitavit. Quam quidem salutarem cogitationem, propter constantem in vestra religione tuenda fidem, deos animis vestris iniecisse, perspicuum est. Ille namque, ille inquam, altissimus, et maximus Iuppiter, qui vestrae urbis splendori, et amplitudini praesidet, qui vestros deos patrios, uxores, liberos, lares, et domos ab omni pestifera ac lethali in-

ternecone liberat, in vestris mentibus hoc salutare consilium insevit; aperteque ostendit, indicavitque quam eximium, quam magnificum, quam salubre sit, debita cum veneratione deorum immortalium religioni, et sacrosancto cultui diligenter attendere.

Quis enim tam amens, tamque ab omni ratione alienus reperiri poterit, qui non animadvertat, clementi deorum in homines studio factum esse, ut neque terra semina sibi mandata cum foenore reddere deneget, neque agricolarum spem inani expectatione fallat; neque rursus impius Mars tam horridus absque impedimento in terra vigeat, et roboretur; neque aequabili caeli temperatione perturbata, corpora peste infecta, aegraque celeriter ad mortem rapiantur; neque mare rigidis immoderatorum ventorum statibus agitatum turgescat; neque repentinae procellae, et abruptae naufragam, et periculosam tempestatem excitent; neque terra praeterea, quae est omnium nutrix, et parens, ab imis quasi visceribus gravi cum trepidatione desciscat; neque montes eius radicibus nixi, ingenti hiatu patefacto deglutiantur? Quae quidem mala omnia, hisque multo graviora, nemo est qui ignoret ante hoc tempus sacpenumero obtigisse. Atque ista universa acciderunt ob perniciosum illum, et vanum errorem hominum nequam, et improborum, Christianorum videlicet errorem; qui quidem cum in eorum animis illaberetur, universum prope dixerim orbem terrarum confusione quadam oppressit. (1)

Sane imperator vulgi superstitiosa mente abutitur, et insuper, si scriptoribus illius aetatis fidamus, non ita prorsus res evenisse videntur. Deinde ipse Maximinus omnia prospere procedentia extollit, eaque coercitioni tribuit religionis Christianae:

Convertant iam oculos ad camporum planitiem longe lateque patentem; considerent laetas florentesque segetes spicarum ubertate redundantes; prata intueantur, propter foecundos, et moderatos imbres herbis, et floribus splendentia; aeris temperationem animadvertant quam aequabilis et quam amoena sit. De reliquo omnes perfundantur laetitia, quod per vestram religionem sacras victimas, et honorem diis adhibitum, vis et impetus robustissimi potentissimique Martis placatus sit, et propterea placidissima pace constanter, et cum securitate ac quiete sese oblectent. Et quicumque, caeco illo christianismi errore et tamquam itinere devio decedentes, ad rectam, et praeclaram mentem redierunt, multo magis laetentur animo, perinde ac si ex tempestate improvisa aut morbo gravi erepti fuerint; et in posterum iucundissimis vitae commodis cum voluptate fruuntur.

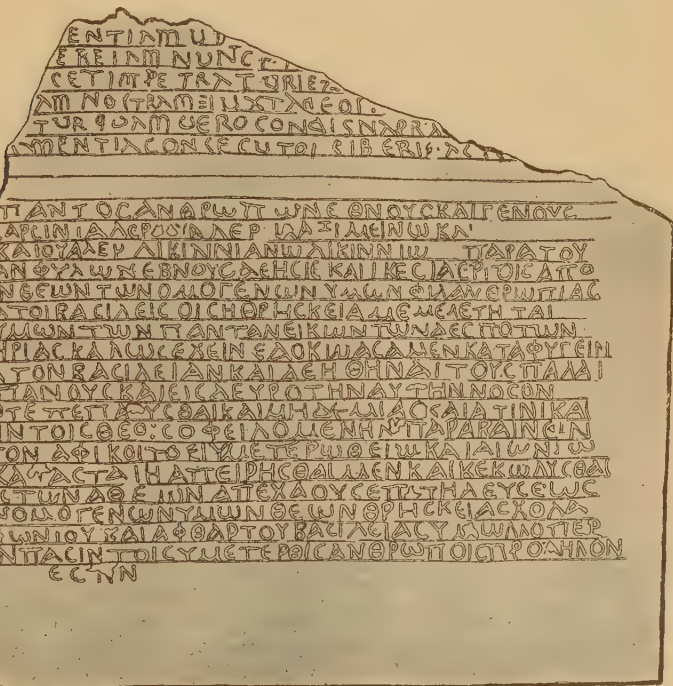
Quod si qui ex illis sint, qui in detestabili illa inanitate et inscitia

obstinate persistent, longo locorum intervallo a vestra urbe, et agris cum undique ambientibus (sicuti a nobis postulastis) segregati, in exilium eiciantur; ut vestra civitas, secundum consentaneam vestri studii in hac causa positi rationem, ita omni erroris labe, et impietate liberata, cum debito cultu, sicut in eius voluntate naturaliter insitum est, augustae deorum immortalium venerationi, et obsequio se totam tradat. Ut igitur intelligatis, quam grata nobis fuerit vestra in hac re petitio, animus noster, qui est ad gratificandum paratissimus, absque decretis, absque postulatione vestris religiosis mentibus liberam cuiuscumque beneficii, et magnifici muneris pro isto vestro divino proposito petendi facit potestatem: iam ergo hoc petite, ut sitis voti compotes; nam absque mora ipsum consequimini. Quod quidem vestrae civitati donatum, cum vestrae singularis in deos immortales pietatis, et religionis in perpetuum perhibebit testimonium; tum satis perspicue vestris filiis et posteritati declarabit, vos, huius vestri pii instituti causa, digna premia a nostra benignitate consecutos (EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* 9, 7, 2-15).

Faecunditas vero illa terrae et temperatio aeris, quam imperator extollit, in calamitosa tempora desiere; nam, ut aiunt cum Eusebio alii illius aetatis auctores « imbres, et pluvia, quae hiberno tempore fieri consueverunt, solitam suam terrae irrigandae consuetudinem intermiserunt. Unde fames praeter omnium expectationem passim grassari, et pestis deinceps oberare coepit; morbi etiam cuiusdam novi, et peregrini (exulceratio quaedam, quae aestus, et fervoris proprio nomine anthrax, id est, carbunculus, appellatur) gravis et violenta impressio, qui per universum corpus pererrans, mortifera his, qui eo perturbabantur, iniecit pericula. Quin etiam, quoniam in oculis potissimum eius insidebat cruciatus, infinitos fere viros cum coniugibus et liberis caecos reddidit ». At in persequendo voluit imperator se populorum desiderii acquiescere videri; quocirca ita provocavit civitates, ut persecutio in Christianos sibi peteretur: « Indulgentiam », ait Lactantius, « Christianis communi titulo... datam tollit, subornatis legationibus civitatum quae peterent ne intra civitates suas Christianis conventicula extruere liceret, ut quasi coactus et impulsus facere videretur quod erat sponte facturus ».⁽¹⁾

(1) *De mort. pers.* 36.

Tabula 4 rescriptum prodit inperatoris Maximini cuidam civitatis Lyciae petitioni respondentis; quae petitio cum tabellis publicis incisa est ac rescriptum imperatorium sequebatur. Harnack, mutilum hoc documentum cum aliis eiusmodi responsis

Tab. 4.

conferendo, ad partes quae deficiebant supplendas facile pervenit. Ecce textus responsi collatus cum epistola eiusdem imperatoris ad Tyrios, quae eiusdem prorsus generis est, et ab Eusebio relata :

[Vest^{rae} devotioni permittimus

ἐπιτρέπομέν τῇ ὑμετέρα καθοσίωσει

[quamcumque munifice]ntiam vol[etis pro hoc vestro pio proposito pet]ere,

ὁποῖαν δ' ἂν βουλευθῇτε μεγαλοδωρεῖν ἀντὶ ταύτης ὑμῶν τῆς φιλο-

θέου προθέσεως αἰτῆσαι.

iam nunc ho[c facere et accepisse vos credere li]cet,
καὶ ἤδη μὲν τοῦτο ποιεῖν καὶ λαβεῖν ἀξιώσατε·
impetraturi e[am sine mora]

τεύξεσθε γὰρ αὐτῆς χωρὶς τινος ὑπερθέσεως
[quae]

ἥτις

.....

παρσχετεῖσα τῇ ὑμετέρῃ πόλει

[in omne aevum t]am nostram iuxta deos i[nimortales pietatem testabi]tur
εἰς ἅπαντα τὸν αἰῶνα τῆς περὶ τοῦ ἀθανάτου θεοῦ φιλοθέου
εὐσεβείας παρέξει μαρτυρίαν

quam vero condigna prae[mia vos esse a nostra cl]ementia consecutos
τὸ δὲ ὑμᾶς ἀξίων ἐπάθλων τετυχηκέναι παρὰ τῆς ἡμετέρας φιλα-
γαθίας

.....

ταύτης ὑμῶν ἔνεκεν τῆς τοῦ βίου προαιρέσεως

liberis ac po[steris declarabit].

υἱοῖς τε καὶ ἐκγόνοις ὑμετέροις ἐπιδειχθήσεται.

Hic igitur persecutor omnibus usus est modis, omnesque nervos contendit ut nomen christianum deleret, neque ad indignissima recurrere media erubuit, populi nempe superstitionem, calumnias, libellos famosos corruptionemque puerorum. Ad antiqui cultus restitutionem primum convertit animum, in quo non dedignatus est a christianae hierarchiae constitutione formam petere; unde et metropolitanum in unaquaque urbe, qui esset veluti episcopus, nominavit, atque inferiorem quasi clerum singulis designavit civitatibus, quibusdam liturgicis ritibus adstrictum, et specialem atque a ceteris civibus distinctum vestimentum gestantem.⁽¹⁾ Haec igitur cum parasset, coepit imperator persequi, primum occulte, minis videlicet, ut Christiani prae timore fugerent; deinde, manus in episcopos iniiciens potentiores, proposita inter fidei negationem et extre-

(1) EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* VIII, 14; IX, 4; LACTANTIUS, *De mort. persecutorum*, 36.

num supplicium optione. Verum, uti iam descripsi, fames, morbi, aliaque mala omnes Orientales civitates occuparunt insuper Maximino ipso a Christianis Armenis profligato, Occidentis eventus persecutionem, nuper renatam, etsi nolente tyranno, compescuerunt.

Mense autem maio anni 313, novum et solemne edictum Constantinus et Licinius consules Mediolani promulgabant, definite statuens Christianis pacem illam, quam a Neronis temporibus amiserant.

Iam paucis in epitomen reducendae sunt caussae persecutionum; qua in re parum inter eruditos dissentitur, atque fere omnes in Allard sententiam conveniunt: ex huius igitur auctoris operibus excerptam quidquid hac in re dicturus sum.

In Christianismi exordiis, cum fideles a Iudaeis minime distinguerentur, in horum apud Romanos invidiam et ipsi inciderunt; quamobrem sicuti Iudaei Ἰαῖοι, atque μισάνθρωποι⁽¹⁾ et Christiani vocabantur, quorum erat *adversus omnes hostile odium*, quippe qui, *separati epulis, discreti cubilibus, ... alienarum concubitu abstinerent*.⁽²⁾ At cum essent Iudaei per omnes romanae ditionis partes dispersi, nullum facessere imperio periculum putabantur, ideoque quamdam autonomiam (ut vocant) illis Romani concessere. Quo autem magis in cognitionem gentium Evangelium veniebat, eo apertior apparebat Iudaeos inter et Christianos discrepantia; neque Iudaei ab illa ethnicis demonstranda alieni fuisse videntur, quippe quorum maxime intererat in alios civium offensionem qua afficiebantur deflectere. Quapropter utrosque Romani atheismi,⁽³⁾ et odii generis humani⁽⁴⁾ accusabant, praeterea de asinino capite ado-

(1) APOLLONIUS MOLON apud IOSEPH. *Contra Appionem*, II, 6; TACITUS, V, 5.

(2) JUST., I *Apolog.* 6; II *Apolog.* 3; ATHENAG. *Legat. pro christ.* 3; *Epist. Ecclesiae Smyrn.* apud EUSEBIUM, *Hist. Eccl.* IV, 15, 18; LUCIAN. *Alex.* 25, 38; MINUCIUS FELIX, *Octavius*, 8, 10.

(3) TACITUS, *Ann.* XV, 44; TERTULL. *Apol.* 35, 37; MINUCIUS FELIX, *Oct.* 8, 9, 10.

(4) TAC. *Hist.* V, 4; TERTULL. *Ad nat.* I, 14; *Apol.* 16; MINUCIUS FELIX, *Oct.* 28.

rando. At Christiani multo Iudaeis deteriores videbantur, eo quod sacrificiis carerent, ⁽¹⁾ unde tria hominum genera a Romanis distinguebantur: Graeci, primo; secundo loco Iudaei; tertium vero, idest infimum locum, Christiani tenebant (*tertium genus*). ⁽²⁾

Tertium hoc genus omnis turpitudinis criminisque insimulabatur, praesertim incestus, internecionum et ritualis anthropophagiae, ⁽³⁾ atque inertiae desidiaequae addictum, ad nihil aptum in republica putabatur. ⁽⁴⁾ Adde magicae artis accusationem, ⁽⁵⁾ quae incredibile est quantae execrationi esset Romanis superstitione etsi affectis. Hae quidem saeculo secundo falsae et praeiudicatae opiniones non solum vulgi sed et litteratorum virorum animis inhaerebant; saeculo autem tertio, absurda haec omnia visa sunt, iamque compertum habemus quantus fuerit Maximini labor saeculo quarto incipiente in huiusmodi accusationibus denuo excitandis. En prima caussa persecutionis, qua usus est Nero ut in Christianos *per flagitia invisos*, ut ait Tacitus, culpam incendii conferret, vel saltem a murmurando contra seipsum plebem averteret.

Posthac, ut videtur, numquam ethnici ab accusandis Christianis destiterunt; atque Traiani rescriptum ad impetus insanos populi cohibendos, saepe in Christianos irrumpentis, destinatum apparet. Neque secus Hadrianus per rescriptum ad Asiae proconsulem, et Marcus Aurelius ad Legatum Lugdunensem aliasque Graecas civitates egerunt, ut quodammodo caussae Christianorum ordinariis iudiciis quaestionibusque conformarentur. Sed de flagitiis cohaerentibus *nomini*, de *exitiali superstitione* ceterisque criminibus nihil evictum fuit unquam, neque aliud in-

(1) MINUCIUS FELIX, *Oct.* 8.

(2) TERTULL. *Ad nat.* I, 8, 20; *Scorpiae*, 10.

(3) IUST. M., I *Apol.* 26, 27; II *Apol.* 12, *Dialog. cum Tryph.* 10; ATHENAGORAS, *Legat. pro christ.* 3; THEOPHILUS ANTIOCH. *Ad Autolyc.* III, 4; EUSEB. *Hist. Eccl.* V, 1; MINUCIUS FELIX, *Oct.* 9, 31.

(4) TAC. *Ann.* XIII, 30; *Hist.* III, 75; SUETONIUS, *In Domit.* 15; TERTULL. *Apol.* 42.

(5) *Superstitio nova et malefica* (SUET. *Nero*, 16; ORIGEN. *Contra Celsum*, I, 7.

venit Plinius in Christianis puniendum nisi *pertinaciam certe et inflexibilem obstinationem* (Ep. X, 96).

Alia caussa persecutionis fuit imperatorum saeculi tertii praeiudicata opinio quod Christiani periculo imperio essent; hinc prima huius temporis persecutio Christianos esse quidem concedit minime vero christianos fieri. Sub Maximino, porro, Decio et Valeriano multo severius actum est: etenim Christianos esse non licuit; proindeque his nihil factum est reliqui, nisi christianum nomen deponerent, deorumque cultui obsequerentur. Sane incredibile videtur Valerianum ita primum tolerasse Christianos ut ad palatii officia eos eveheret; ac deinde repente in eos tam crudeliter saevisse, veluti in *nefariam congregationem*,⁽¹⁾ quam funditus destruere voluisset. Dicebantur tunc temporis Christiani ab officiis reipublicae, a militia, a festis atque cultus deorum ritibus abhorrere; insuper omni ope niti ut quodcumque virorum genus in propriam converterent superstitionem, et a religione illa patria distraherent, cuius proceres et imperii optimates ipsi erant ministri, imperator summus pontifex et visibilis deus, cui imperii fata vinciebantur. Haec ad unicum caput reducebantur, quod confuse omnes accusationes comprehendebat, *odium humani generis*.

Sed hic recte intelligendum est quid fuerit *το odium generis humani*; nam si id significaret Christianos, omnibus hominibus infensos eos odio habuisse, ideoque ab eis segregatos vixisse experientia ipsa hoc mendacium esse demonstraret. Verum enimvero *genus humanum* aliud Romanis non erat nisi ipsorum cultus, disciplina et mores maiorum, dii patrii, omniaque Romana instituta et leges. Quod romanum non erat, barbarum Romae vocabatur, et licet quodammodo permultas Orientales sectas existere Romae toleratum sit, Romana tamen respublica eas suspectas semper habuit.⁽²⁾ Praeterea castitas, continentia,

(1) *Acta proconsularia S. Cypriani*, 4, apud RUINART, p. 218.

(2) Ad rem faciunt Cassii verba illa in senatu habita, cum de quadragesimo annis servis morti subiiciendis ageretur, iuxta Romanum ius, propterea quod eorum dominus vir consularis necatus domi fuerat. Surrexere quidem voces plurimae in aula *numerum aut aetatem aut sexum ac plurimorum*

charitas, ceteraeque virtutes, quibus praeter fidem Christiana vita consistit et alitur, saeculo quidem secundo, propter turpissima quibus Christiani accusabantur crimina a paganis quasi pro nihilo reputatae sunt; saeculo autem tertio, cum scilicet minus credulus circa obiecta flagitia populus esse coepisset, plurimis Romano more viventibus fastidium et iram, potius

Tab. 5. Legio fulminatrix, anaglyptum columnae Antoninae.
(Ex H. GRISAR, *Roma alla fine del mondo antico*, Tab. 191).

quam admirationem afferre debuerunt. Etenim nulli Christianis oboedientiores legibus, nulli magistratibus atque imperatori magis obsequentes et subditi. At vero nullus illis erat deorum coque minus imperatoris cultus; a sacrificiis publicis, a festis ludisque cruentis non solum abstinebant, sed haec veluti ho-

indubiam innocentiam miserantium; praevaluit tamen pars quae supplicium decernebat (TAC. Ann. XIV, 45), sententia videlicet Cassii: «*Suspecta maioribus nostris fuere ingenia servorum, etiam cum in agris aut domibus iisdem nascerentur, caritatemque dominorum statim acciperent. Postquam vero nationes in familiis habemus, quibus diversi ritus, externa sacra aut nulla sunt, colluviem istam non nisi metu coercueris*» (TAC. Ann. XIV, 44).

micidia reprobabant. Romanorum magistratibus talis agendi ratio non abstinencia, sed defectio insigniter castiganda visa est: immerito quidem et falso; Christiani enim minime dare nomen militiae renuerunt aut muneribus fungi reipublicae, nisi quatenus haec cum Christiana fide insociabilia evaderent.

Ceterum sub Alexandro Severo, Philippo, ipsoque sub Valeriano et Diocletiano, non mediocria reipublicae officia gesserunt Christiani; ad militiam autem quod spectat, *fulminatricem* quam vocarunt, *legionem* meminisse sufficiet. ⁽¹⁾

(1) De hac legione et eius impetrata precibus pluvia, dum Marcus Aurelius bellum cum Quadis gereret, haec habet Tertullianus: « At nos e contrario edimus protectorem; si literae Marci Aurelii gravissimi imperatoris requirantur, quibus illam Germanicam sitim Christianorum forte militum precationibus impetrato imbri discussam contestatur » (*Apol.* c. 5). « Marcus quoque Aurelius in germanica expeditione Christianorum militum orationibus ad Deum factis, imbres in siti illa impetravit » (*Ad Scap.* c. 4). Sed de eodem synchroni auctores mentionem faciunt, nempe Apollinaris Hieropolitanus episcopus (apud EUSEB. *Hist. Eccl.* IV, 27), et Dion Cassius, qui quidem narrat de imbre, sed eum Iovi Pluvio acceptum refert (*Hist. lib.* LXXI, cc. 8, 10). Sunt qui unicum textuum fontem anaglypta Antoninae columnae recognoscunt, ubi revera milites romani ingenti sub imbre figurantur et Quadorum clades (PETERSEN, *Das Wunder an der Columna M. Aurelii*, in *Mittheilungen des archäologischen Instituts, Römische Abtheilung* IX, p. 78-89, 1894; DOMASZEUSKI, *Rheinischens Museum*, XLIX, 1894, p. 614-619); literas autem Marci Aurelii a Tertulliano commemoratas atque ab Apollinare episcopo, horum affirmat esse fictionem. E contrario Mommsen arbitratur literas veras esse, easque contendit auctorum ipsa in columna repraesentationis fontem fuisse; negat autem in ipsis ullam de Christianorum precationibus memoriam factam esse ab imperatore; proindeque in Christianos auctores, veluti in deceptores, invehit (*Hermes*, t. 30, 1895, fasc. I, p. 90-117). Verum istis contradicunt non pauci, inter quos HARNACK (*Sitzungsberichte der Akademie von Berlin*, 1894, p. 614) et DUCHESNE (*Bulletin critique*, vol. XV, 1894, p. 476) pluviae eventum admitcentes (licet prior nolit *paradoxale factum*, ut ipse vocat pluviam illam, intimus scrutari), et Christianorum militum precationes. Postremo quidquid critici dicunt, impossibile est testimonium Tertulliani inficiari, cum ipse non ad posteros, sed ad aequales locutus sit, a quibus, si mentitus esset, de mendacio redargui facile potuisset (cf. LIGHTFOOT, *S. Ignatius and S. Polycarp.* t. I, p. 492).

Iam ad sculptile columnae oculos paulisper convertamus (tab. 6). Non

Neque vero exemplum unius et alterius militis intransigentis (ut hodierno utar vocabulo) ita potuit fideles apud Romanos dehonestare, ut vitio omnibus verteretur intempestiva unius vel etiam aliquorum pervicacia. ⁽¹⁾ Quod si ex singularem huiusmodi eventibus persecutio aliquando ortum aut incrementum aut occasionem sumpserit, tunc denuo clarius apparet quanti sit opinio facienda de optima persecutorum fide. Christianos a militia non abhorruisse plus est exploratum quam ut demonstrari oporteat. Quando autem de huiusmodi horrore

ibi agitur de *Iove Pluvio*, ut notant PETERSEN (loc. cit. p. 87) et P. GRISAR, (*Civiltà cattolica*, 1895, vol. I, p. 716-725), cum nihil figura *Pluvii* prae se ferat quod diis Graeci Romanique Olympi congruat. *Pluvius* noster non prorsus alienus videtur ab *Urani* imagine in antiquis Christianis sarcophagis effecti. *Uranus* ille nil ethnici sapit, sed quod distentum turgidumque capite velum sustineat, unice astrorum coelum significat. Est igitur pluviae tamquam personae inductio in columna Antonina, sive imago quaedam phaenomeni naturalis cum praecipuis anthropomorphice lineamentis: quapropter optime designatur (si designari opus est) nomine *Pluvii* (*Civiltà cattolica*, loc. cit. ex quo has notitias excerpsi). Fuerunt etiam qui *Iovem Pluvium* in nummis quibusdam incisum conspexerunt; sed hos falsos esse demonstravit ECKHEL (*Doctrina nummorum*, IV, p. 64). Ceterum, neque ulla *Iovis Pluvii* imago in figuratis monumentis apparet, et in titulis bis tantum nomen huiusmodi occurrit, idque sub hac forma: *Iupiter Pluvialis* (Vid. ROSCHER, *Ausführliches Lexicon der griech. u. röm. Mythologie*, fascicolo 22, 1892, p. 751).

(1) Tertullianus ad sidera extollit militem quemdam Christianum, eo quod secus atque eius commilitones, idemque christiani, noluit lauream coronam capite ferre in recipiendo quodam imperatorum donativo: «Proxime factum est, ait auctor, liberalitas praestantissimorum imperatorum expungebatur in castris. Milites laureati adibant. Quidam illic magis Dei miles, ceteris constantior fratribus qui se duobus dominis servire posse praesumpserant, solus libero capite coronamento in manu otioso ...» (*De corona*, c. I). Exaggerat hic TERTULLIANUS, pene dixerim, more suo, nam eadem aliis in scriptis cudit (*De idolat.* 19; *De Pallio*, 9; *De resurrectione carnis*, 16; *Contra Celsum*, 8), neque LACTANTIUS hac in re videtur aliter sensisse (*Div. Inst.* VI, 20). At ille singulare factum caussa fuit ut miles imprudens post ictus bene multos in carcerem traderetur; ceteri autem Christiani milites Africae provinciae derisui esse coepissent atque exagitari; neque ab incepta Septimii Severi persecutione aliena fuit inopportuna et minus recta militis istius contumacia.

insimulati sunt, tunc non amplius civibus onus nominis dandi militiae erat; sed cuique integrum ut militiam amplecteretur. Denique nihil revera erat Christianis magis in votis, quam ut possent Deum suum adorare, neque alia numina colere adstringerentur; sed cum in communi preces exsolveret numquam pro Imperatore magistratibusque supplicationes effundere omittebant. ⁽¹⁾ Ut praeterea possent Christiani se per se liberare externus quipiam idololatriae requirebatur actus: hoc profecto nescio quomodo securitati imperii inserviret. Postremo dum innocentes Christianos abolere conarentur, quidam imperatores, nihilominus cultus Orientales tolerabant, saepe etiam in damnum religionis patriae: sic Aurelianus, qui acerbe Christianos insectatus est, solem imperii dominum declaravit, in eiusque honore secundum pontificum collegium instituit, quod certe antiquorum deorum cultui incrementa non attulit.

His praeiudicatis opinionibus addatur cuiusque propria invidia, avaritia quoque et cupido damnatorum bonis se locupletandi, a qua fere nemo Romanus imperator liber fuit, ut testatur historia, ceteraque naturae humanae vitia quae saepe sepius rationi praevalent; tum vero conceptas et adequatas habebimus causas cuiuslibet priorum saeculorum persecutionis.

Iam ad annum 313 veniamus, quo Maximini Iovii persecutio saeviit, omnium quidem callidissima in qua, ut vidimus, hic imperator, experientia edoctus, subdola quaeque et omne versutiae genus adhibuit, ut universi imperii calamitatum causam in Christianos declinaret; neque a calumniando abhorruit

(1) Videat lector in 1^a Clementis Romani Epistola ad Corinthios quibus flagrantibus verbis, quibusque votis pro potestatibus atque regibus orabatur a Christianis paullo ante Domitiani persecutionem. Quae quidem liturgica praxis per sequentia persecutionum tempora perseveravit, ut probant, inter alia, ista Tertulliani verba: *Oramus etiam pro imperatoribus, pro ministris eorum, pro potestatibus, pro statu saeculi, pro rerum quiete, pro mora finis* (Apolog. XXXIX); atque haec S. Cypriani ad proconsulem Paternum, Christianos ut paganam religionem sequerentur adigentem: *Hunc (Deum verum) deprecamur diebus ac noctibus, pro nobis et pro omnibus hominibus, et pro incolumitate ipsorum imperatorum* (Acta procons. S. Cypr. apud RUI-NART, p. 216).

magnam sibi spem proponens, ut scilicet *invisi* denuo *per flagitia* Christiani fierent, atque in eos populi odium excitaretur; et insuper summa ope nisus est in cultu deorum restituendo, quo in opere (incredibile dixeris), vel Christianas institutiones tamquam exemplaria eligere non dubitavit. Sed dum haec in Oriente agerentur, Constantinus et Licinius, illius anni consules, mense Martio, Mediolani, celebre edictum ut iam dixi, promulgarunt.

De Constantini fide in Christum, deque ei in visione ostenso sacratissimo Salvatoris signo verbum non faciam. Certe prodigiosum quoddam intervenit ad fidem imperatoris roborandam; sed alius est historicus aspectus sub quo illius temporis eventus considerandi sunt.

Vulgaris sententia est, piis enutrita exaggerationibus quorundam scriptorum, Christianos nihil potuisse sub divo committere quod eorum fidem redoleret; neque desunt qui, ultra progredientes, ne vivere quidem nisi in cryptis Romae Christianos potuisse perhibeant.

Inprimis notandum est, ab anno 64 usque ad Edictum Mediolanense (313), Christianos vixisse quidem sub hostilibus legibus, atque Romanae plebi invisos, verum per totam illam annorum seriem, saepe persecutionem deferbuisse. Primo enim saeculo sex annos saeviit persecutio; secundo autem, annos octoginta sex; tertio, viginti quattuor; quarto, tredecim; toti igitur simul sunt centum viginti novem persecutionis anni. Iam vero, licet per alteros centum viginti annos quibus persecutio non vixit, nunquam fere non defuere martyres; tamen non solum vivere, sed aperte congregari cultumque exercere Christiani potuerunt. *Clarissimas foeminas*, ait exempli gratia de Septimio Severo Tertullianus, ⁽¹⁾ *et clarissimos viros Severus sciens huius sectae esse, non modo non laesit, verum et testimonio exornavit, et populo furenti in nos palam restitit*. Sed neque persecutione grassante necessitas, immo nec facultas fuit plerumque in cryptis delitescendi: non quidem servi hoc po-

(1) *Ad Scap. c. IV.*

tuerunt, quippe dominorum domibus laboribusque addicti; neque Romani cives, utpote publicis officiis praediti, eoque minus foeminae, parentum suorum arbitrio aut virorum zelotypiae subiectae. Sane Tertullianus sibi quaerit quomodo Christiana viri ethnici uxor poterit antelucanas adire synaxes, quin, in deserenda domo, nullam inferat suspicionem marito? Id autem de Africanis ecclesiis dicit. At quanto idem difficilius apparet Romae; quot incommoda, quot pericula incurrissent, si noctu Christianae foeminae ad coemeteria contendere ausae essent. Matronam, exempli gratia, nobilissimam quis credat, nulla facescita marito ethnico suspicione, potuisse multo ante lucem se dare in viam, portas praetergredi Urbis, ad secundum saltem, vel ad tertium, vel etiam ad quartum aliquando milliarium pervenire coemeteria adituram, ut dominicalibus sacris adisteret? Id enim praeterquam nullo fulcitur historico documento, fere impossibile factu videtur, nam et nimium temporis requirebat, et gravis plenum erat periculi. Deinde ipsa locorum angustia oberat quominus multorum congregationes in cryptis haberentur, et omnis ibi quantumvis parva conglomeratio hominum, non sine congregatorum fastidio, propter aeris frigus, madorem, foetores, aliaque incommoda, locum habere poterat.

Ne quis tamen putet me prorsus inter fictas fabulas recensere synaxes in cryptis habitas: non enim solum pro defunctorum anniversariis quae ad sepulcra celebrata fuisse alibi iam dixi, sed etiam incrudescente persecutione saepe coactos pontifices presbyterosque in coemeteriis collectas indixisse non inficior. At illa quam quidam describunt caeremoniarum sollemnitatis, ille liber concursus, illa denique facilitas in coemeteriis coeundi penitus excludenda est, veluti imaginationis foetus. Neque valet obiicere quod, teste Minucio Felice aliisque, Christiani lucifuga et tenebrosa natio vocati fuerint. Etenim non hoc nomine appellati sunt Christiani quia in catacumbis solito congregarentur; sed quia ante lucem, neque semper, neque eodem in loco, neque praesentibus profanis colligerentur in unum: quamquam, fortasse ethnicorum malevolentiae appellationes istae non prorsus immerito tribueres?

Error quoque est credere, Christianos primævos sodaliciū quoddam secretum sive sectam constituisse, ideoque merito coercondam. Si quodam excipiantur ad augustissima sacramenta pertinentia, profanationis vitandæ causâ necessario occultanda, de quo suo loco dicitur, nihil apertius fuit quam Ecclesiæ Christi operosa virtus. Quam vero fuerit actiuosa hæc lacifuga natio, quanta in ipsa fluxerit vita, eius sodalitas, industria, cultus disciplinæ, doctrinæque concertationes probant: nimirum instituta plurima ad pauperes, viduas, pupillos sublevandos: arcae pro servis redimendis et in metalla damnatis subveniendis: mirabile præterea commercium epistolare, mutuae consultationes, frequentissimus aditus ad Romanum Pontificem, eroberrima concilia et synodi. Sæculo tertio fere omnes Africae episcopi semel saltem in anno in synodum conveniebant: et plura fuerunt concilia ante pacem Ecclesiæ indicta, *per quæ diffusa quæque in universum frangebantur.* (1) Hæc autem quæ omnia palam fiebant, fere nunquam extirpata sunt, perinde ac si magistratus, vinculo quodam legis, quominus in illas manifestationes animadverterent, detinerentur: quod sane veritum foret si de secretis concertationibus vel quomodocumque suspectis agendum fuisset. (2) Iam sæculo primo, catholicam sive universalem se prodit Ecclesia Christi, nam per Apostolos, rationalistis consentientibus, præcipuas mundi regiones occupaverat. (3)

Neronis tempore, *vixit multitudo* Christianorum, teste Tacito (4) aderat Romæ: idem S. Clemens Romanus his verbis

(1) TERTULLIANUS, *De ieiunio*, c. 13. Cf. Hergenröther, *Storia della Chiesa*, trad. ital. t. I, p. 334.

(2) Cf. PAUL ALLARD, *De l'état des le monde, VII. L'état de l'Eglise primitive*, III, p. 10-83.

(3) « Un rapide éclair partant de Syrie, illuminant presque simultanément les trois grandes péninsules de l'Asie Mineure, la Grèce, l'Italie, et bientôt saisi d'un second reflet qui embrasa presque toutes les côtes de la Méditerranée, voilà ce que fut la première apparition du christianisme » (RÉNAUD, *Les Apôtres*, p. 284). Neque aliter loquitur HARNACK passim in suo opere: *Die Mission und Ausbreitung des Christenthums*.

(4) TACIT. *Ann.* XV, 44.

confirmat: Πολὺ πλῆθος ἐκλεκτῶν⁽¹⁾ qui insuper fidem usque ad extremum terrae latam asserit: Ἐπὶ τὸ τέλος τῆς οὐσίας.⁽²⁾ Anno 104, Plinius Bithyniae proconsul, haec de Christianismo in illa regione existente habet: « Visa est mihi res digna consultatione, maxime propter periclitantium numerum. Multi enim omnis aetatis, omnis ordinis, utriusque sexus etiam vocantur in periculum et vocabuntur. Neque enim civitates tantum, sed vicos etiam atque agros superstitionis istius contagio pervagata est, quae videtur sisti et corrigi posse. Certe satis constat, prope iam desolata, templa coepisse celebrari, et sacra solemnia diu intermissa repeti, passim venire victimas quarum adhuc rarissimus emptor inveniebatur ».⁽³⁾ Ex quibus conficitur Christianos ita numero crevisse in Bithyniae provincia, ut templa ethnico-
rum deserta essent. Hoc in mentem revocat quod de Africa, vel potius, de omni romani imperii ditione, magistratibus obiciebat Tertullianus: « Hesterni sumus, et vestra omnia implevimus, urbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, palatium, senatum, forum; sola vobis relinquimus templa. Si enim, tanta vis hominum, in aliquem orbis remoti sinum abrupissemus a vobis, suffudisset utique dominationem vestram tot qualiumcumque amissio civium, immo etiam et ipsa destitutione punisset. Proculdubio expavissetis ad solitudinem vestram, ad silentium rerum, et stuporem quemdam quasi mortui orbis. Quaesissetis quibus imperaretis. Plures hostes quam cives vobis remansissent. Nunc enim pauciores hostes habetis prae multitudine Christianorum ».⁽⁴⁾ Haec omnia idem auctor paucis expressit cum Christianos maiores esse ethnicis numero affirmavit: *Pars paene maior civitatis cuiusque.*⁽⁵⁾

Imperante Philippo, Romanum imperium Christianum apparuit. Tempore S. Cornelii, anno circiter 250, sex et quadra-

(1) CLEM. *Ad Cor.* 6.

(2) CLEM. *Ad Cor.* 5.

(3) *Ep. X ad Traianum.*

(4) *Apologeticus*, c. XXXVII.

(5) *Ad Scapulam*, c. II.

ginta presbyteri, septem diaconi, septem subdiaconi, quadraginta duo acolyti, quinquaginta duo exorcistae, lectores et hostiarii, clerum romanum constituebant: ⁽¹⁾ *Magnum et innumerablem populum* vocabat sanctus ille Pontifex Christianos Romae degentes. ⁽²⁾ Est Harnack opinio fuisse illo tempore centum circiter episcopos in sola Italia. ⁽³⁾

Non ita cito finirem, si omnia testimonia historica vellem adducere de mirabili expansione Ecclesiae Christi deque eius vitalitate; ⁽⁴⁾ neque verbum de monumentis faciam quae luculenter rem nostram illustrant; hoc enim iam inter rationes praesentis operis est, ac proinde suo loco gradatim evolendum; sed ut sufficientem quaestionis conceptum acquirat lector, utque per se de Mediolanensi edicto recte possit iudicare, seriem conciliorum ante Nicenum coactorum hic subiiciam.

Saeculo secundo, plura celebrata sunt concilia in Asia contra Montanismi haeresim; Romae, in Palestina, in Ponto, in Galliis, Osdroene, Corinthi propter celebrationem Paschae; Carthagine concilium septuaginta episcoporum circa baptismum haereticis collatum decernentium. Saeculo tertio, duo concilia in Phrygia; duo Alexandriae (an. 231 circiter); concilium nonaginta episcoporum in Numidia; concilium sexaginta Italorum episcoporum Romae (an. 251), et aliud ibidem anno 260; tria concilia Antiochiae (264-269); concilium Illiberitanum in Hispania anno circiter 300, quadraginta episcopis adstantibus, ubi canones disciplinares statuti sunt maximi momenti. Ad concilia provinciae Africae quod pertinet, ipsa aegre prae multitudine recensentur; numerare sufficiat quae Carthagine coadunata

(1) EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* VI, 43.

(2) Μεγίστου καὶ ἀναριθμήτου λαοῦ. ap. EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* VI, 43.

(3) *Die Mission und Ausbreitung des Christenthums in den ersten drei Jahrhunderten*, p. 501.

(4) Lector qui intimius rem cognoscere velit adeat auctores, praesertim BATIFFOL, *L'Eglise naissante* ap. *Revue biblique*, an. 1894 octob., an. 1895 apr., p. 137-159, iul., p. 473-500; J. REVILLE, *Les origines de l'épiscopat, étude sur la formation du gouvernement ecclésiastique au sein de l'Eglise chrétienne de l'Empire romain*, Paris, 1894; DUCHESNE, *Fastes épiscopaux de l'ancienne Gaule*.

sunt S. Cypriano auctore. Anno 251, verno tempore, primum coitur concilium cui aliud eodem anno subsequitur; anno 252 mense Maio, concilium quadraginta duorum episcoporum; et aliud, anno exeunte 253, sexaginta sex episcoporum; item aliud, ante finem anni 254, triginta septem episcoporum; concilium episcoporum triginta unius anno 255; concilium unius et septuaginta episcoporum, vere anni 256, et aliud, mense Septembris eiusdem anni, octoginta septem episcopis praesentibus. ⁽¹⁾

Haec omnia tam aperta signa uberrimae vitae et prosperitatis, non solum revelant quibus regeretur legibus Ecclesia, sed etiam eius longe lateque per orbem diffusionem, et immensum adeptorum numerum. Hinc quoque est quod Maxentius, Maximiani Herculis filius, tyrannide occupata, cum sibi obnoxiam totam fecisset Italiam et Romam ingressus esset, se veluti Christianum imperatorem ostendit, ⁽²⁾ proindeque iura Ecclesiae publice recognovit, et quattuor post annis Miltiadi pontifici coemeteria et loca ecclesiastica restituit. ⁽³⁾ Neminem tamen latet, fuisse Maxentium semper ethnicum, et virum indole crudelissimum; praeterea archaologica reperta eum etiam persecutorem demonstrant, licet occultum (Cf. De Rossi, *Rom. Sott.* t. II, p. 201). Non ergo iustitiae sensus eum induxit ad Christianos quodammodo protegendos, cum semper visus sit impure et flagitiose vivere; sed dissimulator ut erat callidissimus, tam numerosam ac radicatam societatem ipsoque in corde civitatis insitam, tot tamque crudelium diuturnarumque vexationum victricem, putavit non esse amplius aperte exagitandam.

Iam vero, quid de edicto Mediolanensi dicendum? « Si Ecclesia, ait Paulus Allard, ⁽⁴⁾ humi semimortua iacuisset, num-

(1) PAUL MONCEAU, *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne*, t. II, p. 41-48. Alio etiam argumentorum genere rem persequi possum, quantum videlicet claruerint christianae scholae Romae, Cartagine, Alexandriae, Antiochiae et alibi ostendendo, sed limites praetergrederer instituti mei, longiorque evaderem.

(2) EUSÉBIUS, *Hist. Eccl.* VIII, 14, 1.

(3) S. AUGUST. *Breviculus coll. cum donat.* III, 34.

(4) *Dix leçons sur le martyre*, p. 114.

quam imperatores manum ei porrexissent »; ideo enim benigne cum ea egerunt imperatores, quod ultimi paganismi conatus nihil profecerant; immo eam inexpugnabilem demonstraverant. Unde non quidem edictum vel chartam, sed contractus vocandum est quod imperatores tulerunt generale rescriptum; et licet Ecclesia minime veluti contrahens pars appareat, tamen eius intuitu res ita est peracta, ut Ecclesiae non solum sed et imperio optime provisum per edictum esset,⁽¹⁾ et cum libertas cuivis daretur conscientiae, tum verò pace imperium consolidaretur. Ex Harnack sententia ideo Constantinus potuit signis et edificiis publicis crucem imponere, quin ab ethnicis repugnaretur, quod ex iis locupletes optimi essent imperatorum aulici; plebs, autem, Christianae religioni faveret.⁽²⁾

Sed quid de Constantino? Eratne Christianus cum edictum describebat? Non est ambigendum illud fecisse ex animi sententia, quod idem dici nequit de Licinio. Hic potius morem Constantino gessit pro opportunitate, et quia aliter agere nequibat: sed ipsum edictum multo plura nos edocebit quam quodlibet ratiocinium:

Imperatorum edictorum exemplar.

Cum iam pridem religionis libertatem nemini denegandam esse; sed cuiusque menti et voluntati potestatem permittendam ritus et instituta divina pro sua animi voluntate et arbitrio excolendi, considerarem; mandatum dedimus, ut cum singuli alii, tum Christiani suae sectae ac religionis fidem integre observarent. Sed quoniam in eo rescripto, in quo eiusmodi illis concedebatur facultas, multae sententiae dubiae et contro-

(1) PAUL ALLARD, loc. cit.: « Bien que entre les deux Empereurs l'Eglise n'ait point figuré comme partie contractante, cependant c'est en ayant les yeux fixés sur elle que Constantin rédigea l'édit de pacification. Celui-ci pourrait, sans abus des rapprochements historiques, être comparé à l'acte réparateur accompli par un autre victorieux au début du dernier siècle. En 1801 comme en 313, l'Eglise, presque partout, se relevait spontanément, quand lui fut accordée la réparation rendue nécessaire par l'intérêt de l'Etat autant que par le sien propre, et réclamée avec une force désormais irrésistible par l'opinion publique ».

(2) *Die Mission und Ausbreitung des Christenthums*, p. 541.

versae inesse videbantur; quidam illorum propterea fortasse paulo post prae metu ab illius observatione repulsi sunt. (1) Quapropter cum ego Constantinus Augustus, et ego Licinius Augustus, prospero itinere Mediolanum perveniremus; et omnia quae ad utilitatem et commodum Reipublicae pertinebant, accurate disquireremus; ista inter cetera, quae plebi universae perutilia videbantur, maxime decernenda existimavimus, quibus reverentia et divinus cultus contineretur; hoc est ut tum Christianis, tum aliis omnibus liberam optionem omnino daremus eam religionem sequendi, quam ipsi in animos inducerent; quo, quaecumque sit divinitatis et caelestis numinis potentia, nobis, ac universis qui sub nostram ditionem vitam degunt, clemens et propitia esse posset.

Istam igitur nostram voluntatem ac sententiam recta ratione ac consilio decidimus, ut nemini prorsus libertas negetur, Christianorum observantiam, et cultum imitandi amplexandique et cuique detur copia suam mentem ei religioni addicendi, quam ipse sibi maxime convenire censuerit; quo divinum numen in omnibus, quae molimur, consuetam curam, studium, et bonitatem in nos ostendat. De qua quidem voluntate nostra consentaneum fuit ad te rescribere, ut tum controversae illae sententiae, quae prioribus litteris ad tuam pietatem missis de Christianis continebantur, penitus tollerentur, tum ea quae videbantur admodum severa, et a nostra mansuetudine et clementia aliena, omnino abrogarentur; atque adeo iam quisque eorum qui induxerint in animum christianam religionem observare, libere, minime fucate, et absque ulla molestia aut perturbatione cuiusquam hoc ipsum custodiat. Quae quidem tuae solertiae plenissime significare decrevimus, ut intelligas, nos liberam ac solutam Christianis facultatem concessisse, suam ipsorum religionem sedulo excolendi; quod quoniam tua pietas perspicit a nobis libere illis esse concessum, aliisque etiam potestatem factam, eum observantiae, et religionis modum, quem apud animum proposuerint, consecrandi, et *nostrorum temporum tranquillitati et quieti revera accomodatum esse*, ut quisque facultatem habeat obligendi observandique eam in Deo colendo rationem quae sibi maxime placuerit; hocque a nobis factitatum esse ut nullius honoris, nullius religionis auctoritas a nobis ulla ex parte minui videatur; tuarum partium est providere, ut nemo impediatur, quominus suae professioni firme adhaerescat.

Istud etiam praeter cetera nominatim Christianis decernimus, ut loca eorum, in quae ipsis in more positum erat antea convenire (de quibus quidem rebus litteris superioribus ad tuam sanctimoniam datis alia formula ~~et~~ tempore a nobis erat definita, et praescripta) si qui vel a Quaestore nostro, vel ab alio quopiam ea emisse videantur, Christianis absque argento, absque ulla repetitione pretii quod in illis emendis collocaverant, sine omni mora, et dubitatione restituant; et si qui ipsa loca pro munere

(1) Alludit ad Galerii edictum.

fuerint adepti ut ipsis Christianis quam celerrime reddant; ac si qui ea aut coemerint, aut dono receperint, aliquid a nostra bonitate postulent; Praefectumque qui regioni, in qua habitant, praeest, adeant, quo ipsorum etiam a nostra munificentia provisio, et cura suscipiatur. Quae quidem omnia Christianorum societati tuo studio, et industria extemplo, et sine ulla dilatione restituenda cures, oportebit. Ac quoniam ipsi Christiani non solum ea loca, in quae convenire solent, sed alia etiam habuisse cognoscuntur, quae non privatim ad singulos, sed ad ius totius ipsorum communitalis, idest Christianorum, spectabant; singulis, qui ea possident, mandes velim, ut omnia per legem, quam supra posuimus, absque ulla controversia Christianis, idest societati ipsorum, et conventui reddant; modo ratio ipsa ante demonstrata sedulo conservetur, nimirum ut illi, qui sine repetitione pretii (sicut antea diximus) ea restituant, suas res, et facultates absque damno a nostra beneficentia compensandas fore pro certo expectent. In quibus omnibus praedictae Christianorum communitati studium, et diligentiam pro virili tua parte, vel maximam adhibere debes, ut nostrum citissime conficiatur mandatum, quo ad hunc modum communi, et publicae tranquillitati a nostra benignitate recte prospiciatur. Nam hac ratione (sicuti dictum est) divinum erga nos studium, quod in multis iam rebus experti sumus, perpetuo nobis firmum ac stabile permanebit. Ut igitur huius nostrae sanctionis, et beneficentiae decisio ad omnium notitiam perferatur; has nostras litteras ubique praeponi, et in cuiusque cognitionem venire, consentaneum est; quo lex a nostra clementia sancita neminem omnino latere possit. (1)

In oculis res est: Constantinus scilicet vindicat omnibus amplissimam conscientiae libertatem, ut quisque Deum colat eo qui sibi placuerit modo, quod tranquillitati temporum accommodatum esse affirmat. Principium quidem generale est, sed Christianis praesertim applicatur, eorumque intuitu praecipue stabilitur: deinde Christianis bona ablata et ad fiscum devoluta reddenda sunt ex integro; damna autem eorum qui bona illa possident, de imperatoris beneficentia, aerario publico erunt resarcienda. Porro in hoc nihil est quod limites debitae et naturalis aequitatis transeat, nihil quod Constantinum amplexum esse Christianam fidem commonstret, sed tantum naturalis quaedam animi magnitudo et gratus animus imperatoris apparet ergo Christianorum Deum, cuius ope victoriam

(1) EUSEBIUS, *Hist. eccl.* X, 5.

retulerat de hostibus. Etenim hoc debuit ipse secum considerare: si ita imperii prosperitati favebat Deus Christianorum, non erat cur ultra eius adoratores vexarentur, eorumque bonis quae ut cives romani aut exteri possedissent, privati amplius manerent. Talis et non alius Constantinus apparet cum Ecclesiae Christi favens, libertatem largitus est ei; et si alia extitisset religio, etiam Christianae contraria, eodem iure eademque libertate gavisa esset. Neque quod postea imperator vere Christianum se prodierit sententiam hanc hoc infirmat, nam qua via ad religionem Christianam protegendam adductus est, divina videlicet gratia et bonae voluntatis concursu, eadem paullatim potuit ad illam amplectendam pervenire, utpote quae sola eius nobilissimo ingenio congrueret atque sufficeret. ⁽¹⁾ Ceterum Constantinus, postquam anno 326 edictum Berytense manaverat, quo damnatio *ad bestias* mutabatur in damnationem *ad metalla* (*Cod Teod.*, l. XV, tit. XII, l. 1), paucis tamen post annis alio edicto praefectis provincialibus Italiae praecipiebat ut annui ludi gladiatorii darentur (Henzen, *Inscr. lat. antiq.*, n. 5580). Neque est praetereundum ipsum non fuisse ante annum 337 nisi catechumenum; cum, teste Eusebio, hoc anno

(1) Ita ego sentio de Constantini edicto; equidem tamen non infior potuisse Constantinum iam Christianum esse in edicto promulgando, atque idcirco evidenter Christianum non videri, quod illi cum collega ethnico negotium esset; neque, ut eius fuit prudentia, matura crederet tempora ad explicitius fidem profitendam eamque amplius propugnandam. Notabilia sunt haec docti BOISSIER verba: *On voit bien qu'en réalité il (Constantin) ne songe qu'aux chrétiens; ils sont les seuls qui soient expressément nommés, et même il est dit, en propres termes, que la tolérance qu'obtiennent les autres religions n'est qu'une conséquence de celle qu'on veut accorder au christianisme* (*L'Edit de Milan in Revue des Deux-Mondes*, 1er août 1887, p. 528; cf. P. ALLARD, *La persécution de Dioclétien*, vol. II, pp. 233 sqq.). Quibus verbis aliquis potest opponere, sectas paganas neque libertate conscientiae, neque bonis privatas fuisse, neque vexationibus affectas: sectas autem Christianas seu haereticas, non ita fuisse pollentes ut, ex redintegratione aut restitutione aliqua libertatis, catholicae Ecclesiae noxae evasissent; ceterum potuisse postea etiam cohiberi per concilia et aliter, ut revera factum est. Nimirum Christianis conceditur quod solis Christianis concedi reapse poterat.

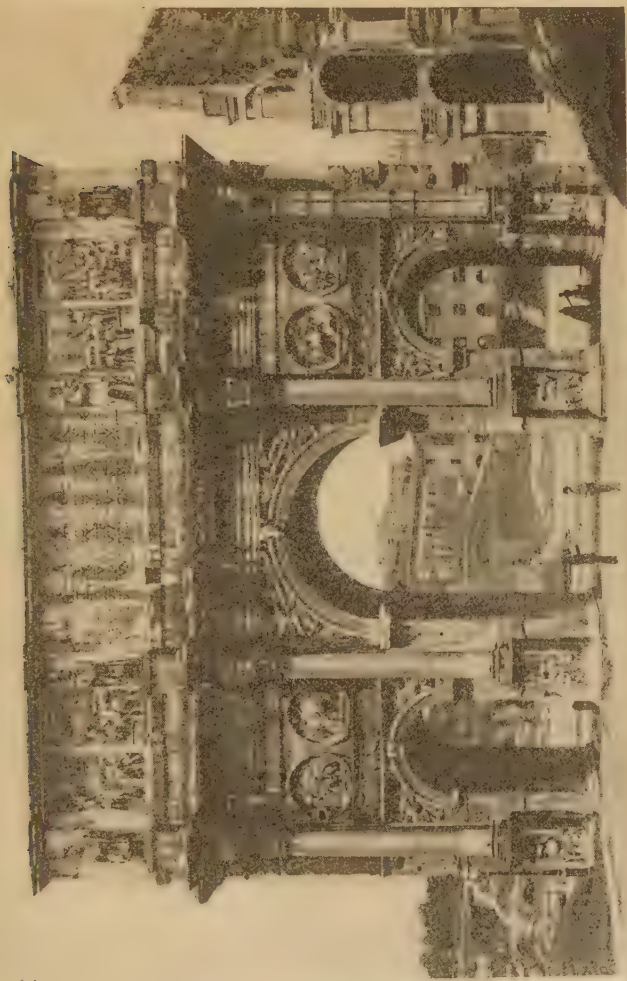
dumtaxat, paullo ante suam mortem, baptismum Nicomediae receperit. ⁽¹⁾

Constantinus Ecclesiam donationibus cumulavit, inter quas notanda est donatio Domus Lateranorum, Plautii Laterani scilicet domus, quam Nero ad fiscum vindicaverat; quaeque ex villa imperiali nunc mansio pontificum facta est, ibique papa Miltiades concilium coegit; deinde constructio basilicarum SS. Salvatoris, in ipso palatio Lateranensi, S. Petri, S. Pauli, S. Laurentii aliarumque. Titulum *Pontificem Maximum* sibi imperator servavit, sed ab omni actu quod idolatricum ritum saperet abstinuit; cum autem rogaretur de templo in honorem sui eiusque familiae construendo, hoc petentibus dedit responsum: *Aedem Flaviae, hoc est nostrae gentis ut desideratis magnifico opere perfici volumus, ea tamen observatione praescripta, ne aedes nostro nomine dedicata cuiusquam contagiosae superstitionis fraudibus polluat.* ⁽²⁾

(1) Quaestio de Constantini baptismatis aetate videtur hodie definita cum fere omnes nostrae tempestatis critici conveniant veram Eusebii narrationem de baptismo Constantini ducendam. Cardinalis Baronius acerrime ea, quae in *Actis Liberii* de baptismate leguntur a S. Silvestro Constantino collato, defendit; et per plures columnas annalium diffunditur cum in Eusebio refutando, tum in demonstrando, ceteros auctores ab Eusebio hausisse quidquid de baptismo Constantini narraverint. Praecipuae eius rationes in hoc consistunt, quod interpolata dicenda essent S. Hieronymi verba ad Constantini baptismum pertinentia; eo quod Constantinus, secus, fuisset fortasse sacramento regenerationis donatus ab Eusebio episcopo Nicomediensi, viro neque moratus, et insuper Ariano; et quod Eusebius Caesarensis commenticiam Baptismatis narrationem excudisset utpote et ipse, sicut omonimus suus, Arianus. Ad primam rationem quod spectat, difficile est omnem dubitationem dirimere; etenim tanti est affirmatio quanti negatio interpolationis; interpolationem nempe esse negant critici nominatissimi nostrae aetatis. Ad secundam autem facile est responsum, nam ipse Constantinus, si Arianus dici nequivit, tamen non videtur prorsus alienus ab exilio S. Athanasii fuisse, aut saltem noluisse ut ille in patriam restitueretur dicendus est (BARON. *Ann.* an. 324, pp. 195 sqq. Cf. ALLARD, *Histoire des persécutions*; ROHRBACHER, *Storia universale della Chiesa*, lib. XXXII, 15).

(2) ORELLI-HENZEN, n. 5580.

De falsa Constantiniana donatione dicere non attinet. Nunc vero aliquantulum inscriptiones arcus cui a Constantino nomen

Tab. 6. Arcus triumphalis Constantini.

est breviter pro instituto consideramus; naturalis enim hoc videtur dictarum rerum continuatio.

Intra fornicem a dextris:

LIBERATORI • VRBIS

Intra fornecem a sinistris:

FVNDATORI · QVIETIS

Ad latus Amphitheatrum spectans:

VOTIS · DECEM · SIC · DECEM

Ad oppositum:

VOTIS · XX · SIC · XX

« Solebant », ait Baronius (*Ann. an. 312, p. 70*), « non tantum nuncupari vota ad quinquennium, vel decennium, sed eadem multiplicari augerique annorum numero ».

Iam vero maxima inscriptio frontis, quae repetita est parte opposita, expressionem continet quae non paucis disputationibus locum dedit. Fuerunt scilicet qui illa verba INSTINCTV · DIVINITATIS veluti correctionem esse aliorum verborum inscriptionis fidem ethnicam confitentium: « Ego puto », scribit Cardinalis Mai, « inscriptionem excusam fuisse ab ethnico romano homine, quia Roma nondum christiana erat, Constantinum autem religione sua quam iam omnino fovebat, commotum, epigraphem statim emendari iussisse ».⁽¹⁾

Verum iam pridem clarissimi Venuti et Nibby⁽²⁾ hoc declaraverant. Posterior insuper etiam verba abrasa suggererat: DIIS · FAVENTIBVS. Venuti autem verba deleta ita supplevit: NVTV · IOVIS · OPTIMI · MAXIMI. Praeterea uterque se conspexisse vestigia abrasorum verborum affirmabat, aut renovatae tabulae partis. Hoc videri posse negarunt Henzen et Cavedonius,⁽³⁾ unde I. B. De Rossi ad novum devenit lapidis examen, quod ad Baronii sententiam eum adduxit: « At qui hunc (arcum) », ait Card. Baronius, « extruendum curavit, Senatui, quod

(1) *Script. Vet.*, t. V, p. 467.

(2) VENUTI, *Roma antica*, t. I, p. 12; NARDINI, *Roma antica*, ed. 1818, t. III, p. 447; NIBBY, *Roma nell'anno MDC'CCXXXVIII*, parte I, antica, p. 447.

(3) HENZEN, *Supp. ad Orellium*, t. III, p. 113; CAVEDONI, *Disquisitioni critiche numismatiche sopra il panegirico poetico di Costantino presentato da Poblilio Optaziano Porfirio* (excerptum e tomo III operis cui titulus: *Opuscoli religiosi etc.*), p. 24.

adhuc gentilis erat, se eo opere Christianum prorsus profiteri non licuit, ob idque nec vexillum Crucis erigere; sed quod aequae scirent Constantinum adversari deorum cultui, palamque profiteri veri Dei auxilio se tot tyranni exercitus superasse, ipsumque tyrannum denique extinxisse; idcirco ipso inscriptionis exordio ex animi ipsius sententia illa posuerunt verba: QVOD · INSTINCTV · DIVINITATIS. Rem igitur ita moderati sunt, ut eo officio sic esset imperatoris pietati prospectum, et tamen Senatus, quod non erat, se Christianum noluerit profiteri ».⁽¹⁾

IMP CAES FL CONSTANTINO MAXIMO
P F AVG VSTO S P Q R
QVOD INSTINCTV DIVINITATIS
MENTIS MAGNITVDINE CVM EXERCITVS
TAM DETYRANNO QVAM DE OMNIBVS
FACTIONE VNOTEMPORE IVSTIS
RE MPUBLICAM VLT VSEST ARMIS
ARCVM TRIUMPHIS IN SIGNEM DICAVIT

Tab. 7. Inscriptio arcus Constantiniani.

Ceterum, ut perpicue I. B. De Rossi demonstrat, hae formulae: *Divinitas*, et *Deus Supremus atque altissimus*, non sunt ethnicis incognitae, immo familiares iam evaserant a priscis Christianismi propagationis temporibus⁽²⁾ et quocumque penetraverant. Ignoratur vero quandonam Christianis vel ethnicis istae tribuendae sint: *Deus*, ὁ Θεός, *Deus magnus aeternus*, Θεὸς ὤψιστος, *Deus summus*, *Deus unus et solus*.

«Itaque», ait I. B. De Rossi, «per saecula persecutionis, Dei summi, et etiam Dei unici notio magis in dies obtinuerat apud paganos clarueratque. Christiani autem *Cultores Dei* no-

(1) BARONIUS, *Ann.* an. 312, p. 70.

(2) *Bull. di arch. crist.* an. I, pp. 49-57.

minari gloriabantur, eorumque fides erat in Deum credere: IN·VNVM·DEV·CREDIDIT legitur in fine cuiusdam Christiani tituli; et egomet in antiquissimo *graffito* coemeterii S. Calisti legi: *Mensurius in deo credidit* ». (1)

Sed ad edictum paulisper revertamur, quod ubique, praesertim in Oriente, non potuit statim applicari, Maximini caussa. Huic, teste Eusebio, (2) litterae ab imperatoribus missae sunt, quibus vehementer affectus est dolore; et nolens edictum evulgare, aliud confecit ita simulate ac callide, ut Christiani sub eius imperio ei referre deberent acceptum quod respirare possent. Hoc insignis simulationis documentum non referam; unum adiungam, ipsum minime tranquillitati fuisse Christianis: « Ut primum », ait Eusebius, (3) « ista Maximinus necessitate coactus, non sua ductus voluntate iusserat, deinceps propter veteratoriam et falso ementitam sententiam, quam antea post parem nobis concessam libertatem ostendisset, apud nonnullos nec verus, nec fide dignus habitus est. Idcirco nemo nostrum aut conventus cogere, aut se in aperto, et omnium oculis collocare audebat. Nam in eius litteris de hac re nulla facta est mentio; sed illud solum in ipsis mandabatur, ne quisquam nobis quicquam faceretur negotii; conventus autem agere, templa aedificare, aut aliud quippiam eorum, quae nobis in more posita sunt, transigere, eius litterae neutiquam permiserunt. Et quamquam pacis et pietatis auctores Constantinus, et Licinius ad eum litteras dederant, ut nobis haec omnino peragendi liberam faceret potestatem, et omnibus suis subiectis per leges, et decreta idem concesserant; tamen scelestissimus ille, si non divina ultione eo detrusus fuisset, et ad extremum invito animo ad idem largiendum compulsus, nunquam ei assentiri in animum induxisset ».

At Maximinus, qui primatum sibi vindicare voluit, amici-

(3) Ibid. Id melius clarescet ex verbis Eusebii de signi Christi visione mox citandis cum de labaro, seu signo Christi in visione Constantino ostenso, erit sermo.

(4) *Hist. Eccl.* lib. 9, c. 8.

(5) Ibid.

tiae foederi, quod pactus fuerat cum Licinio, non stetit, atque in hunc bellum excitavit. Magnam autem de eo Licinius retulit victoriam, unde tyrannus, exercitu profligato, a suis quoque familiaribus desertus, vitae propriae fuga prospexit. Paulo post, lethali angore excruciat, novam pro Christianis edidit legem, quae, si ipsa verba Constantini et Licinii edicti non repetebat, eandem tamen libertatem plenissime concedebat; unde posthac in omnibus imperii regionibus pax et tranquillitas effloruit; neque deinde perturbata amplius fuit, nisi brevi tempore decem post annos ab illo ipso Licinio qui eam cum Constantino concesserat, et denique, dimidio saeculo elapso, a Iuliano Apostata per duos annos, Maximini exempla atque modum secuto.

ART. II. — Labarum.

De labaro Constantini nihil melius duco quam Eusebii verba citare, quippe testis synchroni atque sub omni respectu fide digni:

« Constantinus post debellatos barbaros (barbari, ut moris erat, a Romanis vocabantur omnes qui Romani non erant), in universum totius mundi ambitum, tamquam in corpus quoddam immensum aciem mentis intendens, et civitatem illam quae quasi caput mundi est, totiusque Romani Imperii moderatrix tyrannis in servitutem datam perspicuens, primum eius in libertatem vindicandae potestatem illius, qui reliquas imperii partes procurabat, utpote eum honoris gradum ante ipsum adeptis, permisit. Verum ubi nullus eorum illi malo remedium potuit afferre; sed qui periculum facere in animum inducebant, turpem habuere exitum; ipse nec vitam sibi vitalem fore dixit, si civitatem omnium dominam, et reginam ita aegre affectam et afflictam esse pateretur; et propterea ea parare sedulo studebat, quae videbantur ad delendam tyrannidem (idest, ad ~~Maxentii~~ potentiam destruendam) spectare.

« At cum accurate ratione animoque lustrando comperisset, propter maleficas et magorum fallaces praestigias a tyranno studiose conquisitas multo firmiore praesidio sibi opus esse, quam quod res militaris suppeditare soleret; Deum quaesivit

adiutorem; ratus auxiliis, quae ex armis, et militum manu petuntur, vix secundas tribuendas, at quae sunt ex Deo, nec viribus expugnari, nec ulla frangi violentia posse.⁽¹⁾ Mente igitur diligenter complexus est, quisnam Deus sibi esset in subsidium adsciscendus. Ac quaerenti illi talis subiit cogitatio eorum qui antea rempublicam attigissent, plerumque omnes suam spem in deos complures coniecisse, eosque victimis et monumentis coluisse, ac primum divinationum invitamentis, deinde oraculis, quae fausta feliciaque auspicia ipsis denunciabant, in fraudem inductos nonfelicem reperisse exitum, sed plane calamitosum, neque quemdam deorum, vel benigne illis opem tulisse, vel prohibuisse quo minus nefanda internecione caelitus invecta opprimerentur. Solum eius patrem ad contrariam viam, et eorum institutis longe dissimilem divertisse, eorum condemnasse errorem, ipsum solum Deum omnium rerum administratorem toto vitae spatio observantia veneratum esse, eumque conservatorem et custodem regni, omnisque boni largitorem comperisse. Ista, inquam, omnia cum mente tamquam in unum collegisset, in diis qui non sunt colendi tantam inanitatem consectari, postque periculum factum caeco errore duci, summæ putavit esse dementiae; Deumque quem pater sancte adoravisset, solum observandum colendumque statuit. Quocirca huius opem precibus imploravit, hunc oravit, hunc obtestatus est, ut tum quisnam esset illi vellet significare, tum rebus quas apud animum proposuisset, dexteram velut adiutricem porrigere. Imperatori igitur ista precanti, visio quaedam divina et imprimis admirabilis apparuit; quam si quis forte alius dixisset, non tam facile hominibus posset persuaderi. Verum cum Imperator ipse victor nobis ipsis, qui hanc historiam iam literis prose-

(1) Simplex erga Deum pietas plenaque fiducia: en primus gratiae motus in animo imperatoris. Quae autem sequuntur ex Eusebii textu maiorem lucem sententiae paullo ante expositae afferunt. Notandum insuper, neminem Eusebio melius animum Constantini cognovisse, eiusque igitur testimonium longe maximi quam historicorum posteriorum faciendum, nedum hodiernorum auctorum coniecturae Eusebii sententiae sint praeferrendae.

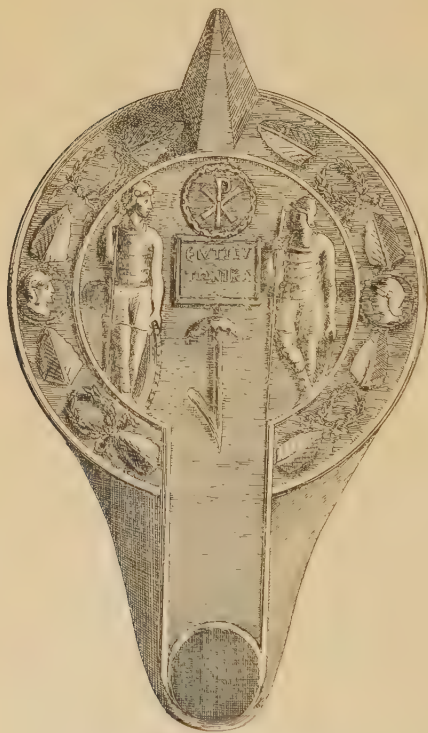
quimur, longo tempore post; cum notitia eramus, et fami-
liari colloquio ab eo dignati, narraret, et sermonem iureiurando
confirmaret; cui dubium esse poterit; quin sit rei ita comme-
moratae fides omnino adhibenda; praesertim cum tempus postea
consecutum, ratum orationi testimonium dederit.

« Cum iam sol ad medium caelum ascendisset, die in po-
meridianum tempus paululum inclinante, dixit, se Crucis signum
ex lucis splendore figuratum in ipso caelo soli imminens, ma-
nifesto oculis aspexisse, inque eo inscriptionem consignatam,
quae haec verba complectebatur: EN ΤΟΤΩΙ ΝΙΚΑ: IN
HOC VINCE. Admiratio ingens ipsum et totum exercitum
qui eum quopiam iter facientem comitabatur atque adeo huius
prodigii spectator factus erat, incessit. Sed dubitatione admodum
intra se distrahi, quidnam ostensum illud sibi vellet, asseruit.
Atque eum diu multumque de eo cogitantem oppressit nox.
Ibi ei dormienti Christum Dei cum signo in caelo monstrato
visum esse, praecepisseque ut exemplari, ad imitationem illius
signi, quod in caelo apparuerat, fabricato, eo tamquam prae-
sidio in proeliis cum hostibus committendis uteretur.....⁽¹⁾

« Ille simul, atque dies illuxit, surgens, primum arcanum
illud visum amicis exponit; deinde artificibus, qui aurum, et la-
pides pretiosos affabre sculpere norant, accersitis, medio inter
illos loco assidens, verbis signi describit effigiem, cum auro et
lapidibus pretiosis imitatione adumbrare mandat; quam quidem
effigiem contigit, ut nos olim oculis contempleremur; ipse enim
Imperator, Deo illud largiente, eam nobis ostendere dignatus
est. Erat autem tali figura fabricata: *Hastile oblongum erectumque
auro undique obductum fuit, quod cornu habuit transversum ad
formam crucis constructum, supra in fastigio eius operis corona
affixa lapidibus pretiosis, et auro polite circumtexta. In ea salu-
taris Salvatoris appellationis nota inscripta, duobus solum expressa
elementis, idest, duabus primis litteris graecis nominis Christi;
erat P in medio litterae X curiose et subtiliter inserta, quae totum
Christi nomen perspicue significarunt.*

(1) EUSEBIUS, *De vita Constantini*, lib. I, cc. XX, XXI, XXIII, XXIV.

« Ad cornu illius particulae, quae ex transverso erat per hastile traiecta, velamen quoddam pertenuè appensum adhaesit, regalis videlicet et magnifica textura mirabili varietate lapidum pretiosorum artificiose coniunctorum, lucisque suae claritate pulchre resplendentium

Tab. 8. Lampas cum Labari figura.
(Ex MAMACHI, *Ant. Christ.*).

depicta, et multo auro in-texta, quae dici non potest quantam spectatoribus ob suam pulchritudinem excitavit admirationem. Istud igitur velamen ad cornu affixum, longitudinis latitudinisque crucis mensuram penitus exaequavit. Oblongum vero et erectum hastile, in sublimi appensum, cuius pars inferior versus basim longius ducta fuit, sub ipsum crucis insigne ad texturae discurrentis fimbrias, auream pii Imperatoris pariter ac liberorum suorum effigiem ad pectus usque concinne descriptam continuit. Isto igitur salutari signo Imperator, tamquam hostilis cuiusque et infestae violentiae propugnaculo, semper usus est, cuius

expressae similitudines mandavit, ut universum exercitum perpetuo antecederent ».(1)

Labarum, ut ab Eusebio describitur, filiorum Constantini imagines ferebat.

Verum, anno 312 quo visio evenit, nondum Constantino

(1) EUSEBIUS, *Vita Const.* lib. I, cc. XXIV, XXV, XXVI.

ex Fausta filii erant, sed tantum Crispus ex prima uxore Minervina.⁽¹⁾ Eusebius igitur posterius labarum descripsit, cuius nulla ad nos pervenit repraesentatio. Labarum conspicitur in numismatibus tum ante, tum post mortem Constantini, in lapidibus, in anaglyptis arcus Constantiniani, in sarcophagis musei Lateranensis,⁽²⁾ generatimque monogramma prae se fert decussi X atque P constitutum; in numismatibus vero postconstantinianis crux recta apparet. Ex quo colligitur et in labaro, non secus atque in ceteris monumentis crucem decussatam in rectam versam fuisse secunda quarti saeculi parte. Denique quaedam ad Labarum allusio inventa est in S. Agnetis coemeterio, corona scilicet marmorea signum Christi comprehendens, cum hac inscriptione: IN · HOC · SIGNO · SIRICI (vivas).

ART. III. — De numero martyrum.

Valde disputata est quaestio de numero martyrum, priscis Ecclesiae saeculis occisorum. Fuerunt scilicet qui piis exaggerationibus assentientes, hunc praeter modum numerum ampliarunt; alii, ex adverso, ut Harnack,⁽³⁾ Kellner,⁽⁴⁾ Dodwell,⁽⁵⁾ Aubé⁽⁶⁾ illum irrationabiliter comminuere. Isti autem in duas partes distrahuntur, nam aut ex historica ratione numeri tenuitatem eruunt, aut (quod peius) ex libris liturgicis, praesertim ex Martyrologiis. Hae rationes aliqualem videntur habere verisimilitudinem, placet ergo aliquantulum quaestioni immorari.

(1) Haec quidem animadversio a KEIM facta est: *Der Uebertritt Constantins des Grossen zum Christenthum*, Zürich, 1862.

(2) COHEN, nn. 104, 251, 257. Cf. BARONIUS, *Ann.* a. 312; CAVEDONI, *Ricerche critiche intorno alle medaglie di Costantino*; GARRUCCI, *Le medaglie e monete di Costantino*; A. MONACI in *Nuovo Bull. di arch. crist.* a. 1907, pp. 155 sqq.

(3) *Die Mission und Ausbreitung des Christenthums*, pp. 345 sqq.

(4) *L'anno ecclesiastico e le feste dei santi nel loro svolgimento storico* (ΕΡΕΠΟΛΟΓΙΑ), pp. 318-319.

(5) *De paucitate martyrum.*

(6) *Les Chrétiens dans l'Empire romain de la fin des Antonins au milieu du IIIe siècle.*

Et primum quidem, ut notat Paulus Allard, laterculi sanctorum ab Ecclesiis redacti adeo non omnes martyres notatos habent, ut vel locales nonnullos martyres saepe praetermittant. Etenim celebriores tantum commemorabantur, et insuper ex istis non pauci sunt, quorum nomina una cum laterculis ipsis conciderunt. Ut exemplum porrigam, neque *Martyrologium Hieronymianum*,⁽¹⁾ neque *Depositio Episcoporum*⁽²⁾ a Furio Philocalo transcripta, nomen pontificis Telesphori continent; et tamen eius martyrium S. Irenaeus testatur.⁽³⁾ Item, in Hieronymiano, nomina S. Iustini et sociorum, quorum acta authentica extant, et patriciorum illorum qui in Domitiani persecutione occubuerunt, de quibus monumenta eloquentissime loquuntur: *Clemens Flavius* consul, *Domitilla*,⁽⁴⁾ *Acilius Glabrio*,⁽⁵⁾

(1) DE ROSSI-DUCHESNE, *Martyrologium Hieronymianum* in III tomo Boll. *Acta Sanctor.* novem. Cf. DUCHESNE, *Les sources du martyrologium hieronymianum*, et I. B. DE ROSSI, *Bullett. di arch. cristiana*, 1888-1889, pp. 32-39.

(2) Apud RUINART, *Kalend. rom.: Depositio episcoporum, Depositio martyrum*, pp. 692-693. Cf. DE ROSSI, *Roma sott. t. II*, p. IV.

(3) *Adv. Haeres.* II, 31. Cf. EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* V, 6.

(4) Flavius Clemens, filius Flavii Sabini, fratris imperatoris Domitiani, anno 95, quo erat consul, capite plexus est. Duxerat uxorem Flaviam Domitillam, neptem imperatoris Vespasiani, ideoque filiam fratris imperatoris Domitiani quae in insula Pandataria relegata est. Fuit etiam alia Flavia Domitilla virgo, eiusdem familiae, in insulam Pontiam deportata (cf. *Bull. di arch. crist. a.* 1865, pp. 17-24, 33-47; DION CASSIUS, LXVII, 13): «Si la persécution», ait P. Allard, «n'avait éclaté à ce moment, peut-être les destinés de l'Eglise eussent-elles été changées: car Domitien avait adopté, pour en faire ses héritiers et ses successeurs, les deux fils de Clemens et de Domitilla (QUINTILIEN, *Inst. orat.* IV, proem.). Chrétiens comme eux, ils auraient fait monter le christianisme sur le trône impérial deux cents ans avant Constantin! Mais ces jeunes gens, à peine entrevus, disparaissent presque aussitôt de l'histoire, sans qu'on sache s'ils furent enveloppés dans la condamnation de leurs parents, ou s'ils tombèrent dans l'obscurité après la révolution qui fit périr Domitien et mit fin à la dynastie flavienne» (*Les conditions sociales des martyrs* ap. *Dix leçons sur le martyre*, pp. 170-171).

(5) Hic Acilius Glabrio, anno 91 consulari dignitate functus, inter eos adnumerandus est viros saeculi primi, qui extremam prorsus solve-

et alter consul ignotus, nomine *Liberalis*,⁽¹⁾ omnino desiderantur. Quod si viri clarissimi et consulares, si ipsius imperatoris cognati, ut priores illi duo citati, potuerunt omitti aut negligi in commemoratione liturgica, quid de obscuris martyribus dicendum, et de illis, certo innumerabilibus, qui, cum essent servi, non semper in ius rapiebantur, sed, minime de eis instituta quaestione, domini auctoritate atque arbitrio puniebantur? Scio probe quid possit mihi obiici, nempe Hadrianum « Servos a dominis occidi vetuisse, eosque iussisse damnari, si digni essent » (Spart., *Hadrianus*, 18). Verum tamen non deerat dominis modus puniendi servos iisque mortem irrogandi, verberibus praesertim et igni. Ignis supplicium a Constantino solummodo abrogatum est; quid autem de ergastulis omnisque generis squaloribus ac poenis quibus non raro afficiebantur servi? Ceterum semper integrum dominis videtur fuisse servum strangulare: ⁽²⁾ *si servum (dominus) suspendi laqueo praeceperit* (Cod. Theod. IX, 21, 1).

De martyribus persecutionis Septimii Severi in Africa parum scimus, si duo documenta excipiamus, nempe: *Passionem SS. Perpetuae et Felicitatis*, atque *Acta martyrum Scillitanorum*. At si Tertulliano aliunde fidimus, numerosos martyres tunc temporis fuisse existimare debemus. Scripsit enim hic auctor *Exhortationem ad Martyres*, in qua alloquitur Christianos in carceribus

runt poenam quia ut *molitores rerum novarum* habiti, prout Christiani a Suetonio vocantur (Suet. *Domit.* 10). Huius gentis seu familiae sepultura inventa est a I. B. De Rossi in eo quod Priscillae Coemeterium vocatur, quodque, iuxta recentissimas indagines ac studia, verum videtur esse Coemeterium Ostrianum. Cf. MARUCCHI in *Nuovo Bull. di arch. crist.* a. 1901, pp. 71-111, 277-290; a. 1903, pp. 169-273; a. 1904, pp. 205-220; a. 1906, pp. 5-65; a. 1907, pp. 115-145, 169-189.

(1) I. B. DE ROSSI, *Inscript. christ. urbis Romae*, t. II, p. 202.

⁽²⁾ Hoc argumento nemo, quod sciam, usus est unquam, neque ego eo abuti volo; id vero affirmo dumtaxat, fuisse multos christianos propter fidem privatim occisos. Ceterum non Romae tantum martyres illustres in antiquis Martyrologiis non recensentur, sed ubique, praesertim in Oriente et in Africa. Cf. DUCHESNE, *Les sources du martyrologe hieronymien*, pp. 36 et 37.

detentos, vocans eos *martyres designatos*, quod essent morti subiiciendi. Scripsit libros duos *ad Nationes* refutans ethnicos iudices utique ius gladii in Christianos exercentes. Scripsit et *Apologeticum* ubi haec inter alia multa leguntur: «Crucibus et stipitibus imponitis Christianos. Quod simulacrum non prius argilla deformat cruci et stipiti superstructa? In patibulo primum corpus deis vestris dedicatur. Ungulis deraditis latera Christianorum. At in deos vestros per omnia membra validius incumbunt asciae, et runcinae, et scobinae. Cervices ponimus. Ante plumbum, et glutinum et gomphos sine capite sunt dii vestri. Ad bestias impellimur. Certe quas Libero, et Cybele, et Caelesti applicatis. Ignibus urimur. Hoc et illi a prima quidem massa. In metalla damnamur. Inde censentur dii vestri. In insulas relegamur. Solet et in insula aliquis deus vester, aut nasci aut mori». (1)

Neque hic tantum, sed et in libro *ad Scapulam*, (2) in *Scorpiace*, (3) in libro *De fuga in persecutione* (4) et in aliis loquitur Tertullianus veluti numerosi martyres ac crudelissima in eos adhibita supplicia sibi oculis quotidie offerrentur. Cui consonat *Passio S. Perpetuae*, nam et plures nominat martyres, qui post carceris squalores sunt cremati; et alibi indicat: *multos fratres martyres* (5) quos frustra in Martyrologiis quaeres.

Sunt autem qui notarunt tum *Apologeticum*, tum duos *Ad Nationes* libros, exaratos fuisse ante edictum anni 203, pro-

(1) *Apol.* XII.

(2) *Cc.* III et IV.

(3) *Et nunc praesentia rerum est medius ardor, ipsa canicula persecutionis; ab ipso scilicet cynocephalo. Alios ignis, alios gladius, alios bestiae Christianos probaverunt. Alii fustibus interim, et ungulis insuper degustata martyria in carcere esuriunt* (SCORPIACE, c. I).

(4) *Cc.* I, XI, XII, XIII.

(5) *Et coepimus illic multos fratres cognoscere, sed et martyres* (*Passio S. Perpetuae*, apud RUINART, p. 92). Haec omnia certo non potuerunt mentem Harnackii fugere, et tamen egregius hic auctor ausus est dicere, ab anno 180 ad Tertulliani usque mortem (an. 220) in Africa, Numidia ac Mauritania simul, non amplius quam bis duodenos martyres fuisse (*Die Mission and Ausbreitung des Christenthums*, p. 345).

pterea quod in his libris Tertullianus, nedum clare alludat ad vindictas a Septimio Severo sumptas post ultimum ex eius competitoribus profligatum (an. 197), contra semper impugnet atque refutet iudiciorum formam prout eadem a tempore Traiani vigeret eiusque adhibendae modum, nec verbum faciat de novo edicto quo mutatio gravissima iuri invecata est. Proinde, etiam nullo emanato edicto, dumque poterat de Septimio Severo dici: *Sed et clarissimas foeminas et clarissimos viros Severus sciens huius sextae esse, non modo non laesit, verum et testimonio exornavit, et populo furenti in nos palam restitit*,⁽¹⁾ nihilominus quilibet gubernator provinciae iure gladii quo ex lege pollebat, quodque numquam a Traiano, imo a Nerone vigere cessaverat, pro arbitrio utebatur, et quidem in Africa, ut ex citatis apparet, crudeliter.

Atqui haec, quae de tempore Septimii Severi dicta sunt, pro omni tempore sufficienter dici possunt. Unde intelligenti satis lectori apparet martyrum numerum, si idem examen tum ad anteriores, tum potissimum ad posteriores persecutiones extenderetur, non quidem 15,000,000 et amplius, ut exaggerando ab aliquibus dictitatum est, sed aliquot saltem *millies millia* comprehensurum fore.⁽²⁾

ART. IV. — De effectibus praecipuis pacis Constantinianae
in iure poenali Romano: Furca — Crux — Servitus.

Constantinus sustulit *cruenta spectacula* gladiatorum⁽³⁾ atque crucis supplicium. «Verum», ait Baronius, «sciendum est, haud

(1) TERTULLIANUS, *Ad Scapulam*. Cf. P. ALLARD, *Histoire des persécutions (Septime Sévère, Maximin, Dèce)*, p. 16 et sqq.

(2) Qui grandiores cupit de hoc notitias colligere, consulat auctores, praesertim P. ALLARD, *Dix leçons sur le martyre*, qui ex professo et egregie argumentum tractat, p. 134 et sqq.

(3) En ipsa legis verba: «Cruenta spectacula in otio civili et domestica quiete non placent. Quapropter qui omnino gladiatores esse prohibemus, eos qui forte delictorum causa hanc conditionem atque sententiam mereri consueverant, metallo magis facies inservire; ut sine sanguine suorum scelerum poenas agnoscant. PP. Berythi, Kal. Oct. Paulino et Iuliano

statim post debellatum Maxentium a Constantino (quod putant aliqui) sublatum fuisse crucis supplicium; immo in servos accusantes dominos irrogatum esse, ex praescripto eiusdem Constantini ad Maximum constat, dato anno nono eius imperii, Volusiano et Aniano consulibus » (scil. anno 321 circiter).⁽¹⁾ Hoc, quod plures, etiam ex recentioribus auctoribus, impugnarunt, Pius Franchi de' Cavalieri, documentorum copia et critico acumine, certissimum demonstrat in *Nuovo Bullettino di archeologia cristiana*⁽²⁾ quod alioquin iam Lipsius⁽³⁾ et Mommsen⁽⁴⁾ publice probatum habebant. Praestat hic referre quaedam verba Iulii Firmici Materni senatoris in sua *Mathesi*, quam inter 334 et 337 annum composuit.⁽⁵⁾ Praedicit enim iterate, eos qui sub quaedam nascentur astra in cruce morituros esse: *In crucem crudeliter erigitur – in crucem tolluntur – in crucem tollentur – in crucem faciet iussu imperatoris attolli*.⁽⁶⁾ Quod autem in locum crucis subrogata fuerit furca, quo in supplicio rei multo citius ob strangulationem moriebantur, illud est quod incredibili poene eruditione idem Cavalieri tractavit in citato opere; atque ultimo demonstravit, non statim ac fuisset crux abolita, furcam in usum venisse, cum sophista Libanius (qui fuit S. J. Chrysostomi magister) inter *poenas solennes* quibus rebelles nonnulli

consulibus » (*Cod. Theod.* l. I, de *Gladiat.*). Eiusmodi ludi tamen minime antiquari potuerunt, licet aliam prohibentem legem etiam Constantius tulerit, omnesque plane norunt quando revera fuerint aboliti. Valentinianus tamen anno 365 legem tulit quo Christiani gladiatores fieri vetabantur (*Cod. Theod.* 9, 40, 9. Cf. FRIEDLÄNDER, *Sittengeschichte Roms*, II, p. 421).

(1) Volusianus et Amianus consules anno 314 fuerunt, dum Maximus praefectus Urbi fuit a 1° die septembris 319 ad 12 item septembris 323. Haud dubium, mendosam consulum notam esse.

(2) A. 1907. *Della furca e della sua sostituzione alla croce nel diritto penale romano*, p. 63–113.

(3) *De cruce*, III, 14 (Opera [Lugduni, 1613], I, p. 790). Cf. GREYER, *De sancta cruce*, I, 17 (Opera [Ratisbonae, 1734], I, p. 125).

(4) *Römisches Strafrecht*, p. 921.

(5) MOMMSEN, *Hermes*, 29 (1894), p. 468 et seq. Cf. O. BARDENHEWER, *Patrologia*, versio italica A. Mercati, II, p. 211–212.

(6) *Mathesis*, VI, 31; VIII, 6, 22, 25.

Antiocheni affecti fuerant, anno 387, furcam non recenseat; ⁽¹⁾ neque de ea faciat verbum S. J. Chrysostomus, qui, in suo opere *Quod Christus sit Deus*, crucem cum omnibus suppliciorum generibus comparavit. ⁽²⁾ Praeterea furca primum in *Digesto* nominatur, in quo nomini crucis succedit; legitur enim: *In furcam tolluntur*, legitur, ubi Paulus scripserat: *In crucem tolluntur*. Successit scilicet nomen nomini, postquam a longo iam tempore furca, ut videtur, revera crucem submoverat. ⁽³⁾

Constantinus, inter alia non pauca instituta, praesertim ad cultum christianum fovendum dilatandumque pertinentia, etiam servorum genus ab infamia et diuturno opprobrio erigere et vindicare cogitavit: « Antiquis Romanis », ait Spon, « mos erat servos a fuga recuperatos stigmate notare, hoc est literis aut notis quibusdam frontem inurere. Cum vero Constantinus id vetuisset, quod dedecet faciem, quae ad similitudinem coelestis pulchritudinis est figurata, maculari, contumeliam frontis ad collaria, quae fugitivis aptabantur, transtulerunt; in quibus inscriptum domini nomen aut saltem in laminis iis appensis legebatur ». ⁽⁴⁾ Ita coniiciendo egregius auctor post Pignorium ⁽⁵⁾ concluderat, licet Constantini lex de servis poena afficiendis, deque praecipue ad metalla damnatis loquatur, non autem de fugitivis. ⁽⁶⁾ Etenim bene potuit beneficium legis ad servos fugitivos extendi, quibus in fronte signum crucis inurebatur, ad quam destinati erant si denuo fugerent. Id insuper monumenta eloquentissime demonstrant, nam quaedam bullae metallicae inventae sunt quae pendere ex collariis debebant, et quae eiusmodi inscriptiones prae se ferebant: *Tene me, quia fugi et*

(1) *Orat.* XIX, 37, edit. Förster, II, 402.

(2) *Contra Iudaeos et gent. quod Christus sit Deus*, 10.

(3) *Digest.* XLVIII, 19, 38, 2. — « Che questa sostituzione sistematica risalga soltanto ai tempi di Giustiniano e sia della mano di chi curò l'edizione del Digesto (a. 533), non pare negabile » (PIUS FRANCHI DE' CAVALLIERI, *op. cit.* p. 78).

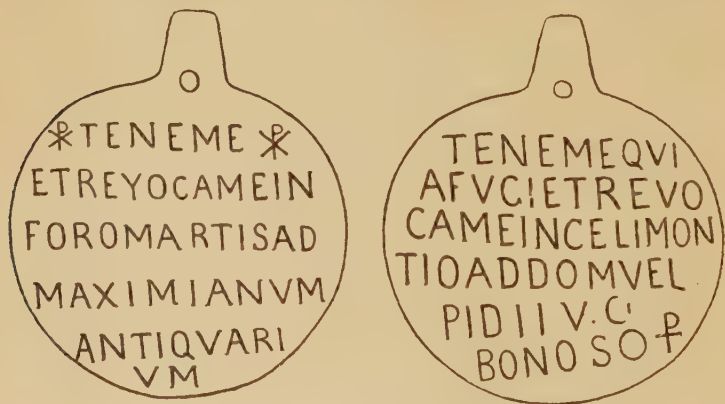
(4) SPON, *Misc. erud. antiq.* p. 300. Cf. DE ROSSI ap. *Bull. d'arch. crist.* a. 1874, pp. 59-60.

(5) PIGNORIUS, *De servis*, p. 21 et sqq.

(6) *Cod. Theod.* IX, 40, 20; *Cod. Iust.* IX, 47, 17.

revoca me in Celimontio ad domum Elpidii viri clarissimi, Bonoso. — Tene me et revoca me in foro Martis ad Maximianum antiquarium. ⁽¹⁾ Quin et collaria ferrea cum eiusmodi inscriptionibus inventa sunt.

Miretur aliquis quod in his bullis monogramma Christi conspiciatur, sed immerito. Huiusmodi collaria cum bullis et fugitivi indicationibus locum obtinuerunt notae fronti fugitivi inurendae, proindeque talis erat poenae temperatio, ut magna pro illis temporibus evaderet, humanitatisque plena. Iam religio

Tab. 9. Bullae servorum fugitivorum.

Christiana excluserat nomen *servus* ab epitaphiis, servique saepissime aut libertate donabantur, aut pro filiis vel fratribus a dominis Christianis habebantur: « Apud nos », ait Lactantius, « inter servos et dominos interest nihil, nec alia causa est cur nobis invicem fratrum nomen impertiamus, nisi quia pares esse nos credimus ». ⁽²⁾ Immo saepe ab aliquo eventu aut funere occasio arripiebatur quemdam servorum numerum manumittendi, idque actus religiosae pietatis putabatur, ut patet ex quadam inscriptione a Boldetti publicata. ⁽³⁾ Verum, servum se fuga obedientiae domini subtrahere etiam apud Christianos

(1) DE ROSSI, *Bull. d'arch. crist.* a. 1874, p. 40.

(2) *Divin. Inst.* V, 14, 15.

(3) *Osservazioni sui cimiteri*, p. 386.

crimen aestimabatur, et quamvis potuerint Christiani domini fugitivis parcere, nihilominus non posse amplius neque ipsos, neque ethnicos dominos servis fugitivis igne notam imprimere magnum id certo fuit atque extraordinarium beneficium.

Bullas praefatas in usum venisse tempore Constantini certissimum est, utpote vel ad Constantini aetatem vel ad posteriora tempora pertinentes. In usu autem videntur mansisse usque ad Arcadium et Honorium imperatores, nam post illos non amplius inveniuntur. Christiana enim religio et collaria aboleverat, et ad ipsam servitutem tollendam gradatim procedebat.

Crux etiam ad metalla damnatis inurebatur, quod eo respiciebat, ne se damnatos esse abscondere possent. Tam de damnatione in metallum quam de supplicio crucis infra erit singillatim loquendum.

ART. V. — De martyrum suppliciis.

De suppliciis quibus affecti sunt martyres plures iam auctores diffuse tractarunt, plerique tamen Gallonium secuti sunt qui opellam *De cruciatibus martyrum* conscripsit, ⁽¹⁾ maximi olim habitam, hodie vero non immerito a criticis reiectam. Quidquid enim in passionibus ad rem conferre hic auctor invenerat, id apposis figuris illustravit; has autem figuras arte accuratiori reproduxit Mamachius. ⁽²⁾

Historicum agens, non nisi quod documenta et monumenta authentica exhibent exponam, quo nullum vel minimum permaneat dubium de expositorum veritate, etiamsi incredibilia possint aliquando videri.

I. RELEGATIO. — Minima poena relegatio fuit, cui non pauci Christiani obnoxii fuerunt iique nobilissimi, a primo ad quartum usque saeculum. Poena haec non secum de iure bonorum ~~pro~~scriptionem ferebat, saltem ante persecutionem Decii; nam huius imperatoris tempore scimus relegatos *extorres*, ex

(1) *De Ss. Martyrum cruciatibus*, MDXCIV, Romae.

(2) *Origines et antiquitates Christianae*, t. III.

patria pulsos, et bonis omnibus spoliatos fuisse,⁽¹⁾ et in secundo Valeriani edicto (an. 258) hoc exstitisse inter alia praeceptum: *matronae adeptis bonis in exilium relegentur.*⁽²⁾ Inter Christianos hac poena plures mulctati fuerunt, scilicet: S. Ioannes Evangelista⁽³⁾ in insula Patmos relegatus; duae Domitillae, in insulis Pandataria et Pontia sub Domitiano; ⁽⁴⁾ papa Cornelius, ad Centumcellas, ubi illum mortuum esse Catalogus Liberianus affirmat, et eius successor Lucius I, sub Gallo et Volusiano; ⁽⁵⁾ S. Cyprianus, relegatus in territorio Curubitano,⁽⁶⁾ et Dionysius Alexandrinus, relegatus primum Kephro, deinde apud lacum Mareotim sub Valeriano; ⁽⁷⁾ Papa Eusebius, sub Maxentio, in Sicilia relegatus, ubi mortuus est, iuxta Damasianum illud:

Pertulit exilium Domino sub iudice laetus;
Litore tripacrio mundum vitamque reliquit.⁽⁸⁾

Poena haec fuit causa ut in desertis ac remotissimis orbis regionibus saepe Evangelium Christi propagaretur, sicut de Dionysio Alexandrino legimus, quem primum Christum in Lybia praedicasse testatur Eusebius.⁽⁹⁾ Haec poena, denique, aliquam personarum acceptionem in iure supponit, ut patet ex his verbis in sepulcrorum violatores sancitis: *Qui sepulcrum violaverint, aut de sepulcro aliquid detulerint, PRO PERSONARUM QUALITATE, aut in metallum dantur, aut in insulam deportantur;*⁽¹⁰⁾ quo in textu *deportatio* pro exilio seu relegatione videtur accipienda.

Praeter insulas nominatas ut loca relegationis personarum illustrium, famosa fuit illa Aegypti regio quam Oasim voca-

(1) CYPRIANUS, *Ep.* 16, *Ep.* 18.

(2) CYPRIANUS, *Ep.* 80.

(3) S. IRENAEUS, *Adv. Haeres.* V, 30, 3.

(4) DION CASSIUS, LXVII, 13; EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* III, 18.

(5) Cf. DUCHESNE, *Le Liber Pontificalis*, t. I, p. 5.

(6) *Acta S. Cypriani*, I, 2.

(7) EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* VII, 11, 10.

(8) MAXIMILIANUS IHM. *Dam. Epig.* p. 25, n. 18, vv. 8, 9, MDCCCLXXXV.

(9) EUSEB. *Hist. Eccl.* VII, 11, 12, 13.

(10) IUL. PAUL. *Sentent.* II, c. 13.

runt: *Est quoddam genus, quasi in insulam, relegationis in provincia Aegypto, in Oasim relegare;*⁽¹⁾ ac notus est antiquitatis cultoribus papyrus ille Musaei Britannici, in quo quidam presbyter Psenosiris presbytero Apolloni mulierem quamdam Alexandrinam in Oasi relegatam commendat:

Ψενόσιρις πρεσ[βύτε]ρος Ἀπολλωνι
πρεσβυτέρῳ ἀγαπητῷ ἀδελφῷ
ἐν κ[υρί]ῳ χαίρειν.⁽²⁾

Hoc documentum non est persecutione Diocletiani antérieur, in Oasim enim tempore Valeriani dumtaxat Christiana fides lata videtur, et documentum citatum duorum presbyterorum tranquillam habitationem ibi supponere dixeris. De hac regione, utpote Christianis monumentis locupletissima, pluries redibit sermo.

Deportatio tamen secundus et quidem gravior poenae gradus fuit, eamque civilium iurium amissio comitabatur, neque ab ea custodia, privationes omnimodae, verbera aliaeque saevitiae videntur fuisse alienae. Pontifex Pontianus (230–235), in Sardiniam (*insulam nocivam*)⁽³⁾ deportatus, ibi legitur *afflictus, maceratus fustibus defunctus esse*.⁽⁴⁾ Notabilia quoque sunt illa iurisconsulti Modestini verba: *Deportatis vero hae solent insulae assignari, quae sunt asperrimae, quaeque sunt paulominus summo supplicio comparandae*.⁽⁵⁾

2. DAMNATIO AD METALLA. — Damnatio ad metalla crudelissima erat praeter mortem.⁽⁶⁾ Damnati enim omni civili

(1) *Digest.* 48, 22, 7. Cf. DEISSMANN, *Ein Original-Dokument aus der Diocletianischen Christenverfolgung*, Tübingen und Leipzig, 1902, p. 13 sq.

(2) DEISSMANN, op. cit.; PIO FRANCHI DE' CAVALIERI ap. *Nuovo Bull.* a. 1902, p. 17.

(3) *Catalogus Bucherianus* in DUCHESNE, *Le Liber Pontificalis*, t. I, p. 5.
(4) MOMMSEN, *Gest. Pont. rom.* p. 24. Cf. DE ROSSI, *Rom. sott.* t. II, p. 76 sq. ✓

(5) HUSCHKE, *Iurispr. anteiustin.* p. 644. Cf. TACITUS, *Annal.* II, 85.

(6) Hoc ipsum Romanum ius declarat: *Capitalium poenarum isti gradus sunt: summum supplicium . . . ; deinde proxima morti poena, metalli coercitio* (CALLISTRATUS, *De cognitionibus*, lib. VI, in *Digest. Iustin.* XLVIII, 19,

iure destituebantur, ac, post fustigationem, ⁽¹⁾ ad ingratisimum applicabantur opus metalla vel marmora effodiendi. ⁽²⁾ Ne autem fugerent, catenae pedibus dabantur, unde illa S. Cypriani verba: « O pedes feliciter vincti, qui non a fabro, sed a Domino resolvuntur! O pedes in saeculo ad praesens ligati, ut sint semper apud Dominum liberi ». Neque aetati, neque sexui erat consideratio: « Cuius numero nec virgines desunt;... in pueris quoque virtus maior aetate;... ut martyrii vestri beatum gregem et sexus et aetas omnis ornaret » (Epist. 54, § 2). Quod autem genus sit poenae haec item Cypriani verba demonstrant: « Non foveatur in metallis lecto et cultrici corpus, ... humi iacent fessa laboribus viscera;... squalent sine balneis membra situ et sorde deformia..., panis illis exiguus, ... vestis algentibus deest;... Semitonsi capitis capillus horrescit » (l. c.). Sane capillus horrescit vel solum haec legendo!

Oportet vero Eusebii quaedam verba citare, ex quibus hanc damnatorum miserrimam iam conditionem, ab anno 307 cruduisse accipiemus: « Anno sexto, cum persecutionis tempesta contra nos vehementer ingrueret forte in loco quodam Thebaidis, Porphyrita appellato, qui iam ante ex vena lapidis

28). De cruce damnatis inurenda historice liquido constat, cum Constantinus Magnus, anno 315, Vicario Africae provinciae id praeceperit: *Si quis fuerit in metallum damnatus minime in eius facie scribatur* (Cod. Theod. IX, 40, 2); et Pontius in vita S. Cypriani haec de metallicis confessoribus habeat: *Tot confessores frontium notatarum secunda inscriptione signatos et ad exemplum martyrii superstites reservatos* (Vit. Cyprian. § VII); quarum inscriptionum prima est, ut observat I. B. De Rossi, *signum Christi* in sacramento confirmationis, secunda item *signum Christi*, sed in damnatione ad metalla receptum (cf. Bull. d'arch. crist. a. 1968, p. 17 et sqq.).

(1) Quod fuerint prius fustigati etiam ad metallum damnati, non secus atque extremum essent subituri supplicium, iuxta romanum ius, ex his Cypriani verbis indubium apparet: « Fustibus caesi prius graviter et afflicti, per eiusmodi poenas initiastis confessionis vestrae gloriosa primordia »; quae verba, una cum stipe, *in metallum Siguense* damnatis Cyprianus miserat.

(2) Erat tamen differentia inter *damnatos in metallum* et *damnatos in opus metalli*, non quidem in opere, sed in catenis, quae pro prioribus multo quam pro posterioribus erant graviore (cf. ULPIANUS, in Digest. Inst., leg. 8, § 6).

porphyritae, quae ibi nascitur nomen deduxerat, ingens turba verae in Deum pietatis confessorum versabatur, ex quibus centum viri cum mulieribus, et tenellis admodum liberis (tres solum ab eo numero aberant) ad Praesidem Palestinae Firmilianum scilicet, qui iam locum Urbani in praefectura obtinuerat, mittebantur; quibus, cum Deum omnium creatorem, et Christum confessi fuissent, praecepit, idque de sententia Impera-

Tab. 10. Damnati ad metalla, anaglyptum.
(Ex *Revue archéologique*, 1882, t. I).

toris, non modo sinistrorum pedum commissuras cum ipsis nervis ignito ferro praecidi, sed etiam oculos dexteros primum sicis, cum ipsis pupillis et membranis quibus tegebantur, effodi; deinde cauteriis candentibus omnino ad ipsas intimas fibras et quasi radices labefactari. Ac postea ipsos ad metallorum venas, quae erant in provincia, quo gravi aerumna, et afflictatione torquerentur ablegat ».

Neque de istis tantum ita praescriptum fuit, sed de omnibus in opus eiusmodi damnatis tunc temporis in Orientali Ecclesia.⁽¹⁾

(1) EUSEBIUS, *De mart. Palest.* 7, 3, 4; 8, 1-3, 13; 10, 1.

Anno autem 309 apud Phaenos, inter damnatos quamplurimos, etiam aliqui erant episcopi. Hinc relaxata aliquantulum custodia, parva oratoria erecta sunt apud puteum, in quibus circa sacerdotem sacra facientem fideles congregabantur, ab eoque Eucharistiam recipiebant. Deinde caecus quidam natus, cui tamen dexter oculus effossus fuerat, prodigiosa praeditus memoria, cum sacra volumina deessent, partem S. Scripturae alta recitabat voce. Hoc gubernatori et imperatori delato, cum in-

Tab. II.

spector missus esset; damnati dispersi sunt, alii Cyprum, alii ad Libanum transvecti; senes vero ad laborem inepti, decollati sunt. ⁽¹⁾

Tab. II vitrum repraesentans a Boldetti in coemeterio Callisti inventum, imaginem cuiusdam *ad metallum* damnati visa est exhibere. Habetur tonsus iuvenis cum fune collum membraque circumdante signoque crucis in

fronte. ⁽²⁾ De Rossi (*Bull.*, an. 1874, p. 40), aliique putarunt damnatum ad metalla ibi repraesentari. Garrucci (*Storia dell'art. crist.*, t. III, Tab. 188, 3, p. 161) eum Papam Liberium

(1) EUSEBIUS, *De mart. Palest.* II, 20-23; 13, 1-3, 4, 9, 10.

(2) Tonsura videtur revera congruere damnatis in metallum, scimus enim illos semitonsos fuisse; sic, ex. gr. damnati Cypriano responderunt, grates de stipe reddentes: « Fustibus vulnerata membra curasti, compedibus pedes ligatos resolvisti, semitonsi capitis capillaturam adaequasti, tenebras carceris illuminasti, montes metalli in planum deduxisti, naribus etiam fragrantibus flores apposuisti et tetrum odorem exclusisti » (CYPRIAN. *Epist.* LXXVIII, § 2). Item congruit crux, quam tamen Wilpert ob deficientem locum affirmat signatam in fronte fuisse potius quam super caput. De vestimento et funibus vide infra et in textu.

perhibuit, et ita esse legendum: *Liberi nica*, perinde quasi foret allusio ad eius turbatissimum pontificatum. Denique Wilpert, cui assentior libenter, aurigam nomine Liberum vidit, cui acclamatio illa congruit, utpote quae et alibi legitur ubi figura aurigae certissima est. ⁽¹⁾ Aliunde enim scimus, procedente circensi pompa, cum spectatores studia, favores, sponsiones declarent, sicuti hodie in eiusmodi spectaculis, victoriae omina voce plausuque fieri solita fuisse. ⁽²⁾

Tab. 12. Opus musivum.

(EX CONT. ERSILIA LOVATELLI, *Antichi monumenti illustrati*, Tab. VI).

Maxima denique difficultas in vestimento consistit, nam si de damnato in metallum revera ageretur, parum *Liber* differre

(1) WILPERT, *Le pitture delle catac. rom.*, tex., pp. 482-483.

(2) LOVATELLI, *Antichi monumenti illustrati*, tab. VI. Praestat integrum Wilpert textum citare: « Nel vetro cimiteriale, di cui abbiamo soltanto la copia (fedele secondo ogni apparenza) del Boldetti, l'auriga comparisce nel suo caratteristico costume, ma senza il cappuccio di cuoio. La sua tunica è ornata di un disegno di palme; sopra di essa scorgonsi le cinghie che si incrociano sul petto » (loc. cit.). Textus citati satis probant catenas sive vincula pedes tantum attigisse, sed H. Leclercq ut de ligaminibus circum collum aurigae pro vinculis habitis rationem aliquam daret, opinatus est catenas nedum usque ad renes, etiam usque ad collum pervenire potuisse (Dom CABROL, *Dictionnaire d'arch. chrét. et de liturg.* t. I, coll. 426-427).

deberet a ceteris damnatis Tab. 10 repraesentatis. Ad vincula vero quod pertinet, sufficit notare restem circa collum esse signum aurigae proprium, sicut etiam in aurigis sarcophagi fulliniensis conspicimus (V. Grisar, *Roma alla fine del mondo antico*, Tab. 145) et evidentissime patet ex Tab. 12 ubi idem nomen *Liber* recurrit.

Notabo denique, nomen istud fuisse proprium cuiusdam aurigae liberti Marci Aurelii, qui ter in ludis circensibus palmam retulit, ut ex hac inscriptione liquet:

M · AVRELIO · LIBER · PATR · ET · MA
GISTRO · ET · SOCIO · DOMINO · ET · AGI
TATORI · FACTIONIS · PRASINAE · AVRE
LIVS · CAECILIVS · PLANETA · PROTO
GENES · OB · III · PALMAR · HOC · DO
NVM · VOVIT · D · D · (1)

Nolo ex ea quidquam conicere, sed tantum aequalitatem nominis animadvertere; equidem nomen *Liber* dixerim plurium fuisse fortasse ad eandem pertinentium familiam; in qua esset veluti paternam traditionem sequi, quod filii factionum circensium agitatores fierent. Hoc etiam Tab. 12 confirmatum videtur; veri est enim simillimum, sicut isti duo, ita etiam Christianum illum ad eandem familiam pertinuisse. (2)

Iuxta quibus omnibus illud etiam conficitur, Christianam religionem omnes societatis ordines pervasisse, neque continuam vitae periculationem factionum, neque honores fere divinos agitatoribus tributos offuisse, quominus ipsi circenses aurigae Christi fierent fideles. Igitur tantum abest ut Christiani essent insociabiles et prorsus ab omni vitae commercio cum ethnicis alieni, ut vel in ludis publicis cum illis certarent, neque se Christianos esse occultarent. In coemeterio sub vinea *Massimo*,

(1) DEMPSTERUS, *Ant Rom.*, lib. V, p. 447.

(2) Quod in aurigarum genere essent Christiani, evidentissime ex eo patet, quod concilium Eliberinum, (an. 401), canone 62, haec praecepit: « Si auriga et pantomimus credere voluerint, placuit ut prius artibus suis renuntient, et tunc demum suscipiantur; ita ut ulterius ad ea non revertantur: qui si facere contra interdictum tentaverint, proiciantur ab Ecclesia ».

via Salaria Nova iacente, picturae cuiusdam arcisolii, a Garucci, De Rossi aliisque ethnicae putatae, aurigam repraesentant una cum victoriis, palmis et coronis. Quod sint Christianae non est amplius dubium hodie post Wilpert studia (V. *Le pitt.* etc. Tex. p. 479); aurigae autem imago pectore tenus delineata, nuda veluti herois conspicitur (loc. cit. Tab. 145).

3. DAMNATIO AD BESTIAS. — Reipublicae Romanae temporibus, duplex suppliciorum erat genus, crux servorum propria ac personarum infimae sortis, et decollatio. Ad imperii aetatem pertinent *damnatio ad bestias* et *vivicomburium*⁽¹⁾ quibus tamen, ex instituto, rei tantum civitate non gaudentes obnoxii erant; sed postea Christiani cuiuscumque conditionis his poenis addicti sunt. Primum Christianum civemque romanum anno 177 Lugduni ad belluas expositum fuisse legimus, idque reclamante plebe.⁽²⁾ Ex scriptis autem Tertulliani aliorumque scriptorum colligitur, a saeculo secundo sub finem, Christianorum supplicia ad arbitrium magistratuum determinari, qui *ius gladii* meliori quo ipsis videretur modo exercebant.

Mos bestiis exponendi reos Romae antiquissimus fuit, non ita vero spectacula venationum, quae tamen non raro eodem desinebant modo, scilicet, morte venatorum ferarum laniatibus obiectorum. Haec primum anno post Urbem conditam 568, a nativitate vero Christi 168, M. Fulvio Nobiliore auctore, locum habuere. Vocabantur *munera* sicuti et ceteri ludi,⁽³⁾

(1) CALLISTRATES in *Digest.* XLVIII, XIX, 28; CAIUS, *ibid.* 29; HER. MODESTINUS, *ibid.* 31.

(2) *Epistola Eccles. Vienn. et Lugdun.* apud EUSEB. *Hist. Eccl.* V, 1, 47.

(3) «Ita», ait DEMPSTERUS, «ludos accipimus, ut sint publicae celebritates quae vel placandae Deum irae, vel pro salute populi, vel gratiae populi demerendae causa sunt editae. Finis eorum erat tum religio quaedam, qua antiqui opinabantur, sese diis rem gratam illis ludis tamquam promissam facturos; tum populi voluptas, cui et reges et respublica et imperatores maxime studebant, quo homines voluptate demulsi in officio continerentur. Primus apud Romanos ludos instituit Romulus Rex, Consualibus celebratis: de quibus omnium veterum scriptorum historiae loquuntur. Hunc secuti alii sunt, tum reges, tum consules et praetores, postremum imperatores ...» (*Antiquitatum Romanarum Corpus absolutissimum*, Lugduni, MDCXL).

neque solum ex liberalitate triumphatorum aliorumque reipublicae officialium ad suffragia *mobilis turbae Quiritium* captanda,

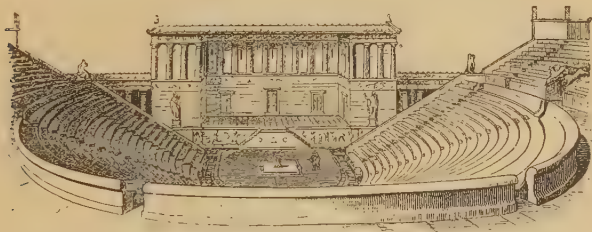
Tab. 13. Amphitheatrum Flavium. Status hodiernus.

verum etiam in defunctorum honorem donabantur: « Munus », ait Tertullianus, « dictum est ab officio, quoniam officium

etiam muneris nomen est. Officium autem mortuis hoc spectaculo facere se veteres arbitrabantur ».⁽¹⁾

Corruptis moribus, paullatim etiam inter spectacula et muneris damnatio ad bestias locum obtinuit, et quidem inter praecipua; nam hoc supplicii genus praebeuit ut revera possent tragoediae agi, in quibus rei personati necarentur.

Damnatio ad bestias non videtur fuisse *ultima poena*, idest *ultimum supplicium*, iuxta illa iuris Romani verba: *Quicumque nummos aureos partim raserint, partim tinxerint vel finxerint, si quidem liberi sunt, ad bestias dari, si servi, summo supplicio affici debent.*⁽²⁾ Locus autem ubi eiusmodi spectacula dabantur

Tab. 14. Theatri Segestae restitutio.

amphitheatrum dicebatur, quasi duplici theatro constans, proindeque formam circularem exhibens: « Amphitheatrum rotundum est, theatrum vero ex medio amphitheatro est, semicirculi figuram habens ».⁽³⁾ Theatrum ludis scenicis inserviebat⁽⁴⁾ et

(1) *De spectaculis*, c. 12.

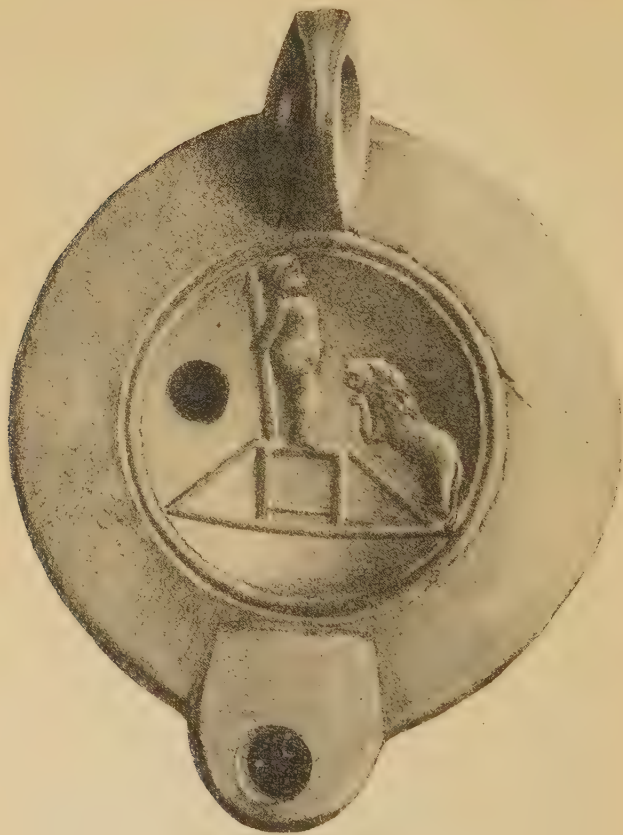
(2) *Digest.* lib. XLVIII, tit. x. De hoc argumento egregie mons. Pilet scripsit in suo opere.

(3) CASSIODORUS, lib. 3, epist. 51.

(4) « Ludos scenicos », ait Vallauri, « in Urbem pestis induxit anno trecentesimo primo et nonagesimo ad deorum iram placandam. Ex He-trum vero primos histriones Romam accitos fuisse constat, qui saltantes ad tibicinis modos populum oblectarent ... »

« Omnium autem primus L. Livius Andronicus, genere graecus, Tarenti natus, et libertus M. Livii Salinatoris, relictis satyris, quae aliquot iam annos Romanorum studia tenuerant, comoedias et tragoedias ex graeco in latinum sermonem versas conscripsit, idemque in scena acti-

famosissimum fuit illud quod construendum Magnus Pompeius curavit atque Veneris templum etiam vocabatur: « Pompeius Magnus », ait Tertullianus, « solo theatro suo minor, cum illam

Tab. 15.

arcem omnium turpitudinum extruxisset, veritus quandoque memoriae suae censoriam animadversionem, Veneris aedem

tavit iam inde ab anno Urbis conditae quingentesimo quartodecimo post Sophoclis et Euripidis mortem fere centesimo et sexagesimo » (VALLAURI, *Historia critica litterarum latinarum*, pp. 31-32).

superposuit, et ad dedicationem edicto populum vocans, non theatrum sed Veneris templum nuncupavit». ⁽¹⁾

Plerumque ad bestias damnatus palo ligabatur in suggesto ut ab omnibus videri, et melius a belluis laniari posset. Scimus S. Polycarpum noluisse in rogo ad palum alligari; ⁽²⁾ et Saturninum *super pulpitem fuisse ab urso vexatum*; item *Saturum... ad ursum substrictum... in ponte*. ⁽³⁾ Hunc autem pon-

Tab. 16. Eros damnatus ad bestias. Vitreum numisma.
(Ex J. B. DE ROSSI, *Mélanges*, p. 242).

tem seu pulpitem repraesentatum videmus in pluribus antiquissimis cimeliis, inter quae est quaedam lampas Carthaginiensis quam P. Bruzza in coetu cultorum Christianae archaeologiae veluti specimen huius damnationis exhibentem illustravit: ⁽⁴⁾

De spectaculis, c. 10.

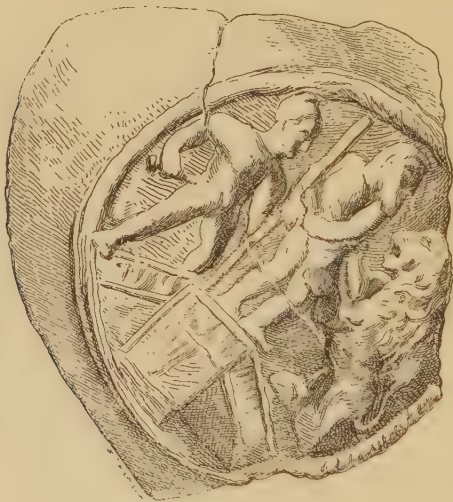
(2) *Passio S. Pionii*, 21, *Acta sincera*, RUINART, n. 4, p. 136 sq.

(3) *Passio S. Perpetuae* 19 edit. ARM. ROBINSON, Cambridge, 1891, pp. 89-90. De S. Blandina etiam legitur: *Blandina vero ad palum suspensa bestiis obiecta est* (RUINART, *Acta sincera*).

(4) *Bullettino di archeologia crist.* a. 1879, p. 21.

est scilicet in ponte vir palo vinctus et a leone petitus (Tab. 15).

Dressel tamen, quod palus veluti telum desineret, de regis Erotis ad bestias supplicio agi posse affirmavit; esset scilicet palus ipsum Erotis telum. Procul dubio in hanc egregius archaeologus devenit sententiam ob analogiam quae inter lampadem citatam interest atque vitreum quoddam nomisma certissime Erotem ad bestias damnatum prae se ferens ⁽¹⁾ (Tab. 16).

Tab. 17. Damnatus ad bestias. Fragmentum vasis testacei.
(Ex J. B. DE ROSSI *Mélanges*, p. 245).

Sitne haec Dressel sententia vera necne parum refert, cimelium aequè extat moris pegmatis et pali testimonium indubium, neque aliae desunt testulae idem referentes.

Ipse Daniel, qui aliquando in parietibus sepulcrorum ut martyris imago depictus fuit, in coemeterio Flaviae Domitillae, orans in quodam suggesto apparet ⁽²⁾ (Tab. 18).

(1) *Bullettino di archeologia crist.* a. 1879, p. 23.

(2) En tamen quid habeat Wilpert de Danielis figura in catacumbis:
«La questione se i martirii dei cristiani condannati *ad bestias*, *ad leones*,

Insuper ex monumentis confici videtur, non semper perizomate aliave veste damnatos populo producendos pudenda habuisse cooperta,⁽¹⁾ licet pariter videatur lege praecautum aut consuetudine concessum ne damnati coram populo omnino nudi exponerentur.

Dixi damnationem ad bestias ultimum supplicium non fuisse; patet enim belluas lacessi non raro debuisse ut in reos saevirent, unde ad Romanos S. Ignatius se, scribebat, sperare fore ut bene dispositae belluae sibimet ipsae occurrerent et minime parcerent. Quod innuit, belluas non fuisse famelicas,

abbiano influito sulla struttura formale della composizione, va risolta piuttosto in senso negativo che positivo; ad ogni modo io ritengo troppo poco fondato l'appello che in proposito si fa all'affresco ora ricordato, poichè la piccola elevazione sulla quale è figurato Daniele, trova sufficiente spiegazione in un motivo artistico qual'è quello di dare al gruppo un'altezza proporzionata alla larga base del medesimo. In alcune pitture posteriori sembra scorgersi l'influsso dei martirii dal fatto che in esse Daniele è vestito col perizoma. Chi con De Rossi (*Bullett.* 1884-85, p. 91 sq.) va così avanti da vedere nella figura una reminiscenza del martirio d' Ignazio d' Antiochia, avvenuto a Roma sotto Traiano, commette un anacronismo, perchè l'affresco senza dubbio è del I secolo » (WILPERT, *Le pitture delle catacombe*, text. p. 39).

(1) Sicut monumenta, ita auctores discrepant in hac re; praestat verba quaedam PII FRANCHI DE' CAVALIERI hic subiicere: « Da molti si crede che la nudità imposta ai cruciarii escludesse anche il breve panno onde vediamo coperto N. S. fin già dagli autori della porta di S. Sabina in Roma e del noto avorio del Museo Britannico, d'accordo con quanto riferiscono gli *Acta Pilati*. Ma perchè si sarebbe universalmente negato quel che si pretendeva dagli attori e dai gladiatori, e che si soleva concedere persino ai *damnati ad bestias* come provano gli *Acta S. Theclae*, oltre alcuni monumenti figurati? La cosa non par verosimile, soprattutto poi per il caso che la sentenza non venisse eseguita nel triste campo *servilibus poenis sepositus* (TAC. *Annal.* XV, 60) e al cospetto di poche persone, ma in qualche luogo centrale e con grande concorso di gente (cf. QUINTILIAN. *Declam.* 275, *quoties anxios crucifigimus celeberrimae eliguntur viae*, ubi plurimi intueri, plurimi commoveri hoc metu possint) » (*Bullettino di arch. crist.* a. 1907, pp. 102 sq.). In eandem sententiam convenit Wilpert qui allusionem quamdam ad *damnatos ad leones* vidit in illis tantum Danielis picturis, ubi propheta succinatorio habet lumbos coopertos (op. cit. p. 308) quod bis tantum notatur et quidem in picturis saeculi quarti.

et ad torquendum vel cruciandum potius quam ad caedem adhibitas.

De S. Marciana haec leguntur: *Multitudo quae ad spectaculum confluxerat, coepit clamare ut Marciana martyr obiiceretur ad feras. Ligatur ad stipitem devota Christi virgo.*⁽¹⁾ Leo ferocissimus dimissus nihil ei mali intulit,⁽²⁾ taurus deinde eam tantum vulneravit, tandem a leopardo occisa est.

Tab. 18. Daniel inter leones in suggesto.
(Pictura saeculi I, in coemeterio S. Domitillae).

Id clare probat huius poenae crudelitatem; adhibebantur enim animalia non quidem carnivora, sed quae ira excitata multo crudelius quam ipsi leones et tigres saeviebant in damnatos, quos, exempli gratia, cornibus impetitos, in altum iaculabantur. Hoc in Tyri amphitheatro conspectum est, hoc Lugduni de S. Blandina, et Carthagine ubi, inaudito exemplo, Ss. Perpetua et Felicitas vaccae furiosae obiectae sunt. Ne autem cornua animalium damnati declinare possent, aliquando

(1) *Acta S. Marcianae*, § 6, ap. *Actis Sanctorum*, ianuar. t. I, p. 569.

(2) Dimissus est leo ferocissimus qui cum magno impetu veniens erectas manus in puellae pectus; sanctum martyris corpus odoratus, eam ultra non contigit (loc. cit.).

in rete clauderantur, quod bis factum legimus Lugduni et Carthagine de praefatis martyribus.

Ex antiquis auctoribus et Romano iure damnationi ad bestias parricidae, homicidae et seditiosi erant subiiciendi; ⁽¹⁾ imperii temporibus etiam aliquando hostes in bello capti. ⁽²⁾ Verum

Tab. 19. Mulier bestiis exposita. Fragmentum vasis musei Turonensis.
(Ex Mém. de la soc. nat. des Antiq. de France, an. 1892, p. 103).

his in casibus damnatio ad bestias multo evadebat ceteris suppliciis acerbior, si crucem excipias, ⁽³⁾ immo neque inter primas

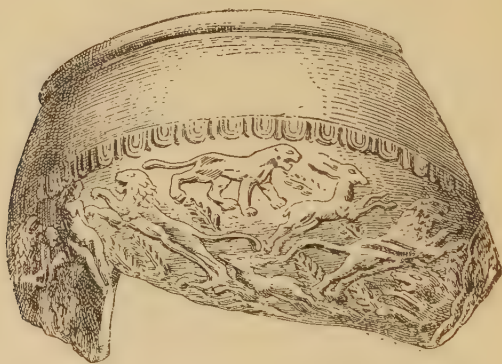
(1) *Digest.* lib. XLVIII, tit. IX, XIX. Cf. CICERO, *Orat. pro Sexto Roscio*, 26.

(2) TACITUS, *Hist.* lib. II, c. LXI; EUTROPIUS, *Hist.* lib. X, c. III; AMMIANUS MARCELLINUS, *Rer. gestar.* lib. XIV, c. II.

(3) « In realtà », ait PIUS FRANCHI DE' CAVALIERI, « la barbarie del supplizio della croce, il *supplicium crudelissimum terribilissimumque* (CIC. *Verr.* V, 165; cf. AUREL. VICT. *Caes.* 41, 4), l'*extremum et pessimum genus mortis* (AUG. in *Ioh. evang.* XXXVI, 8, 4; anche EUSEBIO, *Demonst.* III, 7, 19, la chiama τὴν αἰσχίστην . . . τιμωρίαν; in TERTULLIANO, *De praescr.* 2, l'espressione *cruciatos exitus* denota le morti più dolorose e strazianti), consisteva specialmente nella sua lentezza. La vittima vi perdeva la vita

poenas numeranda: *Iudices*, ait Augustinus, *publicis legibus servientes maioris criminis reos bestiis subigi quam gladio percuti iubent.* (1)

Quaestio iam nobis occurrit ubinam tam venationum spectacula quam supplicium ad bestias et gladiatorii ludi locum habuerint. Veteres antiquitatum romanarum periti non videntur satis distinxisse inter *circum* et *amphitheatrum* circa praefata spectacula. Ut sim brevis, Dempsteri duntaxat verba citabo: « Quamvis autem theatra, circi et alia huiusmodi loca singu-

Tab. 20. Mulier bestiis exposita. Vasis fragmentum.
(Ex DOM. CABROL, *Dict. d'archeol. chret. et de liturg.*, Tab. 90).

lares quaeque, ac proprios ludos haberent, et exercitationes cuique loco accommodatas: tamen eadem saepe omnibus in locis peracta sine discrimine fuerunt». (2) Est scilicet in his verbis cur quaeramus quomodo et ludi circenses in amphitheatro et tragoediae vel gladiatorii ludi in circo fierent. Circus Romuli Maxentii, circo Neronis multo inferior, cuius notabiles adhuc ruinae ad tertium circiter miliarium Viae Appiae conspiciun-

a poco a poco, ciò che Seneca dice (ep. 101, 14) “*per stillicidia* emittere animam”; tanto che schiodata e curata a tempo, poteva riaversi» (*Bullettino di arch. crist.* a. 1907, pp. 81 sq.).

(1) S. AUGUST. *Contra Faustum*, lib. XXII, c. LXXIX.

(2) *Corpus antiq. rom. absolutissimum*, p. 440.

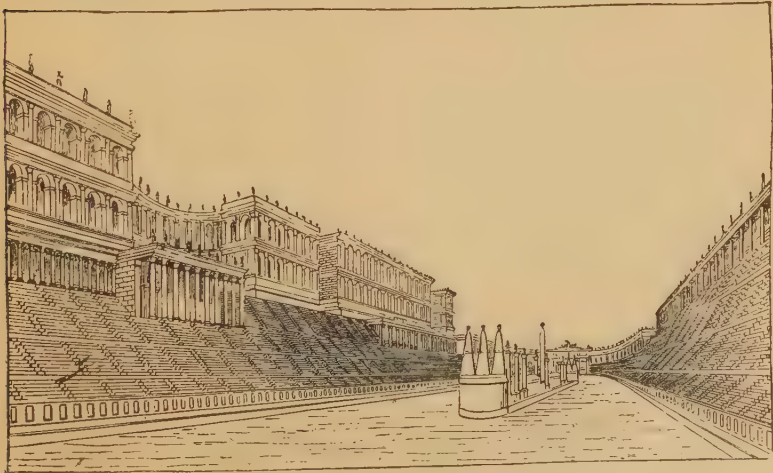
tur, satis ad rem nostram conferret. Sed quid dicendum de maioribus circis?

Nemo non videt quam parum eiusmodi hippodromi scēnicis spectaculis ludisque gladiatoriiis aliisque id genus convenirent, cum exigua tantum pars spectatorum possent ludis gaudere. E contrario in amphitheatris omnes ad unum ludos cernere satis, quocumque in arenae loco agerentur, poterant.

Quod autem omnem dirimit difficultatem illud est, quod nullibi in ruinis hippodromorum inventae sint *caveae* ubi belluae asservarentur; eas vero in superstitibus amphitheatris recognoscere adhuc aliquando licet.

Tab. 21. Damnati ad bestias tauro expositi.
Fragmentum vasis.

Tab. 22. Circi maximi restitutio.

Neque opponatur Neronis persecutione in circo bestiis obiectos Christianos fuisse. Non ita legimus apud Tacitum, quasi eiusmodi spectacula ibi acta revera fuerint, sed in hortis Neronis alios *crucibus affixos*, alios *flammandos ferarum tergis contactos* fuisse videmus. Id quidem non impedit, quominus etiam in circo crucibus fuerint non pauci Christiani affixi, vel etiam combusti, tergis ferarum cooperti ut a canibus laniarentur; verum in hoc nihil ad spectacula solita haberi in amphitheatris attinet. ⁽¹⁾

4. VIVICOMBURIUM. — *Vivicomburium* tardius in usum inductum fuit apud Romanos, ⁽²⁾ licet poena ignis, ut genus torquendi, iam usitata multo ante imperii aetatem inveniatur.

(1) Valde mihi probantur illa quae contra Dufourcq scripsit illustris Dom Lugari, licet de loco S. Petri supplicii aliter ab illo sentiam; ut meus est mos locum magna ex parte citabo: «Ed infatti di tutte quelle rappresentazioni arrecate per esempio dal ch. autore (Dufourcq) nessuna ne fu eseguita nei circhi, ma tutte negli anfiteatri. Tertulliano quando parla dei delinquenti condannati sotto forme mitologiche a chiudere il dramma realmente colla tragica fine dei soggetti che rappresentavano, come quella d'Issione, di Atteone e di Ercole, dice *plane religiosiores estis in cavea* (cf. LUGARI, *L'anfiteatro Flavio rivendicato ai martiri*, *Atti della Pont. Accad. Rom. di archeologia*, serie II, t. VII, pp. 105 sgg.). Svetonio ci narra che le favole d'Icaro, di Parsifae furono rappresentate nell'anfiteatro ligneo fatto costruire da Nerone nel campo Marzio (SVETONIO in *Nerone*, 12): e da Marziale sappiamo che le azioni di Muzio Scevola, di Parsifae, di Orfeo, di Dedalo e di Laureolo, si svolsero nel Flavio anfiteatro. Con qual ragione adunque si potrà dire che per le favole delle Danaidi e delle Dirci la più bella cornice sarebbe stato il circo di Nerone? (MARZIALE, *De spectaculis*) ...

«Del resto studiando bene il passo di Tacito si raccoglie che quell'ecatombe di condannati non fu mascherata da rappresentazioni drammatiche, ma fu mostrata, *ei spectaculo*, al popolo nella sua nuda atrocità, e che Nerone, per rendere più terribile la punizione, vi aggiunse lo scherno, *addita ludibria*, facendo ricoprire i crocifissi, e i condannati al fuoco, di pelli di fiere, perchè morissero fra i morsi dei cani, servendosi poi dei destinati alle fiamme a rischiarare le tenebre notturne, quasi altrettante fiaccole, ed aurigando egli, nel tempo della ferale esecuzione, allegramente nel circo» (*Il Dufourcq e l'anno della morte di san Pietro*, estratto dal *Bessarione*, a. X, serie 2^a, vol. X, fasc. 88, p. 16).

(2) CALLISTRATES, loc. cit.

Primum exemplum Christianos respiciens in martyrio S. Polycarpi habetur (an. 155);⁽¹⁾ sed frequentissimum evadit saeculo III, praesertim in persecutione Decii,⁽²⁾ qua inter alios numerantur martyr Pionius, Smyrnae;⁽³⁾ martyres Lucianus et Marcianus, Nicomediae;⁽⁴⁾ martyres Carpos, Papylos et Agathonices, Pergami.⁽⁵⁾ In persecutione Valeriani, Fructuosus episcopus, Augurius et Eulogius diaconi, Tarracone;⁽⁶⁾ diaconus Laurentius, Romae; et in ultima persecutione prorsus innu-

Tab. 23. Damnati ad bestias. Fragmentum cuppae.
(Ex Sammlung der röm. Denkmäler in Baiern; Abbild. Tab. III).

merabiles martyres combusti sunt: *Omnis sexus et aetatis homines*, ait Lactantius, *ad exustionem rapti: nec singuli quoniam tanta erat multitudo, sed gregatim circumdato igni ambiebantur.*⁽⁷⁾

Mos erat initio ut damnatus expoliaretur, et ligaretur ad palum in suggesto erectum aut etiam clavis configeretur, idque publice, praesertim in circo vel in amphitheatro. Verum, Ter-

(1) *Martyrium Polycarpi* apud RUINART.

(2) EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* VI, 41, 15, 17.

(3) *Passio S. Pionii*, XXI, 2-4, ed. GEBHARDT, p. 113.

(4) *Acta Ss. Luciani et Marciani* apud RUINART, p. 151.

(5) *Martyrium Ss. Carpi, Papyli et Agatonices*.

(6) *Acta Ss. Fructuosi, Augurii et Eulogii*.

(7) *De mort. persec.* c. 15.

tulliani tempore, non amplius elevabatur damnatus super lignorum acervum, sed sarmentis circumdabatur, ita ut *sarmentitii* seu sarmentis digni Christiani vocarentur. ⁽¹⁾ Praeterea incredibile est quot sub formis tantum supplicium inflictum fuerit, cum in arbitrio esset magistratus iure gladii pollentis illud quomodo vellet adhibere. Oleum fervens in cacabo paratur in quo Ioannes Evangelista mergitur, ⁽²⁾ vel pix in qua S. Potamiena moritur; ⁽³⁾ in calce viva merguntur Epimachus et Alexander sub Decio; ⁽⁴⁾

Tab. 24. Martyrium S. Laurentii, gemma sculpta.
(Ex LUPI, *Dissertationi e lettere*, p. 192).

lectus vel sella ferrea candens non amplius ad quaestionem, sed ad extremum adhibetur supplicium. ⁽⁵⁾

Plura cimelia (Tabb. 24 et 25) nobis S. Laurentii supplicii memoriam tradiderunt, sed historice vel maioris apud criticos fit martyrium Petri, Diocletiani imperatoris cubiculo praepositi, qui lente ac membratim in craticula assatus

(1) TERTULL. *Apol.* 50: *Licet nunc sarmenticios et semaxios appelletis, quia ad stipilem dimidii axis revincti sarmentorum ambitu exurimur.*

(2) TERTULLIANUS, *De praescrip.* 36.

(3) EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* VI, 5.

(4) Πυρί ἀσβέστῳ καὶ οὗτοι διεχρόθησα (*Ep. S. Dionysii Alex.* ap. EUSEB. *Hist. Eccl.* VI, 41, 17).

(5) PRUDENTIUS, *Peri Stephanon*; II.

est.⁽¹⁾ Eodem modo narrat Eusebius plures martyres absumptos fuisse Antiochiae in eadem persecutione,⁽²⁾ et Timotheum quam lentissime in urbe Gaza crematum.⁽³⁾ A Lactantio denique scimus, anno 309, Galerium novum lente urendi martyres modum invenisse, nimirum inter ardoris cruciatibus, aspersio-nibus aquae frigidae aut eiusdem deglutionibus impedire, quo-minus patientes festinanter expirarent; unde obtinuit ut tantum supplicium per integrum diem aliquando perduraret.⁽⁴⁾

5. CRUX. — Crux, uti iam dixi, fuit teterrimum supplicii genus cui servi vel infimae sortis homines subiiciebantur. Post

Tab. 25. Martyrium S. Laurentii. (Saeculi iv numisma).

crucem Domini nobilissima venit crux Petri, cui Origenes affirmat inverso capite fuisse Apostolum affixum.⁽⁵⁾ Hoc pro-fecto veri est simillimum, licet antiquiores auctores nihil de hoc innuant, ne Tertullianus quidem, qui Petrum dicit pas-

(1) EUSEB. loc. cit. VIII, 6.

(2) EUSEB. loc. cit. VIII, 12.

(3) EUSEB. *De mart. Palest.* 13.

(4) *De mort. persec.* 21. Notabilia sunt haec PAULI ALLARD verba: « Deux tendances, à cette époque de guerre à outrance, se partagent l'esprit des persécuteurs: tuer vite, pour tuer beaucoup; tuer lentement, pour faire beaucoup souffrir. La peine du feu se prêtait également à l'une et à l'autre » (*Dix leçons sur le martyre*).

(5) EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* III, 1.

sum esse ut Dominus Christus scilicet crucifixum: « Petrus passioni dominicae adaequatur ». ⁽¹⁾ Ceterum huiusmodi crucifigendi modi testes sunt luculentissimi Seneca ⁽²⁾ et Iosephus Flavius: ille enim affirmat, se revera vidisse inverso capite crucifixos, idque tempore Neronis, procul dubio anno 64; iste autem narrat a Romanis militibus ita captivos Iudaeos cruci fuisse affixos ante muros Ierosolymae: *προσθήλουν ... δι' οργήν καὶ μίσος τοὺς ἀλόνται.* ⁽³⁾

Initio saeculi II, Simeonem Ierosolymitanum episcopum sub Traiano legimus crucifixum; ⁽⁴⁾ deinde initio saeculi III, praeter ea quae Iustinus, Tertullianus, Clemens Alexandrinus passim scripserunt, ⁽⁵⁾ haec in Minucio Felice invenimus quasi ab ethnico viro in Christianos verba prolata: *iam non sunt adorandae (vobis) cruces, sed subeundae* (*Octav. 12*). Cyprianus quoque loquitur de crucifixione veluti de supplicio usitatissimo. ⁽⁶⁾ Eusebius, denique, enumerans solemnes poenas, quibus mulctati sunt in ultima persecutione Christiani, haec scribit: *ἄνδρες ἀνατλάντες πῦρ* (*vivicomburium*) *καὶ σίδηρον* (*animadversio per gladium*) *καὶ προσηλώσεις* (*cruci affixio*), *θήρας τε ἀγρίους* (*damnatio ad bestias*) *καὶ θαλάττης βυθοὺς* (*submersio*). ⁽⁷⁾ In hac ultima et magna persecutione, memoria certissima ad nos pervenit de pluribus fidelibus hoc supplicio afflictis, inter quos Claudius Asterius et Neon, ⁽⁸⁾ Timotheus et Maura coniuges, qui, alter versus alterum cum essent crucifixi, se in-

(1) TERTULLIANUS, *De praescr.* 36; *Scorpiace*, 15.

(2) *Consol. ad Marcian.* 20, 3. Male tamen inde quis inferret, S. Petrum anno 64 occisum fuisse quia Seneca anno 65 amplius non viveret. Quod idem esset atque dicere neminem post annum 64 Christianum capite inverso crucifixum fuisse.

(3) *Bellum Iudaicum*, V, 11, 1.

(4) HEGESIPPUS in EUSEB. *Hist. Eccl.* III, 32.

(5) S. IUSTINUS, *Dialog. cum Tryph.* 110; TERTULL. *Apolog.* 31; CLEMENS ALEX. *Strom.* 11.

(6) *De hab.* 6: *Quando ... cruces ... patitur; De bono patientiae*, 12: *bestiae, ignes, cruces omnia poenarum genera perferenda.* Cf. *Ep.* 55, 9.

(7) *Hist. Eccl.* VIII, 14, 13.

(8) *Passio Ss. Timothei et Maurae* in *Acta Ss.*, Bollan. 1 maii, p. 376.

vicem sustentando contra sitim, somnum viriumque defectio-
nem, novem dies in vita perdurarunt. (1)

Ut e scriptoribus colligitur, crux non fuit generatim alta ut
plerumque repraesentatur: *crux*, ait Tertullianus, *cum antemna...*
sua et cum illo sedilis excessu; (2) sedile scilicet qui ad figendum
cruci damnatum inserviebat. Hinc est etiam quod in *Actis*
Ss. Timothei et Maurae, Mauram legimus ipsammet se ad
crucem disposuisse ut ad illam ligaretur: ὁρθία ἔστη ἐπὶ τὸν
σταυρόν; idque explicant expressiones: *exsilire*, *excurrere*, *in-*
scendere, *ascendere crucem*, τὸν σταυρόν ἐπιβαίνειν. (3) Dixi ut *liga-*
retur, nam non erat ordinarius mos ut clavis cruci figeretur

Tab. 26. Gemma sculpta.
(Ex DALTON, *Catalogue*,
tab. 1, n. 43).

Tab. 27. Gemma sculpta. (Ex GAR-
RUCCI, *Storia*, tab. 479, n. 15).

damnatus, quo in casu parum potuisset vivere, ad summum
duos dies. De parva crucis statura illud quoque est argumen-
tum, quod a canibus et lupis cadavera e crucibus pendentia
non raro laniabantur. (4)

Crux, denique, suppedaneo videtur instructa fuisse, licet
auctores de eo non satis perspicue loquantur. Monumenta par-

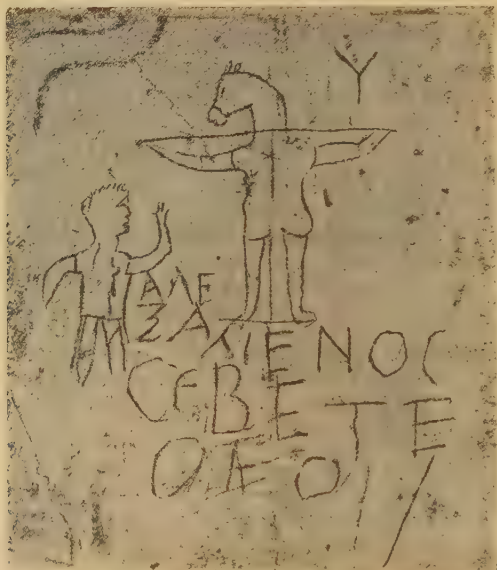
(1) *Act. sincera* ap. RUINART, p. 281.

(2) *Ad nat.* I, 12; IUSTIN. *Dial. cum Tryph.* 91: τὸ (ξύλον) ἐν μέσῳ
πηγνύμενον ... ἐφ' ᾧ ἐποχοῦνται οἱ σταυρούμενοι. Cf. IREN. *Contra haeres.*
II, 24, 4. Sedile igitur sive parvum suggestum, quod in antiquis minia-
turis ad pedes crucis vel furcae conspiciamus, probabiliter non est, ut recte
clar. Pius Franchi observat, mera artificum fictio, idque prorsus erat ne-
cessarium si crux defigi debebat antequam damnatus ei alligaretur (v. *Il*
Menologio di Basilio, tavv. 84, 427).

(3) Cf. N. Bull. d'arch. crist. a. 1907, pp. 97-98.

(4) APULEIUS, *Met.* VI, 32: *sustinebit patibuli cruciatum cum canes et*
vultures intima protrahent viscera. Cf. MANETHO, IV, 197.

vam afferunt huic quaestioni lucem; si duas gemmas excipias (corneolas) crucifixum prae se ferentes, quae tribus primis saeculis a nonnullis auctoribus adscribuntur. Earum altera Christum refert terram pedibus tangentem, altera vero et crucem parum elevatam et subpedaneum exhibet; ambae denique de nuditate damnatorum testantur. Sunt qui dubitent num gemmae istae

Tab. 28. Crucifixum blasphemum. (Saec. II-III).

revera crucifixum Domini repraesentent; sed inconsulto, nam in priori (quae in Tab. duplo maior est) legitur: ΙΝΘΥC, et in posteriori: ΕΗΧΟΡΕΤΟC (Ἰησοῦς Χριστός). De aetate potius esset quaestio instauranda, sed hoc volumen secundum spectat. In ceteris monumentis crucifixum non apparet, nisi saeculo ineunte sexto; sed exempla huius aetatis recentiora sunt quam ut quid certi ex eis conicere possimus. Restat nihilominus crucifixi contumeliosam et blasphemam imaginem quondam ab illustri P. Garrucci S. I. inter inscriptiones

parietum Palatini stylo descriptas inventam, hodieque in museo Kircheriano positam (Tab. 28). Haud dubium ibi aliquid suppedaneo respondens conspici.

Non semper qui cruci affixus erat lanceae ictu conficiebatur, rarissime vero crura frangebantur.⁽¹⁾

6. DECOLLATIO. — Decollationis seu detruncandi capitis supplicium non uno infligebatur modo apud antiquos, eratque supplicium nobilium Romanorumque civium.

More maiorum, Romae decollationem verberatio praecedebat et quae plerumque non fiebat publice, in qua damnatus aut pendens, aut ita alligatus erat ut minime pedibus consisteret corpusque liber esset; secus ad primos verberum ictus cecidisset. Variis ceterum modis, in Oriente haec verberatio adhibebatur, semper tamen ita, ut corpus rei percutiendi prorsus esset suspensum neque se vertere posset.⁽²⁾

Tab. 29. Gemma sculpta. (Ex W. KING, *Antique gems*, p. 352).

(1) ORIG. in *Matth.* ser. 140 (MIGNE, *P. G.* XIII, 1793): *Non iussit ... percuti sub alas corporis ... quod faciunt aliquando qui condemnant eos qui in maioribus sceleribus sunt inventi.* Plura de hac re habentur in *N. Bull.* loc. cit. ad quod brevitati consulens remitto studiosos.

(2) Temperare nequeo quominus huc transferam doctissimam Pii Franchi notam quamdam (in *N. Bull.* loc. cit. p. 81) mire argumentum illustrantem, atque ab his Lactantii verbis incipientem: « *si quis esset verberandus, defixi in stabulo pali quattuor stabant ad quos nullus unquam servus distendi solebat* (*De mort. pers.* 21). L'uso dei quattro pali o piuoli è d'origine orientale (cf. e. g. MASPERO, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, *Les empires*, Paris, 1899, pp. 411, 415). I Greci e i Romani solevano legare ad una colonna chi doveva essere flagellato (HYPERID. ap. Poll. 3, 79: *κρεμάσας εκ τοῦ κίονος* [cf. PHILEAS ap. EUS. *H. E.* VIII, 10, 5] *ἐξέδειρεν*; ARTEMIDOR. *Oneirocrit.* 1, 78: *προσδεθεῖς κίονι πολλὰς ἐλπίδας πλῆγας*; PLAUT. *Bacch.* 4, 7, 25: *astringite ad columnam fortiter*). Nè occorre ricordare la colonna alla quale sarebbe stato flagellato N. S. e che già nel iv secolo mostravasi ai pellegrini in Gerusalemme (HIERON. ep. 108: *columna ecclesiae porticum sustinens ... ad quam vinctus dicitur flagellatus [Christus]*; PRUD. *Ditt.* 161: *columnae [annexus] tergum dedit flagellis ... Perstat adhuc templumque gerit veneranda columna*). Alcuni itine-

Decollatio fiebat per gladium (honoris causa?); ascia, ex praescripto legis, non poterat adhiberi neque ullum aliud instrumentum. ⁽¹⁾ Reus aut flexis genibus, aut ad palum columnamve applicatum percutiebatur. Extant aliqua monumenta hoc commemorantia supplicium, nempe pictura quaedam in domo Caelimontana a P. Germano inventa, ubi decollatio Crispi, Crispiniani et Benedictae exhibetur (Tab. 30).

Ex non paucis picturis coemeterialibus adhuc extantibus illud certo conficitur: Christianos de industria martyrii reprae-

Tab. 30. Martyrium Crispi, Crispiniani et Benedictae.
(EX P. GERMANO, *La casa Caelimontana*, p. 326).

sentationes pro viribus vitasse, neque ideo quidquam eiusmodi apparere ante saeculum quartum. Cuius rei ratio non est hic

rari (THEODOSIUS, p. 141, 14; ANTONINUS PLAC. p. 174, 6, ed. Geyer) dicono che il marmo conservava l'impressione del petto e delle braccia del Salvatore. Di qui si vede quanto si allontanino dalla tradizione antica quegli studiosi, anche moderni, i quali (tratti in inganno dalla reliquia che si conserva nella chiesa di S. Prassede) si rappresentano il Salvatore avvinto ad una colonnetta di pochi palmi (ROHAULT DE FLEURY, *Mémoire sur les instruments de la passion*, Paris, 1870, pp. 264-267; E. BEURLIER in VIGOUROUX, *Dictionnaire de la Bible*, s. v. *flagellation*, col. 2282). La vittima legata così sarebbe caduta a terra sotto i primi colpi». Hucusque praelaudatus auctor.

(1) ULPIAN. in *Digest.* XLVIII, XIX, 8.

aperienda, sufficiat in praesenti notare Tab. 30 esse primam martyrii repraesentationem in arte Christiana et ad tempora Iuliani imperatoris (361-363), vel paulo posteriora pertinere.⁽¹⁾

Aliud monumentum Damasianae fortasse aetatis alium praebet modum decollandi: nempe reus erectus, manibus retro in vinculis, ad columnam applicatus cernitur, ictum expectans (Tab. 32).

Cum ibi de martyrio S. Achillei agatur, primum est supponere aliam adfuisse columnam ciborium sustentem quae

Tab. 31. Decollatio S. Menae. Anaglyptum eburneum musei Britannici.
(Ex Dom CABROL, *Dict. d'arch. chrét. et de liturg.*, vol. I, col. 426, tab. 72).

martyrium Nerei (illius in vita et in morte comitis) effectum prae se ferret.

Multi Christiani hoc decollationis subierunt supplicium iam inde a saeculo I, quo Apostoli Gentium primum memoria occurrit, deinde autem recensentur Flavius Clemens consul, omnesque viri illi nobiles in quos Domitianus crudelissime animadvertit;⁽²⁾ saeculo autem secundo Iustinus eiusque socii et discipuli, plures martyres Lugdunenses, martyres Scillitani,

(1) Cf. LECLERCQ, *Dict. d'arch. chrét. et de lit.*

(2) DION CASS. LXVII, 13. Ad hos martyres Apocalypsis illa videntur alludere: *Vidi subtus altare animas intersectorum*, in textu graeco: *animas decollatorum*, ψυχὰς τῶν ἐσφαγμένων (VI, 9). Cf. SÜETONIUS, *Domit.* 15

senator Apollonius aliique; saeculo tertio inter innumeros pariter miles Besa, foeminae Amonnarium, Mercuria et Dionysia, Alexandriae; pontifex Syxtus II cum quattuor diaconis, Feli-

Tab. 32. Martyrium S. Achillei. Fragmentum columnae in basilica S. Petronillae inventum.

cissimus et Agapitus item diaconi, Romae; S. Cyprianus episcopus, Montanus et Lucius, Carthagine; Marianus eiusque innumerabiles comites. (1) Innumeri etiam decollati fuerunt in ultima persecutione, in qua magistratus ad hoc supplicium videntur recurrere non propter qualitatem personarum, sed quia expeditius agebatur, praesertim cum multi necandi essent; (2) itaque flagellatio tunc omittebatur, quippe quae in Actis authenticis minime commemoratur, et saeculo III obsolevisse videtur. Demum in Aegypto, iure non obstante contrario, etiam securis ad decollandum adhibita est, (3) qui quidem supplicii modus non ita ab illo differebat more qui medii aevi tem-

pore, nec non ultimis ante Gallicarum rerum turbationem saeculis, apud fere omnes Europae populos viguit.

Circa decollationem S. Syxti II eiusque diaconorum aliqua notanda veniunt. Decollatio quoque *animadversio* vocabatur, ac

(1) Vide eorum *Acta* ap. RUINART.

(2) EUSEB. *De mart. Pal.* 9.

(3) EUSEB., *Hist. Eccl.* VIII, 12, 1.

proinde animadvertere etiam capite damnare significavit, unde decollatio a Pontio diacono *ictus solitae animadversionis* nominatur. De huiusmodi significatione nullum esse potest dubium si verbis quibus S. Cyprianus mortem Syxti II nuntiavit (Ep. 80) attendatur: *Xystum autem in cimiterio animadversum sciatis VIII id. august. die, et cum eo diaconos quattuor*. Cum autem certissime constet de S. Syxti II morte per decollationem, verba etiam edicti Valeriani clarescunt ab ipso S. Cypriano relata (loc. cit.): *Episcopi, presbyteri et diaconi incontinenti animadveruntur*. (1)

7. DEMERSIO ALIAQUE SUPPLICIORUM GENERA. — Restat ut de *demersione* loquar, supplicio ex Romano antiquo iure parricidis reservato, (2) quodque imperatorum tempore non amplius vigeat. (3) Arbitraria igitur sententia et contempto iure Christiani ita sunt occisi; nulla enim lex nullumque edictum eiusmodi praecepit supplicium. Narrat Eusebius, anno 303, innumerales Christianos compeditos, scaphis impositos mediosque in fluctus perductos, submersos fuisse. (4) Romae, anno 304, duo martyres e Tiberino quodam ponte praecipites dati sunt. (5) In Aegypto non pauci eodem fere tempore in mare deiecti; (6) neque defuerunt qui eodem modo atque olim parricidae necati fuerint. (7)

In ultimis persecutionibus, sub Diocletiano scilicet, Maximiano, Galerio, Maximino Licinioque, omnes excogitati sunt excrucianti necandique modi; quin et antiqua strangulandi con-

(1) Hoc idem et ius romanum habet ut patet ex illo Ulpiani (*Digest.* XLVIII, 19, 8, 1): *animadverti gladio oportet, non securi*.

(2) MODESTINUS in *Digest.* XLVIII, IX, 9. Cf. *Cod. Iustin.* IX, XVII, 1.

(3) PAULUS, *Sentent.* V, XXV.

(4) EUSEB. *Hist. Eccl.* VIII, 8.

(5) *Acta Ss. Beatricis, Simplicii, Faustini* in *Act. Sanct., Iulius*, t. VII,

p. 47.

(6) EUSEB. loc. cit.

(7) EUSEB. *De mart. Pal.* 5, 1; S. IOH. CHRYSOS. ap. *S. Iulianum*, 3, ap. MIGNE, 50, 671. Cf. *Pass. S. Vincentii*, 11, ap. RUINART, p. 328: *iusti cadaŕer insuitur ... cervice tenus constipatum*; *Act. Asterii* etc. 5 ap. RUINART, p. 235.

suetudo,⁽¹⁾ quae omnino imperii temporibus obsoleverat, cuique servi tantum manserant obnoxii;⁽²⁾ et *horribilis de saxo iactus deorsum*, ut verbis utar Lucretii,⁽³⁾ quod quidem supplicium, post Claudium, expressis verbis in iure vetabatur: *non potest quis sic damnari ut de saxo praecipitetur*.⁽⁴⁾ Denique, quidquid apud Orientales vigeret ad reos puniendos aptum, id a Romanis magistratibus adhibitum legimus; et incredibile prorsus videtur quod in sua *Ecclesiastica Historia* de hoc argumento narrat Eusebius. Iam Cyprianus cuidam Africae magistratui crudelitatem exprobrabat, quod usitatis torquendi modis minime contentus, novas exquisitasque poenas effingeret;⁽⁵⁾ sed Eusebius ad exempla descendit. Antiochiae, Romanus diaconus, post linguae obscissionem, laqueo conficitur; item Nicomediae Dorothea et Gorgonius; in Arabia fideles securis ictibus necantur; in Cappadocia, iis crura franguntur; in Mesopotamia suspenduntur, capite super lentissimum ignem inverso; Alexandriae, naso, auribus et manibus decurtantur; in Ponto, fidelibus frustula harundinea inter ungues et carnem immittuntur, plumbum liquidum tergis perfunditur, interiora laniantur; in Thebaide testulis vitreis excoriantur; mulieres nudatae atque capite inverso machinis appensae in aerem elevantur; viri, pedibus ad ramos violenter invicem approximatos alligati, per medium corpus dividuntur,⁽⁶⁾ atque haec speciminis causa. Hinc patet quod nequeat ad parvam

(1) SALL. *De coni. Cat.* 55; LIV. I, 26; CIC. *pro Rabirio*; VALER. MAX. V, 4; VI, 3. Loci Livii et Ciceronis ab aliquibus de cruce intelliguntur. Cf. MOMMSEN, *Römisch. Strafrecht*, p. 918, not. 6; p. 921, not. 1.

(2) COD. THEOD. IX, 12, 1: *si servum (dominus) suspendi laqueo praeceperit*. Hoc supplicium privatim infligebatur.

(3) LUCRET. 3, 1016.

(4) MODEST. *Digest.* XLVIII, 15, 25, 1. Hoc supplicium in Oriente tantum revivixit, ubi *βάραθρον* vocabatur quod Romae Tarpea Rupes erat. Vox tamen *barathrum* prout in Damasiano quodam carmine nominatur, mittitur (Eutychius) in *barathrum* (IHM. ep. 27, p. 32) pro *mare* fortasse aut *flumen* putatur a criticis esse accipienda.

(5) CYPR. ep. ad *Demetrianum*, 12.

(6) EUSEB. *De mart. Palest.* 11, 4; *Hist. Eccl.* VIII, 6, 5, 8, 9, 12; VI, 41.

nullamve authenticam documentorum dignoscendam veluti canon stabiliri narratio de inauditis et illegalibus suppliciis quibus addicti fuerint martyres, nisi sedulo tempora omniaque adiuncta expendantur.

Tab. 33. Quadraginta martyres Samariae. Tabella eburnea.
(Ex BODE VON TSCHUDI, *Beschreibung*, tab. 57, n. 440).

Tab. 33 quadraginta milites Samariae exhibet martyres, qui, ut notum est, post ora saxo contusa, per integram noctem in stagno congelato expositi sunt, anno circiter 320 in persecutione Licinii. Cuius repraesentationis imago parvae tabulae inest eburneae quae ad aevum Iustiniani pertinere potest.

CAPUT III.

De Sepulcris.

ART. I. — De sepulcris generatim, et praesertim
de Romanis sepulcris.

NEMINI dubium est, usum cadavera sepeliendi integra communem apud antiquissimos quosque populos fuisse, atque ritum quemdam sacrum extitisse.

Aegyptii et plerique Orientales populi cum defunctis quasi vivere consueverant,⁽¹⁾ atque parentum cadavera in domibus religiose asservabant. Statim atque aliquis e vita excederat, coniuncti ei oculos claudebant, inertia osculantes labia quasi animam excipere vellent; deinde lotum corpus et aromatibus pretiosisque oleis perfusum linteis candidis involvebant, aliquando pannis auro intextis et acu pictis: brevi, nihil negligebatur ut aut naturalis corruptio quam longissime retardaretur, aut omnino impediretur.

Mores isti in vitae futurae desiderio et fide radicem habebant. Picturae enim sepulcrales Aegypti, sicuti ars funerea Etrusca, et lateres efficti destructarum Assyriae urbium, in fide humani generis confirmanda circa hoc universale dogma mire concordant. Neque ab eo alieni Romani fuere; immo apud eos, sicut apud Carthaginienses, nihil poterat cuiquam gravius contingere quam sepultura privari, propterea quod id, iuxta religiosam il-

(1) SERVIUS in 5° lib. *Aeneid.* affirmat, morem Romae fuisse, antequam lex XII tabularum promulgaretur, defunctos in ipsa sepeliendi domo ubi vitam degerant; cui consonat versus ille Vergilii:

Sedibus hunc refer, et conde sepulcro.

lius temporis doctrinam, aut semper, aut longum ad tempus a beatorum consortio excludebat. Quapropter saepe antiqui etiam erga hostem hoc obibant officium: sic, exempli gratia, legimus fecisse Annibalem erga Flamini cadaver,⁽¹⁾ et consulem L. Corneliū erga Carthaginiensem ducem Annonem;⁽²⁾ et licet servi, secundum *ius gentium* ut intelligebatur illis temporibus, nullam habere sepulcri communionem cum liberis civibus possent aut privatam sepulturam, sacer nihilominus sepulturae eorum locus habebatur:⁽³⁾ ex quo obviū fit sensus illorum verborum Quintiliani in sua quinta *Declamatione*: « Hinc ille venit effectus quod ignotis cadaveribus humum congerimus ». Neque admittendum quod Senecae tributum legimus: « Non defunctorum caussa, sed vivorum inventa est sepultura, ut corpora et visu et odore foeda submoverentur ».⁽⁴⁾ Certe sunt hominis stoici verba ista, unius scilicet illorum qui satis tunc cadavera cooperta putabant, cum erant sub dio, neque Senecae incongrua dici queunt; at omnes norunt quam parum in hoc sibi Stoici constiterint.

Sub finem Reipublicae, Romae fere universalis usus cremandi corpora defunctorum evasit. Verum si id ex temporum philosophicis doctrinis iudicare velimus, nullam impietatis cogitationem potuisse hunc inducere aut suggerere usum concludamus oportet; quamquam impietas multorum animos iam tunc pervaserat Romae. Animus enim a multis eiusdem naturae atque ignis putabatur,⁽⁵⁾ qui illum facilius vi flammae de corpore

(1) TITUS LIVIUS, *Liber III Decad.*

(2) VALERIUS MAXIMUS, lib. 5, c. 1.

(3) ARISTO apud ULPIANUM, *Lege 2, ff. de religione et sumpt. funer.*

(4) *Lib. de remed. fortuitorum.*

(5) « Heraclitus », ait Servius (in 11° *Aeneid.*), « qui omnia vult ex igne constare, dicit debere corpora in ignem resolvi ». « Romani », teste eodem Servio (in 3° *Aeneid.*), « contrafaciebant comburentes cadavera, ut statim anima in generalitatem, idest in suam rediret naturam » (cf. OVIDIUM, lib. I *Trist. Eleg.* 4; LACTANTIUM, lib. 2, c. 10; QUINTILIANUM, *Declamat.* 10). Plinius autem, qui Epicuri de grege fuisse videtur, sic *ista puerilium*, ut eius verbis utar, *deliramentorum commenta* explicabat: « Post sepulturam variae manium ambages. Eadem enim vanitas in futurum etiam

exire pro certo habebant. Quamobrem in Plinio legimus rogi honorem non nisi ratione usis concessum, infantes vero noctu sepultos fuisse. Ceterum ipse Plinius parum antiquum morem cremandi cadavera Romae suo tempore fuisse, eumque a bellis in longinquis regionibus gestis initium habuisse affirmat. « Ipsum cremare apud Romanos non fuit veteris instituti; terra condebantur . . . At postquam longinquis bellis obrutos erui cognovere, tunc institutum. Et tamen multae familiae priscos servavere ritus, sicut in Cornelia nemo ante Syllam dictatorem traditur crematus ». ⁽¹⁾ Atque haec fuit extrema ipsius Syllae voluntas, legem talionis, quod Marii cadaver e sepulcro erui iussisset, timentis, ut a Plinio item scimus.

Quomodocumque sit, hic usus, in XII Tabularum lege inclusus, si initio quidem imperii invaluit ac poene dominatus est, parum tamen fuit duraturus; neque unquam in Gallo-Romanis regionibus et alibi praevalere potuit. ⁽²⁾ Praeterea, in ipsa Urbe, Marco Aurelio imperante, arcae marmoreae seu sarcophagi coepti

se propagat, et in mortis quoque tempora ipse sibi vitam mentitur: alias immortalitatem animae; alias transfigurationem; alias sensum inferis dando, et manes colendo deumque faciendo, qui iam etiam homo esse desierit » (lib. 7, c. 56). Postremo pyra obsequium redditum defuncto habebatur honorque non mediocris; quapropter talis negabatur honor sibi mortem irrogantibus, quippe qui, cum impii essent in semetipsos, scelestissimi inter omnes existimarentur: *Sepelierunt Aiucem*, narrat Philostratus in *Heroicis*, *corpus eius in terram ponentes, cum Calchas censuisset, fas non esse eos igne comburi qui se interfecissent*. Idemque de cadavere Meonis regis actum est, qui animam sibi ademit:

Vetat igne rapi, pacemque sepulcri
Impius ignaris nequicquam manibus arcet.

(STATIUS, lib. 3 *Thebaid.*).

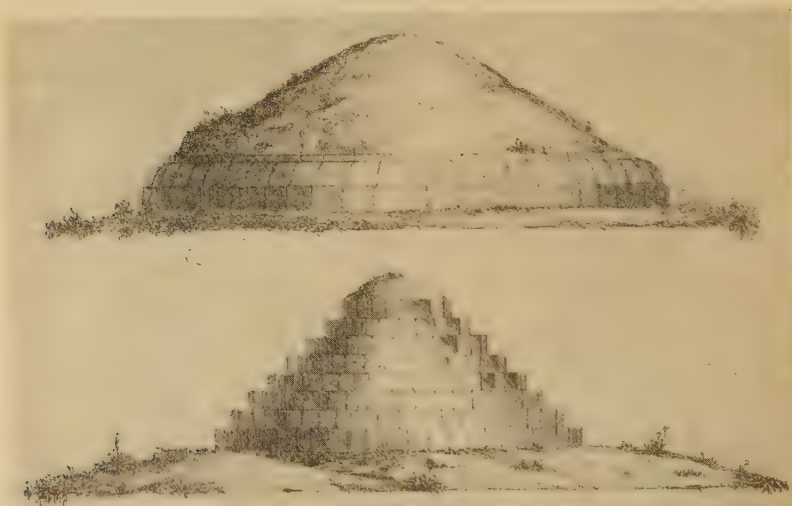
Sed vel apud infimos homines hoc vigeat, nam in statutis cuiusdam funerarii collegii Lanuvii constituti inter servos, hoc praescriptum legitur: *Item placuit quisquis ex quacumque causa mortem sibi adsciverit eius ratio funeris non habebitur*. (Inscriptio haec integra infra reproducetur). Mirum nostrae aetati exemplum: sentit homo se scelus committere sibi letum inferens!

(1) PLIN. *Hist.* lib. 7, c. 54.

(2) *Hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito.*

sunt adhiberi non solum ad ossa igne arefacta, sed etiam ad cadavera integra recondenda; (hoc alterum praesertim propter Christianorum exemplum), atque exinde passim ita hic usus increvit, ut cremationem prorsus duo post saecula submoveret. ⁽¹⁾ Quare Macrobius, qui saeculo v floruit, scribere potuit: *Urendi corpora defunctorum usus nostro saeculo nullus est* (*Saturn.* VII, 7).

Crematio in Oriente parum usitata fuit, apud populos autem Phoenicios nefandum crimen habebatur.

Tabb. 34-35. Tumuli.

Prisca sepulcri forma, apud populos Japheticos, erat simplex terrae aut lapidum acervus cadaver obruens, qui tumulus vocabatur: *Terrae congestio super ossa tumulus dicitur.* ⁽²⁾ Hic modus ad aevum attinet heroicum nec videtur apud Romanos regum aetatis in more fuisse. Tardius ingentes tumuli Horatiorum Curiatorumque fratrum prope Urbem apparent, iique

(1) Egomet notare potui in quibusdam columbariis aevi Antonini, paucis abhinc mensibus inventis apud Romam, loculos pro integris corporibus alternatim dispositos cum urnis cinerariis.

(2) SERVIUS, *Aeneid.* m, 22.

ab antiquissimis tumulis Etruscae Ceretanae necropolis fere nihil differunt. Figurae hic propositae me omni descriptione facienda eximunt; notandum tamen ipsas ideam innuere Aepiti tumuli (apud Pheneam), secundum illa Pausaniae verba: γῆς χώρα..... λίθου κρηπίδι ἐν κ'κλῳ περιεχόμενον. (1)

Conus naturalem exhibet transitum ad pyramidem, de quo non sunt verba Servii omittenda: « Apud maiores nobiles aut sub montibus altis, aut in ipsis montibus sepeliebantur. Unde

Tab. 36. Sepulcra Horatiorum fratrum. (Status hodiernus).

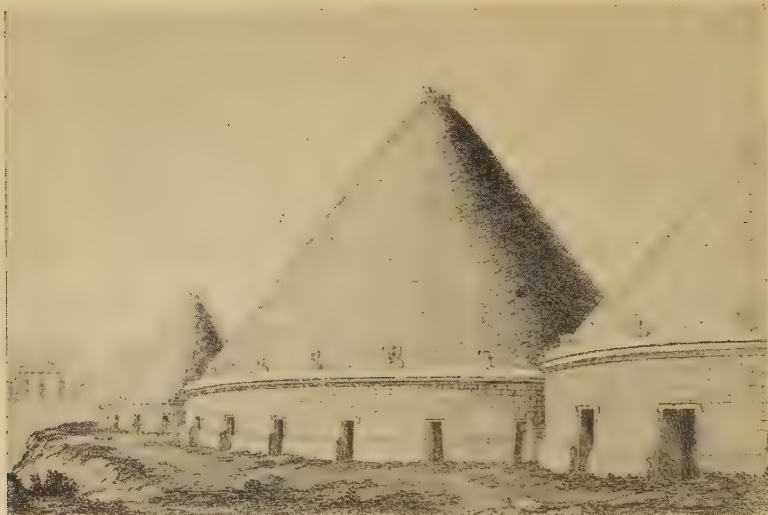
natum est ut super cadavera pyramides fierent »; (2) hoc autem auctor dicebat de illis agens Vergilianis versibus:

Fuit ingens monte sub alto
Regis Dercenis terreno ex aggere bustum
Antiqui Laurentis opacaeque ilice tectum.
(*Aeneid.* lib. XI, 849-50-51).

Illi igitur petrarum montes, hominum labore aedificati, quas pyramides dicimus Aegyptias, non sunt aliud nisi sepulcra,

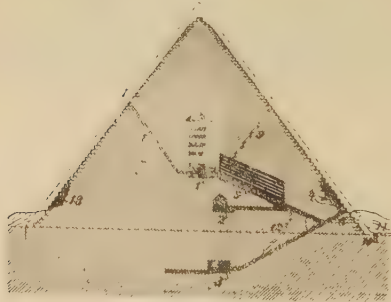
(1) VIII, 16, 2.

(2) *Aeneid.* 846.

Tab. 37. Tumuli Ceretani.

quorum C. Cestii marmorea pyramis quae apud Romam, extra S. Pauli portam statim occurrit oculis, minuscula est imitatio, nobiliori tamen extracta materia.

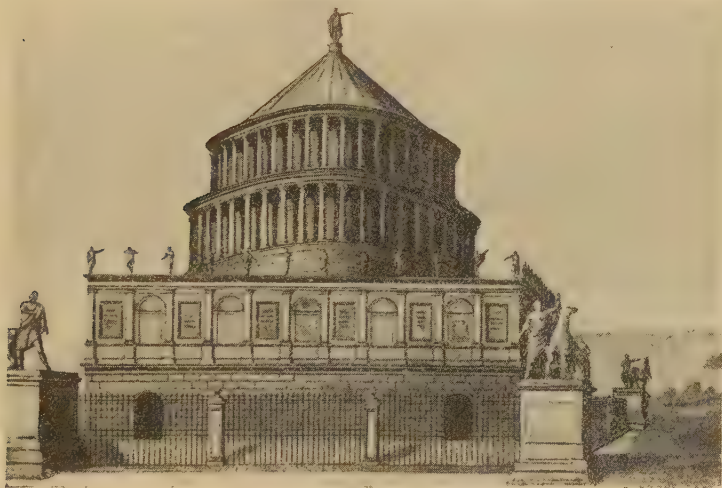
Tab. 38. Sectio pyramidis Cheopsis.

Talis etiam multorum sepulcrorum, iuxta Appiam viam, forma fuit. Ista insuper alium immutationis gradum prae se ferunt; in eis scilicet pyramis cum mausoleo coniungitur. (1) Mausoleum autem dicitur immane quoddam sepulcrum cylindraceum ac in

conum desinens, nomen autem a Mausolo rege Orientali sortitum, eo quod, ut Strabo testatur (V, III, 8), regi illi

(1) HOMERUS, *Iliad.* VI, 419.

ab amatissima eius sponsa Artemisia splendidum et ingens constructum est sepulcrum, quod posteri ab eius nomine mausoleum vocarunt. Augustus primo, posteaque Hadrianus Mausolum imitati sunt, eorumque moles adhuc admirantur visitatores Urbis. Prioris quidem sepulcrum in plebeium deformeque theatrum conversum est; posterioris autem monumentum, multis iam abhinc saeculis, in propugnaculum sta-

Tab. 39. Mausolei Hadriani restitutio. (Hodie *Castel Sant' Angelo*).

tivumque praesidium mutatum, Sancti Angeli Castellum, ut apprime notum est, nuncupatur.

Mausoleum generatim gradatae pyramidis formam reddit, quae forma pegmatis funebris propria erat: hoc saepe phari adspectum quoque habebat, ut indicaretur, fortasse, defuncti gloria hac in vita resplenduisse sicuti pharus in tenebrosa nocte. Pharus ergo gloriae symbolum in quibusdam numismatibus consecrationis imperialis conspicitur, praecipue ad veros ac pseudo-Antoninos pertinentibus. Denique pharus non deest in Christianis titulis, at aliud tunc significat alio loco explicandum.

Sane in hoc consistit potissimum inter Etrusca et Romana sepulcra discrimen; quod in istis omnes exterius sumebantur formae, in illis nihil renidebat foris, intus vero monilia deponebantur cum corporibus, arma, vasa pretiosa, omnia denique quibus solito ac libenter in vita mortui utebantur. Praeterea statuae, epitaphia, picturae intus tantum positae:

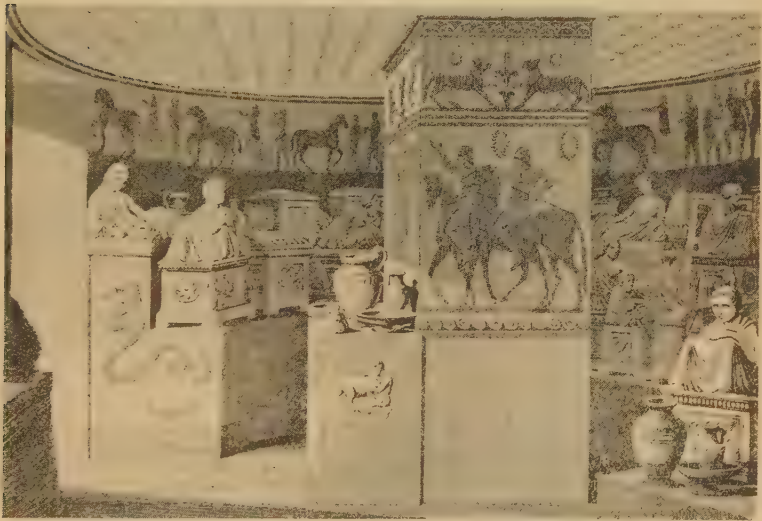
Tab. 40. Sepulcrum Priscillae. Sepulcrum Getae in via Appia Antiqua formam phari referens. (Restitutio architecti Canina).

perinde ac si defuncti adhuc viverent deque illis ornamentis gaudere possent.

Haec denique omnia semel clausa numquam oculus humanus conspicerere poterat; proindeque illius temporis artifices aliquando longum insumebant tempus in sepulcris exornandis benignam impendentes ingenii venam qua praestabant, quin unquam eorum opus a posteris posset laudari. Ars autem plerumque defunctum respiciebat, pictura praesertim et sculptura. Apud Etruscos et Aegyptios nova describebatur penicillo vita defuncti apud inferos, casibus varia, in quibus et extremum iudicium et ad beatitudinem ingressus aliquando apparent.

Conceptus denique huius secundae existentiae effecit ut sepulcra formam vivorum habitationis assumerent quae vel ad sarcophagos, ad urnas cinerarias et reliquiarum capsellas se extendit.

Augusti Mausoleum populi proceræ ipso in tumulo plantatae dominabant; ulmi Eetionis regis Thebarum inumbrabant monumentum,⁽¹⁾ cuius speciem oleae e sepulcro Messalæ

Tab. 41. Internus Etrusci sepulcri adspectus.

Cottæ aut cypressus in tumulis Horatiorum (Tab. 36) iuxta viam Appiam exurgentes præbent. In Arcadia cypressi Alcmeonis poetæ tumulum ornabant; Romæ Diti, seu Plutoni, sacra erat cypressus, quia semel obtruncata non amplius germinat, reddens ita veram mortis imaginem; funebris igitur arbor erat, atque ante domum defuncti, vel ipso in vestibulo figebatur si defunctus expositus in atrio locuples fuerat, iuxta illud Lucanî:

Et non plebeios luctus testata cupressus.

(1) PAUSANIAS, VIII, 24, 4.

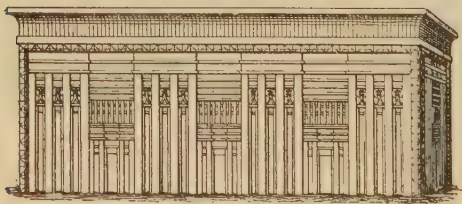
Atque haec de sepultura divitum et heroum.

In Aegypto cadaver pollinctum et aromatibus conditum (vulgari lingua *mumia*) in capsula asservabatur plerumque lignea, aliquando saxeae, quasi ad formam cadaveris involuti efficta.

Tab. 42. Picturae sepulcrales Etruscae funera repraesentantes.

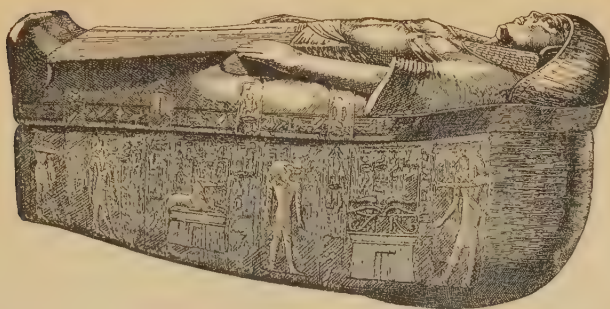
Aliter vero in ceteris regionibus. Apud populos Phoenicios etiam vasa, exempli gratia amphorae, ut sarcophagi et capsae adhibita sunt, quae quidem amphorae illis forma similes erant amphoris quae apud Romanos cuniculis thermarum efficiendis inserviebant aliisque eiusmodi usibus. (1)

Tab. 43. Sarcophagus Aegyptius domus figuram referens.

Neque defuerunt simpliciores sepulturae formae: scilicet *dolmen*, ut vocant, seu saxea tabula duobus aut pluribus erectis lapidibus imposita; *menbirs*, seu longum sursumque subrectum saxum; *cromlechs*, seu lapis praegrandis aliis minoribus circumdatus lapidibus. Haec ubique in Palestina inveniuntur praesertim in regionibus montanis; sed dolmen etiam in Gal-

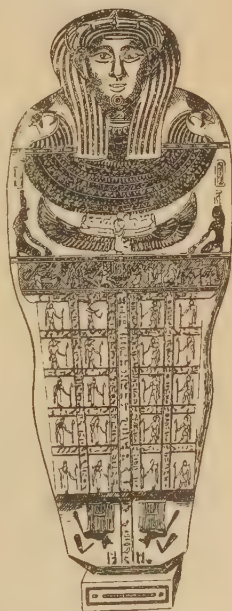
(1) CARUANA, *Ancient pottery from the ancient pagan tombs and christian cemeteries in the islands of Malta*, Malta, 1899.

Tab. 44. Sarcophagus saxeus Aegyptius cadaver pollinctum (mummia) continens.

liis reperitur et in aliis tum Europae tum Africae regionibus. Hodie titulo generico sepulcra huiusmodi *megalithica* appellantur.

Necropoles praeterea institutae sunt, numquam longe ab urbibus: in Aegypto, in Oriente, in Europa, ubique denique gentium, prope civitates urbs mortuorum sita. Quod si montana regio esset, tum montium in visceribus cadavera condebantur, unde mores ambo, nempe tum subdialibus in monumentis tum et in subterraneis cadavera deponendi eiusdem prorsus aetatis habendi sunt; sicuti utriusque generis sepulcrorum superstites ruinae atque historia luculenter demonstrant. Subterranea sepulcra hodieque in Aegypto, in Palestina, in Chersoneso Taurica, in Asia Minore, in Phoeniciorum coloniis, Melitae, Carthagine, in Sicilia, in Sardinia conspiciuntur: neque in Gallo-Romanis regionibus desunt, neque in Etruria praesertim maritima; nec denique apud ipsam Urbem. Sepulcrum, exempli gratia, Scipionum verus cryptarum labyrinthus est, cuius ingressus, eximio opere exornatus, iuxta viam publicam patebat.

Tab. 45. Capsa lignea Aegyptia cadaver pollinctum (mummia) continens.

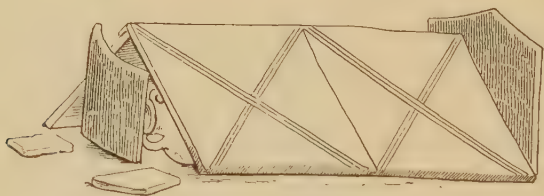
I. B. De Rossi multa affirmat huiusmodi fuisse circum Romanam sepulcra, quorum certissima vestigia ipse alique superioris aetatis archaeologi notarunt. Ampère autem opinatur Iudaeorum catacumbas (nedum Christianorum) nonnisi illius modi

Tab. 46. Amphora-sepulcrum.

sepulturae fuisse incrementa.⁽¹⁾ Quantum veritatis huic insit illustris historici opinioni infra videbimus.

Partium sepulcri dispositio nimis varia non erat apud Romanos: conclave, vulgo solarium, intus vel supra patebat ubi parentabatur defunctis, quorum cineres vel reliquiae subter (perraro quidem supra) iacebant. Fistulae autem ita erant

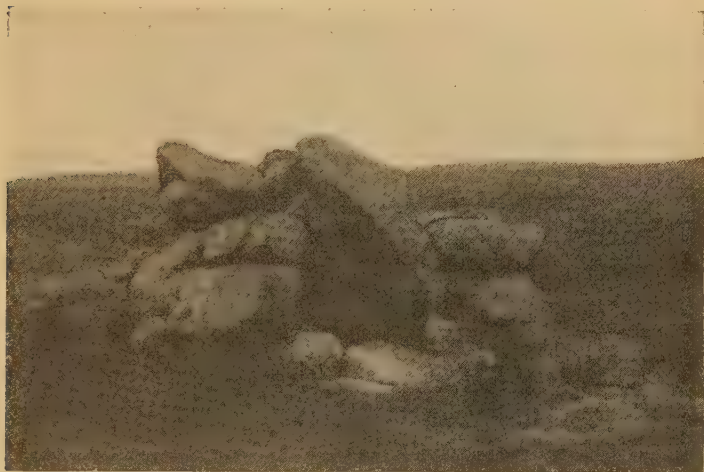
Tab. 47. Amphora-sepulcrum (sepulcrum Phoenicio-Africanum).

dispositae, ut per eas vinum et lac libaminum ad ollam vel sarcophagum usque pervenirent. Ara ante monumentum erigebatur, non secus atque in fronte templorum; stela autem antiquitus in summo tumulo, postea intus est posita.

Stela, vel cippus, triplicis erat generis, nimirum funeraria, commemorativa et votiva. Prima plerumque etiam commemorativa erat, nam monumentum, quod ipsa saepe est stela,

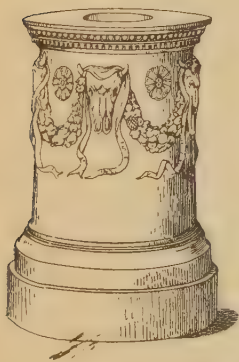
(1) AMPÈRE, *L'histoire romaine à Rome*, vol. V, p. 142.

monet mentem, ut ait Augustinus, vel simpliciter *monet*. Corpus quidem abscondebatur ne profanaretur; supra illud vero aliquid

Tab. 48. Dolmen Palestinense.

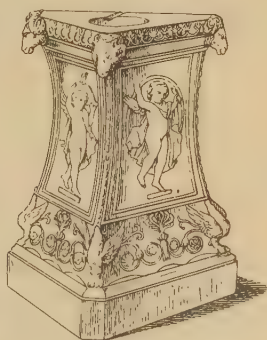
viventes monere de eo debebat, quod innumerabiles inscriptiones Phoeniciae testantur et Sacra Scriptura confirmat. Stela

Tab. 49.

Tab. 50. Arae Romanae.

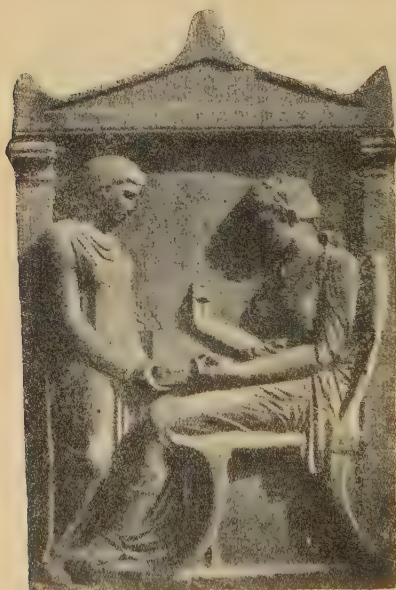
Tab. 51.

non raro in Graecis Romanisque sepulcris invenitur, numquam autem in sepulcris Aegyptiis deerat. In qua non solum epita-

phium incidebatur, sed saepe etiam defuncti figura divinitati obsequium praestans.

Stelae Assyro-Babylonicae innumerabiles prorsus supersunt atque commemorativae plerumque videntur.

Apud Cananeos, stelae commemorativae una et votivae fuere, sive in deorum sive in hominum honorem erectae essent. Ipsae

Tab. 52. Stela funeraria Hegesiae.

maximo sunt historiae auxilio, atque in eiusmodi monumentis posterorum memoriae talia quandoque tradita inveniuntur, quae frustra in auctoribus quaererentur. Eiusmodi est obeliscus in quo victoriae Salmanasar describuntur, columna quoque Antonini, columna Hadrianea; nam et istae ut stelae haberi possunt, praesertim quod eorum forma non fuit exclusive propria stelae commemorativae, cum, tam in Oriente quam in Occidente, sepulcra Romana reperta sunt ad hanc efficta formam: in quibus scilicet

basis tetragona locum sarcophagi vel ostothecae vel urnae cinerariae teneret, columna vero simul et operculum et stela foret.

Stela tabula 53 repraesentata formam coni refert, qui non est cum idea tumuli confundendus. Cono enim consimilis putabatur esse terra, idest quasi mons vertice ad coelum usque pertingens. Hinc sacra coni figura quae universam terram repraesentabat ad cuius verticem in praefata tabula stellae conspiciuntur ad coelum significandum.

Christianae stelae exemplum sit famosus cippus Abercii, cuius titulus christiana inscriptio omnium nobilissima est, quam-

Tab. 53. Stela triumphalis « Naram-Sin ».
(Ex M. DE MORGAN et P. SCHEIL, *Comptes rendus de l'Acad. des Inscriptions*, 1898, p. 677.)

que I. B. De Rossi *reginam* inscriptionum Christianarum merito vocavit.

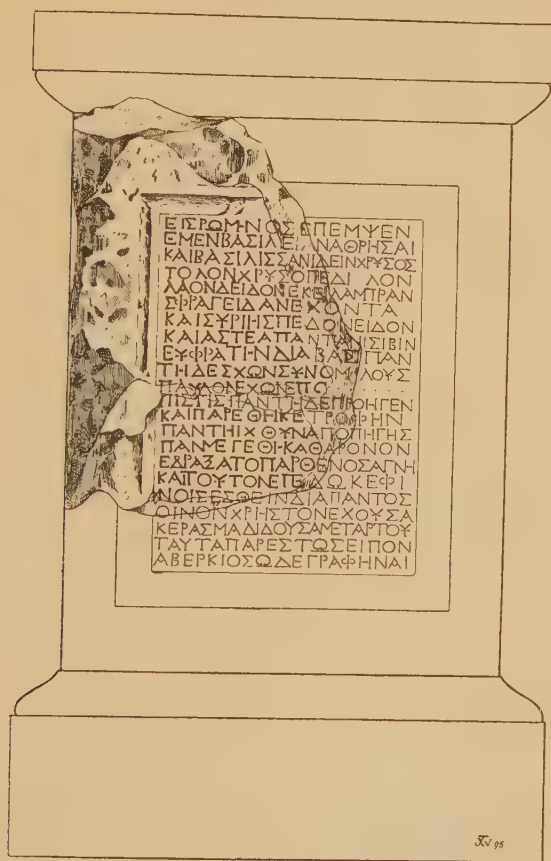
Denique stelae votivae in signum beneficii accepti erigebantur, unde non raro imaginem divinitatis faventis, praesertim in Oriente, ostendebant. Hinc patet stelam diversissimas formas sumpsisse.⁽¹⁾ Romae famosissima illa est

(1) Cf. P. LAGRANGE ap. *Revue biblique*, 1901, *Études sur les religions sémitiques*, p. 232. Ad originem stelae quod spectat eiusque characterem religiosum in quo determinando auctores insigniter dissentiunt, en quid illustris P. Lagrange loco citato habet :

« S'il est difficile de comprendre comment la pierre a pu devenir l'objet d'un culte, elle est comme désignée par la nature pour servir de point de repère et d'appui soit pour les conventions humaines, soit pour les souvenirs. Elle est aussi apparente, plus apparente que les arbres, elle demeure immuable et se trouve toujours à portée. Tel pic d'une forme caractéristique a dû souvent guider le nomade dans ses courses et, par une transition naturelle, marquer la limite entre les campements des tribus. Aujourd'hui encore ce sont des pierres non façonnées qui séparent le Djébâl du Chéra. Il était facile d'ailleurs de rouler une grosse pierre ou d'entasser des cailloux au lieu qu'on voulait déterminer. Et en même temps qu'une marque, c'était le souvenir d'un accord. De sorte que, si l'on n'est pas résolu d'avance à refuser aux hommes anciens d'autres concepts que ceux que domineraient l'idée religieuse, on peut voir dans la stèle une institution toute rationnelle. La pierre est naturellement commémorative, elle est votive en même temps, comme l'attestation d'un vœux accompli après qu'on a été exaucé ; c'est le témoignage d'une grâce obtenue et du sacrifice promis qu'on a fidèlement exécuté ».

Tab. 54. Columna Hadrianea.

quae, paucis abhinc annis, in Foro Romano reperta est, de regum aetate testimonium praebens. Probabile est ipsam funerariam pariter atque votivam et commemorativam esse, sed

Tab. 55. Stelae Christianae Abercii restitutio
(Ex WILPERT, *Fractio panis*).

cum non amplius alphabetum, quo est redacta inscriptio eius satis intelligatur hodie, utpote quod in nullo alio monumento reperiri possit, eius interpretatio acriori et perpetuae controversiae obnoxia est.

De iis quae monumentum circumdabant infra redibit sermo.

Si defuncti vere heroes extiterant vel putabantur, divino veluti honorabantur cultu; monumentum vero, nihil fere a templo differens, *Heroon* vocabatur; unde columnarum usus in frontibus sepulcrorum construendis exornandisque non aliter ac templorum. Exinde patet ratio cur aliqua antiqua Romana sepulcra pro templis habita fuerint, immo hodieque a non paucis habeantur. Sic, exempli gratia, a quibusdam vanae et inconditae eruditionis ostentatoribus (nec sunt pauci) se archaeologos iactantibus, tamquam *fanum Rediculi* (post Hannibalis ad Capuam secessum in dextra viae Appiae erectum),⁽¹⁾ incolis et advenis sepulcrum quoddam Hadriani circiter aetatis digito designatur, nec prope viam situm, et in sinistra erectum.

Tandem quo magis religio imminuta fuerat Romae, eo magis fastus monumentorum creverat. Cum Lege XII Tabularum cautum esset ne cum mortuis thesauri aut nimis pretiosa conderentur, omnes impeditas expensas Romani ad exteriorem et adspectabilem sepulcri partem addixere. Hinc sepulcra iuxta vias frequentiores exposita, mole, magnificentia, signis marmorumque splendoribus quasi defuncti gloriam, virtutem aut divitias viatoribus narrantia; quin et ipsa inscriptio veluti defuncti ore prolata, vel proferenda, ad transeuntem convertebatur: *Sta viator*. En typica huius rei exempla adhuc in via Appia extantia.

(1) In *Campo Rediculi* crematus est famosus ille corvus qui Tiberium, Germanicum, Drusum et populum ex rostris salutabat. Campus autem a Plinio situs dicitur: *Dextra viae Appiae ad secundum lapidem* (*Hist. nat.* X, 43 [60], ed. Lipsiana). Ceterum vox *templi* etiam sepulcrum significabat, nata inde superstitione, quod a veteribus cippi et tumuli amicorum defunctorum et parentum, pro templis religiose colerentur, ut ex Clemente Alexandrino in *Protreptico* patet (cf. GYRALDUS, *De illis gentilibus syntagma*, 17; Nonius Marcellus, c. 6, n. 92). Hoc sensu fortasse intelligendum est Vergilianum illud:

Praeterea fuit antiquo de marmore templum
Coniugis antiqui.

(*Aeneid.* lib. 4, v. 457).

HOC · EST · FACTVM · MONVMENTVM
 MAARCO · CAECILIO
 HOSPES · GRATVM · EST · QVOM · APVD
 MEAS · RESTITISTEI · SEEDES
 BENE · REM · GERAS · ET · VALEAS
 DORMIAS · SINE · QVRA(1)

Antiquissima est haec inscriptio, quod patet ex geminatis vocalibus longis MAARCO et SEEDES⁽²⁾ ex diphthongo EI in RESTITISTEI et ex littera O loco V in QVOM. Constat tribus versibus Saturniis. Alia inscriptio dicit:

Hospes · resiste · et · Hoc · ad grumum · ad laevam · aspice · ubei · conti-
 nentur · ossa · hominis · boni · misericordis · amanti · pauperis · rogo · te · viator ·
 monumento · huic · nil · male · feceris C · Ateilius · Serrani · L · Euhodus · marga-
 ritarius · de · Sacra via · in · hoc · monumento · conditus · est · viator · vale ex ·
 testamento · in · hoc · monumento · neminem · inferri · neque · condi · licet · nisei ·
 eos · lib · quibus · hoc · testamento · dedi · tribuque.

Hic notatu digna est perstans praesentia diphthongi *ei* in VBEI, et NISEI, ATEILIVS dum geminatio non apparet amplius.

Urgens Cicero in *Disputationibus Tusculanis* adversarium suum: *An tu, aiebat, egressus Porta Capena, quum Calatini, Scipionum, Serviliorum, Metellorum sepulcra vides, miseros putas illos?* Argumentum ad hominem est istud in ore Ciceronis, sed perspicue qualis esset in Romanis illius aetatis conceptus vitae futurae patefacit (lib. I, c. VII). Ipso illo tempore, uti ferunt, mirabatur Cato quod non rideret aruspex aruspicem cum vidisset. Caesar, inter alia argumenta, quibus non esse

(1) « Le mort, dans une épitaphe qui est souvent une allocution adressée au voyageur, dit ce qu'il a fait dans cette vie, et parle très-peu de l'autre. Du reste, il veut être vu; on dirait presque qu'il veut voir encore. Son buste regarde les passants; sa statue, quelquefois couchée, plus souvent debout et drapée fièrement, les domine » (AMPÈRE, *L'histoire romaine à Rome*, vol. 4, *Les tombeaux romains*, p. 144).

(2) Cf. QUINTILIANUS, *Institutiones oratoriae*, I, 7.

morte plectendos Catilinae socios Patribus Conscriptis persuadere conabatur. hoc etiam tulit: *In luctu atque miseriis mortem aerumnarum requiem, non cruciatum esse: eam cuncta mortalium mala dissolvere, ultra neque curae neque gaudio locum esse.*⁽¹⁾ Ipse Vergilius, qui tam pie, tamque suavi musa Troiani principis casus posteris tradidit, Lucretio, impii *De Rerum Natura* poematis auctori, ausus est his versibus congratulari:

Felix qui potuit rerum cognoscere causas
Atque metus omnes et inexorabile fatum
Subiecit pedibus, strepitumque Acherontis avari.

Nec, praeter famam imperituram, aliam Horatius immortalitatem cupivit, Attica cum venustate canendo:

Exegi monumentum aere perennius,
Regalique situ pyramidum altius;
Quod non imber edax, non Aquilo impotens
Possit diruere, aut innumerabilis
Annorum series et fuga temporum.
Non omnis moriar, multaue pars mei
Vitabit Libitinam: usque ego postera
Crescam laude recens, dum Capitolium
Scandet cum tacita virgine pontifex.

Hoc idem, mutatis verbis, Ovidius in *Metamorphoseon* libro exprimit.

ART. II. — De Romani soli natura et formatione.

Paucis circa ethnica sepulera praemissis, ultro mihi exponendae occurrunt Christiani sepulcri notiones; quae nihilominus praevium quemdam requirunt conceptum de Romani soli natura. Id ergo statim quam brevissime absolvam.

Duplex Romani soli apparet natura: est videlicet antiquior pars marinis constans sediminibus ad *aetatem tertiarium* (quam vocant) pertinentibus. Cum enim mare Latialem regionem occuparet, undae quae in montes Sabinos ignivoma vi emersos

(1) CR. SALLUSTIUS, *De coniuratione Catilinae*, 51.

illidebantur, secum revertentes non parvam trahebant materiam, lente in profundo deponituræ. Ex quo factum est ut passim diversa formarentur strata sive sedimina; unde diversæ etiam conmittere raper quas antiqui *sabulum*, *glaream*, *margam*, *argillam* vocarunt, quibusque usi sunt ad opera doliarum conficienda, vias solidandas aliæque plurimæ efficienda.

Ita iacentia sedimina, cum altera tertiaria periodus, pliocenica etiam vocata et vulcanica, adventaret, exstirpata sunt, hac illæque rupta terræmotibus, obtruncata, commixta; sæpe in cumulos redacta separatos et informes. His aquarum addita est actio iisdem causis procellosa, quæ spargere coepit quidquid Sabinorum, Vulturniensium aliorumque ignifluorum montium crateres eruant; quapropter, margini illi cumuli, vulcanicis stratis cooperiti, collium nuclei facti sunt quorum vertices tandem ex undis emeruerunt. At paulatim etiam marinus fundus nova congesta materia ita excrevit, ut aquæ in Tyrrhenum mare recederent, montiumque radices paterent; unde Romanum solum apparuit eodem fere modo montanum et sinuosum quale hodie conspicitur; solum, inquam, in superficie quidem vulcanicum, sed præcæm suam revelans in visceribus naturam marinam.

Non est cur in intima rupium efformatarum compositione examinanda consistamus; earum status physicus dumtaxat instituto nostro inseruit; id ergo considerandum. Tres præcipuæ distinguuntur petrarum species, non tamen inter se præcisæ, sed gradatione seu speciebus intermediis cunctinctæ quæ quidem sunt: 1º *lapis ruber* vel *saxum quadratum*, ita dictus ab antiquis causa eius coloris in rubrum vergentis et formæ sub qua contruendis ædificiis adhibebatur; hodie topus lithoides (tufo littoide, tus lithoide) vocatur: 2º *arena*, quæ partes supponit minime aut levissime inter se coherentes, quæque optima ad calcem pro ædificiis parandam habebatur, unde ipsa calx ita confecta ~~pro~~ *armati* nomen nata est. De arena ait Vitruvius: « Ut ea sit idonea neque habeat terram commixtam; et quæ manu contricata ceciderit stridorem erit optima. . . . item, si in vestimentum candidum ea coniecta fuerit, postea excussa vel ieta non inquinaverit neque ibi terra subsiderit, erit idonea ».

Haec proprie vocatur hodie *pozzolana*, sicut olim quae ex puteolanis proveniebat cavernis *arena puteolana* vel proprius *pulvis puteolanus* appellabatur. Impropie tamen etiam ab antiquis vocata est *sabulum*, quae denominatio fluviamque arenam potius significavit. Ceterum *arena* dicta fuit quaedam soluta terra, immo et quicumque lapis asperum et arenosum prae se ferens adspexit; unde nomina: *arenosus ager*, *arenosum solum*, *arenosae solitudines*, *arenosus lapis*; non semper tamquam vocabulo communi quamlibet arenae speciem apud antiquos designabant; nam non raro occurrunt denominationes istae: *arena marina*, *arena fluvialis*, *arena fossicia*. Haec denique ultima colore item distinguebatur in *nigram*, *canam* et *rufam*; 3° *lapis arenarius* iuxta Servium,⁽¹⁾ *lapis bibulus* iuxta Vergilium, *lapis tophaceus* vel simpliciter *tophus* iuxta alios vocabatur, qui hodie *semi-lithoides* vel *tophus granularis* dicitur.⁽²⁾ Hic lapis, licet minus, utilis quoque erat; nam quamvis legamus in Plinio: *Tophus aedificiis inutilis est mortalitate materiae*,⁽³⁾ tamen his verbis Isidorus addit: *fundamentis tamen aptus..... ex aestu enim et habitu maris feritur, et verberatur imbribus*.

Iam vero, nullum, ait M. S. Rossi (magni archaeologi frater), nomen inveniri fas est quod tophum terrosum in quo cataeumbae effossae sunt designet; atque hic, si cum tertia descripta specie recenseri debet, nihilominus longe alius ab illa apparet.

Christiani autem ad coemeteria excavanda omnium aptissimum tophum terrosum iudicarunt, quippe qui nullo periculo effodi poterat, et modico labore. Facile autem intelligitur durior lapidem rubrum se praeuisse quam ut fossores Christiani ad coemeteria paranda illum eligerent, cuius nempe excisio temporis viriumque plurimum requisisset. Ex adverso arena vel *puteolana*, quae parvo labore fodiebatur, nisi hoc fieret sub dio, vel parietes fissionum tabulis mureve munirentur, sine maximo perennique periculo excavari nequiverat.⁽⁴⁾

(1) VERG. *Georgicon*, lib. II, v. 348; S. ISIDORUS, *Etymolog.* lib. XIX, 9.

(2) BROCCI, *Stato fisico del suolo di Roma*, p. 112.

(3) *Hist. nat.* 36, 22, 48.

(4) Verum quod de Romanis coemeteriis dicitur, non idem de ceteris

Quidquid insuper vel leviter usui esset, id multifariam apud Romanos nominatum, quod autem prorsus ad nihilum aptum esset in genere petrarum, nomine quoque destitutum evasit. Quae igitur sit educenda ex his conclusio videbimus postea; nunc de alia soli perturbatione loquendum est quae diversi petrarum generis fuit formationis caussa, quod quidem nedum fuerit olim, et hodie perutile est.

Constat inter geologos, post tertiariam periodum, vim frigoris terram operuisse nostram immensis glacierum crustis. Multa animalium genera loca calidiora petierunt, pluraque etiam migrando perierunt. Subsecuto deinde suo tempore aestu, vehemens glacierum fusio immensis fluminibus ortum et incrementum dedit quorum furiosissimi fluctus multis in locis soli figuram mutarunt, colles saepe aequando, aut dividendo, aliquando etiam ex parte transferendo. Sic formatae sunt valles quae aliud non sunt nisi fluminum alvei; quod si vero aquarum illius temporis copiae maximos etiam torrentes fluviosque qui adhuc in istiusmodi serpunt vallibus comparaveris, hos recte parvulos rivulos appellare poteris. Hac turbatione autem geologica formatae sunt variae concrectiones calcariae plus minusve ceteris vulcanicis organicisque elementis commixtae. Hae in graduato secundum duritiem ordine dispositae, a *lapide tiburtino* (hodie *travertino* vocato) durissimo, denso, cuius usus non paululum Romanorum architectorum ingenia exercuit, Reipublicae praesertim temporibus, nec non nostris: ad quamdam trans-eunt desinuntque congeriem omnium petrarum, calcaria conglutinata materia, quam *tophum scabrum* alii, *lapidem bibulum*, atque etiam *lapidem arenarium* alii vocarunt.⁽¹⁾

dicendum. Non enim raro, neque solum ita inveniebatur aptum, neque necessitas excavandi parandique sepulcra tam urgebat sicuti Romae, ubi et plebs et Christiana Ecclesia numero ceteras ecclesias et plebes Christicolae superabat. Hinc est quod plerumque extra Romam coemeteria subterranea non solum in durioribus rupibus, sed etiam multo ampliora effossa sunt, licet longe minus extensa. Sed de hoc redibit sermo.

(1) Cf. M. S. DE ROSSI, *Roma sotterranea*, t. I. *Appendice*.

ART. III. — Origo Coemeteriorum Christianorum,
Coemeterii vocabulum Christianum est.

« Christiani sepultura, a priscis iam temporibus ipsisque persecutionum saeculis, actio fuit religiosa quam Ecclesiae preces comitabantur. Ut unum citem testimonium antiquissimum, usum hunc constantem solemnemque fuisse demonstrans, aliqua Tertulliani verba hic transcribam, quae hac in re commemorari non solent. Tertullianus enim capite vigesimo nono libri *De Anima* narrationem refert vulgo, illa aetate, probe cognitam: scio foeminam quamdam vernaculam Ecclesiae forma et aetate integra functam post unicum et breve matrimonium cum in pace dormisset, et morante adhuc sepultura, interim oratione presbyteri componeretur, ad primum habitum orationis manus a lateribus dimotas in habitum supplicem conformasse, rursusque condita pace situi suo reddidisse. Neque sepulturae dumtaxat adstabat orans sacerdos: etiam anniversario depositionis die preces et sacrificia renovabantur, cuius anniversarii solemnitas erat omnium maxima ad martyrum sepulcra; idque quam explicita atque vetusta testimonia doceant in certissimis ecclesiasticae historiae documentis nemo ignorat. Martyrum fideliumque sepulturae officium maximi in primitiva Ecclesia habebatur idemque carissimum; adeo ut Romani presbyteri, Sede vacante post S. Fabiani martyrium, scribentes Carthaginiensi clero pastore destituto propter absentiam S. Cypriani, maxima inter monita hoc posuerunt: *et quod maximum est, corpora martyrum aut ceterorum si non sepeliantur, grave periculum imminet eis quibus incumbit hoc opus.*⁽¹⁾ Praeterea notum est, pecuniam in arca ecclesiae collectam ex ultroneis fidelium largitionibus, pauperibus, viduis, pupillis subveniendis, eisque post mortem convenienti sepulturae dandis erogatam fuisse;⁽²⁾ atque ita religiosus et sacer huiusmodi Ecclesiae thesauri usus putabatur, ut saeculo quarto S. Ambrosius doceret: *humandis fidelium reliquiis...*

(1) V. S. CYPRIANI *opp. ed. Balut. Epist. II* (aliis III et IV).

(2) V. TERTULL. *Apolog. c. 39.*

vasa ecclesiae etiam initiata confringere, conflare, vendere licet. ⁽¹⁾ Pauca haec de priscis Christianorum ritibus ac legibus, etiamsi ipsa antiquitatis documenta muta essent, sufficerent ut intelligeretur Christianorum sepulcra ab ethnicis monumentis alia et separata fuisse; sancta habita, praesertim si essent martyrum; curis ac patrocinio sacrorum ministrorum concredita, necnon liberalibus piisque ecclesiae benefactoribus. Quod autem revera ita se habeant res, facta, documenta, monumenta, quorum historia plena est, confirmant ». ⁽²⁾

Iam inde ab Evangelii praedicationis initio, Apostolis curae fuit coemeteria instituere ubi Christianam fundassent communitatem, ut fidelium cadavera loco conveniente conderentur. Tacet de hoc Scriptura, sed antiquissima documenta, ubi Christianorum coemeteria urbis Romae recensentur, de quodam coemeterio ad *nymphas S. Petri*, ad *fontem S. Petri*, ad *sedem ubi prius sedit S. Petrus* mentionem faciunt quod in Actis Liberii Papae vocatur Ostrianum, ubi Petrus *Apostolus baptizaverat*. ⁽³⁾

In Asia sepulcra Christiana plerumque familiaria fuere, in rupe durissima effossa, neque, saltem saeculo primo, ab Hebraicis sepulcris distincta, quod Romae fieri non potuisse videtur, cum iam a Neronis persecutione Christiani a Iudaeis modo decretorio secernerentur. Petrum autem sepultum dicere in gentilicio ethnicoque hypogeo, ut quidam volunt, meam est hypothesim enunciare. Etenim non deerant Christiani de domo Caesaris qui apud ipsas Neronianas possessiones et iuxta viam Aureliam sepulcrum haberent. Patet vero non potuisse Christianis commune esse cum ethnicis coemeterium, cum isti in defunctis honorandis ritus complerent Christianis sepulcris prorsus incongruentes, Christianique talibus prosequi

(1) *De Officiis*, lib. II, § 142, Venetiis, t. III, p. 124.

(2) *Roma sotterranea*, t. I, pp. 83-84.

(3) *Acta Liberii et Damasi*; CONSTANT, *Epist. rom. pont.* p. LXXXVI; *Append.* col. 87, MIGNE, *Patrol. lat.* VIII, p. 1888-83 (cf. col. 92); DE ROSS, *Roma sotterranea*, t. I, pp. 133 sqq.; *Acta Sanctorum*, 16 ianuar. (*Passio Marcelli*).

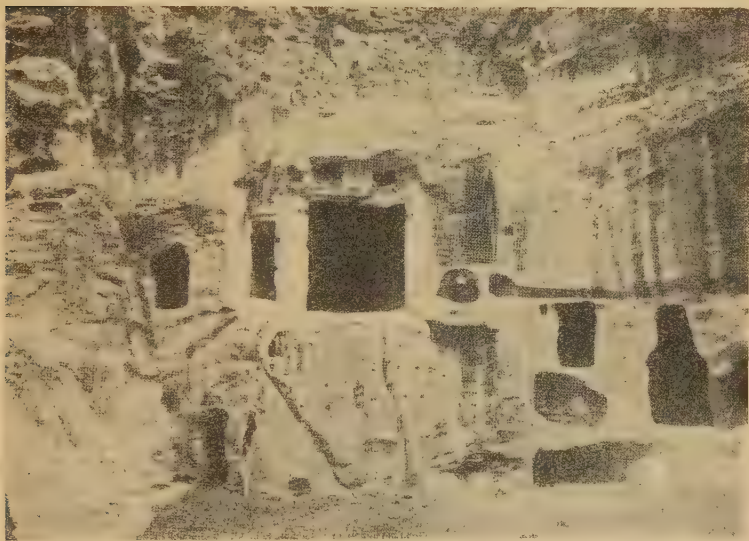
defunctos obsequiis deberent, quibus ethnici adsistere nequirent. Evidens quoque est, modum defunctos sepeliendi fidei de corporum resurrectione congruentem nonnisi in Hebraica sepultura inveniri : quod scilicet cadaver, intactum, in virgine terra,⁽¹⁾ veluti in lectulo, ubi beatam resurrectionem expectaret, sollicitè deponeretur. « Quae resurrectionis fides », ait I. B. De Rossi, « cum esset commune spei vinculum universae Christianae fraternitatis, atque martyrum sepulcra orantes sibi attraherent fideles, fierentque veluti centrum sacrorum conventuum ad divina mysteria celebranda ; natura factum est ut et fidelium sepulcra pedetentim circa fidei heroum sepulcra congregarentur. Itaque, licet nulla videatur viguisse lex adigens Christianos ut in communi fratrum loco sepulcrum haberent, immo quamvis certum sit, sepulturam in privatis locis et monumentis gentiliis, dummodo nulla fieret cum ethnicorum sepulcris mixtio, fuisse Christianis permissam, tamen cum communia coemeteria invenimus ab Ecclesia generatim adoptata ab immemorabili, tum vero pleraque videmus privata vel haereditaria sepulcra ampliata atque usui omnis fidelium coetus erogata fuisse et cum maioribus Christianis necropolibus coniuncta ». ⁽²⁾

Verum enim huiusmodi necropolium proprium nomen non

(1) Ethnici quoque eiusmodi cura sollicitabantur, sed aliis de causis. Praestat verba eruditissimi LECLERCQ citare qui optime hoc argumentum tractavit (*Dictionnaire d'arch. chrét. et de liturgie*, art. *Ascia*, col. 2950) : « L'importance qu'on attachait au tombeau avait introduit des raffinements, des délicatesses où se révèle toute la finesse des anciens, toute leur insurmontable répugnance pour la promiscuité qui souille les corps, même au-delà de la mort. Afin de n'être pas exposé à recevoir dans son sarcophage les ossements d'un intrus, il n'est pas d'imprécations, d'anathèmes, d'amendes, de menaces qu'on ne prodigue ; mais on ne s'arrête pas là. On veut reposer dans un sarcophage ou sous un cippe que nul n'a possédé auparavant ; on en fait choix dans les entrepôts des marchands, ou même dans les carrières, et le bloc rendu à destination, on le confie à l'*Ascia* du polisseur et au ciseau du graveur. C'est donc une pierre vierge que le travail de l'ouvrier va transformer en un monument inviolable ; on le marque du symbole de l'*Ascia* indiquant qu'elle a reçu dès sa destination primitive une consécration éternelle ».

(2) *Roma sotterranea*, t. I, p. 5.

est illud, quo vulgo hodie appellantur, scilicet *catacumbae*; sed *coemeterium*, ex graeco vocabulo κοιμητήριον quod omnibus, ethnicis non exclusis, *dormitorium* significabat. ⁽¹⁾ Fidelis corpus, ut dixi, deponebatur in sepulcro veluti in lectulo, nec levitas terrae ei poterat augurari, quippe qui ea minime premeretur, omnesque Christianae epigraphicae formulae in hoc inaxime

Tab. 56. Sepulcrum in saxo excisum, El-Bared (Arabia).
(Ex *Revue biblique*, an. 1905, p. 588).

conveniebant, ut *dormitionem*, *depositionem*, ⁽²⁾ *somnum pacis*, etc. sepulturam vocarent. Quamobrem etiam conclavia hac illac in

(1) RENIER, *Inscriptions de l'Algérie*, n. 2031. Vox ista etiam in iudaicis epitaphiis legitur quae graece plerumque sunt conscripta. Ceterum hic usus ex eo profluisset videtur, quod verbum κοιμῶ eiusque varia tempora in libris Novi Testamenti usurpatum fuerit ad ultimum somnum significandum: *Matth.* XXVII, 52; XXVIII, 13; *Luc.* XXI, 45; *Iohn.* XI, 11; et in ceteris passim (cf. *Thesaur. graec. ling. vocab. κοιμητήριον*).

(2) *Depositio* vox tam Christianorum sepulturae congruens, quippe quae temporanea esset et veluti somnus; apud ethnicos, praeterquam rarissima foret, longe aliud significabat. Fiebat enim, ut aliquando non sta-

coemeteriis effossa, cum aequae ac ceterae cryptarum partes sepulchris deservirent, *cubicula* vel *cubiculi* dicebantur, quamquam hoc ultimum vocabulum pagana quoque sepulchra designabat.

Romae vocabulo *coemeterium* integra cryptarum series inter se communicantium indicabatur; in Graecia vero atque in Graecis epitaphiis Magnae Graeciae etiam unicum sepulchrum hoc titulo saepe appellabatur. Aringhi quamdam evulgavit sarcophagi inscriptionem quae sarcophagum KOIMHΘHPION vocabat, ⁽¹⁾ item in altera inscriptione Narbone inventa simplex sepulchrum hoc insignitur titulo: KYMETERION. ⁽²⁾

In uno ethnico sepulchro dumtaxat, in Africa invento, vocabulum *coemeteria* legitur, indicans varias ac gentilicias tumbas unius hypogei:

COEMETERIA • MEMORIAE • GENTIS • LEPIDIORUM •
L • LEPIDI • NAMPVLI • ET • STENNIAE • POLITAE
ET • HEREDVM • HEREDVMVE • EORUM • VIVVNT • IN
DIEM • SVVM • Istantivs • FEC • (3)

Verum quod inscriptio haec sit ethnica ultimo non apparet; praeterea, si Instantius iste idololatra dicendus est, potuit tamen, hoc vocabulo COEMETERIA utens, Christianos imitari. Coemeterii ergo nomen Christianis dumtaxat sepulchris historice convenit, atque a Christianis hanc novam habuit acceptionem.

tim posset corpus aliquod in proprium sepulchrum efferri, aut quia monumentum esset adhuc perficiendum, aut alia de causa. Tunc vero corpus deponeretur, scilicet condebatur ad tempus, ut postea in proprium religiosum locum transferretur. Huc facit illud legis praescriptum: *Si quis eo animo corpus intulerit, quod cogitabat inde alio postea transferre, magisque temporis gratia DEPONERE quam quod ibi sepeliret mortuum, et quasi aeterna sede dare destinaverat, manebit locus profanus* (IULIUS PAULUS, *De religiosis et sumptibus funer.* IC, l. 40).

(1) *Roma subterranea*, t. I, p. 5.

(2) *Corp. inscrip. gr.* t. IV, nn. 9228, 9304, 9305, 9306, 9310 sqq. Cf. BAYET, *De titulis Atticae christianis*, Lutetiae Parisiorum, 1878, p. 130, vocab. κοιμητήριον; W. M. RAMSAY, *The cities and bishoprics of Phrygia*, Oxford, 1897, t. I, part. II, pp. 530, 539, 559 sqq. 719 sqq. 733.

(3) RENIER, *Inscriptions de l'Algérie*, n. 2031.

Catacumbae vero nomen, praeterquam quod solum S. Sebastiani coemeterii saeculo III proprium fuit, minime antea (et post saeculum X tantum omnibus subterraneis Romae coemeteriis designandis conversum est), tot, tanque diversas sortitum est interpretationes apud Christianae vetustatis cultores, ut hodie nihil magis

in controversiam veniat. Omnes quidem uno ore primam vocabuli partem praepositionem esse graecam *κατά* affirmant; sed in secunda parte declaranda insigniter discrepant. P. Marchi eam putavit latinam, a *cubando* derivatam, propterea quod vox *cumbo*, cum ei praepositio aliqua praefigatur, ex. gr. *ad*, *cum*, *de*, iacendi significationem sumit. I. B. De Rossi vertit: *ad accubitoria*, proindeque

in idem recidit atque eius magister.⁽¹⁾ Industriosa est Du-Cange explicatio: « Cum martyrum corpora deferrent Christiani, et

Tab. 57. Catacumbae Hadrumeti (Africa).
(Ex Nuovo Bull. di archeol. crist., an. 1905).

(1) Cf. I. B. LUGARI, *Le Catacombe ossia il Sepolcro apostolico dell'Appia*, Roma, 1888, pp. 7-10; et eiusdem, *S. Sebastiano*, Roma, 1889, pp. 52-54, in nota. Clarissimus hic auctor, Hesychium Graecum grammaticum secutus, putat totum esse graecum vocabulum *Catacumbas*, ex *κατά κύμβος* quod vertit *in cavo recessu, in cavitate*. « È chiaro », ait, « che quel se-

rogarentur, ubinam iacerent: respondebant *Cata Cumbas*, seu ad cumbas, idest cryptas, vel ad valles aliquot ab Urbe milliariis ». ⁽¹⁾

Nihil dicendum puto de lectione *Catatumbas*, quae in *Libro pontificali* ter occurrit; videlicet in Pontianum, qui falso ab auctore *Epitomae Cononiana*e dicitur in cimiterio *Catatumbas* sepultus. Deinde in Cornelium: *Hic... corpora apostolorum Petri et Pauli de Catatumbas levavit noctu*; et in Damasum: *Hic fecit basilicas duas, una beato Laurentio iuxta theatrum et alia via Ardiatina, ubi requiescit, et in catatymbas,...* ⁽²⁾ Haec lectio hodie ab omnibus reiicitur.

Christiana igitur coemeteria non fuerunt Romae inventum quoddam vovum, sed hypogea ampliata; neque gentilibus deerant coemeteria eiusmodi, quorum unum ad quartum viae Flaminiae milliarium conspectum est a Fabretti, qui in *Inscrip. Domest.* p. 55 haec habet: *Necdum crematione instituta, in topho indigena excavatum sepulcrum... qualia in nostris christianorum coemeteriis visuntur.*

Quod autem de Roma dicitur, etiam de ceteris Christiani orbis partibus affirmandum est, ut in decursu huius libri demonstrabitur. Insuper, antequam Christiana fides Romae nunciata est, ibi iam pergrandis Iudaeorum colonia exstabat coemeteria propria atque a gentilibus sepulcris omnino separata possidens in communi, cum et Iudaei aeque ac Christiani fidem in finali corporum resurrectione profiterentur, timerentque per

polcro è precisamente in *cavo recessu*, non solo in una convalle, in una gola di colline, ma è propriamente situato in una cavità di questa convalle e la cella sepolcrale costruita, come poi dimostrerò, nel terzo secolo è per due terzi fabbricata sotterra e per un terzo sopraterra; ne segue quindi che, se la voce *catacumbas* si supponga composta dal greco *κατά* (*in*) e dal greco *κῦμβος* (*cavus recessus*), serva assai giustamente ad indicare il sepolcro Apostolico dell'Appia il quale è veramente in una cavità, ossia greccamente *ὁ τάφος κατὰ κῦμβος* (loc. cit. p. 9).

(1) *Glossarium ad script. mediae et infimae latinitatis*, t. II, art. *Catacumba* et *Cumba*.

(2) MOMMSEN, *Mon. Germ. hist., Gest. pont. Rom.* 25, 4; 29, 5; 83, 8, 11, 22.

commixtionem sepulturarum cum ethnicis, sanctorum sepulcra, idest suorum, maculari. In via Portuensi quoddam venit in lucem Iudaicum coemeterium fere penitus deletum, quod Bosius iam descripserat, ⁽¹⁾ et Christiano aevo anterieus affirmaverat; merito quidem, nam et hodie eadem antiquitatis indicia in his sepulcris facile recognoscuntur, ita ut verisimiliter Magni Pompei aetati tribuendae videantur. P. Marchi prototypum Christiani coemeterii coemeterium illud putavit; ⁽²⁾ at I. B. De Rossi opinatus est, fortasse melius, Christiana et Iudaica coemeteria commune archetypon habuisse in Palestinensibus sepulcris. Ista enim, « et usus eorum, generalis apud populos Semiticos, bene potuerunt prototypum suggerere, cui tamen defuerunt et multiplices anfractus et viarum intextus quae, inter plura hypogea seu cubicula effossae, cadavera in parietibus servarent. Speciale igitur religiosae ac civilis communitatis vinculum quod Hebraeos in metropoli paganismi degentes coniungebat et ecclesiastica communio qua Christiani cor unum et animam unam constituebant; postremo vulcanicae rupes Romani soli ad necropolim subterraneam excavandam aptissimae effecerunt ut, utrique, Christiani et Iudaei, vias funebres coemeteriaque illa sponte excavarent, quin alteros imitarentur ». ⁽³⁾

ART. IV. — 1. Verborum, quibus praecipue Christianorum coemeteria designantur, explicatio; 2. Christiani hypogei nomenclatura.

Variis Christiana coemeteria vocabulis indicantur tum in epitaphiis, tum praesertim in auctoribus; quorum cognitio admodum studiosis necessaria est. Haec frequentius occurrentia: *Area, crypta, crypta arenaria, arenarium.* '

AREAE. — Ita vocata coemeteria Christiana in Africa fuisse Tertullianus est testis: *Sub Hilariano praeside de arcis*

(1) *Roma sotterranea*, Opera postuma, lib. II, c. XXII, pp. 186 sqq.

(2) *Monumenti primitivi*, pp. 20, 21. Huius coemeterii illustrationem Müller Berolinensis professor assumpsit, eaque egregia ab omnibus expectatur pro viri doctrina singularique sedulitate.

(3) *Roma sotterranea*, t. I, p. 90.

sepulturarum nostrarum acclamatum est: areae non sint:⁽¹⁾ atque in actis S. Cypriani legitur, eius corpus *in areis Candidiani Procuratoris* depositum fuisse.⁽²⁾ Hac in provincia, Christiana coemeteria plerumque subdialia erant, quare ibi voce *areae* raro coemeterium subterraneum intelligitur in antiquis documentis: dixi raro, nam inceptae iam pluribus abhinc annis fossiones aliqua subterranea coemeteria eiusdemque generis ac Romana coemeteria revelarunt.

Pretiosissima quaedam inscriptio inter urbis Caesareae ruinas inventa sic habet: *Aream ad sepulcra cultor Verbi contulit* (Tab. 58).⁽³⁾ Quamobrem evidens apparet *areae* vocem non semper, sicut in Africa, accipiendam esse ut idem ac *coemeterium* significantem; sed veluti partem soli designantem quae sepulcrum circumstet atque ad illud pertineat; quod indicatur verbo *cedere*: *Huic monumento cedit area.....* ut si scriptum esset: *Ad hoc monumentum pertinet fundus (vineae, hortulus, etc.).*⁽⁴⁾

(1) TERTULL. *Ad Scapulam*, c. 3.

(2) *Acta sincera* apud RUINART, p. 219.

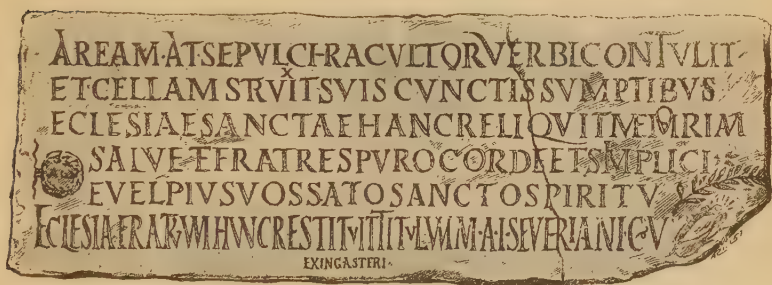
(3) RÉNIER, *Inscrip. d'Algérie*, n. 4025.

(4) De area postea loquendum. Notandum hic venit, aream sepulcralem vocatam etiam fuisse *hortum*, cuius nominis rationem dat Armellini in suo pretioso opere: *Gli antichi cimiteri di Roma e d'Italia*, pp. 50-51; en eius verba: «Se i cimiteri alla superficie del suolo costituiti in Roma avessero un nome generico diverso dal sotterraneo, l'ignoro, è probabile di no; in Africa però dove i cimiteri erano soltanto alla superficie del suolo presero il nome più volte ricordato di *areae Christianorum*».

«Ma sì le *areae* d'Africa, che i cimiteri all'aperto cielo di Roma e d'Italia erano come gli odierni campisanti, ombreggiati da piantagioni ed allietati da fiori, trasformati cioè in giardini. Di qui ebbe origine la parola *hortus* (giardino) dato ai cimiteri suddetti, e della quale abbiamo fatto menzione. Questi orti erano secondo l'uso sepolcrale giudaico-cristiano, e certamente ai fedeli carissimi perchè ricordavano l'*hortus* che era presso il luogo della crocifissione e nel quale fu sepolto il divin Redentore; *et in horto monumentum novum* (Ioann. XIX, 41)».

«Allorquando presso le superiori basiliche cimiteriali, negli atrî cioè delle medesime si cominciò a seppellire, quella denominazione non fu dimenticata, ma alla medesima dato anzi un senso spirituale, relativo al giardino celeste in cui si deliziano le anime dei beati. Ed è perciò che *paradisus* si chiamava l'area cinta di portici dinanzi la basilica vaticana,

CRYPTA. — Vocabulum hoc idem sonat atque *subterraneum*, quicumque fuerit finis propter quem effossum est. Ut terminus epigraphicus Christianus coemeterium subterraneum significat : « Solebam, ait S. Hieronymus, cum ceteris eiusdem aetatis, . . . crebro cryptas ingredi, quae . . . per parietes habent corpora sepulcorum ».⁽¹⁾ Et in *Libro pontificali* legimus de Caio pontifice : *Hic fugiens persecutionem Diocletiani in cryptis confessor quievit*. Altera vero minus antiqua eiusdem libri recensio habet : *In cryptis habitando martyrio coronatur post annus (sic) VIII.*⁽²⁾

Tab. 58. Evelpii inscriptio Caesareae in Mauritania inventa.

Cryptae vocabulo integra subterranea via saepius intelligenda est quo in sensu scriptum videmus in calce commissuras cuiusdam loculi claudente in coemeterio Priscillae:

Undecima cripta secunda pila Gregori.

(Vide Tab. 79).⁽³⁾

Alterum autem epitaphium a Marini excriptum, quod is vidit *apud Sacristam Pontificis* dicebat :

Locus trisonus (*sic*) Victori in cruta (*sic*) Damasi.

ove ~~si~~ soleva seppellire ». De sepulcris in area ante antiquam basilicam Vaticanam sitam egregiam invenies illustrationem in periodica ephemeride *Civiltà cattolica*, aa. 1903-1904.

(1) In *Exech.* c. 40.

(2) MOMMSEN, *Gesta pont. Rom.* p. 39.

(3) MARUCCHI ap. *N. Bull. d'arch. crist.* an. 1904, pp. 207, 437.

Ad hoc quod pertinet illud notandum, quod, si S. Damasi corpus in subterraneo positum erat, nomen *Damasi crypta* (cruta) pro cubiculo vel potius subterranea basilica accipiendum est, cum legamus in *Libro pontificali* de Damaso pontifice: *Qui etiam sepultus est via Ardeatina in basilica sua III id. Decemb. iuxta matrem suam et germanam suam.*⁽¹⁾ At si basilica illa, quam ipse Damasus construendam curavit,⁽²⁾ sub dio constructa erat, tunc nomen *cryptae* in Victoris inscriptione subterraneum coemeterium indicat, de quo *Index coemeteriorum* e *Notitia regionum* excerptus mentionem facit.⁽³⁾

Curiositati quam quaedam forsitan relatarum inscriptionum verba in animo excitaverint lectori infra satisfaciam.

CRYPTA ARENARIA. — *Cryptae* vero titulo non raro *arenaria* verbum adiicitur. Quapropter in Actis Ss. Marci et Marcelliani, hos legimus sepultos *in loco qui dicitur ad arenas;.... quia cryptae arenarum illic erant, ex quibus Urbis moenia aedificabantur.*

Porro M. S. De Rossi notat *cryptae arenarum* non esse vocabulum, ut nostri dicunt, technicum, apud Romanos antiquos *arenae fodinas* significantem; istae enim, praeterquam hac denominatione, *arenaria* vocatae sunt, neque aliter unquam appellatae fuerunt, ne infimae quidem latinitatis temporibus. Suetonius unus poetica et inusitata formula *specus egestae arenae*, *arenae fodinam* appellavit. Quamobrem videtur certum *to cryptae arenarum* locutionem esse ab auctore Actorum Ss. Marci et Marcelliani inventam, ut locum sepulturae prope *arenaria* esse indicaret.

Non est huius voluminis quaestionem de situ disserere, ubi praefati martyres et pontifex Damasus depositi sint,⁽⁴⁾ cui

(1) MOMMSEN, op. et loc. citt. p. 84.

(2) MOMMSEN, op. et loc. citt. p. 83.

(3) DE ROSSI, *Roma sotterranea*, t. I, p. 180. Cf. *Itineraria* ad calcem libri.

(4) Quae iam sextum ante annum coeptae sunt fossiones P. P. Cisterciensium Ref. cura, et ab Archaeologiae Sacrae Commissione directae, ubi coemeterium S. Damasi fuisse putabatur; hae in lucem posuerunt, praeter

alioquin quaestioni eruditissimi viri Wilpert et Marucchi magistri mei, animum adiecerunt; hoc unum declarabo, quod ad rem praesentem facit, nempe, cum non longe a loco, ubi inscriptionis *Hic Damasi mater* impressio inventa est eiusque originale fragmentum, extent immanes optimae arenae fodinae antiquitus excavatae, S. Damasi basilicam, si non, ut Wilpert opinatus est, illa ipsa fuit crypta quae iam vocabatur *duodecim Apostolorum*, apud quam iacebat impressio, hinc tamen non esse procul quaerendam, atque potius viam Ardeatinam versus, propterea quod post visa S. Damasi et martyrum Marci et Marcelliani sepulcra, peregrinantes saeculi septimi viam hanc transibant Nerei et Achillei sepulcra visuri, aut viceversa.⁽¹⁾ Sed de hoc in praesenti satis multa.

Vox *crypta* in tribus Romae subterraneae punctis reperitur adiectio *arenaria* cognomento coniuncta, scilicet in sepulcro Ss. Nerei et Achillei, in sepulcro S. Laurentii via Tiburtina, et in sepulcro Tertullini via Latina. Horum igitur examen necessario difficultatem solvere debet. Porro ad S. Laurentii sepulcrum quod pertinet, liquido patet *basilicam super arenariam cryptam* ibi iussu Constantini Magni constructam, neque super neque prope arenarium sitam esse. Immo solum circumstans terrosum valde est, friabile et quod hodie vulgo *cappellaccio*

plures regiones coemeteriales initii saeculi quarti, etiam cuiusdam *domus rusticae* ruinas thermarum adspectum habentis, quae hodie, excavationibus procedentibus, magis in dies nobiles ingentesque apparent: praeterea valde videtur adhuc effodiendum ut integre detegantur. Verum hucusque incassum aliqua vel minima indicatio sive vestigium speratum est, quod administrum praeberet archaeologis ad cryptas subsistentes determinandas. Isti quidem in unum conveniunt, esse scilicet effodiendum amplius; at in ceteris mire dissentiunt. Non unius tantum coemeterii nomen inferioribus cryptis indi potest, nam eas quidem I. B. De Rossi Balbinae coemeterium vocavit; sed tria saltem hodie coemeteria ibi conterminare dicenda sunt, videlicet Damasi, Marci et Marcelliani, Marci et Balbinae, vel Basilei. Cryptae coepae videntur Diocletiani temporibus, ampliatae autem a pontificibus primae iv saeculi partis, fortasse etiam posterioris aetatis. Sed quid de ruinis dicendum? Spero clariores notitias referre hoc ipso in opere, cum ad singulorum coemeteriorum descriptionem pervenerim.

(1) Cf. tabellam *Itinerariorum*, *Via Ardeatina* ad calcem libri.

Itali vocant, ad nihil prorsus aptum, proindeque ab antiquis Romanis nullo insignitum nomine.

Idem omnino dicendum de sepulcro Ss. Nerei et Achillei via Ardeatina, quod etiam dicitur esse *in crypta arenaria*. Etenim ibi nobilissimae amplissimaeque regiones sepulcrales extenduntur, eaeque multiplicis ordinis; at nihil occurrit aliud nisi tophus niger, terrosus, omnium denique ineptissimus. Sepulcrum autem viae Latinae, nondum inventum est; sed ex sepulcrorum iam repertorum examine satis colligitur, ut affirmari possit: hoc *cryptae arenariae* vocabulum iuxta Christianam saltem significationem, synonymom arenarii non fuisse.⁽¹⁾

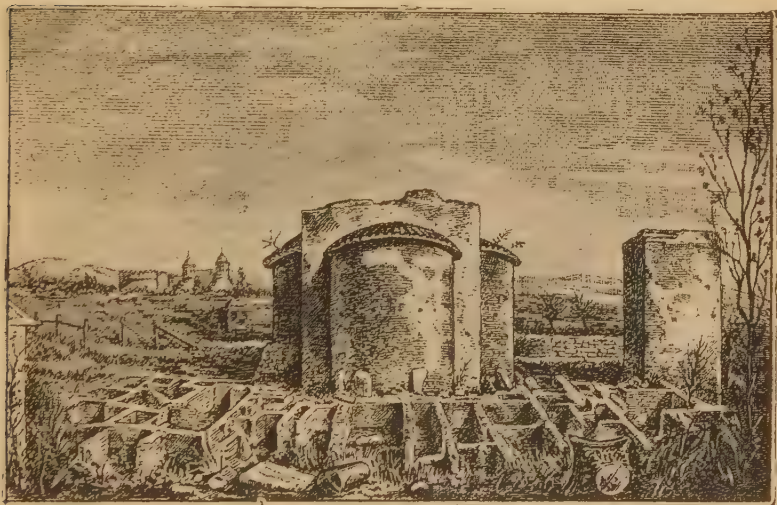
ARENARIUM. — Quod dictum est de *crypta arenaria*, idem non convenit vocabulo *arenarium* quod semper *arenae fodinam* designavit. Quinque in locis ista denominatio invenitur, quorum duo pertinent ad sepulcrum S. Cornelii qui dicitur via Appia *iuxta coemeterium S. Callisti in arenario depositus*, et ad sepulcrum S. Hippolyti item via Appia sepulti *in arenario ubi cum sociis consueverat convenire*. Alii duo ad Salariam Novam spectant, atque indicantur in Actis Ss. Chrysanthi et Dariae, qui clausi *in arenario, illic terra et lapidibus obruti sunt*, et in Actis S. Marcelli, ubi S. Crescentionis sepulcrum situm dicitur *in arenario, in coemeterio Priscillae*. Denique de Ss. Quattuor Coronatis legimus, *via Lavicana, milliario plus minus tertio in arenario sepultos fuisse*.

Ad S. Cornelium quod spectat, parum accurate scriptum in posterioribus recensionibus *Libri pontificalis* videtur *in arenario*; nam rupes ibi tota alia est quam *arenaria*. Hic fortasse scribendum fuisset ut M. S. De Rossi opinatus est, *supra* vel *iuxta arenarium*, quia in inferiori ordine cryptarum *arenarium* extat pergrande. Ceterum aliud tantae incuriositatis in *Libro pontificali* exemplum conspicitur, martyres enim Primus et Fe-

(1) Id fit evidentius ex eo quod, ut M. S. De Rossi demonstrat, « il vocabolo *arena* benchè antonomastico della pozzolana, non è esclusivamente proprio di essa, e che l'aggettivo *arenarius* si dava alle rocce anche calcari o silicee e perfino lapidee, purchè avessero le esterne apparenze dello stato arenoso » (*Roma sotterranea*, t. I, p. 25, appendice).

licianus inventi leguntur *in arenario sepulti*; cum in eorum Actis sepulti *iuxta arenarium* dicantur.

De ceteris testimoniis, nempe de S. Hippolyto eiusque sociis sepultis *in arenario ubi consueverant convenire*, necnon de Ss. Chrysantho et Daria et Crescentione, soli examen indicationes illas veras esse demonstrat.⁽¹⁾ De quattuor denique

Tab. 5c. Oratorium Ss. Syxti et Caeciliae sicut inventum fuit saeculo ultimo, cum ruinis coemeterii circumstantis. (Ex DE ROSSI, *Roma sott.* t. II).

Ss. Coronatis, via Lavicana, nihil affirmari potest, nisi et ibi adesse arenarium unde cuniculi coemeteriales effodi fortasse coepti sunt.

Visus sum forte prolixior in his explicandis, et tamen ad minimum reduxi quod M. S. De Rossi fuse in primo et tertio

⁽¹⁾ Verum enim hoc arenarium S. Hippolyti ubi situm sit nemo certo cognoscit. I. B. De Rossi illud quidem perhibuit se invenisse, sed ulteriores fossiones ordinem topographicum coemeteriorum circa Callistianam necropolim valde turbarunt. Quocumque tamen loco inveniatur, semper arenarii titulum sibi poterit vindicare, cum arenaria omni ex parte Callisti coemeterium circumdant.

Romae Subterraneae volumine exposuit. Haec nihilominus viam nobis sternunt ad alteram quaestionem, utrum scilicet catacumbae Romanae unum et idem sint cum arenariis, proindeque magna ex parte ante Christum extiterint; an, uti iam ut probatum admisimus, a Christianis unice fuerint effossae. Iam problematis terminos saltem perspectos habemus.

Neque ista quaestio ad Romana coemeteria tantum contrahitur: catacumbae enim Neapolitanae, Syracusanae, Melitanae aliaeque in rupibus effossae sunt multo solidioribus, ac proinde multo minus ineptis ad muros construendos. Haec, ut videbimus, est ratio, cur ampliores actae fuerint fossiones, ita ut sub hoc respectu multo Romanis nobiliores catacumbae illae videantur.

Sed adhuc de nomenclatura loquendum est ex qua melius demonstranda clarescent, et primum quidem alia vocabula coemeterii synonyma promenda.

ATRIUM. — Coemeterium ita vocatum est, eo quod moris esset in atriis ecclesiarum sub pavimento sepeliri mortuos. Hic usus invaluit post pacem Ecclesiae, cum scilicet, circa basilicas super martyrum sepulcra constructas, coemeteria stabilita sunt. Paullatim enim sepulcra, devotionis erga martyres caussa, circuitum et atrium ecclesiae cuiuslibet, denique ipsam ecclesiam occuparunt.

CONCILIA MARTYRUM. — Legitur in *Martyrologio Romano* ⁽¹⁾ de S. Iohanne, martyre sub Iuliano Apostata: « Corpus eius a B. Concordio presbytero *iuxta martyrum concilia* sepultum est ». Cui subiungit cardinalis Baronius: « Huius vocis interpretationem Molanus mihi videtur feliciter assecutus ut concilia martyrum nomine locus ille intelligatur, ubi multorum martyrum corpora requiescant: quemadmodum, et Ecclesiae nomen, quae sui natura importat conventum fidelium, pro loco ipso, quo iidem conveniunt, accipi consuevit..... Sic et locus, ubi multi collecti sunt martyres, merito martyrum concilium sit appellatum ». Ceterum in Actis S. Stephani I Papae, licet

(1) *Martyr. Rom.* Baronii notis illustratum, n. 123, mense Iun.

immerito huic pontifici tribuentibus quae ad Syxtum II spectant, tamen satis fideliter factorum tempora referentibus, legitur: «Nemesius autem gratia Christi roboratus, circuibat cryptas, et concilia martyrum». Item, in *Libro pontificali* de S. Damaso dicitur: «Hic multa corpora Ss. Martyrum requisivit, quorum etiam concilia versibus decoravit».⁽¹⁾ Verum huius vocabuli antiquissimus testis videtur S. Hieronymus, qui haec de Nepotiano scripsit: *Qui basilicas Ecclesiae, et martyrum conciliabula diversis floribus, et arborum comis, vitiumque pampinis adumbravit.*⁽²⁾

LATEBRAE. — Damasus in epitaphio martyris Eutychii in coemeterio S. Sebastiani sepulti scripsit:

Ostendit latebra insontis, quae membra tenerent.

Quaeritur, inventus colitur, fovet, omnia praestat.

Inde hoc videtur nomen deductum, quod catacumbae ut verbis Baronii utar, erratis omissis, «non modo inserviebant humandis defunctorum corporibus, ex quo et nomen est inditum, sed et persecutionis tempore ad latebras Christianorum».⁽³⁾ Sic in Actis S. Sebastiani legitur: *Quia tutus nullus inveniri poterat locus, ad latebram confugiendum.*

POLYANDRIA. — Vox *polyandrium* (*polyandron*) proprie sepulcro uni convenit, ut videbimus postea, capaci tamen ad plura recipienda cadavera; sed aliquando coemeterium significavit apud quosdam auctores; ut in *Capitulari* (c. 9) Theodulphi episcopi: «Antiquus in his regionibus in Ecclesia sepeliendorum mortuorum usus fuit, et plerumque loca divino cultui mancipata, et ad offerendas Deo hostias praeparata, coemeteria, sive polyandria facta sunt».

LIMINA. — Vox est ex graeco *Λιμήν* derivata quae idem sonat atque *portus*; et ex eo ita tam apostolorum quam marty-

(1) MOMMSEN, op. cit. p. 83.

(2) *Ep. ad Eliod.*

(3) BARONIUS, *Ann.* an. 286, II.

rum sepulcra vocata sunt, quod essent peregrinantium veluti meta et portus; unde Prudentius :

Apostolorum et martyrum
Exosculantur limina. ⁽¹⁾

In coemeterio S. Priscillae prope S. Crescentionis cubiculum, ubi, aut apud quod et pontifex Marcellinus martyr requievit, in corio parietis stilo incisum legitur : *limina Sanctorum*.

SEDES OSSIUM. — Sic vocata a Prudentio fuere martyrum sepulcra. ⁽²⁾

HYPOGEUM. — Nuncupatio illa quoad genus, fuit inferioris ac subterraneae monumenti alicuius partis, ubi erant sepulcra. Plerumque haec vox *cubiculum* innuit ut in hac inscriptione in Domitillae coemeterio inventa : M·ANTONIUS·RESTITVTVS·FECIT·YPOGEV·SIBI·ET·SVIS·FIDENTIBVS·IN·DOMINO. Synonymom autem huius vocis est KATAΓAION ; et ritus dedicandae ad sepulcra inferioris hypogei vel catagaei partis effecit ut, in ecclesiis et basilicis sub altari, *crypta* sive *cubiculum* construeretur vocatum *confessio*, μαρτύριον, quia ibi depositae erant martyrum et confessorum Christi reliquiae, cuius accessus, cum scala consisteret sive descensu, κατὰβασις, dictus est. ⁽³⁾ Tardius in usum venit vocabulum *catabassis*, quodcumque generatim coemeterium subterraneum designans.

CASA. — Casae aliquando vocatae sunt cellae sive monumenta in areis Africanis erecta. Sic in *area martyrum* Cirtae casa maior commemoratur, quae procul dubio *minores casas* supponit. Exemplum unicum Romanum extat huius nominationis in quo legitur : *casa perpetua*, atque in unico quoque exemplo Romano, sed ethnico, diminutivum invenitur *casulae* quasi parvum monumentum designaret : HANC·CASVLAM·IN·PARVO·FECI·MAIORI·CVRA·QVAM·IMPENSA.

(1) *Peristeph.*, Hymn. de S. Laur.

(2) *Peristeph.*, Hymn. de S. Laur.

(3) SOZOMENUS, *Hist. Eccl.* IX, 2; THEOPHANES, *Chron.* an. 752, ed. Bonn. t. I, p. 665. Cf. DE ROSSI, *Roma sott.* t. III, pp. 423-426, ex quibus has notiones excerpti.

Quod autem in quibusdam Christianis inscriptionibus a Boldetti evulgatis atque in sarcophagis aliquando tugurium vel casula repraesentata conspiceretur, vel etiam quod non pauca aedificia fune-raria tam Christiana quam ethnica illam prae se ferrent formam, idcirco videtur factum ut monumenta *casae* et casulae vocarentur. (1)

Alia sunt praeterea vocabula coemeteria indicantia, quae facile per se intelliguntur.

2. — NOMENCLATURA.

Certum est priscos Christianos plures coemeterii partes, sepulcrorum formas viarumque propriis et variis appellasse nominibus. Haec tamen ad nos usque non pervenerunt nisi ex parte; ac non omnia nomina, quibus utuntur hodie archaeologi Christiani, in partibus cryptarum designandis, ad antiquam nomenclaturam spectant. Ut varia nomina melius intelligantur, hic prius tabulas opportunas rerum vocandarum consulamus oportet.

Cava tetragona (Tab. 60) *loci* vocabantur, tam in Graecis quam in Latinis epitaphiis, hodie vero diminutivum verbum *loculi* invaluit inter archaeologiae non solum sacrae sed etiam ethnicae cultores:

ΤΟΠΟΣ ΑΝΑΠΑΥΣΑΙΟΣ
ΑΜΜΟΝΙΟΥ ΚΑΙ ΕΥΤΥΧΕΙΟΥ
ΘΕΡΕΙΤΟΥ

Idest:

Locus quietis Ammonii, et Eutychetis nutricis. (2)

LOCVS BENEDICTI
QVI VIXIT AN
PM XXX BENEME
RENTI IN PACE (3)

~~PM~~, idest *plus minusve*).

(1) *Acta purgationis Caeciliani*, post Optati opera, edit. Dupin, pp. 170 et 171.

(2) BOSIO, *Roma sotterranea*, lib. III, c. LXI, p. 486, ed. MDCL.

(3) BOSIO, *Roma sotterranea*, lib. III, c. LXI, p. 484, ed. MDCL.

Nomen hoc etiam in Oriente, licet rarius, invenitur :

ΤΟΠΟΣ ΘΕΟΔΟΤΟΥΥΕΙΟΥ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΠΟΛ
ΕΩΣΣΕΛΗΥΚΙΑΣΤ
ΗΣΙΣΑΥΡΙΑΣ

Locus (quietis) Theodoti, Alexandri filii ex Seleucia Isaurica (apud Ierusalem inventa).

Verum neque est dicendum hoc vocabulum exclusive Christianum; nam ethnici quoque sepulcrum *locum* appellabant. Hinc nominationes istae: *locus sacer*, *locus religiosus*. (4)

Huiusmodi autem cava, ubi corporum capita declinanda essent, largiora effodiebantur. Quod quidem plerumque, non tamen semper notari potest. Neque unquam norma aliqua extitit, secundum quam in eodem loco capita defunctorum etiam in eundem conversa essent situm. Insuper saepe locus poterat duo recipere cadavera, et tunc *bisomus*, ex latino *bis*, et graeco ΣΩΜΑ corpus, dictus erat.

Quod autem singulae bisomorum inscriptiones plerumque prae se ferunt ambos sexus, perspicuum est, ibi saepe coniuges esse sepultos, ex. gr.:

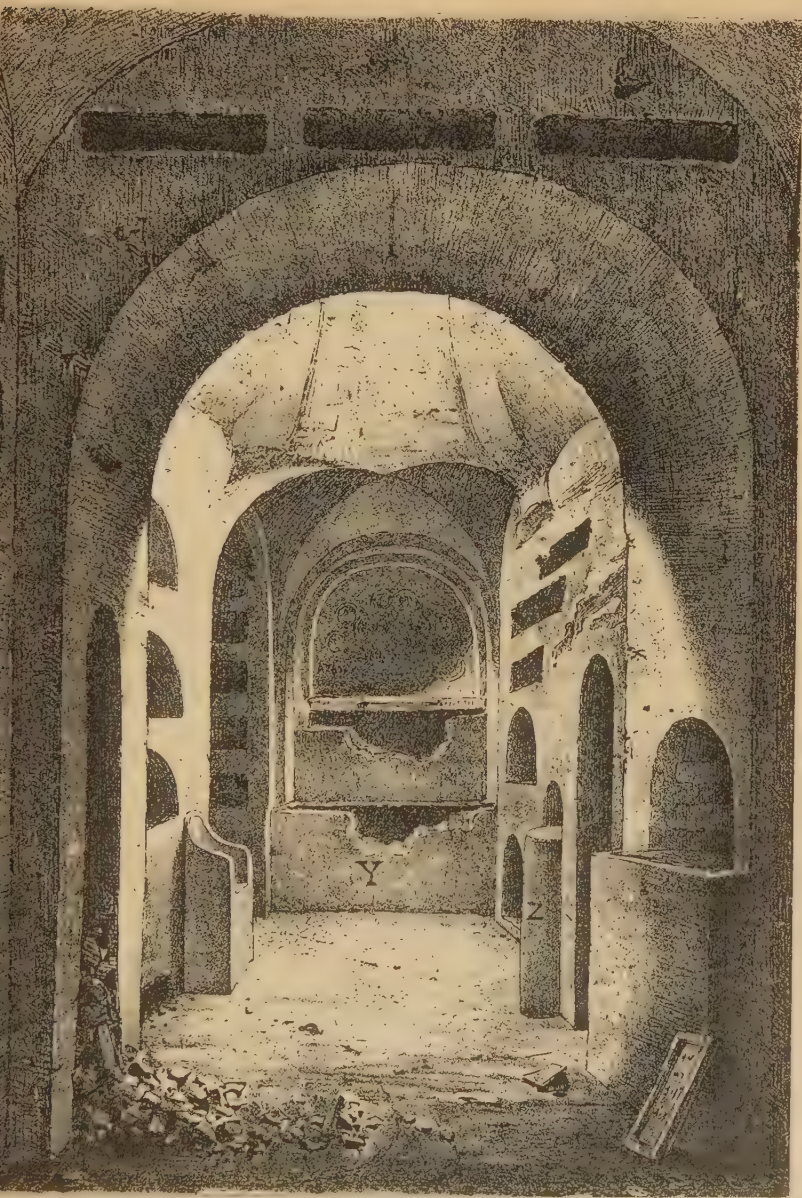
CVMPARAVI SATVRNINVS A
SVSTO LOCVM VISOMVM SOLI
DOS DVO IN LVMINARE
MAIORE QVE POSITA EST IBI
QVE FVIT CVM MARITO AN XL

Ego Saturninus emi a Syxto duobus auri solidis locum bisomum sub maiori luminari. Illa quae hic est deposita vixit cum marito suo annos quadraginta.

ΓΕΝΕCΙ
..... CTINAHEN ΘΕΩ ΚΑΙ ΧΡΙCΤΩ ΠΙCΤΕΥCΑCΑ
..... C ΤΟΙC ΑΓΓΕΛΟΙC

Genesius et ... Christina (?) quae cum in Deo et Christo credidisset ... inter angelos (?).

(4) *Locus sacer* quid sit, et *locus religiosus* postea explicabitur.

Tab. 60. Cubiculum S. Emerentianae « Coem. S. Agnetis ».
(Ex *Bull. di archeol. crist.*)

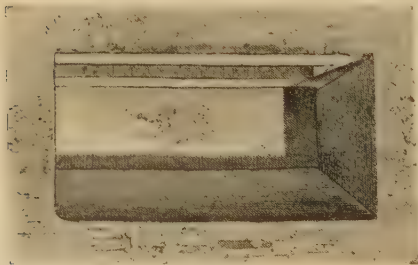
Item notandum, ut alioqui ex ipsa delineatione apparet, quando duo corpora in bisomo recondenda eiusdem essent plus minusve staturae, saepe modo inverso invicem disposita fuisse, cuius rei opportunitas facile intelligitur.

Si autem tophus satis esset solidus, etiam ad tria, quattuor et amplius recipienda cadavera loculi parabantur; unde nomina *trisomus*, *quadrisomus*, *polysomus*, hoc ultimum totum ex Graeco derivatum ΠΟΛΛΑ ΣΩΜΑΤΑ:

SE BIBA (*sic*) EMIT DOMINA
 LOCVM A SVCCESVVM
 TRISOMVM VBI POSITI
 ET
 (1)

DEPOSITVS P FIECT
 DN VALENTINIANO AVG
 IN PACE ETC VIXIT ANNVS XXV
 FECIT LOCVM QVADRIOMVM (2)

Saeculo secundo, usuvenerat ita aliquando claudere sepulcra ut lapides claudentes non erectae secundum parietes sed veluti

Tab. 61. Sepulcrum mensa instructum.

opercula sarcophagorum in plano essent: sursum vero spatium effodiebatur satis ut operculum tamquam mensa inserviret (Tab. 61). I. B. De Rossi *sepolcri a mensa* hoc sepulcrorum genus vocavit, quod praesertim in regionibus saeculi secundi coemeterii S. Cal-

listi conspicitur; ibique et in coemeterio Ss. Petri et Marcellini nota chronologica certissima est.

(1) P. MARCHI, *Monumenti delle arti cristiane primitive, Architettura*, p. 115; ARINGHIUS, *Roma sub.* t. I, p. 14.

(2) P. MARCHI, *op. cit.* p. 116; ARINGHIUS, *op. et loc. citt.*

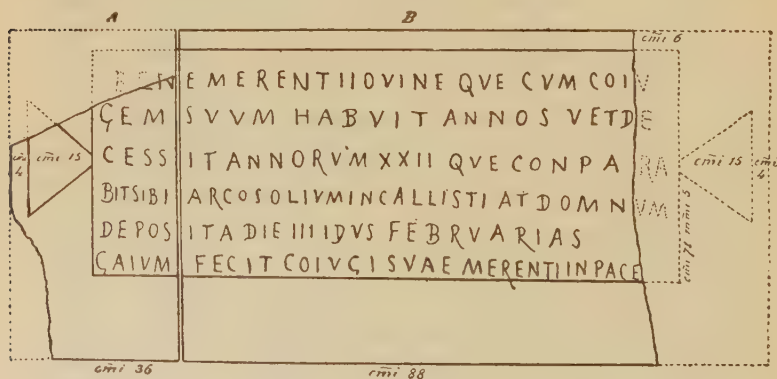

Tab. 62. Hypogeum ethnicum cum urnis cinerariis et sepulcris mensa instructis.

Equidem ab ethnicis sepulcris Christianos illam formam mutuasse dixerim, et exemplum nuperrime inventum apud S. Callisti coemeterium proferre possum.

A sepulcro mensa instructo parum differt *Arcosolium* cuius nomen, ut facile videtur, ex *arcu* et *solio* derivatum est (Tab. 60 Y). Prima vocabuli pars evidens est, arcus enim dominat sepulcrum; at secunda non ita. Solium apud Romanos antiquos videtur significasse idem atque hodie in Italico sublimiori stylo *thronum* significat, sive *sella honorifica*, unde sella curulis et solium vocata fuit. Cum autem pegma erectum ad cadaver viri illustis sustinendum in sublimi esset veluti solium regale elatum, huic quoque nomen solii inditum est. Item, solium appellarunt Romani labrum sive alveum ad corpora abluenda.⁽¹⁾ Hoc autem cum eadem prae se formam atque sarcophagus ferret, et istud et omne urnarum pro defunctorum cineribus aut ossibus genus nomen solii nactum est.⁽²⁾

Huius nominationis certissima documenta extant, et aliquando, in epithaphiis apud arcosolia positis, utpote apud nobiliora sepulcra, et in ipsis arcosoliorum epitaphiis alia aliqua addebatur localis indicatio, hodie archaeologis pretiosissima, praesertim si inscriptio suo inveniatur loco, aut unde veniat cognoscatur. En quoddam exemplum:

Tab. 63. « Coem. S. Callisti ». (Ex *Nuovo Bull. di archcol. crist.* an. 1907).

(1) Celsus videtur ipsam ablutionem solium vocasse: *Solium aquae calidae*.

(2) *Septimus dies erat, ex quo corpus regis iacebat in solio* (QUINTUS CURTIUS, lib. X, c. x); *Quin et defunctos sese multi fictilibus soliis condi mahere* (PLINIUS, *Hist. nat.* lib. XXXV, c. xxii).

Idest:

Benemerenti Iovinae quae cum coniuge suo habuit annos V, et decessit annorum XXII, quae comparavit sibi arcosolium in (coemeterio) Callisti, ad Domnum Gaium, fecit (maritus superstes) coniugi suae merenti in pace. Deposita die III idus februarias. (1)

Huius fragmenta non eodem in loco reperta sunt, licet omnia in coemeterio Callisti iacerent; ex parte igitur tantum inscriptio ista pretium suum retinet; sed de hoc fuse alibi redibit sermo.

DRACONTIVS • PELAGIVS • ET IVLIA ET ELIA

ANTONINA • PARAVERVNT • SIBI • LOCVM

AT IPPOLITV • SVPER • ARCOSOLIV • PROPTER • VNA • FILIA

Ad Hippolytum, idest: apud sepulcrum Hippolyti martyris. Pretiosa sane indicatio, si notum esset unde veniat inscriptio. (2)

Nunc ultimam citabo inscriptionem, *parieticulum* vocabulum aliquando usitatum fortasse explicantem:

DOMVS ETERNALIS

AVR • CELSI ET AVR • ILAR

ITATIS CONPA M

EES FECIMVS NOBIS

ET NOSTRIS ET AMIC

IS ARCOSOLIO CVM PA

RETICVLO SVO IN PACEM

Domus aeterna Aurelii Celti et Aureliae Hilaritatis meae sponsae. Fecimus nobis et nostris et amicis arcosolium cum suo parieticulo. In pace.

Docuit P. Marchi, (3) *parieticulum* (ad litteram *parvus paries*) pro parietibus, quibus diversae sepulcri partes distinguerentur, accipiendum esse, praesertim in exemplo praefato, nam sepulcrum coniugum debuit pariete a ceteris separari; licet in eodem

(1) I. B. DE ROSSI, *Rom. sott.* t. III, p. 263. Nota temporis, lapicidae ignorantia, vel imperitia, inter quartam et ultimam lineam interposita ets.

(2) P. MARCHI, *op. cit.* p. 150.

(3) *Op. cit.* p. 98; το DOMVS ETERNALIS alibi explicabitur.

solio essent deponendi Celsi parentes et amici. (Vide Tab. 64 lit. X exemplum parieticuli exhibentem).

Arcosolia, quae etiam *arcusolia*, *arcisolia* vocabantur, saeculo tertio excidi generatim coepta sunt, sed etiam saeculo primo

Tab. 64. Catacumbae Siculae. (Ex Atti della R. Accad. dei Lincei, an. 1902).'

inveniuntur; at in coemeterio Callisti numquam ante saeculum tertium, quo tempore alterum sepulcri cum mensa genus submoverunt. De usu liturgico mensae super sepulcrum positae erit alio loco dicendum. Hodie paries semicircularis in arcosolio

Tab. 65. Planum cuiusdam catacumbae Neapolitanae cum sepulcris baldachino instructis.

dicatur ab archaeologis *lunetta*; eam nos *lunam* vocabimus in praesenti opere.

Tabula 64, lit. A, insuper formam talem sepulcri praebet, quae frustra quaereretur in Romanis coemeteriis: e contrario

non desunt eiusmodi sepulcra Melitae et in Neapolitanis catacumbis: scilicet est quoddam tegmen in forma conopei (gallice *baldaquin*), supereminens sepulcro, quod etiam in mediis cryptis excidi poterat. Tabula 65 *formas* sive *planum* monstrat cuiusdam Neapolitani coemeterii, et simul delineationem sepulcrorum B C D etc., tegmine eiusmodi praedictorum. (1)

Erat quoddam etiam arcosolii genus, in quo ita arcus est demissus, ut ad sepulcrum mensa instructum potius accederet. Id, praeterquam Romae in coemeterio Callisti et in aliis regionibus coemeterialibus saeculi secundi, etiam in Cyrenaica invenitur eidem aetati respondens. Est igitur pretiosum indicium chronologicum, non tamen ex se solo sufficiens. Arcosolia proprie dicta in Cappadocia apud Surp-Garabed cernuntur; (2) Ie-

(1) De forma Christiani sepulcri primum adoptata haec habet I. B. De Rossi, indagine narrans quibus aetatem coemeterii S. Domitillae dignoscere potuit: «Fin qui non abbiamo veduto altra maniera di sepolcri, che sarcofagi marmorei o fittili. Di nicchie sia quadrilunghe (loculi), sia arcuate (arcosolii) scavate nelle pareti ho ricordato soltanto quelle che in posteriore età furono fatte guastando gli antichi ornati e le primitive forme dell'ipogeo. Ed invero uno dei caratteri dei sepolcreti cristiani antichissimi e contemporanei alle origini dei nostri cimiteri m'è sembrato l'uso frequente de' sarcofagi e raro de' loculi, che divennero poi il sistema normale della sepoltura sotterranea. Del qual canone archeologico le nuove scoperte del primitivo ipogeo di Domitilla mi hanno dato una bellissima ed inaspettata conferma. Quivi ho trovato non solo il grande ambulacro tutto destinato ai sarcofagi, ma un esempio fino ad ora singolare del passaggio dal sarcofago al loculo, della trasformazione del primo nel secondo, imperocchè l'architetto del nostro ipogeo nelle pareti del maggiore ambulacro oltre le quattro grandi nicchie per i sarcofagi, aprì quattro imbocchi *c, d, e, f* per quattro vie nelle quali potessero essere costruiti o scavati più modesti ed umili sepolcri. Or nella via *c* i primi sepolcri che incontriamo sono due loculi, ai quali nella fronte esteriore con fino stucco bianco fu data la forma e l'aspetto di due sarcofagi. Ecco adunque, se così m'è lecito dire, il loculo-sarcofago ... questo parmi veramente scoprire gli esordii e la genesi dell'escavazione cemeteriale cristiana» (*Bull. di arch. crist.* 1865, p. 38).

(2) CH. TEXIER, *Recueil de monuments des premiers temps du Christianisme en Orient*, Londres, 1864, pp. 39 sqq.

rusalem ⁽¹⁾; Zephyriae (Melos, in insula Aegei maris); ⁽²⁾ Clusii (Etruria) in coemeteriis S. Mustiolae et S. Catharinae; ⁽³⁾ Vol-sinii; ⁽⁴⁾ Melitae, ubi numerosa inveniuntur, ⁽⁵⁾ et quam rarissime in Africa. Denique in Syracusanis catacumbis apparent

Tab. 66. Catacumbae Syracusanae « Rotonda delle sette vergini » (Ex *Abhandlungen der philosoph-philologisch. Classe der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften*, an. 1897, t. XX, Tab. VII, n. 1).

etiam sarcophagi in rupe excisi, sed quasi e solo emergentes cui naturaliter adhaerent, ut in Tab. 66 videre licet. Ut indicium

(1) P. LAGRANGE, *Revue biblique*, an. I, p. 448 sqq.

(2) CH. BAYET, *La nécropole chrétienne de Milo* ap. *Bull. de corresp. hellén.* 1878, t. II, pp. 347-359, tab. XX.

(3) C. CAVEDONI, *Ragguaglio istorico archeologico di due antichi cimiteri cristiani della città di Chiusi*, Modena, 1853, p. 60.

(4) E. STEVENSON, *Intorno alle scavazioni fatte in un ipogeo cristiano di Bolsena*, ap. *Notizia degli scavi*, 1880-1881, pp. 30-51.

(5) A. A. CARUANA, *Ancient pagan tombs and christian cemeteries in the island of Malta*, Malta, 1898.

cronologicum, ipsa tempora saeculo II posteriora plerumque respiciunt, in Italia autem maxime in usu fuerunt saeculo IV.

Sepulcra hactenus recensita, ubique catacumbarum reperiuntur, tam in ambulacris quam in cubiculis. In cubiculis vero, quasi semper unum saltem adest arcosolium in loco honoratiore, idest in pariete contra ingressum, cuius ad alterutrum latus, excisa in topho, aut lateribus constructa, non nunquam est trunca columna ad aliquid sustinendum destinata, et videtur eodem fungi officio atque tripus ante deorum simulacra. Certum est, ad martyrum sepulcra saepe olea pretiosa accensa et adusta, nec non in praecipuis subterraneis sanctuariis; unde, licet nulla ex antiquis lampadibus id genus inventa fuerit, tamen nemo inficiabitur, mensas oleorum rite posse eiusmodi truncatas columnas vocari; immo earum aliquae in superiori parte integre erant disco vitreo vel lapideo coopertae, tamquam patina ad vasa, aut aliud quid pretiosi sustinendum vel continendum, cuius rei notabilia manent adhuc vestigia. Parvae lampades fictiles non raro sepulcris appositae erant; in foraminibus, unde ablatae sunt, levis fumi nigredo earum situs revelat: foramina vero quae hoc vestigio carentia hodie conspiciuntur ampullas vel vasa continebant balsamis repleta. Tabula 60, lit. Z, ad dextram, mensam oleorum exhibet.

Salebrosa sane est quaestio de ampulla cruenta tamquam de martyrii signo, de ea vide sub finem huius libri.

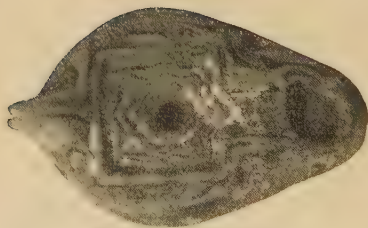
Aliud sepulcri genus *formae* sunt, scilicet loculi in pavimento effossi, ut moris adhuc erat apud nos paucis abhinc annis in pavimentis templorum. Utrum humilitatis caussa, aut quia non amplius in parietibus maneret spatium sepeliendi, novus hic usus inductus fuerit, non satis constat. Plerumque tamen a saeculo tertio exeunte hoc factum est, proindeque cum nullus amplius patebat locus in iam existentibus catacumbis, ad quas fideles ~~atrahebantur~~ attrahebantur propter martyrum sepulcra. Quando autem coeperunt Christiani coemeteria subdialia circa basilicas instituere, tunc generalis et communis tumuli modus fuit *forma*, quae plerumque ad plura cadavera recipienda parabatur, et vocabatur ex horum numero: *biscandens*, *terscandens* vel *tercan-*

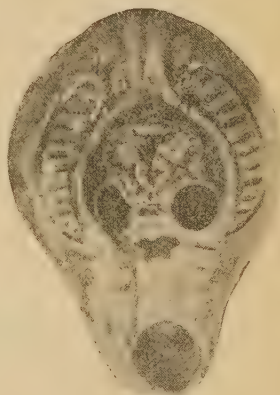
Tab. 67.

Tab. 68.

Tab. 69.

Tab. 70.

Lampades in coemeterio S. Callisti inventae.
(N. 67 praeconstantiniana; N. 68, 69, 70 postconstantiniana).

Tab. 71.

Tab. 72.

Ampullae ad balsama et olea servanda in Christianis sepulcris.

dens, etc.; candere enim, in infima latinitate, dividere significat; verbum autem *scandere* notum est:

S
LVCILLVS PELIO E VIVV COMPARAB(it)
LOCVM VESCANDTE IN BASILCA
MAIORE AD DOMNV LAURENTIVM
IN MESV ET SITV PRSBITERIV

Idest:

Lucillus Pelio se vivo comparavit locum biscandentem in basilica maiore ad Domnum Laurentium in medio et situ presbyterii. (1)

(1) Evidens est *biscandentem* significare *bipartitum*. Basilica hic designata non est, ut quidam putarunt, S. Laurentii ecclesia, a Damaso constructa *ad theatrum Pompei*, ut habet Liber pontificalis; sed illa quam Syxtus III construendam curavit, ut item in Libro pontificali legitur: *fecit quoque basilicam alteram beato Laurentio*. Post Syxtum III dumtaxat, notat I. B. De' Rossi, incipit inveniri in Libro pontificali mentio de *Basilica S. Laurentii maiore* (cf. *Bull. d'arch. crist.* 1876, pp. 22-23).

Tab. 73. Sectio formae polyscadentis. (Ex DE ROSSI, *Roma sott.* t. I).

Tabula 73 formam octopartitam refert, ut adhuc videre licet circa antiquissimum oratorium Ss. Syxti et Caeciliae super coemeterium Callisti (V. Tab. 59).

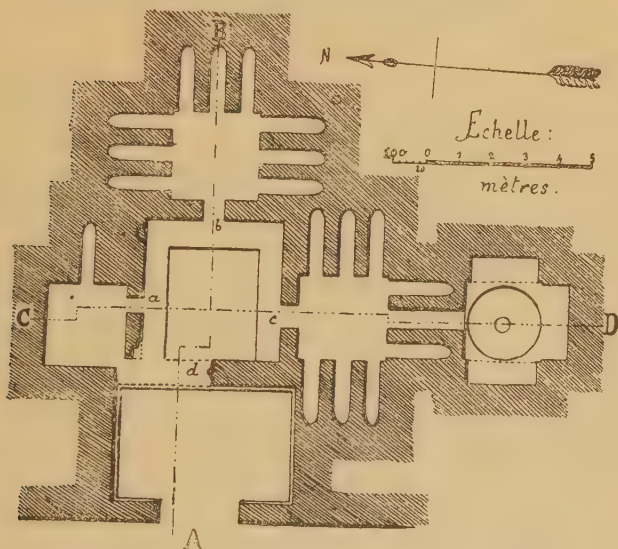
Sequens inscriptio, quam Boldetti in Domitillae coemeterio invenit, de usu vocabuli testatur. (1)

(1) Semel tantum nomen *cupella* pro *loculus* invenitur, diminutivum scilicet *cupae*, quod raro in ethnicis sepulcris legitur, tamquam diminutivum *ollae*.

ANNIBONIVS FECIT SIBI ET SVIS
LOCVM HOMIBVS N VIII INTRO FORMAS
EC TON EMON PANTON TVTO EMON (1)

Annibonius fecit sibi et suis locum numero VIII hominum capacem intro formas.

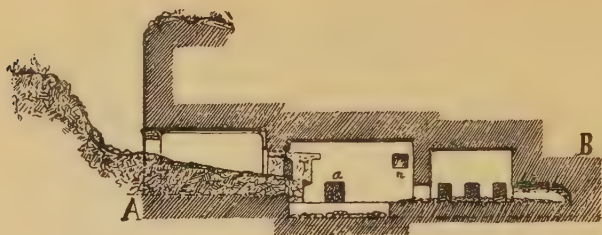
Omnium quae possideo hoc (solum) meum est.

Tab. 74. Planum hypogei Iudaici apud Ierosolymas inventum.
(Ex *Revue bibl.* an. 1899, p. 207).

Denique sepulcrum, cuiuscumque esset formae, appellatum invenimus etiam DOMUS, exempli gratia: *Domus Amarati*; et MEMORIA, sic: *Quintiliani memoria*.

(1) P. Marchi putavit quidem hanc inscriptionem alicuius fuisse sepulcri quod esset sub aquae cuniculo; cuniculus enim eiusmodi *forma* vocabatur (*Monum. prim.* pp. 116–117). Sed I. B. De Rossi partem huius tabulae reperit cum fere integra secunda linea, in qua legit INTRO, non autem INFRO ut Boldetti legerat (*Osservaz. sopra i cim.* p. 650); inde igitur coniecit, sepulcra sub pavimentis ideo formas vocatas fuisse, quod speciem cuniculorum aquaeductus exhiberent, quibus cuniculis *formae* erat nomen. Licet hoc sensu generatim nomen illud accipiatur, exponam quid de re sen-

Tab. 75. Sectio A-B. Tabulae 74.

Apud Iudaeos diversa plerumque erat loculorum dispositio, nimirum in pariete secundum crassitudinem inciso. Sepulcra Tabulae 74, anno 1898 inventa, iudicata sunt non posteriora Ierosolymae excidio, idest aetati Herodianaе adscribenda. Loculi ita dispositi hebraice *Kokim* vocantur.

Verum haec eadem dispositio non prorsus deest apud Christianos, praesertim in Africa. Fere enim omnes catacumbae Alexandrinae eiusmodi sepulcrorum typum proferunt, ut apparet ex Tab. 76; aliquid simile est in coemeterio Callisti (in regione S. Eusebii); nuperrime autem non pauca sepulcra illis prorsus similia in coemeterio Commodillae et in anonymo quodam coemeterio viae Latinae reperta sunt.

Tabulam vocarunt antiqui inscriptionem sepulcralem, quae simul claudendo sepulcro inserviebat:

POSVIT TABVLA MA
GISTER DISCENTI
PAMPINO BENE
MERENTI

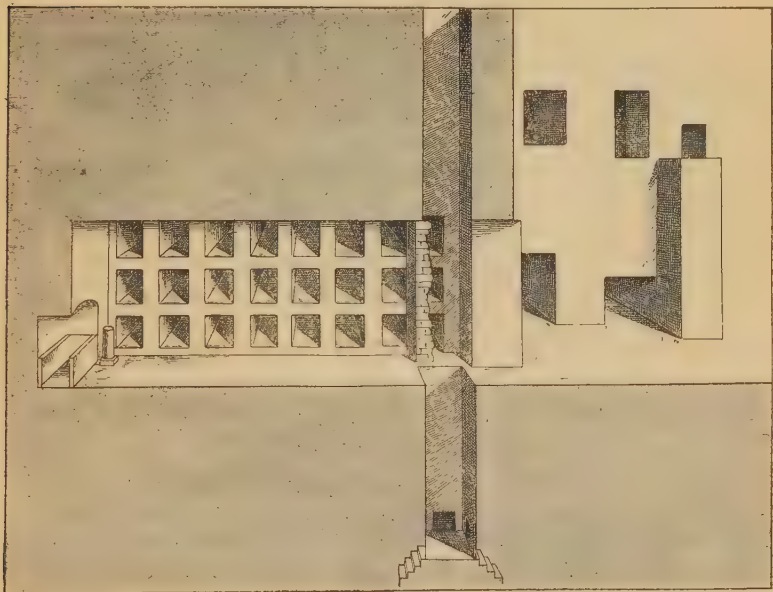
tiam. *Formae* vocantur etiam delineationes alicuius loci in unum complexae, quod Itali *pianta*, Galli *plan* appellant. Si igitur de formis aedificiorum agatur, tunc delineationes ita longitudinem crassitudinemque murorum repraesentant, quasi muri ad solum secati sint atque ex alto loco observentur, itemque reddunt quidquid e solo emergit una cum pavimentis solo aequalibus. Hinc verisimile mihi videtur, formula *intro formas* (fortasse *infro formas* iuxta P. Marchi legenda) idem sonare ac *sub formas*, seu *sub pavimento*, *sub plano*; at istud coniectura tantum assequor.

.....LIAPA PARENTIBVS SVIS TABVLAM POSVIT BE
BVS IN P AD SANCTA MARTVRA

.....liapa parentibus suis tabulam posuit Benemerentibus in pace
 apud martyres. (Ex coem. S. Agnetis).

BINCENTIVS KARO FILIO KA
 RISSIMO BENEMERENTI POSVIT
 TABVLA QVI BIXIT ANNOS III
 ET DIES XXII

(Effossa ex coemeterio S. Cyriacae, et a Buonarroti evulgata [*Vetri*,
 pp. xx et xxiv]).

Tab. 76. Sectio partialis catacubarum Abou-el-Achem. « Alexandria ».
 (Ex *Bull. de la Soc. arch. d'Alexandrie*, an. 1898, n. 1, Tab. B).

Nihilominus non deerant sepulcra tegulis clausa, et quidem
 in Christianae religionis primordiis.

Conclavia, quae omnibus temporibus in usu fuisse iam vi-
 dimus et nomen habuisse commune quoque ethnicis, *cubiculi*,

cubacula, aliquando voce *cryptae* indicantur; quae vox, ut iam dixi, subterraneum in universum acceptum significat, ac proinde non solum ad ambulacrum, sed etiam ad cubiculum aut seriem cubiculorum designandam usurpari potuit. ⁽¹⁾ Sic legimus: *Cry-*

Tab. 77. Sepulcrum tegulis clausum. In coem. Priscillae.

pta nova retro sanctos, idest novum conclave retro sepulcra martyrum effossum.

Cubiculum vocatum est etiam *antrum*, *spelunca*, *ecclesia*, praesertim a peregrinis saeculi septimi et octavi. ⁽²⁾ En exemplum cubiculi denominationis, unum multorum :

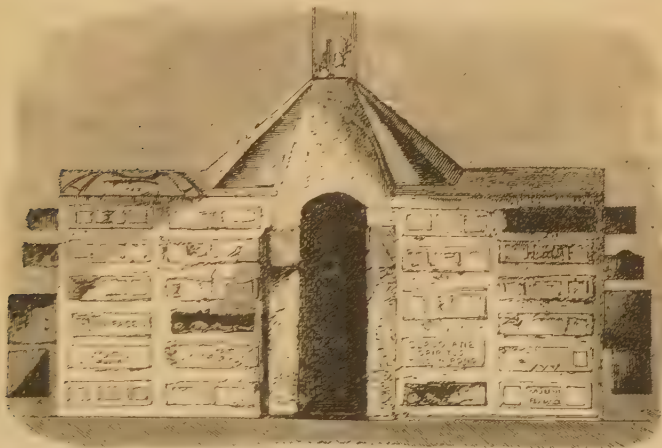
CUBICULUM DUPLEX CUM ARCISOLIIS ET LUMINARE.

Tria ibi nominantur, cubiculum, arcisolia et luminare, quibus ad unguem locus, ubi inscriptio fracta iacebat, respondet. Luminare vero hic ultimo designatum est quoddam immane in fornice foramen ad superficiem soli usque pertingens, per

(1) De *cryptae* vocabulo valde disceptatum est, meo quidem iudicio frustra: nam, si ipsum naturali acceptione accipiatur, diversas significationes habebit prout ad diversas subterranei cuiuscumque partes designandas fuerit usurpatum. Clarissimo Marucchi in votis est, ut deinceps nomine *cryptae* ambulacrum coemeteriale tantum vocetur. Verum non satis constat ex monumentis epigraphicis et aliis Christianis documentis ad solum ambulacrum significandum *cryptae* nomen contractum apud fideles primaevos fuisse, nedum haec quaestio de ethnicis monumentis institui possit (cf. *N. Bull. d'arch. crist.* an. 1901, p. 215). Etenim illud: *crypta nova retro sanctos*, intelligi de ambulacro nequit omnino, neque hactenus quidquam ex fossionibus prodiit quod contrarium innueret; *retro sanctos* semper cubiculum significat.

(2) Vide in operis appendice: *Itineraria*.

quod cubicula diurna luce irradiantur. In epigraphis autem et antiquis documentis huiuscemodi luminaria persaepe dicuntur: « Sanctam vero Candidam atque Virginein Paulinam per prae-cipitium, id est, per luminare cryptae iactantes, lapidibus obrue-runt », legimus in Actis Ss. Marcellini et Petri. Verum in au-ctoribus circumlocutionibus potius designantur: « Et raro, ait S. Hieronymus, desuper lumen admissum horrorem temperet

Tab. 78. Cubiculum cum luminari et loculis pluribus integris.
(Coem. Ss. Petri et Marcellini).

tenebrarum, ut non tam fenestram, quam foramen demissi luminis putes ...⁽¹⁾ Eodem fere modo Prudentius:

Inde, ubi progressu facili nigrescere visa est
Nox obscura loci per specus ambiguum,
Occurrunt caesis immensa foramina tectis,
Quae iaciunt claros antra super radios.
Quamlibet ancipites texant hinc inde recessus,
Arcta sub umbrosis atria porticibus;
Attamen excisi subter cava viscera montis
Crebra terebrato fornice lux penetrat.⁽²⁾

(1) In Ezech. c. 40.

(2) Peristeph. hymn. II.

Quaeret forsitan aliquis, an quibusdam nominibus prisci fideles ordines ambulacrorum distinxerint et, cum ambulacra ambulacris praesertim superposita essent, vocabula *tabularum*, *contignationes*, ut nonnullis probabile visum est, usurpaverint. Cui interrogationi facile non est accurate respondere. Ad dexteram quidem viae Labicanae, in quodam coemeterio a Mabillen visitato, Fabretti hanc invenit inscriptionem:

QVORO SVN NOMI
NAE MASIME
CATIBATICV
I SECVNJV ✠
MARTVRE
DOMINV
CASTVLV ISCALA

Inscriptionis interpretatio quam difficillima est, propterea quod et mutila videtur inscriptio, et mendosa non parum. Ipsa Fabretti loculum putavit clausum fuisse S. Castuli.⁽¹⁾ De Vit in suo *Lexico totius latinitatis*, vocabulum *catibaticum* (ex graeco *καταβαστις*) idem ac *tabulatum* significare docuit.⁽²⁾ P. Marchi arbitratus est inscriptionem accipiendam de duobus martyribus Maxima et Castulo; Maxima in *secundo tabulari sepulta*, Castulo *in scala*. Etenim, ait, si *catibaticum* idem atque *descensus* vel *scala* esset, repetitio haberetur eiusdem vocabuli, sc.: *καταβαστις*, *scala*.⁽³⁾ I. B. De Rossi ita inscriptionem explicavit: *Quorum sunt nomine Maximae catibatico I. secundo Martirae (ad) domini-um Castulorum in scala*, praemissis nihilominus quae fortasse desunt, nempe: *Hic requiescunt quorum...* etc., aut aliud eius-

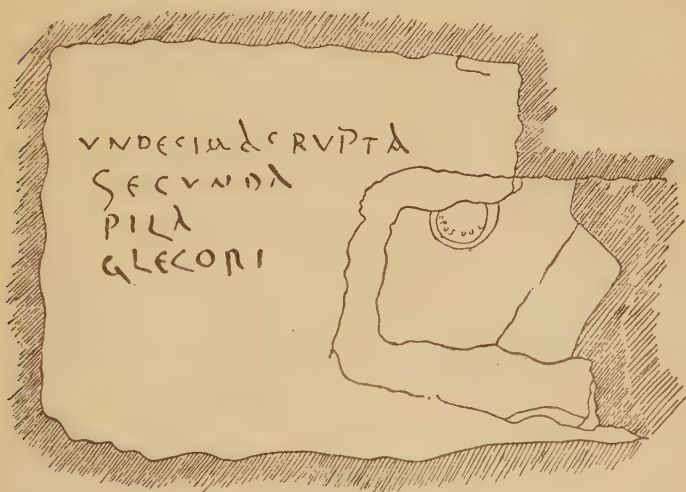
(1) *Inscr.* p. 556, XXVI.

(2) Idem non pauci alii ut CORBINI, *Notae Genu. Dissert.* p. xxviii; ZACCARIA, *Storia lett.* t. I, p. 232; REISKIUS, *Comm. ad Constantini Porphyrogeniti de caerem. antea Byzant.* p. 68; MARCHEM, *Kalend. eccl. Neap.* p. 103; BORGHIA, *Vaticana icon.* p. xxx; P. E. VISCONTI ap. *Arti della pont. accad. di arch.* t. X, p. 58.

(3) *Mon. prim.* pp. 120-121, et pp. 76-77, loc. cit.

modi. ⁽¹⁾ Marucchi de duobus fidelibus, Maximis vocatis, interpretatus est, qui fuissent sepulti in secundo descensu non longe a S. Castuli sepulcro; idest *ad martyrem domnum Castulum in scala*. ⁽²⁾ Ex quibus omnibus nihil certi, mea sententia, eruere fas est.

Nuper, in S. Priscillae coemeterio, haec inscriptio stilo in calce ducta detecta est, quam paullo ante citavi:

Tab. 79. (Ex *Nuovo Bull. di archeol. crist.* an. 1903).

Undecima crypta secunda pila Gregori (Tab. 79).

Boldetti eam vidit atque excripsit, omissis vero, nescio quare, secunda et tertia linea; unde et P. Marchi et I. B. De Rossi eam semper ita mutilam citarunt: *Undecima crypta Gregori*. Haud dubitandum, verbum *crypta* hic viam subterraneam significare; nam inscriptio suo loco conspicitur, qui est in undecimo cuniculo maximum ambulacrum pertranseunte secundi tabulati. Sed quid de *pila*? Prof. Marucchi et alii, quod voca-

(1) *Rom. sott. t.* III, p. 421.

(2) *Eléments d'archéologie chrétienne*, vol. II, pp. 206-207.

bulum *pila* aliquid sustinens instar columnae significet, tribus explicarunt modis; ut ex Tab. sequenti apparet.

Crypta		prima	
Pila II		Pila I	Primus modus
Crypta		secunda	
Pila II		Pila I	
Crypta		3	
Pila II		Pila I	
Crypta		4	
Pila II		Pila I	
Crypta		5	
Pila II		Pila I	
Crypta		6	
		7	
Pila III		Pila I	Secundus modus
		8	
Pila IV		Pila II	
		9	
		10	
Pila I		Pila I	Tertius modus
		11	
Pila II		Pila II	

Tab. 8o.

Scilicet, si duo parietes dumtaxat numerandi sunt, omnes parietes ad sinistram, si a sinistra incipitur, primae pilae dicentur, omnesque ad dexteram, secundae, ut in schemate indicatum est a secunda ad sextam cryptam. Sin considerantur parietes ambulacri maximi, cum parietibus cryptarum in angulum convenientes, ita erit pilarum computatio, ut indicatur ad undecimam cryptam, quo in casu distinguenda est insuper *pila destrorsa* a *pila sinistrorsa* seu in *parte sinisteriore*, cuius denominationis iam aliquid simile in epigraphia ethnica invenitur.

Denique possunt pilae computari, ut apparet ad cryptam octavam, ordine etiam diverso ab indicato: « Perspicuum est », ait clarissimus Marucchi, « huiusmodi indicationes in usu fuisse apud cuiuslibet Christiani coemeterii administratorem, ut quodcumque sepulcrum facile inveniri posset, sicuti et hodie moris est. Re enim vera, in quadam inscriptione ad chirographum sepulcri emptionis innuitur; in quo, procul

dubio, indicationes eiusmodi descriptae habebantur. Praeterea fossorum nomina, qui testes fuerant emptionis, aut ipsi venditores extiterant, in chirographo nequibant deesse, sicut etiam in epigraphis quibusdam legitur ». (1)

(1) Cf. N. Bull. di arch. crist. an. 1904, p. 214. Pergit ibi egregius auctor: « Ed al chirografo senza dubbio alludono due altre iscrizioni ove

Cuius rei non desunt indicia, ex quibus tamen nihil certi deduci potest. En duae inscriptiones mentionem de sepulcri contractu facientes :

CONSTANTIUS ET SOSANNA (*sic*)
 SE VIVI LOCVM SIBI EMERVNT
 PRAESENTIS A ^PX Q OMNIS EOS
 SORES (*sic*)⁽¹⁾

COSTANTINOS·EMIS
 SEI·ANVARIVM·ET·BRI
 TIAM LOCVM ANTE DO
 MA EMERITA AEOSSE
 RIBVS BVRDONE ET MICI
 NVM ET MVSCO RVTIONE AVRISOLI
 ONVM VN SEMES·CONS·D·D·N·N·THAE
 ODOSIO·ET·VALENTINIANO·II

Constat nos emisse Ianuarium et Britiam locum ante Domnam Emeritam a fossoribus Burbone et Micino et Musco ratione auri solidorum unius (et) semis Consulibus DD (dominis) NN (nostris) Theodosio et Valentiniano II. (2)

Alia vocabula in progressu operis explicabuntur.

si adopera la parola *constare* per l'acquisto di quel sepolcro. Una di queste proviene dal cimitero di Ciriaca sulla via Tiburtina e vi si dice: CONSTAT·ME·EMISSE·A·FOSSORIS·DISCIDENTIB(us) ... È chiaro che per indicare un sepolcro, bastava il chirografo depositato nell'ufficio del cimitero e che nelle iscrizioni stesse non era necessario mettere tali indicazioni, perchè chi leggeva l'iscrizione non avea più bisogno di ciò; ed è per questo che esse si riscontrano raramente. Non credo però che tali indicazioni quando furono poste lo fossero per puro capriccio; ma penso piuttosto che vi fosse almeno talvolta qualche ragione speciale di metterle. E si potrebbe supporre che con quelle indicazioni si volesse affermare più chiaramente la proprietà del sepolcro, rinviando, chi il volesse, al registro del cimitero dove appunto quel sepolcro doveva essere segnato con quelle stesse indicazioni topografiche».

(1) *N. Bull. di arch. crist.* an. 1904, p. 106: MARUCCHI, *Il Cimitero di Commodilla*.

(2) DE ROSSI, *Inscrip.* I, n. 653, p. 281.

ART. V. — *Catacumbae Romanae opus Christianorum sunt – Eas inter et latomias arenariaque discrimen – Quid de origine ceterorum orbis coemeteriorum?*

Quaestio nunc attingenda de Christiana catacubarum Romanarum origine, post praebitas notiones, facilis solutionis evadit. In coemeteriis effodiendis, circum Romam, non omnia plana et facilia fossoribus contingebant; quod statim intelligitur si in aliquod suburbanum coemeterium descendatur. Saepe enim stratorum geologicorum varia natura et cohaesio, eorum inclinatio quae plerumque collium declivitatem sequitur, eorum cessatio ac proinde novi strati friabilioris duriorisve successio ad mutationem directionis, vel fossionum altitudinis et modi adegit fossores ut novis exortis difficultatibus occurrerent. Ista omnia veluti in libro legenda tibi in catacumbis examinanti apparent, eaque saepissime; ita ut, si in pluries centum millibus passuum, prout catacumbae Romanae se porrigunt, centum aut ut summum bis centum passus inveniantur in topho paulo fragiliore excavati, hoc profecto exceptionem constituet illam, quae, ut dicitur, regulam firmiorem efficit. Item, si verum esset, ut ante clarissimi P. Marchi elucubrationes vulgo credebatur, Christianos primaevos ad recondenda cadavera antiquas latomias et arenaria adoptasse, debuissent fossores, aut cum maxima temporis iactura in durissimo topho rubro loculos effodere, aut cadentes parietes arenariorum muris convestire et sustinere, ibique magno dispendio sepulcra fabricare, quae facili negotio poterant in topho terroso excavari.

Posito igitur, quod maxima ex parte catacumbae in topho ad nihilum apto excavatae sint, sponte quaestio ista occurrit: quisnam et curnam ante aut paulo post Christianismi ortum tam immanes excavationes capessendi cogitationem habuisset, aut quid de materia hinc effossa utilitatis sperasset; nam, ut dixi, tophus terrosus in quo catacumbae sunt excavatae, est prorsus inutilis et eo ipso nullum nactus est apud antiquos nomen. Praeterea circum Urbem, per plura milliaria, ac saepe iuxta et subter Christiana coemeteria, immensae latomiae et

arenae fodinae se porrigunt, ex quibus optima ad construendum materia eruta est, tum antiquis, tum nostris temporibus; at

Tab. 8r. Via in arenario S. Hippolyti vocato. (Coem. S. Callisti).

quantum a catacumbis et forma et dimensionibus differant, quilibet ictu oculi videre potest in tabula 8r.

Atque imprimis dimensionibus differunt: viae enim coe-

materiales metri unius cum quinquaginta centesimis partibus ($1^m,50$) latitudinem raro pertingunt, et quam rarissime paululo largiores inveniuntur; arenaria per contrarium quinque usque metra latas habent vias et aliquando ampliores. Illae ad architectonicas redactae sunt formas, cum angulis plerumque rectis aut fere rectis in anfractibus; istae ad nullam instructae formam, ipsa natura potius paratae quam humano effossae labore videntur. Quod si evenit ut fossores, propter diversas quas nunc amplius non intelligimus causas, coacti fuerint quaedam arenaria in coemeteria mutare, tunc omnia construere debuere, parietes et loculos, ut in tabulis 82, 83 apparet.

Tab. 82. Sectio ambulacri arenarii in coemeterium mutati.

Ut patet, haec agendi ratio magnas requirebat expensas, neque exiguum temporis spatium; hinc procul dubio est quod ex quingentis fere millibus viarum coematerialium passibus, in suburbano Romano (tantum enim catacumbarum hactenus visitari potest), ne ducenti quidem passus in arenariis percurri possint; licet arenaria non solum obvia, parata, sed etiam tutiora essent quia ethnicis formidolosa proindeque deserta. Immo ita se coemeteria porrexerunt circa vel iuxta arenaria, ut ista appendices coemeteriorum fere videantur; quantum autem haec qualiscumque dependentia arenariorum a catacumbis fuerit utilis atque etiam forsitan necessaria, videndum erit postea.

Notamus interim, hanc esse rationem cur in martyrologiis saepe arenariorum mentio fiat veluti locorum ubi martyres fuerint sepulti, et cur archaeologi Antonio Marchi anteriores,

maiori ex parte, catacumbas putaverint nihil esse aliud quam antiquas arenae fodinas condendis cadaveribus adhibitas, religionique Christianae praeexistentes.

Ad quaedam vero quorundam scriptorum quod pertinet loca in quibus arenaria indicantur non quidem ut sepulchris, sed ut loca congregationibus Christianorum addicta, explicatio obvia est et naturalis, si difficultatem frequenter et diu permanendi in catacumbis consideremus. Quantumvis enim clausa essent sepulchra, putor cadaverum, deinde unguentorum balsamorumque odor, fumus lampadarum et hominum respiratio ita aerem corrumperent, ut non parum requisitum fuisset virtutis in eis qui plurimas horas voluissent in subterraneis coemeteriis manere. Praeterea notandum est, lucem non parvam historiae priscorum Christianorum communicatione inter arenaria et coemeteria afferri, cum sciamus, praesertim sub Valeriano et sub Diocletiano, coemeteriis ad fiscum vindicatis, fideles secreta refugia quaesiisse, ut liturgici conventus haberentur qui sub divo amplius fieri nequirent; item cum notum sit arenaria usui tunc adhibita fuisse ut ex catacumbis evasionis modus fidelibus pateret, aut trames in illas ingrediendi, nempe quod facile milites qui ingressus et areas coemeteriales custodiebant in coemeteria irrumpere possent.

Denique non raro fossores vetera ambulacra humo ex novis fossionibus extracta referre malebant quam eam asportare; idque tum temporis viriumque defectu, quod facile intelligitur, tum maxime si, persecutione grassante, nova parari sepulchra secreto oporteret.

Tab. 83. Sectio ambulacri arenarii
in coemeterium mutati.

Iam a Bosii tempore observatum est, partem primi tabulati coemeterii Priscillae in strato arenario fuisse effossam. J. B. De Rossi autem arenarium notavit item veluti partem coemeterii S. Saturnini. Haec unice extant exempla in universa subterranea Urbe. Ceterum arenaria ubique sunt circa Romam, et aliquando coemeteria Christiana in arenariis initium fecerunt, cum antiquiora ambulacra ex iis videantur incepta.

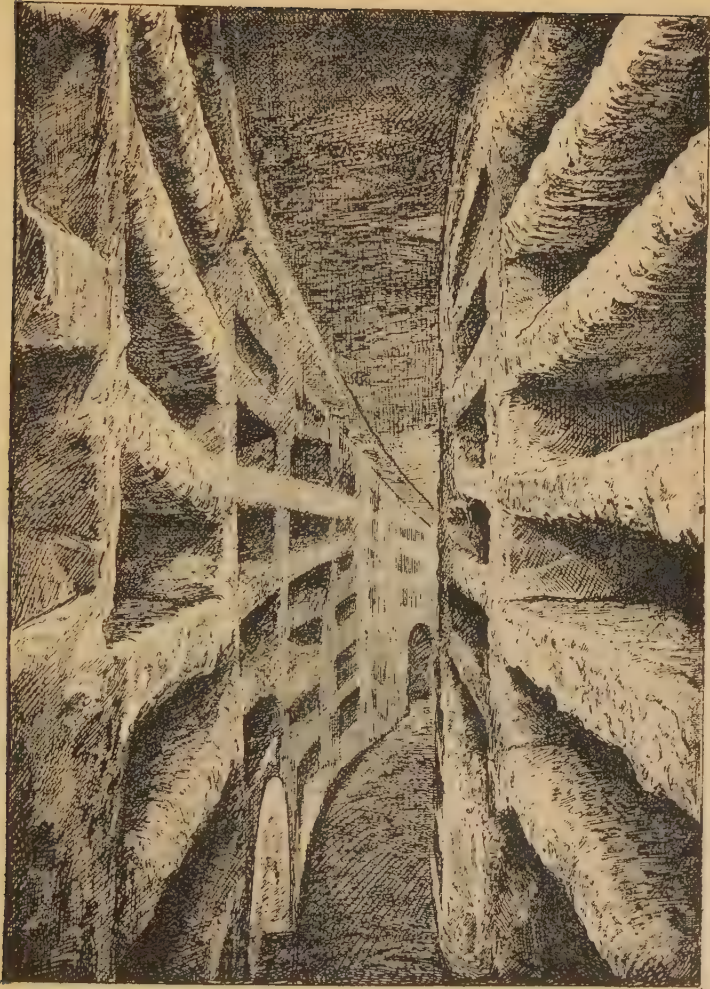
Ut dicta paucis resumam: ex praefatis rationibus, et ex ceteris minutioribus observationibus, quas fratres I. B. et M. S. De Rossi peregerunt, qui P. Marchi studia hac in re perfecterunt,⁽¹⁾ evidentissime patet ideoque concludendum: 1° *cryptas arenarias* aliud non esse quam ambulacra coematerialia in topho effossa adspectu arenoso, seu natura aliquantulum arenoso; 2° in his autem locutionibus: *In coemeterio Priscillae in arenario, — iuxta corpus Ss. Chrysanthi et Dariae via Salaria in arenario, — iussit in arenario deponi, et illuc vivos terra et lapidibus obrui, — portaverunt ad arcus Numentanos intra arenarium, et iuxta arenarium sepelierunt, — corpora, quae erant in arenario sepulta, — in arenario ubi frequenter conveniebant*; indicationem arenarii, ut ait M. S. De Rossi non ad genus attinere, nec idem ac *cryptas* vel *coemeterium* sonare, sed specialem omnino atque notabilem loci declarare conditionem,⁽²⁾ nimirum cryptam vel coemeterium proximum vel superpositum esse arenario, non autem ipsum esse arenarium.

Quod de Romanis catacumbis dictum est, plerumque affirmare possumus de aliis subterraneis Italiae coemeteriis.

Ceteras quidem regiones Sicilia insula catacumbis suis superat. Egregius porro Fr. F. S. Cavallari iampridem contra atque non pauci saeculo ultimo opinati erant, Christianam originem coemeteriorum insulae sagacibus minutisque observationibus recognovit et copia argumentorum demonstravit. Idque potissimum confecit collatione monumentorum, eligens veluti comparationis terminum Syracusanas necropoles; unde

(1) *Roma sotterranea*, t. I, append.; P. MARCHI, *Mon. prim.*

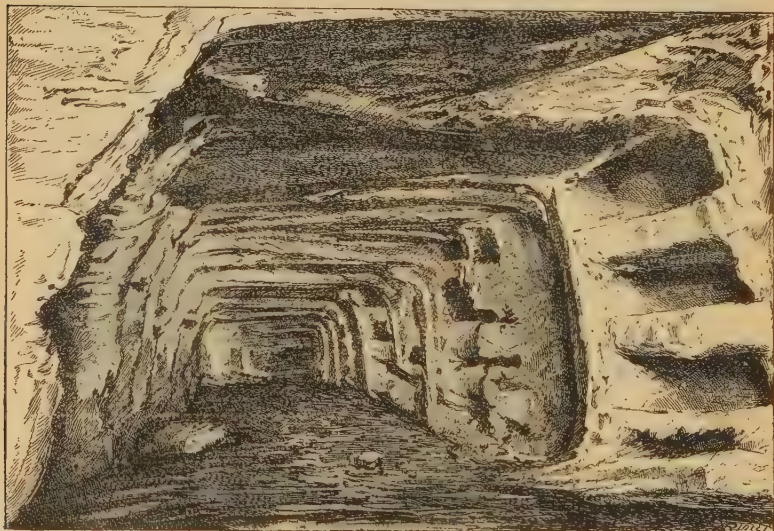
(2) *Roma sott.* t. I, p. 37.

Tab. 84. Catacumbae Syracusanae sub vinea Cassia. (Ex *Abhandlungen der philosophisch-philologisch. Classe der Königl. bayerisch. Akademie der Wissenschaften*, 1897, t. XX).

facile illi fuit dignoscere Acrienses, Pantelicensis catacumbas, licet sub ethnica sepulcra effossas, sicuti etiam Agrigentinas, quas quidam cryptas esse Graecis anteriores et a Christianis

adoptatas putarunt, eo quod ipsos sub muros urbis serperent; istas, inquam, aliasque, tum forma et dispositione sepulcrorum, tum humationis modo, tum denique funeraria supellectile, cum Syracusanis catacumbis perfecte convenire. Subterraneae namque habitationes troglodyticae (ut dicebantur a quibusdam), quas a Sicanis fuisse habitatas egregius Cavallari perhibet,

Tab. 85. Catacumbae Africanae. (Arch-Zara).

nihil habent commune cum famosa illa crypta *Grotta delle Meraviglie* nuncupata, non longe ab Agrigento sita, ubi non minus atque in ceteris catacumbis loculos, ambulacra, altaria videre licet.⁽¹⁾

Christianae quoque originis apparent ceterae non paucae catacumbae in Italica peninsula; certissime vero a Christianis effossae sunt catacumbae Melitenses, quae potius congeries quaedam dici debent cubiculorum, sed non desunt ibi cryptae

(1) CAVALLARI, *Appendice della topografia archeologica di Siracusa*, 1891.

naturales a Christianis adhibitae ut coemeteria. Ibi insuper, propter rupium duritiem, sepulcra tegmine instructa (baldachino) numerosissima sunt.

In Africa, uti iam innui, coemeteria generatim erant sub divo (*areae sepulturarum*); at catacumbae omnino non defuere, inter quas mentione dignae sunt quae in Lybiphoenicia (Tunisi, *Arch-Zara*) extant, quaeque sepulcra fuisse videntur Punicae aetatis, in Christianum deinde coemeterium conversa (Tab. 85).

In Asia, et praesertim in Palestina, sepulcrum familiare praevaluit, idque tamen subterraneum, seu potius in rupibus montium excisum; in quo fortasse imitationem sepulcri Domini agnoscere debemus.

In Hispania coemeteria subdialia fuerunt, et ita plerumque in ceteris Europae regionibus. (Vide elenchum catacubarum in secunda voluminis parte).

Sed etsi alibi extra Romam extiterunt catacumbae, etsi modus et distributio loculorum plus minusve semper consimilia inveniantur, non tamen utrinque dimensiones concordant. Romae labyrinthus habetur pluribus constans contabulationibus, cuius viae perraro metrum unum latitudine superant; idque quia tophus non satis cohaerentiae habet. At ubi solidiores rupes sunt, ambulacra quinque et nonnunquam decem metrorum latitudine effossa naturales specus potius quam hominis manu fabricata opera videntur.

Neque desunt parvae coemeteriales ecclesiae sive ampliora cubicula, ubi martyrum ac defunctorum anniversaria celebrantur. Haec ordinario non habebant in parietibus sepulcra, si arcosolium unum aut triplex quasi crucem delineans excipias, plerumque etiam luminari instructa sunt atque disposita ut plura aere et luce eiusdem luminaris simul illustrata sint.

Post pacem autem Ecclesiae, cubicula pleraque magnifice exornata sunt, musivis ac marmoribus convestita, quorum adhuc notabilia remanent vestigia; nonnumquam autem ita cubicula affabre in topho excisa sunt, ut formas architectonicas prae se ferant, perinde ac si essent constructa.

ART. VI. — **Error**es circa existentiam et situm
catacumbarum Romanarum.

Inter plurimos errores, alios archaeologorum genus professum est, alios vulgus indoctum, alios utrumque. Dicam breviter de praecipuis.

Prima notitia nobis ideam praebens catacumbarum extensionis ea est quae in recentioribus compilationibus itinerarii *Mirabilium urbis Romae* dicti (saec. XIV) reperitur, nempe: catacumbae *extendebantur per tria milliaria*. Expressio ambigua videtur, et mirum est Bosio, Boldetti, Marangoni et Lupi noluisse intimius hoc persequi argumentum, atque Christianorum coemeteriorum Urbis nobis determinatiorem conceptum tradere. Ac, ut dicitur, rem tetigisse videtur Ennius Quirinus Visconti, qui in catacumbis sepulcro Scipionum comparandis, eas provinciarum instar sub solo longe lateque iacere affirmet.⁽¹⁾ Ceterum id cum facile erat notatu, nam ubique Romae circum catacumbae inveniebantur, tum effecit ut vulgus sibi immensos inextricabilesque fingeret sub terra viarum labyrinthos, universum Romanum agrum omni ex parte pervadentes. Cum autem archaeologi nihil his opinionibus moverentur, neque quid determinatius hac de re proferrent, catacumbas ipsos sub Tiberis et Anienis alveos transire, sub Urbem, Vaticanum, aliaque penetrare creditum et traditum est.

Raoul-Rochette, qui non pauca ad catacumbas pertinentia, praesertim Christianam artem, perperam iudicavit, loquens de Esquilinis areis, eas seriem hypogeorum constituere cum catacumbis viae Nomentanae, Tiburtinae, Praenestinae et Labicanae communicantium affirmavit. Item de famosis Esquilini montis puticulis disserens, hos non dubitat SS. Petri et Marcellini catacumbis, et ideo etiam iis quae modo commemoravi coemeteriis, adiunctos affirmare. Id, a tam erudito antiquitatis cultore, tamque solemniter affirmatum, utpote Bottarii aucto-

(1) TOULOTTE, *Géographie de l'Afrique chrétienne: Byzacène*, Rennes, 1891, p. 181.

ritate fretum (qui tamen Bottarius male ab auctore intellectus est, cum nihil habeat huiusmodi), id, inquam, quorundam excogitationibus facillime viam praebuit. Videlicet fingebatur Christianis in promptu fuisse ubique sub Urbem pervagari, puticulos penetrare et ab istis infamibus foveis Christianorum corpora auferre ut sepultura honorarentur.

Id autem falsum prorsus dicendum est; nam ubi puticuli fuisse perhibentur, nullum catacubarum apparet vestigium, quod ipse Raoul-Rochette fatetur.⁽¹⁾ Nec possibile quis credat coemeterialia ambulacra interdum in puteos illos incidisse. Etenim fossae Esquilinae puticulorum (id est putentium locorum) nomen nactae sunt, eo quod, teste Horatio,⁽²⁾ veri putei non essent, sed verius amplae fossae minime impediens quominus situs ille area vocaretur, et cadavera ibi lupis aquilisque exposita forent. Praeterea huiusmodi catacubarum puticulorumque coniunctionis nullum unquam exemplum visum est, immo nec proprie videri potuit, quia fossae altae non erant satis. Ne dicam quam sit incertum ubinam, incrementis Christianismi temporibus, extiterint fossae illae, nempe postquam Maecenas, Augusti amicus, non parvam Esquilini partem ubi antea erant puticuli occupavit, ibique magnificam curavit domum construendam.

Neque minus falsum est et anile commentum, uti hodieque pars vulgi asserit, catacumbas sub Romam ingredi, atque pluribus in ecclesiis coniungi, veluti in communia capita concurrentes. Notum est *XII Tabularum Legis* praescriptum, vetans ne ullum cadaver sepeliatur in Urbe neve uratur,⁽³⁾

(1) *Le Catacombe di Roma*, pp. 23-29.

(2) *Epod.* V. Cf. *Satyr.* I, 8.

(3) «Lege XII Tabularum cautum: ne hominem mortuum in Urbe sepelirent neve urerent. . . . Verumtamen etiam post latas XII Tabulas fuerunt quidam in ipsa Urbe sepulti: quos legibus solutos, virtutis causa id consecutos fuisse Cicero existimat, ut Valerio Publicolae, et P. Posthumio Tuberto contigit, de quibus Cicero lib. II *de Legib.* C. quoque Fabricius iuxta Veliam in foro sepulcrum habuit, de quo Plutarchus. C. Poplicius sub Capitolio, de quo eodem loco lapis Tiburtinus. Claudia familia sub eodem Capitolio, de qua Suetonius; Servius Sulpitius in campo Esqui-

quod Hadrianus rescriptis, fortasseque etiam Antoninus Pius, confirmavit severiusque reddidit.⁽¹⁾ Quin, cum abusus et huius legis transgressiones frequentissime evenirent, eam novo decreto Diocletianus et Maximianus anno 290 in vigorem revocantes, severissime sanxerunt;⁽²⁾ quam denique aliquantum dilabentem et Christiani imperatores Theodosius et Iustinianus anno 381 in pristinum restituere.⁽³⁾

Coemeteria urbana non nisi tempore Ioannis III coepta sunt, scilicet anno circiter 560, ad quem annum respicit recentissima omnium catacubarum inscriptionum nota temporis instrumentarum.

Ex quibus liquido patet, sepulturas in Urbe, si quae habitae sint, numquam coemeterium proprie constituisse; ac si, ut evidentissime fratres I. B. et M. S. De Rossi demonstrarunt, Christianos quosdam in Urbe fuisse conditos negare nequimus, ut ex. gr. Ss. Ioannem et Paulum propria in domo Coelimontana; nihilominus ne una quidem coemeterialis via reperta est his consimilis ambulacris, quibus immensas extra muros videmus coaluisse necropoles.

Iino, de quo in *Philippicis* Cicero. Quin etiam Imperatores et virgines Vestales, quia legibus non tenebantur, in Urbe sepulcra habebant» (THOMA DEMPSTERUS, *Antiquitatum Romanarum corpus absolutissimum*, p. 265, an. MDCXL. Cf. GIRAUD, *Histoire du droit romain ou introduction historique à l'étude de cette législation*, Paris, 1842).

(1) *Digest.* lib. XLVII, tit. XII, § 5: *De sepulcris violatis*, *Corpus iuris*, Berolini, 1877; GOTHOFREDUS, *Ad Cod. Theod.* t. III, p. 160.

(2) *Cod. Iust.* lib. III, tit. XLIV, l. 12.

(3) «Omnia quae supra terram urnis clausa vel sarcophagis corpora detinentur, extra Urbem delata ponantur, ut humanitatis instar exhibeant, et relinquunt incolarum domicilio sanctitatem» (*Cod. Theod.* lib. IX, tit. XVII, 6, ed. RITTER, t. III, p. 159). Recte egregius Dom Leclercq notat (*Diction. d'archéolog. chrét. et de lit., Ad Sanctos*, col. 480, fasc. II) hanc legem, cuius causa ex toto Ecclesiae doctrinae adversabatur, a tribus fuisse Christianis imperatoribus subscriptam, quod satis legislatorum mentem in lege ferenda eandem permansisse testatur apud legis huiusmodi restitutores.

ART. VII. — In quo differant et in quo conveniant
Christiana et ethnica sepulcra.

Quaestionem hic aggredior non facile simplici solvenda comparatione; nam si ita esset, quod dixi satis abunde sufficeret. Res vero valde complexa videtur, propterea quod utrique sepulcrorum generi quaedam sunt omnino communia, licet non semper appareant similia; ubi autem revera discrimen inest, id saepe diversissimis ex causis pendet, inter quas, praeter novam Iesu Christi doctrinam, etiam temporis adiuncta, scilicet legalis plus minusve erga Christianos tolerantia, conditioque illis facta per diversa imperatorum edicta, necnon Ecclesiae respectu legum vigentium repentinae mutationes praesertim recensenda sunt. Neque alienum fuit ab illo discrimine quod Christiani omni debuerint industria causas persecutionum arcere, earumque effectus, quantum Christiana professio patiebatur, minuere; in quo probe ipsa persecutionum crebritate instruebantur.

Considerandum igitur nobis est quibus conditionibus Christianus civis Romanus constituebatur, antequam persecutionis turbo irrumperet, sive dives sive pauper esset, idque praesertim circa iura et privilegia Romanae civitatis. Testamentum quoddam in bibliotheca Basileensi inventum saeculo elapso,⁽¹⁾ maximo erit nobis auxilio in hac historica restitutione. Integre pretiosissimum citabo documentum, ut descriptum est apud *Bullettino di archeologia cristiana* anni 1863, cum primum apparuit:

Cellam quam] aedificavi memoriae, perfici volo ad exemplar quod dedi ita, ut exedra sit eo, in qua (2) statua sedens ponatur marmorea ex lapide quam optumo transmarino, item (3) aenea ex aere tabulari quam

(1) Haud dubium hoc documentum descriptum fuisse in tabula marmorea aut in stela; pars vero inventa nonnisi dimidium testamentum continet. Patet autem integre ab Alcuini schola documentum exscriptum fuisse in membranaceis foliis, operculis librorum postea addictis. Re enim vera cuiusdam libri folia consuta erant in hac pretiosissima membrana.

(2) Manuscriptum habet: *in quo*. Textus est qualis in editione Kiessling reperitur, ab hoc clarissimo auctore emendatus.

(3) Man. hab.: *ubi loco item*.

optumo, alta ne minus p. V. Lectica fiat sub exedra et II subsellia ad duo latera ex lapide transmarino. Stratui ibi sit quod sternatur per eos dies, quibus cella memoriae aperietur, et (?) II lodices et cervicalia duo paria cenatoria et abollae II et II tunicae (1). Araque ponatur ante id aedificium ex lapide lunensi quam optumo sculpta quam optume, in qua ossa mea reponantur. Claudaturque id aedificium lapide lunensi ita, ut facile aperiri et denuo cludi possit.

Colaturque id aedificium et ea pomaria et lacus (2) arbitrato Philadelphi et Veri libertorum meorum, inpensaque praestetur [ad] reficiendum [et] restituendum, si quid ex iis vitiatum corruptumque fuerit colaturque a tribus topiariis et discentibus eorum, et si qui ex iis decesserit decesserintve subtractusve erit, in vicem eius eorumve alius alive substituantur, accipiantque singuli ex tribus tritici modios LX in annos singulos et vestiari nomine XXX. Aquila autem nepos meus et h(eredes) eius haec praestare debeto debento. III (3). Scribanturque in aedificio extrinsecus nomina mag(istratum), quibus coeptum erit id aedificium et quotannis vixero.

Si quis aliave unquam in iis pomariis, quemadmodum eos [locos det]erm[inavi, extr]a eum ip[s]e quem induxi (4), combustus, sepultusve confossusve conditusve consitusve (?) propiusve iis pomaris aliquid adversus ea facturus fuerit, quae s(upra) s(cripta) s(unt), id h(eres) h(eredes)que mei d(ammnas) [(damnates)] esto sunt ea omnia ita fieri neque aliter fieri.

Loco autem huic lex haec in perpetuum dicitur. Ne quisquam post me dominium potestatemve eorum locorum habeto nisi in hoc, [ut] melius colantur et conserantur perficianturque. Aditum [itum actum ad id aedificium habeant quicumque] ad id colendum pedibus et vehiculis et statuculis [adibunt.....

Ubi veroquis] combustus suffossusve monimentumve factum illatave ossa propius imposita qui[dve] a quibus factum fuerit ibi (5) iis pomariis et locis et septis eorum que[m]admodum supra scripsi, Sex. Iulus Sex. Iulii Aquilini filius Aquila et h(eres)que eius, [si] s(icut) s(upra) [s(cripsi)] ita factum non fuerit adversusque aliquid factum fuerit, aut non caver[int]

(1) Man. hab.: *et abollet, II tunica*.

(2) Putat editor, hic non *lacus*, sed *loca* legi posse, nam infra legitur: *iis pomariis et locis*.

(3) Hic primum scriptum erat IIII, deinde quarta unitatum deleta est. I. B. De Rossi opinatus est *to* III initium esse aut tertiae tabulae marmoreae aut tertiae paginae testamenti.

(4) Manuscriptum hoc in loco valde est attritum. Textus a Mommsenio hic et infra ad locum sequentis notae restitutus est.

(5) Hic textus originalis corruptus est *combustus suffossusve monumentumve factum illatave ossa propius imponi* *queant quibus factum fuerit ibi*.

ab herede heredibusque suis, ut ita omnia servantur quemadmodum (supra) [s(ripsi), d(are) d(amnas)] d(amnates) e(sto) s(unto) reipublicae (1) civitatis Ling(onum) sestertium n(unnum) C. [millia]. Haec poena omnibus domini[s] huius possessionis in perpetuum inferatur (?).

Omnes autem liberti mei et liber[tae], quos et vivos et quos hoc testamento manumisi, stipem conferant quotannis singul[i] nummos sing(ulos) et] Aquila nepos meus et [heredes eius] praestet (?) quotanni[s] n....], ex quibus edulia [quisque sibi] paret et potui, quod profanetur infra ante cel[l]am memoriae quae est Litavicrari, et ibi consumant [die natali meo] morenturque ibi donec eam summam consumant.

Vicibus ex se curatores ad hoc officium nominent, qui id officium annum habeant habeantque potestatem exigendi hos nummos, mandoque hanc curam Prisco, Phoebo, Philadelpho, Vero, pos..... curatoresque ita nominati [sacrificent] quotannis in ara quae s(upra) s(cripta) est Kalendis Aprilibus Maiis Iuniis Iuliis Augustiis [Septembribus] Octobribus.

Mando autem curam funeris mei exequiarum et rerum omnium et aedificiorum monumentorumque meorum Sex, Iulio, Aquilae nepoti meo et Macrino Regini f(ilio) et Sabino Dummedor(igis) filio et Prisco l(iberto) meo et procuratori, et eos rogo agant curam harum rerum omnium, eorumque probatio sit earum rerum, quas iussi post mortem meam fieri.

Volo autem omne instrumentum meum, quod ad venandum ad occupandum paravi, mecum cremari cum lanceis gladeis cultris retibus plagis laqueis thalamis tabernaculis formidinibus balnearibus lecticis, sella gestatoria et omni medicamento [et] instrumento illius studii, et navem liburnam ex scirpo, ita [ut] inde nihil subtrahatur, et vestis polymit[ae] et plumatae (2) quidquid reliquero et stellas omnes ex cornibus alcinis (3).

Notavit I. B. Rossi, multos miratos esse quod ipse profanissimum hoc documentum explicare promississet in *Bullettino di sacra archeologia*; idem fortasse erit de lectoribus meis. Quod autem hic sequitur, ex *Bullettino* praefato excerptum, omnem admirationis sensum abdet. Ex relato igitur documento haec ad rem nostram eruere lubet:

1. Vox *memoriae* (cellam quam aedificavi memoriae) non pendet a verbo *aedificavi*, quasi dicat: *cellam quam memoriae mei aedificavi*, sed voci *cellam* haeret; nam paullo post aedi-

(1) In manuscripto: *it. public. civitatis* etc.

(2) In manuscripto: *vestis polymit. et plumari quod quidquid* etc.

(3) Errores amanuensis, quia evidenter satis apparent, a nobis correcti non sunt.

ficium bis *cella memoriae* vocatur. Memoriae ergo vox distinguit hanc cellam sepulcralem a cellis templorum thermarumque; *memoria* enim est sollemnis sepulcrorum appellatio cuius innumera extant exempla. *Cella memoriae* idem sonat ac *cubiculum memoriae*. ⁽¹⁾

2. Cella haec exedrae formam exhibere debebat, cum duabus defuncti statuis, altera marmorea, altera *ex aere tabulari quam optumo*, ⁽²⁾ necnon cum lectica duobusque marmoreis sedibus. Instruenda insuper erat tapetibus stragulisque pro sedilibus, pulvinaribus, convivalibus vestimentis ad conviviorum dies: *Stratui ibi sit, quod sternatur per eos dies, quibus cella memoriae aperietur, et II lodices et cervicalia duo paria cenatoria* etc. Exedra conventus et convivii locus erat; atque Carolus Lenormant eam Romanorum antiquorum temporibus synonymon *hemicycli* fuisse, propter suam semicircularem formam, certissime demonstravit. ⁽³⁾

3. Ante cellam, sive exedram, ara erat construenda, in qua defuncti ossa reponerentur; circum autem aedificium hortus (*pomaria*). ⁽⁴⁾ Hic procul dubio ad sepulcrum pertinebat; sed de hoc infra erit sermo.

4. Sequitur ordo inscriptionis ponendae: *Scribantur in aedificio extrinsecus nomina magistratuum quibus coeptum erit id aedificium et quotannis vixero*. Poenae deinde designantur in haeredes qui, praeter cadavera eorum quibus a testatore concessum erit, aliorum etiam uri, vel humari, vel quomodocumque deponi permittant in horto cellae memoriae sacro; locus haud alienandus declaratur; immo dominium ipsum haeredumque possessio in onere consistit colendi, conserendi perficiendique omnia quae ad sepulcrum pertinent.

(1) FABRETTIUS, *Inscrip. domest.* p. 103, n. 24.

(2) Cuius sit generis hoc aes tabulare describit: PLINIUS, *Hist. nat.* XXXIV, p. 97.

(3) *Mémoire sur les peintures, que Polygnote avait exécutées dans le Lesché de Delphes*, Bruxelles, 1864, pp. 12 sqq.

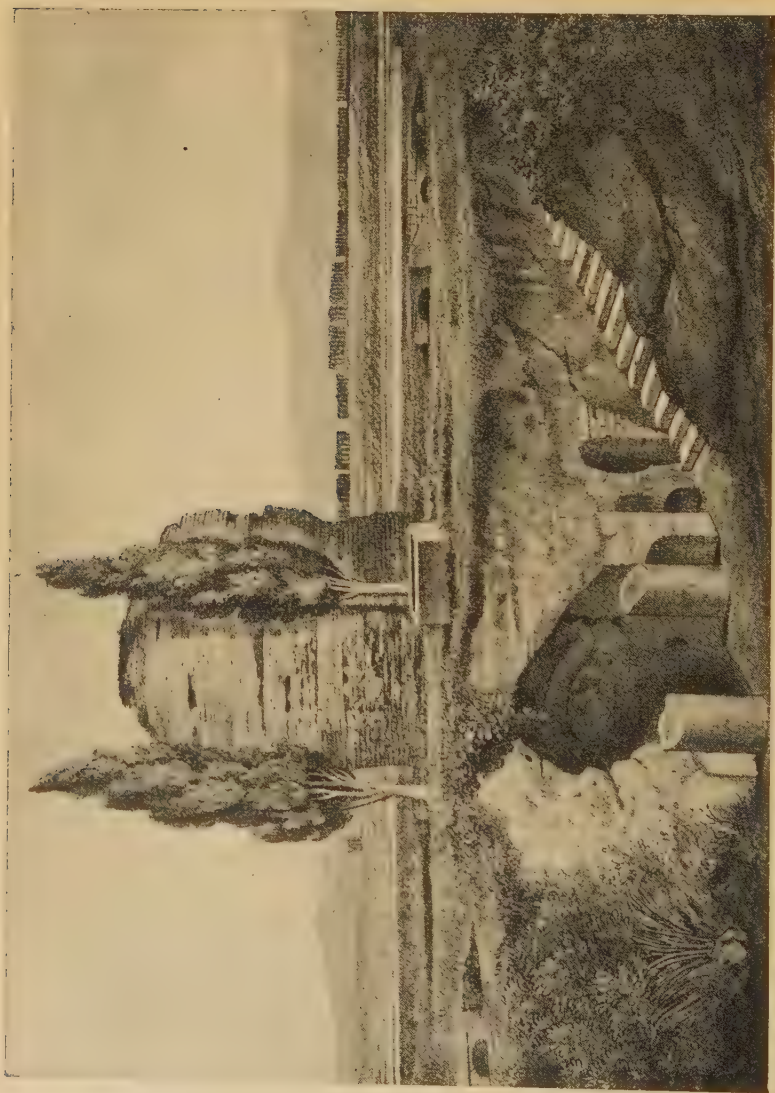
(4) Pomarium vel pomorium vocabulum compositum est ex *post* et *murus*; idque significaret *extra Urbis muros*:

5. Denique stabilitur ut liberti libertaeque defuncti stipem annuam conferant ad funebre convivium die anniversario celebrandum; item ut curatores nominentur ad stipem exigendam, convivium instruendum, atque, primo cuiuscumque mensis die ab Aprili mense ad Octobrem, in ara ante cellam erecta sacrificent.

Haec omnia (cetera omitto quae ad propositum nostrum non faciunt, licet utiliter legantur ab antiquitatis studiosis) maximam quaestioni de Christianis coemeteriis afferunt lucem; nam quaeri potest quonam titulo poterant Christiani catacumbas aut alius generis coemeteria possidere? Nemo ferme ignorat fabulosa et fere incredibilia quae hac in re narrat vulgus, scilicet de Christianis in cavernis vivere coactis propter persecutorum rabiem; quaestio tamen insoluta maneret si nullum ex monumentis suppeteret adminiculum. ⁽¹⁾ Documento vero illo perlecto, quod citavi, nemo ambiget quemlibet Romanum civem huiusmodi testamentum haeredibus relinquere potuisse in qualibet imperii provincia. Verum si Christianam professus erat fidem, ne quid ea indignum committeret, et loci necessitudini se aptaret, quasdam ex illis testamentariis dispositionibus mutare cogebatur. Hinc est quod nedum omnem excluderent caeremoniam quae idololatricum cultum saperet, Romae, consilio fortasse Apostolorum Iudaeorumque exemplo, vel etiam ad sepulcri Domini imitationem, etiam exteriorem fastum vitaverint Christiani testatores, atque voluerint ut corpora sub terra deponerentur, in hypogeis, quo fidelium preces, non humanam admirationem sibi conciliarent.

Iam vero nihil clarius deducitur ex Christianis monumentis quam quod modo exposui. Antiquiores enim catacubarum nuclei saepe adhuc hanc primitivam revelant formam qua ab ethnicis hypogeis vix aut ne vix quidem differrent, si ad suum

(1) Mirum est quod etiam hodie non desint, qui authenticam putent inscriptionem cuiusdam Alexandri inventam, uti ferunt, in coemeterio Cal-listi. Quantulacumque habeatur Christianorum titulorum cognitio, ea sufficit ad falsitatem inscriptionis recognoscendam. Ea integre profertur ubi de fictis monumentis loquimur, c. V.

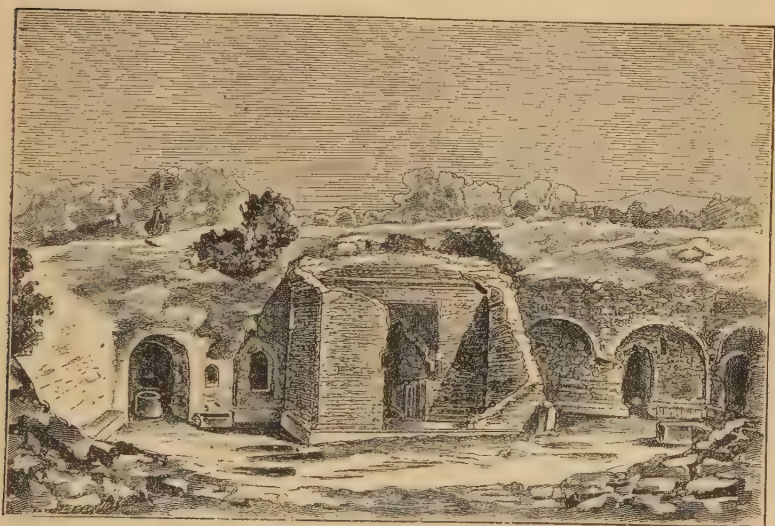

Tab. 86. Descensus ad sepulcrum PP. Cornelli et ruinae monumenti gentis Pomponiae. (Ex De Rossi, *Roma solt.* t. I).

pristinum possent statum reduci. In area gentis Pomponiae dicta, seu Lucinae, splendidum erat monumentum viae Appiae imminens, cuius ruinae marmoribus privatae adhuc viatorum

oculos in se attrahunt. Initio forte pagana fuit area ista, verum certissime apparet Christianos, saltem a saeculo incipiente secundo, illam possedissee; nam sub eam cryptae effossae sunt, picturisq; antiquissimis exornatae.

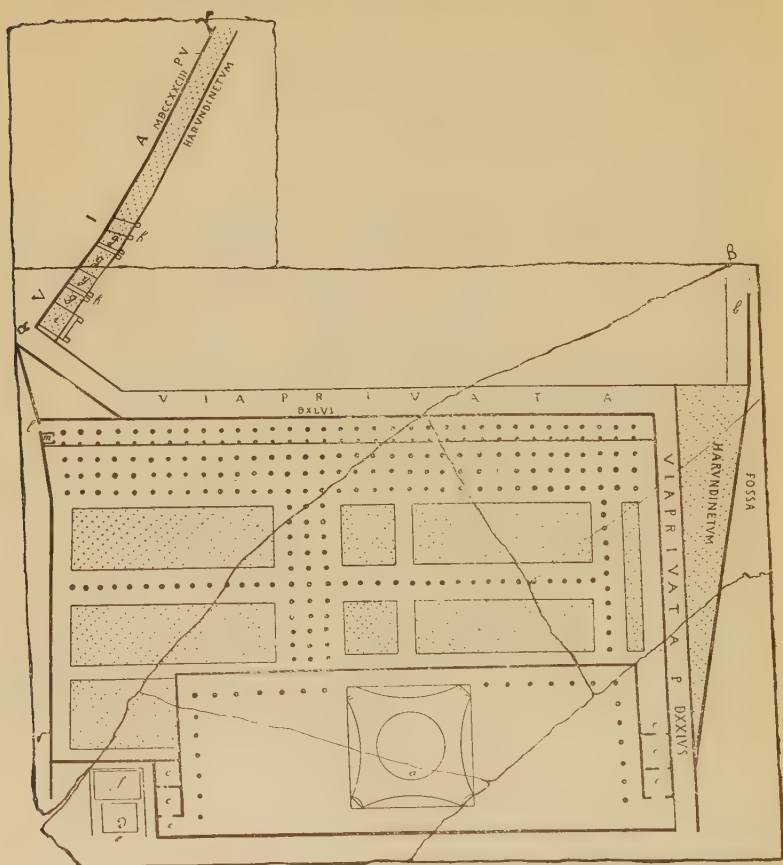
At exemplum perfectum in coemeterio Flaviorum seu Domitillae habetur. Ibi enim per magnificum ingressum ad hypogeum erat aditus exquisita arte picturis exornatum; neque

Tab. 87. Vestibulum hypogei Flaviorum cum schola et puteo.

quisquam se in Christiano esse hypogeo animadverteret, nisi in medio laqueari boni pastoris figuram conspiceret. In vestibulo autem hypogei est puteus, qui fere numquam deerat in ethnico sepulcro si numerosi ad libandum deberent parentes et amici defuncti convenire; sed eo magis necessarius in Christiano sepulcro ubi agapis suffragium animae defuncti praebebatur. Ad hunc igitur agaparum usum fons quoque erat, atque circum circa sedilia adhuc patentia, ita ut atrio illi perfecte illa denominatione conveniat quam in *Apologetico* Tertulliani reperimus: *triclinium Christianorum* (c. 39); quod in ethnicis

sepulcris vocabatur *diaeta* : *diaeta*, quae est iuncta monumento⁽¹⁾; *solarium* tectum iunctum in quo populus epuletur.⁽²⁾

Tab. 88. Marmor cum monumenti et areae cuiusdam sepulcri delineatione.
(Ex M. S. DE ROSSI, *Roma sott.* t. I, p. 57. *Appendice*).

Aliud nunc documentum nobis examinandum est, quod plenam catacubarum genesim, ut ita dicam, nobis pandet. Romanum sepulcrum praecipue, uti vidimus, monumento, area

(1) *Inscrip. regni Neap.* 3545.

(2) ORELLI, 2417.

circumiacente, hypogeo seu cubiculo funerario sub monumento effosso, constituebatur. His addita saepe erant aedificia monumenti custodibus addicta, horti, ustrina ad cadavera cremanda aliaeque soli partes quae *cedere monumento* dicebantur, quaeque vocabulorum eleganti serie appellabantur: *area, areola, hortus, hortulus, cepotaphium, cepotaphiolum, vinea, vineola, ager, agellus conclusus, viridarium, rosarium, pomarium, harundinetum*.⁽¹⁾ Cippi marmorei *aream monumento cedentem* adamussim determinabant, quae *area adiecta* dicebatur. Aliquando limites areae maceria, sepe, muro, alioque quolibet septo terminabantur, quae non raro magnas circumscribebant areas, et vineas, ut ex istis exemplis apparet: *Huic monumento cedit viniola, – hortus et diaeta sepulcro cedit – huic monumento cedunt agri puri iugera decem.*

Forma autem arearum quadrata sive rectangularis erat plus minusve, quod ex descriptis dimensionibus in cippis aut in fine epitaphiorum colligitur IN·F·P·XV IN·A·P·XX; idest: *In fronte pedes quindecim, in agro pedes viginti.* Non deerant tamen exceptiones, ut in hoc exemplo: *In fronte pedes plus minus XVI in latus pedes XVI, item in latus in via Ardeatina respiciente longu[m] pedes plus minus XXIIII et latu[m] pedes XV.*⁽²⁾

Documentum, vel, potius, monumentum maximi in praesenti re faciendum, tabula est quaedam marmorea, quae, post pacem Ecclesiae, loculo cuidam viae Lavicanae claudendo inserviit, ex originario autem loco est subtracta (nescitur qua de causa), ubi visentibus topographicam sepulcri et areae monumento cedentis delineationem exhibebat (Tab. 88). Fabretti eam evulgavit mendosam non parum; ⁽³⁾ tabula eam repraesentat, qualem in primo volumine *Romae subterraneae* (appendice, p. 57) cernitur, cui, versam ad litteram, ipsius M. S. De Rossi explicationem subiungam.⁽⁴⁾

(1) Cf. MARINI, *Inscrip. Alb.* pp. 118, 119; *Arvali*, pp. 183, 184, 230.

(2) A. BOSIO, *Roma sotterranea*, p. 173.

(3) FABRETTI, p. 224.

(4) Ad commentarii perspicuitatem M. S. De Rossi plures in tabula signavit literas minusculas; quamobrem non sunt istae cum maiusculis, quae solae in marmore sunt incisae, confundendae.

Monumentum *a* situm iuxta viam publicam (Labicanam fortasse) videtur unde tabula nobis provenit. Mausolei area, ex posteriori et dextro latere via quadam privata circumdata, 524 $\frac{1}{2}$ pedes (DXXIV·s) longa in dextra, 546 pedes (DXLVI) lata in posteriori parte, acque atque in fronte, decem iugerum aream constituit..... Privata via in publica α habet finem, iuxta quam per 1783 pedes (MDCCXXXIII) praedium sepulcro adiectum extenditur. Marmoris fractura impedit, quominus cetera cognoscamus latera, quorum tamen minimam extensionem computare possumus. Integram habemus basim 546 pedum, cui spatium β est adiungendum cuius deest dimensio. Ibi dextrum limen videmus, quod in rectangulum extenditur, nullum vero vestigium dimensionis manet quae tamen indicata esse debebat. Ex quo certo deprehendimus lineam, per spatium non breve rectam productam fuisse. Sed etsi ponamus lineam, statim ubi marmor deest β , flexam in punctum extremum γ , in via publica signatum, polygonum resultans (ita ad minimos redactum terminos) nobis secundam et amplam aream exhiberet, a praecipuo monumento dependentem, duorum fere iugerum, quod 17000 metris quadratis aequivalet.

In delineatione quam examinamus, area monumenti propria etiam graphice distincta est a duabus *adiectis areis*, sive a praedio quod *cedit monumento*. Prima spatium est reclusum arboribusque ornatum, si recte seriem interpreter punctorum, quae lineam maceriae constanter comitatur. Ad duo latera retro maceriam sunt conclavia *c c c* ad *custodiam monumenti* pertinentia.....

Docent nos historici et inscriptiones, solitum fuisse, *ex indulgentia* possessoris, aut per contractum emptionis venditionisve, partes quasdam soli separari, praesertim iuxta vias publicas, ut, velut areae, privatis sepulcris inservirent; cuius rei et in hoc marmore graphicum habemus exemplum. Ad sinistrum enim latus maioris sepulcri, est quadratum interius vario modo distinctum, exhibens in parvo easdem principales partes, quae a mole quadrata dependere perspeximus. Ibi monumentum *d* cum area *e*; ibi *areola adiecta*, vel *agellus conclusus f*. Maceria denique limites distinctae areolae determinat. Praeterea, latus praedii quod viam publicam tangit per 1783 pedes, alteram, praeter conterminam viae, praesentat lineam interius, zonam cum prima determinantem crepidini parallelam. In hac zona subdivisiones conspiciuntur rectangulares *g*, non eiusdem dimensionis, atque interius determinatae cippis *h*. Una ex istis subdivisionibus ceteris est largior, et ultra ceteras interius cippis extenditur. In hac zona facile est dignoscere partem soli a possessore sepulcris parandis destinam, aut emptionis aut cessionis titulo; atque in variis subdivisionibus areae sunt recognoscendae iam occupatae, quae constanter cippis determinantur. Quod autem parva illa quadrata cippos repraesentent, eorum mihi suadet comparatio cum eiusmodi delineationibus quas in Frontini et Agennii Urbici scriptis videre licet, et quae nuper fideliter transcriptae sunt ex antiquis

codicibus (*). Retro zonam sepulcris destinatam *harundinetum* extenditur, post quod, versus dexteram, marmoris fractura impedit, ut dixi, quominus limitem praefinitum et terrae conterminantis qualitatem conspiciere valeamus. Sed non ita est in propiore viam publicam parte, ubi praedium in fossam desinit; inter enim hanc et maceriam aliud interiacet harundinetum. Nobilior videtur cultura areae internae inter duas vias; nam ordinatissima et triplex series punctorum triplicem arborum ordinem mihi inluit; et alia minora puncta, quibus pentagona repleta sunt, elegantem praebent adspectum culturae *pomarii* seu *horti*,

Hactenus M. S. De Rossi. Porro nihil prohibebat quominus Christiani proprio uterentur iure, atque fundum quemlibet in sepulcrum verterent. Nuper examinata delineatio quaestionem solvit de Christianorum coemeteriorum extensione, et citatum testamentum alteram quaestionem expedit de institutione scilicet deque legali coemeteriorum existentia. Immo ipsa religio, nedum ius, funerarias possessiones protegebat, easque contra violatores defendebat; sed de hoc redibit sermo. Iam praeter-eundum non est, initio religionis Christianae, ne ita quidem ampla praedia necessaria fuisse; nam, in agello quadrato, centum viginti quinque pedes Romanos lato, effodi poterant trecenta circiter ambulacrorum metra, proindeque, si tres ordines computentur, usque octingentos et amplius metra habebimus, ubi facile poterant ultra tria millia cadaverum deponi. (2) Series huiusmodi sepulcrorum, initio Christianismi, satis certe fuit, idque luculenter monumenta demonstrant.

Exemplar citatum alicui Christiano coemeterio nunc applicemus. En, in Tab. 89, primitiva area coemeterii S. Callisti.

Perimetros totius areae, parvis determinata punctis, rectangulum constituit ducentos et triginta pedes longum et centum pedes latum; huius igitur areae examen, tum archaeologicum, tum architectonicum haec demonstrat: Initio scalae constructe

~~Fig.~~ V. LACHMANN, *Agrimensores* tabb. 6, 8, 25 etc.

(2) Haec computatio ita est vera ut etiam pro Africanis catacumbis valeat. Etenim ab anno 1903, quo Adrumeti in Africa quoddam coemeterium antiquum excavari coeptum est, usque hodie, duo millia metrorum ambulacrorum terra expurgata sunt, ibique septem millia et quingenti circiter loculi numerantur. Cf. *Nuovo Bull. di arch. crist.* an. 1907, p. 331.

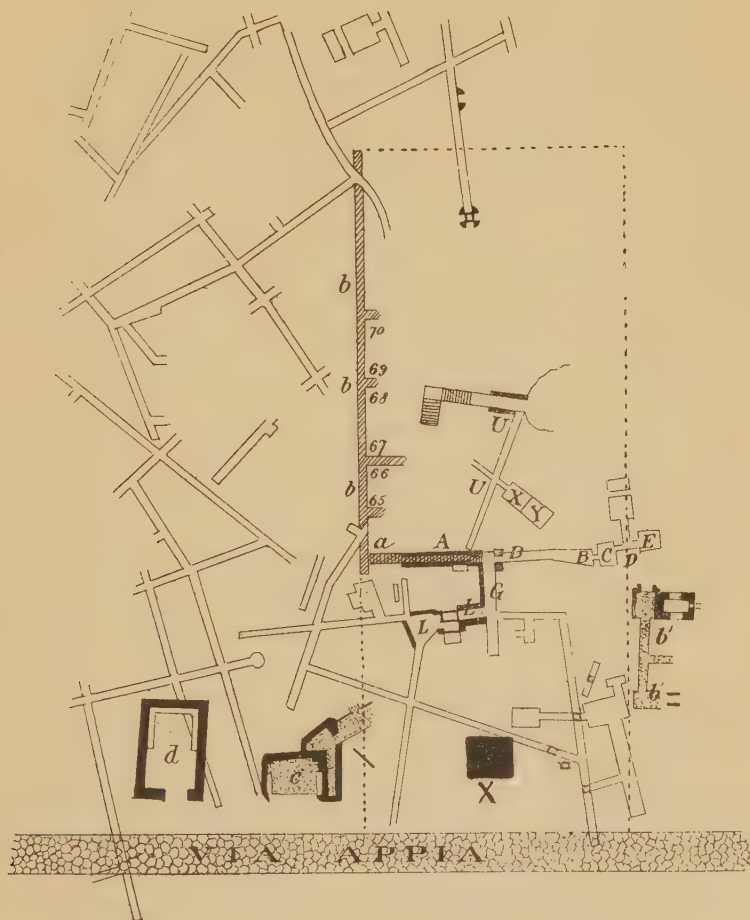
sunt A B, ex quibus ortum habuerunt parallela ambulacra A A BB, coniuncta denique inter se per cuniculum extremum *c c*. Unicum cubiculum initio fuit excavatum, L¹ hypogeum scilicet, ubi nobilis familiae Caeciliorum membra condi debebant.

Tab. 89. Area prima coemeterii S. Callisti cum communicatione cum arenario.
(Ex DE ROSSI, *Roma sott.* t. II).

Ambulacra autem parallela et transversa non sunt nisi hypogei ampliatio, et apprimè monstrant quomodo vicissim omnes huius areae partes ad sepeliendum adhibitae sint. Et quidem talis erat hic modus, quo melior dari nequiret ut maior cadaverum numerus conderentur, nam lateribus occupatis, tota fere area adhuc manebat adhibenda. Haec enunciata tantum in praesenti sufficiant, suo loco erunt postea demon-

stranda; sed, ne fide tantum hoc accipiatur, notabo, latus A A definitum esse per viam, oppositum vero latus per murum,

Tab. 90. Area et cryptae Lucinae. (Ex DE ROSSI, *Roma sott.* t. I).

cuius ruinae adhuc extant; antèrius latus per limites scalarum; posterius, per ipsum ambulacrum *cc*, quia retro nulla fossio facta est, nisi multo post, ad hanc aream cum propinqua area colligandam. Parvi enim cuniculi *c¹*, *c²*, *B¹*, qui principium

capere videntur ex hoc ambulacro, multo sunt ipso posteriores. Idem evidenterprehenditur in area Lucinae cuius delineatio (Tab. 90) paullisper considerata nobis est.

Quod aliqua esset circa monumentum X area adiecta nemo negabit; monumentum autem, positum, ut congruebat, in medio areae, viam Appiam respiciebat. In crepidine ergo huius viae erit latus anterieus determinandum. Cum vero hic illic sint alia privata sepulcra C, *b' b'*, area nequivit limites eorum transire. Porro, lineis punctis ductis perspicere licet monumentum in medio areae esse, et aequo spatio a lineis praefatis distare; praeterea antiquissimum coemeterii ambulacrum *b b b* iuxta litem excavatum fuisse idemque litem successivae excavationis designare. Nihil igitur evidentiuse quam lineas praefatas areae latera constituere.

Primitivae istae areae non raro nomine etiam totius coemeterii quodammodo indicantur. Etenim, aliqua coemeteria minime antiquissimum nomen mutasse videntur, ut, exempli gratia, *Coemeterium Praetextati*; quamvis quis fuerit ille Praetextatus prorsus ignoretur. Ubi autem nomen coemeterii mutatum est, inscriptiones tamen in ambacris iacentes gentilium prisci areae possessoris fere semper revelant.

Ita factum est de gentis Caeciliae area, quae centrum constituit coemeterii S. Callisti, ita de area Lucinae, de area Aciliorum, si quidem ipsa Priscilla, quae nomen dedit antiquissimo viae Salariae Novae coemeterio, ex Aciliorum gente orta non fuerit; et ita de aliis. Nomen vero posterius assumptum aut alicuius Pontificis fuit, qui magna coemeterio attulerat incrementa, aut martyris illustris, cuius corpus in coemeterio depositum fuerat.

Certum quoque est Christianos supra coemeteria aedificia pro custodibus et praesertim pro fossoribus construxisse. In vestibulo coemeterii Flaviae Domitillae, praeter triclinium, fontem, puteum, vestigia scalae videre licet ad aliquam contignationem conducentis, ubi habitatio fossorum et custodum esse poterat. Immo maxime necessaria erant eiusmodi aedificia, cum possent in ipsa se conferre Christiani iam nominatim a

persecutoribus quaesiti; nam perdifficilis erat, quidquid vulgus dicit, longa in catacumbis commoratio. Haec inscriptio de fossore mentionem facit qui una etiam custos erat loci, et de stipendio ipsi a duobus coniugibus defunctis collato:

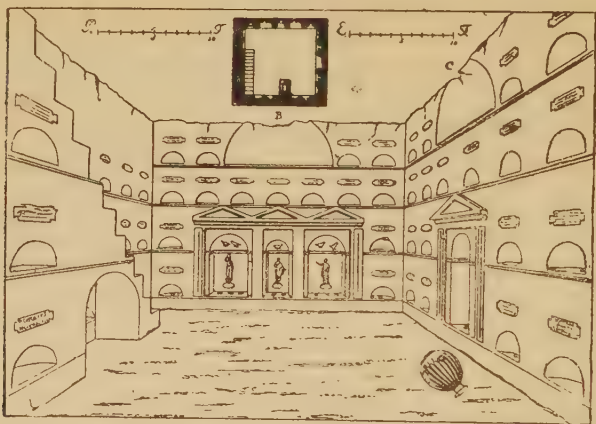
ΑΕΙΦΩΝ ΤΩΤΕ ΤΟΡΟΦΥΛΑΚΙ ΚΑΙ ΦΟΚΚΟΡΙ ✕ ΔΕΚΑ.

Idem dicendum de cippis terminalibus, de maceriis, de muris areae circuitum limitantibus. Cippus quidam in fundo Amarantiano (*Tormarancia*) inventus, ubi Flaviorum necropolis sita est, ista prae se fert verba: *Sergio Cornelio Iuliano fratri piissimo et Calvisiae eius P. Calvisius Philotas et sibi ex indulgentia Flaviae Domitillae. In fronte P. XXXV, in agro P. XXXX.*

Duorum fratrum De Rossi studia evidenter demonstrarunt, non tantum initium catacubarum, verum etiam progressum generis fuisse eiusdem: scilicet areae invicem proximae et inter duas vias iacentes ita ampliatae sunt aliquando novis areaarum additionibus, ut tandem communicarent inter se, atque in unicum coalescerent coemeterium.

Procul dubio externus aspectus sepulcrorum paulatim debuit mutari: quod si, prioribus Ecclesiae quidem temporibus, Flaviae, Pomponiae, Aciliae gentis aliorumque sepulcra, in viis publicis, splendidis marmoreisque exornata monumentis apparuerunt, hoc ideo fieri potuit, ne nimis magistratuum attentio attraheretur notabiliore illorum cum proximis sepulcris discrepantia, et propter quamdam congruentiam cum nobilitate familiarum nondum integre ad Christum conversarum, ex quibus prisci illi Christiani orti erant. Et haec quoque est ratio cur, in cubiculo quodam Domitillae coemeterii, in medio laquearii viri figura omnino nuda, neque quemlibet biblicam allusionem significans, conspiciatur. Illuc enim, cum statim post atrium esset cubiculum, poterant et ethnici ingredi. E converso in Caeciliorum hypogeis quaedam sobrietas decorationis invenitur. Eorum tamen ingressus patentes certe fuerunt et monumentorum instar, vestibula quoque et scalae ornatae polito erant tegumento cuius adhuc vestigia videre licet; sed dum colum-

barium libertorum huius gentis iuxta viam Appiam situm erat, cryptae ipsius nobilissimae familiae caput habebant in via

Tab. 91. Columbarium libertorum Caeciliae gentis, ad dexteram viae Appiae apud coemeterium Callisti. (Ex *Effemeridi lett. di Roma*, agosto 1882, p. 198).

interna et privata, consulares Appiam et Ardeatinam inter se coniungente.

ART. VIII. — De religioso sepulcrorum characterem
iuxta Romanum ius.

Incepta tractatio pergere debuisset in Christiani sepulcri cum ethnico rituumque utriusque collatione; nam ex comparativa monumentorum et morum investigatione tota apparebit veritas illius Baronii sententiae: *Ex licentia qua, deorum delubra in Ecclesias Christianas sunt laudabiliter commutata, alii quoque ritus Gentilium a nobis benedictionibus expiati divino sunt cultui consecrati*; (1) atque liquido patebit qualis fuerit conditio socialis Christianorum ex Romana seu ethnica societate exeuntium.

Verum necesse est hic aliquid praeponere de conditione quam Romanum ius et religio coemeteriis Christianorum faciebant; cum, in sequentibus tractationibus, eiusmodi notionem

(1) BARONIUS, *Annal.* an. 44, § 87.

iam studiosi supponantur habere. Quamobrem novum hoc argumentum hic adoriamur oportet.

Mirae sunt epigraphicae imprecationes in sepulcrorum violatores, tam in ethnicis quam in Christianis titulis. En aliqua utrorumque specimina:

ILLI DEOS IRATOS, SI QVIS DE EO
SEPVLCRO VIOLAVERIT.

SI QVIS HVNC TVMOLVM (*sic*) VIO-
LARE TENTAVERIT IRAM DI (*Do-*
mini) INCVRRAT ET ANATHEMA
SET (*sic*) (1).

HOSPES, ITA POST OBITVM SIT
TIBI TERRA LEVIS, VT TV HIC
NIHIL LAESERIS, AVT SI QVIS
LAESERIT NEC SVPERIS COMPRO-
BETVR, NEC INFERI RECIPIANT,
ET SIT EI TERRA GRAVIS.

MALE PEREAT INSEPVLTVS, IA-
CEAT NON RESVRGAT, CVM IVDA
PARTEM HABEAT SI QVIS SEPVLCRVM
HOC VIOLAVERIT.

Imprecationes huiusmodi nonnisi in sepulcris legebantur subdialibus, sicut generatim fuerunt in Africa, in Galliis et in Hispania; nulla vero inscriptio id genus invenitur in catacumbis, ubi nullum periculum erat alicuius ethnici sepulturae cum fidelibus.

Hic mos vero ad saeculum usque novum perdurasse videtur, cum, tempore Leonis III in ecclesia Portuensi S. Mariae, haec apposita sit inscriptio:

SCĒ DĪ GENETRIX
BIBIT IN TVA ECLESIA
CONIVRAT IN SPV. VT
VTI SI NON PARTE ABeat (2)

Commemoratur scilicet custos vel inserviens ecclesiae (*vivit in tua ecclesia*), qui sepulcrum sibi paravit et *coniurat in spiritu* ne quis illud violet; sin autem violator *partem habeat* cum Iuda.

Revertamur hic oportet ad vocabulum *locus*, quod idem atque *locus sepulturae*, *locus religiosus* in monumentis funerariis significat.

Locus nomen, uti vidimus, sepulchrum designat, tam unicum quam multiplex; a gentilibus quoque in hac acceptione

(1) GAZZERA, *Iscriz. crist. del Piemonte*, p. 45.

(2) Ap. *Bull. di arch. crist. an.* 1866, p. 100.

usurpatum erat. Invenitur in unicum litteram contractum L, cui additur plerumque alia littera: L F ut illud habeatur: *locum fecit*, idest *locum* paravit, procuravit, quod tam ad superstitem quam ad defunctum loci possessorem pertinere potest. Si vero vox *locus* nomini personae depositae in genitivo iungitur, tunc antiquissima epigraphica formula habetur, frustra in ethnicis inscriptionibus quaerenda, ideoque mere Christiana exempli gratia: *locus Petri Diaconi*, τοπος ΑΝΑΠΑΥΣΑΙΟC. (1)

Locus in cippo terminali totam sepulcrorum seriem indicat per cippum determinatam, seu integram aream, integrum columbarium. *Loca*, tum in Christianis tum in ethnicis sepulcris idem significant, scilicet totam loculorum vel ollarum seriem illius sepulcri partis, quam vox indicat ratione loci ubi est posita. Tabulae 78 et 91 ideam praebent serierum loculorum, simulque quamdam inter duo sepulcrorum genera convenientiam.

Locus religiosus, ut ex hoc Digesti textu apparet: *Religiosum locum unusquisque sua voluntate facit dum mortuum infert in locum suum*, quilibet locus erat ubi cadaver depositum fuisset. Quapropter sepulcrum ipso iure haud alienandum extabat, atque usucapioni vel praescriptioni minime subiacebat. Illius igitur possessio e familia exire nequibat ea quae in illud aliquod proprium membrum deposuisset. Hinc nota formula siglis expressa:

H . M . E . T . H . N . S .

Hoc monumentum ex testamento haeredem non sequitur.

Notandum tamen sepulturam non temporaneam, sed perpetuam esse debuisse, quod his verbis indicabatur: *perpetuae*

(1) Pelliccia affirmat, vocem *locus* cum nomine genitivo possessoris proprium esse Christianae epigraphiae (*De christ. eccl. politia*, ed. Bassani, t. III, pp. 200 sqq.). Et revera, ut I. B. De Rossi sententia est, nullum invenitur huius formulae exemplum indicans columbarium, sepulcrum aut monumentum paganum. «Ma l'uso di questa voce *locus* nella latina classica epigrafia sepolcrale fu tanto vario ed esteso, che molta cautela è necessaria nell'applicazione del canone di cristiana epigrafia dal Pelliccia proposto» (I. B. De Rossi, *Roma sotterranea*, t. III, p. 412). Romae eiusmodi inscriptiones innumerae fere sunt.

sepulturae traditum, – *domui*, vel *sedi aeternae traditum*, quodque nihilominus et in sepulcris Christianorum non raro post pacem Ecclesiae legitur. ⁽¹⁾ Ceterum sufficebat ut sepulcrum, quatenus

(1) Notanda est haec inscriptio ethnica, aperiens cur pagani sepulcrum voluerint perpetuum et inviolabile: *Domus aeterna est, hic sum situs, hic ero semper*. Etenim timebant ne, per sepulcri violationem, umbrae sive manes mortuorum errare cogerentur iuxta Stygem. Nec defuerunt Christiani, qui adhuc ethnicis opinionibus imbuti, huiusmodi timore exagitarentur, ac de modo resurrectionis humana consideratione discuterent: Quid de corpore integre resurrecturo, si pluribus dividatur bestiis devorandum? Quamobrem nihil mirum si in sepulcris Christianis subdialibus eadem anathemata inveniantur atque in ethnicis titulis (cf. TERTULL. *Apolog.* XVIII; S. AUGUST. *De Civ. Dei*, I, 35, P. L. t. XLI, col. 46; LACTANT. *Instit. divin.* IV, XXVI, P. L. t. VI, col. 529; S. GREG. MAG. *Homil. in Evang.* II, XXVI, 12). Verumtamen res non est ita absolute accipienda ut quidam volunt (*Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, art. *Ad Sanctos*, coll. 479–487), quasi omnes Christiani, qui *domum aeternam* sepulcrum vocaverint, aut multam aliave mala minati sint violatoribus, id propter ethnicas opiniones quas adhuc retinebant fecerint. Naturale enim est homini desiderium in loco securo et inviolabili post mortem quiescendi; idemque parentibus defunctorum et amicis, qui natura nequeunt de inviolabili carorum suorum sepultura non cogitare, eam non providere, provissamque non servare. Inscriptio in textu citata satis probat de continuatione moris etiam post deorum cultus completam abolitionem; quod si nosmetipsos interrogaremus, parum nos ab illis Christianis diversos inveniremus.

Praeterea nolo premere silentio quae circa tantum argumentum I. B. De Rossi habet, eo vel magis quod alias simul utiles instituto nostro notiones addentur: «Il vocabolo *memoria* non sempre significa edificio più o meno monumentale. Qualunque semplice sepolcro fu talvolta appellato *memoria*. Anche *Cella aeterna* leggo in un altro esempio in luogo di *domus aeterna*, *aeternalis*, *sempiterna*, *perpetua*; che vale semplicemente sepolcro, sia esso magnifico mausoleo, sia appena un'arca nascosta sotto il pavimento od il suolo. L'uso però della voce *domus aeterna*, parmi in Roma più raro nelle gallerie sotterranee, che nei sepulcri e monumenti a fior di terra e sopra terra. Non dirò, che ciò sia venuto dal non avere i loculi sotterranei somiglianza veruna con le forme delle case; mentre viceversa agli edifici dei monumenti ed ai sarcofagi, i cui coperchi imitarono i tetti, la voce *domus* era meglio appropriata. È chiaro dal linguaggio degli scrittori e delle epigrafi antiche, che il vocabolo *domus* allude alla dimora nel sepolcro, non alla forma di questo. E perciò la formola *domus*

tale, per publica instrumenta, sive documenta recognitum esset; tunc enim non amplius profani poterat usibus inservire, atque in tutelam veniebat collegii pontificum, qui eius iuridicae conservationi providebant; neque ulla mutatio alicuius momenti fieri poterat, sine praefati collegii licentia et interventione. Huius pontificum interventionis mentionem habemus in hac ethnica

aeterna fu variata nelle più generiche *sedes perennis*, *locus aeternus*: ed in un'iscrizione africana: AETERNA DOMVS HIC EST PAVSVM LABORIS HIC EST ALIQVID MEMORIAE HOC EST: ed in elegante epigramma tuttora inedito trovato in un colombario della via Latina il defonto scherza dicendo: ET GRATIS AETERNO PERFRVOR HOSPITIO. Talvolta in epitaffi di coniugi il sepolcro fu detto *torus aeternus*: così una singolare epigrafe conservata nella Villa Panfilì, in cima alla quale è scritto: DOMI AETERNAE CONSECRATAE, termina con quest'apostrofe della defonta al marito superstite: IGITVR DOMINE OPPI MARITE NE DOLEAS MEI QVOD PRAECESSI SVSTINEO IN AETERNO TORO ADVENTVM TVVM. E similmente in una cimiteriale cristiana posta dal marito alla moglie: CVM QVATTVOR FILIOS DORMIT AETERNO TORO Come si possa scusare l'uso di simili formole nelle iscrizioni dei Cristiani, i quali avevano fede nella risurrezione, cercarono chiarire il Fabretti, il Biagi, il Cavedoni. La somma del loro discorso si riduce a questo, che, come nella Volgata del salmo XLVIII, 10, è detto: *sepulcra eorum domus illorum in aeternum* e volgendo alla lettera l'originale dovrebbe dire *in saeculum*, e dai Cristiani fu inteso e si intende *in finem saeculi*, alla fine del mondo presente; così *domus aeterna* significò la dimora nel sepolcro fino al dì della finale risurrezione. Che veramente sia così lo conferma il seguente frammento, che nello scorso secolo fu visto nel monasterio di S. Agnese fuori delle mura: e nel quale è, a mio giudizio, evidente dover essere supplita appunto la formola *in finem saeculi*:

*in finem SAE
culi felICITA
sibi DOMVM
aeternAM SE
viva parAVIT*

« Siccome però la formola *domus aeterna* nel linguaggio dei pagani aveva senso ripugnante al dogma cristiano, stimo che nei primi secoli i fedeli poco o nulla l'abbiano adoperata; e perciò sia essa rara nelle regioni più antiche dei sotterranei cimiteri. Nel secolo quarto poi e nel quinto l'uso del comune linguaggio e la predetta interpretazione la fecero adottare senza scrupolo nella cristiana epigrafia » (*Roma sott.* t. III, pp. 455-456).

tabula ad pavementum reficiendum coemeteri sancti Callisti adhibita :

D M
 MARCIA AVGVRIANA SEPV
 CRVM PARENTVM SVORVM
 VETVSTATE CONRV
 TVM PERMISSVM PONTIFICVM
 C · V · (1) RESTITVIT · LIBERTIS LIB
 ERTABVSQVE POSTERISQVE EOR
 VM HIC MONIMENTVS EXTRA
 NEV · HEREDE NON SEQVITVR

I. B. De Rossi quidem quaerit, utrum Christiani pontificum paganorum auctoritatem expetierint ad coemeteria restauranda, etiam in singulis translationibus aut sepulcri mutationibus? « Certo inter commoda ex subterraneis ac tenebrosis cryptis percipienda, illud procul dubio fuit ut possent Christiani ab eiusmodi recursum ad pontifices se subtrahere, atque solum ab auctoritate ecclesiastica dependere cui coemeteriorum administratio incumberebat. Verum si de constructionibus sub divo agebatur, nullo poterant modo tale iugum excutere, quod ferre certe potuerunt sine conscientiae offensa vel paganorum rituum contaminatione. At his in adiunctis, saepe piaculare sacrificium praescriberebatur. (2) Id necessarium putabatur cum translatio corporis fieri debebat iam perpetuae sepulturae traditi; vel si, in monumento restaurando, arca sepulcralis aperta atque ossa solis radiis exposita forent: *Qui corpus perpetuae sepulturae traditum vel ad tempus alicui loco commendatum nudaverit, et solis radiis ostenderit, piaculum committit.* (3) Porro ego aestimo pontifices ideo intervenisse, ne illud accidere posset: *pontifices explorare debent, quatenus salva religione desiderio reficiendi operis medendum sit.* (4) Ita pontificum exploratio magis

(1) C · V · id est *Clarissimorum Virorum.*

(2) Cf. GOTOFRED. ad Cod. Theod. IX, 17, 2.

(3) PAULUS, *Sentent.* I, 21, 4.

(4) ULPIAN. *Digest.* XI, 8, 5.

impediendae quam praescribendae necessitati expiatorii sacrificii inserviebat ». (1)

H. Leclercq putat, ius collegii pontificum rei sepulcralis regendae fuisse, post pacem Ecclesiae, partim penes idem collegium, partim penes Urbis Praefectum; Christiani vero potuisse recursum de violato sepulcro, aut de corporis translatione etc. habere apud ecclesiasticam auctoritatem; idque verisimiliter, nam dedecebat Christianos tunc temporis in re funeraria a pontificibus ethnicis dependere; licet imperator Constantius antiquas dispositiones legis in hac re servavisset. Idem auctor affirmat mulctarum originem ab eo esse repetendam, quod ius

(1) *Bull. di arch. crist.* an. 1865, pp. 89-90. Pergit deinde egregius archaeologus: « Del rimanente negli atti della vita ad ogni ora i Cristiani dovevano trovarsi nel caso di distinguere fra le prescrizioni puramente civili dei magistrati romani e le religiose; obbedendo alle prime e negando obbedienza alle seconde. Ed in pratica, tranne quando la persecuzione inferiva per editti speciali, i magistrati furono costretti a chiudere gli occhi ed a tollerare che i Cristiani operassero a loro modo. Così fu preparata la distinzione fra gli atti del diritto pontificale che potevano considerarsi come civili, da quelli che erano a stretto rigore religiosi ed idolatrici; distinzione poco avvertita, che è la chiave di molte leggi dei primi imperatori cristiani. In fatti Costante, benchè zelatore della fede cattolica, e desideroso di abolire l'idolatria, conservò ai pontefici il diritto di accordare il permesso pel restauro dei sepolcri: *Qui libellis datis a pontificibus impetrarunt, ut reparationis gratia labentia sepulcra deponerent, ab inlacione multae separentur. In provinciis locorum iudices, in Urbe Roma cum pontificibus tua celsitudo* (il Prefetto della città) *inspiciat si per sarturas succurrendum sit alicui monumento, ut ita demum data licentia tempus etiam consummando operi statuatur* (*Cod. Theod.* loc. cit.). Nè il principe distingue tra i sepolcri dei pagani e quelli dei fedeli; nè questi esime dalla giurisdizione dei pontefici. Laonde in luogo di maravigliarci, come alcuni hanno fatto, che quell'Augusto si zelante del cristianesimo abbia promulgata nel 349 e nel pieno trionfo della Chiesa una legge sì difforme dai suoi propositi, o supporre una restrizione ai soli sepolcri dei gentili, alla quale le generali parole dell'editto recisamente si oppongono (cf. GOTOFREDO loc. cit.). Piuttosto dovremo intendere che quella giurisdizione dei pontefici non era al tutto inconciliabile con la santità della sepoltura cristiana; e forse anche che i fedeli erano già da lungo tempo avvezzi ad acconciarsi in alcuni casi di suprema necessità con siffatta legislazione senza ledere la coscienza nè fare atti d'idolatria ».

poenale multiplici circumscriptione affectum esset propter multiplicata in dies privilegia morumque lenitatem. Etenim capitalis poena raro infligebatur civibus, qui etiam iuris Quiritium (ut aiebant) caussa nulli corporali poenae obnoxii esse poterant. Igitur ad multas fuit tandem deveniendum quae solae in cives Romanos potuerunt a tribus potestatibus⁽¹⁾ infligi. Verum si monumentis fidere debemus, saeculo quarto pecuniaria poena non semper sola praescribebatur in publico crimine *de sepulcro violato* puniendo, sed aliquid gravius perinde ac membri alicuius amputatio, immo poena capitis, ut patet ex his epigraphicis exemplis:

1.

ARCA MANIONI MILETE E NVMERO BRVCHERVV ET SI QVIS
EAM APERVERIT VT MANI EIVS PRAECIDANTVR AVT IN FESCO
DET AVRI PONDO DOA CONS ARCADIO ET HONORIO GSTS

2.

SI QVIS ARCAM AVVITERARE VOLVERIT INFERAT FISCO AVRI
LIBRAS OCTO IVXTA ET POENA CAPITIS

3.

SI QVIS EAM CONTRERIVIT CAPITIS PERICVLVM PATIATVR

Nihilominus, ut H. Leclercq notat, in his apparet potius suggestio iudici facta quam legalis praescriptio. Adeat studiosus qui velit sitim explere circa hoc argumentum auctorem praefatum.⁽²⁾

Locutio, *religiosus locus* vel *locus sacer et religiosus* invenitur quidem in sepulcris Christianorum, sed tantum post pacem Constantini Ecclesiae datam. Tunc enim, si sacrum vocatum est sepulcrum, id alicui ecclesiastico ritui tribuendum

(1) Istae potestates erant *comitatus maximus* idest *comitia centuriata*, et *quaestiones perpetuae*, ad tribunos et ad tribunalia spectantes.

(2) *Dictionnaire d'archéologie chr. et de liturgie*, art. *Amendes* (dans le *droit funéraire*), pp. 1575 sqq.

est; nam persecutionum temporibus Christiani vocabulo *sanctum* usi sunt ad religiositatem sepulcri significandam. ⁽¹⁾

Iam alia est formula explananda, scilicet: *in loco sancto*, quae tam universum Christianum quodcumque coemeterium, quam eius partem, ubi martyrum corpora condita fuerint, indicare potest.

Communior autem et verisimilior secunda interpretatio videtur, si de Romanis catacumbis sermo sit; huc enim peregrini numerosi affluebant ut martyrum sepulcra venerarentur, quae *loca sancta* vocabant. Hinc etiam locales formulae: *in hoc loco sancto*; *hic in loco sancto*, sepulcretum veluti indigittantes, sicut in quadam coemeterii S. Callisti inscriptione, ubi optima

(1) In III tomo *Romae subterraneae* (pp. 433 sqq.), praeclara quaedam habet I. B. De Rossi, quae integre citare praestat: « Nell'insigne iscrizione puteolana (v. supra) che sancisce l'inseparabilità della *tabernula* dal *locus sacer et religiosus*, la consecrazione è attribuita in modo speciale ai cubiculi del monumento: *cubicula sacra*. Diverso dal *sacer* è il valore del vocabolo *sacrarium*: questo designa luogo non consecrato, ma ove cose sacre si riponevano; laonde ogni privato poteva fare *voluntate sua* come un luogo religioso così un *sacrarium* (v. LUEBBERT, loc. cit. pp. 43, 49). Ed infatti un'iscrizione pagana testè rinvenuta appella *sacrarium* un monumento sepolcrale; e dà luce a una simile, nella quale è scritto SACR. RELIGIOSVM, ove il contesto e il confronto con l'altra insegnano, che dobbiamo leggere non *sacrum*, ma *sacrarium religiosum* (v. BRIZIO nel *Bull. dell'Ist. di corrisp. arch.* 1873, p. 13).

« Applicando queste dottrine al gius sepolcrale cristiano, è chiaro che i fedeli avrebbero commesso atto d'idolatria facendo *consecrare* i loro sepolcri; ed ovunque leggiamo espresso ricordo di siffatta consecrazione dobbiamo escludere ogni sospetto di cristianità. Questo canone, a stretto rigore, comprende anche la semplice formola *locus sacer*; la quale di sua natura designa luogo consecrato. Vero è che la religione cristiana ebbe anch'essa i suoi *sacerdoti*, *sacramenti*, persone e cose sacre; e che i fedeli tennero i sepolcri in somma venerazione. Laonde avendo io trovato nel posto preciso d'uno degli antichi vestiboli del cimitero di Domitilla un cippo scritto in due facce con la formola: LOCVS SACER SACRILEGE CAVE MALVM, opinai che quell'epigrafe potesse essere stata propria del cimiteriale adito, ove fu rinvenuta (v. *Bull. d'arch. crist.* an. 1875, pp. 39, 56). A questo pensiero m'indusse la considerazione del luogo e dell'alta antichità di quel cimitero contemporaneo dei Flavii Augusti e dei primi

commemoratur mulier, *Hilaritas* nomine, quae per annos VIII sponso Virginio absenti *suam castitatem custodivit, unde in hoc loco sancto deposita* (fuit)... etc.

Estne vero aliquod discrimen inter formulas: *locus sanctus* et *locus sacer*? Si nulla intercederet differentia, Christiana coemeteria dicenda essent non secus atque ethnica idololatricis ritibus consecrata fuisse. Quaedam inscriptio, Puteoli inventa, habet: TABERNVLA AVTEM CVM SVIS SVPERIORIBVS NVLLO MODO AB HOC LOCO SACRO ET RELIGIOSO ... SEPARARI POTEST

Atque haec clarissima formula istam paullo obscuriorem illustrat ab inscriptionum collectoribus relatam.

anni del secolo secondo: quando il linguaggio proprio della cristiana epigrafia non era ancora formato e rigorosamente definito. Qualunque sia il grado di probabilità di quella mia congettura cui non do molto peso, certo è che i Cristiani nel periodo di viva lotta contro il paganesimo, divennero ogni dì più attenti ad escludere ogni vocabolo equivoco, che ai loro riti potesse dare alcuna apparenza di affinità con quelli degli idolatri. Dal formulario proprio della cristiana epigrafia fu escluso il *locus sacer*, perchè alludente alla pagana consecrazione; proprio di quel formulario divenne il *locus sanctus*, di che sopra ho detto, e qui debbo chiarire in che differisca dal *sacer*.

« *Sanctum* nel linguaggio proprio delle leggi e del diritto publico e religioso dei Romani differiva dal *sacrum* ed anche dal *religiosum* in modo, che *sanctum interdum nec sacrum est nec religiosum* (TREBATIUS ap. MACROB. Saturn. III, 3, 5). Ulpiano definisce: *proprie dicimus sancta quae neque sacra neque profana sunt, sed sanctione quadam confirmata, ut leges sanctae sunt ...: quod enim sanctione quadam subnixum est, id sanctum est, etsi Deo non sit consecratum* (Digest. I, 8, 9, § 3). Questo basta ad insegnarci, come i Cristiani accortamente prescelsero un vocabolo che a niun equivoco si prestava di consecrazione idolatrica. Ma la *santità* nel linguaggio cristiano à un significato assai più nobile ed alto, conforme ai divini insegnamenti dell'Evangelo. ἅγιος, *sanctus*, per eccellenza, è Dio ed il Santo Spirito; perciò *santi* sono i Cristiani, figliuoli adottivi di Dio per lo spirito loro infuso di santità; *santi* i luoghi e le cose al divino culto spettanti. Di queste locuzioni è pieno il nuovo testamento. Perciò ἅγιος τόπος fu detto il luogo, ove i Cristiani celebravano i divini misteri e presso il quale deponevano le spoglie dei loro cari; massime quando ivi riposavano i martiri di Cristo e della sua fede ».

HAEC AEDIFICIA PROPRIA, COMPARATA, FACTA DICATAQVE SVNT MONVMENTI SIVE SEPVLCRVM EST ET OLLARVM QVAE IN HIS AEDIFICII INSUNT ET CONSECRATAE SVNT RELIGIONISQVE EORVM CAVSA (1)

In quibus haec iuxta I. B. De Rossi sunt animadvertenda: non omnis locus religiosus erat simul sacer, sed sacer fieri legitima consecratione poterat; quae consecratio nescitur hodie in quo constiterit sed haud dubium eam ad pontifices attinuit, penes quos potestas seu ius sepulcrum erat. Locus igitur vel monumentum in quo defunctus rite *perpetuae sepulturae traditus* erat, fiebat quidem *ipso facto* religiosus, (2) non autem sacer nisi pontificalis consecratio accessisset; hinc formulae ex parte iam relatae: *locus sacer et religiosus, ollae consecratae et religio earum*; et aliae quoad genus adhibitae: *locus sacer*; *locus diis manibus consecratus*; (3) *domus aeterna consecrata*. (4)

ART. IX. — **Utrum coemeteria Christianorum legalia an tolerata solum fuerint.**

Nihil fortasse archaeologiae peritis in controversia magis versatur hodie, quam iuridica Christianorum coemeteriorum conditio priscis Ecclesiae temporibus. Hanc tractare quaestionem mihi mens est; neque quisquam, ut puto, vitio vertet auctori, quod rem velit non quidem prorsus enucleare (quum et perdifficile sane sit opus, neque ulla spes affulgeat praestandi quod doctissimi quique archaeologi hucusque facere nequiverunt), sed tantum in sua luce quaestionem ponere, aut, verius, statum quaestionis exhibere. Quod consilium prorsus inutile mihi non videtur; fore enim spero ut, ex notionibus hic producendis, qui-

(1) GRUT. n. 867, 5; ORELLI, n. 4507. Religiosa et sacra illa tantum spatii portio declarari poterat quam sepulcrum occupasset; nam *non totus qui sepulturae destinatus est locus religiosus sit, sed quatenus corpus humatum est* (CELSUS in *Digest.* XI, § 5).

(2) *Roma sott.* t. III, p. 433.

(3) ORELLI-HENZEN, n. 7345.

(4) DE ROSSI, *Rom. sott.* t. III, pp. 411-456.

libet lector animo ac mente quaestionem accurate concipere possit, sententiamque illam amplecti, quae sibi verisimilior visa fuerit.

Testamentum, quod paullo ante rettuli, legum vigentium gratia fieri poterat; quae leges, certis ac limitatis terminis, executionem illius atque observantiam opportuna coercitione in haeredes negligentes applicanda sanciverant; unde quemlibet imperii Romani subditum, ut privatam personam, potuisse eiusmodi testamentum conficere, cuiuscumque foret religionis, nemo negabit. Non esset igitur quaestio instituenda de legali privati cuiusdam hypogei Christiani existentia, sed de areis sepulcralibus quae, licet sub titulo privato forent, communitati tamen fidelium inserviebant, aut aperte palamque titulum collectivum prae se ferebant.

Formulis enim epigraphicis: *hoc monumentum haeredem non sequitur; hoc monumentum neve vendere licet, neve alienare, si quis aliud corpus intulerit praeter eorum, quibus a me concessum est poenae nomine det...* etc., hoc praescriptum legis respondebat: *Religiosum locum unusquisque sua voluntate facit, dum mortuum infert in locum suum.* ⁽¹⁾ Hanc autem legem severissimae poenae sanciebant: *Qui sepulcrum violaverit, aut de sepulcro aliquid detulerit, pro personarum qualitate aut in metallum dantur, aut in insulam deportantur.* ⁽²⁾ Item: *Qui sepulcrum alienum effregerit, aut aperuerit, eoque mortuum suum alienum intulerit, violasse videtur. Qui monumento inscriptos titulos eraserit, vel statuum everterit, vel quid ex eo detraxerit, lapidem columnamve sustulerit, violasse videtur.* ⁽³⁾

Sanctiones hae omnia indistincte respiciebant sepulcra, nedum privata, etiam communia seu collegialia, de quibus hic nobis est dicendum.

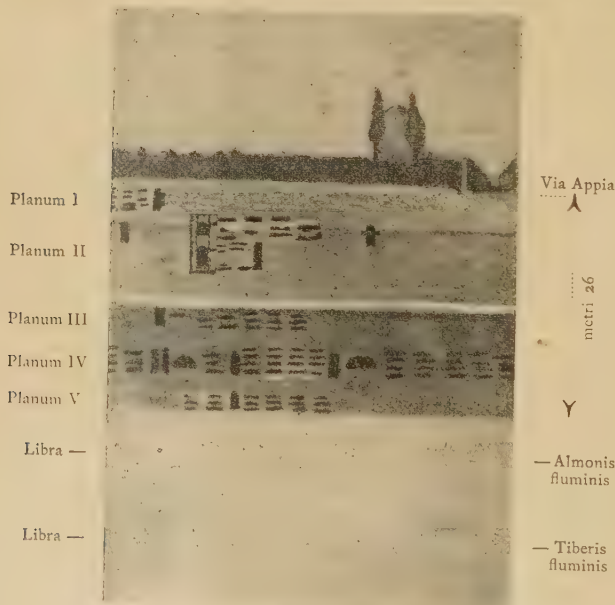
Haec enim aut sicut privata regebantur (scilicet sub titulo privato) aut palam aperteque a civili religiosaque ethnica potestate recognoscebantur.

(1) MARCIAN. *Digest.* I, 8, 6, § 4.

(2) IULII PAULI *Sentent.* II, c. 13.

(3) Ibid.

Certum est coemeteria sub privato titulo communia legem contra latam illicita collegia eludere potuisse, propterea quod integrum cuique erat in proprio hypogeo sepulturam admittere parentum, amicorum, propinquorum, clientium, qui innumeri esse poterant: *sibi et suis* legitur in fere omnibus ethnicis epitaphiis, aut: *libertis, libertabusque postereisque eorum*, idque in

Tab. 92. Sectio verticalis coemeterii S. Callisti cum diversis ambulacrorum ordinum libramentis et fluminum. (Ex De Rossi, *Roma sott.*).

omnibus imperii Romani provinciis. Sic in epitaphio quodam Polae invento, formulae *sibi et suis* haec subiunguntur: *et amicis meis qui volent huc venire suo quisque die veniant et requiescant*. In alio autem consuetae additur formae: *et misericordiae*; idest, prout Amatius interpretatus est, pia domini concessione, et peregrinantes et pauperes ibi, quoadusque locus esset, sepulturam habere possint.

Itaque, ut iam notavi, ex gentiliciis hypogeis paullatim efformatae sunt subterraneae necropoles quas hodie admiramur,

novis scilicet additis areis, prout Christianorum numerus crescebat, ac proximiorum inter se arearum coniunctione. Idem de coemeteriis subdialibus factum est. Cum vero in Ecclesiam saeviretur, coemeteria omni vexatione immunia esse nequiverunt, quod nihilominus non videtur accidisse nisi sub finem saeculi secundi. Nihil quidem valebat lex contra coemeteriorum privatorum existentiam; sed quia, licet fossiones secundum profunditatem ampliarentur ordinesque ambulacrorum multiplicarentur, ampliorem tamen soli partem quam ethnica Christianorum sepulcra occuparent, ideo magistratuum animadversio, necnon malus animus et furor paganae plebis sunt in ea concitata.

Notat I. De Rossi, inter illegitimos conventus Christianorum prohibitos, iuxta antiquas leges recentioraque decreta adversus hetaerias (quod hodie *clubs* vocaris), Plinium, in sua celebri ad Traianum imperatorem epi-

Tab. 93. Columbarium libertorum Augusti in sinistra viae Appiae Antiquae.

stola, neque funebres ritus, neque coemeteriorum institutionem recensuisse; idque certum esse indicium affirmat aut nondum tunc temporis coemeteria proprie dicta ita aperte extitisse ut magistratuum oculos in se converterent, veluti in sepulcra non quidem privata sed collegialia; aut potius legitima aliqua forma protecta fuisse contra senatusconsulta, collegia ac religiones alienas prohibentia, et contra imperatoria mandata, sodalicia vetantia.⁽¹⁾

(1) A Traiano hetaerias prohibitas esse, indubium habetur. «Cavit», ait Barónius, «inprimis edicto ne collegia seu sodalitia essent: qua ratione et Christianos simul coire, conventus facere, aliisque quam imperatoriis legibus gubernari, vetitum pariter videbatur. Cuius vigore legis satis am-

Coemeteria Christianorum procul dubio administrata a clero fuere; verum nulla de hoc notitia habetur ad primum saeculum quod pertineat partemque secundi. Veri videtur simillimum officium fuisse diaconi uniuscuiusque *tituli* ⁽¹⁾ oblationes fidelium colligere ad servandum ampliandumque coemeterium, cum eius donator non potuisset novis necessitatibus subvenire. Hinc facilis patebat transitus ad sodalicii funerarii formam institutionemque, ut tale a collegio pontificum recognitum; sufficiebat enim ut nulla lege id positive vetaretur. Porro, quod aliqua existeret lex permittens, etiam solummodo per exceptionem eiusmodi collegia funeraticia, res evidens apparet ex monumentis. Saeculo enim elapso, in Esquilino monte, *columbarium* quoddam libertorum Statilii Tauri, Augusti temporum, inventum est: qui quidem liberti sodalicium constituebant funeraticium, *collegium commorientium vocatum*, in decurias distinctum, atque in ipsa Statiliorum familia institutum ut sepulturae convenienti sodalium provideretur.

Fossiones ab Henzeno, pro Germanico gubernio peractae, in Fratrum Arvalium silva, ad *sextum Philippi, via Portuensi*, titulum produxerunt ubi mentio fit *Collegii quod consistit in*

plam praesidibus suppetiisse facultatem ad infligendas poenas Christianam religionem profitentibus, Plinius, cum proconsulem ageret in Bithynia, ad Traianum scribens, aperte significat; dum testatur, se, eo promulgato edicto, Christianorum conventus vetuisse, eoque nomine supplicia irrogasse; nam ait in fine: *Ipsos conventus facere desiisse post edictum meum, quo secundum mandata tui haeterias esse vetueram* (BARON. *Annales*, an. 100, p. 3, VIII)». Haeterias autem Plinius sodalitia vocavit, quo sensu et ipse Traianus eandem vocem usurpavit cum ad Plinium rescripsit.

(1) Tituli vocatae sunt Romae ecclesiae domesticae (*domus Ecclesiae*); primus autem qui eas instituerit, aut saltem reordinaverit, pontifex Evaristus (96-108) fuisse videtur, iuxta quae de eo in *Libro pontificali* leguntur: *Illic titulos in Urbe Roma dividit presbyteris et VII diaconos ordinavit, qui custodirent episcopum praedicantem propter stilum veritatis* (MOMMSEN, *Acta pont. Rom.*, p. 9). Probabile quoque est titulos numero coemeteriis respondisse. *Ecclesiae* autem *domesticae* vocata sunt loca liturgicarum congregationum in patriciorum Christianorum domibus stabilita, ut fuit domus, ex. gr., senatoris Pudentis, in qua apostolus ipse Petrus primum Romae sacra fecisse fertur.

praediis Larci Macedonis; hic autem *Larcus Domnipraedius* initio saeculi secundi vixit. Alii praeterea in regionibus suburbanis inventi sunt tituli eiusmodi, quorum unus *collegium* commemorat *quod est in domo Sergiae Paullinae*, et alius, in suo genere quidem unicus, mentionem praebet cuiusdam *archimagiri* imperatoris Antonini Pii, qui columbarium fundavit. Ibi legitur... *Quod si nemo de hac memoria nostra extiterit, pertinere debbit ad collegium cocorum Augusti Nostri, quod consistit in palatio, quod neque donari, neque veniri permittimus, quod si quis contra legem SS. fecerit, dare debbit corpori qui sunt in hac stationem* (sic).

H. S. L. M. N. (1)

Haec inscriptio inventa est in vinea *Amendola*, nunc ad SS. Palatia Apostolica pertinente, sub qua S. Callisti coemeterium longe lateque iacet. Ibi etiam in ruinis sepulcralibus, fundamenta ac dedicatoria inscriptio *Collegii Silvani* inventa sunt, et plures inscriptiones militum classis Misenatium qui, non secus atque ceteri classarii, funeraticium collegium constituerant. (2)

Porro si eiusmodi collegia efformari potuerunt, etsi religionis praecipue ratione, iam inde ab Augustea aetate, atque nedum in privatorum praediis, constitui etiam in patriciorum domibus et ipso in Palatio (palatium enim, ut cuilibet notum est, vocabatur imperatoris domus in monte Palatino sita), id minime accidere potuit, nisi licentia Senatus obtenta, aut ipsius legis vigentis indulgentia. Hac vero legis remissione certo usi sunt Christiani, nisi velinus Mommsen atque I. B. De Rossi sententiam sequi, iuxta quam Christiana coemeteria publice probata per Senatusconsultum, aut per imperatorium rescriptum sub specie sepulcrorum collegialium haberentur. (3) Eo enim

(1) MELCHIORRI e VISCONTI, *Effem. lett. di Roma*, aprile 1823, p. 40.

(2) Cf. FABRETTI, *Inscrip. domest.* pp. 364-365; FEA, *Varietà di notizie*, pp. 167-169; *Corpus inscript. lat.* t. VI, p. 757.

(3) Hac in re eruditi in diversas abierunt sententias, quae tamen ad duas reduci possunt. Mommsen, qui primum agmen ducit, in iure ac in historia putavit satis reperiri rationum ut coemeteria legali modo instituta

quod eadem plurium religio vinculum et ratio praecipua esse posset collegii funeraticii instituendi servandique, etsi tota esset alia a Romana religione, sic efficiebatur, ut Christiani, sub nomine eiusmodi sodalities congregati, cultus proprii actus exercere possent. Quaedam inscriptio a I. B. De Rossi publicata⁽¹⁾ id aperte declarat: LIBERTIS LIBERTABVSQVE, POSTERISQVE EORVM AD RELIGIONEM PERTINENTES MEAM; cui perfecte respondet haec altera in Domitillae coemeterio inventa: MARCVS ANTONIVS RESTITVTVS FECIT YPOGEVM

haberentur; idque I. B. De Rossi archaeologicis rationibus corroborare conatus est. Cui adversatur Duchesne, quem Beurlier ac Weis secuti sunt. Quaestio maximi est momenti pro Christianismi historia, sed non ita facile solvenda. In periodico *Civiltà cattolica* (an. 1901, vol. I, s. XVIII, pp. 676-693) egregie de hoc argumento P. Rinieri tractavit: «Prima di tutto», legitur p. 679, «è da osservare, che, se nei due mila volumi del *Corpo civile* romano, conservati fino ai tempi di Giustiniano (an. 528), si fosse trovato un decreto o rescritto imperatorio, che conferisse ai cristiani un diritto o un privilegio qualsiasi, nelle opere di quell'imperatore se ne sarebbe fatta menzione. Non è affatto credibile che dei novè giureconsulti adoperati, sotto la presidenza di Triboniano, per la composizione del *Codice* (an. 529); dei sedici che lavorarono a quelle del *Digesto* o *Pandette* (530-533); e dei sette che furono applicati a quella delle *Istituzioni* (533) ... nessuno di que' magistrati, tutti cristiani, ce ne abbia trasmesso memoria». Verum clarissimus auctor paullo severior videtur in Alexandro Severo iudicando: «Ad Alessandro Severo», ait, «(218-222), di cui i Cristiani si lodarono, una cosa sola va attribuita in suo onore: *Christianos esse passus est* (LAMPRIDI. *Alex. Sev.* c. 29). Il che non significa altro, se non che li lasciò vivere in pace, non li perseguitò. Dal qual privilegio negativo alla riconoscenza legale della chiesa o comunanza cristiana, ci corre un tratto ben lungo!» (loc. cit. p. 684). Etenim si eandem fidem dare alio in loco (cap. 48) Lampridio debemus, quae legimus aliquid amplius demonstrant, quam se solummodo abstinuisse imperatorem a persecutione in Christianos: «Cum Christiani», ait Lampridius, «quemdam locum qui publicus fuerat occupassent, contra popinarii dicerent sibi eum deberi, rescripsit (*Alexander*) melius esse ut quomodocumque illic Deus colatur quam popinariis dedatur»; et alibi: «Christo cum templum facere voluit, eumque inter deos recipere; ... sed prohibitus est ab his, qui consulentes sacra repererant, omnes Christianos futuros si id optato evenisset et templa reliqua deserenda».

(1) *Bullettino d'arch. crist.* an. 1865, p. 54.

SIBI ET SVIS FIDENTIBVS IN DOMINO. ⁽¹⁾ Complures ethnicae associationes talia prae se nomina ferebant, ut de earum fine et natura omne dubium adimeretur. Erant enim *cultores Iovis, Herculis, Dianae, Sylvani*, profitentes scilicet in communi specialem aliquem cultum: *Collegium vernarum co-lentes Isidem*. ⁽²⁾ Cum autem sodales plerumque pauperes essent, atque praedio donarentur ubi columbaria, sive communia sepulcra, construerent, ita sodalitium nomen a patrono, sive praedii donatore sumebat, ex. gr.: *Cultores statuarum et clypeorum L. Abulli Dextris*. ⁽³⁾ Neque aliquando nomina arguta et curiosa deerant: *Collegium convictorum qui uno epulo vesci solent*. Iam inscriptiones aliquas attuli spectantes ad collegia inter libertos eiusdem familiae instituta; en hic quaedam *sui generis* inscriptio in balneis Lanuvii reperta, anno 1816, atque a Mommsen illustrata qui docuit inveniri in ea propria verba cuiusdam Senatusconsulti in universum tribuentis potestatem ut sodalitia funeraria instituerentur (Tabulae 94-95).

Continet nempe haec inscriptio statuta collegii cuiusdam funeraticii (*lex collegii*) Lanuvii anno 133 constituti inter viros plurimos, servos maiori ex parte, ⁽⁴⁾ in honorem Dianae et Antinoi. Ut quis admittatur socius, quamdam pecuniae summam rependere debet *Kapitularii nomine*, atque amphoram offerre vino repletam: *boni vini amphoram*. Cum quis e sodalibus moritur, summa praestituta funeri destinatur, partim pro expensis ipsius funeris, partim iuxta rogam illis distribuenda sodalibus, qui secuti funus fuerint. Si dominus alicuius sodalis defuncti corpus negat concedere, sodalis defunctus honorandus funere erit in effigie. Servus qui liber fiat amphoram optimi vini offeret. Magister collegii, cum munus adit, coenam omnibus sodalibus largiri tenetur. Sexies in anno sodales epula-

⁽¹⁾ I. B. DE ROSSI, *Roma sotterranea*, t. I, p. 109.

⁽²⁾ Cf. BOISSIER, *Les «cultores deorum»* ap. *Revue archéologique*, t. XVIII, 1872, pp. 80-94; MOMMSEN, *De collegiis et sodalitiis Romanorum*, Kehl, 1813.

⁽³⁾ MOMMSEN, *I. R. N.* n. 5029.

⁽⁴⁾ *Servus quoque licet in collegio tenuiorum recipi volentibus dominis* (MARCIANUS, lib. II *Iudiciorum publicorum*; *Digest.* XLVII, 22, I, 3).

buntur simul in honorem Dianae, Antinoi et collegii patroni, et singulis quaternis debetur in epulis fixa panis et vini mensura, in quibus epulis lites ac querelae interdictae sunt, *ut quieti et bilares diebus solemnibus epulemur*. Qui, denique, adso-

L. CAETONIO. COMMODO. SEX. VETULENO. CIVICA.

LANUVI IN MUNICIPIO IN TEMPLO ANTINOI, IN QUO L. CAESENNIUS RUFUS.

DICT. III. ET PATRONUS MUNICIPI CONVENTUM HABERI IUSSERAT PER L. POMPEIUM

. F UM, QQ. CULTORUM DIANAE ET ANTINOI, POLLICITUS EST SE

IN ANNUM DATURUM EIS EX LIBERALITATE SUA HIS XV M. N. USUM , DIE

NATALIS DIANAE IDIB. AUG. HS. CCCC. N. ET DIE NATALIS ANTINOI V. K.

DECEMB. HS. CCCC. N. ET PRAECEPIT LEGEM AB IPSIS CONSTITUTAM SUB TETRA-

STILO ANTINOI PARTE INTERIORI PERSCRIBI IN VERBA INFRA SCRIPTA.

M. ANTONIO HIBERO P. MUMMIO SISENNA COS. K. IAN. COLLEGIUM SALUTARE DIANAE.

ET ANTINOI CONSTITUTUM, L. CAESENIO L. F. QUIR. RUFO DICT. III. ITEMQ. PATR.

KAPUT

EX S. C. P. R.

QUIBUS COIRE CONVENIRE COLLEGIUMQ. HABERE LICEAT. QUI STIPEM MENSTRUAM CONFERRE VO-

LENT IN FUNERA, II IN COLLEGIUM COEANT NEQ. SUB SPECIE EIUS COLLEGI NISI SEMEL IN MEN-

SE COEANT CONFERENDI CAUSA, UNDE DEFUNCTI SEPELIANTUR

QUOD FAUSTUM FELIX SALUTAREQ. SIT IMP. CAESARI TRAIANO HADRIANO AUG. TOTIUSQUE

DOMUS AUGUST. NOSTRIS COLLEGIOQ. NOSTRO; ET ENE ADQUE INDUSTRIE CONTRAXERIMUS, UT

EXITUS EORUM HONESTE PROSEQUAMUR. ITAQ. ENE CONFERENDO UNIVERSI CONSENTIRE

DEBEMUS, UT LONGO TEMPORE INVETERESCERE POSSIMUS. > TU QUI NOVOS IN HOC COLLEGIO

INTRARE VOLES, PRIUS LEGEM PERLEGE ET SIC INTRA, NE POSTMODUM QUERARIS AUT HEREDI TEO

CONTROVERSIAM RELINQUAS.

LEX COLLEGI.

PLACUIT UNIVERIS, UT QUIUSQ. IN HOC COLLEGIUM INTRARE VOUERIT, DABIT KAPITULARI NOMINE

HS. C. N. ET VINI BONI AMPHORAM; ITEM IN MENSES SING. A. V. > ITEM PLACUIT, UT QUIUSQ. MENSIB. .

CONTINENTUR NON PARIAPERIT ET EI HUMANITUS ACCIDERIT, EIUS RATIO FUNERIS NON HABEDITUR,

ETIAM SI TESTAMENTUM FACTUM HABUERIT. > ITEM PLACUIT, QUIUSQ. EX HOC CORPO-

RE N. PARIATUS DECESSERIT, EUM SEQUENTUR EX ARCA HS. CCCC. N., EX QUA SUMMA DECEDENT EXE-

QUIARI NOMINE HS. I. N., QUI AD ROGUS DIVIDENTUR. EXEQUIAE AUTEM PEDIBUS FUNGENTUR.

ITEM PLACUIT, QUIUSQ. A MUNICIPIO ULTRA MILLIAR. XX. DECESSERIT ET NUNTIATUM FUERIT, EO EXIRE DEBEBUNT

ELECTI EX CORPORE N. HOMINES TRES, QUI FUNERIS EIUS CURAM AGANT ET RATIONEM POPULO REDDERE DEBEBUNT

SINE DOLO MALO; ET SI QUIT IN EIS FRAUDIS CAUSA INVENTUM FUERIT, EIS MULTA ESTO QUADRUPLEM. QUIBUS

SING. NUMMUS DABITUR; HOC AMPLIUS VIATICI NOMINE ULTRO CITRO SING. HS. XX. N. QUOD SI LONGIUS

QUAM INTRA MILL. XX. DECESSERIT ET NUNTIARI NON POTUERIT, TUM IS QUI EUM FUNERAVERIT, TESTA-

TO TABULIS SIGNATIS SIGILLIS CIVIUM ROMANOR. VII ET PROBATA CAUSA, FUNERATICIUM EIUS, SATIS DA-

TO AD EIS NEMINEM PETITURUM, DEDUCTIS COMMODIS ET EXEQUIARIO, E LEGE COLLEGI DARI SIBI PETAT.

A NOSTRO COLLEGIO DOLUS MALUS ABESTO NEQUE PATRONO NEQUE PATRONAE NEQUE DCHINO

Tab. 94. Prima pars inscriptionis Lanuvinae.

ciari desiderant, statutis tenentur primum studere, ne, cum sodales facti sint, de collegii lege querantur, aut haeredibus litium caussam relinquant; et *quis quis ex quacumque causa mortem sibi asciverit, eius ratio funeris non habebitur.* (†)

(†) Mommsen, ut iam dixi, in praefata Lanuvina inscriptione mentionem cuiusdam generalis senatusconsulti adesse putavit; cuius vi et Christianorum coemeteria legalia omnino extitissent. Haec plane verisimilior

Adhuc et epulas quod pertinet, id miram accipit lucem
etiam ex aliis titulis et monumentis. Apud eam Nomentanum
inventa est inscriptio cuiusdam scholae Serrentium, ita dicent:
C. Heluleim. Ianuarii. QQ (id est *Quinquennialis*), *aram* *oda-*

POMPEIANO, COS. A. D. V. IDUS. IUN.

[illegible]

Tab. 95. *Septuaginta pars inscriptionis Lauerinae.*

La Civiltà cattolica R. P. Rindler, tam festinus et venustus in litteris quam

terum *semisextarii*, idest *heminae*, capax esse. Procul dubio ambo conviviis funerariis inservierunt.

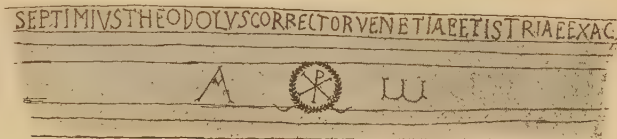
Aliud eiusmodi vas, nunc autem deperditum, hanc incisam

profundus atque acutus in argumentis historicis, doctissime exposuit. Itaque haec nota toti demonstrationi respondet quae in textu est secutura.

Loquens igitur auctor de supposito senatus consulto ita contradicit:

1° Una tal legge universale ripugna a tutto il passato della legislazione romana; 2° Dal testo si scorge espressamente che si tratta d'una legge costituita, ciò è a dire pattuita, stabilita, convenuta tra lo Stato romano e i patroni del municipio e del collegio di Lanuvio. Fu combinata nel 133, e promulgata nel 136. Ciò si conferma dal voto dei socii che si augurano di aver fatto un contratto felice (*contraxerimus*), e dell'invito ai candidati, di leggere attentamente essa legge prima di obbligarsi; 3° Come si può concepire che una legge universale fosse pattuita e si scrivesse nel marmo? Non era nota a tutti, non apparteneva al pubblico dominio? 4° Se così fosse stato, come mai Celso osava scrivere contro i Cristiani le seguenti parole, appunto verso il mezzo del II secolo?: Il primo aggravamento contro i Cristiani si trova nell'adunarsi che fanno di nascosto contrariamente alle leggi (*Πρῶτον τῷ Κέλσῳ κεφάλαιόν ἐστι βουλευμένῳ διαβαλεῖν Χριστιανισμόν, ὡς συνθήκας κρύβδην πρὸς ἀλλήλους ποιουμένων Χριστιανῶν παρὰ τὰ νενομισμένα ...*, ORIG. *Contra Celsum*, lib. I, c. 1, edid. P. KOETSCHAU, Leipzig, 1899); 5° Se un tal decreto fosse esistito, e se i Cristiani se ne aiutarono di fatto, come si può spiegare la risposta di Origene all'accusa di Celso? Quest'accusa era pubblica e grave; Origene vi risponde un 68 anni dopo (an. 248) sotto l'impero di Filippo, in tempo di pace relativa. Ora egli non disse: le adunanze dei Cristiani stavano in piena regola giuridica! Tutt'altro: dichiarò formalmente: le assemblee dei Cristiani essere contrarie alle leggi imperiali; ma quando imperano la falsità e il diavolo, essere ragionevole (*οὐκ ἄλογον*) l'adoperarsi ad infrangere la legge tirannica (*Contra Celsum*, lib. I, c. 1, 10-23, ed. KOETSCHAU). Va notato che questa risposta di Origene, da quelli autori che citano l'accusa celsiana è passata sotto silenzio: eppure è di mollissimo peso, almeno è chiara! 6° Data pure, e non concessa l'universalità di un tal senatusconsulto, sempre si doveva richiedere, per l'erezione d'un collegio particolare, una speciale autorizzazione; perchè attesa appunto l'universalità di un decreto cosiffatto, veniva applicato per sè ad ogni condizione di gente; ora vogliono invece determinata una tale licenza alla sola gente povera, *tenuiores* (pp. 683-684). Sane haec argumenta gravia sunt; item graves sunt rationes quas critico acumine praebebat clarissimus Duchesne in suo opere *De Christianis originibus* (2ª ed. pp. 399 sqq.); at cum monumenta et historiam considerem, difficile mihi illud persuadetur quod per sola iuridica et critica argumenta indubium esset tenendum.

ferebat inscriptionem: SEXTARIALIS EXACTA T..... DD. NN; aliud denique, Christianum quidem, quia Christi monogrammate instructum cum A et Ω, in bibliotheca Argentinensi conspicitur, in quo item vox EXAC..... satis usum ipsius demonstrat.⁽¹⁾

Tab. 96. Mensura legalis in flumine Rheno reperta.
(EX LE BLANT, *Inscript. chret. de la Gaule*, tab. 41).

Hisce positis, historiam, ius, monumenta Christiana interagemus, rem incipientes *ab ovo*.

(1) Cf. *Bull. di arch. crist.* an. 1864, pp. 57–58; 1865, p. 88. Praestat hic referre inscriptionem funerarii collegii Silvani, inventam anno 1773 inter ruinas huius monumenti ad dexteram viae Appiae:

LOCVS · SIVE · IS · AGER
EST · QVI · EST · VIA · APPIA · INTER
MILIARIVM · SECVNDVM · ET · III
EVNTIBVS · AB · ROMAE · PARTE · DEXTERIORI
IN · AGRO · CVRTIANO · TALARCHIANO · IN
PRAEDIS · IVLIAES · MONIMES · ET · SOCIORVM
LOCVS · IN · QVO · AEDIFICATA · EST · SCHOLA · SVB · POR
CONSACRATA · SILVANO · ET · COLLEGIO · EIVS · SODALIC
MANCIO · ACCEPERVT · IMMVNES · ET · CVRATOR
ET · PLEPS · VNIVERSA · COLLEGI · EIVS · DE · IVLIA · MONIME
ET · SOCIS · EIVS · SESTERTIO · NVMMO · VNO · DONATIONIS
CAVSA · TVTORE · C · MEMIO · ORIONE · IVLIAES · MONIMES
ET · AD · EVM · LOCVM · ITVM · ACTVM · ADITVM · AMBITVM
SACRIFICIA · FACERE · VESCI · EPVLARI · ITA · LICLAT (*sic*)
QVAMDIV · IS · COLLEGIVS · STETERIT · QVOD · SI · ALITER
FACTVM · FVERIT · QVOD · AD · COLLEGIVM · PERTINET
SILVANI · IS · LOCVS · SACRATVS · RESTITVETVR

Notet studiosus verba legalia ad usum et frequentationem sepulcri respicientia: *Itum, actum, aditum, ambitum, sacrificia facere, vesci, epulari*. Incredibile prope videtur, ipsum ad monumentum aditum qui, ut summum, ingressum significat, tale constituisse privilegium ut in titulo signari debuerit.

Ut videtur, sub finem Reipublicae collegia tantummodo religiosa vel lusoria existebant, sicuti quoddam collegium *iuventutis* vocatum. Magistratus Romani numquam exteras sectas in Urbe benevolis intuiti sunt oculis, easque veluti reipublicae noxias semper habuerunt; quamobrem natura ad eas coercendas interdum ferebantur, quatenus istae speciem assumebant religiosae societatis vel collegii quod unaquaeque earum constituere poterat. Leges in sodalitia latae sunt primum a Caesare, deinde ab Augusto; ambo tamen Iudaeos exceperunt, haud dubium propter validum quod ab his nuper in civilibusurbationibus auxilium acceperant. Nova igitur sodalitia vetita sunt; iam existentia autem in funeraria conversa. Verum huiusmodi praescripta ea non erant quae violari nequirent sub crudelibus vitiosisque imperatoribus qui ad Vespasianum usque successerunt; ceterum perspicue apparet ex epigraphis illius temporis quamplurimis, erigi semper potuisse funeraria sodalitia principis aut Senatus concessione: *quibus ex S. C. coire licet*.

Eadem lex prohibitoria necessaria sub Traiano visa est, quod innuit priorem propter usum contrarium in desuetudinem abiisse; quapropter hic imperator sodalitia haberi sive hetaerias vetuit. Attamen exceptio locum obtinuit ut ex Marciano eruitur: *Mandatis principalibus praecipitur praesidibus provinciarum, ne patiantur esse collegia sodalicia, neve militum collegia in castris. PERMITTITUR tenuioribus stipem menstruam conferre, dum tamen semel in mense cocant, ne sub praetextu huiusmodi illicitum collegium coeant, quod non tantum in Urbe, sed et in Italia et in provinciis divus Severus rescripsit. Sed religionis causa coire non prohibentur, dum tamen per hoc non fiat contra senatusconsultum, quo illicita collegia arcentur.* ⁽¹⁾

Porro, I. B. De Rossi ⁽²⁾ affirmat talem exceptionem: *permittitur tenuioribus...* legem destruere. Verum enim menstrua congregatio valde parum fidelium necessitati respondebat; sed

(1) *Digest.* I, XLVII, 22, *De collegiis et corporibus*.

(2) *Roma sotterranea*, t. I, p. 102.

quis aliunde frequentiores congregationes notare et impedire poterat? Equidem veram exceptionem video in illis verbis inclusam: *sed religionis causa coire non prohibentur*, licet circumscriptionem patiatur in sequentibus: *dum tamen* etc.; et si concludere velimus, legem, ut iacet, parum sibi constare affirmemus oportet, propterea quod exceptio per hoc etiam dispositum deleatur: *In summa autem, nisi ex senatusconsulti auctoritate vel Caesaris collegium vel quodcumque tale corpus coiverint, contra senatusconsultum et constitutiones collegium celebrant.*⁽¹⁾ Quod si necessaria auctoritas Senatus vel Caesaris ad sodalicium instituendum requirebatur, nonne adiudicatio Christianis illius loci a popinariis iniuste occupati, ut aliquo modo in illo Deus adoraretur, auctoritate Alexandri Severi facta, (vide paullo ante in nota) imperatoria et publica concessio, qualis in lege citata requiritur, erit existimanda?

Tertullianus de quodam sodalicio tenuiorum loqui certissime videtur in capite trigesimo nono *Apologetici*; ait enim: *Coimus in coetum et congregationem ad litterarum divinarum commemorationem Praesident probati quique seniores etiam si quod arcae genus est, non de honoraria summa. Modicam unusquisque stipem menstrua die, vel cum velit, et si modo velit, et si modo possit sponte confert egenis alendis humandisque.*

Neque voluerunt Christiani titulos assumere qui ritum idololatricum redolerent, etsi patroni nomen, sive donatoris praedii eligere potuissent; sed ipso in nomine quid essent palam aperteque monstrare maluerunt, ut in sequentibus epitaphiis conspicitur:

I.

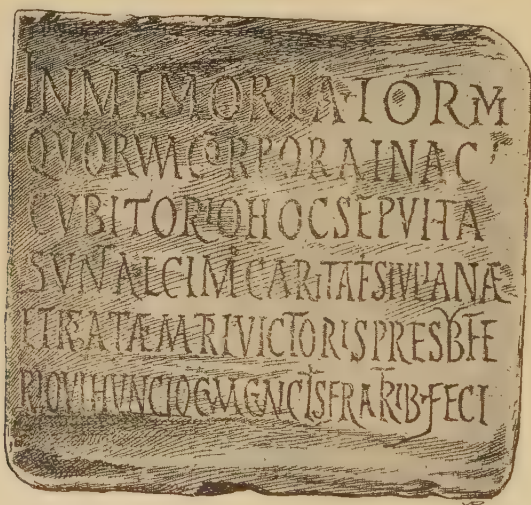
AREAM AD SEPVL CRA CVL TOR VERBI CONTVLIT
ET CELLAM STRVXIT CVNCTIS SVIS SVMPTIBVS
ECCLESIAE SANCTAE HANC RELIQVIT MEMORIAM.
SALVETE FRATRES PVRO CORDE ET SIMPLICI
EVELPVVS VOS (*salutat*) SATOS SANCTO SPIRITV.
ECCLESIA FRATRVM HVNC RESTITVIT TITVLVM·M·A·I·SEVERIANI V·C·
EX ING·(*ingenio*) ASTERII. (2) (Tab. 58).

(1) *Digest.*, De iudicibus ecclesiast. § 3, I, III.

(2) Sententia est I. B. De Rossi eiusque scholae, ex relata inscriptione deduci posse Christianos nomine cultores Verbi notos fuisse. Quae quidem

Haec inscriptio ad saeculum tertium aut ad initium quarti spectare potest, certo certius anterior est pace Ecclesiae; tabula tamen est imitatio seu restitutio originalis inscriptionis, ut patet ex illis verbis: *Ecclesia fratrum*..... etc.

2.

Tab. 97. (Ex DOUBLET, *Musée d'Alger*, 1890, Tab. II, n. 4).

In memoria eorum quorum corpora in accubitorio hoc sepulta sunt Alcimi Caritatis Iulianae et Rogate matris Victoris presbyteri qui hunc locum cunctis fratribus feci.

Haec altera iuxta priorem inventa est, atque I. B. De Rossi opinatur, ⁽¹⁾ presbyterum Victorem alium non esse nisi illum prioris inscriptionis Evelpium, vel aliquem fratrum, nempe qui *areae* addidit *accubitorium* seu *coemeterium*. Haec autem opinio verisimillima videtur, si inscriptio ad locum ubi iacebat attinere putatur.

sententia eo verisimilior videtur quod, in suis epistolis, imperator Gallienus *magistratus Verbi* episcopos Christianorum vocavit: τοῖς τοῦ Λόγου προσεστώσι (vide p. 112 et tab. 58).

(1) *Roma sotterranea*, t. I, p. 106.

3.

Ad Eumeniam Phrygiensem pertinet insignis cippus ab Aurelio Alexandro, Marci filio, positus quinque filiis, ΤΟΙΣ ΥΠΟ· ΕΝΑ·ΚΑΙΡΟΝ·ΟΝΕΙΘΕΙC·ΙΝΤΟ·ΤΗC·ΖΩΗC·ΜΕΡΟC, qui una portionem vitae emerunt. ⁽¹⁾ Cippus opistographus est, et altera parte hanc pretiosam indicationem habemus:

ΕΙC·ΤΗΝΔΕ·ΤΟ·ΕΩΟΝ·ΚΟΙΝΟΝ

ΤΩΝ·ΑΔΕΛΦΩΝ

Usque ad hunc (cippum) pars orientalis (areae) fratribus communis est.

4.

ΑΥΡ·ΦΙΛΙΠΠΙΑΝΟC··ΕΠΟΙΕCΑ·ΕΜΑΥ

ΤΩ·ΚΑΙ·ΤΗ·ΓΥΝΑΙΚΙ·ΜΟΥ·ΑΥΡ·ΔΕΚΝΙΑΝΗ

 ΚΑΙ·ΤΩ·ΠΑΤΡΙ·ΜΟΥ·ΑΥΡ·ΝΕΟΦΥΤΩ ΕΙ·ΔΕ·ΤΙC·ΤΟΔΜΕCΕ·ΕΤΕΡΟΝ·ΒΑΛΕΙΝΔΩCΕ·ΤΟΙC·ΑΔΕΛΦΟΙC··Φ

Legit hanc inscriptionem famosus ille Cyriacus Anconitanus cum esset Perinthis (Heracleae in Ponto), eamque memoriis suis inseruit, quas J. B. De Rossi primus ex Bibliotheca Vaticana eruit: Optima inscriptionis forma saeculum tertium innuit, ⁽²⁾ agitur autem de sepulcro Aurelii Philippiani, Aureliae Decnianae vel Decimianae et Aurelii neophyti; subiungitur: *Si quis aliud corpus in meum sepulcrum inferre audet, multam solvet fratribus trecentorum denariorum.* In quodam Salonitano titulo, multa Ecclesiae loci solvenda iniungitur, *Ecclesiae Salonitanae*, in Illyrico, ubi non paucae inscriptiones eiusmodi tum

(1) *Roma sotterranea*, t. I, p. 106. Cum I. B. De Rossi et Cavedoni libenter credimus hos quinque martyres esse.

(2) *Roma sotterranea*, t. I, p. 107. I. B. De Rossi, qui inscriptionem hanc primum evulgavit, affirmat monogramma , praesertim in Oriente, non raro in usu fuisse ante Constantinum; ceterum formulam ΔΩCΕ ΤΟΙC ΑΔΕΛΦΟΙC non posse quarto saeculo attribui, sed anteriori aevo adscribi debere (loc. cit.).

ethnicae tum Christianae repertae sunt.⁽¹⁾ Negat I. B. De Rossi, auctoritate Mommsen fretus, fratrum nomen apud fideles congruentiam sensus aliquam habuisse cum eodem nomine *Fratrum Arvalium* qui ineunte instituto, ut Livius testatur, revera fratres fuerunt, duodecim scilicet Accae Laurentiae, Romuli nutricis, filii; item negat hoc titulo unquam ethnica sodalicia fuisse donata.⁽²⁾ « Verbum igitur fratres, concludit eximius archaeologus, perinde ac vox *Ecclesia fratrum* pium fuit et dulce *corporis* Christianorum nomen; invisum quidem nomen, sed non ab ethnicis usurpatum: *Sic nos, quod invidetis, fratres vocamus*, aiebat eis Minucius Felix, *et unius Dei parentis homines, ut consortes fidei, ut spei cohaeredes* (OCTAVIUS, edit. OUZELII, p. 36). Qui nomen Christianae dabat Ecclesiae, cuilibet alii tenebatur funeraticio collegio renuntiare; idque nisi fecisset, ut apostata ac praevicator aestimatus esset. Ita enim iudicatus est ille Martialis qui, cum filios voluisset *in collegio, exterarum gentium more, apud profana sepulcra depositos et alienigenis consepultos* (CYPRIAN., *Epist.* 68), hoc ipso Christianae fraternitati renunciavit». ⁽³⁾

Hactenus de titulis, qui satis clare sodaliciorum quoddam exitisse genus ostendunt. Iam historiam aggrediamur.

Dum Tertullianus illa verba scribebat: *sub Hilariano praeside de areis sepulturarum nostrarum acclamatum est: Areae non sint.....* (*Ad Scapulam*, 3), sedebat pontifex Romanus Zephyrinus. Hic vero cum revocasset Romam Callistum, eumque archidiaconum fecisset, coemeterio Ecclesiae praeposuit: εἰς τὸ κοιμητήριον κατέστησεν. ⁽⁴⁾ Libro autem pontificali consonans,

(1) Verum haec inscriptio, I. B. De Rossi auctoritate non obstante, parum ad rem confert, nam ad annum 358 pertinet, neque huiusmodi exempla sunt rara, et potius coemeteriorum Christianorum dependentiam ab ecclesiastica auctoritate, non autem a civili aut a collegio pontificum probat.

(2) Id etiam probatur eo quod, cum vocabulum *fratres* vinculi sanguinis ideam innueret, inde ethnici causam arripuerint fideles accusandi, quasi isti per promiscuas ac turpes coitiones talem appellationem meriti essent. Hinc nobilissima Tertulliani indignatio (*Apol.* c. XXXIX).

(3) *Roma sotterranea*, t. I, p. 108.

(4) *Philosophumena*, lib. IX, c. 11.

legenda Breviarii Romani haec de S. Callisto habet: *In via Appia, vetus coemeterium in quo multi sancti sacerdotes et martyres sepulti sunt, ampliavit; unde ab eo Callisti coemeterium appellatur.* Igitur, saeculo incipiente tertio, dum in Africa *areae sepulchrarum* Christianorum existebant, in quas furor plebis saeviebat, Romae coemeterium ecclesiasticum, sive Ecclesiae publice proprium palam aperteque curis primi diaconi concredebatur.

In Libro pontificali, de Papa Fabiano legitur: *Hic regiones divisit diaconibus et fecit septem subdiaconos, qui septem notariis imminerent.... et multas fabricas per cymiteria fieri praecepit.* ⁽¹⁾

Porro, si pontifex per coemeteria, seu supra coemeteria, aedificia erigenda curavit, quod per diaconos, quibus regiones distribuerat Urbis, fecisse nemo inficiabitur, liquido patet diaconos coemeteriorum pariter administratores extitisse. Etenim arcae custodia, collectio oblationum, ipsa coemeteriorum conveniens exornatio (ut postea videbimus) regulas nonnullas supponens ab ecclesiastica potestate praescriptas, vigilantia denique et omnium cura rerum quae in locis sacris fiebant, propria diaconorum erant munera.

De quodam in regione Transtiberina loco Christianis ab Alexandro Severo adiudicato, ut Dei cultui inserviret, iam verbum feci.

Tertullianistae, iam inde ab origine sui schismatis, ut coemeterium commune construerent obtinere: *sibi collegium extra muros Urbis fabricare*; ⁽²⁾ ethnici enim imperatores minime inter se catholicos et haereticos differre ratum habebant. Si igitur Tertullianistae aliaeque haereticae sectae coemeteria communia publice recognita ad legis normam habere potuere, cur non et Catholici? Curnam sub Alexandro Severo, aut sub Philippo imperatore, non sategerunt Christiani, ut propria coemeteria publice legalia recognoscerentur per imperatorium saltem rescriptum, si nondum legalia habebantur? Num fuerit necne Phi-

(1) MOMMSEN, *Monumenta Germ. histor.*, *Gest. pont. rom.* p. 27. Verba haec ex Liberiano Calendario proveniunt.

(2) *Cod. Theod.* XVI, 5, 2. Cf. *Bullettino di archeologia crist.* 1863, p. 42.

lippus Christianus, parum refert; at in dubium nequit revocari hunc imperatorem palatina munera Christianis viris concedidisse, Christianamque Ecclesiam favoribus omnimodis prosecutum esse.

Saeculo incipiente tertio, Septimius Severus privilegium tenuiorum ad omnes provincias extendit: *Quod (privilegium) non tantum in Urbe, sed et in Italia et in provinciis locum habere Divus Severus rescripsit.* ⁽¹⁾

Valerianus, anno 257, duobus vicissim edictis Christianorum bona immobilia communia fisco addixit. Documenta haec ad nos usque non pervenerunt; sed facile eorum natura atque textus ex ipso quo adhibita sunt modo et his quos sunt nacta effectibus eruuntur: milites enim in Christianos in coemeteriis congregatos irruisse noscuntur; – pontifex Syxtus in coemeterio Callisti deprehensus, dum *caelestia iussa docebat*, ⁽²⁾ ibi ultimo affectus est supplicio: *Xystum in cymiterio animadversum sciatis VIII id. Aug. et cum eo diaconos quattuor.* ⁽³⁾ Neque eiusmodi in coemeteriales aut subdiales congregationes impetus prorsus inconsulti fuere: *Praeceperunt enim*, ait proconsul Paternus ad S. Cyprianum, *(sanctissimi imperatores Valerianus et Gallienus) ne in aliquibus locis conciliabula fiant, nec coemeteria ingrediantur. Si quis itaque hoc tam salubre praeceptum non observaverit, capite plectetur.* ⁽⁴⁾ Quibus ex verbis et in coemeteriis Christianos congregari, persecutione saeviente, solitos fuisse, ac per Valeriani edictum congregationes eorum prohibitas esse, liquido patet.

Anno 260, Romanorum exercitu profligato, atque dolo capto Valeriano a Sapore Persarum rege, Gallienus paterna edicta revocavit, ac non solum coemeteria, sed etiam alia ad cultum adhibita loca Christianis, idest *Ecclesiae fratrum*, sive eius recto-

(1) MARCIAN. *Digest.* loc. cit.

(2) MAX. IHM, *Damasi epigrammata*, Leipzig, 1895, carm. 10. Non est dubium, quin in praefato carmine de S. Syxto II non autem de S. Stephano I, ut ante I. B. De Rossi non pauci putaverant, agatur; sed quaestio haec alibi est resolvenda.

(3) CYPRIANUS *Ep.* LXXXII.

(4) *Act. S. Cypriani* apud RUINART, p. 216.

ribus, *episcopis*, reddidit, diverso tamen modo: "Ὅπως ἀπὸ τόπων τῶν θρησκευσίμων ἀποχωρήσωσι.⁽¹⁾ καὶ ἄλλη δὲ τοῦ αὐτοῦ διάταξις φέρεται, ἣν ἑτέρου ἐπισκόπους πεποίηται, τὰ τῶν καλουμένων κοιμητηρίων ἀπολαμβάνειν ἐπιτρέπων χωρία.⁽²⁾ Unde I. B. De Rossi: *Ex quibus imperatoris actibus mihi videntur, in Valeriani edicto aliae praescriptiones in loca religiosa, idest congregationum, sanciri; aliae, a prioribus diversae, in coemeteria. Priora enim ad fiscum vindicata erant, et a procuratoribus fisci etiam venundata; posteriora vero videntur fuisse tantum neque ubique occupata. Cuius temperamenti ratio in religione sepulcri est quaerenda.*⁽³⁾

De Pontifice Dionysio in Libro Pontificali haec leguntur: *Presbyteris ecclesias dedit, et cymiteria et parrocias diocesis constituit,*⁽⁴⁾ idque post bona Ecclesiae Romanae a Maxentio restituta.

At quod magis mirum apparet illud est quod sub Aureliano accidit, cum Paulus, Samosatensis episcopus haereticus et a quadam synodo episcopali cathedra privatus, renuit *domum Ecclesiae*, idest cathedralem ecclesiam derelinquere, ubi tunc temporis et episcopalis habitatio erat. Ad imperatorem nempe provocatum est, qui per rescriptum mandavit, ut eiiceretur episcopus haereticus a *domo ecclesiae*, atque haec illis restitueretur, qui litteras episcoporum Italiae ac praesertim Romani episcopi exhibuissent.⁽⁵⁾

Postremo, imperatores Constantinus et Licinius, celeberrimo Mediolanensi edicto praescripserunt: *Ut Christiani non ea loca tantum* (accipiant) *ad quae convenire solebant, sed ea habuisse noscantur ad IUS CORPORIS EORUM, IDEST ECCLESiarum, NON HOMINUM SINGULORUM PERTINENTIA.*⁽⁶⁾ Profecto non de novo iure conferendo hic agitur, sed de iniuste conculcato iure redintegrando.

(1) EUSEB. *Hist. Eccl.* VII, 13.

(2) EUSEB. *Hist. Eccl.* VII, 13. Cf. DE ROSSI, *La Roma sotterr.* t. I, p. 200.

(3) DE ROSSI, *Roma sott.* t. I, p. 200.

(4) MOMMSEN, *Mon. Germ. hist., Gest. pont. rom.* p. 36.

(5) EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* VII, 30. Cf. DE ROSSI, *Roma sotterr.* t. I, pp. 101 sqq.

(6) LACTANTIUS, *De mort. pers.* n. 48; EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* X, 5.

Quae sit hinc eruenda conclusio videat lector; equidem fateor me ad talem pronum esse sententiam quae media utriusque sit et ad quam tandem erit omnibus deveniendum, videlicet ita tolerata Christianorum coemeteria fuisse, ut veluti legalia publice essent recognita, idque praesertim vi imperatorii alicuius rescripti. ⁽¹⁾

ART. X. — Coemeteria sectarum haereticarum Romae.

Statim in limine declaro nullum certe haereticorum coemeterium hodie cognosci circa Urbem, ad quam tamen omnes tendebant sectae, et ubi sedem et summum habere ducem, qui ut Petri successor aestimaretur, quilibet ab Ecclesia Catholica abscissi conabantur. Verum ista notae verae Ecclesiae ostentatio

(1) Revera duae contrariae sententiae iam sibi invicem occurrere videntur, ut patet ex sequentibus Pauli Allard et P. Rinieri locis. Prior, postquam fervidam Ecclesiae Christianae vitam descripsit frequentissimas que commemoravit synodos et concilia, quae merito poterant a Tertuliano vocari: *ipsa repraesentatio totius nominis christiani*, ita concludit: *Et ils l'étaient* (les conciles) *ouvertement, sans effort pour dissimuler leur existence et leur caractère. Cependant — c'est une remarque curieuse à faire — ils paraissent n'avoir jamais été troublés par l'autorité romaine. Celle-ci, impitoyable si souvent pour les personnes des chrétiens, était sans doute retenue devant leurs assemblées par le respect qu'elle professait, au temps de l'Empire, pour tout ce qui ressemblait à l'exercice du droit d'association* (P. ALLARD, *Dix leçons sur le martyre*).

In conclusione, ait P. Rinieri, *la società, le chiese e le adunanze dei Cristiani erano tollerate dagli imperatori; non consta che fossero mai riconosciute ufficialmente. Le possessioni figuravano in testa a' privati cittadini, fossero vescovi, preti o secolari; con tali titoli eludevano i decreti imperatorii, che proibivano i collegia illicita. Accadde dunque, per la Chiesa de' primi secoli, quello che si vede ai nostri giorni accadere per le congregazioni religiose: sono conosciute, sono tollerate, ma non riconosciute dai moderni Stati delle nazioni latine; lo stesso può dirsi delle logge e società massoniche. Così, per uno di quei meravigliosi insegnamenti, onde la storia è maestra, scorgesi che una parte eletta della Chiesa si trova dinanzi allo Stato nel secolo XX, tale, quale trovavasi tutta la cristianità dinanzi agli imperatori del secolo III! Se valesse il diritto, come sembra valere di fatto, l'assioma assurdo della libera Chiesa in libero Stato, le condizioni cristiane del secolo XX sarebbero simili a quelle del secolo III! (Civiltà Cattolica, an. 1901, loc. cit.)*

Quam vera, quam prophetica, post Gallica facinora, verba!

impediebat, quominus aliter atque fideles haeretici sepelirentur; unde concludere fas est etiam haereticos propria coemeteria subterranea habuisse, parum vel nihil a fidelium coemeteriis differentia.

Id alioquin non pauca testimonia confirmant. Scimus enim Novatianos reliquias martyris Silani, minoris natu filiorum S. Felicitatis, furatos esse, forsitan ad proprium aliquod coemeterium quodammodo consecrandum.⁽¹⁾ Quae quidem reliquiae nonnisi saeculo v, ut I. B. De Rossi censuit, iussu Papae Innocentii I, qui anno 416 schismaticos illos ecclesiis privavit, coemeterio *ad S. Felicitatem* dicto restitutae sunt. Ibi, ut ex antiquis Sacramentariis habetur, tertia stationum missa celebrabatur, quae proinde *via Salaria ad Sanctam Felicitatem* assignata legitur; et indubium est, saeculo iv, saltem cum catalogus Liberianus redactus est, adhuc apud viam Salariae martyris corpus defuisse: *Hunc*, legimus in praefato catalogo, *Silanum martyrem Novati(ani) furati sunt.*⁽²⁾

Insuper duo Tertullianistae ex Africa Romam missi, iam inde ab origine eorum schismatis, a tyranno Maximo impetraverunt ut coemeterium proprium ibi construerent; scilicet obtinere *sibi collegium extra muros Urbis fabricare*. Hoc deinde

(1) Notatu digna haec I. B. De Rossi verba mihi videntur circa corporis Silani furtum: « Quelle que soit l'époque à laquelle cet attentat a été accompli, il est d'une grande importance pour l'histoire de la Rome souterraine et même pour la tradition ecclésiastique touchant le culte des reliques dans les siècles les plus reculés. Car ce détail nous apprend, que les Novatiens ne réussirent pas à s'emparer des cimetières possédés primitivement par l'Eglise romaine: ils attentèrent seulement aux reliques de quelques martyrs, pour les voler; exactement comme les chrétiens d'un âge beaucoup plus récent et barbare (Longobardi scilicet) faisaient à l'envie. Novatus se sépara de l'Eglise en 251. Or puisque la vénération des reliques et le désir de les avoir et de sanctifier par leur présence les lieux d'assemblée et de sépulture étaient non moins ardents chez les catholiques que chez les Novatiens, ce culte devait avoir dès cette époque des racines bien profondes dans l'église romaine, pour que les schismatiques en se détachant de son unité l'aient conservé intact » (*Bull. di arch. crist.* an. 1863, p. 42).

(2) Cf. DE ROSSI, loc. cit. p. 20.

minime contenti, sepulcrum Ss. Processi et Martiniani veluti suum occuparunt, neque prius Roma sunt expulsi quam tyrannus ipse exactus est; sic *martyrum suorum excubias Deus catholicae festivitati restituit.*⁽¹⁾

Hoc ante tempus et haeretici Noetiani et Sabelliani et Monarchiani et Patripassiani in Urbe pullularunt, pontificibus Zephyrino praesertim et Callisto acerrime adversantes⁽²⁾ et insuper Valentiniani, magna nempe Gnosticorum sectae propago; qui procul dubio propria coemeteria subterranea habuere et quidem a catholicis separata. Id evidens fit ex eo quod, ut refert Boldetti,⁽³⁾ cum haeretici in Oriente quoddam coemeterium occupassent ubi martyrum corpora iacerent, Eustratius et Hilario monachi S. Nicephorum Constantinopolitanum patriarcham interrogaverunt « an oporteret in eorum (idest martyrum) coemeteria ingredi, illicque precari et adorare Deum, dum ea a pollutis sacerdotibus tenerentur »; quibus haec sanctus patriarcha respondit: « Non permittit Canon, seu Regula, secundum ea quae prius declarata sunt, in eorum coemeteria introire; nisi forte ex necessitate ad venerandas solummodo Sanctorum reliquias introitus fiat ».⁽⁴⁾

Concilium autem Laodicense, inter annos 341 et 380 habitum, canone 9, haec habet: *Non concedendum esse, ut in coemeteria, vel in ea quae dicuntur martyria quorumvis haereticorum, adeant ii qui sunt Ecclesiae, orationis vel venerationis gratia.* Cui praescripto et sanctionem concilium addit: *Sed tales si sint fideles, esse aliquantis per excommunicatos: sin autem poenitentia ducantur et se deliquisse confiteantur, suscipi.*⁽⁵⁾ Cuius

(1) ANONYMUS, *De praedestinatorum haeresi* ap. SIRMONDUM, *Opp.* t. I, p. 52.

(2) Cf. P. TORQUATO ARMELLINI, *De prisca refutatione haereseon* etc. Romae, 1862; DE ROSSI, *Bull. di arch. crist.* an. 1866, pp. 1 sqq. et pp. 77 sqq.

(3) *Osservazioni sopra i cim.* etc. p. 89.

(4) Apud COTELER. *Monumenta Ecclesiae graecae*, t. III, p. 452.

(5) Hoc concilium card. Baronius locum habuisse ante concilium Nicenum putavit. Cf. *Annal.* t. IV, in append. pp. 734-735.

rei ratio in canone 33 eiusdem concilii reperitur, nempe: *Quod non oportet cum haereticis, vel schismaticis orare.*

Hisce positis venio ad monumenta. Sententia fuit I. B. De Rossi hypogea Christiana gentilicia a necropolibus seposita ad haereticos pertinere potuisse. Quod ideo absolute dici nequit, quia priscis temporibus sepulcra Christiana necessario gentilicia et separata invicem fuere; et alioquin nulla extat ecclesiastica lex adigens Christianos ad propriam sepulturam in communi coemeterio parandam. Unde coniectura tantum hoc epitaphium, in suburbano Romano inventum, duorum coniugum haereticorum fuisse dicitur: IN · HORTVLIS · NOSTRIS · SECES-SIMVS. ⁽¹⁾

Narrat Marangoni ⁽²⁾ se apud viam *delle Sette Chiese* anno 1742 invenisse quoddam coemeterium ad quod per magnificam scalam accedebatur, et in quo erat arcosolium musivis exornatum, prae se ferens imaginem Salvatoris super globum sedentis, inter apostolos Petrum et Paulum. Super Christi imagine hanc legit inscriptionem:

QVI · ET · FILIVS · DICERIS · ET · PATER · INVENIRIS

Haec, ut notat De Rossi, propria Sabellianorum formula est, quippe qui Patrem et Filium unum faciebant. Coemeterium igitur illud ad Sabellianos pertinuit. ⁽³⁾

Notandum praeterea de hac eadem haeresi accusatum fuisse pontificem Callistum ab auctore libri *Philosophumennon*, verbis eiusmodi: « Callistus excogitavit hanc haeresim, dicens idem Verbum esse Filium, idem et Patrem, nomine tenus aliter appellatum,..... Non enim, ait, dicam duos deos, Patrem et Filium, sed unum. Nam constitutus in ipso, *Pater assumptam sibi carnem deificavit*, eamdem sibi uniens, ac fecit unum ». ⁽⁴⁾

(1) DE ROSSI, *Roma sott.* t. I, p. 109.

(2) MARANGONI, *Cose gentilesche*, p. 462 et *Storia del Sancta sanctorum*, p. 118.

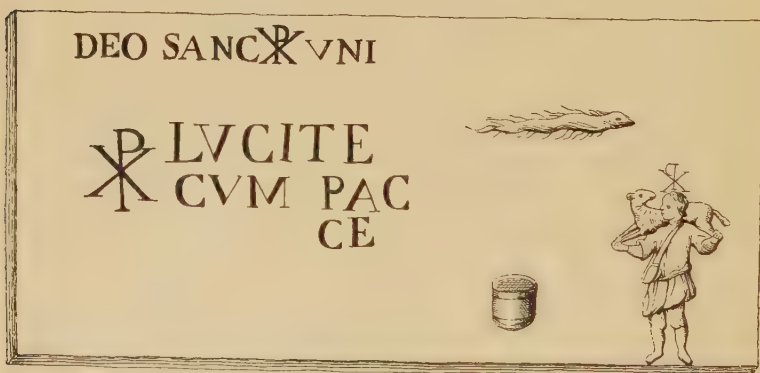
(3) MARANGONI, op. cit. Cf. *Bull. di arch. crist.* an. 1866, p. 86, versio gallica.

(4) *Philosophumena*, IX, cc. 11, 12; versio ARMELLINI, *De prisca refutatione haereseon recens vulgata commentarius*, Romae, 1862.

Quod sane dum demonstrat quam facile de haeresi opposita poterant tunc temporis errorum condemnatores accusari ipseque Pontifex, pariter de sectarum indole et operosa astutia testatur.

Infeliciter tamen coemeterium illud, quod iuxta viam Ardeatinam extitit, hodie omnino latet.

Etiam haec altera inscriptio visa est haereticam de unica Dei persona doctrinam sapere eo quod formulam contineat dedicationis prorsus inusitatam in Christiana epigraphia eamque facile Noetianam dixeris, cum unicum Deum Iesum Christum innuat.⁽¹⁾

Tab. 98.

Alia item inscriptio, a Boldetti inventa, Cassum Vitalionem quemdam commemorans, *qui in unu(m) Deu(m)*⁽²⁾ *credidit*, videtur ad eandem haeresim alludere.

His doctrinis utrum Callistus saltem faverit necne, non est hic locus disputandi; alii enim nostri operis parti reservata est haec controversia, in qua non solum veritatis custos, verum etiam et fortissimus et admirabilis vir pontifex Callistus apparebit. Sed relatae duae ultimae inscriptiones non nisi per coniecturam possunt haeresi Sabellianorum adscribi, cum doctrinae catholicae optime possint convenire, et potius fidei adversus contrariam haeresim professionis speciem prae se ferre videan-

(1) MAMACHI, *Orig. christ.* t. III, p. 18, n. 3.

(2) *Osservazioni*, p. 456.

tur. E contra de priore ambigendum sane est, atque optandum ut hypogeum illud a Marangoni aditum denuo inveniatur.

Alia denique inscriptio haereticam doctrinam sapit, quae in lucem prodiit saeculo elapso, cum ad pagana sepulcra iuxta viam Latinam detegenda effoderetur; integre pro more eam citabo:

ΦΩC ΠΑΤΡΙΚΟΝ ΠΟΘΕΟΥCΑ
CΥΝΑΙΜΕ CΥΝΕΥΝΕ CΟΦΗ ΜΟΥ
ΛΟΥΤΡΟΙC ΧΡΕΙCΑΜΕΝΗ ΧΥ
ΜΥΡΟΝ ΑΦΘΙΤΟΝ ΑΓΝΟΝ
ΑΙΩΝΩΝ ΕCΠΕΥCΑC ΑΘΡΗ
CΑΙ ΘΕΙΑ ΠΡΟCΩΠΑ
ΒΟΥΛΗC ΤΗC ΜΕΓΑΛΗC ΜΕΓΑΝ
ΑΝΓΕΛΟΝ ΥΙΟΝ ΑΔΗΘΗ
(εις) (ν)ΥΜΦΩΝΑ ΜΟΛΟΥCΑ ΚΑΙ ΕΙC
(κολπ)ΟΥC ΑΝΟΡΟΥCΑ(ς)
(αιωνων) (π)ΑΤΡΙΚΟΥC Κ(αι)

Luminis paterni cupida et consanguinea consorsque mea Sophe, chris-
mate incorruptibili et puro uncta in Christi lavacris, divinos immortalium
vultus videre festinasti magnum magni Consilii Angelum. — Tu ad nu-
ptialem sedem atque thalamos paternos ascendens ...

In parte vero posteriore cippi haec leguntur:

ΟΥΚ ΕCΚΕΝ ΚΟΙΝΟΝ ΒΙΟΤΟΥ ΤΕ
ΑΟC ΗΔΕ ΘΑΝΟΥCΑ
ΚΑΘΤΑΝΕ ΚΑΙ ΖΩΕΙ ΚΑΙ ΟΡΑ
ΦΑΟC ΑΦΘΙΤΟΝ ΟΝΤΩC
ΖΩΕΙ ΜΕΝ ΖΩΟΙCΙΝ ΘΑΝΕΝ ΔΕ
ΘΑΝΟΥCΙΝ ΑΔΗΘΩC
ΤΑΙΑ ΤΙ ΘΑΥΜΑΖΕΙC ΝΕΚΥΟC
ΓΕΝΟC Η ΠΕΦΟΒΗCΑΙ (1)

~~Non~~ communem vitae exitum haec defuncta sortita est. Mortua est,
sed vivit et lumen naturaliter incorruptibile videt. Vivit vere vivis, et
mortua est vere mortuis. Terra, cur miraris hanc mortem, aut times?

(1) *Corpus Inscript. Graec.* t. IV, n. 9595 a. Cf. GARRUCCI, *Civiltà cat-
tolica*, 1858, pp. 357-359, et DE ROSSI, *Bull. di arch. crist.* 1869, p. 30.

Non est dubium quin de defuncta haeretica agatur: illud enim *divinos vultus immortalium* (αιωνων) in aeonum Gnosticorum theologicam conceptionem quadrare videtur; deinde ut epigraphe Christiana omnino inaudita est.

Quinque autem abhinc annis, non longe a loco ubi inscriptio illa inventa est, parvum coemeterium casu detectum est quadraginta continens sepulcra, sed nulla Christiana inscriptione praeditum. Quaedam tamen picturae Bonum Pastorem, Noe, Danielelem, Ionamque exhibentes Christianum coemeteriolum illud esse testatae sunt, atque ut tale habitum est a clarissimis Kanzler⁽¹⁾ et Wilpert.⁽²⁾

Non ita nihilominus egregius Marucchi censuit, nempe qui voluit demonstrare hoc coemeterium ad haereticos Valentinianos pertinuisse.

Equidem mihi dubia adhuc videtur res, sed animadversiones egregii archaeologi non sunt spernendae, eo vel magis quod perspicue demonstrant quanta sit historia et litteris Christianis instructus archaeologus oporteat in eiusmodi investigationibus; eas proinde breviter referre operis pretium est.

1° coemeterium anonymum, de quo agitur, non longe distat ab aliis viae Latinae coemeteriis Christianis, saltem a coemeterio Aproniani, quod prope Urbem erat, et insuper saeculo quarto adscribi debet. Sed coemeterium eiusmodi separatum et parvum, potest iure merito sectae haereticae tribui, cum illo tempore omnes fideles apud martyres in magnis communibusque necropolibus deponi desiderarent;

2° eo in coemeterio novae conspiciuntur architectonicae formae, ut duo cubicula cum columna tophacea in medio quasi fornicem sustinente, duo sepulcra more hebraico effossa,⁽³⁾

(1) *Nuovo Bull. di arch. crist.* 1903, pp. 173-186.

(2) WILPERT, *Le pitture delle catacombe etc.* textus, p. 496.

(3) Hoc nullam revera difficultatem facessit, quia et in coemeterio Callisti, et in recens reperto Commodillae coemeterio eiusmodi sepulcra more Iudaico effossa conspiciuntur. Neque fortasse magis ad rem faciunt columnae fornices sustinentes, quippe quas nimis solutus tophus videtur requisivisse, et in Christianis extra Romam catacumbis, verbi gratia Neapoli, reperire haud rarum est.

et quoddam sepulcrum inusitatae formae; quae omnia innuunt non ibi Ecclesiae fossores elaborasse;

Tab. 99. Pictura eucharistica in recens reperto hypogeo Viae Latinae
(Ex WILPERT, *Le pitt. delle cat.* tab. 265).

⁂ picturae ibi exstantes, praeter solita, etiam inusitato modo quaedam subiecta repraesentant, ut mensam eucharisticam cum duodecim convivis, et quattuor vasa, quorum unam ceteris maius (Tab. 98). Porro utrumque ad Valentinianorum mores et doctrinam alludere videtur, nam ex Irenaeo scimus

quemdam Marcum voluisse ut et mulieres quodammodo missam celebrarent: unde plurium vasorum usus, quorum unum, ut ex textu sequenti apparet, maius ceteris esse debebat:

« Rursus mulieribus dans (Marcus) calices mistos, ipsas gratias agere iubet praesente se. Et ubi hoc factum est, ipse *alium calicem multo maiorem* quam est ille in quo illa seducta Eucharistiam facit proferens et transfundens a *minori* qui est a muliere eucharistia factus in illum qui est ab eo allatus *multo maiorem* statim dicens ita..... et talia quaedam dicens et in insaniam mittens illam infelicem admirabilia faciens apparet quando *maior calix* adimpletus est de *minori calice* ut et supereffunderet ex eo etc. »;⁽¹⁾

4° numerus quoque convivarum duodenarius cum Valentiniana haeresi congruentiam aliquam habere videtur; namque ipse Irenaeus de ea loquens dixit:

« Duodecadem autem erga quam et mysterium passionis vel labis fuisse, ex qua passione visibilia fabricata esse volunt, signanter et manifestissime positam ubique dicunt.

« Et duodecim filios Iacob ex quibus duodecim quoque tribus et logion varium duodecim habens lapides et duodecim tintinnabula et eos qui a Moyse positi sunt sub monte duodecim lapides, similiter autem et eos qui a Iesu in flumine positi sunt et alteros qui transpositi sunt et portantes arcam testamenti et eos qui ab Helia positi sunt in holocausto vituli; et numerum quoque apostolorum *et omnia omnino quaecumque duodecim numerum custodiunt duodecadem ipsorum significasse volunt* ». ⁽²⁾

Videlicet duodenarius numerus sacer Valentinianis erat ipsorumque societatis signum. Quae omnia indicia non quidem sunt parvipendenda, quaestionem autem ultimo non solvunt. Videbimus in secundo huius operis volumine an duodenarius numerus convivarum ad mensam eucharisticam catho-

(1) IRENAEUS, *Adversus haereses*, lib. I, c. XIII, 2. Cf. *Patrol. graeca*, vol. VII, coll. 579 sqq.

(2) IRENAEUS, *Adversus haereses*, lib. I, c. XVIII, 4. Cf. *ibidem*, xv, 2.

licam convenire possit, necnon et plura vasa, quae, iuxta Wilpert, *novitatem ichnographicam* simpliciter constituunt.

Solet ut haereticorum hypogeum designari coemeteriolum quoddam viae Appiae Syncretistarum vocatum, et iam ab antiquis temporibus, non tamen ante pacem Ecclesiae, cum

Tab. 100. Pictura saeculi IV iudicium defuncti repraesentans in coemeterio Syncretistarum. (Ex WILPERT, *Le pitture delle cat.* tab. 132, 2).

coemeterio Praetextati communicans. Communicatio mero casu facta videtur. Syncretistae autem isti non quidem haeretici, sed pagani fuerunt, cum nihil de religione Christiana acceperint, sed solummodo, ceterarum orientaliū religionum instar, quamvis iudicii post obitum futuri, mensaeque coelestis, necnon genitorum seu angelorum habuerint conceptionem. Rem prorsus illustrant parvuli ipsius viae Appiae coemeterii picturae. Quas tamen, ne prolixior sim, haud aggrediar hic describendas; eas enimvero in tabulis 112 et 113 invenies.

Hae quidem picturae non parvi momenti pro recta Christianarum eiusdem generis picturarum interpretatione sunt. Eo enim quod ethnicas vitae futurae conceptiones et Christianas conferre simul et componere voluerint, clare nobis protulerunt, quae numquam explicate Christiani pictores praesentarunt. Sed de hoc infra.

Praeter haec nihil aliud invenire datum est in suburbio Romano de haereticorum coemeteriis. Quae autem in quibusdam libris archaeologiam tractantibus dicuntur et nominantur de haereticis coemeteriis, ista aut incertissima sunt, aut privata sepulcra respiciunt de quibus in praesenti nobis non est loquendum.

CAPUT IV.

Analogia inter Christianos atque ethnicos ritus funerarios.

ART. I. — Convivia funebria.

Ex meo instituto hucusque ethnica sepulcra cum Christianis sepulcris contuli, ut clarius natura rerum explicandarum perciperetur, historia praesertim duce. Eadem ratione pergens, pauca nunc de aliquibus funerariis ritibus Christianis dicam, prout in ethnicis moribus radicem habent.

Ut vidimus in citato superius testamento, quod in singulis praescriptionibus innumerabilia paene epitaphia confirmant, pars sepulcri erat *cella memoriae*, vocata quoque *cubiculum*, sicut in hoc exemplo: CVBICVLVM SVPERIOREM AD CONFREQVENTANDAM MEMORIAM QVIESCENTIVM.⁽¹⁾ Huic usui et solarium, idest pavimentum sepulcro superpositum, plus minusve coopertum, aut etiam sub dio, destinatum erat, interdum cubiculi vel cellae locum tenens, cui saepius veluti appendix aut complementum iungebatur.

Iuxta epigraphiae Romanae indolem, in venusto quodam titulo haec legitur invitatio: *Amici et parentes habeatis deos propitios, salvi huc ad alogiam veniatis hilares cum omnibus.*⁽²⁾

Alogia convivium significabat. In inscriptione collegii Hygeae et Aesculapii haec habentur: *Locum aediculae cum pergula et solarium tectum iunctum in quo populus collegii epuletur.*⁽³⁾

(1) DÉ PETRA ap. *Giornale degli scavi di Pompei*, 1869, t. I, p. 242.

(2) *Bull. Istit. di corrisp. arch.* 1858, p. 116. Cf. DE ROSSI, *Roma sott.* t. III, p. 475. Egregius archaeologus ex more alogiae in solariis celebrandae deducit vocabulum italicum *loggia* quod solarium et matroneum significat.

(3) R. FABRETTI, *Inscript. antiq. quae in aed. pat. asserv.* p. 724, n. 443.

Idem in epigraphis funerariis invenitur, ubi *pergulae*, *tricliae*, *trichilae* cum fere semper adiuncto puteo nominantur. Ubi vero *pergula* laqueari vel fornice erat cooperta et veluti porticula facta, vitis, aut alius eiusmodi fruticis, palmitibus pictis ornebatur, unde pergula in triclinium prorsus vertebatur.

Tab. 101. Convivium funerarium in ethnico sepulcro depictum.

Notabilis est quaedam ethnica anni 299 post Christum natum inscriptio, Latafi in Mauritania inventa, qua fundatio mensae ad sepulcrum cuiusdam Aeliae Secundinae commemoratur:

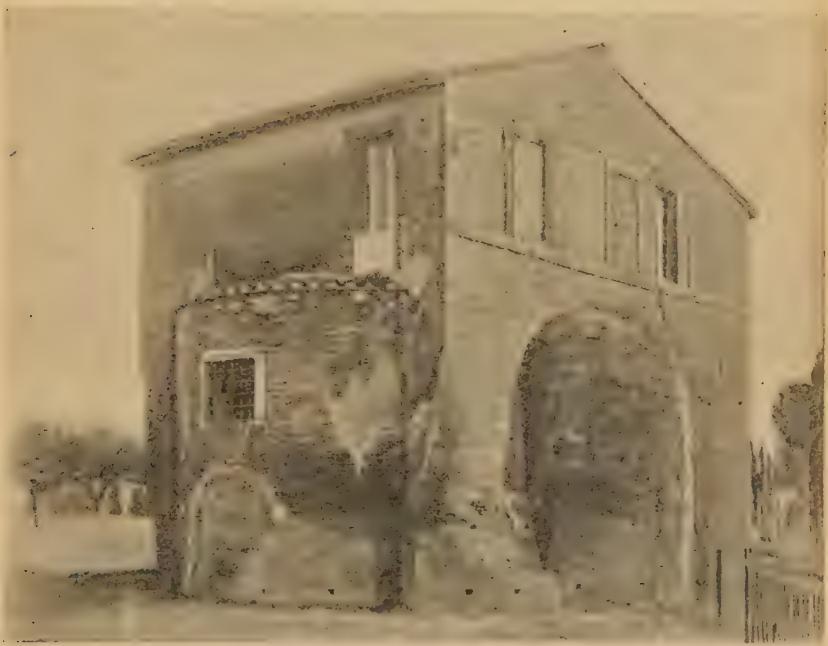
MEMORIAE AELIAE SECVNDINAE

FVNERI MVITA QVIDeM CONDIGNA IAM MISIMVS OMNES
 INSVP ARAEQVe DEPOSITae SECVNDVLAE MATRIS
 LAPIDEAM PLACVIT NOBIS ATPONERE MENSAM
 IN QVA MAGNA EIVS MEMORANTES PLVRIMA FACTA
 DVM CIBI PONVNTVR CALICESQue Et COPERTÆ
 VBLNVS VI SANETVR NOS RODens PECTORE SÆEVVM
 LIBENTER FABVLas DVM SERA REDdIMVS HORA
 CASIÆ MATRI BONAE LAVDESQue VETVLA DORMIT
 IPSA O NVTRIT IACES ET SOBRIÆ SEMPER (1)
 Vixit Annis LXXV Anno Provinciae CCLX
 STATVLENIA IVLIA FECIT (2)

(1) NVTRIT pro *nutrix*; SOBRIÆ pro *sobria*.

(2) S. GSELL ap. *Mélange d'arch. et d'hist.* 1895, t. XV, p. 49, n. 7.

Iam inscriptionem citavi cuiusdam Caii Edulei Ianuarii, qui *aram sodalibus suis Serrensibus donum posuit, et locum scholae ipse acquisivit.*⁽¹⁾ Ubi inscriptio inventa est, ibi ruinae antiqui triclinii erant perspicuae, et, ut C. L. Visconti affirmavit, circumpositae sedes apparebant pro quinquaginta circiter

Tab. 102. Antiqua exedra trichora (cella memoriae)
in coemeterio Callisti (saec. III vel initio IV) et in domum rusticam mutata.

personis. Schola collegii Silvani, cuius inscriptio supra in nota citavi erat formae circularis.

Testamenti formula, quam noscimus, mentionem de exedra facit; exedra vero eius generis erat aedificium, quod abside una vel pluribus consistens, in fronte prorsus apertum esset.

(1) Vide caput proxime praecedens.

Iam vero haec hucusque recensita I. B. De Rossi et in Christianis sepulcris Romae et alibi notavit. Exedrae non defuerunt supra coemeteria Romana, et in coemeterio S. Callisti duae adhuc extant basilicae, quae origine nihil aliud quam exedrae trichorae, idest tribus absidibus instructae, fuerunt (vide tabb. 59-102).

Quin, et in vestibulo coemeterii Flaviae Domitillae, praeter circumstantia sedilia et puteum, etiam pampinorum depictorum vestigia adhuc cernere licet, neque alia fuit decoratio exedrae Christianae, immo et Christiani sepulcri; cuius rei, post pacem Ecclesiae donatam, perduravit traditio cum fornices sepulcrorum Christianorum fuere « arborum comis vitiumque pampinis adumbratae ».⁽¹⁾

Vestibuli praefati iam figuram adduxi (Tab. 87) ecce nunc eius planum.

Tab. 103. Planum vestibuli hypogei Flaviae Domitillae.

Pars media *AA* antiquissima est, apostolicum pertingens aevum, quae in Flaviae gentis nobilissimum hypogeum *X* eiusdem aetatis immittit. Partes *BE*, *FG* saeculo tertio adiunctae fuisse videntur. Vestibulum in viam Ardeatinam veterem prospiciebat transeuntem ante illud. *F* puteum indicat, *CD* sunt cubicula picturis mere ethnicis saeculi *III* ornata et arcosoliis instructa. Haec, quae palam sub dio olim conspici poterant, hodie nonnisi in coemeterium introeuntibus videre fas est. Picturae autem quibus statim post vestibulum hypogeum decoratum est, vix differunt a picturis pompeianis.

(1) S. HIERONYMUS, *Ep.* 60.

Architectonicae analogiae notatae rituum etiam et morum analogiam supponunt; ita tamen, ut quidquid Christiani de idololatricis ritibus servare potuerint, id ad elevatiorem significationem conceptusque mere Christianos verterint.

Testamenti formula nobis nota dum sequentem illustrat inscriptionem, ea vicissim illustratur: *Aram vivus sibi inscripsit ut animae ablatae corpore condito multis annis celebraretur.*⁽¹⁾ Duae erant caeremoniae quibus « spiritus quiescentis colebatur ad eius memoriam »: sacrificium et convivium, seu *epulae*. Sacrificia profusionibus vini et lactis constabant; epulae vero aliae omnibus sepulcris communes, aliae speciales singulis erant, earumque tempus a die 13 ad 22 Februarii decurrebat. Ultimus hic dies, quia magis intimis conviviis destinatus inter defuncti propinquos, *caristia* vel *cara cognatio* vocabatur, ad eamque proximi pacifici convenire tenebantur, omni discordiarum litiumque caussa seposita; quod aliquando vel in epitaphiis indicabatur: *Hilares venite, sine quaerela, sine bile.*

Mense autem Martio caeremoniae funerariae occurrebant, *violaria* quidem vocata (*dies violationis, violae*); Maio *rosalia* locum habebant (*rosaria, dies rosationis*); Iulio, denique, cum sacrificia conviviaque renovarentur, rosarum violarumque coronae necnon cibi offerebantur (*escae*); qui, prout in *rosaliis* aut tempore vindemiae praebantur, *rosales* aut *vindemiales* vocabantur. Hinc formulae: *coronare, coronam inferre, colere sepulchram rosis et escis, rosales et vindemiales escas ponere, praebere rosas*, veluti testamenti leges a defunctis relictas, neque raro in ipsis epitaphiis et cippis conscriptae: *Rogo..... ut mihi ponatur omnis flos suo tempore.*

Monumenta de usu agapes testantia perplura sunt; cui generi fortasse tribuenda quoque sunt sedilia ad cubiculorum parietes in catacumbis disposita, ut in Tab. 104 videre licet.

In ruinis Africanarum basilicarum non pauca indicia et monumenta notata sunt, quae luculenter probant convivia, nedum in coemeteriis, etiam in basilicis locum habuisse.⁽²⁾

⁽¹⁾ DE BOISSIEU, *Inscript. de Lyon*, p. 199.

⁽²⁾ Cf. S. GSELL, *Monuments antiques de l'Algérie*.

Verum ex his per coniecturam tantum quis concluderet, triclinia sive mensas pro agapis basilicas praecessisse. Nulla enim erat ratio, cur in aprico triclinium statueretur, nisi supra martyrum sepulcra; praeterea cum triclinio altare quam saepissime erigebatur, quod sub dio plerumque esse nequibat. Copia vero plurima monumentorum eiusmodi in Africa exinde est quod ibi multo largius intentiusque agapes mos viguit.

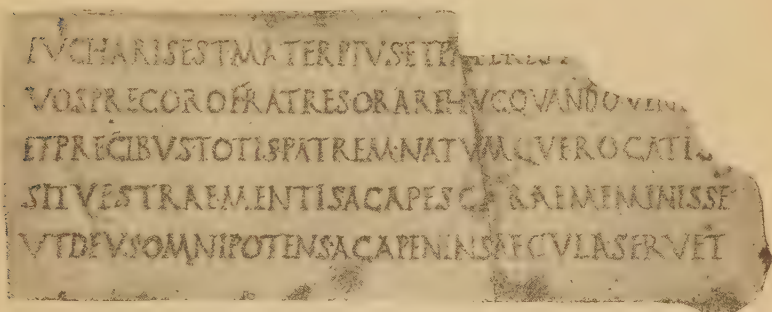
Tab. 104. Tabula convivialis in oratorio funerario S. Alexandri « Tipasae ». (Ex S. GSELL, *Monuments antiques de l'Algérie*, t. II, tab. XCV).

Notabiles sunt praesertim ruinae oratorii funerarii episcopi Alexandri, Tipasae; ubi duas tabulas pro agapis archaeologi invenerunt. (1)

Verum non semper mensa accipienda est pro tabula convivali, neque semper satis illa a mensa altaris distinguitur.

(1) I. B. SAINT-GERAND, *La basilique de Tipasa* ap. *Bull. arch. du Comité des travaux hist.* 1892, p. 472; DE ROSSI, *Bull. di arch. crist.* 1894, p. 91.

Christianos enim ad martyrum sepulcra convenisse, ibique sacrificium eucharisticum celebrasse super mensam sepulcri aut sepulcro appositam, haud est dubium. In coemeterio S. Priscillae haec reperitur inscriptio in qua certissime ad illum morem alluditur :

Tab. 105. (In coem. S. Priscillae).

Eucharis est mater, Pius et pater est (mihi).
 Vos precor, o fratres, orare huc quando veni(tis)
 Et precibus totis Patrem Natumque rogatis.
 Sit vestrae mentis Agapes carae meminisse
 Ut Deus omnipotens Agapen in saecula servet.

In Actis vero martyrii S. Polycarpi legimus, statuta die atque hora, fideles ad eius martyrii domum (idest sepulcrum), congregari solitos. ⁽¹⁾ De sepulcro S. Cypriani haec S. Augustinus scribit: « Carthaginensem Ecclesiam vivens gubernavit, moriens honoravit. Ibi episcopatum gessit, ibi martyrium consummavit. In eo quippe loco, ubi posuit carnis exuvias, saeva

(1) Οὕτως τε ἡμεῖς ὕστερον ἀνελόμενοι τὰ τιμιώτερα λίθων πολυτελῶν καὶ δοκιμώτερα ὑπὲρ χρυσίον ὅσα αὐτοῦ ἀπεθέμεθα, ὅπου καὶ ἀκόλουθον ἦν. Ἐνθα ὡς δυνατὸν ἡμῖν συναγομένοις ἐν ἀγαλλιᾷσει καὶ χαρᾷ παρέξει ὁ Κύριος ἐπιτελεῖν τὴν τοῦ μαρτυρίου αὐτοῦ ἡμέραν γενέθλιον, εἰς τε τὴν τῶν προηθληκότων μνήμην καὶ τῶν μελλόντων ἀσκησὶν τε καὶ ἐτοιμασίαν (*Martyrium S. Polycarpi*, c. XVIII, p. 302). Cf. PROBST, *Liturgie der drei ersten Jahrhunderte*, pp. 81 sqq.

tunc multitudo convenerat, quae propter odium Christi sanguinem effunderent Cypriani: ibi hodie venerans multitudo concurrat, quae propter Natalem Cypriani bibit sanguinem Christi. Et tanto dulcius in illo loco propter Natalem Cypriani sanguis bibitur Christi, quanto devotius ibi propter nomen Christi sanguis fusus est Cypriani. Denique, sicut nostis, quicumque Carthaginem nostis, in eodem loco mensa Deo constructa est; et tamen mensa dicitur Cypriani, non quia ibi est unquam Cyprianus epulatus, sed quia ibi est immolatus, et quia ipsa immolatione sua paravit hanc mensam, non in qua pascat sive pascatur, sed in qua sacrificium Deo, cui et ipse oblatus est, offeratur. Sed ut mensa illa, quae Dei est, etiam Cypriani vocetur, haec causa est; quia ut illa modo cingitur ab obsequentibus, ibi Cyprianus cingebatur a persequentibus: ubi nunc illa ab amicis orantibus honoratur, ibi Cyprianus ab inimicis frementibus calcabatur: postremo ubi illa erecta est, ibi prostratus est ». (1)

Haec quidem verba altare respiciunt, mensam scilicet Cypriani, *Deo constructam, in qua sacrificium Deo offeratur*. Eiusmodi autem mensarum, saltem in Oriente, custodes constituebantur qui procul dubio clero adnumerati erant. Id officium vero diaconorum munus, scilicet mensis ministrandi, in mentem revocat; quem quidem morem ad saeculum usque sextum perseverasse testatur sequens inscriptio apud Ierusalem inventa:

Tab. 106. (Ex *Revue biblique*, an. 1892, p. 587).

τῶν ξυλῶν φύλαξ.....

id est: *mensarum custos*.

Sed inscriptio non excludit quominus simul de convivilibus mensis ipsa intelligatur. Ceterum non desunt textus, nempe

(1) *Serm.* CCCX, c. II.

mensis incisi, qui de mensarum institutione loquantur; ibique dubitandi de natura mensae locus non datur, atque altaria prorsus eximi debent. Dubia quidem esse potest inscriptio cuiusdam Variae, Christi ancillae, quae *fecit sibi, ipsa sana* (id est: *se viva*), *Sanctorum mensam*; at minime inscriptiones dubiae sunt sequentes:

MENSA M(*artyrum?*) ... F(*e*)LICIS NA ... IN MENT(*e habeas?*)
 VICTORE(*m*) PR(*es*)B(*yterum*) CVM OMNIBVS SVIS QVI FECERVNT⁽¹⁾
 MENSA M(*artyrum?*) FELICISS(*imorum*) ... (V*ir*)GINIS MARI(a)E F(*e*-
cerunt et) DEDICAVERVN(*t*) (...)ANVS ET CONSTANT(*tia?*)⁽²⁾
 FLORE BONE MEMORIAE CONIVGI QVETVS MARITVS M(*e*)NSAM
 PERPETVAM POSVIT QVAE VICSIT (*sic*) ANNIS LX DECESSIT
 OCTAV · KAL MARTIAS ANNO PROVINCIAE CCCX⁽³⁾

(Scilicet 23 februarii an. 349).

Ut ex his et praecedentibus textibus eruitur, congregatio ad sepulcra cogebatur ut anniversarius, scilicet *natalis*, ut vocabatur, dies celebraretur, quia Christiani primaevi diem obitus veluti ortus considerabant, quo scilicet corpus quidem moriebatur, animus vero coelo atque aeternitati nascebatur; « Diem mortis celebramus » ait Origenes (lib. 3), « quia non moriuntur hi, qui mori videntur; propterea et memorias sanctorum facimus, tam illorum refrigerio gaudentes, quam etiam nobis confirmationem in fide postulantes ». ⁽⁴⁾

Praeter scriptores et liturgica documenta, epitaphia quoque mentionem de sanctorum natalibus exhibent veluti notam temporis, neque ab hoc devotionis aliquem affectum alienum esse dicerem. Plura eiusmodi exempla proferunt Romana coemeteria, nempe coemeterium S. Sebastiani, ubi haec legitur inscriptio: MARCELLI DIE N(*atali*); coemeterium Cyriacae: NATALE

(1) S. GSELL, *Recherches archéologiques en Algérie*, 1893, p. 269, n. 319.

(2) S. GSELL, loc. cit. p. 268, n. 318.

(3) A. AUDOLLENT ap. *Comptes rendus de l'Acad. des inscript.* 1890, p. 239.

(4) Lib. 3. Cf. CYPRIANUS, *Ep.* XXXIV, n. 3; AUGUST. *Serm.* CCCXI.

SA(ucti) (Laurenti)I?; coemeterium Commodillae: NATALE DOMNES SITIRETIS (idest *Soteridis* [11 die Februarii]), et alia non satis perspicua. Ex Syracusanis vero catacumbis illam habemus, S. Luciae natalem proferentem:

EOPTH THC KYPIAC MOY AOKIAC

Vix credibile dixeris, etiam hunc morem antiquum prorsus et idololatriis quoque fuisse, ut scilicet dies anniversarius alicuius carae personae ortus, vel conspicui viri, vel alicuius solemnis caeremoniae, vel initii novi rerum status, vel notabilis institutionis inaugurationis illo *natalis* nomine designaretur. Notandum insuper, in Graecia, γενέσις vocata fuisse sacrificia pro anniversario personae iam defunctae ortus oblata.⁽¹⁾

Ecclesia igitur Christiana diei martyrum mortis anniversario nomen indidit *natalis*, quem missae sacrificio atque conviviiis pauperibus paratis celebravit; et quemadmodum apud ethnicos a legionibus *natalis signorum* celebrabatur, a cuncto autem populo *natalis purpurae*, cum novus solio imperator potiretur (ita tamen ut *natalis* ille a natali genuino idest a vero ortus anniversario differret), sic in Christiana liturgia celebratus est *natalis reliquiarum S. Stephani*, dies scilicet anniversarius inventi ac translati protomartyris corporis; *Natalis Calicis* appellatus est anniversarius Eucharistiae institutionis;⁽²⁾ *natalis Petri de Cathedra* festum Cathedrae S. Petri;⁽³⁾ (*natalis*) *Bonifacii Episcopi de ordinatione*, anniversarius ordinationis Bonifacii I,⁽⁴⁾ etc.

Dicet aliquis, Christianis nihil exemplo ethnicorum opus fuisse ut agapae instituerentur; eo magis quod funebre convivium gentilium, ex more praebendi cibos defunctis (idest manibus eorum), qui cibis quodammodo egere putabantur ortum esse sit arbitrandum; usum vero agapes Christianae ab apostolica aetate repetere fas sit, utpote ab ipso Domino in

(1) HEROD. IV, 26.

(2) *Corpus Incript. Lat.* t. I, pp. 339-375.

(3) *Catal. Liberianus. Chron. min.*

(4) *Mart. Hieronym.* die 29 decembris.

ultima coena institutae, proindeque funerario convivio prorsus alienae.

Respondeo autem Agapen a Christo Domino institutam⁽¹⁾ (si licet ita loqui), aut potius, more Iudaeorum pascha celebrantium, usurpatam, nempe quae, sicut in ultima coena consecrationem et fractionem panis consecrati praecedere debuisset, institutionem a funerario convivio diversam omnino exitisse:⁽²⁾ «De solo triclinio Christianorum retractatur», aiebat Tertullianus. «Coena nostra de nomine rationem sui ostendit: vocatur enim ἀγάπη, id quod dilectio penes Graecos est; quantiscumque sumptibus constet, lucrum est pietatis facere sumptum, siquidem inopes quoque refrigerio isto iuvamus».⁽³⁾ Ex quibus liquet,

(1) Hanc solvere difficultatem minime quidem ad propositum praesentis instituti facit, et prorsus supervacaneum videtur. Obiter tamen notabo, Christum forsitan ideo voluisse post coenam Eucharistiam instituere, ut facilius et solos Apostolos congregatos et mensam et opportunitatem panis et vini ad sacramenti materiam haberet; quod quidem subordinatum est praecipuae (et in Evangelio significatae) rationi, paschale convivium cum eucharistico convivio coniungendi ut alterum alterius figura esse appareret. Mandatum autem, seu verba *Hoc facite* etc. ad consecrationem et fractionem spectare dumtaxat haud dubium est. Denique si praecedens coena veluti institutio proprie dicta et adamussim servanda habenda esset, tunc eodem iure omnes Christi actiones institutiones dominicae essent, ideoque servandae, aut, quod nemo sui compos dicit, agapen Christianorum ex paschali Iudaeorum convivio repetendam esse.

(2) En quid clarissimus Duchesne de hac re loquitur: «Tout à fait à l'origine, comme on le voit dans la première épître aux Corinthiens, la cène eucharistique était précédée d'un repas ordinaire, pris en commun. C'est ce qu'on appelait l'agape. Mais cet usage comportait trop d'inconvénients pour être durable. L'agape liturgique disparut, ou peu s'en faut, moins que cent ans après la première prédication de l'Évangile. Quant à l'agape funéraire, dont il est encore question au quatrième siècle et au cinquième, c'est une institution toute différente» (*Origines du culte chrétien*, p. 49 in nota, ed. 3^a).

(3) *Apolog.* c. 39. Citabo etiam clarissimi Wilpert verba, ut studiosi opinionem sibi effingere possint; eo vel magis quod hic auctor egregie commentatur verba Plinii ad Traianum de Christianis congregationibus: «On ne peut fixer d'une manière certaine l'époque où l'Eucharistie fut séparée de l'agape; on ne peut non plus savoir si cette séparation eut lieu

agapes funebris ideam a desiderio animae defuncti suffragandae refrigerandaeque exortam esse. Super enim aut iuxta sepulcrum Sacrificium offerebatur, seu fiebat *oblatio pro dormitione*, iuxta liturgicam antiquam formulam;⁽¹⁾ idque primum depo-

partout en même temps. Que les deux aient été célébrées dans l'Eglise entière encore au commencement du deuxième siècle, c'est ce que prouve, outre la *Didaché*, le texte de saint Ignace que nous venons de citer, et dans lequel l'expression ἀγάπην ποιεῖν (agapen celebrare) signifie la célébration de l'Eucharistie. Quand saint Justin écrivait son *Apologie majeure* (vers l'an 150), cet ancien usage avait déjà cessé, parce que dans ces deux récits sur le sacrifice eucharistique il ne fait nulle mention de l'agape. Mais c'est à tort que quelques-uns ont conclu, de la lettre connue de Pline le Jeune à Trajan, que l'usage en question n'existait plus du temps de cet empereur. S'il est permis de conclure quelque chose de cette lettre, c'est plutôt l'opinion contraire. En effet, voici comment parle Pline, résumant les aveux des apostats: "Adfirmabant autem, hanc fuisse summam vel culpae suae vel erroris, quod essent soliti stato die ante lucem convenire, carmenque Christo quasi Deo, dicere secum invicem, seque sacramento non in scelus aliquod obstringere, sed ne furta, ne latrocinia, ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum appellati abnegarent: quibus peractis morem sibi discedendi fuisse, rursusque coeundi ad capiendum cibum promiscuum tamen et innoxium, quod ipsum facere desiisse post edictum meum, quo secundum mandata tua hetaerias esse vetueram". Il distingue donc deux réunions de chrétiens qui avaient lieu en un "jour déterminé", soit le dimanche, l'une au matin, l'autre à l'heure du repas, "pour prendre la nourriture". Par ces paroles on doit comprendre l'agape avec l'Eucharistie: premièrement, par la simple raison, qu'il n'est parlé ni de l'une ni de l'autre à la réunion du matin; en second lieu, à cause de l'adjectif *innoxius*, dans lequel on peut facilement reconnaître un écho de la calomnie absurde, suivant laquelle les chrétiens auraient mangé de la chair humaine à leurs réunions religieuses. La coutume de communier le soir, après le repas, s'est conservée dans quelques sectes de l'Egypte, selon Sozomène, jusqu'au cinquième siècle: "Sed Aegyptii qui Alexandrinis vicini sunt et ii, qui Thebaidem incolunt, sabbato quidem collectam celebrant: non tamen, sicut mos est Christianorum, sacra mysteria percipiunt. Postquam enim epulati sunt, et omni genere ciborum saturati sub vesperam oblatione facta communicant" (*II. E. V*, 22 ap. MIGNE, LXVII, 135 sqq.). SOCRATE, *H. E.* VII, 19 ap. MIGNE, LXVII, 1478, dit la même chose» (*Fractio panis*, p. 15, in nota).

(1) TERTULL. *De corona*, c. III; *De exhort. castitatis*, c. XI; CYPRIANUS, *Ep.* LXVI.

sitionis die (seu die sepulturae), deinde tertio, septimo ac trigesimo die; quotannis autem depositionis anniversario. In verbis citatis ac per integrum capitulum 39, Tertullianus totus est in discrimine stabiliendo inter ethnicum et Christianum convivium, perinde ac si ambae institutiones, aequales origine ac proposito, diversissimae usu et applicatione evasisissent.

Sunt tamen qui convivium funebre continuationem fuisse agapes teneant, ex eo quod agape Christi mortis quodammodo commemoratio fuit, sicut convivium funebre plerumque martyris fuit commemoratio. Equidem haud scio an distinguendum sit quoque inter convivium et convivium.

Quomodocumque se habeat res, illud perspicuum apparet: omnes populos officiis mortuos honorasse, praesertim sacrificiis et conviviis, nec ab eiusmodi more esse Iudaeos excludendos. Namque hos scimus revertentibus a funere, tam cognatis quam lugentibus reliquis convivium instruere solitos fuisse, quod in textu haebraico *panis lugentium* vocabatur, in Vulgata vero Bibliae sacrae editione *panis dolorum* et *calix dicitur consolationis*.⁽¹⁾

Christi autem tempore, maximis sumptibus huiuscemodi convivia parabantur ita ut divites ob hanc causam aliquando in paupertatem reducerentur; idque nihilominus praestabant ne irreligiosi populo viderentur;⁽²⁾ Machabeorum aetate, etiam sacrificia pro mortuis offerebantur.⁽³⁾ Ex quibus concludere fas est: non indiguisse Christianos exemplo ultimae coenae ut agapes morem inducerent. Ceterum animadvertendum quod agapae triplicis fuerunt generis: *agapae natalitiae* quae in festis martyrum celebrabantur;⁽⁴⁾ *agapae connubiales* in nuptiarum celebratione,⁽⁵⁾ et *agapae funerariae* in funerum diebus.⁽⁶⁾

(1) OS. IX, 4; IER. XVI, 7. Cf. II SAM. III, 35; EZECH. XXIV, 17, 22; TOP. IV, 18.

(2) IOSEPH. *De bello Iud.* II, 31.

(3) II MAC. XII, 43.

(4) THEODORET. *Evang. verit.* lib. VIII.

(5) S. GREG. NAZ. *Carm.* X.

(6) S. PAULIN. *Epist.* XIII.

Tab. 107.

Tab. 108.

Tab. 109.

Tab. 110.

Specimen vasorum in catacumbis repertorum.

Vasa quae in catacumbis inveniuntur et amphorae, praeterquam ad oleum lampadibus nutriendis ministrandum, etiam ad aquam et vinum conviviis suppeditandum destinata erant.

Affirmare igitur licebit nihil fuisse naturae magis consentaneum quam ut Christiani primaevi, sub specie communis et generalis ritus celebrandi, ad sepulchra martyrum et carorum suorum convenirent, ibique, et Missae Sacrificium celebrarent, et oblationes colligerent fratribus egenis subveniendis pascendisque: « Haec, ait Tertullianus, quasi deposita pietatis sunt; nam inde non epulis, non potaculis, nec ingratis voratrinis dispensatur, sed egenis alendis humanisque, et pueris ac puellis re ac parentibus destitutis, iamque domesticis senibus item naufragis, et si quis metallis, et si quis in insulis vel in custodiis dumtaxat ex causa Dei sectae, alumni confessionis suae fiunt ».(1)

Agens S. Augustinus in Manichaeos et praesertim in Faustum, eorumque adversus Christianos accusationes reassumens et retundens, haec de agapis habet (de agapis utique natalitiis, vel funerariis, utpote quae solae in usu permanerent tunc temporis): « Nec sacrificia eorum (gentilium) vertimus in agapes. Agapes enim nostrae pauperes pascunt, sive frugibus, sive carnibus, pascitur enim creatura Dei de creatura Dei quae humanis dapibus congrua est. Quoniam plerumque in agapibus etiam carnes pauperibus erogantur, misericordiam Christianorum similem dicitis sacrificiis paganorum, quorum nonnullis in hoc quoque similes estis ».(2)

(1) *Apolog.* c. 39.

(2) *Contra Faustum*, lib. XX. c. xx. Verum non prorsus alieno Marte in hoc Manichaei impetebant, non quod eorum in Christianos accusatio de ritus idololatrici imitatione, vel, ut aiebant, *de umbris defunctorum sicut gentiles vino placandis et dapibus*, aliquid haberet fundamenti; sed quod his in conviviis iam multo ante tempore et tunc praesertim abusus illi deplorabantur, qui caussam saeculo II praebuerant agapes eucharistiam praecedentis abolendae (cf. I ad Corinthios). Neque Augustinus has dissimulabat inordinationes, quae usque eo progressae sunt ut agapae ipsae funerariae supprimerentur; sed in c. XXI eiusdem operis, accusationem repellens de idololatria erga martyrum corpora Christianis ab ipsis haereticis impactam, inter alia plura haec ait: « Qui autem se in memoriis martyrum inebriant,

Iuvat hic nonnullos S. Hippolyti canones citare, qui grandiore rei lucem afferent: « Can. 160: Si distribuatur oblatio, distribuatur etiam eleemosyna pauperibus; haec autem dispergiatur pauperibus ante occasum solis a populo. Can. 164: Si agape fit, vel coena ab aliquo pauperibus paratur κυριακῇ tempore accensus lucernae praesente Episcopo, surgat diaconus ad accendendum. Can. 169: Si fit ἀνέμνησις pro iis qui defuncti sunt, primum antequam consideant mysteria sumant, neque tamen die prima. Can. 170: Post oblationes distribuatur eis panis ἐξ ὀρχισμοῦ antequam consideant. Can. 171: Catechumenis autem curante Episcopo mittatur panis oratione purgatus ut ecclesiae associentur. Can. 172: Non sedeat cum eis aliquis catechumenus in agapis κυριακῇς. Can. 173: Edant bibantque ad satietatem, neque vero ad ebrietatem, sed in divina praesentia cum laude Dei ». (1)

Ex quibus omnibus eruitur, agapen vespertinam fuisse, etenim *tempore accensus lucernae* celebratam, quando apud Romanos coenabatur; quod si viduae invitatae essent, ante vesperam dimitti debuissent. « Can. 183: Si quis viduis coenam parare vult, curet ut habeant coenam et ut dimittantur antequam sol occidat ». Porro in *instrumento tricliniorum* non tantum ad Christiana, verum etiam ad ethnica collegia pertinentium candelabra et lucernae bilychnes recensentur. (2) Praeterea quaedam

quomodo a nobis approbari possunt, cum eos, etiam si in domibus suis id faciant, sana doctrina condemnet? Sed aliud est quod docemus, aliud quod sustinemus, aliud quod praecipere iubemur, aliud quod emendare praecipimur, et donec emendemus tolerare compellimur. Alia est disciplina Christianorum, alia luxuria sacrilegorum et vinolentorum. Longe quippe minoris peccati est ebrium redire a martyribus, quam vel ieiunium sacrificare martyribus. Sacrificare martyribus dixi: non dixi sacrificare Deo in memoriis martyrum » (*Œuvres complètes de saint Augustin*, Paris, 1870, t. 26, pp. 126-127).

(1) Licet isti canones falso (ut videtur) S. Hippolyto sint attributi, tamen eruditi quique in hoc conveniunt ut eos tertio secundove saeculo ascribant. Canones citatos ex egregio Duchesne opere *Origines du culte chrétien*, pp. 525 sqq. ed. III excerpti.

(2) ORELLI, *Inscript.* n. 3678. De lucernis, lampadibus, ampullis, balsamis aliisque similibus, infra loquendum erit.

indicantur distributiones, quemadmodum et in *Constitutionibus apostolicis* partes praescribuntur Episcopo absenti faciendae, item duplex panis vinique distributio presbyteris et diaconis, necnon pauperioribus viduis iuxta diaconi iudicium.⁽¹⁾ « Hic distributionum modus, ait I. B. De Rossi, circa alimenta pro cleri honorato victu, divisioni *sportularum* in municipalibus et collegialibus Ethnicorum conviviiis assimilari poterat; in iis enim quantitas cuicumque competens designabatur secundum eius in municipio vel collegio gradum.⁽²⁾ Nam praeter *caristiam* et *parentalia*, convivium scilicet prorsus familiare et *carae cognationis*, ethnici in communi quoque frequenter discumbebant, et inter se, gradibus diversis servatis, sportulas dividebant; idque nedum in festis dedicationum statuarum municipalibus, ac nataliciorum occasione benefactorum, etiam et saepius in collegiis funerariis, quorum numerus, dum alias maxime Christiana coemeteria dilatabantur, multis sub formis multiplicatus est ».⁽³⁾

Haec omnia S. Cyprianus confirmat, qui *sportulantes* ac *sportulis honoratos* presbyteros a fidelibus sustentatos appellavit; quae quidem disciplina hodie est in pristinum restituta, licet alia sub specie, in nobilissima Francorum natione, ubi pauci, odio in Deum pervasi, summa rerum potiti, ut clerum sibi obnoxium facerent atque a communione cum Romano ponti-

(1) *Const. apost.* II, 28.

(2) Cf. MARINI, *Arvali*, pp. 398 sqq.; *Bullettino di arch. crist.* 1864, p. 66; 1866, p. 22.

(3) *Roma sott.* t. III, pp. 501-502; cf. p. 476. In quodam ethnico collegio, singuli praesides duas cum dimidio partes in sportularum distributione percipiebant, unde *magistri* sive *magistratus sesquiplares* dicebantur (ORELLI, *Inscript. lat.* n. 7184); ac Tertullianus, iam ab Ecclesia catholica profugus, duplicem portionem praesidibus collectarum debitam non minus vitio vertens, atque ipsas agapas, ita eam acerbè commemorat: « Appendices scilicet gulae, lascivia atque luxuria, quam societatem et Apostolus sciens, cum praemisisset: Non in ebrietatibus, nec in commensationibus; adiunxit: Nec in cubilibus et libidinibus. Ad elogium gulae tuae pertinet, quod duplex apud te praesidentibus honor binis partibus deputatur; cum Apostolus duplicem honorem dederit ut et fratribus et praepositis. Quis sanctorum inter vos, nisi convivandi frequentior, nisi obsonandi pollucibilior, nisi calicibus instructor? ... » (*De ieiuniis*, XVII).

fice distraherent, cum vel omni illa ope privarunt, quae, licet minima, accepta tamen iamdudum fuerat veluti iniustae ac sacrilegae spoliationis compensatio.

Praeterea, nedum pauperibus, etiam in metallis, in insulis in custodia detentis propter Christum providebatur, ut patet ex citatis Tertulliani verbis, qui illos in sua epistola *ad Martyres*, martyres vocat designatos: « Inter carnis alimenta, bene-

Tab. III. Fragmenta cupparum convivalium in catacumbis inventa.

dicti martyres designati, quae nobis et domina mater Ecclesia de uberibus suis et singuli fratres de opibus suis propriis in carcerem subministrat » (c. I).

Veri est simillimum hanc Christianorum sportulam ultimae S. Perpetuae consociorumque martyrum coenae in carcere cibos suppeditasse. Mos enim erat apud Romanos ut pridie ludorum gladiatoribus ac bestiariis commissatio concederetur, graece *orgia*, quam *coenam liberam* vocabant, cui et populus assistere poterat. Hac vero coena etiam damnati gaudere poterant ut ex ipsis patet Ss. Perpetuae et Felicitatis actis: *Pridie quoque cum illa coena ultima, quam liberam vocant, quantum in ipsis erat, non*

coenam liberam sed agapen coenarent.⁽¹⁾ Scilicet coenam liberam in agapen verterunt.

Convivii idea refrigerii etiam cogitationem includebat, quapropter vasa vitrea quae conviviiis inserviebant non raro omina ita inscripta habebant in fundo, ut legi a convivis possent dum biberent. Ibi etiam figura martyris convivio honorati saepe cernebatur, vel virginis Mariae, vel apostolorum Petri et Pauli, vel patroni.

En aliquae acclamationes convivales in vitreis cuppis inventae :

Dignitas amicorum pie zes(es) cum tuis omnibus bibe et propina

(Dig)nitas amicorum (pi)e zes(es) (cum tuis omnib)us bibas.

Dignitas amicorum vivas cum tuis feliciter zes(es).

Dignitas amicorum vivas in pace Dei zes(es).⁽²⁾

Istae et aliae, quas brevitatis caussa omitto, acclamationes dubium est utrum ad defunctos an ad viventes attineant; equidem dicam potius ad viventes, nam legimus in Tertulliano: *inopes quoque refrigerio isto invamus – indigentibus refrigeramus*. Quae verba de sportulis dicta sunt; et licet exempla luculentissima habeantur de eiusmodi acclamationibus ad defunctos certo pertinentibus,⁽³⁾ non tamen ista in cyathis convivalibus, sed in sepulcris tantummodo cernuntur, ibique ad convivium coeleste, sicuti quaedam convivii repraesentationes in catacumbis depictae,⁽⁴⁾ alludunt.

(1) *Passio S. Perpetuae*, n. 17. Moris erat quoque ut in carceribus detenti possent cibos a parentibus et amicis recipere (cf. *Passio S. Pionii*, n. 11); non raro enim cibus, avaritiae caussa, insufficiens erat (cf. *Passio S. Perpetuae*, n. 16); a Cypriano autem scimus, Christianos quosdam fuisse qui inedia in carceribus mortui sint.

(2) Cf. CABROL-LECLERCQ, *Monumenta eccl. liturg.* t. I; DE ROSSI, *Bullettino di arch. crist.* an. 1882, pp. 113 sqq.

(3) Quod acclamationes in cuppis convivalibus respicerent viventes est sententia I. B. De Rossi (*Bull.* 1882, p. 126) et paene omnium antiquitatis peritorum.

(4) Hic mentis conceptus melius et data opera explicabitur cum sub respectu dogmatico erunt monumenta consideranda. Iuvat tamen statim

Si igitur viventibus acclamationes vasorum convivalium referuntur, ne in hoc quidem Christiani proprium induxere morem. Etenim Syncratius ille qui, uti vidimus, scholam sodalibus suis instituit, orat ut isti in pace refrigerent: *Peto aego (ego) Syncratius a vobis (vobis) unibersis sodalibus ut sene (sine) bilerefrigeretis*; ⁽¹⁾ atque titulo sepulcrali cuiusdam equitis Romani haec subiuncta fuit formula: *Lupercus cucurrit uius (huius) loci refrigeras* (refrigerans); nempe unus ex huius loci conviva, hic depositus, adscriptus erat Lupercorum sacerdotio. ⁽²⁾

Iam quaerere quis poterit num inter tot conviviorum repraesentationes in picturis catacumbarum, sit aliqua convivium funebre exhibens? Dicam prius quid varii archeologi senserint, qui insigniter discrepant inter se. Antonius Bosius, Severanus, Aringhius et omnes plerumque archaeologi saeculo xix anteriores putarunt, quoties convivium in monumentis funerariis appareat, funebre convivium repraesentari. Hinc textuum copia demonstrare nituntur auctores illi, nihil cum ethnicis parentalibus commune habere convivium in catacumbis depictum, idque dignum esse quod in sepulcris repraesentaretur, cum per ipsum requiem defunctis deprecaretur ac pauperibus subveniretur. ⁽³⁾

Raoul-Rochette, qui aliquid proprium Christianam antiquam artem habuisse negavit, nullum docuit interesse discrimen inter eiusmodi agapas atque convivia ethnicorum funeraria. ⁽⁴⁾

Polidori ex adverso inficiatus est agapen unquam potuisse

animadvertere maximam esse congruentiam inter convivium caeleste et refrigerii cogitationem; nam praeter certissima neque pauca documenta epigraphica, textus biblici, praesertim parabolaevangelicae, Patrum expositiones et Christiani antiqui scriptores mirum quantum eam illustrant.

(1) FABRETTI, p. 102, n. 238.

(2) DE ROSSI, *Bull. d'arch. crist.* an. 1870, pp. 35-36. Refrigerare in epitaphiis idem est atque discumbere, convivium facere (cf. MARTIGNY, *Dictionn. des ant. chrét.* art. *Refrigerium*; CABROL, *Dictionn. d'arch. chrét. et de liturg.* art. *Agape*).

(3) BOSIO, *Roma sotterranea*, MDCL, ap. 642 sqq.

(4) *Mémoire sur les antiquités chrétiennes* in *Mém. de l'Acad. des inscr.* an. 1836, t. XIII, p. 775; *Tableau des catacombes*, p. 142.

in sepulcris repraesentari;⁽¹⁾ I. B. De Rossi convivia depicta in caelestia et eucharistica convivia distinxit; Wilpert, denique, et agapen et coenam caelestem et eucharisticam mensam potuit in picturis dignoscere.

De recentioribus auctoribus non est cur loquar quorum nempe praecipui, ut H. Leclercq, et Kaufmann, parum demonstrant se cognoscere picturas de quibus tractant.⁽²⁾

Dicam statim mihi verisimiliorem Wilpert sententiam videri, idque propter has rationes. Sunt convivia, in quibus numerus convivarum, vel canistrorum, vel panum et piscium ad prodigiosas multiplicationes in Evangeliiis narratas certissime alludit, aut ad convivium septem discipulorum in littore lacus Tyberiadis. Haec nota aliaque indicia non pauca excludunt, quominus de simplici agape funeraria agatur. Alibi in hoc opere haec specialiter tractandi locus erit; sed in praesenti dicam illas ad locos evangelicos alludentes quidem congruentias iisdem esse explicandas Patrum commentariis, quibus ipsi loci aetate picturarum aut ea paullo posteriori explicati sunt.

Sunt praeterea alia convivia, quae facile agapas aut etiam ordinaria convivia dixeris, nisi indicia inessent altioris conceptionis: videlicet appositus est piscis, convivae clamant: *Irene da calda, Agape misce mi*. Haec autem nomina ancillarum quae mensae potum suppeditant, certe personarum sunt inductiones

(1) *Dei conviti effigiati a simboli nei monumenti cristiani*, Milano, 1844 (estratto dall' *Amico cattolico*, VII, 390; VIII, 174, 262).

(2) Ne quis credat iniuriam auctoribus illis me facere; de H. Leclercq, alioquin eruditissimo auctore, sufficiat notare: ideo, ex eius sententia, circa stibadium esse tantum septem personas, quod Christus in medio sit, et ad latera, spatio deficiente, sex, pro duodecim, apostoli repraesententur (CABROL, loc. cit. coll. 836-837). Atqui hoc erratum est, et insuper ubi nominatim apostoli repraesentantur, scilicet in picturis saeculi quarti, quater in coemeterio Domitillae, bis in coem. Marci et Marcelliani, semper sunt duodecim; et semel tantum in coem. S. Pontiani octo apparent revera propter spatii defectum. Auctor autem lectorem remittit ad articulum *Agneau* nuncupatum eiusdem lexici, quasi vero rarissima monumenta saeculi quinti vel sexti, quae sex agnos pro duodecim symbolis apostolorum exhibent revera ratione spatii, septenarium convivarum numerum explicant in picturis secundi et tertii saeculi, in quibus spatium abundat.

dona illa significantium quibus ad caelestem mensam discumbentes laetantur sine fine. De hoc etiam suo loco copiosius erit loquendum; hic satis sit notare, tam ista, quam prius commemorata convivia omnino differre a quattuor aliis convivalibus picturis, ubi, licet appositus sit piscis, non tamen desunt alii cibi; neque numerus convivarum neque cetera adiuncta permittunt ut ista cum illis prioribus convivii confundantur. Haec, cum ad rem praesentem faciant, aliquantum evolvenda sunt.

Convivia funeraria non erant indigna, quae in sepulcris repraesentarentur, propter eorum praecipuum finem, quod enim erat honorare martyres, defunctis suffragari, subvenire indigentibus omnimodis.⁽¹⁾ Ipsi enim Patres qui, aut agapas eiusmodi detrectarunt aut iis abolendis animum adiunxere propter earum abusus, summis tamen earum institutum laudibus extulerunt. Ut Tertullianum omittam, qui malo et haeretico animo aspernatus est quod prius laudaverat;⁽²⁾ citabo aliquos nominatissimos Patres, qui eundem morem maxime commendarunt.

S. Gregorius Nazianzenus loquens de coitione Christianorum ad convivium instituendum haec habet: *Si ad hunc modum coimus, aut confluimus, haud dubium, festum hunc diem, ut Christo gratum est, celebramus.*⁽³⁾

Et Theodoretus: *At illos (idest gentiles) Deus cassos gloria, vanosque reddidit, suis autem martyribus honorem illum dedit. Pro Pandiis, et Diasiis, ac Dionysiis (hoc est Iovis, Liberique patris*

(1) Vide supra textum Tertulliani citatum (*Apolog.* 39).

(2) Non sunt tamen praetermittenda haec verba Tertulliani, quae agapae quomodo fierent describunt: «Non prius discumbitur quam oratio ad Deum praegustetur. Editur quantum esurientes capiunt: bibitur quantum pudicis est utile. Ita saturantur; ut qui meminerint etiam per noctem adorandum Deum sibi esse. Ita fabulantur ut qui sciant Dominum audire. Post aquam manualet, et lumina, ut quisque de scripturis sanctis, vel de proprio ingenio potest, provocatur in medio Deo canere; hinc probatur quomodo biberit. Aequè oratio convivium dirimit. Inde disceditur non in catervas coesionum, neque in classes discursationum, nec in eruptiones lasciviarum, sed ad eandem curam modestiae, et pudicitiae; ut qui non tam coenam coenaverint, quam disciplinam. Haec coitio Christianorum».

(3) *Orat. ad Greg. Nyss.*

solemnitatibus), Petro, Paulo, Thomae, Sergio, Marcello, Leontio, Antonino, Mauritio, aliisque sanctis martyribus solemnitates populari epulo peraguntur; proque illa veteri pompa, pro turpi obscenitate, atque impudentia, fiunt modestae, castae et temperantia plenae, non cachinnis solutae, sed vivis canticis personantes, etc.⁽¹⁾

Et Origenes: *Celebramus nimirum religiosos cum sacerdotibus convocantes; fideles una cum clero invitantes; ut fiat festivitas nostra in memoriam requiei defunctis animabus quarum memoriam celebramus; nobis autem efficiatur in odore suavitatis in conspectu Dei.*⁽²⁾

Notandum praeterea est, in libello orationum et precum, collectas inveniri praesidi conventus recitandas in agape; qui praeses, iuxta Hippolyti citatos canones, episcopus aut praesbyter esse debebat, vel etiam diaconus; quod si, deficientibus illis, laicus senior praesederat, frangere quidem panem, sed minime illum benedicere poterat.⁽³⁾

Ex quibus eruitur minime repugnare quod in parietibus sepulcrorum etiam aliquando agape fuerit depicta, cum haec ex sua institutione et defunctorum suffragium, et martyrum honorem, et egenorum solacium veluti finem haberet, ac fraterni inter fideles vinculi quasi effigies ac signum foret. Idque, denique, in more apud Patriarchas fuit, et in capite IV libri Tobiae, hic, in extremo vitae, filium ita legitur alloquens: *Panem tuum, et vinum tuum super sepulturam iusti constitue, et noli ex eo manducare, et bibere cum peccatoribus* (v. 18).

Ceterum non desunt picturae et inscriptiones quae defunctos exhibeant in arte, quam in vita coluerint, se exercentes. Quae quidem vitae ordinariae repraesentationes multo minus

(1) *Evang. verit.* lib. 8.

(2) ORIG. *In Iob.* lib. 3.

(3) Can. 178, 179, 180, 181. Ritus agapes quamdam affinitatem habebat cum ritu eucharistico, et in *Libello orationum et precum*, a Tommasi evulgato, partes quae ad ritum illum pertinent ita sunt dispositae: *Oratio ad agapen pauperum*, – *Item pro iis qui agapen faciunt*. Praefatio, – *Item alia*, – *Oratio*, – *Secreta*, – *Infra actionem*, – *Post communio* (TOMMASI, *Opera*, edit. Vezzosi, t. II, p. 552).

quam agapes descriptio convenirent, quippe quae nullum suffragandi, sublevandi honorandique cogitationem includant.

Tab. 112. Convivium funebre. « Pictura saec. IV in hypogeo Syncretistarum, sinistra viae Appiae antiquae ».

Sunt postremo convivia depicta quae nullam proprie differentiam a conviviis ethnicis funebribus prodeant: ecurr de-

Tab. 113. Convivium caeleste. « Pictura saec. IV in hypogeo Syncretistarum, sinistra viae Appiae antiquae ».

bemus eis tales significationes adscribere, quibus nihil in re obiective respondeat?

In tabula 111 habes repraesentationem ethnici funerarii convivii, et aliam in tabula 112, quam, depictam in hypogeo Syncretistarum, via Appia videre adhuc licet. Nihil prorsus ad caeleste convivium, immo ipso in loco vera caelestis coenae est repraesentatio, ut ab ethnicis illis concipi poteret, sed quam a convivio Tabulae 112 diversa! (Tab. 113).

Tab. 114. Repraesentatio omnium antiquissima convivii funebris in Christianis monumentis. « Pictura coemeterii Flaviae Domitillae, saec. 1 ».

Haec postremo veluti consequentia est cuiusdam ipsius loci picturae, quae iudicium defuncti nobis refert: scilicet post iudicium, defuncta ad convivium caeleste admittitur, quam sane cogitationem ethnici illi a Christiano dogmate derivarunt.

Libertas autem illa, qua artifices gaudebant, non potuit officere quominus actus religiosus erga defunctos ibi pingeretur, ubi non raro, praesertim primis temporibus, decorationes mere paganae aut saltem prorsus indifferentes elaboratae sunt.

Sunt quidem qui distinguunt inter agapen et convivium funerarium; sed neque hoc ullam facessit difficultatem, immo con-

vivium funebre, cum relationem haberet ad defunctum, inter non paucas pietati fovendae idoneas repraesentationes, quas prae se ferunt Christiana sepulcra, locum obtinebat.

Iam ecce omnium antiquissima convivii imago in catacumbis inventa (Tab. 114).

Facile intuenti apparet, neque de eucharistico, neque de caelesti convivio hic agi: Non de primo quidem, quia in eucharisticis conviviis septem semper apparent convivae, in uno excepto ubi sex personae cernuntur, quia etiam desunt canistra panibus repleta ad multiplicationes panum alludentia: non de secundo autem, quia, cum sit pictura secundae saeculi primae partis, in ea supponendus esset quidam in symbolorum indolis progressus qui nequit in casu admitti.

Tab. 115. Convivium funerarium in coemeterio Ss. Petri et Marcellini
dipictum secundum Iosephum Wilpert restitutionem. (WILPERT, *Le pitture delle catacombe romane*, textus, tab. 49, p. 466).

Pictura vero hoc habet proprium, quod convivae non discumbant sed sedeant. Cibus non amplius apparet, sed etiam si ab elapsae aetatis archaeologis relatae imagines quae piscem et tres panes exhibent in tripode, fideles habendae essent, id parum referret ad eorum sententiam, qui eucharisticum putarunt convivium illud. Etenim etiam in ethnicis conviviiis piscis appositus aliquando conspicitur, utpote divitum cibus.

Alia eiusmodi repraesentatio cernitur in cubiculo VI coemeterii Petri et Marcellini, quae parum a priore differt. Hic nihil prorsus est in tripode, sed vir accipit cuppam de manu pueri et ex parte dextera ancilla stat dominae inserviens (Tab. 115, II). Cum etiam panis in convivio desit, eo minus poterit quis ideam eucharistiae huic picturae aptare. Quod si, ut demonstrat Wilpert, figura praecedens ei refertur, tunc nihil aliud absolute convenire poterit, nisi ut dicatur esse convivium funebre, ad quod celebrandum mulier aliquid emit, fortasse flores.⁽¹⁾ Hoc innuit collatio cum aliis eiusmodi figuris, sed praesertim similitudo inter binas muliebres imagines, quae easdem personas repraesentare videntur.

Postremo moris erat ut sepulcra floribus ornarentur, idque potissimum convivii occasione; sed de hoc redibit mox sermo.

Tertia, chronologica, pictura convivii funebris in eodem Petri et Marcellini coemeterio invenitur, eiusdem auctoris atque prior, sed ab illa differens propter numerum convivarum qui sunt sex et sexus diversi. Nullus cernitur cibus, forsitan quia vetustate parietis evanuit, sed qui dextrum cornu tenet vir accipit cuppam quam ei puer porrigit. Huius picturae vero imagines, Wilpertina excepta, infidelissimae sunt ac prorsus decipiunt;⁽²⁾ nullius igitur sunt utilitatis.

(1) *Le pitture delle catacombe*, textus, pp. 166-169.

(2) En quid habet Wilpert (op. cit.) circa picturae nostrae exemplatas imagines: «L'Avanzini fece una copia, la quale prova ch'egli comprese tutto al rovescio la composizione. Presso di lui (Avanzini) trovansi nello sfondo quattro orci informi; il cuscino è convertito in una tavola a semicerchio con drappi che scendono in basso. A questa tavola, contro ogni convenienza, siede uno dei convitati; due altri ospiti si leccano le dita e il penultimo

Ultima eiusmodi figura item in eodem coemeterio conspici-
tur (cubiculo X) estque primae saeculi iv partis (Tab. 116).

Ut ex citatis Patrum textibus patet, convivium funebre vel agape pauperibus praesertim proderat, et memorabilia sunt quae de matre sua habet S. Augustinus: « Itaque cum ad memorias sanctorum (idest ad sepulcra martyrum), sicut in Africa solebat, pultes et panem et merum adtulisset, atque ab ostiario prohiberetur, ubi hoc episcopum vetuisse cognovit, tam pie atque oboedienter amplexa est, ut ipse mirarer, quam facile accusatrix potius consuetudinis suae quam disceptatrix illius prohibitionis effecta sit Abstinuit se libentissime et, pro canistro pleno terrenis fructibus, plenum purgationibus votis pectus ad memorias martyrum afferre didicerat, ut et quod posset daret et sic communicatio dominici corporis illic celebraretur, cuius passionis imitatione immolati et coronati sunt martyres Sed illa cum attulisset canistrum cum solemnibus epulis praegustandis atque largiendis, plus etiam quam unum pocillum pro suo palato satis sobrio temperatum, unde dignationem sumeret, non ponebat, et si multae essent quae illo modo videbantur honorandae memoriae defunctorum, idem ipsum unum, quod ubique poneret, circumferebat; quo iam non solum aquatissimo, sed etiam tepidissimo, cum suis praesentibus per sorbitiones exiguas,

beve in una maniera possibile con un corno (*rhyton*), ma non con un bicchiere. Questa copia alterata fu pure pubblicata nei piccoli manuali di archeologia cristiana, ed interpretata comunemente, a causa dei pretesi orci, per le *Nozze di Cana* (pp. 472-473) ». Picturam autem ita describit: « I sei ospiti, secondo ogni apparenza, uomini e donne alternati, giacciono sul sigma (idest super triclinium, quod sigmatis instar dispositum erat), appoggiandosi col braccio sinistro al cuscino. L'uomo sdraiato al posto d'onore (idest in cornu dextro) prende con la destra il bicchiere presentatogli da un inserviente. Quest'ultimo è distrutto ad eccezione del braccio col bicchiere ... Il terzo convitato beve e il quinto solleva il bicchiere quasi volesse augurare a qualcuno *τίε ζήσης*. Delle donne, le due prime stendono le destre alle vivande preparate su tre tavole rotonde, che però oggi sono molto sbiadite: la terza, come Giona in riposo, sostiene con la destra il capo. Le tavole si riconoscono tuttora chiaramente; come dicemmo, dall'Avanzini furono trasformate in brocche, anzi una fu decorata con foglie d'acanto (p. 473) ».

Tab. 116. *Agape funebris*. * *Pictura primæ sæc. iv partis. in coem. Ss. Petri et Marcellini* *. || x WILPERT. *Læ picturæ e delle cat. rom. tab. 167*.

partiretur, quia pietatem ibi quaerebat non voluptatem». ⁽¹⁾ Iam vero, notat Wilpert, imaginem in pariete anteriore depictam super arcosolii arcu apud cubiculum X praedicti coemeterii, monumentalem exhibere probationem huius in conviviis funerariis commendabilis moris ab Augustino memorati.

Tab. 117. Reproductio picturae tabula 116 repraesentatae tempore Bosii facta.
(Ex WILPERT, *Le pitture delle cat. rom.* textus, tab. 51, pag. 474).

Incredibile est autem quam falso fuerit ante Wilpert haec pictura relata et ideo quam a veritate archaeologi aberraverint in illa interpretanda. Unum tamen fideliter adumbratione repetitum est, nempe actus unius convivarum qui pauperi aliquid largitur de mensa. Tabula 117 est reproductio Avanzini, Bosii pictoris.

Ut lector sibi persuadeat ⁽²⁾ in his picturis convivium neque

(1) S. AUGUST. *Confess.* 6, 2.

(2) Praestat, praesertim quia tabula sine coloribus paulo obscurior apparet, citare verba clarissimi Wilpert picturam describentem: «L'affresco rappresenta un convito tenuto da due uomini e una donna. I commensali non sono già sdraiati, come altrove, sul sigma, ma siedono dietro una tavola quadrangolare, la cui mensa è decorata di intarsi ed è posta su due cavalletti ... L'ospite seduto all'angolo sinistro tiene nella destra un bicchiere e l'offre a un uomo vestito con discinta e scarpe, e che stende la destra al bicchiere appoggiandosi colla sinistra a un bastone. Il bastone induce a credere che l'artista in questo uomo volle raffigurare un povero che chiede l'elemosina ed è rifocillato dai commensali con del vino. Così risulta anche chiaro che la scena rappresenta un convito funebre, giacchè un povero è inconciliabile col banchetto paradisiaco. La figura di mezzo,

caeleste neque eucharisticum adesse, ecce in tabulis 118 et 119 specimina eucharistici et caelestis convivii.

In priore piscis, uti iam notavi, numquam deest neque canistra ad

una donna, giustamente designata dall'Avanzini, solleva la destra col gesto di comando e tiene la sinistra appoggiata avanti a sè sulla tavola. Nessun cibo è imbandito: il vaso a larga bocca e senza anse, le scodelle e i pani che vediamo nelle copie, nell'originale invece non sono che la decorazione della mensa. L'uomo barbato dell'angolo destro è di pieno profilo; parla ad un servo che ha discinta (discinta dicitur tunica sine cingulo) e scarpe, e frettoloso porta un recipiente con fuoco. Questo in un convito era assolutamente necessario, sia per preparare e riscaldare le vivande, sia per la bollitura dell'acqua occorrente all'annacquamento del vino» (op. cit. p. 474). Mos erat apud antiquos vino aquam calidam miscere, quae digestionem promoveret. Cum autem numquam hoc ommitteretur, vox *miscere* synonyma facta est vocum *convivium facere*, *discumbere* et aliarum eiusmodi.

Tab. 118. Convivium eucharisticum. « Coem. S. Callisti, cub. sacramentorum A⁶ » (Ex WILPERT, *Le pitture delle cat. rom.* tavole, tab. 15).

multiplicationes panum alludentia. Convivae autem sunt septem excepto in pictura quae *Fractio panis* nuncupatur, ubi sex tantum cernuntur discumbentes.

In posteriore vero adsunt aut vocantur ancillae *Agape* et *Irene*, quasi personas exhibentes charitatis et pacis, quae praecipua sunt bona quibus in caelesti convivio gaudent electi. (1)

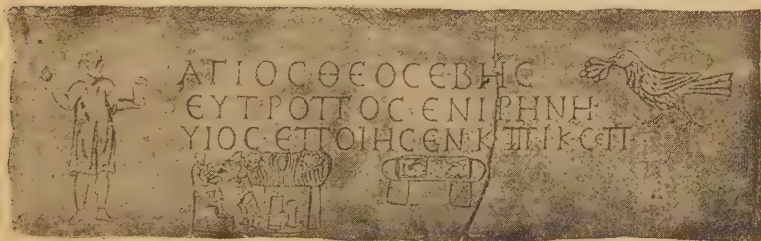

Tab. 119. Convivium caeleste. (Ex *Bull. d'arch. crist.* an. 1885, tab. IV).

Confundere inter se haec tria conviviorum genera nequimus, etiam post simplicem picturarum considerationem. Quid si huc afferrem testimonia e monumentis et scriptis excerpta, quae ad symbola eucharistica pertinent? Sed nunc non est hic locus; interim tantum animadvertam, has, quas convivium funebre dixi repraesentare, picturas nullo modo, nisi prorsus arbitrario, ad caeleste aut eucharisticum significandum convivium posse referri. In coemeterio Praetextati, in quadam remota regione a paganis Syncretistis effossa, quaedam est imitatio sym-

(1) Fuerunt qui dixerint Agapen et Irenen revera ancillarum nomina esse quae convivis famularentur. Verum haec nomina occurrunt pluribus in locis, et ubi ancillae in convivio non apparent (cf. I. B. DE ROSSI, *Bull. di arch. crist.* 1882, p. 126); quin nomina ista adhibita sunt in acclamationibus aeternae felicitatis, ut patet ex his inscriptionibus: *Iuste nomen tuum in agape* (in museo Lateranensi, cl. XVII, n. 4); *Corpus sanctis commendavi: irene tibi cum sanctis. Quinta vale in pace* (MOMMSEN, *Corp. Inscript. Lat.* X, n. 4529).

bolorum Christianorum; videlicet sunt duo in eodem loco convivia, quorum unum evidentissime est agape, alterum convivium caeleste. Cum nullo possint modo in dubium haec picturae revocari circa specialem earum significationem, sequitur et in conviviis Christianis depictis eandem distinctionem necessario esse faciendam, cum illi ethnici imitati sint Christianos sicut in modo sepeliendi, ita quoque in modo sepulcra decorandi propriamque fidem in novissima exprimendi (Tabb. 112-113).

Tab. 120. (Ex WILPERT, *Le pitture delle cat. rom.* textus, pag. 437, tab. 42).

Eutropius sanctus Dei servus in pace, filius fecit.

Quod in Tabula 112 non agatur de convivio caelesti, hoc clare praeter nomina et modum repraesentationis declarat tertia pictura (Tab. 113), ubi e contrario certissime convivium caeleste habetur. Scilicet in ista, post iudicium (vide Tab. 100), Vibia introducitur ad convivium paradisiacum; in illa autem initiati quidam ad mysteria dei Sabbatii epulantur, quod etsi funebre convivium non satis appareat, neque tamen ullam congruentiam cum gloria caelesti habere videtur, et alioquin fingere non debemus nobis quod in re non sit.⁽¹⁾ Atque id etiam

(1) *De* his Syncretistarum picturis en quod I. B. De Rossi scripsit: «Nei dipinti degli ipogei etruschi le scene di convito sono state con certezza riconosciute alludere ai defunti negli inferi ed alla loro felicità. Ma troppo lontane esse sono dai tempi e dai concetti degli artisti cristiani. Contemporanei a questi sono i dipinti di Vincenzo e di Vibia iniziati ai misteri Sabazii ove due banchetti sono espressamente distinti e dichiarati da

pro inscriptionibus valere debet; immo in his evidentior patet distinctionis necessitas. Namque si in epitaphio est defuncti figura bibens, procul dubio agitur de defuncto qui in locum refrigerii pervenit (Tabb. 120, 121); si autem est superstes qui bibens repraesentatur, tunc allusio ad funerariam agapen magis non posset esse perspicua, ut in tabula 122 liquido patet.

Sed de hoc satis multa. Ad abolitionem huius agapes ritus tandem veniamus, quae neque statim ubique, neque eodem

Tab. 121.

modo evenit. In textu S. Augustini relato, vidimus S. Monicam cibaria et vinum ad martyrum sepulcra tulisse ut praesentibus pauperibus distribueret, ipsa paullulo vini aquae mixti contenta. Sicuti S. Monica quidam Cristor egit, atque in tabula quaedam sepulchrali coemeterii S. Domitillae (Tab. 122), dum filia eius Criste defuncta apparet orans, ipse altera manu bibens, altera autem urceum tenens repraesentatur.

epigrafi scritte sopra le figure: il funebre dei superstiti, VII, e quello dei defonti, IUDICATI, introdotti dall'ANGELUS BONUS nella vita beata dopo il giudizio» (Bull. di arch. crist. an. 1882, p. 123). Cf. HOLLOENDER, De anaglyphis sepulchralibus graecis, quae coenam repraesentare dicuntur, Berolini, an. 1865.

Tab. 122. (Ex WILPERT, *Le pitture delle cat. rom. textus*, tab. 50, p. 470).

Cristor filiae suae Criste receptae in pace fecit quae vixit annos quattuor.

Ita etiam defunctos suos bibendo honorarunt quidam Florentinus, Fortunatus et Felix, ut ex hac inscriptione patet:

... IIDVS • FEBR • | ... CONSS GRATIANI III ET EQVITI | ... FLO-
RENTINVS FORTVNATVS ET | FELIX AD CALICEM BENIMVS
(sic) ⁽¹⁾

Sic denique alii innumeri. Ut vero a Gregorio Nisseno conscripta eius vita testatur, S. Gregorius Thaumaturgus, cum in propria dioecesi vulgus vidisset voluptatibus rapi ad cultum idolatricum, ab hoc tantummodo plebem distrahere valuit agapas instituendo, in quibus cum laetitia omnimoda martyres honorarentur. Iam vero talem morem facile in abusus dilabi posse non est cur demostretur; et alioquin historice constat ita revera evenisse.

Disputatum est utrum agapae et convivia funeraria locum in subterraneis habuerint, an in exedris sub dio et trichilis tantum. Sane si aliquando in cryptis convivia celebrata sunt, parum esse laeta debuere. At cum martyria sive ecclesiae extrui coeptae essent super martyrum sepulcra, tunc istae

(1) DE ROSSI, *Bull. di arch. crist.* an. 1888, tabb. VI, VIII; 1890, pp. 72-80. Cf. MARUCCHI, *N. Bull. di arch. crist.* an. 1901, pp. 100 sqq.

electae sunt ad convivia paranda; ut iam circa mediam saeculi quarti aetatem Concilium Laodicense illum contra morem canone 28 praecipiebat: « Quod non oportet in locis dominicis, vel in ecclesiis, eas quae dicuntur agapas facere, et in domo Dei comedere et accubitus sternere ».⁽¹⁾ Qui abusus neque in Phrygia tantum invaluerat, neque saeculi quarti est; nam tertium Concilium Carthaginiense canone 30 vetat ne quis, sive episcopus, sive clericus, convivia statuatur in ecclesiis, nisi ad peregrinos recipiendos;⁽²⁾ et secundum concilium Aurelianense (an. 541), canone 12, cautum habet « ne quis in ecclesia votum suum cantando, bibendo vel lasciviendo exsolvat; quia Deus talibus votis irritatur potius quam placetur ».⁽³⁾

Quod si Patres interrogemus, idem fas erit concludere, scilicet agapas in abusum esse dilapsas et quidem non solum in Africa, ubi texte Augustino iam vidimus quam inordinate epulae celebrarentur, sed et in Italia et in Galliis et ubique.⁽⁴⁾ De viduis Christianis Romae haec Hieronymus profert in sua XXII epistola: *Cum ad agapen vocaverint, praeco conducitur.*

Ipse Augustinus de Vaticana basilica scribebat: *De basilica beati Petri apostoli quotidianae vinolentiae proferuntur exempla.*⁽⁵⁾

Sed die *carae cognationis* (22 Februarii), idest die *parentalium* maximae solemnitatis, aegre potuit populus Christianus ab epulis celebrandis prohiberi, quae iuxta ethnicam traditionem praescribebantur. Cum autem eodem illo die festum *S. Petri de Cathedra* occurreret, ita vocatus est *dies S. Petri epularum*. Ad has idololatrici ritus reliquias sustulendas ani-

(1) MANSI, *Conc. ampl. coll.* t. II, col. 570: *οτι ου δεῖ ἐν τοῖς κυριακοῖς ἢ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τὰς λεγόμενας ἀγάπας ποιεῖν καὶ ἐν τῷ οἴχῳ Θεοῦ ἐρθῆναι καὶ ἀκχοῦβιτα στρωννύειν.*

(2) MANSI, loc. cit. t. III, col. 885.

(3) MANSI, loc. cit. t. VIII, col. 837.

(4) Cf. S. ZENO, *Tract.* XV, 1; S. AMBROSII *De Elia et ieiunio*, c. 7; S. PAULINI NOLANI *Natal.* IX, vv. 558 sqq.; S. GREGORIUS NAZIANZ. *Carmina*, lib. II, sect. II, n. 29, ap. *P. G.* t. XXXVIII, col. 99; THEODORETUS, *Hist. Eccl.* lib. III, c. xxii, ap. *P. G.* t. LXXXII, col. 1120.

(5) *Epist.* XXIX ad *Ulpium*, § 10.

munum adiunxerunt Patres; at in Galliis usque ad sextum ad finem vergens saeculum perduravit, illumque in concilio Turonensi damnari necesse fuit. ⁽¹⁾

ART. II. — De usu lampadarum et luminum.

Ad sepulcrum divitum etnorum saepe lampas vel lucerna ardebat, idque aliquando speciem legati legisque testamentariae induebat. Sic parentes cuiusdam puellae defunctae rogant collegii sodales, *ut huius (puellae) manibus lucerna quotidiana ex oratione publica poni placeat*; et in metrico elegantissimo epitaphio, saeculo ultimo invento apud viam Latinam, ita carmen concluditur:

Et semper vigilet lucerna nardo.

Exemplum, veluti istiusmodi testamemtariam voluntatem exhibens, refert Aringhi in primo *Romae Subterraneae* libro: ⁽²⁾ *Severus meus et Eutychia et Irene, ancillae meae, omnes sub hac conditione liberi sunt, ut monumento alternis mensibus lucernam*

(1) DE ROSSI, *Roma sott.* t. III, p. 504: «Anche delle *Rosalia* nel mese di maggio rimase a lungo qualche vestigio nell'impero orientale. Nel glossario di Cirillo si legge: *ῥοδισμός*, *rosalia*; ma nella greco-bizantina fino al secolo XIII si mantenne il vocabolo latino e si diceva *ῥουσάλια*. Lo insegna Teodoro Balsamone negli scolii al canone XLII del concilio costantinopolitano in *Trullo*; e testimonia che tra le *prave consuetudini ibride*, miste cioè di residui del gentilesimo, ai suoi di (nel secolo XIII) in Oriente non ancora al tutto diradate, v'erano *τὰ λεγόμενα ῥουσάλια*, le così dette *rosalia*, celebrate dopo Pasqua fuori della città. Il Mazzocchi assai prima delle scoperte epigrafiche che molta luce han dato sulle antiche *rosalia*, dottamente trattò *de rhodismo seu rosaliis* nell'antichità pagana e nella cristiana (*Kal. eccl. Neap.* pp. 51-52). Ed insegnò che il *ῥοδισμός* in alcune feste dei santi null'altro era, che la sparsione di rose e l'*inghirlandata* di rose e corone; col quale vocabolo, *inghirlandata*, sogliono i Napoletani designare la festa della traslazione di S. Gennaro. Tutto ciò ha confermato l'Avellino, dichiarando il *feriale* pagano dell'anno 587, scoperto nell'anfiteatro di Capua, nel quale è segnato: III IDVS MAI ROSARIA AMPLE AFRE (*Opuscoli*, t. III, pp. 265 sqq.). Il Morcelli però dimostra, che nella festa al sepolcro di S. Giovanni l'Evangelista in Efeso agli 8 di maggio il *ῥοδισμός* equivaleva alla *manna*, unguento rosato, che da quel sepolcro si raccoglieva» (*Roma sott.* loc. cit.).

(2) C. XVIII, p. 87, 2.

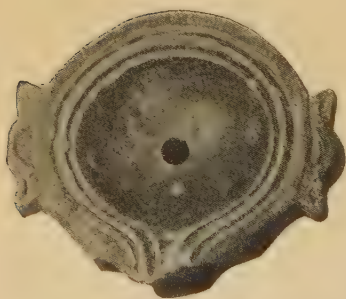
accendant, et solemnia mortis peragant. Nec dicit ubinam inscriptio inventa fuerit.

Ad Christianos quod pertinet, nihil eis communius fuit quam lampades ac balsama sepulcris apponere. Non potes vel vestigium facere in catacumbis cuiuscumque orbis regionis, quin istud animadvertere queas. Ubi erant lampades, adhuc ibi nigredo fumi cernitur, multaeque ampullae et vasa tam vitrea quam fictilia, quae olim sanguine repleta martyrum putabantur, maxima ex parte pretiosa olea et aromata continebant: « In Christianis subterraneis sepulcris », ait I. B. De Rossi, « lucernae, cerei, oleaque aromatica profuse adhibebantur ».⁽¹⁾

Ista vero aromatica olea abundantius ad martyrum sepulcra urebantur, idque maxime post pacem Ecclesiae donatam, quando scilicet sanctuaria coemeterialia peregrinantium *ad limina* veluti metae facta sunt. Sed de hoc postea loquendum.

En iam plura lampadarum in catacumbis inventarum specimina, chronologice disposita:

LAMPADES PRAECONSTANTINIANAE ETHNICAЕ.

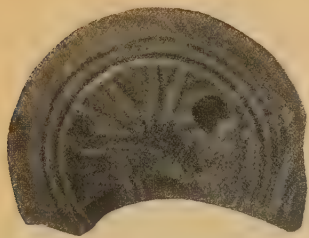

Tab. 123.

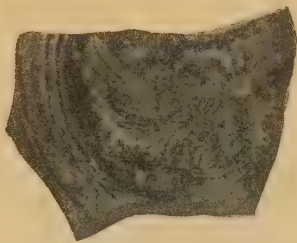

Tab. 124.

(1) Usus balsamorum huc praeterea spectabat, ut putor emanans e sepulcris licet clausis restingeretur. De ampullis ut indicium martirii habitis infra tractabitur.

Tab. 125.

Tab. 126.

Lampas Tabulae 123 depicta est flavo colore; secunda item depicta colore rubro quem Pompeianum vocant; refert autem impressam figuram alati quadrupedis currentis; in tertia apparet simulacrum solis, in quarta aquila.

LAMPADES PRAECONSTANTINIANAE CHRISTIANAE.

Tab. 127.

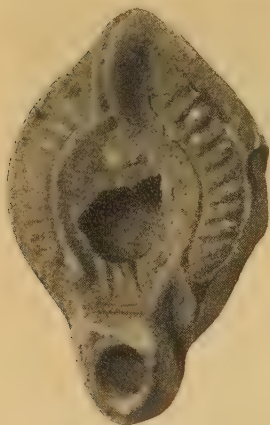

Tab. 128.

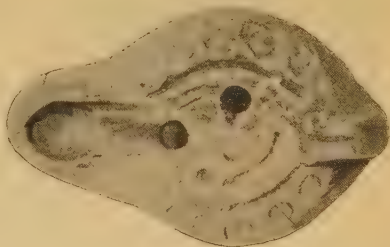
Prima est pisciformis; secunda habet symbola eucharistica, scilicet in superiori parte vitis pampinos cum uva, in parte inferiori tres frumenti spicas.

Inter praeconstantinianas numeranda est lampas tabulae 15 Carthagine inventa.

LAMPADES CONSTANTINIANAE.

Tab. 129.

Tab. 130.

Tab. 131.

Tab. 132.

In prima (Tab. 129) *Bonus Pastor* repraesentatus videtur; in secunda est gallus; in tertia et in quarta est Christi monogramma litteris X P constitutum. Verumtamen in quarta monogramma dicam tres litteras continere: nempe X cum corona in medio, in parte superiori P, in inferiori I eodem modo atque X delineatum. Fortasse legendum *Iesus Xristus*, quae mea est tantum coniectura.

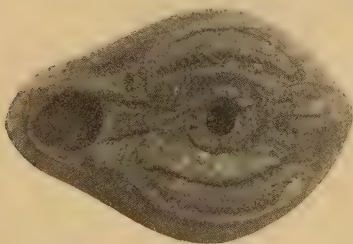
LAMPADES POSTCONSTANTINIANAE.

Tab. 133.

Tab. 134.

Tab. 135.

In prima (Tab. 133) est monogramma cum cruce immissa; in secunda homo saltans inesse videtur qui sibi in capite coronam aptat aut tenet manibus; ⁽¹⁾ in tertia palmae et corona cernuntur.

Usus lampadum eiusmodi non fuit tantum funerarius, sed etiam domesticus, dicam et religiosus, qui quidem ultimus usus illustratione indiget.

(1) Clarissimus magister meus Ioseph. Wilpert affirmat ibi Venerem nudam repraesentari sibi caput exornantem.

Lucis Christi cogitatio, seu ut ita dicam, concepta notio e S. Scriptura orta est, et exinde profluit in liturgiam. Antequam vero ritus ecclesiasticos ingrederetur, ut in antiquissimis liturgiis invenitur, videtur ritibus funerariis inhaesisse; quod quidem patet ex non paucis epitaphiis saeculum secundum et sequentia saecula pertingentibus. In epitaphio Pectorii, Augustoduni (Autun) invento, Christus ΦωC TO ΘΑΝΟΝΤΩΝ appellatur, et fragmentum quoddam sepulchralis tabulae, Romae, in coemeterio Callisti repertum, hanc hucusque unicam in arte

Christiana compositionem prae se fert:

Tab. 136.

Est scilicet columba faculam dextro tenens pede, cum flamma ad Christi monogramma versa.

Sed in Oriente eiusmodi idea prorsus familiaris est, non raro siglis tantum expressa: ✱ Φ (vide p. 307, 4); immo in quadam lampade Graeco-Iudaica haec legitur formula:

Φῶς Χ(ριστο)ῦ φένη (= φαίνει) πᾶσιν καλή(η). (1)

Lux Christi lucet omnibus pulchra (Tab. 137).

Eadem videlicet sunt verba, si ultimum excipias, quibus liturgia S. Basilii incipit. Haec autem liturgia Jerosolymae praesertim in usu erat apud Graecos in ritibus Sabbati sancti, quod nimirum ignis sacri, vel proprie magis dies dicebatur luminis sacri – τὸ ἅγιον φῶς. Et cum non sit hoc unicum huius generis cimelium, pronum est concludere cum egregio Cler-

(1) Notandum hanc vocem καλή non afficere nomen φῶς, neque ad praecedentia verba referri; sed praesupponere nomen lampadis vel lychnarii, ut ex alia eiusmodi testa apparet, in qua legitur: λυχνάρια καλά, *lampades pulchrae*.

Id procul dubio conferendum est cum illo dicto in lampadibus Africanis inscripto: «Emite lucernas colatas ab *asse*». Est scilicet quod hodie gallice vocamus: *réclame*. Cf. *Revue biblique*, an. 1898, pp. 485-489.

Tab. 137.

mont-Ganneau lampades illas pro candelis et taedis aliisve faculis in praefatis caeremoniis adhibitas fuisse. ⁽¹⁾

Usus apponendi lampades ad sepulcra non solum perseveravit, sed ita congruus visus est, ut hodie etiam apud nonnullos populos vigeat, neque unquam obsoleturus videatur. En exem-

(1) « Je me demande, en conséquence, si les *lychnaria* portant cette formule n'étaient pas destinés à jouer un rôle dans cette cérémonie, où, aujourd'hui encore, les fidèles recueillent avidement le feu censément descendu du ciel. On se sert de cierges à présent; on pouvait fort bien se servir de lampes autrefois, surtout les petites gens; la cire devait coûter assez cher, tandis qu'on pouvait se procurer un *lychnarion* en terre cuite pour quelques sous; c'était le cierge du pauvre. Les *lychnaria* consacrés par cette illumination miraculeuse devaient être conservés précieusement par les fidèles comme le sont encore nos cierges bénits, et l'on s'explique qu'à ce titre, ils aient pu être souvent déposés dans les tombeaux, où beaucoup d'entre eux ont été trouvés » (*Revue bibl. loc. cit.*).

pla lampadarum et multo Constantiniano aevo posteriora, et in dissitis inter se regionibus inventa: (1)

Tab. 138. Lampas aegyptia.

In Palestina videtur extitisse officina, in qua genus Byzantium in lampadibus effingendis etiam sacrorum bellorum, seu, ut vulgo dicitur, Cruciatarum tempore servaretur, ut apparet

(1) Nihil melius, ut puto, quales quantaque sint archaeologorum controversiae et disputationes ostendere potest quam quae, de interpretandis huius testulae figura et verbis, dicta sunt, in coetu Christianae cultorum archaeologiae, mense ianuario anni 1878, Romae, in Vicarii Cardinalis palatio, habito. Ipsa verba, ut relata sunt in *Bullettino di archeologia cristiana*, huc referre est, ut arbitror, operae pretium: « M. Schultze présente une lampe d'argile et chrétienne trouvée à Alexandrie d'Egypte, appartenant aujourd'hui à M. Helbig, et où l'on a cru voir une peau de béliér; tout à l'entour sont disposés des croix et des lettres ».

ΣΤΑΥΡΟΣ ΤΩΧΗΜΑ

σταυρὸς τὸ ὄχημα. Il dit que le béliér était regardé chez les anciens comme un symbole de protection contre les esprits mauvais, et que cette superstition pouvait s'être conservée dans le peuple chrétien, particulièrement à Alexandrie, où se confondaient tant de nations et de religions diverses. Il croit en conséquence pouvoir interpréter l'inscription comme ceci: *la croix est le soutien*, c'est-à-dire une défense efficace contre les puissances mal-

ex lampade tabulis 139, 140, 141 repraesentata, in Arabia inventa, aliisque similibus testis eiusdem regionis.

faisantes, et il conclut que la lampe appartient probablement à la seconde moitié du cinquième siècle.

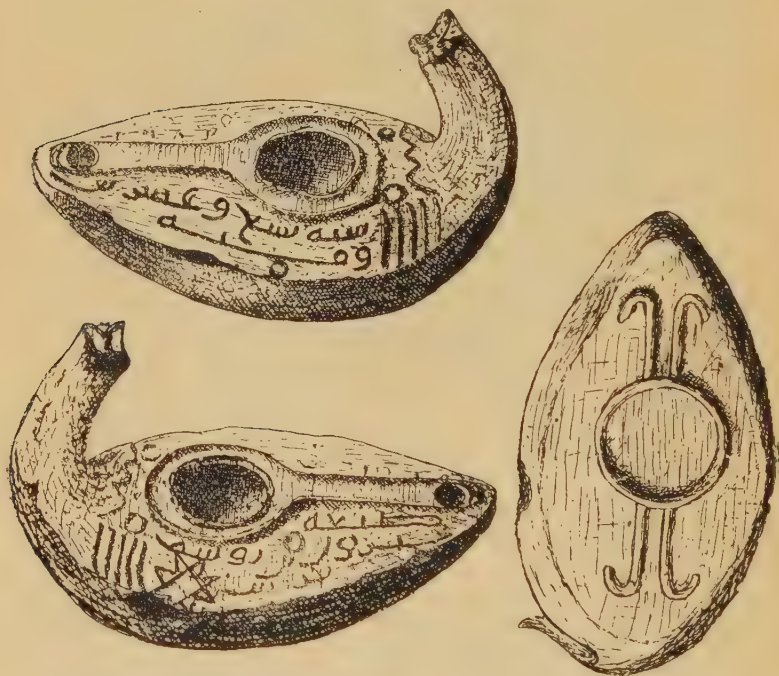
« Le comm. de Rossi fait observer que, selon sa signification naturelle et ordinaire, le vocable ὄχημα veut dire véhicule et même navire: or, comme la forme de la lampe se rapproche de celle d'une nacelle, il propose comme plus probable l'interprétation suivante: *la croix est le véhicule* (au port du salut). Mais un doute est soulevé parmis les assistants sur le sujet représenté; au lieu d'une peau de béliet, quelques uns y verraient plutôt une grenouille.

« M. le chan. Fabiani explique les significations de la grenouille dans les hiéroglyphes et le symbolisme égyptien: elle est surtout, dit-il, allusive à la résurrection, comme l'atteste Cheremont. Les fidèles de l'Egypte purent donc adopter la figure, comme symbole d'un des dogmes fondamentaux de la foi chrétienne. (M. Fabiani a publié depuis un article sur cette signification de la grenouille dans les hiéroglyphes de l'Egypte, dans la revue: *Gli studi in Italia*, mai-juin 1878, p. 333 et suiv. Voyez aussi la note de M. Maspero dans la *Revue critique*, 1870, n. 10, p. 199) ».

Ad quod I. B. De Rossi apponebat notam hanc: « La lampe produite par M. Schultze est surtout remarquable par l'inscription rapportée ci-dessus, plutôt que par la représentation dont elle est ornée. D'autres lampes, d'un type semblable, et où la figure de la grenouille n'est pas douteuse, sont venues de l'Egypte en Europe. J'en connais un exemplaire au musée de Turin avec cette inscription ΕΓΩ ΕΙΜΙ ΑΝΑΚΤΑΚΙΣ, qui semble dénoter évidemment un symbole de résurrection. L'abbé Greppo en possédait une qui a été publiée par M. Chabouillet, *Catalogue général des cammées de la bibl. imp.* p. 607, qui y voit lui aussi le même symbole. M. Le Blant en connaît beaucoup d'autres, il en a parlé naguère au sein de l'Institut de France, et il les attribue aux hérétiques Brachites. Cependant il n'en connaît aucune avec l'épigraphe ΤΑΥΡΟΣ ΤΩΧΗΜΑ (v. *Revue arch.* mars 1879, p. 187; *Revue critique*, 1879, n. 9). D'après la variante de l'épigraphe produite par M. Schultze, et après l'avoir confrontée avec d'autres inscriptions nombreuses et fort diverses de lampes alexandrines, j'ai conçu la pensée que la formule ΕΓΩ ΕΙΜΙ ΑΝΑΚΤΑΚΙΣ (*ego sum resurrectionis*) n'a pas une connexion directe avec la grenouille. Je ne nie pas que la grenouille ne soit, en Egypte et sur les objets chrétiens de cette nature, un symbole de résurrection. Mais les épigraphes citées plus haut pourraient aussi, comme beaucoup d'autres, se rapporter aux sanctuaires et lieux de pèlerinage; d'où les dévots rapportaient dans ces lampes de l'huile bénite ».

Inscriptionem sic legit Clermont-Ganneau: *hoc fabricavit Djeirouin (?) Filius Yousef (?)*, Gerasae anno 129 (vel 127).⁽¹⁾

Aliae lampades similes crucem prae se ferunt; haec vero astrum portat, quod apud Arabes *sigillum Salomonis* dicebatur

Tabb. 139-140-141. Lampas arabica. (Ex *Revue biblique*, an. 1898, p. 485).

et cui maxima contra quaelibet pericula virtus tribuebatur; sed ablatis lineolis astrum in crucem fere mutatum est.

Atque haec de lychnariis et lucernis sufficiat; infra denuo de iis tractabitur, quatenus colendis martyribus et locis sanctis referuntur; alio autem operis huius loco, erit denuo de iis tractandum, veluti de supellectile liturgica.

(1) Intelligi debet anno 129 Hegirae, ut vocant (cf. *Revue biblique*, an. 1898, p. 486), idest anno 744-745 aevi nostri.

ART. III. — De usu florum.

Alius communis inter ethnicos et Christianos funerarius mos fuit scilicet floribus ornare sepulcra. « Christiani, ait Martigny, ⁽¹⁾ usum antiquum ornandi floribus foliisque sepulcra adoptarunt ». Re enim vera nihil in sepulcris Christianis evidentius apparet, ubi tum picta, tum sculpta folia, flores, pampini conspiciuntur. Inter auctores, id Prudentius praesertim testatur :

Nos tecta fovebimus ossa
Violis et fronde frequenti
Tumulunque et frigida saxa
Liquido spargemus odore. ⁽²⁾

Et Hieronymus, ad Pammachium scribens: « Quod cum ceteri mariti super tumulos coniugum violas rosas, lilia floresque purpureos spargerent et dolorem pectoris his officiis consolarentur, ipse sanctam favillam (Paullinae scilicet, coniugis suae defunctae) ossaque veneranda eleemosynae balsamis irrigaret, hisque pigmentis atque odoribus foveret cineres quiescentis »; ⁽³⁾ Laudans vero, fortasse praeter modum, Nepotianum: « Hoc idem, inquit, possumus et de isto dicere, qui basilicas ecclesiae, et martyrum conciliabula, diversis floribus et arborum comis, vitiumque pampinis obumbrabat. ⁽⁴⁾

Ex his et aliis scriptorum textibus, quos facile coacervarem, liquido patet Christianos floribus usos esse in martyrum et fidelium sepulcris decorandis nec non et ecclesiis. Qui mos certo alludit ad cogitationem triumphi; triumphaliter enim putabatur ad sepulcrum corpus martyris deferrendum, sicuti de corpore S. Cypriani in eius Actis legitur: « Inde per noctem sublatum (corpus) cum cereis et scolacibus ad areas Macrobbii Candidiani procuratoris, quae sunt in via Mappaliensi iuxta piscinas, cum

(1) *Dictionnaire des antiquités chrétiennes*, art. *Fleurs*.

(2) *Cathemerin*, hymn. X, vv. 169-172.

(3) *Epist.* XXVI ad Pammachium.

(4) *Epist.* III ad Heliod. ap. *Epist. Nepot.* Cf. Notae Baronii ap. *Mart. Rom.* die 23 iunii.

voto et triumpho magno deductum est », ⁽¹⁾ et in commentariis S. I. Chrysostomi: « Dic mihi quid sibi volunt istae fulgentes lampades? Annon defunctos tamquam athletas deducimus? Quid etiam hymni? Annon Deum glorificamus, et gratias agimus quod eum, qui excessit, iam coronaverit? Quod a laboribus liberaverit? Quod abiecto metu eum apud se habeat? Nonne ideo sunt hymni? Nonne ideo psalmodiae? Haec omnia sunt laetantium ».

Quod autem de sepulcris, de corporum Martyrum translatione deque ecclesiis, id etiam affirmare cogimur de exequiis generatim. Neque in hoc imitationem ullam esse cultus idolatrici dicendam, sed in mentem revocandum est quod iam ante innui: Ecclesiam scilicet, ut larga eius indoles, optima quaeque sibi apta, etiam ex moribus gentilium servasse; itaque, si hodie quidem, cum defunctus defertur in loculum, florum coronarumque profusio signum sit aliquando tenuis aut nullius religionis, eo quod improbet aut saltem minus probet

(1) Verum apud Romanos quoque flores, aut saltem corona capiti defuncti imposita triumphum et praemium significabat, nam in XII Tabularum legibus sic habetur: « Qui coronam paret ipse pecuniaque eius, virtutis ergo arduitor, ipsique mortuo, parentibusque eius, dum intus positus erit, florisque feretur, sine fraude imposita esto ». Quae verba ita Ioannes Azor exposuit, ut eae coronae ad funera adhiberi permittantur, quas quisque vel per se ipse, vel per servos, equosque suos virtutis ergo in publicis ludis certaminibusque sibi peperisset; ac si lex dicat, tamquam praemium virtutis victoribus proponantur coronae in sepulcris eorum qui easdem consecuti sunt. Verum, ideo praesertim mortui coronabantur, quod pro diis habebantur: « Letho datos, ait Cicero, divos habento (lib. II, *De leg.*) »; et in quibuslibet ethnicorum sepulcris verba *Dis Manibus* legimus. Est venustissimum exemplum Romae in vinea Codini adhuc extans: NE TANGITO | O MORTALIS | REVERERE | MANES DEOS; unde illa verba Tertulliani irridentia: « Quid omnino facitis ad honorandos deos, quod non etiam vestris mortuis conferatis? aedes proinde, aras proinde, idem habitus et insignia in statu, ut aetas, ut ars, ut negotium mortui fuit, ita Deus est. Quo differt ab epulo Iovis silicernium? a sympalo obba? ab aruspice pollinctor? nam et aruspex mortuis apparet » (*Apol.* c. XIII). Cf. LACTANTIUS, lib. II, c. IV; S. AUGUSTINUS, *De Civitate Dei*, lib. VIII, c. XXVI.

Tab. 142. Fornix floribus depictis ornatus. « Coem. Maius ».
(Ex WILPERT, *Le pitture delle cat. rom.* tab. 171).

nunc talem usum Ecclesia, hoc solum disciplinae ecclesiasticae mutationi tribuendum est, quae disciplina illis priscis temporibus multis de caussis, quas ignoramus, id tolerabat quod hodie non plane approbat.

Ceterum etiam in usu florum pro funeribus, apud primaeuos Christianos, aliquid erat ita proprium, ut veluti signum contradictionis in disputationibus paganos inter et Christianos factum sit.

Vitio enim Christianis vertebatur, quod mortuos suos non coronarent. Tertullianus, exaggerare solitus in omni quod defendendum aut impugnandum susciperet, ne in vita quidem coronari cuiuslibet Christiani caput licitum putabat. Notum est

quomodo hic auctor militem quemdam Legionis Augustae summis extulerit laudibus, qui, aliter atque sui commilitones, se, coronam manu gestantem non autem in capite, praesentavit ad recipiendum donativum.⁽¹⁾ Hoc circa annum 198 evenit, et valde probabile est, talem eventum (a militis commilitonibus ut intempestivum reprehensum), causam vexationum in Christianos milites Africanae provinciae fuisse.⁽²⁾ Ab enim anno 199, haec erga Christianos milites huius provinciae tolerandos initium et indulgentius agendi ratio, quam propter iamdudum tranquilli vivere potuerant, adhiberi desiit; Tertullianus vero hinc occasionem arripuit scribendi ad fideles in carceribus detentos opusculum cui titulus *Exhortatio ad Martyres*, illos Martyres designatos vocans ad similitudinem consulum Romanorum, qui designati dicebantur post electionem antequam munus adirent.⁽³⁾ Verum, ut Tertulliano satisfaceret, coronam aliter portare sufficebat: miles enim ille, inter commilitones (utique Christianos neque paucos) iuxta Tertullianum ideo solus Christianus apparuit, quod solus libero capite, corona in manu otiosa donativum receptum prodiret. Quin omne flagitium cessabat, si quis ex humero coronam pendentem habebat: « Erubescite, romani commilitones eius, iam non ab ipso iudicandi, sed ab aliquo Mithrae milite. Qui cum initiatur in

(1) Usuvenerat in Romano imperio, ut quoties novus quis imperator solium primum ascenderet, scilicet *natalis purpureae* recurreret, militibus largitiones fierent, quod *donativum* appellabatur, capite quidem lauro coronato recipiendum.

(2) Agitata etiam quaestio fuisse videtur inter Christianos milites de corona capite ferenda, ut patet ex Tertulliani verbis: « Exinde sententiae super illo, nescio an Christianorum, non enim aliae ethnicorum, ut de abrupto, et praecipiti, et mori cupido, qui de habitu interrogatus nomini negotium fecerit: solus scilicet fortis, inter tot fratres commilitones, solus christianus ... Mussitant denique, tam bonam et longam pacem periclitari ... At nunc quatenus et illud opponunt: Ubi autem prohibemur coronari? hanc magis localem substantiam causae praesentis adgrediar ... » (*De Corona*, I). Cf. ALLARD, *Histoire des persécutions*, vol. II, pp. 30 sqq.

(3) « Inter carnis alimenta, benedicti Martyres designati, quae vobis et domina mater Ecclesia de uberibus suis et singuli fratres de opibus suis propriis in carcerem subministrant ... » (*Ad Martyres*, I).

spelaeo, in castris vere tenebrarum, coronam interposito gladio sibi oblatam, quasi mimum martyrii, dehinc capiti suo accommodatam, monetur obvia manu capite depellere, et in humerum si forte transferre, dicens Mithram esse coronam suam. Atque exinde nunquam coronatur ». ⁽¹⁾

Tab. 143.

Verum, etiam exemplo militis neglecto, hoc pro certo habendum est, coronari vivos generatim pro actu idololatræ

(1) *De Corona*, c. XV, in fine. De hoc Tertulliani opusculo vario modo iudicarunt ac disseruere auctores, verius autem ceteris recentiores. Inutile haud est duo animadvertere, scilicet neque inauditam observantiam voluisse Tertullianum inducere aut imponere, neque haeretico iam aestuantem spiritu locutum Africanum doctorem fuisse. Nondum enim cum Montanistis damnatus fuerat, et quod propugnavit, etsi intempestivum, immo periculosum in illis adiunctis, ac prudenter vitandum, nihilominus fere generatim usu receptum erat, ut liquet ex eis quæ in textu sequuntur. Illud etiam libri sacri Sapientiae ab hoc more inducendo alienum fortasse non fuit: *Coronemus nos rosis antequam marcescant* etc.

tunc temporis aliquatenus esse habitum.⁽¹⁾ Dixi autem generatim, propterea quod, licet legamus in Cypriano: « Diaboli coronam ferre non potuit, coronae se Domini reservavit », haud dubium est, locum exceptionibus datum fuisse, ut ex monumentis eruitur. In vitro ex catacumbis extracto, quod P. Garrucci S. I. evulgavit,⁽²⁾ saeculo quarto adiudicato (Tab. 143), Christus duos coronans sponso apparet; cui monumento verba illa consonant S. I. Chrysostomi, morem plene saeculo quarto receptum innuentia: « Ideo coronae capitibus (sponsorum) imponuntur, symbolum victoriae, quod, antea invicti, sic ad thalamum accedant, quia non superati sunt a libidine. Quod si, a libidine captus, meretricibus sese dediderit, cur coronam capite gestat, cum superatus fuerit? »⁽³⁾

Iam ad mortuos quod pertinet quaestio brevis est, pene dixerim absoluta; nam mortuos coronare idem apud Romanos erat atque deos illos facere: « Coronae, ait Plinius, deorum honos erant, et larium publicorum, privatorumque, ac sepulcrorum, et manium ».⁽⁴⁾ Quod igitur Christiani a mortuis coronandis religionis causa se abstinuerint, id evidentissime patet ex illis verbis, quibus Minucius Felix Octavium ethnico Caecilio respondentem inducit: « Quis autem ille qui dubitat vernis indulgere nos floribus, cum capiamus nos rosam veris et lilium, et quidquid aliud in floribus blandi coloris et odoris est? His enim et sparsis utimur mollibus ad solutis, et sertis colla complectimur. Sane quod caput non coronamus ignoscite ».⁽⁵⁾ Non

(1) « Ipsae denique fores, ipsae hostiae et arae, ipsi ministri et sacerdotes eorum (scil. ethnicorum) coronantur » (TERTULL. *De corona milit.* c. X).

(2) GARRUCCI, *Vetri ornati di figure in oro trovati nei cimiteri dei Cristiani primitivi di Roma*, tab. XXIX, 1.

(3) *In I ad Tim.* homil. IX, 2.

(4) *Hist. nat.* lib. XXI, c. III.

(5) *Octavius*, ed. Lugd. Batav. 1672, pp. 346-348. Non possum mihi temperare quin verba P. Bonaveniae huc adscribam, quae optima possent huius brevis tractationis esse conclusio. « È molto arbitraria l'opinione di coloro, i quali fra le usanze dei primitivi Cristiani e di quelli del quarto, del quinto secolo e anche più verso noi, stimano vi siano state troppo

immorabor ultra hoc in argumento; legat qui amplius velit scire egregium P. Bonaveniae articulum *De usu florum*, apud *Civiltà cattolica* anni 1899, pag. 475; hoc unum tantum adiungam, scilicet saeculo exeunte quarto iam manifeste usum florum in funeribus piorum vituperationem subire. Ut rem exemplo illustrem, S. Ambrosius, in morte Valentiniani Imperatoris sibi carissimi, ita scripsit: « Non ego floribus tumulum eius aspergam, sed spiritum eius Christi odore perfundam.

forti differenze in punti delicati comé questo. Sfidiamo in tanta copia di monumenti per lo meno sino all'ottavo secolo, a trovare una sola pittura, una scoltura, un mosaico, un cimelio qualunque cristiano, in cui si vegga la corona dei fiori, o qualunque altra corona propriamente detta posta aderente al capo di alcun santo. Invece di fiori sciolti e liberi, di festoni o encarpi, di vasi a fiori, di serti, di maggiori ghirlande, di corone isolate, o messe in mano ad aurighi, a vittorie, a geni, e soprattutto in mano di santi che le presentano a Cristo o da lui le ricevono, è una dovizia indescrivibile. Possibile dunque che dove si sfoggia tanto in fiori e corone dipinte e scolpite nel misterioso silenzio dei sepolcri, niun uso si dovesse fare dei veri fiori e delle vere corone nelle esequie dei fedeli defunti? Non sappiamo persuadercene. Intendesi bene che le dimostrazioni di onore e di affetto verso i defunti furono sempre *magis vivorum solatia, quam subsidia mortuorum*, al dire di Agostino (ap. MIGNE, vol. XL, col. 591); ma si noti quel *magis*, il quale ci lascia intravedere che la cura del funerale, la condizione della sepoltura, le solennità dell'accompagnamento, i cerei, i fiori, i balsami (ora andati in disuso) furono altresì opera buona e meritoria: altrimenti non direbbe quivi lo stesso Agostino che a Dio *placent etiam talia pietatis officia*: poichè dinotano, che anche i corpi dei morti appartengono alla provvidenza e mirano ad affermare la fede nella risurrezione: *propter fidem resurrectionis adstruendam*.

« Così finisce il nostro breve studio, il quale sembra riuscire nel suo complesso a stabilire, che quei primitivi e ferventi Cristiani non doversero del tutto abborrire da un qualche uso di fiori nelle esequie dei loro defunti. Non vorremmo però che di qua si traesse una falsa conseguenza: dunque nelle esequie usiamo pure dei fiori a nostro talento. Niuna conseguenza sarebbe meno logica di questa, siccome illogico e stranissimo sarebbe che vescovi e sacerdoti dei nostri tempi di privato arbitrio improvvisamente uscissero all'altare ed agli altri santi ministeri in vesti sacre bensì ma alla foggia antica, non per altra ragione che l'averle vedute e studiate nei vetusti mosaici delle basiliche o nelle pitture delle catacombe. Trattasi di disciplina ecclesiastica » (loc. cit. in fine).

Spargant alii plenis lilia calathis, nobis lilium est Christus. Hoc reliquias eius sacrabo ».⁽¹⁾

ART. IV. — **Christianorum cadaverum et Martyrum depositio.**

Sicut in florum usu necessarium non est credere, Christianos imitatos esse paganos, ita alii sunt mores ritusque ambabus communes religionibus, quos ipsa natura dictavit, immo quos pagani a Dei populo mutuati sunt; unde adamussim hic valent illa S. Augustini: « Cum a daemonum misera societate sese animo separat, debet ab eis accipere Christianus ad iustum usum praedicandi Evangelii vestem quoque illorum, id est, hominum quidem instituta, sed tantum accommodata humanae societati, qua in hac vita carere non possumus, accipere, atque habere licuerit in usum convertenda Christianum ».⁽²⁾

In lue describenda, quae Aegyptum initio saeculi quarti vastavit, Eusebius nobilissima extollit laude magnitudinem eorum animi, qui curandis cadaveribus se devovebant: « Hi ergo, ait, sanctorum corpora saepius manibus ac gremio excipientes, oculos illos et ora claudentes; ... paulo post eadem officia ab aliis consequuti sunt ».⁽³⁾ Post clausos oculos, corpora lavabantur, qui mos innumeris potest exemplis comprobari ex actibus martyrum aliisque scriptis; idemque usus diu apud Christianos permansit, nam de eo et Gregorius Magnus⁽⁴⁾ et Gregorius Turonensis⁽⁵⁾ loquuntur. Enumerans Tertullianus varia a Christianis non minus atque ab ethnicis negotia exercita, et cadaverum lotionem festive lepideque nominat: « Non lavo sub noctem Saturnalibus, ne et noctem et diem perdam; attamen lavo et debita hora et salubri, quae mihi et calorem et sanguinem servant, rigere et pallere mortuus possum ».⁽⁶⁾

(1) *De obitu Valentiniani consolatio.*

(2) *De doctrina christ.* lib. II, c. 40.

(3) *Hist. Eccl.* lib. VII, c. 22.

(4) Homil. 39, *De sorore sua vita functa.*

(5) Lib. *De grat. confess.* c. 104.

(6) *Apol.* XLII. Etiam apud Iudaeos lotio cadaverum moris erat, unde vel ab apostolico aevo hic usus apud Christianos inductus est, ut Lucas Evangelista, qui Apostolorum gestorum historiam texuit, loquens de di-

Post lotionem unctio fiebat aromaticis oleis, balsamis, unguentis, quo nihil sane cum Iudaeis tum paganis usitatius fuit. Immo Graeci et Romani, cum non amplius corpora ungere possent imposita iam rogis, istos oleis perfundebant et odoribus.⁽¹⁾ Disertus esse possem, si huc testimonia conferre historica et probationes enunciatae rei vellem. Notare sufficiat, Romanas leges primum servilem uncturam, idest, ne servorum cadavera ungerentur, vetasse; deinde ne sumptuosa nimirum respersio fieret, neque myrrhata potio mortuo inderetur.⁽²⁾ Myrrhata autem potio, seu « myrrhina, ait Aringhius,⁽³⁾ potio quaedam fuisse putatur miro artis studio confecta et magno comparanda sumptu ».

Ad Christianos quod pertinet, etiam Tertullianus, in opere iam citato eodemque modo deridens ethnicos, est testis: « Thura plane non emimus: si Arabiae queruntur, sciant Sabaei pluris et carioris suas merces Christianis sepeliendis profligari quam diis fumigandis ».⁽⁴⁾ Maior igitur balsamorum copia in cadaveribus Christianorum perungendis adhibebatur quam in diis fumigandis. Omnes norunt, Christum ad sepulcrum alluisse dum Magdalena pedes eius unxit: *Mittens enim haec unguentum*

scipula Tabitha a mortuis excitata testatur: « Factum est autem, in diebus illis, ut infirmata moreretur. Quam cum lavissent, posuerunt eam in coenaculo » (*Act. IX, v. 37*).

(1) In Vergilianis carminibus de Miseni funere id canitur:

... congesta cremantur
Thurea dona, dapes, fuso crateris olivo.
(*Aeneid. 6, v. 225*).

Item Apuleius: « Iam miseri, inquit, illius membra omnia aromatis perspersa: iam os ipsius unguine et odore delibutum ». Et sic alii auctores passim.

(2) *XII Tab. leg. 8*.

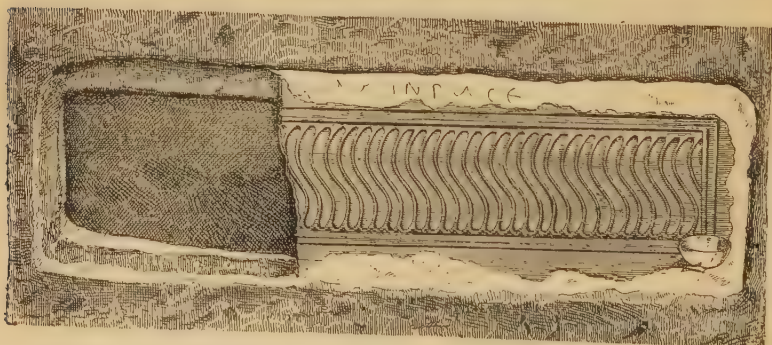
(3) *Roma subterranea*, t. II, lib. I, c. xxiii, n. 2: « Illud autem, ait ipso in loco egregius auctor, tantummodo inter quasque gentium nationes, quae eiusmodi ritu gaudebant, discrimen ponitur, quod Aegyptii exenterato corpore, et cerebro per nares extracto, condimenta intrinsecus reponebant. Iudaei vero unguenta ex aromatibus confecta cadaveri extrinsecus infundebant ».

(4) *Apolog. c. XLII*. Capitulum hoc atque plura sequentia magna cum utilitate recreationeque leguntur, quippe festiva forma conscripta, praecipuumque Christianos inter ac paganos mores discrimen producentia.

hoc in corpus meum ad sepeliendum me fecit.⁽¹⁾ Pariter unctiones illi mortuo factae sunt, ac pia mulieres eum perfundere iterum balsamis iam conditum in sepulcro intendebant.⁽²⁾ Omitto brevitatis causa quae de more Iudaico in Veteri Testamento leguntur. Saeculo autem quarto cum Christiani innumeri essent, magisque in diem multiplicarentur, unctio fere in desuetudinem ivit, et tantum paucis aspergebatur cadaver balsami stillis et myrrhae, ut Prudentius testatur:

Aspersaque myrrha, Sabaeo
Corpus medicamine servat.⁽³⁾

Ita ergo corpus pollinctum aut adpersum, linteis involutum, in loculo, vel arcosolio, vel etiam in sarcophago, sive fictili,

Tab. 144. Loculus cum vase et inscriptione in calce.
(Ex DE ROSSI, *Roma sotterranea*, t. III. tab. XXIV-XXV, n. 33).

sive marmoreo, aut denique in formis et sub pavimentis ambulacrorum deponeretur. Probabile est, ipsa vasa et ampullas, quas saepe in catacumbis saeculi quarti et quinti loculorum calci affixas videmus, huic aspergendi usui inservisse.⁽⁴⁾

(1) MATTH. 26; MARC. 14; IOANNES, 72.

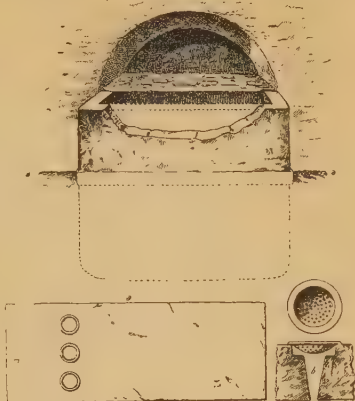
(2) « Cum transiisset sabbatum, Maria Magdalene, et Maria Iacobi, et Salome emerunt aromata, ut venientes ungerent Iesum » (MARC. 16).

(3) *Cathem.* hymn. X.

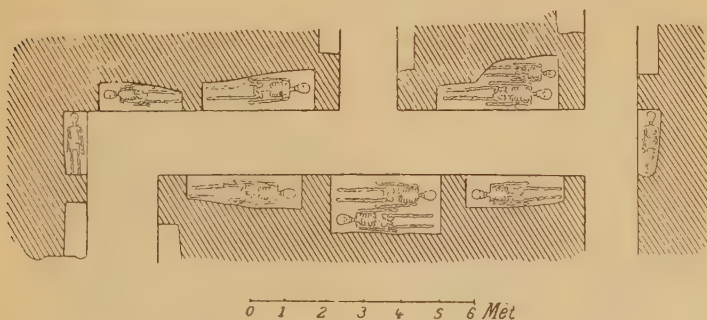
(4) Verum id non excludit, aliquas inter multas eiusmodi ampullas martyris sanguinem continuisse.

Tab. 145 exemplum sepulcri profert in quod poterat per quoddam foramen oleum vel balsamum infundi. Haud dubium in eiusmodi sepulcra perforata, quae alioquin raro inveniuntur, cadavera ita fuisse aromatibus condita ut vel minimum foetorem non exhalarent.

In tabula 146 videre licet quo situ cadavera in loculis deponerentur et componerentur: supina scilicet, nihil in manibus habentia, brachiis iuxta latera extensis. Iam illud Tertulliani citavi, de quadam « muliere vernacula, quae ad primum habitum orationis, manus a lateribus dimotas, in habitum supplicem conformavit, rursumque condita pace situi suo reddidit ».⁽¹⁾

Tab. 145. Arcosolium foraminibus instructum pro olei balsamique perfusionibus. « Catacumbae Syracusanae ». (Ex *Römische Quartalschrift*, an. 1894, t. VIII, p. 156).

Tab. 146. Cadaverum dispositio in loculis ex alto conspectis.

Cadavera insuper nunquam nuda sepeliebantur, sed involuta sindonibus, aliquando ita fasciis constricta, ut mos He-

(1) *De anima*, c. 29.

braeorum observaretur ad unguem. Sindonibus, quae ultimo destruuntur,tribuendum est si ossa non raro veluti maculata fumo igneque videantur. Martyrum autem corpora, saltem plerumque Phrygianis vestibus involvebantur. Refert Eusebius, corpus S. Marini martyris ab Asterio senatore pretiosis vestibus coopertum fuisse: « Asterius etiam, vir e senatorum romanorum numero... S. Marini martyris cadaver tollit, splendida et pretiosa veste obtegit, atque humeris impositum inde deportat, quod cum magnifico et sumptuoso linteo involvisset, decenti sepulcro condidit ».⁽¹⁾ Non pauca equidem testimonia eiusmodi citare mihi in promptu esset, sed brevitati studens, exempla duo tantum recentiora proferam. Saeculo elapso, in coemeterio S. Hermetis a P. Marchi reperiabatur corpus martyris S. Hyacinthi parvo clausum loculo, quia crematum fuerat aut supplicii causa, aut ne corpus a Christianis repeti posset. Itaque haec affirmat P. Marchi cum capsula in qua collecta fuerant ossa aperta fuit: « Cum capsulae observans instarem, alia lux oculos meos feriit, veluti reflexi radii in auratam superficiem incidentis. Erat reapse ibi aurum ».⁽²⁾ Hoc valde admiratus est egregius archaeo-

(1) *Lib. Hist.* VII, c. 14.

(2) *Monumenti delle arti cristiane primitive*, 1844, p. 266. Praestat quaedam verba subiicere duplicis documenti redacti in S. Hyacinthi corporis recognitione:

« 1° Copia d'istromento di relazione, rogato dal Monti, notaro dell'Eminentissimo Vicario, li 29 aprile 1845 ... »

« Due cose destarono la sorpresa del perito. Prima perchè li frammenti ossei in tutto o in parte li rinvenne assolutamente *carbonizzati*, lo che esprime che il santo corpo di cui il perito non ne sapeva il nome, fosse stato assoggettato all'energica e comburente azione del fuoco, perchè la caratteristica è talmente marcata da non potersi occultare: l'altra cosa fu che in parecchi degli indicati frammenti, tra la esterna lamina dell'osso e la umida terra che le ricopriva, vide un tessuto come di drappo con filamenti d'oro che conserva il suo fulgore: di qual sorte fosse il tessuto, se bambagino o serico ... » etc. (MARCHI, loc. cit. p. 267, in nota).

« 2° Copia d'istromento ... etc. Io sottoscritto ... etc. »

« Ciò che si trovò degno d'attenzione furono i molti filamenti d'oro solido che osservansi sulla terra, e in essa alcuni di questi filamenti vedonsi disposti nella doppia direzione dell'orditura della trama » (MARCHI, loc. cit. p. 268, in nota).

logus, ac reverti ad coemeterium voluisset ut terram sepulcri attentius examinaret. Armellini denique affirmat se, in quodam S. Agnetis coemeterii loculo, stamina aurea antiqui indumenti vidisse.⁽¹⁾

De sindonibus amplis candidisque innumeri item auctores mentionem faciunt; Prudentius eas commemorat hymno in exequiis defunctorum :

Candore nitentia claro
Praetendere lintea mos est.

Saeculo quarto, paullatim usus involvendi linteis cadavera in abusum cessit, atque inanis fastus locum religionis occupavit, illam submovens.⁽²⁾ Defunctorum indumenta divitibus nunquam satis erant pretiosa ac de tanta vanitate saepe questi sunt Patres.

Ut videtur, monilibus nunquam cadavera consulto orabantur; verum, ut etiam hodie fit, annulo, aliove diuturne gestato oculo non privabatur defunctus, sed cum eo sepeliebatur. Ipse ego huius rei testis sum, qui nullius vel minimi valoris obiecta eiusmodi cum ossibus inveni.

Tab. 147.

Tab. 148.

(1) MARIANO ARMELLINI, *Gli antichi cimiteri cristiani di Roma e d'Italia*, p. 6, sub finem.

(2) S. AUG. in Ps. 48.

Tab. 149.

Tab. 150.

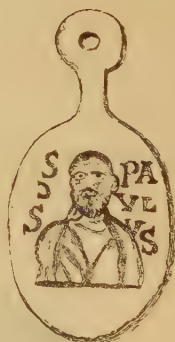
Tab. 151.

Tab. 152.

Tab. 153.

Tab. 154.

Tab. 155.

Tab. 156.

Tab. 157.

Tab. 158.

(Biblioteca Vaticana).

Tab. 147 aetas praecostantiniana. — Tabb. 148, 149, 150, 151 aetas constantiniana. — Tabb. 152, 153, 154 aetas postconstantiniana. — Tabb. 155, 156 saeculum quintum. — Tabb. 157, 158 saeculum sextum. Ad saeculum quintum quoque pertinet encolpium tab. 25 repraesentatum, pag. 181. (Ex *Bull. di arch. crist.*, an. 1869, tab. III, cf. pagg. 33-45).

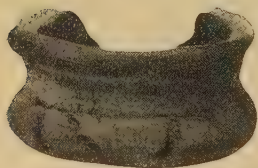
In sepulcris saeculi quinti non raro encolpia, ut Graeci aiunt, reperire licet; numismata, nimirum, cruces, reliquiarum capsellas quae e collo pendere possent. De encolpiis fusius erit tractandum; interim observationem quamdam lectoribus humanissimis subnotandam subiiciam, moris fuisse, scilicet, ut fideles etiam infimae sortis ad collum gestarent aureas atque argenteas aliquando cruces vel alia encolpia. Hinc perspicuum fit, non esse de episcopo sepulto cogitandum, si super cadaver, quinto vel sexto saeculo depositum, crux aurea inventa fuerit.⁽¹⁾

In tabulis 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158 varia eiusmodi encolpiorum exemplaria habes.

Parva supellex in sepulcris invenitur, eaque quam rarissime

(1) «L'anno 1863, nei sepolcri rinvenuti sotto il piano della basilica costantiniana di S. Lorenzo nell'agro Verano, ora magnificamente trasformata a cripta sepolcrale del papa Pio IX di sa. me. si rinvenne un cadavere tutto involto in tele ed imbalsamato e ricoperto di gesso: sul petto dello scheletro fu trovata una bella croce d'oro, cesellata ed ornata di incisioni parte in greche lettere parte in latine: da un lato era scritto in greco "Emmanuel" ed in latino "nobiscum Deus", dall'altro "Crux est vita mihi mors inimice tibi", il quale inimico è evidentemente il demonio» (ARMELLINI, *Gli antichi cimiteri cristiani di Roma e d'Italia*, p. 8). Cf. DE ROSSI, *Bullettino d'arch. crist.* 1863, pp. 31 sqq.

alicuius pretii, maioris autem in Orientalibus sepulcris. Plerumque sunt vasa vitrea aut fictilia eiusdem prorsus generis atque in Romanis sepulcris cernuntur. Romae, saeculo quarto, saepius fixa apparent in calce commissuras tabularum claudente extra sepulcra.

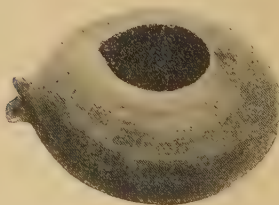
Tab. 159.

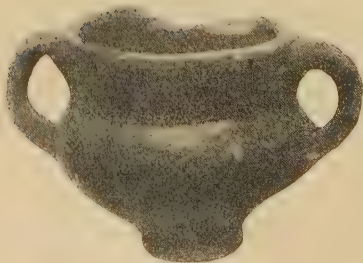
Tab. 160.

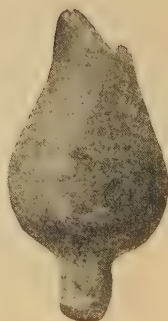
Tab. 161.

Tab. 162.

Tab. 163.

Tab. 164.

Notatu digna est similitudo inter funerariam supellectilem Christianam, atque ethnico-Palestinensem (Tab. 165).

Tab. 165. Vasa et urnae cinerariae in sepulcris ethnicis apud Tyrum inventae
(Ex *Revue biblique*, an. 1904, tab. VI).

Cum infantibus aliquando pueriles deliciae, pupae, tesserae, taxilli, tintinnabula aliaque id genus crepundia condebantur. Hinc

tamen frustra quis deduceret priscos fideles eadem superstitione fuisse infectos ac Aegyptii alique Orientales populi, qui ideo crepundia cum infantibus defunctis condebant, quia hos putabant adhuc illis post mortem gaudere posse.

Sed fiebat tunc temporis quod etiam hodie evenire videmus: defuncti enim corpus imaginem adhuc viventis praebet caris suis, et ab istis, quasi semetipsos fallere volentibus, veluti vivens consideratur; quod omnino naturale est homini, qui cordi potius quam menti in familiaribus affectibus morem gerit.

Nolo tamen priscos Christianos ab omni vel minima superstitione immunes fuisse affirmare; formulae enim quaedam adiurationum, amuleta, tesserae aliaque id genus in sepulcris inventis contrarium aliquatenus docent, idque praesertim in regionibus Orientalibus ubi praefata monumenta reperta sunt.⁽¹⁾ De magicis potionibus et libationibus loquuntur Patres, praecipue S. I. Chrysostomus,⁽²⁾ et scimus haereticos S. Augustinum calumniatos esse, quod philtum amatorium in pane eulogiarum occultasset;⁽³⁾ sed ista non pauca, quae nobis superstitiosa videntur, et revera nonnunquam superstitione, immo quadam daemoniaca pravitae haud carent, propter plebeculae ignorantiam necnon paganarum inconsiderata consuetudinum vel apud Christianos perseverantiam, excusanda sunt.

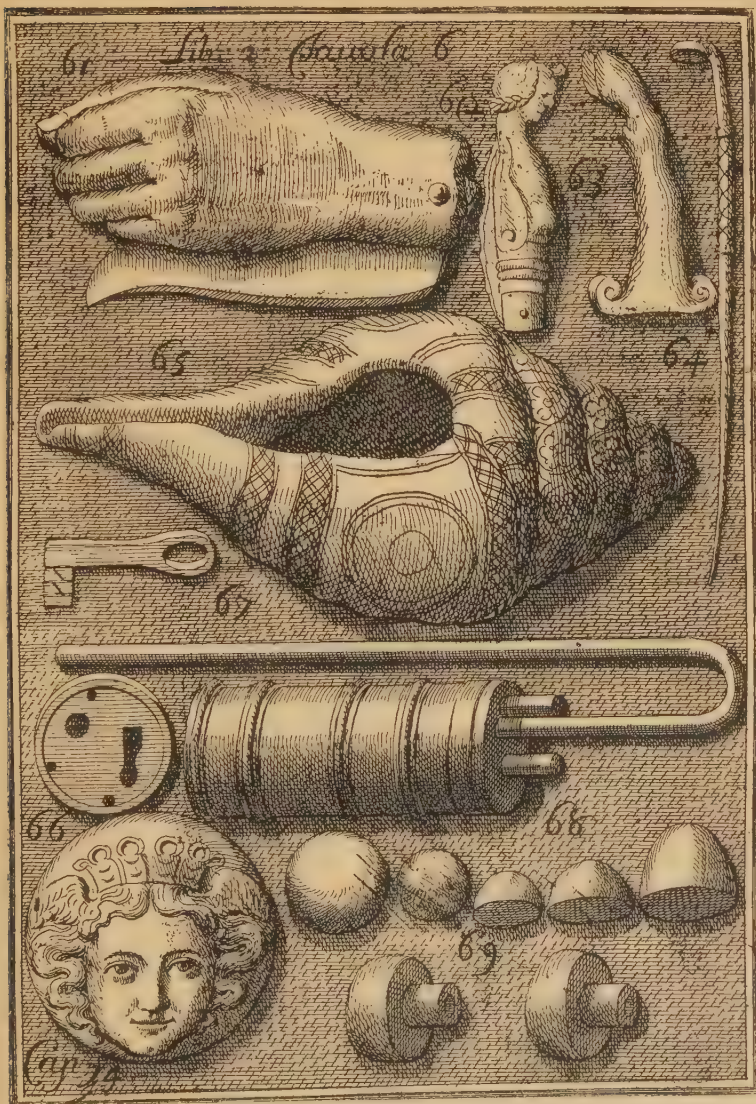
Contra quidem eiusmodi diabolicas versutias atroces poenas Christiani imperatores comminati sunt,⁽⁴⁾ et notabilis est quaedam imperatoris Leonis constitutio, in qua haec inter alia leguntur: « DE INCANTATORUM POENA Ego, vero promulgatam a veteribus legislatoribus legem considerans,

(1) Cf. MASPERO, *Nouvelle « tabella devotionis » découverte à Hadrumète*, pp. 101 sqq.; DELATTRE, *Revue archéologique*, 1888, t. XII, pp. 157 sqq.; HIRSCHFELD, *De incantamentis et devinctionibus amatoriiis apud Graecos Romanosque*, 1863; LECLERCQ, *Dict. d'arch. chrét. et de lit. art. Adjuration*.

(2) Homil. XXIX in *Ep. ad Roman.* Cf. S. Hieron. *Vita S. Hilarii*, c. XXI; *P. L.* t. XXIII, col. 39.

(3) S. AUGUSTINUS, *Contra Petilianum*, lib. III, c. xvi; *P. L.* t. XLIII, col. 357.

(4) *Cod. Theod.* lib. IX, tit. xvi, 3; *De maleficiis et mathematicis*; item tit. xxxviii, 6, 7; *Novell.* CXV, c. iv, 5.

Tab. 166. Crepundia in Christianis sepulcris infantum reperta.
(Ex ARINGHI, *Roma subterranea*).

quae modo quidem incantamentum malum rata id punit, modo vero illud admittit, quippe non ex utentis proposito malum

demonstratum, sed sua natura malitiam producens, ut sterquilinia malos odores, illis legislatoribus reprehensioni esse non dixerim, sed ne quis legem vituperet, quae vituperationem in se habet, eam ex legum fundo extirpandam puto . . . Sane, si quis omnino incantamentis usus deprehensus fuerit, sive curationem corporis valetudinis, sive depulsionem damni a frugibus praetendat, is apostatarum poenam subiens, supremum supplicium sustineat » .⁽¹⁾

Tab. 167. Lampades et vasa Bersabeae inventa. (Ex *Revue biblique*, an. 1904, pag. 88).

1. Statua fictilis — 2. Vas vitreum — 3. Cupreum instrumentum auratum
4. Vas vitreum — 5, 6, 7. Lampades fictiles — 8. Vas fictile.

Erat mos apud ethnicos populos Orientales aliquod idolum sive tutelarior divinitatis statua iuxta defunctos deponendi ut apud inferos eis faveret. Quid mirum si noviter ad Christi fidem conversi, praecipue rudes et ex servorum genere qui inter ethnicos degere debebant eisque servire, quid, inquam, mirum si nonnihil de priscis eiusmodi superstitionibus retinuerint?

(1) *Constitutiones*, LXV.

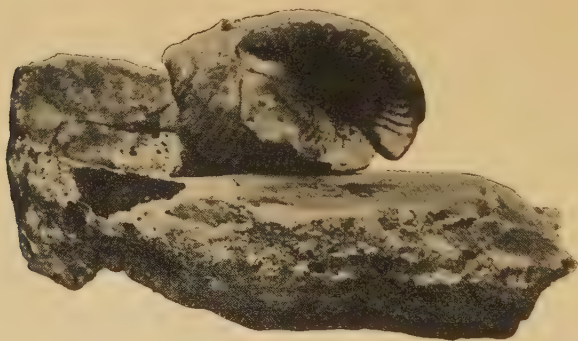
Tabula 167 res varias repraesentat in quodam Syriae sepulcro inventas quod Christianum perhibetur. Inter alia est dimidiatae deae matris statuæ imago (dimidiata, quia integra oculos castos offenderet) cum brachiis instar orantis expansis elevatisque. ⁽¹⁾

Praeter lampades et vasa de quibus redibit sermo, aliae res in calce sepulcrorum fixae reperiuntur quae duplici de causa videntur inesse: aut enim sunt veluti signacula et ornamenta, sicut conchae, annuli ossei, musivi operis taxilli, numismata et omnis generis frustula; aut aliquam habent cum defuncto congruentiam sive propter affectus eius dum viveret, sive propter eius post mortem statum.

Huiusmodi sunt praesertim cuppae quae ad funeraria convivia adhibitae sunt, aut ad alios ritus ut baptisma, matrimonium, etc., quorum occasione cuppae veluti dona offerebantur. Haec autem non raro ductas auro figuras repraesentant Iesu Christi vel Mariae, vel apostolorum, vel aliorum sanctorum, necnon aliquando ipsarum personarum viventium, in quarum honorem convivia instruebantur. Quo in argumento, cum iam verbum de eo fecerim loquens de agapis, non immorabor amplius. Unum tamen subiiciam, scilicet non esse a veritate alienum quaedam eiusmodi vasa, praesertim si Domini Salvatoris aut beatæ Virginis imaginem referant, liturgicis et augustissimis ritibus potuisse inservire. ⁽²⁾

(1) En quid de hac statua habet egregius R. Savignac apud *Revue biblique* anni 1904, p. 89: «Il faudra sans doute ne point perdre de vue que l'objet provient d'une nécropole apparemment chrétienne; que, d'autre part, il n'est pas rare de rencontrer en Syrie et Palestine des motifs d'une inspiration toute païenne ou d'un sensualisme réaliste jusqu'à en être repoussant employés dans la décoration des monuments chrétiens. Inutile d'étaler ici des références érudites relativement aux premières mosaïques chrétiennes, au mobilier funéraire, aux bas-reliefs chrétiens archaïques, où des nudités grossières, des poses risquées offusquent souvent les yeux délicats. Il a fallu longtemps à la pensée chrétienne pour pénétrer l'art antique, en transformer le caractère et en renouveler les procédés».

(2) Cf. BUONARROTI, *Osservazioni sopra alcuni frammenti di vasi antichi di vetro ornati di figure trovati nei cimiteri di Roma*, Firenze, 1716; GARRUCCI, *Vetri ornati di figure in oro*, Roma, 1858; *Bullettino di arch. crist. an.* 1868, pp. 1-5.

Tab. 168. Concha marina et petrarum fragmenta
in calce cuiusdam loculi fixa.

Tab. 169. Lampas testea et duo numismata
in calce cuiusdam loculi fixa.

Postremo praecipua officia quae tam pie praestabantur defunctis, his S. Ioannis Chrysostomi verbis continentur: « Exinde cum reddiderit puer animam, quemadmodum desiderant, iubent parentes officia adhibere: manus componunt, oculos claudunt, caput directe statuunt, pedes reducunt, lavant, sepulcro condigno, dignis funeribus, condunt ».(1)

(1) *Homilia in Iob.*

De elatione corporis satis erit, post ea quae iam commemoravi, dicere, plerumque noctu cadavera ad sepulcra deferri consuevisse, cum cereis, comitatu, psalmorum cantu recitationeque.⁽¹⁾ At, facile intelligitur haec a temporum et locorum adiunctis dependisse. Ad hoc autem vehicula adhibebantur binarum rotarum, carrucae sive birotae vocatae, aut etiam sandapilae (quas Itali *bare* dicunt); unde nomen « sandapilarii », eorum scilicet qui cadavera efferebant, et « lecticarii » a lectica, quae apud Christianos locum sandapilae, praesertim post pacem Ecclesiae, obtinuit. Scimus Constantinum, cum sedem Byzantinam instituisset, ecclesiae eius civitatis corpus nongentorum quadraginta lecticariorum sive decanorum designasse, qui eodem fere munere fungerentur atque nostris temporibus confraternitates. Postremo fossores, sive copiatæ, ii scilicet qui loculos parabant et corpora condebant, cadavere in sepulcro deposito, praecibusque peractis, calce, si ad cohibendos putores opus esset, cadaver cooperiebant, deinde loculum tabulis marmoreis vel testis⁽²⁾ claudebant, calce in commissuris inducta.

Apud ethnicos, Romae, cadavera plebeiorum pauperum, pro quibus nihil omnino solvi in funus poterat, vespillonibus (italice *becchini*) humanda relinquebantur. Verum hoc sepeliendi officium cum vilissimum omnium putaretur, qui illoungebantur despectui erant omnibus. Sic Suetonius, ut quam ignobiliter Domitiani cadaver fuisset sepultum exprimeret, ita scripsit: *Cadaver eius per vespillones deportatum*. Item de eodem imperatore Eutropius: *Funus eius, ait, cum ingenti dedecore per vespillones exportatum et ignobiliter sepultum*. Civilibusurbationibus Gracchorum tempore concitatis, scimus nobilium factionem, lata de popularibus victoria, praecepisse ut corpora Tiberii Gracchi eiusque amicorum in Tiberim proicerentur; illi vero qui mandatum complendum curaverat, aedili nempe Lucretio, ve-

(1) Noctu elatio cadaveris fiebat, paganorum superstitionis causa, qui pompam funebrem, sole lucente, urbem profanare putabant, idque lege cautum erat (*Cod. Theodos. IX, 27, 4*).

(2) Ea facultas parentum defuncti erat ut sepulcrum marmore aut tegulis clauderetur; item ut meliori loco sepulcrum effoderetur.

spillonis cognomen plebs, vituperationis caussa indidit, et exinde vocatus est iste *Lucretius Vespillo*. E contrario nobilissimum et misericordiae officium erat apud Christianos sepelire mortuos, neque, ut videbimus in secunda huius libri parte, parvi aut minoris habebantur fossores qui tanto perfungebantur officio.

Practer oblationem pro dormitione, praeter natales, vigiliae fiebant in coemeteriis ad martyrum sepulcra; sed istae, agapae et mos genuflectendi ante genua sacerdotum, fortasse ad exomologesim faciendam, occasionem praebuerunt paganis, turpissimas insimulationes in Christianos impingendi.⁽¹⁾ Non est cur tempus insumam ad has retundendas calumnias; certum est, nihilominus, per noctem potuisse in coemeteriis quaedam scelera committi; perinde ac vero in quibuscumque locis; occasione forsitan praesertim arrepta ex praesentia foeminarum ad vigiliis. Unde pro Hispania concilium Eliberinum (can. 38) haec tulit: «Placuit prohiberi, ne foeminae in coemeterio pervigilent: eo quod saepe, sub obtentu orationis, scelera latenter committant».⁽²⁾

ART. V. — De Martyrum reliquiis — Martyrum sepulcra — Ampullae cruentae — Martyres vindicati — Monumenta martyrum non authentica.

Quaestio implicata et perdifficilis, nec solummodo hodierno agitata tempore, ea est quae circa martyrum sepulcrorum re-

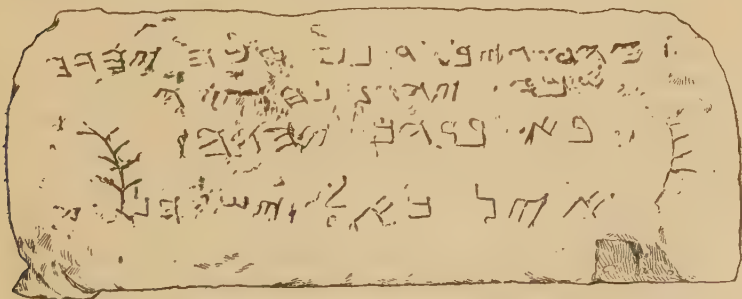
(1) MINUT. FELIX, *Octav.* t. III, *Bibl. PP.*

(2) Notandum tamen, Patres Eliberitanos de omnibus paullo iudicasse severius. Credere iuvat, cum nihil alioquin ex historia constet, persecutionum temporibus, veluti ecclesias catacumbas habitas fuisse, ideoque reverenter frequentatas. Idem fortasse dici non poterit de postconstantiniano aevo, ut aliquatenus innuere videntur calumniae a Manichaeis in Christianos impactae. Huic quaestioni lucem parvam eamque incertam afferunt verba S. Hieronymi: «Vigiliarum dies, et solemnes pernoctationes sic virguncula nostra celebret, ut ne transversum quidem unguem a matre discedat»; atque haec S. I. Chrysostomi explicitiora: «Virginibus interdici debere pompas funebres, et publica pervigilia, quoniam novit ingeniosissimus diabolus per bona opera suum virus disseminare» (HIERONYMUS, *Ep. VII ad Laetam*; S. I. CHRYSOST. lib. III, *De sacerdotio*. Cf. BARON. in *Not. ad Martyrolog. Rom.* die 5 ianuarii, et *Annales*, an. Chr. 51, n. 71). Nam agitur de iis quae omnino ad pudicitiam servandam necessario praecavenda sunt; de virginibus enim loquuntur Patres illi.

cognitionem versatur. Equidem non est mihi in animo quaestionem resolvere, sed tantum afferre diversas auctorum rationes diversaque argumenta, quibus unusquisque propriam tuetur sententiam. Sunt nihilominus quaedam indicia, olim ut criteria certissima habita, sed quae hodie ore uno omnes eruditi falsa declarant. Ab his igitur declarandis libet incipere; persequemur deinde indicia incerta, vel quae exceptiones admittant, et denique indicia indubia.

PALMA. Palma nequit indicium martyrii esse, quia, nedum apud christianos etiam apud ethnicos in usu erat, neque aliud nisi victoriam significat: *Palma*, ait Origenes, *victoriae signum est illius belli, quod inter se caro et spiritus gerunt*. Quapropter, licet aliquando ad martyris sepulcrum potuerit apponi, quia, ut ait Tertullianus, *vincimus cum occidimur*,⁽¹⁾ nihilominus per se prorsus insufficiens indicium palma evadit, et sicut in militum sepulcris vel aurigarum et gladiatorum describebatur, ita et in sepulcris Christianorum incidebatur ut signum spiritualis victoriae; quod hodieque apparet in superstitionibus catacumbarum loculis non paucis, ubi certissime martyres depositi non fuere.

Notamus denique, palmas et in Hebraicis epitaphiis inveniri veluti victoriae signa, ut in hoc exemplo, quod ad Macchabeorum aetatem, ut minimum, pertinet.

Tab. 170. (Ex *Revue bibl.* an. 1893, p. 114).

Dominus heros est in bello, Dominus est nomen eius. Domine, duxisti eum. Veni, benedicte a Domino. Nihil ut Deus Israël.⁽²⁾

(1) In Ioan. c. XXI.

(2) Versio P. Lagrange ap. *Revue biblique*, loc. cit. ad tabulam.

Ut patet, inscriptio haec Psalmi XXIV, octavum versiculum et varia Genesis loca redolet, et est canticum triumphale in morte herois a Deo ad victoriam ducti; scilicet in locum populi heros subrogatur.

Ad auctoritatem S. C. Rituum quod pertinet, notandum est ad eam provocatum fuisse, ut norma certa haberetur. Congregatio autem, die 10 aprilis, anno 1668, hoc dedit responsum: *Cum de notis disceptaretur ex quibus verae sanctorum martyrum reliquiae a falsis et dubiis dignosci possint: eadem Congregatio, re diligentius examinata, censuit palmam et vas illorum sanguine tinctum pro signis certissimis habenda esse.*⁽¹⁾

Maximum de palma ortum est dissidium, cui Benedictus XIV finem posuit eorum amplectens sententiam, qui palmam insufficiens et incertum martyrii indicium iudicarunt.⁽²⁾

MONOGRAMMA P . Hoc signum literis Graecis consistens X et P, significantibus ΧΡΙΣΤΟΣ , raro ante pacem Ecclesiae invenitur, neque ut merum signum Christiani, sicut hodie esset crux, sed plerumque tamquam quoddam inscriptionis elementum, in locum scilicet nominis Christi; quo in casu etiam sub aliis formis invenitur, ex gr.: *Augurine in Domino* et X (idest: *et in Iesu Christo*). Hinc liquet quantum erraverint, qui eiusmodi signum, quasi litteris latinis constaret, pro PAX CHRISTI aut PASSVS pro CHRISTO acceperunt, atque, ita intellectum, ut signum sepulcri martyris illud censuerunt.

Hoc ultimum occasionem porrigit loquendi de acclamatione epigraphica *in pace* vel *pax tecum*. Prior est posteriori antiquior, neque saeculum secundum videtur transire, estque veluti iterata prolatio salutationis qua, post resurrectionem, Christus

(1) *Decreta authent. S. C. Indulg.* etc. Romae, 1863. De hoc anni 1668 decreto vario modo iudicatum est. Mabillon et Papebrochius putarunt ita duo indicia cumulative praescribi, ut sola palma non sufficeret, sed cum vase cruento solummodo valorem haberet. Quod contra docuit Boldetti, sed in hoc non paucos adversarios eosque insignes habuit. Cf. PAPEBROCHUS, *Acta Sancti maii*, t. V, p. 223; MABILLON, *De cultu sanctorum ignotorum*, praef. et p. 12; FABRETTI, *Inscript. domest.* Romae, 1699, p. 555; MURATORI, *Antiq. med. aevi*, Mediolani, 1738-1742, t. V, pp. 33-35.

(2) BENED. XIV, *De servor. Dei beatificatione*, c. VIII, n. 26.

utebatur apparens discipulis, ut isti ab omni timore sibi temperarent.

Quod *pax tecum* plerumque optativa sit formula nemo negabit, unde generatim martyrem designare nequit; quod vero altera semper sit optativa formula negari debet. Haec enim formula in multis epitaphiis invenitur ubi verbum optativum deest neque subintelligi potest, ubi nempe aliud adest verbum, indicativum quod non solum statum in altera vita, sed exitum ex hac ad pacem vel in pace cum Deo significat. Exempla:

DORMIS IN PACE ⁽¹⁾

RECESSIT A SAECVLO INGRESSA IN PACE ⁽²⁾

LEA CVM PACE IACET ⁽³⁾

DIACONVS ISTE SEVERVS FECIT MANSIONEM IN PACE

QVIETAM ⁽⁴⁾

Egregius prof. Marucchi visus est affirmare, acclamationes *pax tecum* et *in pace* numquam aliter quam precem sive omen sonare. ⁽⁵⁾

Allata exempla me eximunt a re demonstranda, eo vel magis quod ab egregio archeologo illud affirmatum est ut acclamationes eiusmodi negarentur posse in sepulcris martyrum inveniri. In qua sententia multos consentientes certo habebit, sed non omnes. Equidem dicam, adhuc incertam esse rem, propterea quod, licet numquam una cum titulo martyris inveniuntur formulae illae, nihilominus leguntur ubi valde probabiliter martyres depositi sunt.

In cubiculo Callistiano, exempli gratia, quod *dei cinque Santi* (quinque sanctorum) vocant, acclamatio *in pace* quinquies conspicitur super capitibus figurarum orantium, quae defun-

(1) DE ROSSI, *Roma sott.* t. III, p. 285.

(2) DE ROSSI, *Roma sott.* t. I, p. 228.

(3) DE ROSSI, *Roma sott.* t. III, p. 111, tab. XVIII, 42.

(4) DE ROSSI, *Roma sott.* t. III, p. 46, tab. V, 3.

(5) *N. Bull. di arch. crist.* an. 1906, p. 295. Verum enim alibi in suis operibus egregius archaeologus aliter sentit.

ctorum animas repraesentant. ⁽¹⁾ Orantes autem inter arbores, flores et aves apparent, quae omnia paradisum innuunt, sicut in pictura S. Caeciliae et in aliis non paucis. Si igitur, ut veri simillimum est, ibi agitur de quinque martyribus, acclamatio *in pace* etiam sanctis conveniret, neque optativa solum esset; immo cum illo S. Scripturae congrueret, quod Ecclesia de martyribus canit: *Iustorum animae in manu Dei sunt, et non tanget illos tormentum mortis. Visi sunt oculis insipientium mori, illi autem sunt in pace.* ⁽²⁾

Vulgaris fuit opinio, arcosolia semper fuisse martyrum sepulcra, simul et altaria; qua in opinione duo sunt errores, alter historicus, alter archaeologicus. In *Libro pontificali* de pontifice Felice I legitur: *Hic constituit supra sepulcra martyrum missas celebrare.* ⁽³⁾ Textus hic quibusdam auctoribus visus est omnia quaecumque sepulcra mensa instructa veluti altaria et martyrum sepulcra exhibere; sed quia certum est et quoslibet fideles in eiusmodi sepulcra depositos fuisse, hinc efficitur, verba citata opinioni illi minime suffragari. Ceterum vita illius pontificis maioribus erroribus scatet, quam ut possit textus citatus accipi ut sonat. Patet enim, non a decreto Felicis I morem coeptum esse missae in sepulcris martyrum celebrandae, sed eum viguisse iam inde ab apostolicis temporibus, Felix I potius eum confirmasse et sanxisse dicendus est.

Idea martyrum sub altari sepultorum primum in Apocalypsi S. Iohannis habetur, eamque belle explicarunt Patres saeculi IV, inter quos eminet S. Maximus Taurinensis, cuius en verba praecipua: « Non immerito, velut consortio quodam, illic occisi est tumulus constitutus, ubi occisionis dominicae

(1) DE ROSSI, *Roma sott.* t. III, tabb. I, II, III; WILPERT, *Le Pitture delle cat. rom.* tab. 110.

(2) *Sapientia*, 3. Egregius Marucchi insistit in eo, quod numquam praefatae acclamationes leguntur una cum martyris titulo; sed hoc nullam fecisset difficultatem, cum perpaucae sint inscriptiones illo titulo munitae, et aliunde epitaphium redundans fuisset. Illud potius certum apparet, quaestionem solutam minime esse.

(3) MOMMSEN, *Gesta pont. Romanorum*, p. 37.

membra ponuntur; ut quos cum Christo unius passionis causa devinxerat, unius etiam loci religio copularet ». (1)

Praeterea certum est, *mensae* vocabulum, in epitaphiis sepulcralibus, ipsum indicare *lapidem qui sepulcro insternitur*, proindeque, ut ait I. B. De Rossi, non qualiscumque mensa vel altare portatile (*mensa Domini*) intelligi debet, sed ipsa mensa sepulcri. (2) Ita Donatistae, cum suos consecratores Circumcelliones, occisos in tumultis ab ipsis excitatis, tamquam martyres honorare voluissent, eorum sepulcra veluti *aras* seu *mentas dealbatas* composuere. (3)

Sunt qui putent, Felicem I amplius fecisse quam antiquum sancire morem; scilicet cum usus esset etiam supra fidelium sepulcra sacra facere, hoc privilegium ad martyrum mentas pontificem limitasse. Id profecto ut coniectura tantum licet affirmari; De Rossi autem conditiones Ecclesiae praesertim Romae mutatas secunda saeculi tertii parte notavit, ex quo necessitatem eruit sancienti quod prius iam in usum inductum erat. (4)

Quomodocumque sit, neque omnia arcosolia ante pacem Constantinianam fuerunt martyrum sepulcra, et post illam innumerabilia excisa sunt arcosolia, quin martyres deponi possent. Valde igitur distinguendum est. Fortasse quidem quoddam esset indicium, si in luna aut in parietibus arcosolii alia sepulcra excavata fuerint. Ita enim signum esse possent venerationis erga corpora in arcis deposita, cum sciamus, Christianos semper cupivisse locum sepulturae iuxta martyres, quod dicebatur *ante, retro, iuxta, ad sanctos*. Sed de hoc infra erit sermo.

Praeterea certissima extant testimonia Patrum quae non solum supra martyrum, verum etiam supra sacerdotum se-

(1) Sermo LXIII, de natali sanctorum, edit. Romana 1784, pp. 599 et 600.

(2) DU CANGE, *Gloss. med. latin.* v. *Mensa*. Cf. MARINI, *Arvali*, p. 588, et FABRETTI, *Inscript.* p. 584.

(3) OPTATUS, *De schism. Donat.* III, 4.

(4) *Roma sott.* t. III, pp. 489-492.

pulcra affirmant missae sacrificium saeculis IV et V celebratum fuisse: *Dignum est enim*, ait de seipso S. Ambrosius, *ut ibi requiescat Sacerdos ubi offerre consuevit*; ⁽¹⁾ et Paulinus Nolanus de sepulcro Clari, sanctissimae conversationis presbyteri, haec scripsit: *Sancta sub aeternis altaribus ossa quiescunt. Digna pio domus est altaria Casta tuum digne velant altaria corpus; Ut templum Christi contegat ara Dei.* ⁽²⁾

Minus vero incerta indicia sunt *mensae oleorum*, de quibus vide p. 235, Tab. 60 et seq. Tab. 177; vera enim esse possunt venerationis signa erga sepulcra, quibus appositae sunt, cum balsama sustinerent et olea, quae iuxta martyres exarsisse certo scimus; neque improbable est, veluti altaria olim inseruisse, sicut de mensa ad sepulcrum S. Cornelii eo quod illud esset clausum, ut I. B. De Rossi arbitratus est. Ceterum in splendidioribus sepulcris mensa eiusmodi fere semper invenitur; ista autem martyrum fuisse plerumque sepulcra nemo negabit.

VAS vel AMPULLA CRUENTA estne martyrii signum? En vere signum contradictionis archaeologis simul et theologis catholicis. Circa hoc enim argumentum dissertationum congeries est coacervata, et tamen longe est ut quaestio soluta dici possit. Meo quidem iudicio, cum non est absolute ampulla pro martyrii signo accipienda, tum vero, si reapse sanguinem continuerit, nequit a numero criteriorum certorum excludi. Itaque quaestio mihi hoc modo videtur exponenda:

1. Fuitne usus, apud primaevos Christianos, sepulcro martyris eius sanguinem adponere, quasi testem martyrii?

2. Estne etiamnum possibile experiri, utrum in ampullis martyrum sanguis adsit an alia materia?

3. Quid de decretis S. C. Rituum?

4. Quid de diversis sententiis auctorum?

Primum quaesitum dividi potest in duas partes, nimirum an Christiani soliti essent, sanguinem martyrum colligere, et quod illum in phialis asservaverint ad ipsorum martyrum se-

(1) S. AMBROSIUS, *Epist.* XXII, 15.

(2) S. PAULINI NOLAN. *Epist.* XXXII, al. XII.

pulcra. Prima pars historice certissima est, in Passione enim S. Vincentii legimus: *Videres circumstantium frequentiam sancti vestigia certatim deosculando prolambere, vulnera totius laceri corporis pia curiositate palpare, SANGUINEM LINTEIS EXCIPERE, SACRA VENERATIONE POSTERIS PROFUTURUM.* (1)

Quod hic textus affirmat prorsus naturale est; immo hodieque idem quodammodo videmus evenire, cum praesumpti quidam martyres ex socialistarum anarchicorumque genere, quos potius turbatores dixeris publici ordinis, militum plumbo vulnerati cadunt in media via; sanguis enim eorum orariis a comitibus relligiose nonnunquam excipitur.

Passionem illam cognoscere debuit Prudentius, cum hos versus scriberet:

Coire toto ex oppido
Turbam fidelem videres,
Mollire praefultum torum,
Siccare cruda vulnera.

Ille ungularum duplices
Sulcos pererrat osculis;
Hic purpurantem corporis
Gaudet cruorem lambere.

Plerique vestem linteam
Stillante tingunt sanguine,
Tutamen ut sacrum suis
Domi reservent posteris. (2)

Ex quibus textibus, si certo colligitur fideles sanguinem collegisse domique servasse, non excluditur tamen quod pars sanguinis ad sepulcrum adposita fuerit. Quod ceterum de sanguine etiam de membris factum est, ut in Passione S. Fructuosi legitur, (3) idemque de sanguine Cypriani.

Secunda quaesiti pars non minus est certa, sed minime ille generalis videtur fuisse usus, ut sanguis in phialis asservaretur ad sepulcra. Loquens S. Ambrosius de inventione corporum Ss. Vitalis et Agricolae, haec habet: *Nos legimus mar-*

(1) RUINART, *Acta sincera*, Amstelodami, 1713, p. 731.

(2) *Peristephanon*, hymn. V, verss. 333 sqq.

(3) RUINART, loc. cit. Parisiis, 1689, p. 223.

tyris clavos et multos quidem . . . COLLIGIMUS SANGUINEM TRIUMPHALEM et crucis lignum;⁽¹⁾ et de Ss. Gervasio, Protasio et Nazario: *Ossa omnia integra, sanguinis plurimum.*⁽²⁾ In quo non licet intelligere quasi sanguis ille esset sparsus vel effusus e vulneribus post corporum depositionem, sed collectus in vase clauso, ut adhuc post multos annos dici posset *plurimum sanguinis, sanguis triumphalis*. Effusus enim sanguis una cum corpore corruptus fuisset, et in vaporem solutus, aut spongiosa rupe absorptus esset, neque aliud nisi maculae remansisset.

Huic sententiae vero ex parte ab aliquibus repugnabitur; nam si de Ss. Gervasio, Protasio et Nazario res extra dubitationem posita est, propter haud ambiguum S. Gaudentii testimonium mox citandum, evidens tamen non apparet in primo exemplo, cum ex Prudentii citatis verbis sciamus, sanguinem collectum fuisse ut domi servaretur. Respondeo unum alterum non excludere, quod et alioquin certissimis testimoniis probatur. In recognitione corporis S. Caeciliae legimus una cum corpore *linteamina cum quibus sacratissimus sanguis abstersus est de plagis, in quibus spiculator trina percussione crudeliter se gesserat, ad pedes beatissimae virginis revoluta, plenaque cruore inventa fuisse, idque seculo ineunte ix;*⁽³⁾ quod Actuum narrationi ad unguem respondet, legimus enim: *cuius sanguinem omnes bibulis linteaminibus populi, qui per eam crediderant, extergebant.*⁽⁴⁾

Sed est textus S. Gaudentii Brixienensis, qui quaestionem conficit, et expressis verbis affirmat, in sepulcro Ss. Gervasii, Protasii et Nazarii, sanguinem gypso collectum se invenisse: *Post ipsos habemus Gervasium, Protasium atque Nazarium beatissimos martyres . . . quorum sanguinem tenemus gypso collectum, nihil amplius requirentes; tenemus enim sanguinem, qui testis est passionis*⁽⁵⁾.

(1) *Exhort. ad virgines*, c. II, ap. P. L. t. XVI, col. 354.

(2) S. AMBROS. *Epist.* XXII, II, ap. P. L. t. XVI, col. 1063.

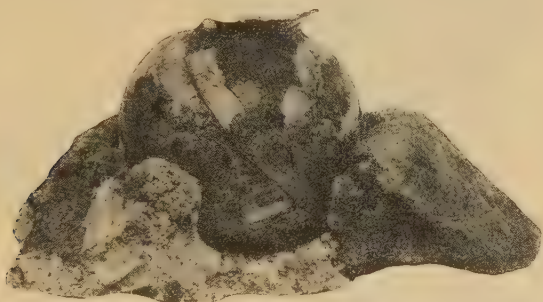
(3) PASCHAL. PAPA I, *De inventione reliquiarum S. Caeciliae*, epist. II, ap. MANSI, *Conc. ampliss. coll.* t. XIV, col. 374.

(4) *Passio S. Caeciliae* ap. RUINART.

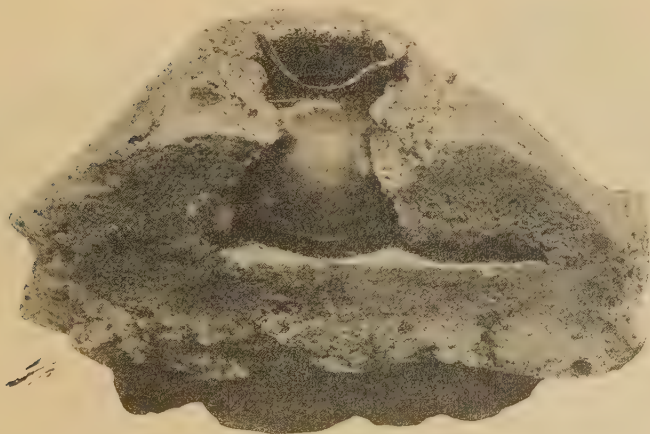
(5) S. GAUDENTIUS, *Serm.* XVII, ap. P. L. t. XX, col. 963.

Testimonia eiusmodi plurima sunt, sed omnia affirmant sanguinem in sepulcris inventum fuisse. Sic in S. Marciani corporis inventione hoc narratur: *Invenerunt vas vitreum eius sanguine plenum, necnon et spongiam, qua beatus Secundus (martyr inclutus) eius sanguinem collegit, et iuxta corpus collocavit.* ⁽¹⁾

Ex quibus omnibus illud certissime concluditur: priscos Christianos solitos esse sanguinem martyrum linteis et spongiis excipere, non solum ut domi tutamen posteris asservaretur, sed etiam ut cum martyris corpore deponeretur, aliquando etiam in vase conclusus.

Tab. 171.

Tab. 172. Vasa vitrea ad sepulcra apposita reperta.

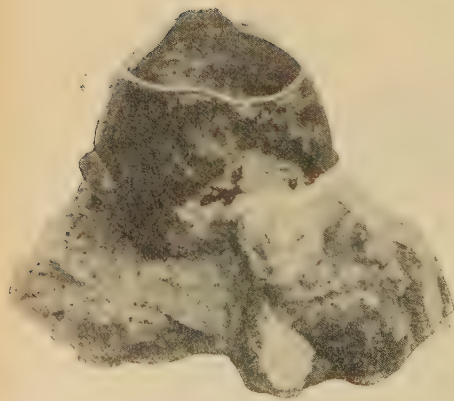
(1) *Acta Sanct. mart.* t. I, p. 422.

Hoc veluti firmissime posito, quaeri potest: utrum omnia vasa in sepulcris inventa sanguinem martyrum continuerint, nullum vero cruorem adservaverint vasa extra sepulcrum adposita?

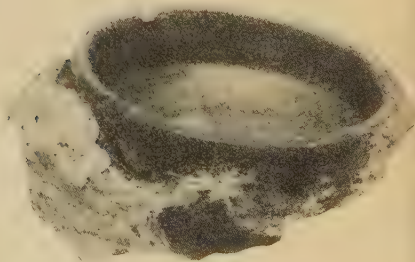
Neque primum neque alterum dici debet; nam non desunt exempla in quibus non quidem sanguis, sed alia prorsus ma-

Tab. 173.

Tab. 174.

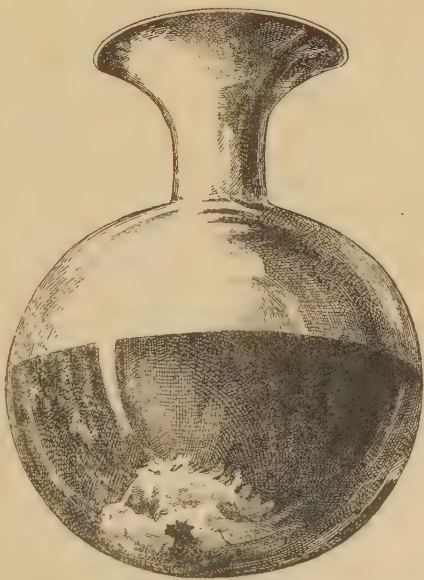
Tab. 175.

Vasa fictilia ad sepulcra apposita reperta.

teria in ampullis continebatur: cuius rei ipse testis sum, qui non paucas eiusmodi phialas in coemeterio S. Callisti inveni.

Immo hoc et in sepulcris ethnicis et Hebraicis inventum est, et egomet aliunde vasa fictilia et vitrea in sepulcris catacubarum inveni quae nihil unquam continuisse aut omnino vacua deposita fuisse videntur. Deinde, etsi nullum historicum testimonium habeatur quod ampulla cruenta extra sepulcrum adposita fuerit, tamen rei possibilitatem negare nequimus, idque clarius patebit ex iis quae sequentur.

Veniamus nunc ad secundum quaesitum. Potestne post tam longum saeculorum cursum sanguis inveniri aut eius prima elementa? Sunt qui negant, et qui affirmant: sunt denique qui distinguunt secundum conditiones loci, naturam rupium, maiorem minoremve altitudinem a soli superficie, naturam vasis, clausuram eius. Istis adstipulamur libenter. Positis igitur certis quibusdam conditionibus, non frustra ampulla, quae sanguinem videtur continere, experimento fit obnoxia; quod reapse perfectum est anno 1877 a Michaële Steph. De-Rossi, cuius analysis, circa liquorem qui in ampulla quadam continebatur, haec est summa et conclusio: « Analysis promissis respondit, et quidem ita adamussim, ut numquam antea factum est. Cum enim ex examine chimico una cum corporis animalis essentialibus elementis etiam ferrum patuerit in liquore (ampullae), ideo et sanguinis praesentia affirmatur, et omnis alia organismi animalis pars excluditur. Natura deinde animalis liquoris revelata etiam est analysi microscopica; unde in ampulla anno 1872 in coemeterio

Tab. 176. (Ex DE ROSSI, *Roma sott.* t. III).

inventa, quod S. Saturnini appellatur, et ubi iam ter sanguis liquidus repertus est, scientificè hodie fas est affirmare: sanguinem revera inesse». ⁽¹⁾ (Tab. 176).

(1) *Roma sott.* t. III, appendice, p. 717. Praestat integre processum analysis describere.

« Analisi chimica.

« 1. L'ampolla, della quale ho dato il disegno alla grandezza naturale, è di vetro alquanto verdastro, perfettamente diafano e integerrimo; tranne leggera ossidazione nella parte inferiore dove posava. Il liquido, che ne riempie i due terzi della capacità, è rosso nerastro assai acquoso. Ha l'apparenza di sangue decomposto e assai diluito in molta acqua; lasciato lungamente in riposo vedesi formare nel fondo un deposito grumoso, che ha tutti i caratteri esterni del sangue.

« 2. Evaporato il liquido della quantità di un'oncia ridotta a secchezza, cioè a pellicola solida lucente, quella pellicola esposta al calore rosso nel tubo di platino ha dato vapori ammoniacali con odore sensibilissimo di materia animale.

« 3. La medesima operazione ripetutasi molte volte sopra altre quantità varie ed anche minime di liquido preso talora alla superficie, talora nel mezzo, talora al fondo del medesimo, ha sempre manifestato in grande abbondanza i suddetti vapori. Questa diligenza si è adoperata per assicurarsi, che i suddetti vapori non potessero provenire dalla materia delle mosche cadute nel liquido, il quale poi essendo assai diluito con la molta acqua introdottavi, allorchè era analizzato in minima quantità, non avrebbe potuto svolgere tanta quantità di quei vapori, se la materia animale non fosse stata il principale costituente della materia rossa disciolta nell'acqua.

« 4. Al residuo della materia, di cui si è parlato nel n. 2, si è aggiunta qualche goccia di acido nitrico e se n'è ottenuto il completo incenerimento, osservandosi nel tempo istesso lo svolgersi di vapori rutilanti. La cenere poi ripresa con acqua distillata acidulata per acido cloroidrico, ha dato un liquido, il quale coll'aggiunta del solfocianuro di potassio si è colorito in rosso sangue, come avviene nelle soluzioni dei sali di perossido di ferro.

« 5. L'aspetto della reazione ottenuta in proporzione della quantità di liquido analizzata è perfettamente consentanea alla quantità del ferro, che dovrebbe manifestarsi in una uguale quantità di sangue.

« 6. Da questi dati chimici risulta essere stato trattato un liquido positivamente animale, che per l'aspetto fisico e per la quantità di ferro in esso contenuta si rivela chiaramente per sangue.

« Analisi microscopica.

« 1. Ricercato se vi fosse traccia dei globuli sanguigni, si è verificato

Triplex illa sanguinis liquidi inventio cui auctor innuit, his Marangoni verbis commemoratur: « In inferiori parte coemeterii S. Saturnini reperimus loculum testaceis tabulis clausum, ac vasculo vitreo sanguine resperso foris obsignatum, quo reserato ad pedes martyris inventa fuit ampulla vitrea figurae sphaericae, ultra medietatem sanguine adhuc liquido plena, ita ut pars sanguinis rubicunda in ima parte iaceret, aquea vero sive serosa superemineret: unde, agitata ampulla, utraque pars ita misceretur, ut totus sanguis appareret, ac deinceps quiescente motu iterum serum album a rubro sanguine separaretur. Collum vero atque orificium ampullae stillicidiis sanguineis undique respersa apparebant, eratque tophaceo parvo saxo, et eo sanguine resperso, obturatum ». ⁽¹⁾

Item: « In coemeterio S. Saturnini die 29 novembris a. 1742 reperi in parte superiori ampullam vitream sanguine liquido fere plenam, cuius pars superior est serum, in fundo autem croceus liquor. Erat apposita in medio quattuor loculorum, in quorum uno aderant tria corpora martyrum. Collum est vivo sanguine undique respersum ». ⁽²⁾

che il grado di decomposizione cui era giunto il liquido, non poteva permettere di discernere le tracce dei medesimi.

« 2. Si è però notato esservi gruppi di piccolissime forme cristalline prismatiche, delle quali non si potè determinare il sistema cristallino per la natura del liquido, il quale perciò si rivela di natura colloide.

« 3. Si è osservata la presenza di sporule di diverse forme e qualche lieve brandello di insetti disfatti e che non possono provenire dalle mosche cadute; mentre queste si sarebbero disfatte consumandosi per mezzo di organismi parassiti, e tenendo a calcolo le condizioni favorevoli ad una pronta e completa decomposizione dei loro resti avvenuta entro tanta quantità di acqua.

« 4. Si è veduto esservi numerosi piccoli peli completi e striati longitudinalmente del tutto simili ad altri numerosi, che si videro ancora piantati sopra i resti di epidermide di insetti; i quali molto probabilmente debbono essere i resti di quei vermi o delle loro crisalidi che vissero nella putrefazione delle sostanze animali.

« 5. Si osservò sulle pareti della fiala una crosticella d'apparenza sanguigna, nella quale si vedevano impigliati taluni filamenti di materia tessile » (loc. cit. pp. 715-716).

(1) MARANGONI, *Acta S. Victorini*, p. 66.

(2) DANZETTA, ap. cod. Vat. 8324, e *schedis autographis Marangonii*.

Idem testantur pluries se vidisse Bosius, Aringhi, Landucci, Boldetti et alii.

Ex his quae hucusque edisserui liquido patet, quam prudens consilium S. C. Rituum fuerit, in decreto anno 1863 emanato, quo huic quaestioni: *An phialae vitreae, aut figulinae sanguine tinctae quae ad loculos sepulcrorum in sacris coemeteriis vel extra ipsos reperiuntur, censeri debeant martyrii signum?* respondebat: *Affirmative*. Quo autem sensu decretum eiusmodi sit accipiendum, egregius Archangelus Scognamiglio, qui tunc temporis custos erat Ss. Reliquiarum, nobis aperit, dicens, illud non respicere vasa et phialas, quae ad sepulcra coemeteriorum reperiuntur indiscriminatim omnes; sed eas tantum, in quibus vere sanguis vel praesentia sanguinis vestigia reperiuntur; affirmat insuper praxim esse receptam apud custodes Ss. Reliquiarum, *martyrum corpora non ea censere, ad quorum sepulcra vas vel ampulla quaecumque invenitur; sed ea tantum, quae vas vel ampullam habeant cruentam.*⁽¹⁾

Igitur S. C. Rituum perfecte habuit perspectum, quod experientia constat, nimirum, quod sanguis aliquando, non solum balsama aliaque, depositus est tum intus tum foris sepulcrum, ideoque caute procedendum in sepulcrorum martyrum recognitione; praeterea formula ipsa decreti, ut recte notat I. B. De Rossi, normam reproducit iam a Patribus saeculi iv formulatam: *Tenemus sanguinem, qui testis est passionis, nihil amplius requireres*, quibus verbis nihil non hypotheticum opponi potest.⁽²⁾

Auctores qui hanc quaestionem tractarunt saeculo elapso, cum inficiari amplius nequirent revera sanguinem aliquando in phialis coemeterialibus inveniri, in diversas ierunt sententias, quarum praecipuas pretium est operae huc adducere. Atque inprimis illud vitare debemus ne tamquam possibile admittatur omnes ampullas coemeteriales potuisse sanguinem continere, qui error in futilissimas quaestiones de numero ampullarum

(1) *De phiala cruenta*, p. 76.

(2) « Alle quali (parole) non veggo che la scienza archeologica possa seriamente opporre od alcun fatto certo contrario o alcuna teoria positiva e non ipotetica » (DE ROSSI, *Roma sott.* t. III, p. 618).

in Romanis coemeteriis invento earumque notis chronologicis cum numero Romanorum martyrum conferendo nos traheret, et aliunde recentes in coemeteriis Ss. Marci et Marcelliani et Commodillae fossiones melius in lucem posuere quod iam plerisque persuasum erat, maximum nempe ampullarum eiusmodi numerum in regionibus postconstantinianis inveniri. Idem de authenticæ quaestione circa corpora iam extracta; scimus enim quæ fuerint in his extrationibus criteria saeculo xvi adhibita, non est igitur cur repetamus quod in catholicorum ore locus communis (*banalità*) recte vocaretur; in ore autem hæreticorum fit maligna insinuatio, non quidem contra hunc vel illum reliquiarum custodem qui amplius nequit respondere, sed contra institutum ipsum Ecclesiæ, cuius quanta fuerit hac in re cautela omnes, incorrupte indicantes, perspectum habent.

Sunt igitur tres diversæ sententiæ a F. X. Kraus,⁽¹⁾ P. De Buck⁽²⁾ et Edmundo Le Blant,⁽³⁾ viris eruditissimis, propositæ quasi quaestionem soluturæ; sed longe abest ut quaestio soluta dicatur. Kraus putat ampullas cruentas ideo appositas fuisse, ut essent veluti indicium eorum martyrum qui vindicati non fuerant, vindictio autem illius temporis nostræ *canonizationi* respondebat, atque per eam tantum poterat nomen *martyris*, aut sigla illi æquivalens, sepulcro apponi.

Sententia hæc, iam a Ch. Trochon Oratorii presbytero confutata⁽⁴⁾, merito simplex hypothesis et pura mentis fictio nuper ab H. Leclercq appellata est;⁽⁵⁾ sed ea multo infirmior mihi videtur P. De Buck sententia, iuxta quam non quidem martyrum sanguinem sed vinum sacrificii Dominici et panem obla-

(1) *Die Blutampullen der Römischen Katakomben*, von F.-X. KRAUS, Frankfurt, 1868.

(2) *De phialis rubricatis quibus martyrum romanorum sepulcra dignosci dicuntur*, Bruxellis, 1855. Huius opellæ viginti tantum exemplaria edita sunt.

(3) *La question du vase de sang*, Paris, 1858.

(4) *Une théorie allemande sur la signification de la fiole de sang* ap. *Revue des questions historiques*, 1869, pp. 220-226.

(5) *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, art. *Ampoule* (de sang), vol. I, col. 1756.

tionis idest species ipsas eucharisticas phialae continuissent. Monumenta enim et facta quae afferuntur praterquam incerta, etiam plerumque tardiora sunt quam ut possint de usu saeculi III et IV testari. Ceterum cum sanguis non solum intus, sed etiam extra sepulcrum inventus sit, De Buck sententia cum negat quod negare non licet, tum vero affirmat quod non nisi per abusum, tarde rarissimeque factum est.⁽¹⁾

(1) En quid de hac sententia I. B. De Rossi scripsit in III tomo *Romae subterraneae*, pp. 499-500: « Il sacrificio offerto ad *sepulcrum* per i defonti ha dato origine a una strana opinione o ipotesi, che merita poche parole d'esame e di confutazione. Nei vasi di varie forme e di classi diverse murati all'esterno dei loculi o degli arcosolii nei sotterranei cimiteri taluni hanno immaginato, che fosse contenuto il vino consecrato; residuo dell'*oblatio pro dormitione*, compiuta nell'atto di seppellire il defonto. L'ipotesi è priva di qualsivoglia fondamento, anzi inammissibile. L'abuso, riprovato da alcuni concilii dell'Africa e delle Gallie, di dare l'eucaristia ai defonti (BINGHAM, *Orig. et antiq. christ.* XV, 4, 19, t. VI, pp. 424-425; SELVAGI, *Antiq. christ.* 2ª edit. t. III, p. 319) nulla potrebbe avere di comune con codesti pretesi vasi eucaristici. Quell'abuso cominciò quando il seppellire nei nostri sotterranei cimiteri veniva cessando. Nei canoni dei predetti concilii si parla dell'eucaristia sotto la specie del pane data ai defonti e sepolta con essi. Vasi recipienti di liquidi, murati all'esterno delle tombe ed all'aperto, niuna attinenza possono avere con quel rito abusivo e proibito. Finalmente in quei vasi, quasi tutti vitrei e perciò fragilissimi, aperti ed esposti ad ogni danno, chi mai avrebbe osato infondere parte del calice sacrosanto, o come mai sarebbe statà le cento e cento volte tollerata in Roma siffatta temerità ed irriverenza; mentre positivamente sappiamo da Tertulliano e da Origene per i primi secoli, dai Padri del IV e del V per i posteriori, con quanto *ansio timore*, con quanta *cautela e venerazione* i fedeli curavano, che non una goccia cadesse dal calice, *ne parum quid decidat, ne consecrati muneris aliquid dilabatur*; reputandosi essi, in tale caso di negligenza, rei di assai grave colpa? Laonde non solo gratuita, ma inammissibile ed assurda è la discussa ipotesi. Che se per avventura si potesse ravvisare sedimento di vino in alcuno dei vasi cimiteriali (ciò che io non credo, nè forse è dopo tanti secoli chimicamente possibile); siffatto sedimento non altro sarebbe, che residuo ed indizio della riprovevole ed a poco a poco abolita pratica di quei rozzi Cristiani, i quali nel secolo quarto volgente al quinto credevano fare onore ai martiri e ai defonti spargendo vino sulle loro tombe (*perfusis mero sepulcris*). come nel seguito ... » etc. Cf. TERTULL. *De corona*, c. 3; ORIGEN. *Hom. XIII in Exod.*

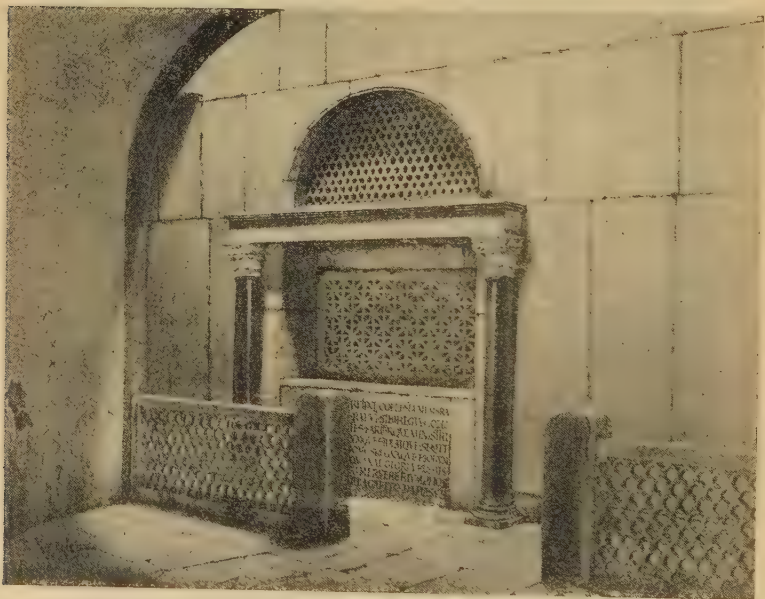
Edmundo Le Blant sententia novum praesentia solennem
portigere quaestiois, nempe admittit praesentiam sanguinis

Tab. 177. Sepulcrum PP. S. Cornelii mensa oleorum praeditum.
(Ex DE ROSSI, *Roma sott.* t. I).

in aliquibus ampullis, et quidem martyris. non autem illius,
cuius sepulchro ampulla apposita est, qui e contrario martyr esse
nequit. Scilicet cum, post pacem Ecclesiae, fideles omni uite-

rentur ope ut sibi apud corpora sanctorum locus pateret sepulturae, cumque non omnes tantum privilegium obtinere possent, sanguine vel aliis martyrum relliquiis munierunt sepulcra. Verum huic opinationi aperte contradicit S. Gaudentii textus citatus: *Tenemus sanguinem qui testis est passionis, nihil aliud requirentes*; et insuper quae ad illam corroborandam afferuntur

Tab. 178. Sepulcrum Ss. Felicissimi et Agapyti carmine Damasiano insignitum.
« Restitutio architecti R. Kanzler ». (Ex *N. Bull. di arch. crist.* an. 1895, tab. IX-X).

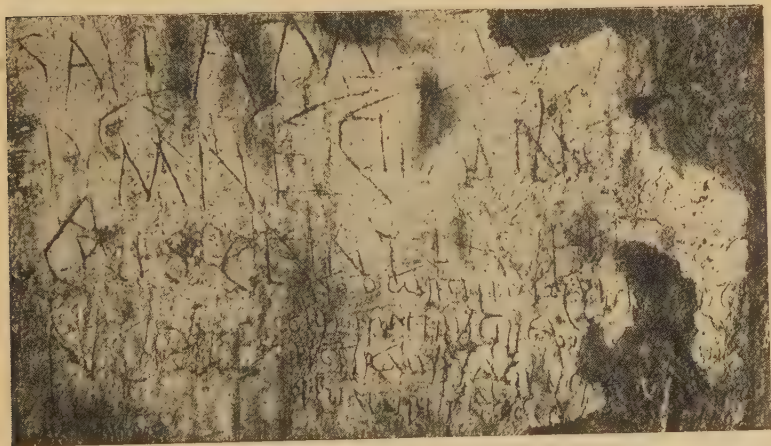
ab eius adstipulatoribus, ⁽¹⁾ ut summum demonstrant aliquando relliquiarum custodes errasse in martyrum sepulcrorum recognitione, quod ab omnibus facile admittitur, neque mirum, errare enim humanum est.

Iam ad certissima indicia gressus faciamus, quae duplicis

(1) COCHET, *Sépultures gauloises, romaines, franques et normandes faisant suit à la « Normandie souterraine »*, Paris, 1857, pp. 420-421; CHARLES LENORMANT, ap. *Le Correspondant*, février 1859, pp. 365 sqq.

generis sunt: ea quae cubicula aut cryptas martyrum indicant, et ea quae ipsa sepulcra ubi martyres positi sunt designant.

Priora illa sunt quae nobis cryptas historicas revelant; cryptae autem historicae illae vocatae a I. B. De Rossi sunt quae a peregrinantibus visebantur, unde ibi vestigia videre licet eorum aditus frequentis, inscriptiones videlicet in corio parietum stilo inscriptas, quae non raro pia ad martyres acclamationes sunt et preces. Item ea omnia quae propter venerationem erga

Tab. 179. Inscriptiones corio parietis incisae (graffiti) in coemeterio Priscillae.
(Ex *Nuovo Bull. di arch. crist.* an. 1907).

sanctuarium facta sunt, idest ingressus restaurati et ampliati post pacem Ecclesiae, picturae byzantinae saepe ipsos martyres loci repraesentantes, oratoria sive ecclesiae (Dominica, Martyria) super martyrum sepulcra erectae. Atque ista sunt veluti communia omnibus locis indicia. Romae pretiosa sunt carmina Damasiana, cum plerumque, ut notum est, in martyrum honorem composita illa sint.

Tandem indicia quae nominatim sepulcrum martyris indigent sunt inscriptiones quae evidenter titulum *Martyris* sive extensum sive in siglam contractum exhibent. Istae paucissimae sunt, sicuti pauci quoque erant martyres quorum sepulcra

a peregrinantibus VI, VII et VIII saeculi visitabantur. Cuius rei ratio ex eo, iuxta non paucos antiquitatis cultores, repetenda est, quod nomen martyris esset signum vindicationis, sive, ut hodie dicitur, canonizationis, neque apponi posset nisi post declarationem quamdam publicam solemnamque ecclesiasticae potestatis.

Re enim vera ut quis titulum martyris haberet, martyrium non erat sufficiens, sed ut vere martyr recognosci, iuxta antiquam ecclesiasticam disciplinam, debebat. Iam textum S. Cypriani retuli ex quo colligimus quanta esset episcopis cura in martyribus albo liturgicae commemorationis referendis. Quod autem maius est, dum etiam in carceribus mortui fideles martyris nomine ornabantur, immo etiam in exilio defuncti, ut pontifex Eusebius qui quod *Pertulit exilium Domino sub iudice laetus*, et *Litore Trinacrio mundum vitamque reliquit*, a pontifice Damaso martyr in solemni et publico documento vocatur; eos e contrario qui, aut statuas idolorum evertendo, aut ultro se persecutoribus offerendo mortis poenam meriti essent, ab honoribus martyrii exclusos invenimus. Sic in actis S. Polycarpi legimus: *Ὁὐκ ἐπαυνοῦμεν τοὺς προσιόντας ἑαυτοῖς;*⁽¹⁾ et in Actis proconsularibus S. Cypriani haec habentur: *Cum disciplina prohibeat ut quis se ultro proferat ...*⁽²⁾ itemque in epistola LXXXIII eiusdem sancti: *... nec quisquam vestrum aliquem tumultum fratribus moveat, aut ultro se gentilibus offerat.*⁽³⁾ Denique concilium Eliberinum can. LX haec praecipit: *Si quis idola fregerit, et ibidem fuerit occisus, quatenus in Evangelio scriptum non est, neque invenitur sub apostolis unquam factum, placuit in numero eum non recipi martyrum.*⁽⁴⁾ Atque haec ante edictum Mediolanense.

Quod vero incredibile dixeris illud est quod de Lucilla quadam refert Optatus Milevitanus: « Quae (mulier) ante spiritalem cibum et potum, os nescio cuius martyris, libare dice-

(1) C. IV, *Opera Pp. Apost.* edit. Funk, Tubingen, 1887, t. I, p. 286.

(2) C. I, *Acta sincera* ap. RUINART, pp. 38, 216.

(3) P. L. t. IV, col. 446.

(4) MANSI, *Conc. ampliss. coll.* t. II, col. 15.

batur; et quum praeponeret calici salutari os nescio cuius hominis mortui, et si martyris, sed necdum vindicati, correpta, cum confusione irata discessit». ⁽¹⁾ Scimus ex hoc initium sumpsisse schisma Donatistarum tam Ecclesiae catholicae infestum; mulier illa nedum reprehensionem diaconi Caeciliani, etiam censuram episcopi incurrit, atque hoc satis aperit cur nomen martyris tam raro in epitaphiis inveniatur. Hinc etiam, ex I. B. De Rossi sententia, repeti debet, quod sigla martyrem indicans in inscriptione S. Fabiani pontificis alia manu leviorique scalp pro incisa fuerit. Praestat ut rei paullisper immoremur.

Quum primum I. B. De Rossi epitaphium S. Fabiani invenit, non leve notavit intercedere discrimen inter nomina ΦΑΒΙΑΝΟΣ ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ et siglam ΜαρΤυΡ. Cum vero sibi non posset persuadere titulum illum fuisse omissum propter persecutorum metum, atque aetate multo posteriori ab aliquo deceptore incisum, in hanc devenit sententiam, quae veri est simillima omnibusque probatur: nempe, post mortem pontificis Fabiani (an. 250), cathedra apostolica ultra annum vacavit quia imperator Decius electionem eius vetuerat et quoad potuit impedivit. Clerus autem Romanus, in suis ad S. Cyprianum literis, plura se ad futurum pontificem Romanum negotia expedienda reservare affirmat; ac proinde etiam fortasse solemnem martyris titulum tum liturgico albo inserendum, tum sepulcro antecessoris apponendum. Ex hoc facile intelligitur cur scalptor, quem eundem fuisse tam in priori quam in posteriori epitaphii parte incidenda I. B. De Rossi affirmat, siglam et interpolationem leviter debuerit inscribere, ne lapis iam suo loco applicatus et parvus crassitudine cavumque claudens, ictibus scalpri rumperetur.

Equidem etiamsi applicatio nominis huius gloriosi non nisi post ~~vindicationem~~ martyris fieri potuerit, non mihi tamen persuadetur omnes martyres vindicatos titulum hunc habuisse. In sepulcro celebris martyris Afrae, nihil nisi eius nomen in

(1) OPTATUS, *De schism. Donatistarum*, lib. I, 16.

plumbea tabella incisum lectum est. Id quidem demonstrat fuisse nomen martyris omissum quia sepulcrum subdiale esset; sed etiam in subterraneis coemeteriis raro nimis titulus ille apparet ante edictum Mediolanense, saepe vero de martyribus est mentio quorum numerus legebatur, nomen autem Deo soli erat cognitum; unde Prudentius cecinit:

Sunt et multa tamen tacitas claudentia tumbas
Marmora quae solum significant numerum.
Sexaginta illic defossas mole sub una
Reliquias memini me didicisse hominum
Quanta virum iaceant congestis corpora acervis
Nosse licet quorum nomina nulla legas.⁽¹⁾

Ex documentis peregrinantium saeculi sexti septimi et octavi colligitur *multa millia sanctorum*, idest *martyrum*, *quorum nomen Deus scit*, in coemeterio S. Callisti et alibi iacuisse; quorum sepulcra praefati peregrinantes in regione praesertim quae ad S. Xystum et ad S. Caeciliam dicebatur venerabantur. Indicationes istae illud Damasi in mentem revocantes:

Hic congesta iacet quaeris si turba piorum,

fictae dici nequeunt, atque ultimi Prudentii relati versus cum illis congruere videntur.

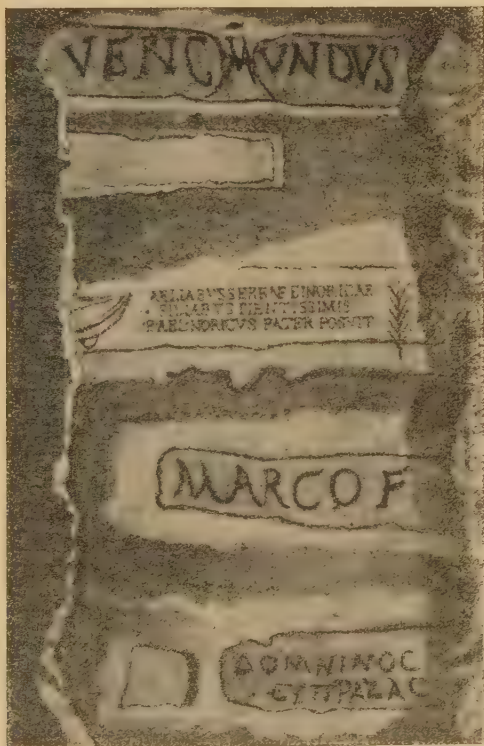
Martyris denique nomen ita aliquando contractum in sepulcris inventum est, ut facile cum nota mensis depositionis confunderetur, quod liquido patebit ex quadam inscriptione mox referenda.

Tab. 180 quinque loculos exhibet in coemeterio Priscillae inventos, quorum unus martyris videtur nomine Verecundi. Nomen enim in duas contiguas tegulas descriptum, sigla quadam divisum est, cuius nexus MARTYR significare plerumque aestimatur.

Antequam huic articulo finem imponam, praecipua adducam exempla inscriptionum et phialarum non authenticarum, quae tamen longum per tempus ut genuinae habitae sunt.

(1) *Peristephanon*, XI, vv. 9 sqq. Cf. VISCONTI, *Atti della pont. accad. d'arch.* t. II, pp. 600 sqq.; *Inscript. Christ.* t. I, pp. 3-4.

Omniū prima illa sit inscriptio cui praeter modum non pauci, saeculis elapsis, auctores innixi sunt, ut catacumbas probarent non quidem, extremo persecutionum furore, veluti li-

Tab. 180.

turgica loca adhibitas aliquando fuisse, sed apta quasi hominum domicilia grassante persecutione extitisse; mirum autem est hodieque eiusmodi inscriptionem ab eruditissimo H. Lelercq nonnihil fieri.⁽¹⁾

(1) DOM CABROL, *Dictionnaire d'archéol. chrét. et de liturgie*, art. *Agape*, col. 814, nota 5, et col. 815.

ALEXANDER MORTVVS EST SED VIVIT SVPER AS
TRA ET CORPVS IN HOC TVMLO QVIESCIT VITAM
EXPLEVIT CVM ANTONINO IMP. QVI VBI MVLTVM BENE
FITII ANTEVENIRE PREVIDERET PRO GRATIA ODIVM
REDDIT GENVA ENIM FLECTENS VERO DEO SACRIFICA
TVRVVS AD SVPLICA DVCITVR O TEMPORA INFAVSTA
QVIBVS INTER SACRA ET VOTA NE IN CAVERNIS QVIDEM
SALVARI POSSIMVS QVID MISERIVS VITA SED QVID MISERIVS IN
MORTE CVM AB AMICIS ET PARENTIBVS SEPELIRI
NEQVEANT TANDEM IN CAELO CORVSCAT PARVM
VIXIT QVI VIXIT IV. X. TEM.

Sola lectio sufficit ut ea inter apocryphas inscriptiones reii-
ciatur, neque enim latinitas convenit, neque epigraphica forma,
neque denique tempus. Notandum praesertim abbatem Cre-
scentium, qui eam protulit una cum aliis non paucis, parum
varietati studentem in epitaphiis effingendis, pluries in hanc
declinasse dictionem, quae prorsus inaudita est in Romanis
epitaphiis: *Tandem in coelo coruscat*, eam tamen parum aliquid
mutans: *In pace tandem quievit*; *Tandem in coelo quiescit*.⁽¹⁾
Praeterea inscriptio cruce instructa est, non quidem simplici
ut in antiquissimis monumentis, in quibus tamen quam raris-
sime ea conspicitur;⁽²⁾ sed eius generis quae in monumentis
saeculi v et sequentium possit dumtaxat inveniri. Est denique
monogramma quod Constantinianum vocant, quodque si ante
Constantini aevum extitit, nihilominus perraro usitatum est,
et solum veluti inscriptionis elementum, loco nominis *Christi*.
Unum vero et alterum praeconstantinianum exemplum quod
producitur, in quo scilicet hoc monogramma est simplex reli-
gionis signum, nota temporis caret, ac non nisi per coniectu-
ram aetati praeconstantinianae tribui potest; illud denique num-
quam temporis Antonini, etiamsi de imperatore Caracalla agatur,
poterit adscribi.

(1) Cf. BOSIO, *Roma sott.* lib. III, c. XXIII, edit. MDCL, pp. 298-299.

(2) WILPERT, *N. Bull. di arch. crist.* an. 1902, pp. 5-14.

Alia inscriptio ab eodem abbate efficta apparet:

TEMPORE ADRIANI IMPERATORIS MARIVS ADO
LESCENS DVX MILITVM QVI SATIS VIXIT DVM
VITAM PRO CHO CVM SANGVINE CONSVNSIT
IN PACE TANDEM QVIEVIT BENEMERENTES CVM
LACRIMIS ET METV POSVERVNT
ID. VI

Non repetam quae de Christi monogrammate supra dixi, quod monogramma hic vel minus convenit utpote in inscriptione Hadrianae aetatis: notabo tantum illa verba: *cum lacrimis et metu posuerunt* prorsus cum indole Christianae epigraphiae pugnare, et computationem iduum, siquidem nota est temporis illud ID. VI, omnino ab inscriptionibus illius temporis esse alienam. (1)

Putavit etiam idem abbas Crescentius se invenisse sepulcra Ss. pontificum Felicis I et Caii, quorum epitaphia en quomodo in *Roma subterranea* Severani exhibentur:

CAIO	PP.	

FELIX	PP. I	

Ad priorem quod pertinet non est cur loquamur, vera enim inscriptio pontificis Gaii reperta est mutila a I. B. De Rossi, ab eoque completa in partibus deficientibus:

Γ(ΑΙΟ)Υ · ΕΠΙ(ΚΟΠΟΥ)

ΚΑΘ.

(ΠΡΟ. Ι.) ΚΑΑ ΜΑΙΩ(Ν)

Inscriptio vero pontificis Felicis I authentica non est tum propter nullam cum ceteris pontificalibus epitaphiis analogiam, tum ~~vero~~ propter nimiam cum ficta pontificis Gaii inscriptione

(1) Cf. DE BUCK, *De phialis rubricatis*, p. 189; LE BLANT ap. *Revue archéologique*, nouv. série, 1869, t. XIX, p. 441; F.-X. KRAUS, *Die Blutampullen*, p. 40.

similitudinem. Etenim ex pluribus documentis constat Felicem I in pontificum hypogeo coemeterii S. Callisti sepultum fuisse; inscriptiones autem pontificum ibi inventae omnes in marmore incisae sunt, lingua Graeca redactae, cum titulo: ΕΠΙC(κοπος). Quomodo admitti potest sepulcrum pontificis Romani tegulis fuisse clausum? Quomodo titulum PAPAE ipse habuerit, quem eius immediati successores non habuere, eumque habuerit cum nondum usu venisset ita Romanum pontificem vocari?

At perridiculum est illud: PP. I, perinde quasi lapicida de successoribus eiusdem nominis cogitaret primum (I) hunc Felicem vocans. Felicem autem secundum antipapam fuit tempore Liberii, ante quod tempus ne Syxtus quidem pontifex saeculi III secundus appellatus apparet ut patet ex calendario Philocaliano seu Liberiano.

Deinde eiusdem auctoris opus apparet atque inscriptio Gaii, idest eiusdem falsarii, unde etiam ex hoc capite licet concludere: si illa ficta est et ista pariter ficta esse debet.

Ficta quoque est famosa illa inscriptio architecti amphitheatri Flavii quam opus Pirri Ligorii non immerito multi arbitrantur esse:

**SIC PREMIA SERVAS VEPASIANE DIRE
CIVITAS VBÎ GLORIE TVE AVTORI
PREMIATVSES MORTE GAUDENTI LETARE
PROMISITISTE DAT KRISTVS OMNIA TIBI
QVIALIVM PARAVIT THEATRÛ IN CELO**

Tab. 181.

Nunquam in christianis epitaphiis acclamatio ad imperatorem apparet: Litterarum forma, ait egregius H. Marucchi, interpunctionis signa et ipse textus falsitatem inscriptionis revelant. ⁽¹⁾

(1) *Eléments d'archéologie chrétienne*, vol. I, p. 20. Cf. DELEHAYE, *L'amphithéâtre Flavien et ses environs dans le texte hagiographique*, ap. *Analecta Bollandiana*, t. XVI, 1897, p. 216.

Unum his animadversionibus opponi potest, nempe epitaphia ista multo post eventus commemoratos tempore, sed utique antiquissimo facta fuisse. At etiam postconstantiniana epigraphia a notatis formulis abhorret, et alioquin haud intelligitur quomodo tam insignis martyr, ut architectus amphitheatri Flavii, potuerit in posterorum memoria prosus obliterari.

Sed multae insuper sunt inscriptiones quae vere quidem sunt, at minime martyrum sicut perhibitae erant. Duas tantum citabo :

AELIO M XI

Sensus est: *Aelio mensium undecim*; sed olim lectum est: *Aelio Martyri Xristi*.

Tempore Urbani VIII, a quadam Hispana dioecesi indulgentiae apud hunc pontificem sollicitatae sunt ut solemnitas festi cuiusdam sancti Viaris augeretur. At Romae ipsa sancti existentia negata est, cum nullo alio historico fulciretur documento nisi fragmento inscriptionis eiusmodi: S VIAR, cuius complementum facile suppleri potuit: *praefectus VIARum*.⁽¹⁾

En iam trium phialarum exemplar quae sanguinem martyrum S. Saturnini et aliorum continerent si inscriptiones verae essent. Sed quid non videt eandem fuisse manum quae in singulis exemplaribus scripsit? Animadvertet studiosus praesertim litteram S, quae eadem manu facta apparet; et tamen diversis in locis ampullae illae inventae sunt.⁽²⁾

Votum nunc mihi est solvendum, ut ubi de nulla eiusmodi relliquiarum aut monumentorum authentia constet, etiam omnis

(1) Cf. MABILLON, *Iter Italicum*, p. 143.

(2) De his ampullis ita scribit r. Dom. Martigny, in suo lexico antiquitatum Christianarum: « De savants paléographes, M. De Rossi, d'après des documents authentiques, et le R. P. Garrucci, d'après la forme des caractères (cf. *Hagioglypta*, in-8°, Parisiis, 1856, p. 107), on reconnu que ces monuments sont faux. Ils avaient été remis par le faussaire lui-même à l'abbé Crescenzo, qui, à son tour, avait, sans le vouloir, induit en erreur Severano, éditeur de Bosio. C'est ainsi que ces vases avaient été introduits dans la *Roma sotterranea* ».

subsannandi occasio auferatur; ubi vero in dubio et controversia res versetur, omnis a scriptoribus cura adhibeatur ne

Tab. 182, 183, 184.

vulgus fidelium sine sufficienti caussa in suis devotionis affectibus turbetur.

ART. VII. — **Martyrum cultus – Sanctuaria – Peregrinationes**
Eulogiae – Translationes.

Uti vidimus, ipsa erga martyrum devotio effecit, ut circa eorum sepulcra coemeteria paullatim effoderentur aut fabricarentur; dum alioquin nihil ab ecclesiastica potestate praeceptum invenitur quo fideles ad communia coemeteria conferri obligarentur. Quae quidem devotio, pace Ecclesiae concessa, cohiberi nequivit neque ullo modo imminui; unde factum est ut inter iam stabilita sepulcra locus quaereretur sepulturae, praesertim apud martyres.

Tabulae 185, 186 graphice nobis exhibent eiusmodi ampliationum ideam sufficientem, in quibus diversae regiones aut punctis aut numeris inter se distinguuntur. Chronologicus autem earum ordo ex epigraphicis formulis et architectonicis lineis eruendus est, quae successivam arearum additionem ampliationemque supponunt. Sed de hoc alibi loquendum.

Neque aliter factum est de coemeteriis subdialibus, ubi circa *martyria* et supra martyrum sepulcra *formae* innumerae effossae, aut arcae coarcervatae sunt (Tab. 187).

Evidens quoque est, tum propter numerum fidelium magis in diem augescentem, tum propter novas inter Ecclesiam et civilem potestatem conditiones novaque negotia inde exorta, proprie et proxime ecclesiasticam coemeteriorum administrationem amplius non perdurasse, licet coemeteria conspicua fierent sanctuaria proindeque peregrinantium praecipuae metae.

Dum vero in urbibus basilicae extruebantur, Constantino praesertim eiusque posteris faventibus, etiam martyrum sepulcrorum mutabatur facies. Picturae, marmora, musiva opera et quidquid ad exornandum aptum esset abunde circa ea adhibebatur; non raro in ecclesias cubicula ipsa vertebantur: marmoreae nempe columnae trabes sustinebant ex quibus aulae, seu pendentia velaria, iuxta antiquum ritum, sanctuarium quodammodo determinabant.

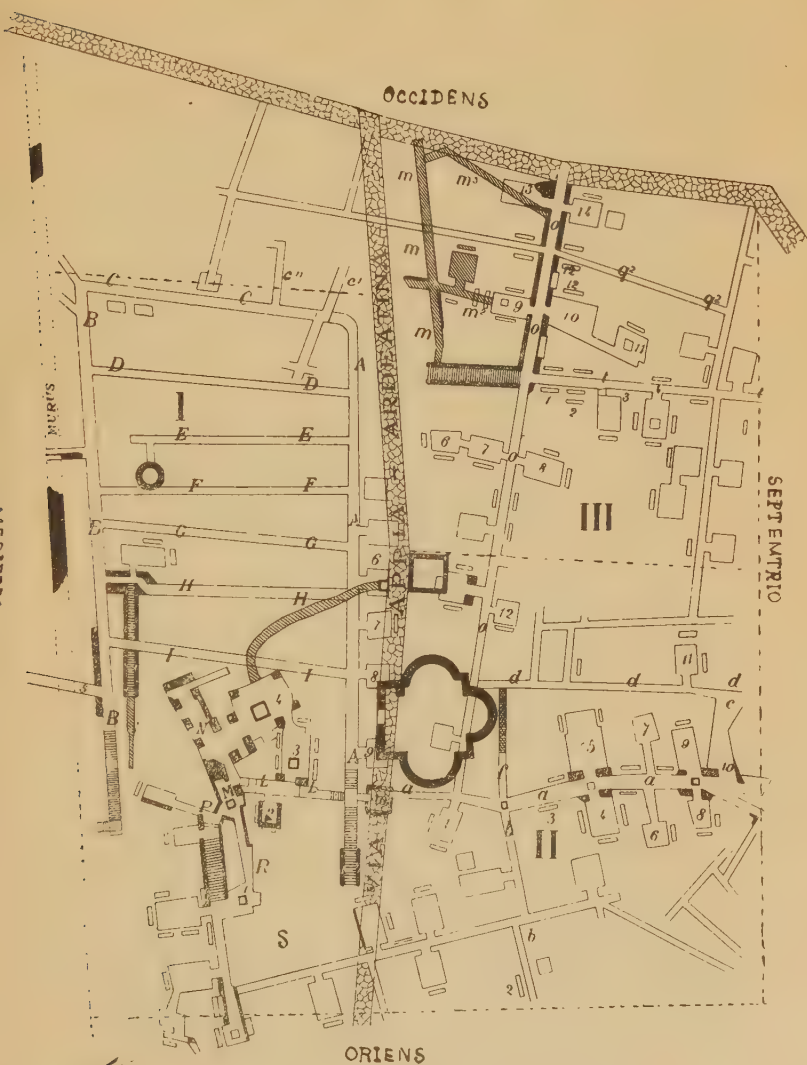
Huius rei exemplum nobis praebet illud hypogeum coemeterii S. Callisti, quod cubiculum *pontificum* vocatum est. (Tab. 188).

Tab. 185. Area gentis Caeciliae duarum ampliata arearum additione ante pacem Constantinianam.

Sed fortasse antiquiora exempla sunt in eodem coemeterio, cubicula nimirum S. Eusebii, S. Miltiadis, Ss. Marci et Marcelliani aliaque non pauca, in quibus, praeter alia, dispositio altarium notanda est quae crucem constituit.

Cubiculum S. Eusebii (Tab. 189) matroneo instructum est quod quam rarissime alibi invenitur.

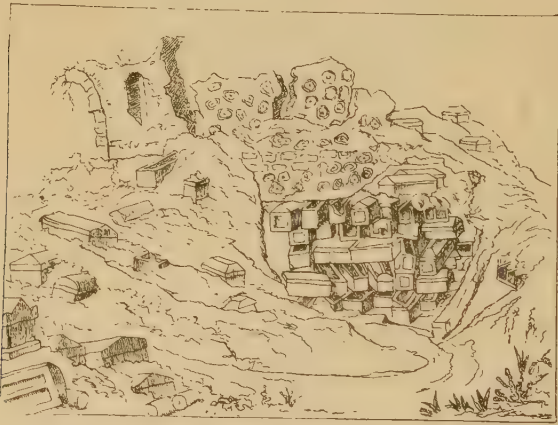

Tab. 186. Areae coemeteriales partim ampliatae,
partim inceptae et additae coemeterio Callisti post pacem Constantinianam.

Cubiculum vero S. Miltiadis sedilia circum circa exhibet,
quae ad liturgicas congregationes parata, eandem dispositio-

nem habent atque Romanum triclinium. Nempe extrema sedilia apud ingressum elevatiora sunt utpote in locis honoratioribus; in cornu autem dextro, praeter hoc, alio additamento sedile distinguitur, ita ut clare appareat illum praesidentis locum fuisse.

Cubiculi, quod Ss. Marci et Marcelliani non immerito putatur, pars tantum dextera in tab. 191 exhibitur; eius vero com-

Tab. 187. (Ex E. LE BLANT, *Etudes sur les sarcoph. d'Arles*, tab. 36).

plexus, ut ex ruinis conicere fas est, superat quidquid de subterranei Christianis sepulcris fingi potest.

At coemeteria cum in potestatem fossorum paullatim devenissent, isti sepulturas martyribus proximiores coeperunt largius offerenti vendere. In quo nihil fuisset mali si suo loco et sine sanctuariorum deturpatione cadavera deposita essent; et ceterum ad ipsam coemeterii conservationem quaedam sepulturae expensae requirebantur.

Huius rei luculentissima Romae extant testimonia; inscriptiones enim quae de sepulcrorum emptionibus apud fossores loquuntur a Damasiana aetate plerumque incipere videntur. Sed fuerunt qui, simplici loculo contenti, effosso in cubiculi martyris pariete, intervalla inter iam existentes loculos occuparunt; alii, divites, qui novum curarunt effodiendum cubiculum retro

ipsius martyris sepulcrum, et tunc illud vocabatur cubiculum
aut crypta *retro-sanctus: crypta non retro sanctus*. Alī denique

Tab. 188. Cubiculum Pontificum
iuxta restitutionem M. S. De Rossi. (Coem. S. Callisti).

iuxta ipsam martyris arcam, aut in una eius arcossolii locum
quaesiere, non rari cum decorationis, picturarum operisve mu-
sivi ingenti destructione. Hinc epigraphicae expressiones: *Ad*

Tab. 189. Cubiculum S. Eusebii Papae. (Coem. S. Callisti).

*santa martura - ad sanctum Cornelium - ad Ippolitum - ad
dignum Caium - ad sanctam Felicitatem - ad pedes Martini
ad Medianum martyrem, etc.*

Neque id proprium fidelibus Romae fuit tantum, sed viri
sanctissimi et ubique eiusmodi sepulturas cum martyribus

exoptarunt. Sic S. Ambrosius, primum, sepulcrum fratris sui Satyris apud martyrem Nazarium paravit, ut ex epitaphio ab ipso composito patet; ⁽¹⁾ deinde vero et sibi eodem in loco sepulturam habere curavit, cuius rei rationem ipse his verbis aperit: «Commendabiliorem Deo futurum esse me credam

Tab. 190. Cubiculum dictum S. Miltiadis Papae sedilibus instructum.
(Coem. S. Callisti).

quod supra sancti corporis ossa quiescam ». ⁽²⁾ Nobilissima omnium sepultura eiusmodi fuit Sanctae Paulae sepulcrum; erat scilicet paratum *subter Ecclesiam*, ut ait S. Hieronymus, *et iuxta specum Domini*. ⁽³⁾

Præterea martyris sepulcro veluti ecclesiae instar conside-

(1) GRUTER, p. MCLXVII.

(2) *De excessu fratris sui Satyri*, l. I, § 18.

(3) Ep. LXXXVI.

rato, aliquando partes et tituli referuntur quae ecclesiae conveniunt. Sic quidam fossor hanc sibi inscriptionem paravit:

... ACCEPIT SEPVLCRVM INTRA LIMINA SANCTORVM QVOD
MVLTI CVPIVNT ET RARI ACCIPIVNT (1)

Tab. 191. Cubiculum dictum Ss. Marci et Marcelliani
nuper a Iosepho Wilpert detectum. (Coem. S. Callisti).

Limina sanctorum quoque legitur inter inscriptiones in pariete ductas apud cubiculum S. Crescentionis in Priscillae

(1) DE ROSSI, *Inscript. christ.* t. I, p. CVII.

coemeterio; et in ambulacro quod ante ingressum eius extenditur, quaedam sepulcralis inscriptio haec habet:

FELICISSIMVS ET LEOPARda (*fecerunt vel emerunt?*)

BISOMVM AT CRISCENTionis (*martyris?*)

INTROTum

Hic mos, igitur, qui communis fuit omnibus Christiani orbis regionibus, ut innumera pene epitaphia confirmant,⁽¹⁾ Romae ita omnem transgressus est modum, ut ipse papa Damasus tanto abusui repugnauerit; et in carmine quodam in Pontificum hypogeo adposito, ita scripserit:

HIC FATEOR DAMASVS VOLVI MEA CONDERE MEMBRA
SED CINERES TIMVI SANCTOS VEXARE PIORVM

Quibus in versibus non solum reverentiam ac quasi verecundum timorem erga martyres, necnon monitum ad fideles, verum etiam profundam pontificis humilitatem admiraberis.

At non omnes ita moderate ac modeste egerunt, et ideo quidam archidiaconus, Sabinus nomine, in suo sepulcro hos inscribendos versus curavit:

Nil iuvat immo gravat tumulis haerere piorum;

Sanctorum meritis optima vita prope est.

Corpore non opus est, anima tendamus ad illos,

Quae bene salva potest corporis esse salus.⁽²⁾

Quando autem basilicae et oratoria (martyria) super martyrum sepulcra constructa sunt, quando et antiquae cellae memoriae, quae in persecutione Diocletiani solo quidem fuerant aequatae, restauratae sunt ut frequentes recipere possent peregrinantes, tunc eas veluti subdialium coemeteriorum centra habuere fideles; neque solum in regionibus ubi coemeteria subterranea non fuere (scil. in Africa fere ubique, in Hispania,

⁽¹⁾ Cf. DOM. CABROL, *Dictionn. d'archéol. chrét. et de liturg.* vol. I, *Ad sanctos*, coll. 490 sqq.

⁽²⁾ *Bull. di arch. crist.* 1864, p. 33.

Tab. 192. Antiqua exedra triabsidalis in sanctuarium Christianum mutata, (Coem. S. Callisti).

in Galliis et alibi) sed etiam Romae, ubi ipsa ecclesiastica potestas paullatim propter praefatos abusos magis atque magis prohibuit, quominus martyrum sepulcra amplius vexarentur.

Tabula 192 frontem exhibet oratorii trichori quod I. B. De Rossi a S. Soteride appellavit. Circa illud sepulera parata sunt (formae) hodie humo coopertae. Alteram et omnium antiquissimam subdialem basilicam babes in tabula 193.

Tab. 193. Antiquissima basilica, Gallia, in rem porphyris S. Callisti constructa in formam exedrae trichorae, Ss. Syxti et Caeciliae vocata. « Status hodiernus ». (Coem. S. Callisti).

Ubi vero arcae adhibitae sunt (ut praesertim in Italia superiori et in Gallia), lae fere acervatim inveniuntur, et exemplum habes in tabula 188.

Sanctuaria ista non minus quam ipsae magnificentissimae urbanae basilicae frequentia erant; statutis diebus per ea processione fiebant, et scimus schismaticos, post Damasi electionem, per coemeteria martyrum statione, in clerici celebrasse. Coemeteria vero tunc temporis ipsae vocabantur basilicae, quod et super coemeteria constructae, et centra coemeteriorum subdialium essent.

Eodem tempore peregrinationes coeperunt, quarum praecipua meta Roma fuit. Harum sanctuaria suburbana vestigia notabilia adhuc servant, potissimum coemeterium Callisti. Ut naturale prorsus est hodieque fit ubique, pii visitatores saepe memoriam sui aditus in parietibus sanctuariorum reliquere, et in vestibulo hypogei pontificum adhuc inter alia multa haec leguntur:

FELIX PBR PECCATOR
 SANCTE XVCTE (*Xyste*)
 SANCTE SVSTE IN MENTE
 HABEAS IN ORATIONE
 SANCTE SVSTE IN MENTE HABEAS
 IN HORATIONES AVRELIV REPENTINV
 PETE PRO ME EVSTACHIVM
 IERVSALE CIVITAS ET
 ORNAMENTVM
 MARTIRV *Domini*
 CVIVS (1)

Notabilia sunt ista quae, eadem manu conscripta, diversis in locis apparent:

SOFRONIA VIVAS CVM TVIS
 SOFRONIA VIVAS IN DOMINO
 SOFRONIA DVLCIS SEMPER VIVES DEO
 SOFRONIA VIVES ... (2)

(1) DE ROSSI, *Roma sott.* t. II, *Appendice*, pp. 381-384.

(2) «Non a caso, ait I. B. De Rossi, in queste acclamationi la formula, che da principio secondo l'uso solenne era ottativa, *vivas*, diviene ripetutamente affermativa *vives*. Il sublime addio, non dell'eterno *vale* pagano, ma della cristiana speranza e fiducia, *semper vives Deo*, è scritto propriamente in una delle due cripte, che l'esame architettonico e topografico del sotterraneo dimostra essere le ultime tra quelle, ch'erano aperte al pio pellegrinaggio nei secoli quarto e seguenti. Laonde il tenore medesimo di queste poetiche apostrofi, il loro fervore crescente, e la delicata variante della loro formula sostanziale assai bene s'accordano con la topografia del santuario, e da essa ricevono luce» (*Roma sott.* t. II, p. 15).

In regionibus per quas navigantes transibant, preces ad martyres bonam expetere solitae erant navigationem, et famosa est parva quaedam insula Archipelagi, Syra vocata, cuius rupes inscriptionibus coopertae sunt non solum Christianorum, sed et Hebreorum et paganorum navigantium. En una ex antiquioribus: Κύριε καὶ ἄγιε – Φωκὰ σοσον το(πλ)οῖον Μαρίαν καὶ τοὺς (π)λέοντας ἐν αὐτο., *Domine et sancte Phoca, servate navim Mariam eosque in ea navigantes.* (1)

Inscriptio haec, mercatorum fortasse, cum alia consonat quae in coemeterio Callisti legitur, suntque ambae eiusdem temporis (saec. iv vel v):

Petite Spirita SANCTA

VT VERICVNDVS CVM SVIS

BENE NAVIGET (2)

Aliae praecipuae peregrinationum metae fuere loca sancta Palaestinae et quaedam sanctuaria Aegyptia apud Alexandriam, ut ecclesia S. Marci, sanctuarium Ss. Cyri et Ioannis, ac praesertim S. Menae, in cuius honorem plura numerabantur sanctuaria etiam extra Aegyptum. Romae ecclesia huius sancti sita

(1) Cf. BAYET, *Revue archéologique*, novemb. 1876, pp. 287 sqq. Ut videtur agitur hic de S. Phoca Sinopense, quem navigantes ceu patronum iam inde a saeculo iv habebant; de qua veneratione haec pulcherrima narrat Asterius Amaseus: «Nautae ac qui sunt vectores, non solum qui transmittunt Pontum Euxinum, verum etiam qui secant mare Adriaticum ac qui referunt super Aegeum ... consueta celeusmata quibus navigationis labores recreant in novam martyris laudationem verterunt, totusque eis in ore est Phocas decantatus: quippe qui praesentis auxilii perspicua argumenta praebeat ... Quocirca nautis lege constitutum est, ut Phocam convivam habeant ... Quotidie enim aequam unam, pro comedentium ratione, partem martyri attribuunt. Eam autem unus aliquis e convivis emens deponit pecuniam, idem alter sequenti die, ac tertia alius, sorsque illa emptionis universos obiens, partis emptorem quotidie suggerit. Postquam autem portus eam exceperit, distribuitur famelicis collecta pecunia; idque pars Phocas est, pauperum beneficentia» (RUINART, *Acta sinc.* edit. *Amstælod.* p. 512).

(2) DE ROSSI, *Roma sott.* t. II, pp. 17-18.

erat non longe a S. Pauli basilica atque in ea legimus Gregorium Magnum stationem fecisse et praedicasse. ⁽¹⁾

Mos sanctuaria adeundi etiam a dissitis regionibus origine paganus est, item et in parietibus sacris quaedam scribendi; non enim ab ethnicis templa et oracula deserebantur, quin memoria peregrinationis in eorum muris describeretur. Quin

Tab. 194. Ampulla testea S. Menae.
(Ex *Bull. d'arch. crist.* an. 1869, p. 44, n. 1).

et aliquid secum viator asportabat sanctuarii memoriale, parvam scilicet divinitatis statuam, vel ipsius templi imaginem.

Ita etiam apud Christiana sanctuaria officinae stabilitae erant ubi lampades, ampullae aliaque testulae parabantur, non raro cum martyrum, apostolorumve effigie (Tabulae 194, 195), aut Domini passionis repraesentationibus signisque et symbolis fidei, ut in ampullis abbatis Ioannis quae Monzae adhuc servantur, et innumeris lampadibus in museis iacentibus. Ista semel a visitatoribus empta, olea repleta ponebantur ad sanctorum sepulcra

(1) M. ARMELLINI, *Le chiese di Roma*, Romae, 1891, p. 927.

et exinde veluti relliquiae tollebantur. Quando autem quis poterat ipsum ad sepulcrum exardens oleum in ampullas colligere, hoc magnum erat privilegium; quod quidem factum est pro catholica regina Longobardorum Theodolinda, tempore Gregorii Magni. ⁽¹⁾

Famosae sunt ampullae S. Menae et propter earum formam et propter ingentem numerum. Ubique inveniuntur, atque anno praeterito triginta duae recognitae sunt ab illustri prof. Kirsch adservatae in museo Florentino. ⁽²⁾

S. Menae ampullae quamdam in effigie specialem propriamque habent notam et facile a ceteris distinguuntur. Plerumque sanctus martyr ibi repraesentatur inter duos camelos (quod eius legendam revo-cat in mentem), aliquando cum huiuscemodi inscriptionibus: ΕΥΛΩΓΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΗΝΑ. ⁽³⁾

Tab. 195. Ampulla testea cum effigie S. Petri. (Ex *Mem. de la Soc. des antiq. de France*, 1887, t. LVIII, p. 319, fig. 11).

(1) Nondum usu venerat corpora sanctorum dividi, ut relliquiae auferrentur, vel transferri. Sic belle Gregorius Magnus, anno 594, cum Constantina Augusta ab eo caput S. Pauli efflagitasset, renuit morem gerere: «De corporibus vero beatorum Apostolorum quid ego dicturus sum, dum constet quia, eo tempore quo passi sunt, ex Oriente fideles venerunt, qui eorum corpora sicut civium repeterent? Quae ducta usque ad secundum Urbis milliarium, in loco qui dicitur Catacumbas, collocata sunt. Sed dum eo exinde levare omnis eorum multitudo conveniens niteretur, ita eos vis tonitruī atque fulguris nimio metu terruit atque dispersit, ut talia denuo nullatenus attentare praesumerent. Tunc autem exeuntes Romani eorum corpora qui hoc ex Domini pietate meruerunt, levaverunt, et in locis, quibus nunc sunt condita, posuerunt» (S. GREGORIUS, *Opera*, t. II, ep. 30, Hb. 4, ind. 12, p. 707, Paris, 1705).

(2) *N. Bull. di arch. crist.* an. 1907, p. 211.

(3) *Bull. di arch. crist.* an. 1872, p. 30.

Inscriptio ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΥΡΙΑΚΗ in ampullis legitur quae oleum ex lampade SS. Sacramenti depromptum continebant.

Ampullae ex Palestina provenientes seriem quamdam constituunt ab antiquissimis temporibus usque ad nostra fere aetatem. Id patet ex simplici earum pittaciorum examine:

De oleo sancto sabbato de iehrm. Scilicet haec phiala oleum lampadis ante Domini sepulcrum accensae continebat.

De loco ubi Χρς captus fuit ante tempus suae passionis.

De terra sanguine Χρi madefacta.

Dove se reposò n° Sig. q. resuscitava Lazzaro.

Della pietra ove Χρo suscitò il figlio della vedova.⁽⁴⁾

Affabre praesertim elaboratae sunt ampullae Abbatis Ioannis, et maximi momenti pro artis Christianae historia; de earum autem pittaciis iam in fontibus locutus sum. En specimen quoddam:

Tab. 196.

Tab. 197.

At pia peregrinationes non semel impeditae fuere vel exturbatae a populis barbaris; et, quamvis non semel restaurata exornataque a pontificibus, martyrum sepulcra violata eorum-

(4) Conspiciam eorum collectionem habes apud DOM CABROL, *Dictionnaire d'archéol. chrét. et de liturg.* vol. I, coll. 1735-1736.

que sanctuaria destructa fuere. Anno 410 Alaricus Urbem in gentibus thesauris expoliavit. ⁽¹⁾ Idem plus minusve, anno 476, Odoacres fecit, qui praeterea imperium Occidentale destruxit.

Tab. 198. Cubiculum Pontificum. « Status hodiernus ». (Coem. S. Callisti).

At maximas attulerunt sanctuariis suburbanis ruinas Getae, anno 525, necnon deinde aedificiis Urbis; ⁽²⁾ quo turbine se-

(1) Ut ex auctoribus illius temporis patet, Romam civibus Alaricus non exhausit, neque templa destruxit; sed quidquid auri, argenti gemmarumque inveniri potuit barbarus ille abstulit. Cf. OROSIUS, lib. VII, c. 39 in *P. L.* t. XXXI, col. 1163; S. HIERONYMUS, *Ep. LX ad Heliodor.*, *Ep. LXVI ad Pammach.*, *Ep. CXVIII ad Iulian.*, *Ep. CXXVII ad Principiam.*; SOZOMEN. lib. IX, c. 10, in *P. G.* t. LXVII, col. 1617.

(2) « His diebus obsessa est civitas, ut nulli esset facultas exeundi vel introeundi. Tunc omnes possessiones privatae vel fisci vel ecclesiae incendio consumptae sunt; homines vero gladio interempti sunt: quos gladius, gladius, quos famis, famis, quos morbus, morbus interficiebat. Nam et ecclesiae et corpora martyrum sanctorum exterminatae sunt a Gothis » (MOMMSEN, *Gesta Rom. pont.*: LX. *Silverius*, p. 145).

dato, coepit pontifex Vigilius martyrum sepulcra restituere, posuitque in coemeterio Ss. Petri et Marcellini, ad futuram rei memoriam, hanc inscriptionem, cuius aliquod fragmentum hodie in museo Lateranensi asservatur.

CVM PERITVRA GETAE POSVISSENT CASTRA SVB VRBE
 MOVERVNT SANCTIS BELLA NEFANDA PRIVS
 ISTAQVAE SACRILEGO VERTERVNT CORDE SEPVLCHRA
 MARTYRIBVS QVONDAM RITE SACRATA PIIS
 QVOS MONSTRANTE DEO DAMASVS SIBI PAPA PROBATIO
 AFFIXO MONVIT CARMINE IVRE COLI
 SED PERIIT TITVLVS CONFRACTO MARMORE SANCTVS
 NEC TAMEN HIS ITERVM POSSE PERIRE FVIT
 DIRVTA VIGILIVS NAM MOX HAEC PAPA GEMISCENS
 HOSTIBVS EXPVLSIS OMNE NOVAVIT OPVS

Getarum post receptum, Roma aliquandiu interquievit. Pontifice Gregorio Magno sanctuaria frequentia fuere, non solum Romae sed et in Palestina; quod tamen longo tempore non perduravit.

Pontifex Honorius I multa exornavit templa et sanctuaria,⁽¹⁾ et plura corpora martyrum ex subterraneis coemeteriis in subdialias basilicas transferenda curavit: unde distinctio quae in *Itinerariis* peregrinorum invenitur inter martyres *sursum* in basilicis, et *deorsum* in cryptis positos. Ex eo initium sumpserunt martyrum translationes. Anno 757, pontifex Paulus I magnam e catacumbis asportavit reliquiarum copiam, una cum corpore S. Tarsitii, ad ecclesiam *S. Sylvestri in Capite* consecrandam, erectam nempe ubi eius domus fuerat.⁽²⁾ Adhuc in vestibulo huius ecclesiae extat quidam martyrum catalogus seu *Notitia nataliciorum Sanctorum Martyrum*, posteriori aetate re-

(1) *Liber pontificalis*: LXXII. Honorius.

(2) Consecratio ecclesiae, iuxta Romana sacramentaria, in reliquiarum depositione praecipue consistebat. Cf. DUCHESNE, *Origines du culte chrétien*, c. XII, pp. 399 sqq. Vide meum opusculum: *Nonnulla de symbolismo liturgico*, Romae, 1907, extractum ex *Ephemeridibus liturgicis* eiusdem anni.

dactus, proferens, una cum nominibus, etiam eorum festorum dies.

In Libro pontificali, Hadrianus I legitur multum fecisse ut coemeteriis suburbanis et pretiosum depositum reliquiarum servaretur, et magis in dies augeretur erga ea pia Romanorum populorumque peregrinantium veneratio. Quin, ipse morem celebrandi martyrum anniversaria in coemeteriis ad pristinam celebritatem voluit revocare, sed omnes pontificis conatus eiusque successoris Leonis III felicem non habuerunt exitum. Ob quam rem Paschalis I, anno circiter 817, iterum translationes martyrum capessivit; melius enim erat ut gloriosae reliquiae digne debitaque devotione in basilicis asservarentur, potius quam derelictae manerent in coemeteriis rapinis et destructioni obnoxiiis.⁽¹⁾ Neque defuere qui reliquias exteris venderent, inter quos famosus est quidam diaconus Deusdona cui, ut videtur, coemeterium Ss. Petri et Marcellini administrandum concredidum fuerat.

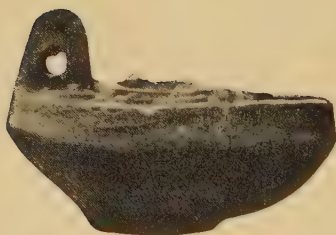
In translatione deinde martyrum papa Leo IV feliciter perrexit, praesertim circa coemeterium S. Priscillae. At etiam suis thesauris expoliatae, catacumbae non prorsus in oblivionem ceciderunt; adhuc enim saeculo IX adibantur, et non mediocres restaurationes hic illic factae sunt, praesertim a pontifice Nicolao I; denique sacra ibi aliquando fiebant. Transacto autem saeculo X, omnes hae Christianae memoriae silentio et solitudine obrutae sunt, et parum illud quod a Getis et Longobardis dextrui nequiverat temporis ruinae confecerunt.

Cum vero, etsi in tanta oblivione, aliqua tamen coemeteria apud praecipuas vias semper cognita et visitata permansissent, omnes Christianae memoriae ad vias pertinentes proximas coemeteriis illis paullatim adscriptae sunt; unde coemeterium S. Sebastiani, exempli gratia, in via Appia, modo coemeterium Callisti, modo coemeterium Praetextati et etiam coemeterium Domitillae, quod est in via Ardeatina, appellatum est.

(1) Cf. *Monumenta Germaniae historica, Scriptorum*, XV¹; GUIRAUD, *Le commerce des reliques*, ap. I. B. DE ROSSI, *Mélanges*, 1892.

Praeter catacumbas S. Sebastiani, cognita semper fuere parva coemeteria S. Laurentii, S. Pancratii et S. Valentini. De privatis vero qui, saeculis xv et xvi quasdam Romae subterraneae regiones lustraverunt, ⁽¹⁾ iam satis abunde in fontibus dixi.

(1) Supra, pp. 54-60.

APPENDIX

ROMANORUM COEMETERIORUM ITINERARIA

INDICES OLEORUM quae collegit Ioannes Abbas	II.	ITINERARIUM Ex unico codice Salisburgensi	III. EPITOME LIBRI <i>De locis sanctorum martyrum</i> e codicibus Salisburgensi puro, Wircburgensi puro et Salisburgensi interpolato	IV. NOTITIA <i>portarum, viarum, ecclesiarum</i> circa urbem Romam e Willelmo Malmesburiensi	V. INDEX Coemeteriorum e libro <i>Mirabilium urbis Romae</i>
---	-----	---	---	--	---

INTRA VRBEM

PITTACIUM AMPULLAE Scs Ys...lon, scs Iohannis et Paulus (<i>vide viam Nomen- latiam</i>).	INDEX OLEORUM Scorum Iohannis et Pauli.	Primum in urbe Roma be- torum martyrum corpora Io- hannis et Pauli tamen (1) quie- scunt in basilica magna et valde formosa.	Basilica, quae appellatur Io- hannis et Pauli, ubi ipsi ambo in uno tumulo iacent. Basilica s. Bonifacii marty- ris, ubi ipse dormit.	Intra urbem in monte Coelio sunt martyres Ioannes et Paulus in sua domo quae facta est ec- clesia post eorum martyrium, et Crespinus et Crespianus et s. Benedicta. In eodem monte est ecclesia s. Stephani proto- martyris, et ibi reconditi sunt martyres Primus et Felicianus; in monte Aventino s. Bonifa- tius et in monte Nola s. Ta- ciana pausant.	Coemeterium ad Ursum pileatum ad s. Bibianum.
		(1) <i>Forlasse tantum.</i>			

I. INDEX Coemeteriorum (mutilus) e <i>Notitia</i> <i>Regionum</i> <i>Urbis Romae</i>	II. INDICES OLEORUM quae collegit Ioannes Abbas	III. ITINERARIUM ex unico Codice Salisburgensi	IV. EPITOME libri <i>de locis</i> <i>Sanctorum Martyrum</i> e Codicibus Salisburgensi puro, Wirceburgensi puro et Salisburgensi interpo
--	---	---	--

VIA F.

Deinde intrabis per urbem ad aquilonem, donec pervenies ad portam Flamineam, ubi s. Valentinus martyr quiescit via Flaminea in basilica magna, quam Honorius reparavit, et alii martyres in aquilone plaga sub terra.

K Inde prope (*i. e. pro ecclesiam s. Iohannis ad vum Cucumeris*) iuxta viam Flamineam apparet ecclesie mirifice ornata s. Valentinus martyr, ubi ipse corpus iacet et multi sancti ibi sunt sepulti (*Interpolator itinerario addidit in aquilone plaga*).

VIA SALARIA VET.

Coemeterium ad septem Columbas ad caput s. Iohannis in clivum Cucumeris.

Coemeterium Basillae ad s. Hermen via Salaria.

PITTACIA AMPULLARUM

Sca Felicitas cum...
scs Bonifatius
scs Hermis...
scs Protus...
scs Crispus
scs Herculanus...

... Scs Systus, scs Liberalis...
scs Blastro et multa milia s...
alii CXXII et alii sci XLV...

INDEX OLEORUM

Sce Felicitatis Cum septem filios suos
sci Bonifati
sci Hermitis
sci Proti
sci Iacyni
sci Maximiliani
scs Crispus
scs Herculanus
scs Bauso
sca Basilla

—
sci Iohannis
sci Liberalis
sce Lucinae
sci Blastro et multorum scorum, sed et alii sci id est CCLXII in unum locum et alii CXXII et alii sci XLVI quos omnes Iustinus prb colliga sci Laurenti martyris sepelivit.

Deinde vadis ad orientem donec venias ad ecclesiam Iohannis martyris via Salinaria, ibi requiescit Diogenus martyr et in altero cubiculo Bonifacianus, et Fistus martyr sub terra, sub terra Blastus martyr: deinde Iohannis martyr, postea Longinus martyr. Deinde vadis ad australem via Salinaria donec venias ad s. Ermetem, ibi primum pausat (in) bas (ilica? Bas) silissa virgo et martyr, in altera et martyr Maximus et s. Ermetes martyr longe sub terra. Et in altera spelunca Protus martyr et Iacintus, deinde Victor martyr. Postea eadem via pervenies ad s. Pampulum martyrem XXIII gradibus sub terra.

K Inde haud procul (*i. e. ab ecclesia sancti Michaelis mill. VII*) in occidente iuviam eandem (*i. e. Salaria*) vox eandem est ab interpolatore in cryptis sub te LXXX gradibus s. Pampulus et s. Candidus, sanctus que Cyrinus cum multis martyribus iacet. K Et in occidentem tendentibus apparet basilica s. Ermetis ubi ipse martyr iacet (longe in terra: haec interpolator itinerario). Ibi sunt s. Crispus et s. Herculanus... s. Maximilianus et s. Basilla et s. Iacintus. (K altera spelunca s. Iacinti interpolator et itin.) et s. Protus (s. Victor interpolator ex itin.) et s. Leopardus cum multis martyribus sepulti. K Non longe est in occidentem ecclesia s. Iohannis martyris, ubi caput eius in altari loco sub altare ponitur, alio corpus: ibi s. Diogenes et s. Fistus (cod. Wirceburgensis) et s. Liberatus s. Blastus et s. Maurus s. Longina mater Iohannis sunt sepulti (et alii mille CCXXII martyres, singularem manu additum).

V.	VI.	VII.	VIII.
TITIA PORTARUM, viam, ecclesiarum circa Urbem Romam Wilhelmo Malmesburiensis	TOPOGRAPHIA Einsiedlensis	EXCERPTA TOPOGRAPHICA e Vita Hadriani I	INDEX Coemeteriorum e libro Mirabilium Urbis Romae

PINCIANA

Porta Flaminia, quae
appellatur s. Valentini,
Flaminia via et cum ad pon-
tium Molbium pervenit vocatur
Ravennana quia ad Raven-
nam ducit. Ibi in primo milio
foris s. Valentinus in sua
coemeterio requiescit.

In via Flaminia fo-
ris murum in dextera
s. Valentini, in sini-
stra Tiberis.

CLIVVS CVCVMERIS

Porta Porticiana (*lege*
Porticiana) et via eodem appel-
latur, sed cum pervenit ad Sa-
larium nomen perdit; et ibi
in eo loco qui dicitur
CVCVmeris requiescunt martyres
Iohannes, Liberalis,
Agnes, Blastus, Lucina et
alii in sepulcro CCLX (*alii*
XXXXX) et in altero XXX.
Porta porta et via Salaria,
e modo s. Silvestri dicitur.
Iuxta viam s. Hermes re-
quiescit et s. Vasella et Protus
et Maximilianus, Her-
mes, Crispus, et in altero
loco prope requiescunt sancti
martyres Pamphilus et Quiri-
tus in LXX gradibus in imo ter-

Topographia

In via Pinciana
extra civitatem in
(sinistra) s. Basilisse
s. Proti et Iacynthi,
s. Hermetis: in dex-
tera s. Pamphili, s.
Iohannis caput.

Fragmenta

In via Pincia Pam-
philus, Basilissa, Pro-
tus, Iacynthus, Her-
mes. Ubi dominus coe-
cum illuminavit, ar-
cus, murus.

§ 79. Basilicam coemeterii
ss. martyrum Hermetis, Proti
et Hyacinthi atque Basilissae mi-
rae magnitudinis innovavit.
Coemeterium vero s. Felicita-
tis etc. (*vide hic in Salaria nova*).

Coemeterium
s. Hermetis et Domi-
tillae (*Petrus Mallius*
addit: est foris portam
Pincianam, ubi est ec-
clesia s. Hermetis
martyris).

Coemeterium
s. Marcelli via Salaria
vetere (*e libro Benedi-
dicti canonici*).

I. INDEX Coemeteriorum (mutilus) e Notitia Regionum Urbis Romae	II. INDICES OLEORUM quae collegit Ioannes Abbas	III. ITINERARIUM ex unico Codice Salisburgensi	IV. EPITOME libri de locis Sanctorum Martyrum e Codicibus Salisburgensi puro, Wirceburgensi puro et Salisburgensi interpolato
---	---	---	--

VIA SALARIA

<p>Coemeterium Priscillae ad s. Silvestrum via Salaria.</p> <p>Coemeterium Iordanorum ad s. Alexandrum via Salaria.</p> <p>Coemeterium Thrasonis ad s. Saturninum via Salaria.</p>	<p>PITTACIA AMPULLARUM</p> <p><i>Sedes ubi prius sedit scs Petrus ex oleo scs Vitalis, scs Alexander, scs Martialis, scs Marcellus, sci Silvestri, sci Felicis, sci Filippi et aliorum multorum scorum.</i></p> <p>—</p> <p><i>Ses Grisantis scsqn Darias, scs Maurus, scs Iason et alii sci multa milia sci Saturnini et scs ...a(u)-pinio.</i></p> <p>—</p> <p><i>Sca Felicitas, cum ...scs Bonifatius, scs Hermitis etc. (vide Salariam veterum).</i></p>	<p>INDEX OLEORUM</p> <p>Oleo de sede ubi prius sedit scs Petrus sci Vitalis sci Alexandri sci Martialis scs Marcellus sci Silvestri sci Felicis sci Filippi et aliorum multorum scor.</p> <p>—</p> <p>sci Grisanti sce Dariae sci Mauri sci Iason et alii sci multa milia sci Saturnini sci Tipinonis</p> <p>—</p> <p>Sce Felicitas cum septem filios suos sci Bonifati sci Hermitis etc. (vide Salariam vet).</p>	<p>Deinde venies ad s. Felicitatem altera via, quae similiter Salaria dicitur, ibi illa pausat in ecclesia sursum et Bonifacius pp. et martyr in altero loco et filii (<i>lege filius</i>) eius sub terra deorsum. Deinde eadem via pervenies ad ecclesiam s. Saturnini papae et martyris: in altera ecclesia Daria virgo et martyr pausat et Crisanti martyr. Postea pervenies eadem via ad speluncam ubi s. Hilaria martyr: deinde eadem via ad s. Alexandrum martyrem, ibi pausant Theodolus et Eventus (1) et longe in interiore spelunca Alexander martyr requiescit. Postea ascendens eadem via ad s. Silvestri ecclesiam ibi multitudo sanctorum pausat: primum Silvester sanctus papa et confessor et ad pedes eius s. Syricus papa et in dextera parte Celestinus papa et Marcellus episcopus; Philippus et Felix martyres et multitudo sanctorum sub altare maiore et in spelunca Crescencius martyr, et in altera s. Prisca martyr et Fimitis pausat in cubiculo quando exeat et in altera s. Potenciana martyr et Praxidis.</p>	<p>K Iuxta viam Salariam ecclesia est s. Felicitatis ubi ipsa iacet corpore, ibi et S. Ianus filius eius unus de VII virgines id est s. Felicitatis, cum multis martyribus iacent (ibi in interiore spelunca s. Theodolus et Eventus <i>interp. ex itin.</i>). Ibi et VII virgines id est s. Saturnina et s. Hilaria s. Dominanda, s. Serotina s. Paulina, s. Donata, s. Rogantina requiescunt. K Iuxta eandem viam Salariam s. Silvester requiescit (ad pedes eius s. Siricius papa <i>interp. ex itin.</i>) et alii quamplurimi id est s. Caelestinus, s. Potentiana, s. Praxedis, s. Marcellus (<i>eps interp. ex itin.</i>) s. Crescentianus, s. Maurus s. Marcellinus, s. Priscus (<i>s. Fimitis interp. ex itin.</i>) s. Paulus, s. Felix unus de septem, s. Philippus unus de septem, s. Semetrius, et in una sepultura CCCLXI (<i>al. CCCLXV</i>) (sub altare maiore <i>interp. ex itin.</i>). Per eandem quoque viam veniunt ad ecclesiam s. Michaelis septimo milliario ab Urbe</p>
--	--	--	---	---

(1) Cf. DE ROSSI, Roma sott., t. I, pag. 149.

V.	VI.	VII.	VIII.
<p>TITIA PORTARUM, iarum, ecclesiarum circa Urbem Romam Willelmo Malmesburiensi</p>	<p>TOPOGRAPHIA Einsiedlensis</p>	<p>EXCERPTA TOPOGRAPHICA e Vita Hadriani I</p>	<p>INDEX Coemeteriorum e libro Mirabilium Urbis Romae</p>

NOVA

onde (vide Salarium vete-
basilica s. Felicitatis, ubi
escit illa et Silanus filius
et non longe Bonifatius
er. Ibidem in altera eccle-
sant Crisantus et Daria et
ninus et Maurus et Iason
ter eorum Hilaria et alii
merabiles. Et in altera ba-
s. Alexander, Vitalis,
alis filii s. Felicitatis. Et
ae VII virgines Saturnina,
ina, Dominanda, Rogan-
Serotina, Paulina, Donata.
de basilica s. Silvestri ubi
marmoreo tumulo cooper-
et martyres Caelestinus,
ppus et Felix et ibidem
res CCCLXV in uno se-
o requiescunt, et prope
us et Crescentianus, Prisca
metrius, Praxedis, Poten-
pausant.

In via Salaria extra
civitatem in (sinistra)
s. Saturnini: in dex-
tera s. Felicitatis cum
septem filiis.

§ 79. Coemeterium s. Feli-
licitatis via Salaria una cum ec-
clesiis s. Silvani martyris et
s. Bonifacii confessoris at-
que pontificis uno cohaerentes
solo mirae restauravit magni-
tudinis. Sed et basilicam s. Sa-
turnini in praedicta via Salaria
positam una cum coem. ss. Chry-
santhi et Dariae renovavit at-
que coemeterium s. Hilariae
innovavit. — § 80. Immo et
coem. Iordanorum, videlicet
ss. Alexandri et Vitalis et Mar-
tialis martyrum, seu ss. septem
Virginum a novo restauravit.
Pariter in eadem via Salaria
coem. s. Silvestri confessoris
atque pontificis aliorumque san-
ctorum multorum in ruinis po-
situm renovavit.

Coemeterium Pri-
scillae ad pontem Sa-
larium.

Coemeterium ad cli-
vum cucumeris.

Coemeterium Thra-
sonis ad s. Saturni-
num.

Coemeterium s. Fe-
licitatis.

(Coem. ad clivum
cucumeris hic falso
positum; pertinet ad
Salarium veterum).

I. INDEX Coemeteriorum (mutilus) e Notitia Regionum Urbis Romae	II. INDICES OLEORUM quae collegit Ioannes Abbas	III. ITINERARIUM ex unico Codice Salisburgensi	IV. EPITOME libri de locis <i>Sanctorum Martyrum</i> e Codicibus Salisburgensi puro, Witeburgensi puro et Salisburgensi interpo
---	---	---	--

VIA

*pittacium
peritii*

INDEX OLEORUM

See Agnetis et
aliorum multa-
rum martyrum.
Sci Y...tion
(incertum est, u-
trum hoc nomen
spectet viam Nu-
mentanam).

Et postea vadis ad
orientem quousque per-
venies ad s. Emerentia-
nam martyrem quae
pausat in ecclesia sur-
sum et duo martyres in
spelunca deorsum Vic-
tor et Alexander. Deinde
via Numentana ad
ecclesiam s. Agnae
quae formosa est, in
qua sola pausat et ip-
sam episcopus Honorius
miro opere reparavit.

K Iuxta viam Nume-
nam est s. Nicomedes
iuxta eandem viam basi-
s. Agnes mirae pulchritu-
dis ubi ipsa corpore ta-
propeque ibi soror eius E-
merentiana: in alia tamen
silica dormit. Ibi quo-
(in) singulari ecclesia Co-
stantia Constantini filia
quiescit; sanctusque
xander, s. Felicis, s. Pa-
s. Victor et alii multi
dormiunt.

VIA

*pittacium
peritii*

INDEX OLEORUM

Sci Systi
Sci Laurenti
Sci Yppoliti

Postea illam viam de-
mittis et pervenies ad
s. Ypolitum marty-
rem qui requiescit sub
terra in cubiculo, et
Concordia mulier eius
martyr ante fores, al-
tero cubiculo s. Tri-
phonia regina et mar-
tyr, et Cyrilla filia eius
et martyr, quas medi-
tus (*Leges Messius: an-
tiqua manus in margine
scripsit Cladius*) Decius
interfecit uxorem et fi-
liam, et s. Genisius
martyr. Postea perve-
nies ad ecclesiam s. Lau-
rentii, ibi sunt magnae
basilicae duae in qua-
rum quis speculiosorem
et pausat, et est par-
vum cubiculum extra
ecclesiam in hoc occi-
dentur (*haec corrupta
sunt*) (1). Ibi pausat
s. Abundius et Herenius

K Iuxta viam tiburtin-
(prope murum civitatis)
eclesia est s. Ianuarii (s-
copi et martyris, eadem
via) (1) ecclesia est s. A-
piti multum honorabilis u-
tyrum corporibus. K
prope eandem viam eccl-
est s. Laurentii maior,
qua corpus eius primum t-
rat humatum, et ibi basil-
nova mirae pulchritudini
ubi ipse modo requies-
Ibi quoque sub eodem
tare Abundus est deposi-
et foris in portico lapis e-
qui aliquando in collo ei-
dem Abundi pendebat in
teum missi: ibi Herene-
Iulianus, Primitivus, T-
teus, Nemesius, Eugeni-
Iustinus, Crescentianus, h-
manus sunt sepulti, et s. C-
riaca, s. Simferosa et I-
tina cum multis martyri-
sunt sepulti. K Inde in
ream sursum in monte

(1) Cf. DE ROSSI,
Roma sott., t. I, p. 139.

(1) Verba intra paren-
theses clausa alia manu add

V.	VI.	VII.	VIII.
ITITIA PORTARUM, <i>iarum, ecclesiarum</i> circa Urbem Romam Filermo Malmesburiensi	TOPOGRAPHIA Einsiedlensis	EXCERPTA TOPOGRAPHICA e <i>Vita Hadriani I</i>	INDEX Coemeteriorum e libro <i>Mirabilium</i> <i>Urbis Romae</i>

NTANA

nta porta Numentana. Ibi
 comedes presbyter et mar-
 temq̃ue via eodem modo
 . Iuxta viam s. Agnetis
 esia et corpus, in altera
 ia s. Emerentiana et mar-
 Alexander, Felix, Papias.
 ptimo milliaro eiusdem
 . papa Alexander cum
 o et Theodulo pausant.

In via Numentana
 foris murum in sini-
 stra s. Agnes, in dex-
 tra s. Nicomedis.

§ 85. Ecclesiam beatae Agne-
 tis martyris seu basilicam bea-
 tae Emerentianae, pariter et ec-
 clesiam beati Nicomedis, sitam
 foris portam Numentanam...,
 quae a priscis marcuerant tem-
 poribus, a novo renovavit.

Coemeterium san-
 ctae Agnetis.
 Coemeterium fontis
 sancti Petri.

RTINA

ta porta et via Tiburtina,
 modo dicitur s. Laurentii,
 hanc viam iacet s. Lau-
 s in sua ecclesia et Ha-
 us martyr. Et ibi prope
 era ecclesia pausant hi
 res, Ciriaca, Romanus,
 us, Crescentianus, et ibi
 onge Ipolitus vel basilica
 polyti, ubi ipse cum familia
 ausat, id est XVIII (al.
 II). Et ibi requiescunt
 Triphonia uxor Decii et
 ius Cirilla et Concordia
 eius. Et in altera parte
 lius est ecclesia (al. ba-
 Agapiti martyris.

In via Tiburtina fo-
 ris murum in sinistra
 s. Ypoliti, in dextera
 s. Laurentii.

§ 75. Basilicam s. Laurentii
 martyris, ubi sanctum corpus
 eius quiescit, adnexam basilicae
 maiori, quam dudum isdem
 praesul construxerat, ultro ci-
 troque a novo restauravit. Im-
 mo et ecclesiam s. Stephani
 iuxta eam sitam, ubi corpus
 s. Leonis episcopi et martyris
 quiescit, similiter undique reno-
 vavit una cum coemeterio bea-
 tae Cyriacae seu adscensum
 eius. - § 85. Coemeterium beati
 Hyppolyti martyris iuxta
 s. Laurentium... a novo reno-
 vavit.

Coemeterium in
 agro Verano ads. Lau-
 rentium.

I. INDEX Coemeteriorum (mutilus) e <i>Notitia</i> <i>Regionum</i> <i>Urbis Romae</i>	II. INDICES OLEORUM quae collegit Ioannes Abbas	III. ITINERARIUM ex unico Codice Salisburgensi	IV. EPITOME libri <i>de locis</i> <i>Sanctorum Martyrum</i> e Codicibus Salisburgensi puro, Wirceburgensi puro et Salisburgensi interpolato
--	---	---	--

Segue VIA

martyr via Tiburtina; et ibi ille lapis quem tollent digito multi homines nescientes quid faciunt. Et in altera ecclesia sursum multi martyres pausant. Prima est Cyriaca sancta vidua et martyr, et in altero loco s. Iustinus, et iuxta eum s. Crescentius martyr et multitudo sanctorum, longe in spelunca deorsum s. Romanus martyr. Postea ascendes ad ecclesiam s. Agapiti martyris et diaconi s. Syxti papae.

silica s. Hippolyti est, ipse cum familia sua t. XVIII martyres iacet. Cer ibi est in quo fuit Laurentius. Ibi est Triphosa uxor Decii Caesaris et Crilla filia eius: inter utraque Concordia et s. Geisus, et multi martyres sunt.

VIA

Coemeterium
ad
duos Lauros
ad
ss. Petrum
et Marcellinum
via Labicana.

Ad Helenam via Campana multi martyres pausant. In aquilone parte ecclesia Helenae primus Tiburtius martyr. Postea intrabis in speluncam ibi pausant ss. martyres Petrus presbyter et Marcellinus martyr. Postea in interiore antro Gorgonius martyr, et multi alii, et in uno loco in interiore spelunca XL martyres, et in altero XXX martyres, et in tertio IIII coronatos et s. Helena in sua rotunda.

K Iuxta vero Lavicaria ecclesia est s. Helenae ipsa corpore iacet. Ibi sancti dormiunt, Petrus, Marcellinus, Tiburtius, ss. X milites, Gorgonius, Gernus, Maximus, IV Coronati est Claudius, Nicostratus, Simpronianus, Castor, Simplicius: ibi et in cryptis sub terra innumera martyrum multitudo sepulta cent (K Iuxta viam v. Praenestinam iuxta aqueductum ecclesia est s. S. tonici episcopi et martyris et S. Castoli, quorum corpora longe sub terra sepulta. (*Haec verba manu addita*).

V.	VI.	VII.	VIII.
<p>ITINERARIA PORTARUM, earum, ecclesiarum circa Urbem Romanam Helmo Malmesburiensi</p>	<p>TOPOGRAPHIA Einsiedlensis</p>	<p>EXCERPTA TOPOGRAPHICA e <i>Vita Hadriani I</i></p>	<p>INDEX Coemeteriorum e libro <i>Mirabilium Urbis Romae</i></p>

TINA

ANA

ima porta modo Maior
 e, olim Sirucrana (*al. Si-
 na lege Sessoriana*) dice-
 et via Lavicana dicitur,
 d beatam Helenam tendit.
 nt prope Petrus, Marcel-
 Tiburtius, Geminus, Gor-
 e, et quadraginta milites
 i innumerabiles, et non
 sancti quatuor coronati.

In via Praenestina
 foris murum in dex-
 tera forma Claudiana,
 in sinistra s. Helena,
 s. Marcellinus et Pe-
 trus.

§ 50. Coemeterium beatorum
 Petri et Marcellini via Lavicana
 iuxta basilicam beatæ Helenæ
 renovavit et tectum eius, id est
 s. Tiburtii et eorumdem san-
 ctorum Petri et Marcellini no-
 viter fecit, et gradus eius, qui
 descendunt ad eorum sacratis-
 sima corpora, noviter fecit, quo-
 niam nullus erat iam descensus
 ad ipsa sancta corpora.

Coemeterium inter
 duos Lauros ad s. He-
 lenam.

I. INDEX Coemeteriorum (mutilus) e <i>Notitia</i> <i>Regionum</i> <i>Urbis Romae</i>	II. INDICES OLEORUM quae collegit Ioannes Abbas	III. ITINERARIUM ex unico Codice Salisburgensi	IV. EPITOME libri de locis <i>Sanctorum Martyrum</i> e Codicibus Salisburgensi puro, Wirceburgensi puro et Salisburgensi interpo
--	---	---	---

VIA

Deinde pervenies ad s. Gordianum martyrem, cuius corpus requiescit sub altare magno in ecclesia s. Epimachi, et Quintus et Quartus martyres iuxta ecclesia(m) in cubiculo pausant, et longe in antro Trofimus martyr. Deinde pervenies eadem via ad speluncam, hic requiescit (1) eadem via s. Eugenia virgo et martyr in cubiculo ecclesiae pausat, et in altero loco Emissus martyr.

(1) Hic aliqua desiderantur.

K Iuxta viam vero I nam ecclesia est s. Gordi ubi ipse cum fratre Epi cho in una sepultura. quoque Quartus et Quint ibi Sulpitius et Servili et s. Sophia et Trophi cum multis martyribus pulti dormiunt. K Et i eandem viam Tertulliani basilica, ubi ipse cum m martyribus iacet. Eccl quoque s. Eugeniae it eam viam est, ubi ipsa e matre sua in uno tun iacet: ibi s. Stephanus p cum toto clero suo nun XXVIII martyres: s. Nemesus, s. Olimph s. Simpronius, S. Theo lus, s. Snerius, s. Obl ris, s. Tiburticanus n tyres sunt sepulti (et eac via ecclesia est s. Steph protomartyris: additum manu).

VIA

Coemeterium
Praetextati
ad s. Ianuarium
via Appia.

Coemeterium
Catacumbas
ad
s. Sebastianum
via Appia.

Coemeterium
Calisti
ad s. Xystum
via Appia.

PITTACIA
AMPULLARUM

... *Sca Sapientia*,
sca Spes, sca Fides,
sca *Caritas*, scs
Caecilia, scs
Tarsicius, scs
Cornelius et multa
milia sanctorum.

Sci Sebastiani,
scs Eutycius, scs
Quirinus, scs *Valerianus*, scs
Tiburtius, scs *Maximus*, scs
Urbanus, scs Ianuar-
rius.

INDEX OLEORUM

Sce *Satheris*
Sce *Sapientiae*
Sce *Spei*
Sce *Fides*
Sce *Caritatis*
Sce *Ceciliae*
Sci *Tarsicii*
Sci *Cornillii*
et multa milia
sanctorum.

Sci *Sevastiani*
Sci *Eutycii*
Sci *Quirini*
Sci *Valeriani*
Sci *Tiburti*
Sci *Maximi*
Sci *Orbani*
Sci *Ianuari*

Postea pervenies via Appia ad s. Sebastianum martyrem, cuius corpus iacet in inferiore loco, et ibi sunt sepulcra apostolorum Petri et Pauli, in quibus XL annorum requiescebant. Et in occidentali parte ecclesiae per gradus descendis ubi s. Cyrinus papa et martyr pausat. Et eadem via ad aquilonem ad ss. martyres Tiburtium et Valerianum et Maximum. Ibi (intrabis in speluncam magnam et ibi *addita in margine*) invenies s. Urbanum episcopum et confessorem, et in al-

K Iuxta viam Appiam orientali parte civitatis ecclesia est s. Suteris maris, ubi ipsa cum multis martyribus iacet, et iuxta eandem viam ecclesia est s. Sy papae ubi ipse dormit quoque et Caecilia vi pausat, et ibi s. Tarsici et s. Geferinus in uno mulo iacent, et ibi s. Ebius et s. Colocerus et s. Ithenius per se singuli iacent DCCC martyres ibi requiescunt. K Inde h procul in coemeterio Ca Cornelius et Cyprianus ecclesia dormiunt. (Et in lera spelunca s. Caloc diaconus: *alia manu a* tum).

V.	VI.	VII.	VIII.
<p>ITITIA PORTARUM, iarum, ecclesiarum circa Urbem Romam Elmelmo Malmesburiensi</p>	<p>TOPOGRAPHIA Einsiedlensis</p>	<p>EXCERPTA TOPOGRAPHICA e Vita Hadriani I</p>	<p>INDEX Coemeteriorum e libro Mirabilium Urbis Romae</p>

A

aya porta s. Ioannis quae antiquos Asseranica (*al. Asinaria*, lege Asinaria) dicitur. Nona porta Metrosa (Metrovia) dicitur et coram Ambabab via Latina iacet. Iuxta eam requiescunt in ecclesia martyres Gordianus et Epimachus, Sulpicius, Ianus, Quintus, Quartus, Tryphenus, et ibi prope loco Tertullinus et non ecclesia beatae Eugeniae, a iacet et Claudia mater et Stephanus papa cum suo numero XIX et Ne-

In via Latina extra civitatem in sinistra oratorium s. Mariae, s. Gordiani; in dextera s. Ianuarii, oratorium s. Sixti, s. Eugenia, ad s. Theodorum (*vide viam Appiam*).

§ 78. Basilicam s. Eugeniae tam intus quamque foris a novo restauravit. Simili modo et basilicam s. Gordiani atque Epimachi, seu coemeterium eiusdem ecclesiae, Simplicii et Serviliani, atque Quarti et Quinti martyrum, et beatae Sophiae una cum coemeterio s. Tertullini foris portam Latinam a novo in integrum renovavit.

Coemeterium Gordiani foris portam Latinam.

decima porta et via dici-ppia. Ibi requiescunt s. Senanus et Quirinus, et olim requieverunt apostolorum. Et paulo propius Rosunt martyres Ianuarius, Xenon, Quirinus, Aulus, Felicissimus. Et in al-eclesia Tiburtius, Valerius, Maximus, nec longe ecclesia s. Ceciliae martyris; et reconditi sunt Stephanus, Zefferinus, Eusebius, Eutades, Marcellus, Eutades, Dionysius, Antheros, Ianus, Lucius papa, Opulianus, Calocerds, Parianus, Tharsitius, Policamus, Politanus) martyres. Ibi ecclesia s. Cornelii et cor- Et in altera ecclesia sancta

Fragmentum I.
In via Appia.

Soter, Xistus, Urbanus, Marcellianus et Marcus, Ianuarius et ecclesia ubi decollatus est Xistus, Sebastianus (*vide viam Ardeatinam*).

Fragmentum II.

Inde (*id est ass. Mar- co et Marcelliano*) ad s. Soterum, inde ad s. Sixtum: ibi et s. Favianus et Antheros et Miltiades; inde ad s. Cornelium; inde ad s. Sebastianum. Inde

§ 76. Ecclesiam apostolorum foris portam Appiam milliario tertio in loco, qui appellatur Catacumbas, ubi corpus beati Sebastiani martyris cum aliis quiescit, in ruinis praeventam a novo restauravit. - § 78. Ecclesiam beati Tiburtii et Valeriani atque Maximi, seu basilicam s. Zenonis una cum coemeterio ss. Urbani pontificis, Felicissimi et Agapiti atque Ianuarii et Cyrini martyrum foris portam Appiam uno cohaerentes loco, quae ex priscis marcuerant temporibus, a novo restauravit.

Coemeterium Calisti iuxta Catacumbas.

Coemeterium Praetextati inter portam Appiam... ad s. Apollinarem.

I. INDEX Coemeteriorum (mutilus) e Notitia Regionum Urbis Romae	II. INDICES OLEORUM quae collegit Ioannes Abbas	III. ITINERARIUM ex unico Codice Salisburgensi	IV. EPITOME libri de locis Sanctorum Martyrum e Codicibus Salisburgensi puro, Wirceburgensi puro et Salisburgensi interpo
---	---	---	--

Segue VIA

			<p>tero loco Felicissimum et Agapitum martyres et diaconos Syxti, et in tertio loco Cyrinum martyrem, et quarto Ianuarium martyrem. Et in tertia ecclesia rursum (<i>lege sursum</i>) s. Synon martyr quiescit. Eadem via ad s. Caeciliam, ibi innumerabilis multitudo martyrum. Primus Syxtus papa et martyr, Dionisius papa et martyr, Iulianus papa et martyr, Flavianus martyr, s. Caecilia virgo et martyr, LXXX martyres ibi requiescunt deorsum. Geferinus papa et confessor sursum quiescit. Eusebius papa et martyr longe in antro requiescit, Cornelius papa et martyr longe in antro altero quiescit. Postea pervenies ad s. virginem Soterem et martyrem (eadem via venis ad ecclesiam parvam ubi decollatus est s. Xystus cum diaconibus suis: <i>addita in margine</i>), cuius corpus iacet ad aquilonem.</p>	<p>K Iuxta eandem viam quae ecclesia est multorum sanctorum, id est Ianuarium qui fuit de septem filiis licitatis maior natu, Urbis Agapiti, Felicissimi, Cyriacum, Zenonis, fratris Valentini, Tiburtii, Valeriani (et Iuliani): <i>additum alia manu</i> et multi martyres ibi requiescunt. K Et iuxta eandem viam ecclesia est s. Sebastiani martyris ubi ipse depositus ubi sunt sepulturae apostolorum in quibus XL anni quieverunt. Ibi quoque Cyrinus martyr est sepultus.</p>
--	--	--	---	---

VIA A

<p>Coemeterium Domitillae, Nerei et Achillei ad s. Petronillam via Ardeatina.</p>	<p>PITTACIUM AMPULLAE Sca Petronilla, scs Nereus, scs Acilleus, scs Damasus, scs Marcellinus, scs Marcus.</p>	<p>INDEX OLEORUM See Petronillae filiae sci Petri Aposto. Sci Nerei Sci Damasi Sci Marcelliani Sci Acillei Sci Marci</p>	<p>Et dimittis viam Appiam et pervenies ad s. Marcum papam et martyrem, postea ad s. Damasum papam et martyrem via Ardeatina, et ibi in altera ecclesia invenies duos diaconos et martyres Marcum et Marcellianum.</p>	<p>K Iuxta viam Ardeatinam ecclesia est s. Petronellae ibi quoque s. Nereus et s. Achilleus sunt et ipsa Petronella sepulti. K Et per eandem viam s. Damasus papa depositus est et socius eius Martha. Et in alia ecclesia non longe Marcus Marcellianus sunt honorati.</p>
---	--	---	--	---

V.	VI.	VII.	VIII.
TITIA PORTARUM, viarum, ecclesiarum circa Urbem Romam Wilhelmo Malmesburiensi	TOPOGRAPHIA Einsiedlensis	EXCERPTA TOPOGRAPHICA e Vita Hadriani I	INDEX Coemeteriorum e libro Mirabilium Urbis Romae

is, et non longe pausant
res Hippolitus, Adrianus,
ius, Maria, Martha, Pau-
Valeria, Marcellus; et pro-
pa Marcus in sua ecclesia.

revertendo per viam
Appiam ad ecclesiam
ubi s. Syxtus cum suis
diaconibus decollatus
est.

*Topographia
(vide viam Latinam).*

In eadem via (*Ap-
pia*) extra civitatem
in sinistra ad s. Ia-
nuarium, ubi Syxtus
martyrizatus est, s. Eu-
genia, ad s. Theodo-
rum. In dextera s. Pe-
tronella Nerei et Achil-
lei, Marei et Marcel-
liani, ad s. Soterum,
s. Cornelii, Xisti, Fa-
viani, Antheros, et Mi-
litiadis, ad s. Sebastia-
num (*vide viam Ardea-
tinam*).

ATINA

ter viam Appiam et Ostien-
est via Ardeatina, ubi sunt
us et Marcellianus, et ibi
Damasus papa in sua ec-
a. Et non longe s. Petro-
et Nereus et Achilleus et
olures.

*Fragmentum I.
In via Appia.*

Soter, Xistus, Ur-
banus, Marcellianus et
Marcus, Ianuarius etc.
(*Horum nominum
ordo perturbatus: vide
fragmentum II et viam
Appiam*).

Coemeterium Balbi-
nae via Ardeatina.

Coemeterium Iorda-
norum, Nerei et Achil-
lei via Ardeatina.
(*Utrumque coem. e
libro Benedicti cano-
nici: sed vox Iordano-*

I. INDEX Coemeteriorum (mutilus) e <i>Notitia Regionum Urbis Romae</i>	II. INDICES OLEORUM quae collegit Ioannes Abbas	III. ITINERARIUM ex unico Codice Salisburgensi	IV. EPITOME libri <i>de locis Sanctorum Martyrum</i> e Codicibus Salisburgensi puro, Wirceburgensi puro et Salisburgensi interpol
--	---	---	---

Segue VIA

<p>Coemeterium Balbinae ad s. Marcum (et Marcellianum <i>haec delenda</i>) (1) via Ardeatina.</p> <p>Coemeterium Basilei ad s. Marcum (<i>addē</i> et Marcellianum) (2) via Ardeatina.</p> <p>Coemeterium Damasi...</p>			<p>num fratres germanos cuius corpus quiescit sursum sub magno altare. Deinde descendis per gradus ad ss. martyres Nereum et Achilleum.</p>	<p>et adhuc in alia ecclesia alius Marcus cum Marcellus in honore habetur.</p>
---	--	--	---	--

VI

<p>Coemeterium Commodillae ad s. Felicem et Adauctum via Ostiensi.</p> <p>(1) Verba <i>haec delenda</i> a I. B. De Rossi addita vere delenda sunt, quia corrigunt quod recentissimae fissiones verum esse demonstrarunt.</p> <p>(2) Verbum <i>adde</i> pariter delendum propter eandem notae (1) rationem.</p>	<p><i>pittacium deest</i></p>	<p>INDEX OLEORUM Sci Pauli Apostoli.</p>	<p>Et sic vadis ad occidentem et invenies s. Felicem episcopum et martyrem, et descendis per gradus ad corpus eius, et sic vadis ad s. Paulum via Ostensi, et in australi parte cerne ecclesiam s. Teclae supra montem positam, in qua corpus eius quiescit in spelunca in aquilone parte.</p>	<p>K In parte australi ci- tatis iuxta viam Ostensi Paulus apostolus corpus pauzat et Timotheus epi- scopus et martyr, de quo meminit liber Silvestri, i- dem dormit, et ante fronte eiusdem basilicae oratorium est Stephani martyris. La- ibi, quo lapidatus est Steph- nus, super altare est positi- us. K Inde haud procul meridiem monasterium aquae Salviae, ubi caput s. Anastasii est, et locus ubi decollatus est Paulus. Prope quoque basilicae Pa- e ecclesia s. Teclae est ubi ipsa corpore iacet. K Et non longe inde e cclesia s. Felicis est, ubi ip- dormit, cum quo, quando coelum migravit, pariter pe- perabat Adauctus, et am- requiescunt in uno loco. quoque et Nomeseus mar- cum plurimis iacet.</p>
--	-------------------------------	---	--	---

V.	VI.	VII.	VIII.
<p>UTIA PORTARUM, urum, ecclesiarum circa Urbem Romam Helmo Malmesburiensi</p>	<p>TOPOGRAPHIA Einsiedlensis</p>	<p>EXCERPTA TOPOGRAPHICA c Vita Hadriani I</p>	<p>INDEX Coemeteriorum e libro Mirabilium Urbis Romae</p>

TINA

	<p>Fragmentum II.</p> <p>Deinde (<i>id est a s. Paulo apostolo et a ss. Felice Adaucto et Emerita</i>) ad s. Petronellam et Nereum et Achilleum. Inde ad s. Marcum et Marcellianum. Inde ad s. Soterum etc. (<i>vide viam Appiam</i>).</p> <p>Topographia.</p> <p>In via Appia, in dextera, s. Petronella, Nerei et Achillei, Marci et Marcelliani, ad s. Soterum etc. (<i>vide viam Appiam</i>).</p>	<p>rum huc per errorem translata).</p>
--	---	--

IENTSIS

<p>decima porta et via Ostensis (<i>al. Ostensa</i>) dicitur, porta s. Pauli vocatur, iuxta eam requiescit in a sua. Ibidemque Timomartyr, et non longe in a s. Teclae sunt martylix et Adauctus et Nereus. In aqua Salvia est caput martiris.</p>	<p>Inde (<i>id est a monte Aventino et balneo Mercurii</i>) ad portam Ostensis; inde per porticum usque ad ecclesiam Mennae, et de Menna usque ad s. Paulum apostolum. Inde ad s. Felicem et Adauctum et Emeritam.</p>	<p>Coemeterium s. Cyriaci via Ostensi (<i>Petrus Mallius addit ubi est ecclesia s. Cyriaci</i>).</p> <p>Coemeterium Innocentium ad s. Paulum (<i>e libro Benedicti canonici</i>).</p>
--	--	---

I. INDEX Coemeteriorum (mutilus) e <i>Notitia</i> <i>Regionum</i> <i>Urbis Romae</i>	II. INDICES OLEORUM quae collegit Ioannes Abbas	III. ITINERARIUM ex unico Codice Salisburgensi	IV. EPITOME libri de locis <i>Sanctorum Martyru</i> e Codicibus Salisburgensi puro Wirceburgensi pur et Salisburgensi interp
--	---	---	---

VIA F

Coemeterium
ad
insalsatos
(*al. ad insalatos*)
ad
s. Felicem
via Portuensi.

Coemeterium
Pontiani
ad
ursum pileatum.
Abdon
et Sennen
via Portuensi.

In occidentali parte Tiberis ecclesia est beati Felicis martyris, in qua corpus eius quiescit, et Alexandri martyris (et s. Sabinae martyris, Deinde etiam in aquilone parte ecclesiae s. Pauli paret ecclesia s. Aristi et s. Christinae et s. Victorae ubi ipsi pausant) (1). Deinde descendis ad aquilonem et inuenies ecclesiam s. Candidae virginis et martyris, cuius corpus ibi quiescit. Descendis in antrum et inuenies ibi innumerabilem multitudinem martyrum; Pumenius martyr ibi quiescit, et Milix martyr in altero loco, et omnis illa spelunca impleta est ossibus martyrum. Tunc ascendis et peruenies ad s. Anastasium papam et martyrem, et in alio Polion martyr quiescit. Deinde intrabis in ecclesiam magnam; ibi sancti martyres Abdo et Sennes quiescunt. Deinde exeat et intrabis ubi s. Innocentius papa et martyr quiescit.

K Iuxta viam verotuensem, quae et ipsa in occidentali parte civitatis s. Abdon et s. Sennesque Milix et s. Virgilius, s. Polion, s. Iulianus, s. Pymeon, s. Felix, s. Plinius, s. Faustinus, s. tricus dormiunt.

(1) Verba intra parentheses clausa in margine scripta.

V.	VI.	VII.	VIII.
<p><i>ITINERARIA PORTARUM,</i> <i>coemeteriorum, ecclesiarum</i> <i>circa</i> <i>Urbem Romam</i> <i>Helmo Malmesburiensi</i></p>	<p>TOPOGRAPHIA Einsiedlensis</p>	<p>EXCERPTA TOPOGRAPHICA e <i>Vita Hadriani I</i></p>	<p>INDEX Coemeteriorum e libro <i>Mirabilium</i> <i>Urbis Romae</i></p>

PORTENSIS

<p>ad decima porta Portuensium et via. Ibi prope in via sunt martyres Felix, Addon et Sennes, Anastasius, Polion, Millex, Candida et alia.</p>	<p>In via Portensi extra civitatem in dextra Abdo et Sennes.</p>	<p>§ 80. Ecclesiam s. Felicis positam foris portam Portuensium a novo restauravit. Simulque et basilicam ss. Abdon et Sennen atque beatae Candidae una cum ceteris sanctorum coemeteriis in idipsum pariter renovavit.</p>	<p>Coemeterium Ursi ad Portensam. Coemeterium s. Felicis via Portuensi.</p>
--	--	--	--

I. INDEX Coemeteriorum (mutilus) e <i>Notitia</i> <i>Regionum</i> <i>Urbis Romae</i>	II. INDICES OLEORUM quae collegit Ioannes Abbas	III. ITINERARIUM ex unico Codice Salisburgensi	IV. EPITOME libri <i>de locis</i> <i>Sanctorum Martyrum</i> e Codicibus Salisburgensi puro, Wirceburgensi puro et Salisburgensi interpre
--	---	---	---

VIA

Coemeterium
Calepodii
ad s. Calixtum
via Aurelia.

PITTACIUM
AMPULLAE

Sci Pancrati,
sci Artemi, sca
Sofia cum tres fi-
lias suas, sca Pau-
lina, sca Lucina,
sci Processi, sci
Martiniani.

INDEX OLEORUM

Sci Pancrati
Sci Arthemii
Sce Sofiae cum
tres filias suas.
Sce Paulinae
Sce Lucinae
Sci Processi
Sci Martiniani

Deinde ambulas ad
s. Pancratium, cuius
corpus quiescit in for-
mosa ecclesia via Au-
relia, quam s. Honorius
papa magna ex parte
reaedificavit, et in illa
ecclesia intrabis longe
sub terra et invenies Ar-
dhimium martyrem; et
in altero loco s. Pauli-
num martyrem, et in
altero antro s. Sobiam
martyrem et duae filiae
eius Agapite et Pistis
martyres, et ascendis
sursum et pervenies ad
ecclesiam; ibi quiescunt
s. Processus et Marti-
nianus sub terra, et
s. Lucina virgo et mar-
tyr in superiori. Deinde
pervenies eadem via ad
sanctos pontifices et
martyres duos Felices.
Postea eadem via per-
venies ad ecclesiam; ibi
invenies s. Calistum
papam et martyrem, et
in altero (loco) in su-
periori domo s. Iulius
papa et martyr.

K Inde haud procul i-
nistra manu iuxta viam
reliam s. Processus, s. Mar-
tianus, s. Pancrati, s. Ar-
themi, s. Calistus, s. Cal-
ix, s. Calistus, s. Cal-
ix cum multis sepulti iace-

VIA C

pittacium deest

INDEX OLEORUM

Sci Petri Apo-
stoli.

Et sic intrabis via
Vaticana donec perve-
nies ad basilicam beati
Petri, quam Constanti-
nus imperator totius
orbis condidit, eminentem
super omnes eccle-
sias et formosam, in
cuius occidentali plaga
beatum corpus eius
quiescit.

Primum Petrus in p-
occidentali civitatis i-
viam Corneliā ad m-
rium primum in corpor-
quiescit, et pontificalis o-
excepto numero pauco-
eodem loco in tumbis
priis requiescit. Ibi qu-
iuxta eandem viam sede-
apostolorum et mensa e-
cubitus eorum de mari-
facta usque hodie app-
Mensa quoque, modo al-
quam Petrus manibus su-
cit, ibidem est. K Iuxta
dem quoque viam s. Ru-
s. Secunda, s. Maria, s. Ma-
s. Ambacu, s. Audafax e-
quam plurimi sancti iac-

V.	VI.	VII.	VIII.
<p>UTIA PORTARUM, arum, ecclesiarum circa Urbem Romam Elmo Malmesburiensi</p>	<p>TOPOGRAPHIA Einsiedlensis</p>	<p>EXCERPTA TOPOGRAPHICA e Vita Hadriani I</p>	<p>INDEX Coemeteriorum e libro Mirabilem Urbis Romae</p>

IA

<p>adecima porta et via e quae modo porta cratii martyris dicitur, uxta eam requiescit in clesia, et alii martyres s. Arthemius, s. Sapien- tribus filiabus Fide, Spe, te. In altera ecclesia Pro- et Martinianus, et in elices duo, et in quarta ctus et Calepodius, et in s. Basilides duodecimo</p>	<p><i>Fragmentum.</i> Inter Aurelia et Por- tuensis Processus et Martinianus et Pan- chrauius, Abdo et Sen- nes. <i>Topographia.</i> In via Aurelia ex- tra civitatem (in sinistra) S. Pancratii, (in dextera) Processi et Marti- niani.</p>	<p>§ 73. Basilicam beati Pan- cratii martyris nimia vetustate dirutam atque ruinis praeven- tam in integrum a novo nimio decore una cum monasterio s. Victoris ibidem sito restau- ravit.</p>	<p>Coemeterium Cale- podii ad s. Pancra- tium. Coemeterium s. A- gathae ad Girulum. Coemeterium Iulii ia Aurelia (ex Bene- dicto canonico).</p>
--	---	---	---

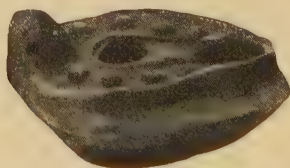
IA

a porta Cornelia quae
porta s. Petri, et via Cor-
uxta eam ecclesia beati
ta est, in qua corpus
cet, auro et lapidibus
Etenim nullus hominum
merum sanctorum mar-
qui in eadem ecclesia
. In eadem via ecclesia
n qua requiescunt san-
gines Rufina et Secunda.
a ecclesia sunt Marius
na et Audifax et Abacuc
um.

INDEX

PRAELOQUIUM	p.	1
Ratio et via praesentis operis		9
CAPUT I. De antiquis documentis suburbanorum coemeteriorum topographiam et historiam illustrantibus		
Art. I.... Acta martyrum		18
Art. II.... Calendaria		29
Art. III... Martyrologia		32
Art. IV... Liber Pontificalis		35
Art. V.... Topographiae atque Itineraria		38
Art. VI... Syllogae praecipuae inscriptionum		47
Art. VII.. Auctores		54
CAPUT II. Persecutiones		
Art. I.... Persecutionum iuridicum fundamentum. – Causae. – Quomodo Edictum Mediolanense, quo pax conceditur Ecclesiae, iudicandum est		93
Art. II.... Labarum		147
Art. III... De numero martyrum		151
Art. IV... De effectibus praecipuis pacis Constantinianae in iure poenali Romano: Furca – Crux – Servitus		155
Art. V.... De martyrum suppliciis		159
CAPUT III. De sepulcris		
Art. I.... De sepulcris generatim, et praesertim de Romanis sepulcris		193
Art. II.... De Romani soli natura et formatione.		212
Art. III... Origo Coemeteriorum Christianorum, Coemeterii vocabulum Christianum est		216
Art. IV... 1. Verborum, quibus praecipue Christianorum coemeteria designantur, explicatio; 2. Christiani hypogei nomenclatura		223

Art. V.... Catacumbae Romanae opus Christianorum sunt. – Eas inter et latomias arenariaque discrimen. – Quid de origine ceterorum orbis coemeteriorum?	p. 256
Art. VI... Errores circa existentiam et situm catacubarum Romanarum.	264
Art. VII.. In quo differant et in quo convenient Christiana et ethnica sepulcra.	267
Art. VIII. De religioso sepulcrorum caractere iuxta Romanum ius	282
Art. IX... Utrum coemeteria Christianorum legalia an tolerata solum fuerint.	292
Art. X.... Coemeteria sectarum haereticarum Romae	312
CAPUT IV. Analogia inter Christianos atque ethnicos ritus funerarios	323
Art. I..... Convivia funebria	323
Art. II.... De usu lampadarum et luminum	359
Art. III... De usu florum	369
Art. IV... Christianorum cadaverum et Martyrum depositio	376
Art. V.... De Martyrum reliquiis. – Martyrum sepulcra. – Ampullae cruentae. – Martyres vindicati. – Monumenta martyrum non authentica	392
Art. VI... Martyrum cultus. – Sanctuaria. – Peregrinationes. – Eulogiae. – Translationes	421
APPENDIX. Romanorum coemeteriorum Itineraria	441

NOTIONES

Archaeologiae Christianae

P. SYXTVS O. C. R.

NOTIONES

Archaeologiae Christianae

DISCIPLINIS THEOLOGICIS
ET LITURGICIS COORDINATAE

VOL. II. PARS PRIMA

EPIGRAPHIA

ROMAE

DESCLÉE ET SOC. EDITORES

MCMIX

*Conceditur ut figurae libro propriae reproducantur,
dummodo debito modo et auctoris et operis nomen referatur.*

IMPRIMATUR

† Fr. AUGUSTINUS MARRE Ep. Const.,
Abbas Gen. O. C. R.

IMPRIMATUR

Fr. ALBERTUS LEPIDI O. P., S. P. A. Magister.

IMPRIMATUR

IOSEPHUS CEPPETELLI Patriarcha Constantin., Vicesgerens.

EXCELLENTISSIMO DOMINO
AVGVSTINO MARRE

EPISCOPO CONSTANTIENSI
ABBATI GENERALI O. C. R.

LIBER SACER

ESTO

AUCTOR LECTORI HUMANISSIMO

CUM studiorum ratio ipsiusque huius operis finis esset, omnia quae auxilio possent theologiae studiosis venire argumenta e monumentis deducta, scientifica, uti dicunt, methodo exponere; visum est, postpositis quae ad coemeteriorum delubrorumque descriptionem pertinerent, statim volumen aggredi secundum, in quo de epigraphia, de symbolis figurisque tam depictis quam sculptis tractaretur.

Praesens igitur liber rem epigraphicam attingit quae fons veluti ecclesiasticae traditionis extat luculentissimus; neque pauca praebet quae hucusque inaudita prorsus plerisque videbuntur. Non quidem quod materia nova sit, neque modus eam cum scriptis documentis conferendi inusitatus; sed conclusiones ex collatione illa, iuxta strictiorem artis criticae normam deductae, non parum arbitror utilitatis theologiae sunt allaturae studiosis. Eiusmodi enim totius Christiani orbis monumentorum selecta theologicis disciplinis coordinata, aetate quidem nostra, quod sciam, etsi res parva, nova tamen est res, eaque necessaria, si animadvertatur qualia quamque multa, in his quadringentis paginis, invicem collata et explanata monumenta proponantur quae solummodo in innumeris magnaeque molis voluminibus inveniri fas est. Labores autem mei eo minus imperfecte evasere, quod large consiliis usus sum Leonis de Kerval, clarissimi viri, cuius nomen huc referre operis decus est, cuique publice grati animi mei signa exhibere libet.

Quod quidem et aliis praestare intelligo egregiis viris, qui ad opus facilius exarandum, sive primas corrigendo impressiones, sive monumentorum figuras mihi suppeditando, non parum me adiu-

varunt, doctissimus praesertim P. Bonaventura Stürzer Ordinis CC. RR. Procurator Generalis, atque egregius iuvenis Henricus Iosi, antiquitatis Christianae haud pedaneus cultor.

Hunc librum, Deo adiuvante, alius proximo anno sequetur, symbola et picturas illustrans, minoris non certe momenti; tuque vero, lector ac studiose benigne, si quid, ex his laboribus meis, utilitatis perceperis, ora pro Syxto.

Romae, mense Mariano, anni MDCCCXC.

DE CHRISTIANA EPIGRAPHIA

Ratio tractationis et materiae divisio.

NON immerito viri antiquitatum Christianarum periti queruntur hodie quod, aetate ante I. B. De Rossi elapsa, si Marini opera excipiantur, vix quidquam de Christianis epigraphis illustrandis fuerit cogitatum. Id profecto non mediocri Christianae historiae iacturae fuit, ne dicam ipsius quodammodo religionis nostrae, quippe quae in hoc monumentorum genere novum ditissimumque traditionis fontem inveniatur. Quantam enim priscae Christianae fidei historiae studentibus lucem contulissent epitaphia plurima hodie deperdita, vel etiam quae nobis adhuc extant in syllogis transcripta, in museis coacervata, si accurate saltem de loco ubi iacebant, vel ex quo evulsa sunt mentio facta fuisset! Quae quidem iactura eo reputabitur maior, quo maioris momenti evadunt relictæ epitaphia, a I. B. De Rossi ceterisque epigraphistis nostris temporibus illustrata.

Quidquid hodie circa Christianae epigraphiae regulas evulgatur, totum prorsus ex ingentibus De Rossi atque Le Blant operibus excerptum debet intelligi; vix enim quidpiam scientia haec post I. B. De Rossi profecit. Quod quidem nihilominus de scriptis in publico propositis verum est dumtaxat; nam scimus ~~illustrem~~ Prf. Gatti, virum huius materiae peritissimum, plura in promptu habere volumina; necnon ex ipsius ore accepimus nihil ut haec publicentur deesse, nisi quaedam inter typographum et Italici regni summos magistratus de compositione et evulgatione pacta reformanda.

Interim ad Rossianum fontem saepe hauriendum est quod certe neminem pigebit, cum tanta sit huius viri immortalis auctoritas firmitasque doctrinae. Dixi saepe, non semper; nam multa sunt quae I. B. De Rossi ipse non cognovit, utpote post eius obitum inventa; item multa quae in ceteris Christiani orbis regionibus in lucem prodierunt, quibus tamen illustrandis minime clarissimus archaeologus animum adiecit.

Itaque locuturus de hoc eruditionis genere, ego minime aliquam aliam volui materiae divisionem excogitare quae ab illa differret quam in musei Lateranensis inscriptionibus ordinandis I. B. De Rossi adhibuit. Iuxta porro praefatum ordinem, inscriptiones omnes, cuiuscumque aetatis et loci, in duas classes divisae sunt, nempe: *Inscriptiones sacras* et *Epitaphia*.

Prior series inscriptiones complectitur quae templis, baptisteriis, altaribus, locis denique rebusque sacris apponebantur. Nobilissimae huius generis maximique momenti sunt inscriptiones Damasianae, carmina videlicet a magno illo pontifice concinnata atque martyrum plerumque sepulcris inscripta. De iis speciali modo nobis erit loquendum.

Posterior autem series, multo priore nobilior, omnes inscriptiones funerarias comprehendit, quarum proinde nonnullae apostolicum usque ad aevum pertingere possunt; omnes vero illae priscorum Christianorum et domesticos saepe et religiosos intimioresque affectus, necnon fidem revelant, licet nonnisi quasi alludendo et innuendo de praecipuis dogmatibus Christianis iudicia et testimonia perhibeant.

Hinc altera exurgit epitaphia distinguendi ratio, nempe secundum indolem cuiuslibet epitaphii propriam, in quo etiam I. B. De Rossi distinctionem, paucis mutatis, adoptandam putavi, quae est huiusmodi:

INSCRIPTIONES SACRAE:

I-II..... *Monumenta publica cultus Christiani.*

III..... *Elogia martyrum Damasiana.*

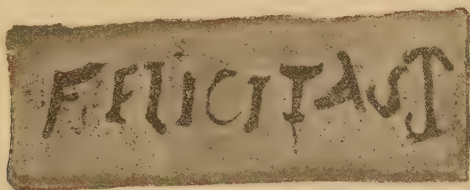
EPITAPHIA SELECTA :

- IV-VII . . *Epitaphia certam temporis notam exhibentia.*
VIII-IX.. *Epitaphia dictionis singularis Christiana dogmata significantia.*
X. *Pontifices, presbyteri, diaconi, et ceteri Ecclesiae ministri.*
XI. *Virgines, viduae, fideles, peregrini, neophyti, catechumeni.*
XII *Viri et feminae illustres, milites, officia varia, artifices.*
XIII. *Cognatio, familia, natio, patria.*
XIV-XV. *Imagines, symbola et notae Christiana dogmata significantia.*
XVI *Imagines et symbola artium aliaque id genus civilia et domestica.*
XVII. *Epitaphia varia singularis dictionis.*

Verum cum inscriptiones dogmata significantes aut de symbolis dogmaticis deque personis sacris loquentes eo praestantiores habendae sint quo antiquiores extent, ideo inter praecipuas quaestiones veniet ordo chronologicus inscriptionum stabilendus, sive ipsae certa temporis nota instructae sint, sive ea careant. Haec igitur quaestio statim postea quae ad elementa rudimentaue materiae praevia pertinent notiones, accurate per diversas partes in quas dividi potest argumentum, est tractanda.

PROLEGOMENA

Pleraeque Christianae inscriptiones tabulis saxeis incisae sunt, sicut ethnicae inscriptiones. Romae marmor potissimum adhibebatur imperii temporibus, sed non desunt inscriptiones in tabulis testeis, perraro quidem incisae, saepe vero rubro colore inductae. Hae ultimae inter antiquissimas habendae sunt, easque I. B. De Rossi quandam constituere familiam docuit, quam Pompeianam vocavit, quia in ruinis Pompeianae urbis plurimae huiusmodi inscriptiones, scilicet in parietibus minio depictae, in lucem prodierunt.

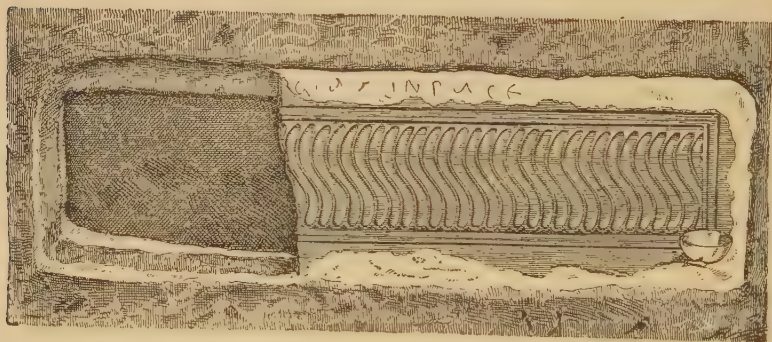

Tab. 1. Inscriptio in tegula minio exarata
(Ex *N. Bull. di arch. crist.* 1902, p. 14, Tab. 10).

Tardius vero Urbis et antiquiorum Romanorum provinciarum Christiani cippis aut veteribus tum marmoreis tum tiburtinis tabulis, iampridem inscriptiones exhibentibus, usi sunt; unde interdum in regionibus coemeterialibus saeculi quarti et quinti, *opistographae* cernuntur inscriptiones; nempe quae in utroque unius tabulae latere sunt incisae, ita ut hinc ethnica,

illinc Christiana, raro autem ex utraque parte Christiana, verba appareant, absconditis, rariusque abrasis prioribus. ⁽¹⁾

Quandoque etiam nonnullae inscriptiones in calce adhuc molli factae sunt, sepulcrorum commissuris inducta, rarissime vero in duro corio parietum: quae enim numerosas inscriptiones huiusmodi apud praecipua sanctuaria apparent, non quidem epitaphia, sed piae peregrinantium adclamationes sunt, quae hodie communi vocabulo *graffiti* vocantur. De iis suo loco loquendum.

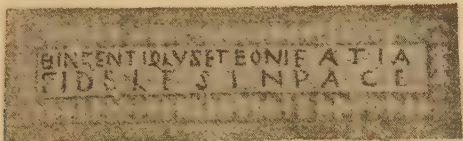

Tab. 2. Marmor loculum claudens iam alibi adhibitum cum inscriptione in calce incisa.

In septentrionalibus imperii regionibus, plerumque petra arenaria titulis efficiendis adhibebatur, aut quaelibet petra calcaria.

(1) I. B. De Rossi arbitratus est plerasque ethnicae inscriptiones in catacumbis inventas e soli superficie per scalas vel luminaria in cryptas cecidisse, nisi opistographae sint. Verum tot ethnicae repertae sunt inscriptiones, istis temporibus, in locis quo ex alto dilabi nequiverunt, ut egregius Marucchi haec affirmare potuerit: «... Il numero assai grande di iscrizioni pagane le quali si rinvencono continuamente negli scavi delle catacombe, non ci permette più di supporre che esse vi si rinvenivano per caso fortuito, perchè precipitate dai lucernai o dalle scale, come sempre si è detto. Oggi dobbiamo ammettere che se ne fece veramente commercio dal quarto secolo in poi, e che servirono assai spesso come materiale di chiusura dei sepolcri cristiani » (*Nuovo Bull.* an. 1904, pp. 133-134). Quibus verbis adiungendum est ne superbis quidem imperatorum inscriptionibus Romanos illius temporis pepercisse.

In Africa vero septentrionali et in Hispania, non raro epitaphia opere elaborabantur musivo, sicuti opere musivo totum aliquando sepulcrum exornabatur.

Tab. 3. Sepulcrum musivo opere ornatum
(Carthagine repertum).

In sarcophagis denique ubi tabella nulla fuerat parata, inscriptio in margine superiore capsae incidebatur, aut in margine inferiore operculi; nonnunquam sub anaglyptis prope basim, vel ubicumque in acroteriis.

Ut autem litterae incisae magis essent perspicuae, interdum minio linebantur, raro atramento, rarissime auro.

Romae et in septentrionalibus regionibus, primum in epitaphiis lingua Latina non minus quam Graeca adhibita est, item in Africa, et in Hispania; saeculo vero vertente secundo, inscriptiones Graecae numero decrescere inceperunt, ita ut saeculo ineunte tertio ipsae epitaphiorum tertiam constituent partem; deinde magis magisque factae sunt rarae usque ad saeculum quintum, quo Latina epitaphia Graeca prorsus submoverunt. Id sane pretiosum est indicium chronologicum, et ex eo repetenda eius est caussa, quod lingua Graeca, praeterquam large usurpata est Romae apud scriptores et bonarum artium cultores, proprius insuper et vere ecclesiasticus veluti sermo apud Christianos fuit, ne dicam hieraticus; nam hac lingua omnia Novi Testamenti scripta, si forte Matthaei Evangelium excipias, exarata sunt. ⁽¹⁾

(1) Quod autem de Christianis, multo magis de Iudaeis dici debet, quorum historiae praecipuus scriptor, Iosephus Flavius, Graece scribere ideo voluit, ut libentius a Romanis legeretur. Epitaphia vero eorum omnia, paucis exceptis, Graeca fuerunt lingua redacta, idque constanter ad saeculum usque quartum, uti Iudaica coemeteria Romae alibique reperta luculenter demonstrant.

Maiores vero longiorque fuit huius linguae usus in Magnae Graeciae seu Italiae meridionalis regionibus, praesertim in Sicilia insula; quod quidem sedulo in coemeteriorum aetate quaerenda et definienda animadvertendum est.

Latina lingua in Africa praevaluit, licet et Graeca exclusa non fuerit; serius vero in aliquibus regionibus, praesertim in Aegypto, etiam Copticus sermo adhibitus est.

In Oriente plerumque Graece inscriptiones redactae sunt, sed neque exclusae sunt linguae Semiticae, neque Latinae inscriptiones desunt.

Linguae Graecae Latinaeque usus promiscuus effecit, ut litterae unius alphabeti cum litteris alterius alphabeti subsimilibus confunderentur. Hinc litterae Graecae in titulis Latinis et vice versa litterae Latinae in titulis lingua Graeca exaratis inveniuntur; qua ex commutatione quidam linguarum antiquarum periti principia eruere conati sunt ad rectam linguae Graecae Latinaeque pronuntiationem dignoscendam; arbitrati scilicet plerosque eiusmodi errores ac litterarum commutationes ex vulgari pendere pronuntiatione. Nihil de hoc argumento dicam, licet multa essent dicenda; illud solummodo notabo, nempe non raro regulas prorsus contrarias ex his animadversionibus deduci posse, sicuti, exempli gratia, de litterae η pronuntiatione in hac formula: IN PAKH (in pace). At non inutile saltem, talia inquirendo, posset philologus instituere studium circa linguarum Graecae Latinaeque corruptionem. En praecipui quoad singulas litteras errores:

- A pro I: HVMANATAS; aut pro V: IDAS (idus).
- AE pro E: AEGO (ego), PACAE (pace), DIAE (die).
- B pro V: BIBAS (vivas), BOBIS (vobis), BIRGINIVS.
- C pro G: CONIVCAE, CALBA, REFRICERIVS.
- C pro Q: CINQVAGINTA, CODBVLTEVS (Quodvultdeus); viceversa: QVRA, KARE.
- C pro S: CABINA (Savina), CARICCIMAE.
- D pro T: NEBIDDA (Nevitta), ADQVE; viceversa: AT (ad), SET (sed).

- E pro I: SET (sit), BIXET (vixit), DOLEA (dolia), FVET, NOMENE;
viceversa: (1) FLORINTIVS, SI (se), FILICIS, DIO (Deo),
SIPTIMV (septimo).
- F pro PH: FILONETIS, DAFNE, NEOFITVS.
- G pro C: VIGSIT.
- H saepe deest ubi requiritur: ERES, VIVS (huius), ONESTVS, ILARI-
TAS; rarius non requisita adest: HAVE, HEGIT (egit).
- I pro A: MONICVS, CAVIAS (caveas).
- I pro E: FRATIR, PONTIFIX, IRINI (Irene), NI (ne), DIPOSITVS.
- I praecedens vocabulum littera S cum alia consonante incipiens: ISCHOLA,
ISPIRITVS, ISTEPHANVS, ISTETIT, ISMARAGDVS,
ISTVDIVM, ISPES, ISCRIPSIT, IMARITATA.
- K pro C: KRESKENTINA, HIK · REQVIHSKIT (hic requiescit).
- M pro N: IM BONO, FECERVM (fecerunt); viceversa: IN PACEN.
- N saepe deest: COIVX, MESES (menses), CRESCES (crescens).
- O pro V: SO (sum), SONT (sunt), DEDERONT, ANNORO (anno-
rum), SOSANNA, DIERO, DIEROM (dierum), QVORO
(quorum); viceversa: BIBV (vivo), EVTVCIIV, IVCVNDV,
VELANDV.
- P pro B: APSENS, PLEPS (plebs); viceversa: SBIRITO, SCRIBSIT.
- Q pro C: PEQVNIA, QVOI (cui vel qui), QVOIVS (cuius, formae
antiquae).
- R pro P: RRECESSIT, et viceversa, nisi promisque eadem forma et
Graece et Latine (*P* et *p*) in eodem vocabulo sit inter-
pretanda: PPECESSIT, SATVPO.
- S invenitur ut littera superflua: VIXSIT, VXSOR, CONIVNXS, AVX-
SILIVM; et pro X: VISIT (vixit), SES (sex); pro IT:
DEPOSSIO (depositio).
- V pro I et Y: AVRVFEX, SVSTVS, ILLVRICVM, SVMMACVS, SV-
BOLES; pro O: CVPARAVIT, ANV (anno vel annum).
- Y pro V: SYRIVM, YIXIT (vixit); et pro I: BYRO (viro), VNIBYRA.
- Z pro DI: ZACONVS (diaconus), ZABVLVS (diabolus).

Integrum possem librum replere idiotismis et erroribus
omnimodis, praesertim si cum Latinis etiam Graeci errores

(1) Idiotismus hic proprius Superioris Italiae est, licet etiam in Infe-
riore Italia non desit, neque raro in Galliae titulis cernatur. Cf. GAZZERA,
Delle iscrizioni cristiane del Piemonte, 1847, pp. 29, 40, 51, 138; LE BLANT,
Inscr. chrét. de la Gaule, t. I, p. 42. Paris, 1856-58.

recenserentur; hoc tamen limites nobis praefinitos praetergredetur: unum igitur tantummodo adducam exemplum in quo idem vocabulum (quod plane mirum) in eodem titulo diversas formas sumit:

COBVLDEVS VIXIT ANNIS
III M III D XII COBVLTV
DEVS DORMIS IN PACE

Generatim hoc veluti canon est habendum:

Quo magis inscriptiones accuratae eo antiquiores sunt.

In Graecis autem inscriptionibus serioribus saepe littera ρ pro λ adhibita est: ἐρπιδίου = ἐλπιδίου; ἀδερφοί = ἀδελφοί;

littera ε pro αι: κέ = καί; ταλεπώρου - ταιπαιπώρου;

littera ι pro ει: ιρήνη, ιρινη = ειρήνη; κῆτε = κεῖται; quod vocatur *iotacismus*;

litterae ω et υ pro ο οι: κυμυτήριων = κοιμητήριον; hoc etiam tertio saeculo occurrit.

De forma litterarum nihil dicendum, nisi quod eadem est atque in ethnicis epitaphiis, sed multo deterior propter lapidarum imperitiam. Non desunt quidem pulcherrimae inscriptiones

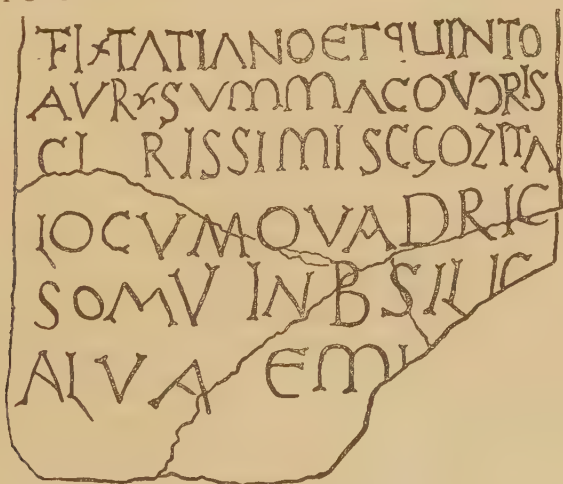

Tab. 4. Inscriptio Priscillianis litteris exarata. (Ex WILPERT, *Fractio panis*).

Christianae, sed plerumque si cum ethnicis comparentur, quoad elegantiam istis nihilominus inferiores sunt, ita ut saepissime sola formae litterarum inspectio sufficiat ad ethnica epitaphia ceteris discernenda.

I. B. De Rossi inter antiquissimas coemeterii Priscillae inscriptiones duplex genus distinxit, Pompeianum, quod iam innui, et Priscillianum, quod pulcherrimas exhibet litteras, tum Graecas, tum Latinas, titulorum saeculi secundi proprias.

Quod si iam inelegantes non raro litterae earumque dispositio in Christianis titulis primi et secundi saeculi apparent, multo temporis progressu deteriores factae sunt, neque raro cuiusdam exhibent indicia transitus a capitali (ut nuncupatur) litterarum genere ad uncialem typum. Demum ad aetatem alicuius inscriptionis Christianae ex litterarum forma eruendam eadem plerumque valent palaeographicae regulae atque in Romana epigraphia.

Tab. 5. Litterae quasi unciales.

Post medium vero saeculum quartum, novum litterarum exemplar, vere praeclarum, prae-buit Furius Philocalus, ecclesiastici kalendarii Liberiani conscriptor; quae quidem litterae, cum ad carmina Damasiana describenda unice destinatae essent, etiam Damasianae vocatae sunt.

Interpunctio item indicium chronologicum esse potest; sci-mus enim in antiquissimis titulis punctum triangulare esse (Δ), deinde fieri rotundum (O); saeculo autem tertio hederæ folium

veluti interpunctionis signum (*hedera distinguens*) praesertim dominatur. Verum in Christianis titulis alia invaluit interpunctio, quasi figura palmae, quae diversissimas formas sumpsit; neque unquam defuere, etiam tardissima aetate, inscriptiones nullo interpunctionis signo munitae. Praeterea fiebat quandoque ut non quidem verbis, sed syllabis distinguendis signa interpunctionis inservirent, sicut in hoc exemplo, in quo insuper litterae Graecae in Latino titulo, adhibitae sunt:

·ΚΩ·CΟΥ·ΔΕ·ΚΛΑΥ·ΔΕ·Ι·Ω·

ΕΑ·ΠΑ·ΤΕΡ·ΝΩ·ΝΩ·ΝΕ·ΙC

ΝΩ·ΒΕΝ·ΒΡΕΙ·ΒΟΥC·ΔΕΙ·Ε·ΒΕ·ΝΕ·ΡΕC·ΔΟΥ

ΝΑ XXIII

·ΔΕΥ·ΚΕC·ΦΕ·ΔΕΙΕ·CΕ·ΒΗ·ΡΕ·ΚΑ·ΡΕC·CΕ·

ΜΕ·ΠΟ·CΟΥ·ΕΤΕ·

ΕΑ·ΕΙC·ΠΕΙΡΕΙ·ΤΩ·CΑΝ·ΚΤΩ·ΤΟΥ·Ω·ΜΩΡ·

ΤΟΥΑ·ΑΝΝΕΥ·Ω·ΡΩΜ·V·L·

ΕΑΜΗCΩΡΩΝ·ΔΕΥΡΩΝ·Χ·

(Ex. coem. Trasonis. – Mus. Lat.).

Consule Claudio et Paterno, nonis novembribus, die Veneris, luna XXIII, Leuces filiae Severae carissimae posuit et spiritui sancto tuo. Mortua annorum LV et mensium XI, dierum X. (†)

Aliae quoque interpunctionis formae reperiuntur, sed rarius; in epitaphiis vero senioris aetatis, post pacem Ecclesiae, cernitur aliquando interpunctionis instar Christi monogramma, ut in sequenti exemplo:

PLACIDO ET ROMVLO XVII C DEC IANVARIA IN
PACE QVE VIXIT ANNOS XVIII·M·VIII·

D·XIII·

 ⁽²⁾

Post vero quartum saeculum, hic illic in epitaphiis parvae apparent cruces, quae etiam in civilibus cuiuslibet generis

(1) DE ROSSI, loc. cit. p. 18, n. 11.

(2) BOLDETTI, *Osservazioni sopra i cimiteri dei Santi Martiri ed antichi Cristiani di Roma*, p. 341. Roma, 1720.

documentis fere numquam, veluti scripturae initium et finis desunt, raro tamen interpunctionum occupant loca, uti in hoc exemplo:

III. + KAL. + MAR. + FOR
 TVNVLA. + QVE. + BIXIT. +
 ANN. + L. + ET. + MES +
 III

Nec in huiusmodi epitaphiis et documentis desunt litterae, ut X, Ψ, Y, K, O, ν, α, palmae et flores nec affabre implexa ornamenta ad verba inter se distinguenda adhibita.

Inscriptiones Christianae possunt in poeticas et non poeticas distinguui. Priores haud multae ante aevum Constantianum numerantur, potiusque quam poeticas I. B. De Rossi metricas et rhythmicas eas vocare praefert, ⁽¹⁾ propterea quod, neglectis saepe legibus metri, ad numeros tantum rhythmicos sunt exactae, atque elegantia stili, arte versificationis et spiritu poetico vix unquam commendantur.

Huiusmodi igitur inscriptiones et Graecae et Latinae inveniuntur, quarum « aliae, ait I. B. De Rossi, centones exhibent consarcinatos versibus et hemistichiis poetarum inlustrum et quibusdam tamquam formulis carminum sepulcralium, vel epigrammata vetera ita imitantur, ut ab epitaphiis metricis Ethnicorum parum differant; aliae tota fere sententia et dictione ab ipsis Christianis excogitatae sunt et compositae. Hae litterarum Christianarum quodam modo propriae et peculiare magno in pretio habentur, quippe quibus primaevae ecclesiae doctrina symbola, mores insigniter inlustrentur ».

« Pace ecclesiae data et constituta, extructis toto orbe Romano aedibus dicatis cultui publico Christiano, his monumentis carmina passim inscribi placuit; quemadmodum antiquitus Graeci et Romani templis titulo ornandis poeticas inscriptiones adhibere. Elogia quoque martyrum et pontificum prioris aevi, ver-

(1) DE ROSSI, *Inscr. Christ. urbis Romae septimo saeculo antiquiores*, t. II, p. VI. Romae, 1861-88.

tente saeculo quarto, Damasi praesertim studio, exposita sunt carminibus lapidi affabre incisis; epitaphia sacerdotum viro-
rumque et feminarum inlustrum versibus confici, eorum honori
et dignitati consentaneum visum est. Qua consuetudine in dies
magis magisque invalescente, nobilissimi quique sacerdotum,
doctorum, et poetarum dedignati non sunt operam dare pan-
gendis carminibus, quibus coemeteria et monumenta martyrum,
basilicae earumque partes singulae, aediculae, cellae, coenobia,
bibliothecae, mausolea, sepulcra ornarentur »

Hisce quasi prolegomenis positis, magistro usque duceque
I. B. De Rossi, ad criteria chronologica tractanda veniamus, a
certis temporis notis incipiendo.

CAPUT I.

Inscriptiones certa temporis nota munitae.

ART. I. — De certis temporis notis.

Certae temporis notae, ait I. B. De Rossi,⁽¹⁾ tribus generibus continentur, et aliae Christianorum propriae, aliae ethnicis et Christianis communes sunt. Ad primum genus pertinent *aerae* sive *epochae*; ad secundum *notae historicae*, magistratuum scilicet vel imperantium nominibus consignatae; ad tertium *notae cyclicae*, ex constantibus orbibus revolutis pendentes. De singulis breviter loquendum.

AERAE. — *Aerae* quae Christianorum propriae sunt numquam ante saeculum sextum in epitaphiis notatae apparent. Sunt autem *aera Christiana*, qua hodie adhuc utimur, *Dionysiana* etiam dicta; ⁽²⁾ et *aera Aegyptiaca*, quae agnomine *martyrum* et ἀπὸ μαρτύρων vocata est, idque a saeculo tantum septimo; nam illam ante aetatem cum publice tum privatim eam *Diocletianeam* appellarunt. ⁽³⁾

In epitaphiis extra Urbem non parum Christiani *aeris* usi sunt, quae in unaquaque regione et provincia solemnes erant

(1) DE ROSSI, *Inscr. Christ. urbis Romae*, t. I, ΠΡΟΛΕΓΜΕΝΑ, IV.

(2) Dionysiana haec appellata est *aera* ab eius auctoris nomine, monachi scilicet Dionysii, cognomine Exigui, origine Scythae, qui inter quintum sextumque saeculum Romae floruit, primusque induxit ut anni ab incarnatione Domini computarentur.

(3) « Praeter *Dionysianam* », ait I. B. De Rossi (loc. cit.), altera *aera* non est quae Christianorum propria fuerit, et ante saeculum a Christo septimum publicis monumentis inscripta ». Quae vero rarissima exempla *aerae martyrum* ab Adolfo Kirchoff afferuntur annos 489 et 492 respicientia incertae sunt lectionis (cf. *Corp. inscr. Graec.* t. IV, nn. 9120, 9121).

legitimaque pollebant auctoritate, et a regione vel provincia nomen sortitae erant, praesertim in Africa. Nonnunquam vero ab imperatorum nomine vel a benefico ingentique eventu vocabulum hauserunt: sic in Hispania *Hispanicam*, in Mauritania *Mauritanicam aeram* ⁽¹⁾ Christiani, non secus atque ethnici usurparunt, quae ab anno fundatae provinciae initium habuit. Plurimae autem maximeque variae nomine caussaque Orientales fuerunt *erae*, inter quas celeberrimae Seleucidarum et Antiochena sunt; ⁽²⁾ parum vero usurpatae erae Bostrenorum et Philippopolis, a Philippi quidem imperio incipientes, Amidenorum, Chersonesitarum, Trapezuntiorum, aliaeque praesertim in Phrygia vigentes. ⁽³⁾

Inscriptio quaedam Christiana, quinque abhinc annis Bersabeae Palaestinae inventa, fixum protulit terminum erae Eleutheropolis, iam alioquin coniecturae praecognitum. En pretiosa illa inscriptio:

+ HIC QVIESCIT BEATVS (4) KAIOVMOS
 AILESIOS·OBIIT VI MENSIS
 DAISIOS INDICTIONE VI ANNO
 IVXTA ELEVETHEROPOLITANAM
 COMPVTATIONEM CCCXLIV

Porro annus 344 Eleutheropolis, indictione sexta, respondet anno 543 erae nostrae; unde cum supradictae erae exordium agnoscatur eo sumpsisse anno quo Septimius Severus civitatis iure urbem illam donaverat, patet imperatorem anno 200 in Palaestinam profectum esse.

ART. II. — Notae historicae.

Huius generis notae, quae Christianos tantum respiciunt, nominibus episcoporum extant insignitae; quorum aliae fune-

(1) Cf. CARDINALI apud *Atti della pont. accad. di arch.* IX, 244 sqq.

(2) *Corp. inscr. Graec.* t. IV, nn. 8615, 8642, 8650, 8652, 9153; t. III, n. 4462.

(3) Loc. cit. n. 8624; t. III, pp. 1103, 1104; et n. 3865 (Add.).

(4) Vocabulum *beatus* (ΜΑΚΑΡΙΟC) hic stat pro vocabulo *defunctus*.

rariae sunt, aliae sacrae, prout tumultis aut sacris aedibus sunt incisae. Priores a saeculo quarto in usu fuisse videntur, quamvis parum usurpatae, nam tria tantum exemplaria saeculi quarti ad nos usque pervenerunt; sunt autem haec: *Sub Damaso episcopo* – *sub Liberio papa* – *sub Iulio antistite*. ⁽¹⁾

Exeunte saeculo quarto, nomina pontificum Romanorum inscribi sacris aedificiis coepta sunt hac plerumque sub forma: *Salvo*, exempli gratia *Siricio*, *episcopo*, vel *episcopo ecclesiae sanctae*: ⁽²⁾ « rarius, et fortasse nonnisi quando defunctus aliquis appellandus pontifex erat, haec potius adhibita verba: *temporibus sancti*, puta *Innocentii*, *episcopi*; metricarum demum inscriptionum nullae, ut par est, statae solemnesque formulae, sed pro lubitu auctorum excogitatae, quemadmodum haec, quam in Sabiniae basilica in Aventino hodieum legimus:

(1) Cum solummodo quattuor abhinc annis epitaphium cum nota *sub Iulio antistite* inventa sit, duas priores tantummodo inscriptiones I. B. De Rossi cognovit, unde ita scripsit: « Mirum profecto est Romani episcopi nomine tempus designari; sed quae alterius tituli scriptorem inducere causa potuit, ut *sub Damaso episcopo* factum epitaphium adscriberet, eadem et in Liberium optime quadrat, et formulam *sub Liberio episcopo* plenissima in luce constituit. Damasum nempe ab Ursicini factione oppugnatum adeo fuisse, ut non exigua ecclesiae Romanae pars ab eo secesserit et dissidium fecerit, nemo unus ignorat; quod si reputes nova atque insueta formula *sub Damaso episcopo* professionem contineri, qua Damasus verus et legitimus Romanae ecclesiae episcopus asseritur, statim intelliges, cur Damasi potius quam alterius cuiuspiam Romani pontificis nomen singulari exemplo epitaphio adscriptum occurrat. ... Theodoreti testimonio constat populum Romanum, qui Liberio impense favebat, audita Constantii Augusti epistola de pontificatu a Liberio simul et Felice communi consilio administrando, magnis vocibus inclamasse: *Unus Deus, unus Christus; unus episcopus*; ut verisimillimum sit parem et in huius epitaphii clausula sensum latere, et *unum Liberium legitimum* Romanae ecclesiae episcopum esse heic significari ». (*Inscr. Christ.* t. I, p. 80).

Itaque inscriptionis *sub Iulio antistite* inventio nos docuit ad antiquam opinionem esse revertendum, qua doctissimi viri ex dignitate Romani pontificis putarunt profluxisse, ut saeculo quarto eius nomen veluti nota temporis, usurparetur, minime vero ex religiosis dissidiis (cf. MORCELLI, *De stilo inscr. Lat.* lib. II, par. I, c. 3, § 3, p. 339).

(2) Cf. BARONIUS, *Ann.* an. 39, n. 42; BOSIO, *Roma sott.* pp. 34 sqq.

Culmen apostolicum cum Caelestinus haberet, Primus et in toto fulgeret episcopus orbe ». ⁽¹⁾

Non ita vero extra Urbem et in provinciis, ubi ante saeculum septimum si quando nomen episcopi loci in sacris aedibus apparet, non tamen ut nota temporis inscriptum est, sed plerumque ut dedicatoris et consecratoris ecclesiae. Cuius differentiae rationem ex eo repetendam docet I. B. De Rossi, quod Romanorum pontificum tanta iam saeculo quarto maiestas esset, ut vel summorum reipublicae magistratuum splendorem aequaret; ⁽²⁾ unde sicut publica aedificia Augustorum nominibus lex praecipiebat insigniri, ita sacras aedes non alia atque pontificum nomina prae se ferre oportebat. Re enim vera formula illa: *salvo episcopo*, sollemnis imitatio est formulae: *salvis dominis nostris Augustis*, quae in publicis saeculorum quarti et quinti aedificiis passim legitur. Saeculis demum sexto, septimo et sequentibus, sacrae ubique inscriptiones uniuscuiusque ecclesiae episcoporum, ⁽³⁾ quandoque etiam inferioris ordinis sacerdotum et diaconorum, quin et feminarum quae virginum asceteriis praeerant, ⁽⁴⁾ nominibus tempora passim designant. ⁽⁵⁾

Inscriptiones eiusmodi periodum designant, non autem annum, nisi alia temporis nota addita fuerit, quod nonnumquam factum est; duo tantum exempla agnoscuntur, in quibus praeter episcopatum annus quoque designatur, Narbonense scilicet quoddam monumentum Rustici episcopi annos denotans, et aliud, nempe Pareninum, a Marini relatum, in quo *Euphra-*

(1) DE ROSSI, *Inscr. Christ.* t. I, ΠΡΟΛΕΓΜΕΝΑ, IX.

(2) Notanda sunt quae S. Hieronymus refert in suo libro contra Ioannem Hierosolymitanum, nempe Agorium Vettium Praetextatum Urbi praefectum, cum a pontifice Damaso in Christianus fieret sollicitaretur, respondisse: *Facite me Romanae urbis episcopum, et ero protinus christianus* » (P. L. t. XXIII, part. I, col. 361).

(3) Cf. *Corp. inscr. Graec.* nn. 8625, 8628, 8635, 8638, 8641, 8648, 8649, 8663.

(4) Cf. *Corp. inscr. Graec.* nn. 8624, 8647, 8653.

(5) DE ROSSI, op. et loc. citt.; GRUTERUS, 1059, 1; MARINI ap. MAI *Script. Veterum nova collectio*, t. V, p. 84, 1. Romae, 1825-38.

suis antistes temporibus suis, annum agens XI, condidisse et dedicasse legitur.⁽¹⁾

Maximi momenti in rem nostram sunt notae historicae Christianis atque ethnicis communes. Notat illustris De Rossi sine ullo delectu Christianos has adhibuisse notas, etiamsi nomina persecutorum usurpatorumque exhiberent. Ex quo factum est ut nomina consulum, saeculis quarto et quinto, nobis e Christianis tantum epitaphiis innotescant, quia consulto, damnationis memoriae caussa, in fastis ac publicis monumentis deleta sunt. Quin ne formulam quidem mutarunt et divos quoque Augustos appellarunt, scilicet quando non amplius vocabulum illud idololatriam redoleret.

Nomina consulum, in Urbe praesertim, Christianis titulis inscripta sunt, necnon in illis imperii regionibus ubi nulla extitit alia temporis supputatio. Ubi vero *aerarum* varietas viguit,

(1) En quid hac de re habet I. B. De Rossi: « Ante Constantinianam aetatem, dum Augustos cum viventes tum potissimum vita functos et consecratos divinis honoribus coli Romana superstitio fuit, Christianos mortem potius oppetiisse, quam Augustis tamquam divi thura adolerent, martyrum acta luculenter testantur. His enimvero temporibus divi nomen in Christianis titulis Augustis esse tributum haud credibile est: neque ulla ad hanc diem huiuscemodi inscriptio in lucem prodiit. Postquam vero Constantinus vetere superstitione repudiata Christo nomen dedit, Augustorum consecratio diu mansit; eam tamen, omni religione detracta, civilis tantummodo honoris instar habitam esse in commentario 767 fuse declarabo. Sic Augustorum imaginibus saeculis quarto et quinto cultus impensus, civili tamen instituto, nulla divini honoris et religiosi ritus significatione: sic templa Flaviae gentis suae nomini dicari Constantinus haud vetuit, dummodo *nulla polluerentur contagione superstitionis*. Ceterum his saeculis divi vocabulum ita receptum usu erat, ut vix quidquam praeter vita functum principem significaret: *divos dicimus ex hominibus factos*, ait Servius, *quasi qui diem obierint: unde divos etiam imperatores vocamus* (Ad Aeneid. V, 45). Eaque appellatio et in Gothorum regibus demortuis usurpata, teste Athalarico rege, qui *divae memoriae* avum suum dixit (CASSIOD. VAR. VII, 1): et in ipsa fortasse sacra liturgia de ethnico principe recitata neminem offendit: in *passione* enim martyrum Cantianorum, quae, ut in sacris coetibus legeretur, est, opinor, conscripta, *de genere Aniciorum, hoc est divae memoriae Carini imperatoris, illos esse progenitos* scriptum deprehendi (V. MABILLON, *Liturgia Gallicana*, p. 468) ».

nempe in Hispaniis, in Africa, in Aegypto, et fere in toto Oriente, valde rara est consulum mentio. Sed etiam Romae, primo et secundo saeculo, monumenta Christiana consulum mentione instructa rarissima sunt; « tertio vero incipiunt minus rara apparere; quarto et ineunte quinto, ingenti numero sunt: inde ad medium saeculum sextum eorum paullatim multitudo decrescit; post id tempus prisca raritas redit ». (1)

Cuius rei ratio non ex pace Constantiniana repetenda, sed ex eo quod tertium ante saeculum etiam apud ethnicos non fuit mos consulares notas epitaphiis inscribendi. Deinde anno 537, cum Iustinianus publicis actis omnibus imperatorum annos subnotari edixisset, vetus consulatuum ciendorum formula paulatim etiam ab epitaphiis est exclusa. Ab anno vero 567, quo Iustinus uni principi reservavit consulatum, nova necessario inducta est formula, antiqua vero prorsus abrogata.

Inscriptiones Christianae eiusmodi, quas consulares deinceps dicemus, ordinariorum consulum nomina tantum referunt, non autem suffectorum, paucis exceptis fragmentis de quorum proinde aetate stabilienda lis est adhuc sub iudice, etiam quatenus ad ethnica epitaphia attinet. (2)

Universam inscriptionum aetatem in quattuor periodos I. B. De Rossi, postulante ipsa re, divisit: nempe primam anno 306 anteriorem, secundam ab anno praefato ad annum 399 pertinentem; tertiam exinde ad initia Gothici regni in Italia, anno 493; quartam hinc usque ad annum 535.

De singulis pauca:

I. Per primam periodum, tum in ethnicis tum in christianis epitaphiis, raro aut negligentiae aut brevitatis caussa unus consul sine altero apparet. Preterea modo tria nomina consulum, modo duo, modo nudum cognomen cernitur; neque

(1) I. B. DE ROSSI, *Inscr. Christ.* loc. cit. p. XIII.

(2) Attamen non sunt statim pro suffectorum consulum nominibus habenda haec nomina quae fastis inscripta non cernantur. Fiebat enim ut publice diacritico appellarentur consules cognomine, et alio in fastis, alio in monumentis cognomine notarentur.

semper integre sed saepe ad paucas praecipuasque contracta haec nomina litteras; exemplorum gratia:

SERVILIA · ANNORVM · XIII

PIS · ET · BOL · COSS · (1)

Pisone et Bolano consulibus (an. 111).

XL · L · FAB · CIL · M · ANN · LIB · COS · (2)

Lucio Fabio Cilone, Marco Annio Libone consulibus.

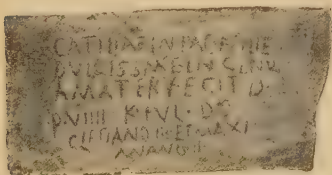
Notandum hic venit, quum praenomina inscribuntur, omitti coniunctionem *et*, eamque numquam deesse quando nominibus tantum consignantur consules. « Ea enim, ait I. B. De Rossi, erat praenomine vis, ut hominem ab homine discerneret; itaque, suo unicuique consuli praenomine adscripto, nihil amplius requirebatur ut alter ab altero separaretur, et particula *et* inutilis plane erat ». (3)

« Numeri nota post utriusque consulis nomina posita utrumque, ut plurimum, consulem respicit ». (p. xxi) sic:

PRAESENTE ET EXTRICATO II

Praesente consule II et Extricato consule II.

quo in exemplo etiam verbum *consulibus* subintelligi debet, quod non semper indicabatur.

Tab. 6 (an. 287).

« Ipsa vox *consulibus*, omnibus perscripta litteris, non nisi sera incipit aetate apparere: annis quippe 343 et 348 prima eius vestigia in urbanis Christianorum epitaphiis of-

(1) BOLDETTI, *Osservazioni*, p. 78; MURATORI, 118, 2.

(2) BOLDETTI, *Osservazioni*, p. 83; MURATORI, 350, 1.

(3) DE ROSSI, *Inscript. Christ. Urbis*, t. I, p. xx. Verba deinceps inter virgulas seu uncinos comprehensa in textu, nisi aliter notetur, intelligi debent veluti ex De Rossi hic citato opere excerpta, pagina tantum ipso in textu indicata.

fendo. Sed cum ante tum post id tempus illam vocem notis COS vel COSS, CONS, CONSS expressam vulgo esse quicumque veteres inscriptiones legit probe novit..... »

« Ante medium circiter saeculum tertium, notae COS vel COSS solae usurpatae (p. xxi)..... Medio vero saeculo tertio, utriusque consulis nominibus non modo COSS, sed etiam CONS et paullo post CONSS et CCSS adscribi coeptum » (p. xxii).

COS valde raro pro unico consulis nomine invenitur, idque solum saeculo quarto. Si autem lineola sit ei superposita, tunc non pro *consulibus*, sed pro *consulatu*, accipienda.

Post Diocletianeam aetatem, nota CONS unum, CONSS vero duos coepit consules indicare; sed non semper haec regula observata est; nam sicut illa COS ita et istae etiam *conservum* aliquando significarunt. Diocletianea aetas has quoque protulit notas CC·SS et CS. « toto saeculo quarto haud raro usurpatae, quinto rarissime, sexto vix unquam » (p. xxiii).

Nominibus Augustorum et Caesarum propriae appellationes omni aevo adiectae fuerunt; a temporibus vero Septimii Severi duo Augusti vel duo Caesares geminatis litteris G et S indicari paulatim coepti sunt: AUGG, CAESS, dum antea singulis nominibus nota AUG apponebatur. Imperatoris appellatio (IMP) saeculo tertio et bis tantum in eodem christiano titulo invenitur; eandem vero notam, post saeculum sextum, *imperante* vel *imperio* potius quam *imperatore* legendam I. B. De Rossi opinatur (p. xxiii).

« Multo usitatior appellatio est *domini nostri et dominorum nostrorum* Augustis et Caesaribus attributa.....: geminatae litterae DD·NN· (dominis nostris), incunte saeculo circiter tertio..... scribi coepit, ad totum quintum saeculum viguere. Notae DOM·N, eoque magis vox DOMNO, sequioris aevi propriae sunt » (p. xxiii).

II. Anno 305 imperium in partes primum divisum est, unde discordiae exortae inter Augustos, et perturbatae consulum creatio et promulgatio. Quam circa rem nihil habent veteres scriptores, solaeque inscriptiones rite cum fastis collatae cer-

tam faciunt mentionem, idque praesertim christiana epitaphia. Anno enim 307 formula *post consulatum*, eorum scilicet qui anno praecedenti fuerant consules primum apparet. Nam, cum Maximianus Herculus, Maxentii pater, filium hostis loco haberet, Urbis Romae cives, Maxentio subditi, patrem nominare non sunt ausi, quod forsitan edicto vetitum fuerat, atque novam excogitarunt formam illam *post consulatum*, publica proinde auctoritate institutam fastisque inscriptam. Verum extra Romam, seu propter retardatam consulum promulgationem seu alia de causa, eiusmodi formula usurpata iam erat, atque exemplum nobis manet, unicum tamen, in actis concilii Cirtensis, anno 305 contra Donatistas coacti, in quibus notae *pridie idus Februarias* formula *post consulatum Diocletiani novies et Maximiani octies* appicta fuit, quod non levem Donatistis ansam calumniandi praebeuit. (1)

A Maxentii interitu ad annum usque 350, quo Nepotianus, Vetrano et Magnentius Occidentis imperium invaserunt, consulum promulgatio nunquam turbata est, propter unitatem imperii, anno tamen 346 excepto, quo Christiani tituli formulam *post consulatum Amantii et Albini* potius quam *duorum Augustorum consulatu* prae se ferunt; cuius rei causa nos omnino latet.

... RO · PIVS · FLORE · COIVG · I · FEC · ET · SI · BI · QVE · VIX ...
... DP · DI · E XIII · KAL · AVG · POS · AMAN · ET · ALBINI

(Eut)ropius coniugi Florae et sibi fecit, quae vixit ... deposita die xiv kal. Augustas post (consulatum) Aman(tii) et Albini.

Praefati vero anni 350 initium civilisurbationis iterum epitaphia revelant, in quibus extra ordinem notatam cernimus formulam *post consulatum Limenii et Catullini*. Epitaphia autem Romana Magnentianae tyrannidis pretiosa extant testimonia; item discordiae inter Iulianum Caesarem, in Galliis Augustum

(1) Cf. DE ROSSI, op. cit. pp. xxv sqq. et pp. 31-32; AUGUSTINUS, *Brev. collat. carth.* III, c. xvii in *Conc.* ed. COLETI, III, 367.

acclamatum anno 360, et Constantium Augustum indicia non desunt. Dum enim quaedam anni 360 inscriptio Constantium Augustum et Iulianum Caesarem nominat, alia sequentis anni Constantium e contrario solummodo exhibet.⁽¹⁾

Exinde ad Valentiniani usque caedem, praeter formulam *post consulatum* nulla, ut videtur, adhibitam caussa, nihil singulare epitaphia praebent. Sed factionum, quae ob occupatam ab Eugenio Occidentalis imperii sedem exortae sunt, menstruas atque adeo fere diurnas notitias referunt epitaphia.⁽²⁾

Ceterum quomodocumque extra ordinem nota aliqua consulum videatur per saeculum quartum, haud est dubitandum publica auctoritate eam stabilitam fuisse, licet saepe mutatam, non autem privatis arbitrio relictam; quae autem a formula decreta prorsus alienae sunt, quam rarissime inveniuntur. Formula igitur *post consulatum*, nisi perturbationis caussa adhibita fuerit, supponit nomina consulum recens electorum aut saltem alterutrius nomen nondum in populi notitiam venisse.

III. « Anno 399 primum contigit ut manente Augustorum concordia unicum totus Occidens consulem agnoverit et dimidiati, ut recentiores fastographi loquuntur, consulatus formula legitimi principis edicto praescripta publice sit » (pp. xxxi-xxxii).

Rei autem huius Stilico caussa fuit, Orientalis imperii arbiter, qui Eutropium eunuchum, ab Arcadio Augusto consulem renunciatum, numquam agnoscere voluit; unde Theodorus solus huic anno dedit nomen in ditione Honorii a quo fuerat consul factus, quod deinde etiam in Oriente decretum est, nomenque eunuchi e fastis abrasum. Hinc unusquisque Augustus coepit suum designare consulem; quod quantum Romanis insuetum visum fuerit, satis epitaphia testantur; nam duo tunc et etiam tria eiusdem consulis nomina sunt adhibita, quasi ad hiantem formulam insuetamque auribus complendam. Sic etiam accidit ut nonnumquam formula *post consulatum* singulari illi for-

(1) DE ROSSI, op. cit. p. 81, nn. 142, 143.

(2) DE ROSSI, op. cit. p. 162, nn. 370-75 et 410-22.

mulae praeferretur. Itaque cavendum ne duo unius consulis nomina pro singulis duorum consulum nominibus intelligantur.

Sed nova tunc invaluit formula, nempe ut post nomen unius consulis haec apponerentur: *et qui de Oriente* (vel: *de Occidente*) *fuert nuntiatus*, graece autem: καὶ τοῦ δηλωθησομένου. « Ea formula in legibus aliisque historiae monumentis nota vulgo est; in inscriptionibus vero plane peregrina et data opera vix non semper omissa » (p. xxxii).

ET IVGALIS EIVS SAVRA INL · F · SIMul
QVIESCIT QVI EST DEP · PRID · KL · MARTias
FESTO V̄C CONS · ET QVI DE ORIENTE FVerit
NVNTIATVS

« Ea porro consuetudo, ut anni plerumque initio, saepe etiam toto paene anno, altera alterius consulem imperii pars ignoraret, eique, secundum locum, supra scriptam formulam *et qui fuert nuntiatus* reservaret, effecit ut in ciendis consulibus alium Oriens, alium Occidens ordinem coeperit sequi. Nam, cum utraque imperii pars ineunte anno suum consulem, ex praescripto eius formulae, priore loco nominaret, id nuntiato deinde alterius consulis nomine haud mutabat; itaque qui in Orientalibus fastis prior est, ille in Occidentalibus secundus esse solet; et vicissim, qui prior in Occidentalibus, secundus in Orientalibus » (pp. xxiii-xxiv).

Hic tamen duplex consulum ordo, Orientalis scilicet et Occidentalis, non videtur ante annum 421 coepisse, et quidem inter privatos tantum consules, hoc est inter eos qui primum inierant consulatum; secus enim qui talem iam honorem obierat primum semper, sicuti antea, obtinebat locum, exempli gratia: *Consulatu Maximi II et Paterii*.

En iam hucus formulae lex a I. B. De Rossi descripta: « ~~Anni~~ saepe initio, interdum quoque multa anni parte, Orientalem consulem Occidens, Occidentalem Oriens ignoravit, vel, quod promulgatus legitime haud erat, pro ignoto hahuit: eaque vera causa est, cur et unus tantum consul, et alius in Oriente,

alius in Occidente monumentis passim inscriptus hoc saeculo sit.⁽¹⁾ Postquam utriusque consulis publice promulgatum nomen erat, tum sollemnis formulae praescripto haud licebat unum tantum consulem nominare » (p. xxxiv). Contra quam legem si aliquando peccatum est, hoc negligentiae caussa, aut quia omnes dimidiatis formulis adsueta erant, accidit.

IV. Quarta periodus, quae ab excisione Occidentis imperii ad finem usque Gothorum regni perdurat, in tres distingui potest aetates. Prima totum Odoacris dominationis tempus complectitur; altera initia Theodorici principatus spectat; tertia vero ab anno 501 ad 535, quo Belisarius Gothicum orsus bellum est.

De prima aetate parum dicendum, quippe in qua incertae sunt partes Romani senatus atque Orientis imperatoris in consulum electione. In formulis autem vix ulla apparet mutatio.

Non ita post Odoacris caedem (493); nam, anno 494 ipse imperator Anastasius consules Occidentales duos elegit, itemque anno 495; at sequentibus annis 496 et 497, Theodoricus, qui interdum imperatoris assumere haud dubitabit titulum cum demum sibi potestatem regiam adeptus esset, non consules Occidentales creari passus est, neque Orientales in Occidente promulgari.⁽²⁾ Concordia tamen inter eum et imperatorem pacta, uter pro anno 498 consulem Paulinum elegerit nescitur, isque vero et promulgatus et agnitus consul est. Annis autem 499 et 500, praeterquam nemo in Occidente electus est, Orientales consules in Gothico regno ab omnibus silentio praeteriti sunt. Sequentibus annis, series Occidentalium consulum recte procedit, usque ad 512; sed dum Occidentales consules promulgati et agniti in Oriente sunt, Orientales e contra minime in Gothico regno commemorantur, quod, ut videtur ab ipso Theodorico praescriptum est, qui neque Augustorum nominibus pepercit. Vix una inscriptio extat huius temporis in qua et regis et imperatoris nomina cientur, so-

(1) Cf. loc. cit., inscriptiones annorum 400, 401, 404, 405, 414, 416, 418, 419, 423, 428, 431, 432, 439, 442, 444 sqq.

(2) Cf. DE ROSSI, *Inscr.* t. I, n. 916, 919.

lemni formula: *salvis dominis nostris*; in reliquis vero legimus plerumque: *regnante domino nostro Theodorico*; semel autem: *Salvo DN̄ (domino nostro) Theodorico rege gloriosissimo*. Ex quibus fit evidens consulum Occidentalium nomina, hoc tempore, in Orientalibus dumtaxat inscriptionibus esse quaerenda.

V. Ab anno 536 bellum incipit Gothicum, quod, per viginti annos productum, destructione Gothici regni finem habuit. Mirum est quantum huius temporis epitaphia varietatem confusionemque ortam in consulibus designandis revelent. De hac periodo ac sequenti tempore pauca adducenda puto, utpote minoris momenti. Nullus amplius a Gothis nominatus est consul, aliquando nomen ipsius Belisarii invenitur:

+ HIC REQUIESCIT IN PACE IOHANNIS VH
OLOGRAFVS PROPINE ISIDORI QVI VIXIT
ANN. PLVS M. XLV DEP. X KALEN. IVNIAas post?
CONSVLATV VILISARI VC. (1)
(an. 536 vel 538).

Annis 536 et 537 in Oriente, in regionibus ubi Gothi regnant, habetur formula: *post consulatum Paulini*; ubi vero Belisarius imperat formula est: *post consulatum Belisarii*; deinde consules Ioannes (538), Appio (539), Iustinus (540) apparent; denique anno 541, nomen legitur consulis Basilii, in quo veterum fastorum series desinit. Formula exinde orta est *post consulatum Basilii*; consularis vero dignitas penes imperatores fuit, licet modo minime constante. A Basilio deducta est praecipua *epocha*, quae tamen viginti quattuor annos tantum duravit, licet aliquibus in locis mentio eius consulatus derelicta penitus non fuerit. Aliae exortae epochae alia habuere initia; sed omnes, paullo post, novae dederunt locum temporis computationi, qua anni uniuscuiusque Augusti principatus notarentur. Formula *post*

(1) DE ROSSI, loc. cit. p. 478, n. 1055. Sunt qui legant non *post consulatu(m)* Vilisarii, sed *consulatu Vilisarii*, qui anno 535 occurrit. Cf. DUFRESNE, *Les cryptes vaticanes*, p. 62.

consulatum ad siglam redacta legitur P C; annorum autem quibus iam regnaverat aut imperaverat princeps numero nota *indictionis* subiiciebatur ad duas interdum tresve litteras deductae: I.N.D.⁽¹⁾ De indictione infra loquendum.

Iam ad minutiora quaedam veniamus, quae non parvi tamen studiosis facienda sunt.

Ante secundam saeculi quarti partem, vox *consulibus* sive *consule* post nomina apponebatur. Inde ab annis 345 et 348 nota CONS anteponi nominibus coepta est; quod paullatim novae formulae *consulatu* locum dedit, non minus quam prior usurpatae. Exempla:

Tab. 7 (an. 71).

... kal. (?) Aug. Vespasiano tertium consule...
kal. (?) Ian.

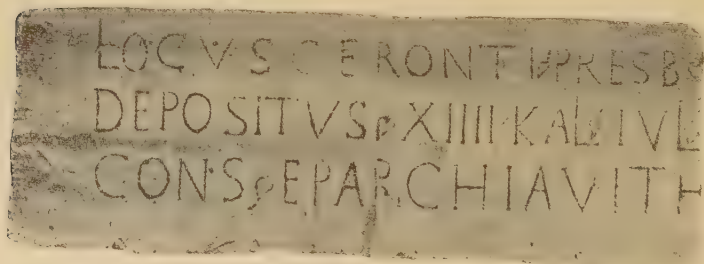
PIS · ET · BOL COSS

(an. 111).

[Pisone et Bolano consulibus.

... CONS HONORIO VII
ET THEODOSIO

(an. 407).

Tab. 8.

(1) Qui ultra progredi in hoc studio velit adeat auctores, DU CANGE praesertim (*De inferioris aevi numism.* § XV), et MARINI (*Papiri*, pp. 261 et 293).

Duae autem formulae, denique, ineptissime commixtae, hanc tertiam pepererunt, quae indicium aetatis est medio saeculo quarto recentioris:

... CONSVLATVS ANICHIS OLYBRIO ET
POBINO VV CC ...

(an. 395).

VV CC = viris clarissimis.

« In Graecis vero titulis, a medio circiter saeculo quarto, vox ὑπάρτοις oblivione penitus videtur oblitterata et ὑπατεία scriptura constanter est.

« Quod si non ipse consulatus, verum annus post consulatum notari debuit, medio circiter saeculo quarto ad medium quintum hae scribi litterae consueverunt: POST CONS, vel POST CONSS (quandoque etiam POS); item omnibus litteris POST CONSVLATVM vel POST CONSVLATV;⁽¹⁾ quandoque ipsa vox *consulatum* suppressa et POST vel POS tantum exaratum... Medio vero saeculo quinto notae PC prodiere coeperunt... » (p. LI).

Exeunte saeculo quarto, Augustorum notae inscribuntur: AAGG, vel AAVVGG, quibus, saeculo quinto, raro antepositae sunt litterae PP, *perpetuo* significantes; quod saeculo sexto solemnis fit nota et fere ubique invenitur.

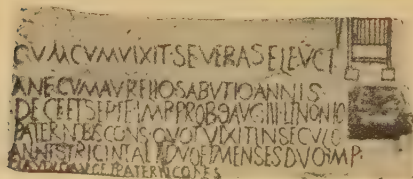
Post Maxentii aetatem, nominibus privatorum consulum *viri clarissimi* appellatio adiuncta est his notis: VC, VVCC, quae Romae primum apparent in titulis anni 381 et 382 ac saeculo quinto fere numquam desunt in publicis privatisque monumentis, etiamsi vox *consule* vel *consulibus* omissa aliquando sit. Belisarius et Stilico etiam *viri illustres* appellati reperiuntur.

De consulatuum numeris haec I. B. De Rossi habet:

« Ante medium saeculum quartum numerorum potius notas, quam ipsa verba *iterum*, *ter*, *quater*, *quinquies*, *sexies*, per-

(1) DE ROSSI, *Inscriptiones*, t. I, nn. 91, 92, 108, 185, 191, 214, 247, 248, 250, 251, 252, 338, 355, 473, 478, 665.

scribi et consulum nominibus subiungi epigraphicus mos tulit: post eam aetatem, modo notae, modo ipsa verba absque discrimine usurpata » (p. LII).

Tab. 9.

Convixit Severa Seleuciane cum Aurelio Sabutio annis decem et septem (*et decessit*) imp. Probo III et Nonio Paterno bis cons. (*an. 279*), quot (*Sabutius*) vixit in saeculo annis triginta et duo et

menses duo (*usque*) imp. Claudio Aug. et Paterno cons. (*id est: usque ad an. 269*).

Sub finem saeculi quarti et deinceps, *bis* et *secundo*, loco verbi *iterum*, legimus; nonnunquam, quando de Augustis agitur, etiam *primum* adscriptum est, quia videlicet secuturi consulatus praevidebantur. Huius rei primum exemplum annum 368 respicit.

ART. III. — De tabulis fastorum consularium.

Hactenus descriptae notae explicari nequeunt nisi tabulae consulum adhibeantur; de quibus pauca dicenda.

Et primum quidem excludendi sunt fasti Christo anteriores vel aequales, quippe qui ad rem nostram non faciant. Primum igitur locum tenent fasti Caleni quorum tamen valde parvula inventa est pars, scilicet quae ad 289 pertinet annum, cuius suffectorum magistratuum nomina refert. Ceterae consulum tabulae nonnisi ordinariorum consulum nuda cognomina exhibent, inter quas vero eminet catalogus Boucherianus, hoc est a P. Boucher evulgatus sive etiam Liberianus vocatus, quia Liberio vivente eiusque iussu exaratus, anno scilicet 354. Numeranda deinde est tabula paschalis post exhaustam de Paschae celebratione controversiam compilata, exhibens consulum nomina ab anno 312 usque ad annum 412; et praefectorum urbis Romae laterculus ex imperatoris Gallieni temporibus (254) ad annum 354. Hae tabulae, una cum aliis Romanarum et Christianarum rerum instrumentis, unicum quoddam kalenda-

rem et chronographicum librum in usum potissimum Christianorum urbis Romae constituisse I. B. De Rossi recognovit,⁽¹⁾ atque, ex eius auctoris nomine, Philocalianum appellavit, licet fastos consulares ultra annum 354 contineat. Non raro eiusmodi documenta simul conferri debent ut quid certum quoad indicium temporis habeatur.

Deinde recensendum venit *Chronicon Syriacum Athanasianum*, annales exhibens optime digestos Athanasianae historiae, atque ab anno Christiano 328 ad annum 373 ordinatos. In codicibus, saeculo ultimo, typographica arte excusis, *Chronicon* nostrum praeit nonnullis Athanasii epistolis, ad quarum contextum aliquas temporum notas refert: « Haec tanti pretii monumenta primus invenit et edidit Willelmus Cureton v. c.;⁽²⁾ quae maximus ille harum deliciarum conquisitor et repertor Angelus Mai, extremo vitae suae tempore, et Syriace recudit, et Latina veste donavit » (p. LVII).

Saeculis quinto et sexto, excitata de ratione paschatis inveniendi quaestione inter Romanos et Alexandrinos, non pauci Christianae Ecclesiae doctores fastos excribi instituerunt, ut iis paschatum seriem affigere et consignare possent. Sed huius temporis fasti distinguendi sunt in Occidentales et Orientales, propterea quod aliae hic, aliae illic designationes annorum saepe fuerunt, neque ab eadem anni parte initium sumpsere.

Duas igitur horum documentorum series describere satis sit; adeant, qui ea intimius cognoscere velint, auctores in notis subiunctos.

(1) *Inscr. Christ.* t. I, **ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ**, p. LV. Codicem hunc chronographicum omni paene ex parte Mommsenii diligentia et sagacitate restitutum habemus, quo in opere non parum Germanicus ille historicus I. B. De Rossi consiliis et consocio labore fruitus est. Cf. MOMMSEN, *Ueber den Chronographen vom Jahre 354* in *Abhandl. der philologisch-hist. Classe der Königl. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften*, t. I, pp. 549-668.

(2) *The festal letters of St. Athanasius discovered in ancient Syriac, version and edited by WILLIAM CURETON*, London, 1848.

FASTI OCCIDENTALES. (1)

I. *Tabula paschalis annorum LXXXIV, desinens anno 437, e codice Vaticano, Reg. 2077, p. 79.*⁽²⁾ Hac in tabula consulum integra paria recensentur ab anno 354 ad annum 398; hinc ad annum 428 dimidiati solummodo consulatus notantur, iique Occidentales; decennio vero sequente nedum quandoque falsa occurrant, etiam corrupta sunt nomina; unde difficile est hos ultimos fastos cum notis consularibus titulorum conciliare.

II. *Tabula paschalis a Christi morte ad annum 448.*⁽³⁾ Ipsius referam auctoris huius tabulae verba, quibus formam finesque eius describit in prologo: « Initium autem totius decursionis ab illo pascha duximus inchoandum, quod sua passione dñs consecravit; cuius octogesimus et quartus annus ita omnes lunares cursus in sua mutabilitate concludit, u(t) in id, unde coeperat, redeat atque ad eundem finem pari lege decurrat. Quae renovatio quinquies octogenos quaternos annos peragens quadrigentos et viginti eo anno completura est, qui Calepii et Artaburis consulatum sequetur: ut post illud pascha, quod III idus April. celebrandum est, sexti cycli exordium faciat resurrectio Salvatoris, cuius dies est VI kal. April. Huic autem collectioni paschalium dierum non solum seriem consulum connexuimus, sed etiam annos Apostolicae Sedis antistitum et aetates regni principum Romanorum diligentissima adnotatione subdidimus ». At infeliciter tanti documenti parvae reliquiae nobis manent, quarum insuper quae ad quartum spectant saeculum nullius prorsus utilitatis sunt.

III. *Fasti Prosperiani.* « Prosperianos fastos appello, quos chronico suo Prosper Aquitanus inseruit. Huius chronici duae partes sunt: prior consules exhibet a duobus Geminis (qui Prospero annum signant 28) ad Valentem VI et Valentinianum II

(1) I. B. DE ROSSI, loc. et op. citt. p. LVIII.

(2) MANSI, *Apparatus ad Baronii annales*, pp. 237-242.

(3) D. A. G. CRAMER, *De fragmentis nonnullis vetustarum membranarum narratio in sacris natalitiis Friderici VI, etc.* Kiliae, 1826; HAENEL, *Kritische Jahrbücher für deutsche Rechtswiss.* t. I, pp. 756-760, Leipzig, 1837.

anno 378»⁽¹⁾ (p. LX). Haec de prima parte. Altera huius chronici pars ad annum usque 457 producitur, parumque explicandis temporum notis in monumentis consignatis conferunt.⁽²⁾

IV. *Fasti Idatiani*.⁽³⁾ Ii maximi sunt momenti, si cum ceteris conferantur fastis, ad annum autem 468 usque pertingunt; vocantur vero Idatiani quia ad Idatio Gallaeciae episcopo compilati putantur.

V. *Fasti Veronenses*.⁽⁴⁾ Horum quidem fastorum est unicum folium utrinque scriptum, alii insertum libro qui *Sententiarum sive de summo bono* inscribitur, Isidoro Hispalense auctore. Pars videtur extrema codicis, maxima iactura deperditi; quod autem restat, propter errores et lacunas, parum est usui, licet paria consulum tum Occidentalium tum Orientalium saepe exhibeat. Inventum autem est in bibliotheca Veronensi, notis LV, 53 signatum; in libro autem locum paginae 89 tenet et palimpsesto perscriptum est sicuti cetera libri folia.

VI. *Chronicon Cuspinianum*.⁽⁵⁾

VII. *Cassiodori Senatoris chronicon*.⁽⁶⁾

VIII. *Fasti Pontaciani*.⁽⁷⁾

IX. *Consules Victoriano canonis paschali adscripti*.⁽⁸⁾

X. *Chronicon Marii Aventicensis*.⁽⁹⁾ « Incipit anno 456 quo Prosperi opus desinit, et concluditur anno 581. Fastos sequitur Occidentales, modo integros, modo dimidiatos, nulla lege » (p. LXIV).

XI. *Tabula paschalis Neapolitana*: codice Vaticano, Reg. 2077.

(1) Cf. RONCALLI, *Vet. Lat. chron.* t. I, pp. 559-634.

(2) Cf. BOUCHER, *Doctr. temp.* p. 211; VAN DER HAGEN, *Observ. in Prosperi chron.* p. 18 sqq.; RONCALLI, loc. cit. p. IX.

(3) RONCALLI, loc. cit. p. XXVII; GARZONIUS, *Idatii episcopi chron.* correct. et illustratum, Bruxellis, 1845.

(4) DE ROSSI, *Inscr. Christ.* t. I, pp. LXI-LXIII; et comment. ad inscriptiones 706, 711, 745, 821, 861 eiusdem operis.

(5) RONCALLI, op. cit. t. II, pp. 103-159; DE ROSSI, loc. cit. p. LXIII.

(6) RELANDUM, *Fast.* pp. 789-823; DE ROSSI, loc. cit. pp. LXIII-LXIV.

(7) PONTACUS, *In Eusebii et Hieronymi Chron. notae* pp. 801-804.

(8) BOUCHER, *Doctr. temp.* pp. 59 sqq.

(9) RONCALLI, loc. cit. t. II, pp. 399-416.

« Huius libri initium, ait Panvinus, est a septimo Constantii imp. et tertio Galli Caesari consulatu, perductusque est usque ad Mauricii imp. consulatum per annos plus minus CC ».⁽¹⁾

FASTI ORIENTALES.

XII. *Marcellini comitis chronicon*, ab ignoto auctore continuatum 566. « Marcellinianis fastis, ait I. B. De Rossi, veterum monumentorum interpres parum proficiet ».⁽²⁾

XIII. *Victoris Tunnunensis chronicon*. Annos complectitur 444-566, eiusque testimonio quinam Occidentales consules in Oriente promulgati minime sint, vel maiore anni parte ignorati, possumus intelligere.⁽³⁾

XIV. *Fasti Graeci Florentini maiores*, ab anno 222 ad 630.⁽⁴⁾ « Hi fasti, ait I. B. De Rossi, Orientalem consulum censum exhibent, (et) hypaticis temporum notis interpretandis et consulibus, qui in Occidente, ab iis qui in Oriente creati et promulgati sunt, discernendis (tabula haec fastorum) erit utilissima » (p. LXVII).

XV. *Chronicon paschale*.⁽⁵⁾ « Hoc chronicon nemo nostris mediocriter litteris imbutus ignorat. Florentinos fastos vix biennio anteit; sed quoniam consulum laterculos historice, ut iam dixi, integratos profert, veterum monumentorum interpres saeculis quinto et sexto illis multo saepius fastis quam paschali chronico utetur » (p. LXVII).

ART. IV. — De cyclicis notis.

Fasti hucusque recensiti parum, errorum caussa quibus plerumque scatent, determinando inscriptionum temporori inseruirent, nisi, sibi invicem collati, etiam cum notis cyclicis con-

(1) PANVINIUS, *Fasti*, edit. Venet. 1558, pp. 427, 428; DE ROSSI, loc. cit. pp. LXIV, LXV, LXVI.

(2) DE ROSSI, loc. cit. p. LXVI.

(3) RONCALLI, loc. cit. t. II, pp. 338-379; DE ROSSI, loc. cit. pp. LXVI LXVII.

(4) DODWELL, *Diss. Cypr. App.* pp. II, 31.

(5) *Chr. paschale*, ed. DINDORF, Bonnae, 1832.

ferrentur. De istis igitur mihi loquendum restat, quae tertium temporum notarum constituunt genus. Est autem genus hoc trina divisione distinguendum, iuxta numerum cyclorum qui tres sunt:

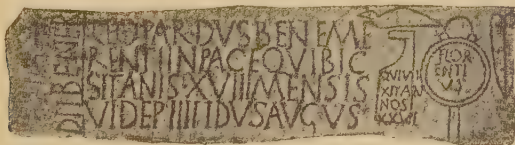
1. *Cyclus solis*; 2. *Cyclus lunae*; 3. *Cyclus indictionum*.

Cyclus solis. « Non ipsos solaris cycli annos, sed hebdomadae dies, quorum series ab eius cycli orbibus tota pendet, Christianis epitaphiis identidem adscriptos legimus » (p. LXX). Sacer Christianis, sicut etiam Hebraeis, erat hebdomadae usus; sed ethnici quoque et praesertim Romani inde ab ultimis reipublicae temporibus antequam igitur hebdomada proprie Christiana fuerit instituta, cursum hebdomadae observare coeperunt.⁽¹⁾ Inventum enim est calendarii Romani insigne fragmentum, quod una cum octonis nundinarum litteris etiam septenas hebdomadae litteras prae se fert.⁽²⁾ Verum cum hebdomada, apud paganas inscriptiones dies quoque simul et hora frequenter consignabatur; nec insulse cogitari potest eiusmodi hebdomadae usum et astrologicis observationibus et superstitiosa faustorum vel noxiorum dierum atque horarum consideratione ethnicis inditum esse.

Utrumque, en duo harum inscriptionum specimina:

D · M · EROTIS ALVMNO · DVLCISSIMO ET PAMMVSO · CYMNICO
VALENTINES · FILIES MEES VIXIT · ANNOS · · XVI · · DEFVN-
CTVS · EST · IDIBVS · IVNIS · DIE SATVRNI · ORA NONA.

(Mus. Kircher.).⁽³⁾

Tab. 10.

Leopardus benemerenti in pace, qui vixit annis XVIII menses VI depositus III idus Augustas, die Veneris (DII BENER). Florentius qui vixit annos XXVI.

(1) Cf. MOMMSEN, *Die Röm. Chronol.* 2^a edit. pp. 313, 314.

(2) DE ROSSI, loc. cit. p. LXXVII.

(3) Cf. GRUTERUS, n. 965; FABRETTI, 186, 421.

Aliunde ab Aegyptiis hunc morem temporis notas inscribendi ad Graecos Romanosque permanasse plus est exploratum quam ut demonstrari oporteat.⁽¹⁾

Exinde fit ut, si sola hebdomada consignata habeatur, de Christianitate tituli potius cogitandum sit; ubi vero occurrant, cum vel sine hebdomadae nota, indicationes praefatae, pro ethnico plerumque ut superstitionem redolens titulus haberi debet.

Quod si dierum designationes alias temporis notas comitentur a superstitione evidentius alienas, tunc insigniter fastis certa ratione ordinandis utiles evadunt. Exemplum prodam:

CIVEM ARMENIACVM CAPPADOCEM
 NVMine QVIRILLV PIVS OMNIBVS
 ... PRECESSIT · AD PACEM
 VI · ID · MART · POST CONSS RICO
 MERE ET CLEARCO DIE LVNAE
 (2)

Hoc epitaphium, vere insigne etiam ob geographicas notas quas exhibet, annum consulatus Ricomeris et Clearci designat ac modo absolutissimo confirmat. Scimus enim ex fastis, anno 384 fasces habuisse duos nominatos consules. Littera autem dominicalis sequentis anni est *E*; dies igitur lunae, iuxta computationem dominicalis litterae, VI idus Martias occurrit anni 385; qui quidem est annus post consulatum in titulo consignatus.⁽³⁾

(1) Cf. LETRONNE, *Inscr. de l'Egypte*, t. II.

(2) DE ROSSI, loc. cit. n. 355, p. 155.

(3) Utile, ut arbitror, evadet aliquod de litterae dominicalis cyclo facere verbum, licet hoc ad Paschalem computationem pertineat quam liturgiae alumni aliunde scire debeant. Litterae dominicales primae septem alphabeti litterae dicuntur, quae, primis septem diebus anni appictae, septenae deinde recurrunt usque ad diem 31 decembris. Septeni vero dies quibus litterae sunt consignatae tot sunt anni hebdomadae, in quibus eadem semper erit littera die dominica recurrens. Iam vero, si hebdomadae anni essent 52 tantum, nulla daretur mutatio litterae dominicalis, sed ipsa

Verum enim, nisi hebdomadae diei etiam mensis dies addatur, inutilia prorsus evadunt cycli solis litteraeque dominicalis, quippe quae nullam opem ad confirmandam consularem notam praestent. Exemplo sit haec inscriptio:

HIC IACET
SANCTVLVS
FAMVLVS DEI
ANNO III ET MESE
SES IIII PAVSAT DTE (*sic*, = DIE)
MERCURI ASTO
RIO VC CONS

Sane Astorius iste, clarissimus vir et consul, potuit vocari Asturius, et tunc epitaphium ad annum 449 pertineret; sed

semel statuta, eadem semper recurreret; nempe, si primus anni dies, exempli gratia, dominicus sit, littera dominicalis esset A, neque unquam mutaretur. Verum annus 52 hebdomadas et diem continet, unde anno sequenti dominicus erit ultimus dies anni, primus vero sequentis anni erit *dies lunae*; tertio autem anno, dies dominicus erit penultimus, primusque subsequentis anni dies martii erit. Itaque littera dominicalis hac mutabitur ratione, ut si initio cycli littera A dominicalis sit, succedentibus annis, series harum litterarum erit: A G F E D C B pro primis septem annis; deinde iterum inciperet eadem series. At quarto quoque anno bissextus recurrit, turbans ordinem illum, unde necesse est duas dominicales litteras anno bissextili designare ex quo fit ut nonnisi post 28 annos litterae dominicales eodem recurrant ordine et novus earum incipiat cycli. En huius cycli descriptio:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
g	e	d	c	b	g	f	e	d	b	A	g	f	d	c	b	A	f	e	d	c	A	g	f	e	c	b	A
f					A		c				e				g				b				d				

Haec tabella pro temporibus ante Gregorianam kalendarii reformationem solummodo valet, quod sufficit instituto nostro. Ut vero littera cuiuslibet anni facile inveniatur, debet studiosus anno dato numerum novem adiungere, quia eiusmodi cycli coepisse supponitur novem annis ante aeram Christianam; deinde dividitur per 28. Exemplum sit annus 540 cuius littera dominicalis quaeratur: $\frac{540 + 9}{28}$. Residuus huius divisionis est 9, cui numero in descripta tabella litterae ^d_c respondent; est igitur annus 540 bissextilis habens duplicem dominicalem litteram ^d_c. Quod si nullus esset residuus, tunc littera illius anni numero 28 responderet.

fortasse etiam in epitaphio cum Asterio est confusus, quem quidem alium esse ab Asturio, haud improbabile est; proindeque ad ceteras recurrendum est temporis notas ut dubium solvatur: verum unica manet nota: DIE MERCVRI, quae per se solam non sufficit.

Christianos ab Hebraeis hebdomadam accepisse manifestissimum est, non vero ab Aegyptiis vel a Graecis; Romanos autem Iudaicam hebdomadam observasse ex pluribus patet antiquis auctoribus,⁽¹⁾ et nota sunt callida verba quibus Horatii quidam amicus ab omni negotio tractando se eximebat, quod *trigesima sabbata essent*.⁽²⁾

Quin immo, iam saeculo secundo Romani etiam Christianae hebdomadae cursum observarunt; Patres enim clare innuunt diem quem Christiani *dominicum* vocabant, *diem solis* scilicet, et ipsis ethnicis pariter solemnem fuisse.⁽³⁾ Titulus quidam votivus a Mommsen relatus id evidenter confirmat *diem Iovis* ciens, *X kal. Iunias Antonino II et Geta consulibus*⁽⁴⁾ (an. 205, littera dominicalis F).

Exeunte saeculo quarto parem Christianis atque Hebraeis hebdomadae cursum fuisse haud est dubium. Cuius rei praeclarum in Kircheriano museo extat monumentum, epitaphium scilicet ea ratione ex parte exaratum quam βουστροφῆδόν dicimus, nempe alternis vicibus a dextra ad sinistram et inde a sinistra ad dexteram, bovis more arantis, legendum; quod antiquissimarum inscriptionum proprium est. Dicit autem:⁽⁵⁾

VALENTINIANO III ET EVTROPIO CONSS KAL . OCTOBRIS
DIE BENERE ... BARVALENTINI ...

Quod inscriptio illa Iudaica sit patet ex nomine BARVALENTINI. Epitaphium denique ad annum pertinet 387, quo

(1) Cf. IOSEPH. FLAV. *Contra Apion.* II, 39; TERTULL. *Apol.* c. 16.

(2) HORATIUS, *Satira* IX, vv. 68-72.

(3) IUST. M. *Apol.* I, 67; TERTULL. *Apol.* c. 16.

(4) MOMMSEN, *Röm. Chronol.* 2^a ed. p. 312.

(5) Non solum in Graecia, sed et Romae antiquitus boustrophedo modo inscriptiones redactae sunt, ut e famosa patet Romani Fori stela, paucis abhinc annis inventa.

solis cyclus littera dominicali C designatur et cui ceterae temporis notae conveniunt: *Kal · octobribus, die veneris*.

Cyclus lunae. — Explicatio huius cycli longior esset quam ut possim eam hic aggredi; neque ita pro meo instituto confert inscriptionibus illustrandis ut operae pretium sit fuse in tali descriptione immorari, nam inscriptiones his notis munitae haud multae reperiuntur. Verumtamen non silentio omnino prementum quinam fuerit per diversas primaevas aetates huius supputationis modus, eo magis quod fere omnes epigraphiae periti I. B. De Rossi anteriores, in epigraphicis eiusmodi notis determinandis, longe a veritate aberraverint. Cyclorum insuper supputationumque paschalium series quodammodo ipsae retegunt, nobisque in hac paschali quaestione notitias certas exhibent, quas in auctoribus frustra quaereres. Nihilominus, qui earum quae sum expositurus rerum penitiorem habere cognitionem desiderat, atque affirmatae doctrinae rationem ultimo intelligere velit, nempe diversi cycli quid sint et quomodo inveniuntur, adeat auctorem, a nobis iam, operis huius initio, merito laudatum, Ferdinandum Piper in praeclaro suo libello de Latinis et Graecis paschalibus tabulis medio aevo conscriptis.⁽¹⁾

Cycli lunaris usus apud Romanos superstitionis causa viguit; sed quamvis in domesticis tabellis inveniatur,⁽²⁾ haud in titulis aliisque monumentis apparet, si unum et alterum exemplum excipias.⁽³⁾

Christiani vero, primo et altero saeculo, proprium habuisse cyclum, octoginta scilicet quattuor annorum, reputati sunt quidem a P. Boucher aliisque, sed falso.⁽⁴⁾ E contrario indubium est ipsos primaeva aetate definitionem paschalis lunae a Iudaeis petiisse neque computationem propriam habuisse. Cuius rei ratio praecipua his I. B. De Rossi verbis declaratur: « Cum

(1) *Karls des Grossen Kalendarium und Ostertafel nebst einer Abhandlung über die lateinischen und griechischen Ostercykeln des Mittelalters*, Berlin, 1858.

(2) PETRONIUS ARBITER, *Trimalch.* c. 30.

(3) MOMMSEN, loc. cit. pp. 312, 313.

(4) BOUCHER, *De doctrina temporum*, pp. 316 sqq.

Iudaei hac in re saepe errarent, neque inter Christianos deessent, qui eos redarguere possent et meliora proferre, tale quidpiam ne facerent *apostolicis constitutionibus* interdictum illis est. Quae, monente Epiphanio, concordiae et pacis cum fratribus *ex circumcisione* fovendae studio, primis Christianae Ecclesiae exordiis edita lex est; ideoque si qui eorum in his ratiociniis essent errores, tolerari praeceptum » (pp. LXXIX).⁽¹⁾ Verum nulla Christiana inventa est inscriptio quae lunaris cuiuscumque supputationis notas prae se ferret.

« Saeculo tertio ineunte, nulla iam causa erat, cur Iudaeorum in definiendo paschate placitis Christiani obsequi pergerent; quin imo ab synagoga, quae Christum pertinaci consilio oppugnabat, fideles in dies magis abhorrebant; et Romana Ecclesia Quartodecimanis, qui eodem cum Iudaeis die lunae XIV pascha celebrari debere contendebant, acriter obsistebat. Romana igitur Ecclesia cyclorum usum adscivit, quos inveniendos paschati perpetuo adhiberet, et sic ab omni in posterum Iudaeorum errore ac societate caveret » (p. LXXIX).

Saeculo tertio, Hippolytus, ut dicitur, lunarem sive paschalem cyclum descripsit, canonem vocatum, quem exordium seu quasi caput habentem anno 222 (initio scilicet imperii Alexandri Severi) sedecennibus contexuit periodis atque septem sedecenniis conclusit, nempe centum et duodecim annis; quibus elapsis, cyclus incipere rursus debuisset. Eiusmodi computatio ita mirabilis visa est, ut marmori incideretur posteris commendanda, idque ad pedes eius statuæ qua fuerat, rarissimo exemplo, eius sepulcrum decoratum.⁽²⁾

Huius vero canonis artificium auctores ex integro intelligere nequiverunt, eo quod nemo ante I. B. De Rossi ad quoddam *computum paschale* Cypriano adscriptum attenderit.⁽³⁾ In

(1) Cf. EPIPHANIUS, *Haer.* LXX, 10.

(2) Statua haec cum computatione quam supra dixi, marmoreae sedi litteris incisa Graecis, ex Agro Verano, ubi Hippolyti sepulcrum et basilica fuit eius nomini dicata, prodiit in lucem; hodie in museo Lateranensi asservatur.

(3) S. CYPR. *Opp.* ed. MIGNE, pp. 937-71.

eo enim tabella canonis Hippolyti paene gemina reperitur, quae canon ille explicatur et declaratur.

Canon autem Hippolyteus error inerat trium dierum pro singulis sedecenniis, unde cito alia necessario requirenda computatio fuit.

Ad illum ergo corrigendum errorem tabella, quam commemoravi, Cyprianica exarata est, cuius auctor putans inde errorem profluxisse, quod cursus lunae computatus fuisset a primo mundi creationis die, cum e contra nonnisi quarta die, Scriptura Sacra testante, luna creata fuerit, errorem sibi posse corrigere persuasit tribus intercalatis diebus. Fuit *error peior priore*.

Ad annum 269 pertinet epitaphium cuiusdam Severae, his notis insigne: *nonarum Novembrium diei Veneris et Lunae XXIII*; quae notae alium videntur innuere cyclum multo Hippolyteo perfectiorem, quia inibi lunae est perfectissima computatio.⁽¹⁾

Ab anno 298 nova incipit cycli supputatio annorum LXXXIV, quae *Romana supputatio* vulgo appellatur. Etenim extat Christiana anni 327 inscriptio quae novum hunc cyclum a kalendis Ianuariis, die Saturni, anni 298 sumpsisse initium confirmat.

VALENTINE QVE VIXIT ANNOS XXXVI
DECESSIT · VI KAL · MAR · DIE BENERIS
LNA XVII⁽²⁾

Re enim vera, luna XVII diei VI kal. Martias anno trigesimo respondet cycli praefati, ab anno 298 incipientis. Verum quidem est epitaphium hoc etiam annos 411 et 495 respicere posse, id est annum trigesimum secundae et tertiae evolutionis cycli; sed, exeunte saeculo quinto, iam Victorianum canonem viguisse haud est dubium, et indoles inscriptionis initium potius saeculi quarti innuit.

Nicaena synodus, anno 325 congregata, dum ipsam cycli computationem LXXXIV annorum servavit in paschate determinando, integrum tamen Alexandrinis reliquit ut propriis

(1) I. B. DE ROSSI, loc. cit. p. LXXX.

(2) I. B. DE ROSSI, loc. cit. p. 253.

uterentur paschalibus ratiociniis; quod si, ut eventurum erat praevisum, aliquando Aegyptiorum pascha minime cum Romano conveniret, libera utrinque esset disceptandi potestas, donec Romanus pontifex ultimo statuisset circa rem decernendum. En quid auctor tabulae paschalis a Christi morte ad annum 448, Leonem Magnum alloquens habet in prologo: « Unde cum ex iudicio venerabilium patrum Aegyptiae ad haec scientiae emineret auctoritas, ita paschalis revolutionis ordinem credidimus digerendum, ut, ubi duplicem denuntiationem opinionum diversitas facit, subnotatio nostra non desit et quid electione (id est *electione*) tua, ad quam cuncta respiciunt, dignius videatur ostendat. »⁽¹⁾

Anno 382 nova eiusdem Romanae supputationis periodus incoepit, cuius indicium certissimum quaedam anni 397 inscriptio, in Cyriacae coemeterio reperta, nobis profert:

MEMORIAE ANASTASIAE
 FLAVIO CAESARIO ET NONIO ATTICO
 VIRIS CLARISSIMIS CONSVLIBVS
 V KAL · MARTIAS DIE MERCVRII
 LVNA XII RECESSIT DE HAC LVCE
 PVELLA NOMINE ANASTASIA QVAE
 VIXIT ANNOS NVMERO IIII DIES VI

(1) « Hinc », ait I. B. De Rossi, loc. cit., « lucem quoque capiunt ea, quae anonymus auctor *libri de computo* suo LXXXIV annorum laterculo adscripsit iis annis, quibus dubia erat paschatis indictio; *quia una* (paschatis dies) *observanda* est, erit in arbitrio summi sacerdotis conferre cum presbyteris, qui dies eligi debeat ». (MURATORI, *Anecd. ex Ambros. codicibus*, III, 204–207). Pergit vero clarissimus auctor: « Neque sane summi sacerdotis nomine quilibet heic episcopus, sed solus Romanus Pontifex potuit venire: siquidem et Arelatensis et Nicaenae synodorum decretis et tota paschalium controversiarum historia patet quam sollicite Christiana ecclesia curavit ut uno eodemque die omnes pascha celebrarent; quare nihil ab antiquitatis sensu alienum magis, quam excogitare singulis episcopis esse permissum, ut unusquisque, quem vellet, *arbitrio suo* paschatis diem eligeret » (loc. cit. pp. LXXXVII–LXXXVIII). Quae omnia luculentissime probat auctor magna scriptorum copia.

CAPUT II.

Criteria chronologica.

ART. I. — De aetate inscriptionum quaerenda, quae nulla temporis nota munitae sunt.

Maximi haec quaestio momenti est, propterea quod antiquiora epitaphia et ea quae dogmata significant plerumque temporis certo indicio carent; atque, praeter lectionem, in aetate inscriptionum quaerenda proprie magis veriusque archaeologi praestantia consistit.

Atqui inprimis de loco ubi inscriptio apposita erat videtur esse quaerendum; idque Romae praesertim, ubi coemeteria subterranea in usu quidem ad saeculum usque sextum fuere, verum subdialia coemeteria iam a saeculo quarto institui coepta sunt. Non raro in subterraneis coemeteriis inscriptiones suo loco inveniuntur, aut unde avulsae sint facile recognoscitur; sed non ita de subdialibus coemeteriis dici potest, ubi, dirutis aedificiis atque sepulcris, solum centies excavatum fuit. Tabulae loculis claudendis adhibitae in viis subterraneis subtiliores sunt ceteris atque oblongae; insuper earum marginibus calx qua tabulae fixae erant adhuc plerumque adhaeret. E contra inscriptiones subdiales, tabulis crassioribus incisae, modulo formaque facile a subterraneis distinguuntur. Subterraneae insuper, nisi sepulcris fuerint instratae, quae in pavimento viarum effossa sunt (quo in casu vix quidquam differunt a titulis sepulcra in pavimento basilicarum et exedrarum effossa claudentibus), epitaphia leviori incisa scalpro prae se ferunt. Notandum etiam tabulas uti mensas arcosoliorum adhibitae crassiores largioresque necessario fuisse. Denique non raro fiebat

ut locus non unica tabula quae frontem eius aequaret clauderetur, sed duobus vel pluribus marmoreis aut figlinis fragmentis; quae proinde, ut subterraneum loculum clausisse certo putentur, exteriora debent calcis vestigia exhibere, aliaque id genus indicia. In istis omnibus, ut verbis utar I. B. De Rossi, sagax praesertim oculus et assiduo usu exercitatus omne saepe dubium excutiet. ⁽¹⁾

Loco ubi affixa erat tabula invento, facile de sepulturae aetate certa haberi potest notitia. Hinc observanda nempe veniunt quae fuse in primo operis huius volumine explicata sunt circa coemeteriorum antiquitatem et quidquid ad formas architectonicas, ad modum excavandi et claudendi sepulcra, ad eorumque ordinem, demensiones et libramenta pertinet. ⁽²⁾

His stabilitis terminis ad pressius singularum inscriptionum aetatem definiendam proceditur, quam « examinatis litterarum formis, lingua, stilo, priorum nominum ratione atque indole appictisque symbolis et ornamentis atque horum indiciorum omnium complexione facta, in singulis inscriptionibus probabili non raro sententia defines. Quod si locum quoque, ubi inscriptio posita primitus est, exacte compertum habueris, aliasque eodem loco positas inscriptiones reppereris et simul omnes examinaveris, earumque familiam descriperis, tum de aetate, late saltem sumpta, vix unquam grave dubium supererit » (p. cviii).

Cum autem, in primo huius operis volumine, ⁽³⁾ abunde exposuerim anniversarium depositionis diem a Christianis celebratum fuisse, idque ab apostolica inde aetate fieri coeptum, forsitan non deerit qui credat antiquissima epitaphia debere eiusmodi depositionis prae se ferre notam qua inscriptionum aetas expedite definiri queat. Sed ita res se habet. Etenim vix raro illa, saeculo secundo, mensis et diei depositionis mentio in

(1) I. B. DE ROSSI, loc. cit. p. ciii.

(2) Non mediocri fructu hac in re liber clarissimi P. Bonavenia consuli potest: *Contr. sull'epitaffio di S. Filomena*, Roma, tipogr. della *Vera Roma*, ubi egregie et data opera de hoc chronologico indicio tractatur.

(3) Vol. I, *pars prior*, pp. 331-332.

inscriptionibus invenitur, proprieque magis saeculo nonnisi tertio incipit; ex quo quidem, progressu temporis, ita crebrior occurrit ut medio saeculo quarto paene numquam desit. Cuius vero facti si causam exquiras, verisimillimum dicam, priscis temporibus, Christianos talem notam sacris diptychis vel privatis uniuscuiusque familiae scriptis mandandam fuisse arbitratos.

Hac igitur animadversione praetermissa, ad cetera quae supra notavi exploranda criteria accedam.

ART. II. — De criterio chronologico e stilo deducendo.

I. B. De Rossi manifesto deprehendit numerosas valde esse eas subterranearum inscriptionum familias a quibus formulae tempora designantes constanter absunt, et quae stili simplicitate, dictionis ac litterarum munditie, nominum antiquitate arcanisque appictis symbolis, titulorum saeculi quarti sunt dissimillimae. Unde illustris archaeologus collegit « alium esse stilum inscriptionum Christianarum, qui ante redditam Ecclesiae pacem viguit, alium, qui post pacata Ecclesiae tempora » (p. cx).

Quoniam nihil amplius de hoc argumento dici potest, quod iam a I. B. De Rossi dictum non fuerit, eius lubet ipsius verbis incipere:

« Duo Christianarum inscriptionum genera sunt, alterum ab altero tota dictione ac stilo valde diversum. Primum simplicitate ac brevitate unice gaudet. Nuda saepe nomina, nec praeterea quidquam: nam neque defuncti aetas, nec mortis dies, nec quis titulum posuerit, adscriptum. His titulis, qui in antiquioribus hypogaeis frequentissimi sunt, varii generis symbola ac praesertim arcana haud raro appicta: Graecarum quoque litterarum usus in iis adeo creber, ut nonnumquam Graecae inscriptiones Latinas numero vel aequent vel vincant ». ⁽¹⁾

Notandum hic venit, antequam stilus epigraphicus Christianus formatus est, non solum nuda nomina, sed, ut alibi

⁽¹⁾ Loc. cit. p. cx. — De symbolorum aetate infra loquendum; de lingua vero iam supra dixi.

ipse De Rossi affirmat probatque, etiam ethnicae formulas in Christianis epitaphiis quandoque adhibitae fuisse; cuius rei exemplum in sequenti titulo, ex coemeterio Lucinae via Ostiensi effosso, exhibetur:

DORMITIONI
T • FLA • EVTY
CHIO • QVI VI
XIT • ANN • XVIII
MES • XI • D • III
HVNC • LOCVM
DONABIT • M •
ORBIVS HELI
VS • AMICVS
KARISSIMVS
KARE ^{(duo panes} BALE
_{et duo pisces)}

Titulus procul dubio Christianus est, idque ex loco unde extractus est, ex vocabulo DORMITIONI et ex symbolis deducitur; formula e contrario prorsus ethnica apparet.⁽¹⁾

Pergit vero auctor noster: «His ipsis titulis (idest nuda nomina referentibus) alii commixti ut plurimum sunt, qui praeter nomina adclamationes exhibent, sive Graecas, sive Latinas nativam elegantiam ac priscum saporem referentes; puta, *vivas in Deo, in Christo, in Domino, in pace, cum sanctis*, ac si quae sunt similes: *pete pro nobis, pro parentibus, pro coniuge, pro filiis, pro sorore; refrigera, in refrigerio, spiritum tuum Deus refrigeret, Deus tibi refrigeret*, aliaque id genus multa. In his formulis illud quoque animadversione dignum existimo, quod defunctorum animas non raro *spiritus sanctos* appellatas agnosco.⁽²⁾ Sunt et tituli qui defuncti aetatem, diem mortis vel *depositionis*, aliquam item defuncti laudem, nomina eorum qui monumentum fecerunt commemorant, veteris tamen stili

(1) Aetas huius epitaphii eruitur e loco stiloque; sed et praesertim ex nomenclatura: *Eutychio Tito Flavio*, quae inter liberos Flaviorum temporum vigere coepit. — Cf. DE ROSSI, *Roma sott.* t. I, p. 186.

(2) Non raro neutrum pro masculino genere usurpatum cernitur.

formulis ac sobrietate, saepe etiam elegantia. Quod si in his epitaphiis scriptura, dictio, sermo non modo ab elegantia, sed ab ipsis quoque grammaticis legibus non semel abhorrent, id ab auctorum rusticitate et vernaculae linguae ac pronunciationis genio, magis quam a saeculi barbarie, esse repetendum satis intelligitur » (p. cx).

Nempe quatenus progressionem exhibent, eiusmodi characteres tria plus minusve indicant tempora: nuda nomina, saepe cum gentiliciis aliisque vocabulis, primum et secundum saeculum spectant; formulae optativae recensitae ad secundum saeculum et tertium; nota depositionis ad tertium et sequentia saecula pertinent.

Insuper, uti iam notavi adclamatio *in pace*, dum ipsa raro saeculo secundo apparet, saeculo tertio ita crebrescit, ut in titulis saeculi quarti fere numquam desit. Adclamatio autem *pax tecum*, saeculo secundo propria, tertium raro transgreditur. Praeterea vox *depositio* Graece primum apparet (*κατάθεσις*), quam genitivus nominis defuncti sequitur, deinde latine; sed in singulis casibus facile non est dicere quaenam forma sit prior. Medio circiter saeculo tertio, ad litteras DEP., KAT. reducitur illa vox, et eiusdem sub finem saeculi ita etiam contrahitur: DP., D. Eodem vero tempore non raro voces: *decessit*, *cessit*, *excessit*, *recessit*, *reddidit*, apparent, aliquando ad paucas litteras et etiam ad unicam initialem coarctatae: DEC., CES., R. Idem de voce *benemerenti* dicendum quae saeculo quarto, sicut alia illa *in pace*, vix unquam deest, sed non raro una et altera littera tantum expressa: B • M •

Criteria ista etiam pro coemeteriis extra Urbem valent, si tamen advertas eiusmodi mutationes tardius generatim evenisse extra Romam quam in Urbe; cuius rei caussa in maiori Christianorum numero Romae degentium quaerenda est.

« Aliud contra Christianarum inscriptionum genus est a *prisca* simplicitate ac vernaculo hoc sapore diversissimum. Familiae inscriptionum quae ad hoc genus spectant, aetatem quam defunctus vixerit, diem mortis ac praesertim sepulturae aliaque quae sepulcralis tituli propria sunt; vix unquam omittunt com-

memorare; haec ipsa tamen formulis exprimunt et collocatione verborum a vetere stilo satis diversis. A defunctorum laudibus tituli saepe sumptum exordium, quas non raro ampullis et sesquipedalibus verbis amplificatas leges, puta *mirae sapientiae, innocentiae sanctitatis* viro vel feminae; item quae defuncti conditio fuerit, passim significatum, id quod in prisci generis titulis vix rarissime fit. Aliae huiuscemodi inscriptiones sunt, quarum paene omnium initium est *hic requiescit in pace, hic quiescit, hic iacet, hic positus est*, quae item initia a prisci generis titulis solent abesse. Demum adclamationum, quarum nativum saporem supra laudavi, in toto hoc inscriptionum genere ultima paene sunt oblitterata vestigia » (p. cxi).⁽¹⁾

Haec veluti indubia habenda egregius archaeologus demonstrat, mille trecentas et quadraginta inscriptiones postconstantinianas exponens atque illustrans. In tanta enim monumentorum multitudine, ut eius verbis utar, priscas illas adclamationes ne semel quidem reperies; dictiones vero, quae ad earum adclamationum stilum aliquomodo accedant, vix ullas. Semel tantum legitur: *iit ad deum, vixit deo, petitus in pace, accepta apud Deum*; numquam vero voces: *vivas, pete, refrigera*, occurrunt, nisi in prolixi cuiusdam tituli fragmento in quo legitur: *refrigeretur anima eius*.

(1) Huius in formulis differentiae causam ita perbelle persequitur auctor: « His indiciis nemo non intelligit primum illud inscriptionum genus epigraphicum stilum referre, qui ante pacata ecclesiae tempora vixit; alterum vero eum stilum, quem ipsa pax et securitas suapte natura invexit et in Christianas inscriptiones insinuavit. Nam dum Romanis proscripta legibus Christiana religio erat, et qui ei nomen dederant modo lenius modo acerbius vexati, hi carorum sepulcra alte sub terra condentes titulosque inscribentes perpetuis tenebris destinatos vix unquam de rerum atque hominum memoria posteritati prodenda cogitarunt. Hinc ea simplicitas, hinc eae dulcissimi sensus ac pietatis plenae dictiones atque adclamationes. Pace deinde Christianis data et divinae religionis victoria in dies firmitus constituta, contrariae causae exitire, quibus epigraphicus stilus immutatus necessario est, et ipsi sepulcrorum tituli privatae ac publicae memoriae causa fieri coepti sunt ac proinde annorum quoque notis passim consignari » (loc. cit.).

Luce meridiana clarior res evadet si praeconstantinianarum inscriptionum temporis notis munitarum exempla, quae valde pauca extant (triginta nempe dumtaxat contra mille trecenta et quadraginta postconstantiniana) attenderis his apud innumeros postconstantinianos titulos quasi inauditis promiscue insigniri formulis: *vivas inter sanctos, filiae carissimae et spiritui sancto tuo, refrigera cum spiritibus sanctis, deo reddidit spiritum sanctum, arcessitus ab angelis, receptus ad Deum, dulcis anima pie zeset*.

Hae clarissimi archaeologi conclusiones eadem permanent etiam post tot, in ultimis fossionibus, praesertim in coemeteriis Commodillae et Marci et Marcelliani, inventa epitaphia. ⁽¹⁾ Notamus autem formulas: *mirae bonitatis atque sanctitatis, mirae industriae atque bonitatis, mirae innocentiae ac sapientiae* et alias eiusmodi sub medium saeculum quartum apparere ac multiplicari; sub finem vero eiusdem solemniora illa epitaphiorum sequioris aevi exordia: *hic positus, hic iacet, hic quiescit, hic requiescit* in usu esse inceperunt; quae fere nunquam in epitaphiis saeculi vergentis quinti et ineuntis sexti desunt.

ART. III. — De criterio chronologico e nominum indole
et ratione deducendo.

Indicium chronologicum ex indole et ratione nominum petatum prorsus universale est; nempe ad omnia epitaphia se extendit, quia in ipsis si aliud quidpiam desit, nomen tamen defuncti abesse nequit.

Non raro, in sepulcris saeculi primi et secundi, epitaphia Christiana, non secus atque ethnica ingenuorum epitaphia, tria prae se ferunt nomina, nempe *praenomen, gentilium et cognomen*. Praenomen iam saeculo secundo rarius fit; medio autem saeculo quarto non nisi cognomina in sepulcris leguntur. Flavii tamen

(1) Cf. *Nuovo Bull. d'arch. crist.* an. 1904, pp. 41-184. — Vide etiam an. 1902, pp. 55-71 ubi, veluti specimen ingentis de consularibus inscriptionibus studii proxime evulgandi, plures postconstantiniani tituli, rossianas confirmantes conclusiones, a clarissimo Carolo Morey exhibentur.

gentilitium nomen perdurat etiam per quintum saeculum et sextum, praenominis instar vulgo adhibitum.⁽¹⁾

Item in titulis praeconstantinianis nota temporis instructis, quos viginti tres dumtaxat I. B. De Rossi numeravit, nobilissima nomina leguntur, ut *Servilia*, *Claudius*, *Cornelia* bis, *Aurelius* sive *Aurelia* sexies, *Cocceia*, *Marius*, *Catilia*, *Vibius*, *Cervonia*, *Antonius*, *Ignatius*, *Statilia*, *Valerisus*, *Iulia*, *Caesius*, *Marcia*. Saeculo quarto, rarissima cernuntur; saeculo vero quinto et sexto semel tantum nomina *Aurelius*, *Iulia* et *Clodia* leguntur.

Sed etiam ratio cognominum apud Christianos a vetere cognominum indole ac delectu longe alia fuit. Loquatur iterum De Rossi:

« Vertente saeculo tertio, Graeca cognomina servorum, libertinorum, exterorum et vulgarium hominum propria, item Latina a gentiliciis derivata et in *anus* desinentia, Latinis novae formae cognominibus locum paullatim cessere. Haec novae formae cognomina varia sunt, sed illa maxime, quae in *antius*, *entius*, *ontius*, *osus* desinunt; puta *Vincentius*, *Amantius*, *Leontius*, *Bonosus*. Praeterea non pauca a Christianae religionis doctrina, sacris et fastis palam deducta ac sensim recepta cognomina; puta *Deusdedit*, *Adcodatus*, *Quodvultdeus* et similia, *Anastasius*, *Paschasius*, *Martyrius*, *Petrus*, *Iohannes*, *Thomas*, aliaque id genus; item a sollemnibus Christiani sermonis dictionibus ac formulis, puta *Refrigerius*, *Renatus*, *Bonifacius*; fortasse quoque a demissione animi, quam Christiani profitebantur, qualia exempli gratia sunt *Stercorius*, *Proiectus*, *Contumeliosus*.⁽²⁾ Haec cognomina alia quarto, alia quinto ac sexto saeculis frequentissima in viginti et tribus illis Constantino

(1) Flavii nomen, ex eo quod imperatores saeculi quarti illud sumpsissent, ad eorum innumeros clientes atque milites transiit, tamque commune factum est, ut quasi praenomen adhibitum fuerit, idque praesertim ab illis qui ex barbaris Romani facti sunt. — Cf. *Bull. d'arch. chrét.* an. 1875, p. 52.

(2) Cf. CANNEGIETER, *De mutata nominum ratione*, p. 77; CAVEDONI, *Notitia sull'opera del Le Blant*, p. 10.

antiquioribus titulis haud occurrunt; sed eorum loco Prosenes, Marciani duo, Marciana, Hilaritas, Paulae duae, Primus, Athenais, Procope, Heraclitus, Xanthias, Heraclia, Pastor, Titiana, Chreste, Leuces, Severae duae, Seleuciane, Sabutius, Fimus, Silvana, Semnus, Alexander, Alexandra, Serotina, Victor, Paternus, Simplicia, Liberius, Eustochia, Leontius » (p. cxiii).

Hae autem regulae, ex inscriptionibus certissimae aetatis erutae, mirum quantum congerie epitaphiorum in subterraneis coemeteriis inventa confirmantur. Enimvero Romana illa coemeteria quae ecclesiastica traditio et antiqua documenta ad tria priora saecula pertinere affirmant, inscriptiones prodiderunt assimillimas inscriptionibus quas etiam I. B. De Rossi in citato opere ut Constantiniano aevo anteriores recensuit: videlicet, in regionibus primi saeculi et secundi, nuda nomina, eaque saepe nobilissima et secundum *trium nominum ius* consignata in viro- rum inscriptionibus; bina vero, ut moris erat, in mulierum titulis. Ecce utriusque in unica inscriptione exemplum:

L · CLODIVS · CRESCENS · CLODIAE · VICTORIAE ·
CONIVGI · INCOMPARABILI · (1)

In regionibus autem tempore posterioribus semper tituli aetati congruentes iuxta normas praefatas inventi sunt. (2)

Aliud insuper chronologicum indicium eruit I. B. De Rossi ex Augustorum atque Caesarum historia serieque, quatenus his non raro determinari potest quibusdam saeculis vel etiam annis quaedam nomina fuerunt numerosiora. Multi enim fuere, ut etiam hodie fit, qui principum nomina susciperent, obsequii, honoris aliave caussa, (3) ita ut apud privatos cives illius aut istius imperatoris nomen usurpandi mos hac maxime invaluerit aetate qua ipse ille aut iste regnavit. Paene incredibile forsan

(1) DE ROSSI, *Roma sott.* t. I, p. 193.

(2) DE ROSSI, *Roma sott.* t. I, pp. 184-197, 321-340 et in ceteris tomis passim.

(3) Cf. HENZEN, *Annali dell'Ist. di corr. arch.* t. XXII, pp. 22 sq.; LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, t. I, p. 403.

alicui videbitur in Christianis etiam titulis evidentissima huius rei indicia apparere. Sed ipse De Rossi loquatur: « Sane in titulis vix undecim, qui ante extremum tertii saeculi tempus positi sunt, septem Aurelios vel Aurelias deprehendo, dum tituli ea aetate recentiores mille fere et ducenti nonnisi decem Aurelios Aureliasve exhibent: ⁽¹⁾ Constantiniano saeculo Constantini sive Constantii, Constantiaeve multiplicantur » (p. cxiii).

Criteria omnia ista sese invicem complent ac confirmant, paucis exceptis casibus, in quibus aut lapicidae imperitia aut alia de caussa exceptio datur. Quapropter haec De Rossi vere aurea verba de duplici epigraphico stilo, in aetate epitaphiorum investiganda consideret studiosus velim: « Haec stili epigraphici Christiani Constantiniana aetate inducta mutatio tota repente fieri haud potuit; neque qui anno 312 vivebant Christiani, statim atque edicta Mediolani ecclesiae libertas est, veterum sepulcralium praesertim titulorum formulas ex animo oblitterarunt. Qui Diocletianeas vexationes erant experti vel in ea temporum calamitate alti atque educati, caras illas adclamationes ac formulas, quibus adsueverant, in Constantinianae aetatis titulis certe identidem adhibuere; earumque usum primo rariorem, deinde rarissimum, nonnisi sensim oblivioni datum esse ipsa rei natura fert » (p. cxiv). Neque tandem canon ille praetermittatur, oblivionem veterum formularum Romae maturiore gressu incessisse.

Notatum est praesertim ab Edmundo Le Blant in unaquaque regione, imo saepe et in unaquaque urbe, specialem aliquam epigraphicam dominatam esse formulam, quae alibi minus frequenter occurrit, aut propriam aliquam adfuisse quae alibi non inveniatur.

(1) Gentilicium *Aurelius* saepe quoque alternatim cum *Aelius* in coemeterii S. Callisti recurrit regione, quae priscorum tempore Antoninorum effodi coepta est (cf. DE ROSSI, *Roma sott.* t. II, pp. 252-253). *Aelius* enim Antonini Pii nomen fuit; *Aurelius* vero proprium nomen fuit fere omnium imperatorum huius familiae (cf. *Bull. d'arch. chrét.* an. 1875, pp. 61-64).

Praecipuas huiusmodi formulas referam, summatim tamen pro instituto et secundum regiones.⁽¹⁾

In Aegypto:

ΕΠ' ΑΓΑΘΩ - Ο ΜΑΚΑΡΙΟC (2)

In Africa:

MEMORIA - IN PACE VIXIT (3) PRAECESSIT - DECESSIT
DISCESSIT - RECESSIT - SVB DIE

In Apulia:

HIC REQUIESCIT IN SOMNO PACIS - DEPOSITIO EIVS III IDVS

In Aquitania:

TRANSIT IN ANNOS

In Belgica prima:

PRO CARITATE - TITVLVM POSVIT - HIC IACET
HIC IACET IN PACE - PATRES

In Belgica secunda:

VBI FECIT NOVEMBER DIES XV - DEFVNCTVS EST

(1) Cf. LE BLANT, *Manuel d'épigr. chrét.* pp. 76 sq.; KRAUS, *Die römischen Katakomben*, pp. 463, 466.

(2) Haec formula, *beatum* defunctum vocans, simplicem fidelem designat, minime vero intelligenda est quasi *santum* vel martyrem indicet: Latine vobiscum *benemerenti, beatae memoriae* et similibus, respondet: nec in Palestinensibus epigraphis aliae desunt eiusmodi voces: ΧΥ ΔΟΥΛΟC (Christi servus), 'Ενθάδε κατετίθη Στέφανος εὐλαος καὶ ... (Hic depositus est pius Stephanus ...). In Oriente aliquando sepulchralis titulus ex sacrae Scripturae versiculo aut solemni aliqua religiosa sententia incipit, quod Byzantino aevo in morem transit, neque ad sepulcra solum sed etiam ad templa et ad domorum portas adhibitum.

(3) Formula haec a Romana eiusdem generis formula differt; ista enim variis explicatur modis: vel additamentum aliquod eam comitatur: *dormi., dormit in pace, vixit in pace, ingressus in pace, moriuit, occubuit, recessit in pace*: aut optativum habet sensum: *otias in Deo, in Christo*. in \mathcal{P} , i \mathcal{P} n, te in pacem (suscipiat Deus) etc.

In Bruttio, Campania, Apulia:

B·M (id est bonae memoriae) in loco siglae D·M (dis manibus). (1)

In Campania:

IN AVLA REGNI TVI – INDVC EOS IN CAELESTIA REGNA

In Cilicia:

ΤΟΠΟΣ – ΜΝΗΜΙΑ – ΜΝΗΜΑ – ΔΙΑΦΕΡΟΝ – ΧΑΜΟCOPIN
ΠΑΡΑCΤΑΤΙΚΟΝ (sepultura) – ΘΗΚΗ – CΩΜΑΤΟΘΗΚΗ

In Aethiopia:

ΕΠ' ΑΓΑΘΩ – Ο ΜΑΚΑΡΙΟC – ΑΝΑΠΑΥCΟΝ Ο ΘΕΟC
ΤΗΝ ΨΥΧΗΝ ΑΥΤΟΥ ΕΙC ΚΟΛΠΟΙC ΑΒΡΑΑΜ ΚΑΙ ΙCΑΑΚ ΚΑΙ ΙΑΚΩΒ
Ο ΘΕΟC ΤΩΝ ΠΝΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ CΑΡΚΟC

In Galatia:

ΘΕCIC

In Gallia cisalpina:

VIXIT IN HOC SAECVLO – DEPOSITVM SVB DIEM XIVKL
CONTRA VOTVM POSVIT – HIC REQVIESCIT IN SOMNO PACIS
B·M loco siglae D·M

In Gallia Narbonensi et Gallia Lugdunensi:

REQVIEVIT IN PACE – BONAEMEMORIAE – APTVS

In Germania prima:

IN HOC TITVLO REQVIESCIT – FELICITER – TITVLVM POSVIT

In Graecia et Magna-Graecia (Sicilia):

ΚΟΙΜΗΤΗΡΙΟΝ (in capite inscriptionum positum).

In Hispania:

FAMVLVS DEI vel CHRISTI

(1) De sigla B·M egregie H. Leclercq tractat apud *Dictionn. d'arch. chrét. et de liturg. art. Abbréviation.*

In Latio:

Ο ΤΟΠΟΣ – LOCVM EMIT, PARAVIT, COMPARAVIT
 SE VIVVM FECIT – PETE PRO – PETITE – REFRIGERIVM
 IN REFRIGERIO – REFRIGERET DEVS
 HIC DORMIT CVM DEVS PERMISERIT – QVANDO DEVS VOLVERIT
 PAX TECVM

In Palestina:

MNHMH ΔΙΑΦΕΡΟΝ – ΘΗΚΗ ΔΙΑΦΕΡΟΥΣΑ – ΕΝΘΑΔΕ ΚΕΙΤΑΙ (1)

In Syria:

ΑΥΤΗ Η ΠΡΑΗ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΙ ΕΙΣΕΛΕΥΧΟΝΤΑΙ ΕΝ ΑΥΤΗ,
 ΚΥΡΙΕ ΒΟΗΘΙ ΤΩ ΟΙΚΩ ΤΟΥΤΩ – ΧΜΓ (2)

(1) Haec formula, quae sonat HIC IACET, quam saepissime in Latii inscriptionibus quinti saeculi cernitur.

(2) Litterae ΧΜΓ Syriae regionis quasi propriae diu reputatae sunt, sed non pauca nuper in Aethiopia atque Aegypto, nec non aliqua Romae apud montes Palatinum Coeliumque eius siglae reperta sunt exempla. Duo iam pridem, in Italia antea cognoscebantur, alterum in Syracusanis catacumbis, tegulae inscriptum, alterum inter testacea frusta quibus congestis mons, quem Testaceum dicunt, conflatur. Eiusce praesertim interpretatio plurium ingenia torsit, donec I. B. De Rossi, immerito quidem, putavit se arcanum eius sensum deprehendisse. Hanc clari viri interpretationem referre operae pretium est. Sunt scilicet, ait, tres siglae, non una tantum, quia in Syria ita apparent Χ·Μ·Γ; hae autem siglae nexum repraesentant verborum Χριστός, Μιχαήλ, Γαβριήλ. Maximo enim in Syria archangeli illi cultu colebantur, neque ceteri angeli negligebantur; quapropter saepe in antiquissimis basilicis Orientalis Ecclesiae aut nomina, aut imagines archangelorum Christi nomen vel imaginem comitantur. Neque difficultas ex eo oriri potest quod archangeli illi veluti in quadam triade Christi cultui copulentur. Familiaris enim erat Patribus haec cultus Christi, necnon et Spiritus Sancti cultus cum angelorum cultu unio, ut patet ex his Iustini martyris verbis, atheismi accusationem in Christianos impactam retundentis: ἀλλ' ἐκείνόν τε, καὶ τὸν παρ' αὐτοῦ υἱὸν καὶ διδάξαντα ἡμᾶς ταῦτα, καὶ τὸν τῶν ἀγγέλων ἐπομένων καὶ ἐξομοιουμένων ἀγαθῶν ἀγγέλων στρατόν, πνεῦμά τε τὸ προφητικόν σεβόμεθα καὶ προσκυνοῦμεν (IUSTINI, *Apol.* I, c. 6, ed. OTTO, Jenae, 1847, t. I, pp. 14-16).

Haec vero omnia ingeniosae quidem sed prorsus falsae innituntur interpretationi; nam inscriptio quaedam, in Aegypto inventa, et papyraceum

Viennae:

SVRRECTVRVS IN XPO (Christo) – HVMANITAS – ABSTVTVS
VOLVNTAS – PAX TECVM (†) – RECESSIT

Sed in his omnibus, et praesertim in aetate communium formularum investiganda, illud semper in mente habeas: extra Urbem immutationem epigraphici stili tardiore incessisse gressu.

ART. IV. — De criterio palaeographico.

Pauca de criterio hoc sunt dicenda, nam nulla est ratio cur hic singulae litterae in diversis suis mutationibus per diversas aetates considerentur, neque huc sunt regulae communes

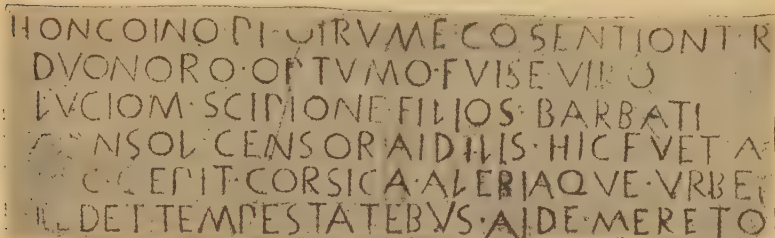
quoddam documentum nuper repertum siglarum illarum nexum explicatum praebent, qui est: *Χριστοῦ Μαρία γέννα* = *Maria mater Christi*. (Cf. B. GRENFELL et A. HUNT, *Greek Papyri*, Oxford, 1897, t. II, p. 167, n. CXII (a); et E. MILLER, *Inscriptions grecques découvertes en Egypte* apud *Revue arch.* 1883, t. I, p. 203). Est igitur ad Waddington interpretationem revertendum, qui iam pridem ita plenius siglas illas explicaverat: *Χριστος ὁ ἐκ Μαρίας γεννηθεῖς* = *Christus natus ex Maria* (WADDINGTON, *Voyage en Asie mineure*, *Inscriptions*, t. III, n. 504).

(1) Formula PAX TECVM Romana quoque est propriusque Priscilliana et antiquissima, ad aevum apostolicum nempe pertingens. Ipsa plerumque Romae saeculi secundi indicium est. Verum non eadem est ratio habenda in diversis Christiani orbis regionibus. Ipsa in Italia eiusmodi formulae seriores sunt; exempli gratia, formula *pax tibi cum sanctis* etiam post persecutiones perdurat (*Bull.* 1880, p. 113; ibidem, p. 282). In Sardinia, duo sunt exemplaria huius formulae ad saeculi tertii finem pertinentia: *Pax tecum sit cum tuis, pax tecum sit in aeternum cum tuis* (*Bull.* 1892, p. 136). En quid I. B. De Rossi habet de hoc argumento: «Nelle Gallie il saluto PAX TECVM è frequente, in specie nei titoli sepolcrali di Arles et di Vaison (LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, II, pp. 153, 154, 217, 231, 233, 234, 258, 260, 264, 268, 269, 275; *Corpus inscr. Lat.* XII, 850). Altri però sono congiunti col monogramma costantiniano in cima alla pietra come segno isolato solenne (LE BLANT, loc. cit. *L'épigr. chrét. de la Gaule et de l'Afrique*, 1890, pp. 9, 10); e perciò non li stimo anteriori all'età della pace. In un epitaffio di anno certo del secolo sesto si legge quella medesima acclamazione che fù dipinta in Cagliari: *pax tecum cum tuis*. Altri esempi del *pax tecum sit*, benchè privi di data certa dell'anno, sono manifestamente del medesimo secolo sesto ovvero del quinto» (*Bull.* 1892, p. 137).

huius disciplinae adducendae; quippe quae, – valde utiles quidem cum documentis praesertim ecclesiasticis circumscribantur, – apud auctores concinne expositae facile inveniantur.

Nobis autem pro instituto praecipuas tantum litterarum aliquarum mutationes delibare lubet, hoc inprimis ad mentem iterum revocato generali principio, nempe inscriptiones eo esse plerumque antiquiores quo accuratius exaratae sint, idque ad Augusteam usque aetatem.

Tria sunt litterarum genera: CAPITALE quod LAPIDARIUM etiam dicitur, UNCIALE, et CURSIVUM.

HONCOINOPIRVMCOSENTIONTR
DVONORO OPTVMOFVISEVIR
LVCIONM SCIPIONE FILIOS BARBATI
CONSOL CENSOR AIDILIS HIC FVET A
CEPIT CORSICA ALERIAQVE VRBE
DET TEMPESTATEBVS AIDE MERE TO

Tab. 11. Inscriptio honoraria L. C. Scipionis, Barbati filii (saec. v, p. U. c.).

Primum genus publicum et solemnem litterarum modum exhibet, a remotissima inde aetate adhibitum: aevo autem Augusteo fixa ac definita eius forma habita est. Distinguitur vero in *actuarium*, quod scilicet in *actis* redigendis adhiberetur, et in *lapidarium*, quod inscriptionum lapidibus plerumque vel metallo incisarum proprium esset. Hoc multo perfectius erat actuario, ut ex allatis patet exemplis.

A B C D E F G H I L M N O P Q R S T V

Tab. 12. Capitale aetatis Augusteae (Ex HUBNER, *Script. epigr.*, LXXX, 3).

A B C D E F G H I L M N O P Q R S T V X

Tab. 13. Actuarium aetatis Augusteae (Ex HUBNER, op. cit. LXXXII, 12).

ABCDEFGHIJKLMNOSTVX

Tab. 14. Capitale aetatis Traiani (Ex HUBNER, op. cit. LXXXI, 9).

ABCDEFGHIJKLMNOSTVX

Tab. 15. Actuarium aetatis Traiani (Ex HUBNER, op. cit. LXXXII, 15).

ABCDEFGHIJKLMNOSTVX

Tab. 16. Capitale aetatis Severianae (Ex HUBNER, op. cit. LXXXI, 11).

ABCDEFGHIJKLMNOSTVX

Tab. 17. Capitale aetatis Constantinianae (Ex HUBNER, op. cit. LXXXII, 12).

ABCDEFGHIJKLMNOSTV

Tab. 18. Actuarium aetatis Constantinianae (Ex HUBNER, op. cit. LXXXIII, 17).

Secundum genus partim ex rotunda, quam acquisierunt quaedam litterae forma, ut A, D, E, M, Q, U, V, partim ex prolongatione litterarum L, F, R, I, partim denique ex formae mutatione prodiit. Hoc, ad nostra documenta quod pertinet, inter quartum saeculum et quintum natum esse videtur (Tab. 5).

Tertium, sicuti hodie, privatum ac familiare scripturae genus erat, raro in epitaphiis apparens, saepe autem in inscriptionibus apud parietes stilo incisis quas *graphitos* vocamus; in quibus tamen unciales et capitales litterae non desunt (V. ubi de graphitis agitur).

Non semper vero e complexu litterarum aetatem erui fas est; nam bene potuit etiam saeculo primo lapicida quilibet, sive ex negligentia, sive ex imperitia, litteras inelegantes describere,

et vice versa, seriore tempore sculptores prioris aetatis superare. Verum quaedam non desunt indicia, quae ubique, sed Romae praesertim, ut certissima haberi possunt, quando cum aliquo alio indicio concurrant. In Graecis litteris potissimum istae sunt: $\text{H } \Theta \in \rho$; in prioribus enim hasta iacens non tangit reliquam litterae partem, neque curva linea litterae ρ tangit hastam verticalem in parte inferiore. Hoc idem dicendum de latina littera P.

Insuper littera E, si formae sit angularis, saeculum plerumque non transgreditur secundum; posterior autem esset, si haberet formam lunatam \in .

Littera o omicron, in Graeciae inscriptionibus, si formam habeat rhomboidalem \diamond , cum Augustea tum Byzantina aetate adhibita fuisse cernitur, praesertim in Macedonia. Littera vero ς sigma, si hac forma scripta sit Σ antiquior est quam si aliter, \sqsubset C, exarata sit; idque plerumque, nam non raro utraque invenitur forma, neque fixa quaequam stabiliri norma potest si de inscriptionibus ad diversas pertinentibus regiones agatur.

In Oriente, praeter litterarum formam minus pulchram, notatur iam saeculo quinto diphthongus ω ita repraesentatus $\var�$, deinde articulus $\tau\omega$ ita repraesentatur $\var�$; scilicet initialis littera inferior est, ut etiam hoc in casu: $\overset{\text{H}}{\text{M}} = \mu\eta\eta\mu$; serius vero contrarium factum est: $\overset{\text{T}}{\var�} \overset{\text{T}}{\text{H}}$.

Antiquior, et saltem saeculo anterior quarto, littera Y reputari debet, si hasta sub angulo per modum crucis ei addita sit; item littera ω , ita incisa Ω .

In Latinis litteris notandae sunt sequentes: A, F, G, L, V quae hoc modo plus minusve mutantur: A F G L U

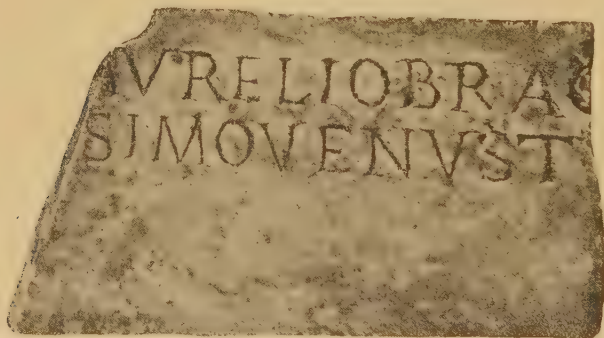
A ita mutatur incipiendo a saeculo tertio sub finem; quae mutatio fit deinde communis saeculo quarto in Latinis inscriptionibus.⁽¹⁾

(1) In coemeterio Callisti lineola media – littera A, si undulata sit, saeculum tertium indicat. — Cf. DE ROSSI, *Roma sott.* t. II, p. 263.

F et L eodem sensu mutantur, idque iam saeculo tertio, licet raro; apparent vero constanter sub prolongata forma, saeculo quarto.

Littera G in Priscilliano litterarum typo habet lineolam quae mutat C in G verticalem vel rectam, sed iam saeculo secundo lineola illa apparet curva vel undulata.

Dixi in Priscilliano typo, nam optimum litterarum genus in Priscillae coemeterio repertum est, eique proprium.

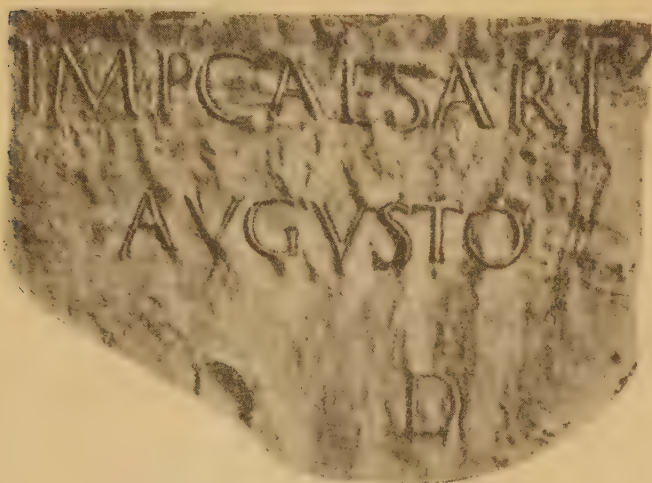
Tab. 19. Inscriptio II saeculi Priscillianis litteris incisa.

Angulus vero litterae V, sive hodiernae litterae *u*, sive litterae nostrae *v* haec vices gerat, saeculo quarto plus minusve in curvam haud raro mutatur: U U.

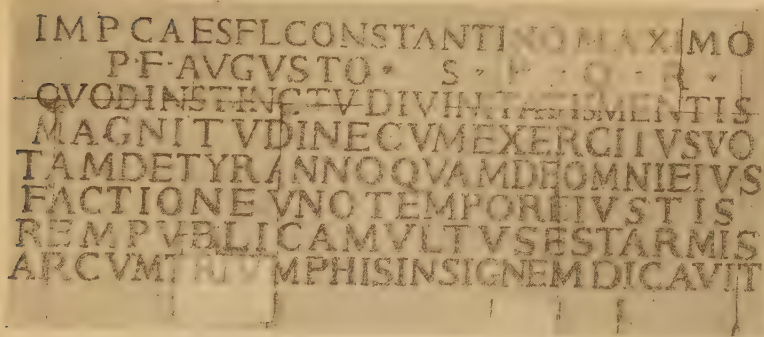
Generatim forma litterarum fit deterior quando earum apices exaggerantur, quod quidem aetatis indicium etiam est. Sic, ex apicibus et subtiliori litterarum forma, capitales primi et secundi saeculi litterae a capitalibus tertii saeculi et quarti commode distinguuntur, etiam in imperatoriis inscriptionibus. Exemplorum gratia:

MPMAGFRATARVAL

Tab. 20. Fragmentum Fastorum Iulianorum a Fratr. Arval. redact.
inter an. 749 et 769, p. U. c. (Ex HUBNER, op. cit. p. 339, n. 97).

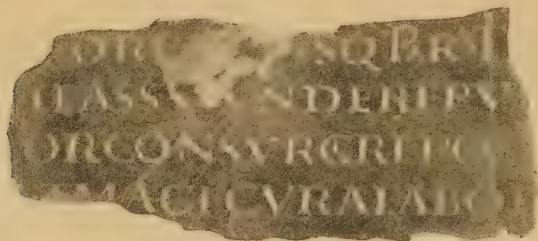

Tab. 21. Inscriptio honoraria saeculi I in regione Pedemontana inventa
(Ex *Atti Soc. Arch. G. A.* III, Tab. VIII, n. 14).

Tab. 22. Inscriptio arcus Constantiniani.

Genus quoddam proprium constituunt inscriptiones Damasianae a Furio Dionysio Philocalo exaratae, de quarum aetate quæstio non instituitur, sed tantum de certa et genuina origine; fuerunt enim qui tum litteras Philocalianas tum Damasianum scribendi modum et rhythmum imitati sunt. En igitur præcipuas litterarum harum a ceteris litteris differentias.

Tab. 23. Inscriptio Damasiana sepulcri Papae Cornelii.

Littera T non raro emergit (raro vero littera F), aut, ad minimam reducta formam, litterae N superponitur.

Vocales, aliquando breviores factae, in interstitiis disponuntur.

Litterae binae in diphthongis coniunguntur, nec desunt aliae coniunctiones, ut in tabulis propositis cernitur. Denique apices curvi semper sunt, aliquando duplici flexu, atque ita perfecte ut, si vel unus in frusto quantumvis parvo conspiciatur, is ad Philocalianam litteram dignoscendam sufficiat.*

In littera R hasta obliqua curvam lineam non tangit, littera autem S largior in flexu superiori videtur, ceterisque litteris digna pene dixeris.

Philocalum etiam pro Damasi successore, Siricio, laborasse iisdemque litteris usum esse sententia fuit I. B. De Rossi;⁽¹⁾ at nihil quod Damasum non sapiat illis litteris exaratum cernitur, nisi unum et alterum exemplum.

Antequam vero Philocaliana usus est arte, Damasus alterum adhibuerat litterarum genus, quod semper eadem fuisse manu incisum res certissima est. De Damasianis inscriptionibus deque eorum momento postea redibit sermo.

ART. V. — De criterio chronologico e symbolis
in epitaphiis incisis deducto.

Symbola eiusmodi in duas disponuntur classes, nimirum in symbola ad defuncti personam quasi alludentia, et in sym-

(1) I. B. DE ROSSI, *Roma sott.* t. I, pp. 291-292.

bola religiosa. Posteriora tantum ad rem praesentem faciunt; quae solum insuper nobis sunt hic expendenda ut chronologica indicia. Utrarumque vero sensus loco suo explicabitur.

Columbae symbolum frequentissime invenies ab antiquissima aetate ad saeculum usque quintum adhibitum. Rarius cernitur in epitaphiis quinti saeculi et sexti, tenacius vero in Galliis perduravit. ⁽¹⁾ Itaque parum aut fere nihil temporis titulorum dignoscendo confert.

Phoenicis figura ita raro apparet, ut proprie nequeat indicium esse chronologicum; duo autem exempla in epitaphiis inventa ad quartum saeculum pertinent.

Anchora vetustissimum symbolum est; saeculo secundo praevallet; rarius fit tertio, donec saeculo quarto prorsus decidit. ⁽²⁾

Piscis, non secus atque anchora, antiquissimum signum est, quod Romae evanescit saeculo vertente tertio, dum ceteris in regionibus perdurat usque ad quintum.

Bonus pastor ad prisca quoque pertinet tempora, quam rarissime vero in saeculi quarti epitaphiis cernitur, quo tempore prorsus desinit.

Vas, quod dolii fictilis figuram refert, signum antiquissimum est secundi et tertii saeculi proprium (Tab. 33); vas autem ansatum sive cuppa saeculo tertio apparet, nec rarum est saeculo quarto, additis praesertim avibus in eo bibentibus, aut ad illud contententibus.

Monogramma **✠**, Graecis litteris I et X consistens, quam rarissime et in epitaphiis praeconstantinianis conspicitur veluti *compendium scripturae*, cuius hic est nexus: *Ἰησοῦς Χριστός*. ⁽³⁾ (Tab. 34).

(1) I. B. DE ROSSI, *Roma sott.* t. II, p. 311; cf. LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, t. I, p. XII.

(2) I. B. DE ROSSI, *Roma sott.* t. II, p. 315; cf. LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, t. I, p. XII.

(3) Huius monogrammatidis pauca Romana exempla quae afferuntur (DE ROSSI, *Roma sott.* t. II, p. 320, tab. XXXIX, 30; BOLDETTI, *Osserv.* p. 80, n. 8; M. ARMELLINI, *Cim. di Roma e d'Italia*, p. 317; MARUCCHI,

Haec vero monogrammaticis forma Constantiniana vocatur et eiusdem nominis aetati plerumque adscribenda est; usus tamen saeculum quartum transivit. Nulla extat certo praeconstantiniana inscriptio illo signo instructa, licet plures reperti sint tituli, quos, sive propter locum ubi iacebant, sive propter litterarum formam aliaque indicia, facile ad saeculum pertinere tertium egrediens vel ad quartum incipiens dixeris.

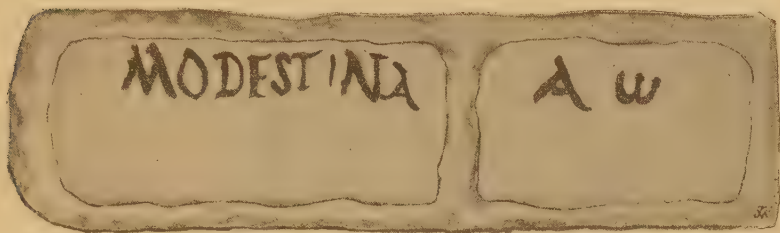
Alia haec forma quae potius *crux monogrammatica* vocatur, secunda saeculi quarti parte apparet, perduratque ad medium usque saeculum sextum. Verum in Africa, ac praesertim in Aegypto, multo ante in monumentis et codicibus describi coepta est, inmo egregius Letronne affirmat se numquam, in Christianis Aegypti monumentis, aliud, praeter hoc, monogramma vidisse.⁽²⁾

† Crux denique, licet non desit semel iterumque in antiquissimis sepulcris, proprium tamen saeculorum quinti, sexti et sequentium est signum; crux vero quae gammata dicitur

Elém. d'arch. chrét. t. I, p. 165) ita evidenter nexum praefatum innuunt, ut mirum videatur H. Leclercq ita de eo scripsisse (*Dictionnaire d'arch. chrét. et de lit.* t. I, art. *Abbreviations*, col. 177): « Une des formes les plus antiques du monogramme , que l'on a essayé de décomposer en I et X, ne pouvant supporter cette violence, il reste qu'avant le cinquième siècle ce sigle ne peut être utilisé pour la discussion (!) ». Videbit lector quanti sint haec verba facienda ubi de dogmatico huius symboli sensu infra erit tractatum. Ceterum signum hoc fateor in notarum Latinarum laterculis compendium esse verbi *existimare*, eique si vel supra vel ad dexteram littera scribatur *o*, compendium vocis *existimatio* fieri; quod profecto non impedit, quominus et signum fieret Christianum compendium illud; nam ubi, exempli gratia, legimus: ERMIONE IN , aliter quam *In Iesu Xristo* interpretari nequimus.

(2) I. B. De Rossi ideo putat crucem monogrammaticam prius in Oriente ac praesertim in Aegypto apparuisse, quod maximam haberet cum cruce Aegyptia similitudinem . Ceterum est notandum quod S. Ephrem de ordinario modo crucis describendae ait: litteram scilicet P cruci esse superponendam (S. EPHREM, *Opera*, ed. Assemani, t. III, p. 477). Hic vero sanctus vir medio saeculo quarto, ut notum est, vixit (cf. DE ROSSI, *Bull. d'arch. crist.* an. 1863, pp. 62, 63, 64).

saeculo tertio in titulis plerumque apparet, et multo ante adhibita fuisse videtur.

Tab. 24. Inscrip. saec. II minio depicta (Coem. Priscillae).

Λ CW litterae apocalypticae monogrammati vel cruci apictae cernuntur plerumque inter quartum saeculum et quintum; apparent vero primum in medii saeculi quarti epitaphiis. Exemplum autem unum et alterum in coemeteriis praeconstantinianis inventum veluti exceptio haberi debet.⁽¹⁾

Inter symbola et litterae D M vel D·M·S (Dis manibus sacrum) numerari debent, quatenus cum monogrammate vel cruce aliquando, post pacem Ecclesiae, inveniuntur; dum e contra, si solae sint, aetati praeconstantinianae adscribi plerumque debent.

(1) *Bull. d'arch. christ.* an. 1886, p. 62.

CAPUT III.

Epitaphia Christiana dogmata significantia.

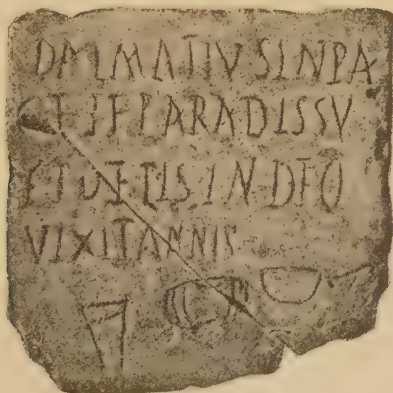
ART. I. — Deus unus.

Fides in unum Deum ex innumerabilibus prorsus epitaphiis elucet quae praenicaenam formulam eamque antiquissimam referunt: IN DOMINO, IN DEO, ΕΝ ΘΕΩ, ΘΕΟΥ ΔΟΥΛΟΣ, IN VNV DEV CREDEDIT, *Mensurius in Deu credidit.*

ΑΥΡ·ΑΙΛΙΑΝΟΣ || ΠΑΦΛΑΓΩΝΘΕ || ΟΥΔΟΥΛΟ
ΣΠΙΣΤΟΣ || ΕΚΟΙΜΗΘΗ ΕΝ ΕΙΡΗ || ΝΙ ΜΗΝΘΗΑΥ-
ΤΟΥΟ || ΘΕΟ ΣΠΙΣΤΟΥ ΧΑΙΩΝΑΣ. ⁽¹⁾

Aurelianus Paphlagon, Dei servus fidelis obdormivit in pace; recorderetur illius Deus in saecula.

Inscriptio illa Romana huius Carthaginiensis valde similis videtur:

Tab. 25. Inscriptio Carthaginiensis (Mus. St-Louis).

Dalmatius in pace et paradissu fidelis in Deo vixit annis...

(1) BOLDETTI, *Osservazioni* etc. p. 456.

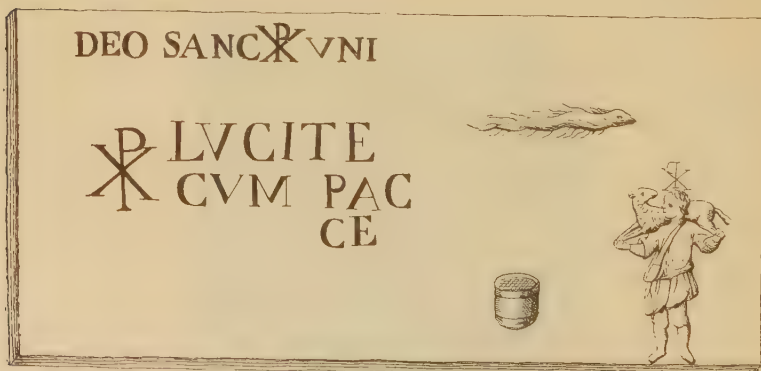
ΤΗΣΕΜΝΟΤΑΤΗ ΚΑΙ ΓΛΥΚΥΤΗ
 ΣΥΜΒΙΩ ΡΟΔΙΝΗ ΑΥΡ ΔΙΟΚΙΟΔΩ
 ΡΟΣ ΤΕΘΕΙΚΑΤ' ΟΚΥΡΜΕΤΑΘΥ

(Coem. Priscillae).

Dignissimae et dulcissimae uxori Rodinae Aurelius Diosiodorus fecit.
 Tecum sit Dominus.

Antoninorum circiter aetate ita evidenter in publicis inscriptionibus doctrinam de Deo uno profitebantur Christiani ut, etiam apud ethnicos, exinde formulae inductae sint eiusmodi: *Deus, ὁ Θεός, Deus magnus aeternus, Deus summus, Deus unus et solus, Θεὸς ὑψιστός, (Deus excelsus).* (1)

Sequens inscriptio, iam alibi hoc in opere relata, Noetianam haeresim sapere a nonnullis reputata est. Verum non ita evidenter haeretica apparet ut reiici debeat, cum aliae eiusmodi in regionibus Orientalibus reperiantur ad saeculum pertinentes quartum, et alioquin, etsi Noetiana esset, ad rem praesentem aequae faceret.

Tab. 26. (Coem. Aproniani).

(1) Cf. LETRONNE, *Actes de l'acad. des inscr.* t. IX, par. II, p. 134; MARINI, *Arvali*, pp. 26, 633; AMATI, *Atti della pont. accad. di arch.* t. I, pp. 78 sqq.

ART. II. — Deus Christus.

Iesu Christi divinitas, uti fidei articulus priscorum Christianorum, ex paene innumeris eruitur inscriptionibus, in quibus aut Christus cum Domino seu Patre, aut solus commemoratur tanquam Deus; eo magis imprimis quod non est praetermittendum tam monogrammata initialibus constituta litteris X , K et crucem monogrammaticam p , quam piscis figuram vel verbum, locum nominis Christi saepe obtinuisse; cuius rei causam ex parte tantum hic explicare satis erit.

Piscis nomen, graece conscriptum, ΙΧΘΥC quinque constat litteris, quibus quinque incipiunt haec verba: $\text{Ι(ησοῦς) Χ(ριστός) Θ(εοῦ) Υ(ἰός) Σ(ωτήρ)}$ = *Iesus Christus Dei Filius Salvator*, quae quidem verba sunt veluti fidei formula circa Iesu Christi personam. Utrum *acrostichis*⁽¹⁾ eiusmodi ab apostolicis temporibus repetenda sit, inter eruditos non satis constat; immo sunt qui hoc absolutissime negent, et alioquin plerique hodie in unum conveniunt ut dicant tempore Antonini Pii aut Marci Aurelii parastichidem illam concinnatam fuisse et quidem a viro Alexandriae Iudaeo.⁽²⁾

(1) Quod a Cicerone est Graeco nomine $\alpha\kappa\rho\sigma\tau\iota\chi\iota\varsigma$ appellatum, nempe *versus*, ut ait S. Augustinus, *quorum primae litterae sensum reddunt*, cito in morem apud primaevos venit Christianos, qui nempe in hymnis Deo compositis nomen Iesu Christi, in epitaphiis vero martyrum sanctorumque nomina illorum capitibus versuum connectebant. Quandoque etiam in versuum textu lector commonebatur ut ad initiales litteras animadverteret:

Nomina sanctarum lector, si forte requiris,
Ex omni versu te litera prima docebit.

Qui quidem versus epitaphium quattuor sanctarum quarundam subsequebantur (MURATORI, *Nov. Thes.* p. 1903, n. 5); et in epitaphio cuiusdam Anatoliae legitur:

 Revertere per capita versuum et invenies pium nomen.

(2) Scriptores duo quarti saeculi, Eusebius (*Orat. Constant. ad coet. sanct.* § 18) et Augustinus (*De civit. Dei*, XVIII) acrostichium nostrum Sibyllae versibus tribuunt; qui, cum essent viginti septem atque litteris quinque verborum supra notatorum alterne inciperent, hanc formulam

Utrumque sit, ita evidenter piscis in locum Christi nominis subrogatum est, ut vel ex ipsis epigraphis liquido res patet; insuper et piscem ante Antoninorum aetatem symbolum Christianum fuisse, et aliunde quam ab acrostichio originem sumpsisse, de Eucharistia loquens, alibi demonstrabo.

Coemeteria Urbis plures nobis exhibent inscriptiones secundi necnon tertii saeculi Christum Deum affirmantes: ΕΝ ΘΕΩ ΚΥΡΕΙΩ ΧΡΕΙCΤΩ (*in Deo Domino Christo*), IN D CHRISTO (*in Domino vel Deo Christo*), IN CHRISTO vivas, ΕΝ ΘΕΩ Χ (Christo), IN Χ DEO (*in Christo Deo*), IN DOMINO ZESV (*in Domino Iesu*). Neque etiam eiusdem generis adclamationes in ceteris orbis Christiani antiqui regionibus desunt: Χριστός μετά σου, ζήσης ἐν κυρίῳ Χριστῷ, Ζήσης in Δεο Χριστο, RESVRRECTVRVS IN CHRISTO.

Iam ecce aliqua talium inscriptionum exemplaria.

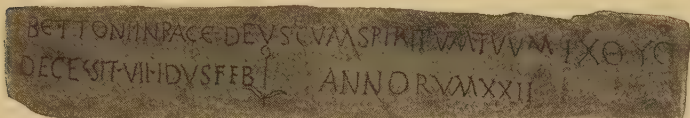
ΚΛ . ΦΙΛΩΤΑ . ΓΛΥΚΥΤΑΤΩ .
ΑΔΕΛΦΩΘΕΟΔΩΡΩ . ΖΩΜΕΝ .
ΕΝΘΕΩ .

Claudius Philota fratri dulcissimo Theodoro (fecit); vivamus in Deo (Iesu Christo Dei Filio Salvatore).

Illa inscriptio, quae ad secundum saeculum pertinet, iacetque adhuc in coemeterio Priscillae, huius similis quodammodo

fidei in Iesum Christum Dei Filium Salvatorem praebuisse putantur, ex qua singulorum verborum initialibus litteris prehensis, piscis nomen contextum est. Versus autem isti viginti septem non quidem ipsi Sibyllae antiquissimi versus, sed eorum quaedam imitatio fuere, sive neosibyllini, ut dicuntur. At ista esse potuit secunda huius nominis industriosa aptatio, nam, uti luculenter egregius R. Mowat demonstravit (*Atti del secondo congresso intern. d'arch. crist.* 1902, pp. 1-8) verisimiliter acrostichium illud Alexandriae compositum fuit, idque ut acrostichio paganae formulae opponeretur: Αὐτοκράτωρ Καίσαρ Θεοῦ Υἱὸς Δομιτιανὸς Σεβαστὸς Γερμανικὸς = *Imperator Caesar Dei Filius Domitianus, Augustus, Germanicus*, quae Alexandrinis numismatibus, in Domitiani apotheosim excusis, siglis descripta est.

est quae loculum integrum claudit in coemeterio Callisti, et ad tertium saeculum spectat, scilicet:

Tab. 27. (Coem. Callisti).

... Deus (Iesus Christus etc.) cum spiritum tuum ...

— Lucilla (?) CREDEDIT in IesVm P (credidit in Iesum Christum).⁽¹⁾

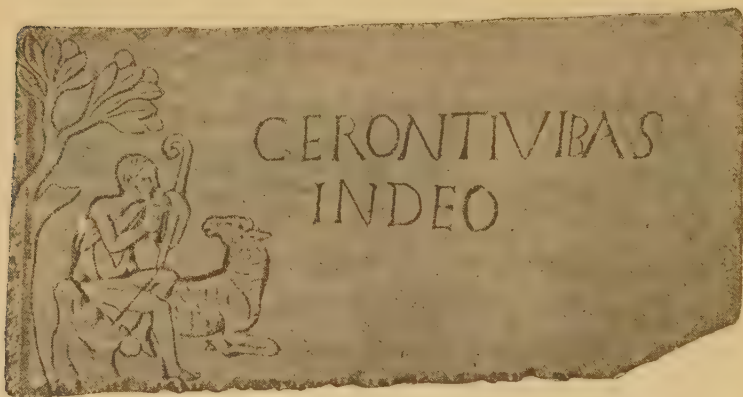
— AEQVITIO . IN P DEO . INNOFITO (neophyto).

Harum trium inscriptionum prima est saeculi tertii, reliquae tertii vel quarti; nec huiusmodi tituli, monogramma pro nomine Christi prae se ferentes, Constantini temporibus sunt pauci: ex novis coemeterii S. Callisti fossionibus, plures in lucem prodierunt.

Verum haec fides quam sit antiqua in Ecclesia vel melius ex articulis sequentibus apparebit. Notanda tamen hic venit sensuum similitudo inter martyrum acta authentica atque monumenta epigraphica. Cum enim S. Ignatius ab imperatore Traiano interrogaretur quis esset Theophorus, respondit: *Qui Christum habet in pectore... Unus est Deus... atque unus est Christus Iesus Filius Dei unigenitus.*⁽²⁾

(1) De ethnica dedicationis formula D . M . S (*Dis manibus sacrum*), haec habet I. B. De Rossi: « Nell'ultimo periodo dell'epigrafia sotterranea, cioè al secolo quarto volgente al quinto, si vollero quasi direi cristianeggiare le solenni sigle dedicatorie dei pagani sepolcri D . M . S; ed innestando in esse il monogramma del nome e della croce di Cristo volerle al senso seguente: Deus Magnus P (*Christus*) Salvator, secondo le parole dell'Apostolo: *expectantes beatam spem et adventum gloriae magni Dei et Salvatoris nostri Iesu Christi* (Ad Tit. II, 13). Siffatte sigle sono di esempio assai raro, ~~ma~~ non unico nella cristiana epigrafia » (*Bull.* 1877, p. 26). Haec interpretatio non omnibus probatur, quia nondum exemplum indubium huius significationis apparuit, et alioquin cum rarissime monogrammatibus vel pi-sciis, utteris illis insitio inveniatur, mero casui forsani attribui potest.

(2) RUINART, *Acta martyrum sincera*, edit. Amstelod. 1713, p. 15.

Tab. 28. (Ex WILPERT, *Fractio pants*, Tab. 17, p. 100).

Testimonia eiusmodi pauca non sunt, sed non semper eandem faciunt fidem. Equidem authentica pro instituto tantum referam, aut quae ut authentica criticae artis periti admittunt, neque omnia, brevitatis caussa; qua sane in re non intelligo documenta spernere, quae alii auctores iure nonnihili faciunt, quaeque, cum indubiis eiusdem generis respondeant documentis, non mediocri auctoritate et ipsa pollent.⁽¹⁾

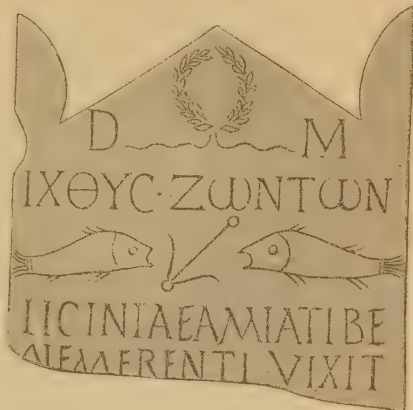

Tab. 29.

Licet hic non sit de *symbolismo* loquendi locus, quod sequentibus scilicet operis libris reservatum est, tamen illud ad rem praesentem facit, quod Deus Christus et veluti pastor et veluti piscis saepe repraesentatus est; quibus referebatur sym-

(1) Cf. vol. I, pars prior, huius operis: *Acta martyrum*, pp. 18-27.

bolice, fidelis concepta idea, ovis nimirum et pisciculi. Hinc blanda adulescentis ad quem ovis recepta est pastoris figura, arboris sub umbra refrigerante sedentis (Tab. 28). Hinc pisciculi circa panes eosque, dixeris, petentes (Tab. 29); Christus autem *viventium piscis vocatus*: ΙΧΘΥC ZΩNTΩN (Tab. 30) et *piscis Salvator* ΙΧΘΥC ΣΩΤΗΡ.

Tab. 30.

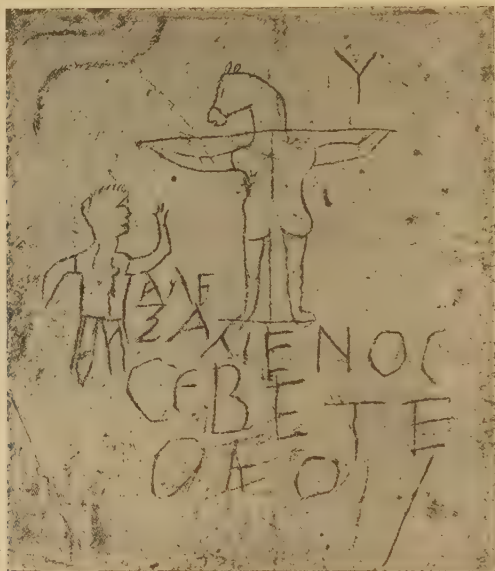
Ceterum cuiusmodi fuerit haec priscorum Christianorum fides in Christi divinitatem, perspicue ex iam plus semel a nobis citato documento apparet, ex epistola videlicet Plinii ad Traianum directa, in qua ista leguntur: « Affirmabant autem (Christiani) hanc fuisse summam vel culpaе suae vel erroris, quod essent soliti, stato die, ante lucem convenire, carmenque *Christo quasi Deo* dicere secum invicem ». (1)

Pretiosum denique extat testimonium graphicum, quod omnes in museo Kircheriano cernere possunt; nimirum blasphema Crucifixi repraesentatio. Fuit nempe, tempore Septimii Severi (193-211), inter Palatinos milites vel iuvenes, quidam Alexomenes Christianus, quem sui contubernales, deridentes, coram homine crucifixo et capite asinino insignito deprecantem et adorantem, in quadam imperatoriarum aedium parte effinxere (Tab. 31).

Id vero cum illis Tertulliani verbis congruit, quibus Africanus doctor de iniuriosa et obscœna quadam accusatione men-

(1) PLIN. IUN. *Epist.* X, 96. Integrum textum habes in loco huius operis citato, pp. 96-98, nota 3.

tionem facit, iuxta quam scilicet Deus Christianorum praedicabatur ONOKOITHC, auribus instructus asininis.⁽¹⁾

Tab. 31. ΑΜΕΝΟC CEBETE ΘΕΟΝ.

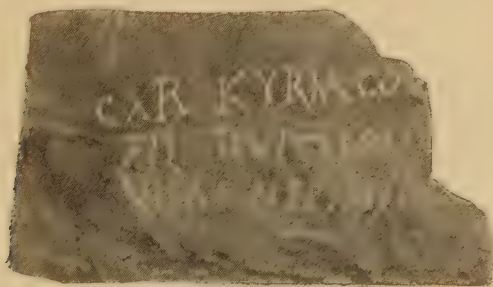
ART. III. — Deus Spiritus Sanctus.

Spiritum Sanctum Deum apud primaevos Christianos habitum fuisse, aequae atque Iesum Christum, perspicue ex mo-

(1) «Nova iam de Deo nostro fama suggestit. Adeo nuper quidam perditissimus in ista civitate, etiam suae religionis desertor, solo detrimento cutis Iudaeus, utique magis post bestiarum morsus, ad quas se locando quotidie toto corpore decutit, cum incedit, picturam in nos proposuit sub ista proscriptione: ONOKOITHC. Is erat auribus canteriorum, et in toga, cum libro, altero pede ungulato. Et credidit vulgus Iudaeo. Quod enim aliud genus seminarium est infamiae nostrae?» (*Ad nationes*, I, 14). Item in *Apologetico*, 16: «Sed nova iam Dei nostri in ista civitate proxime editio publicata est, ex quo quidam in frustrandis bestiis mercenarius noxius picturam proposuit cum eiusmodi inscriptione: DEVS CHRISTIANORVM ONOKOITHC. Is erat auribus asininis, altero pede ungulatus, librum gestans et togatus. Risimus et nomen et formam».

numentis epigraphicis eruitur, licet multo minus hoc in dogma ab haereticis impetitur sit quam in Christi divinitatem.⁽¹⁾ Istud vero tantum colligere ex monumentis funerariis fas est, nempe quod Spiritus Sanctus sit Deus, quodque a Patre et Filio distinguatur; non enim epitaphia ad superstites docendos scribebantur, sed ad revocandam superstitem in mente memoriam defuncti, cui pax ex Deo petebatur aut qui iam ad munera lucis putabatur pervenisse. Itaque aliquid solummodo dogmata significans inveniri fas est in epitaphiis, sicuti hodie in nostris coemeteriis, non autem integram mysteriorum dogmaticam notionem.

Duo igitur, quae innui, puncta ex formulis colliguntur quae Spiritum Sanctum eodem modo atque Deum et Christum nominant: VIVAS IN SPIRITU SANCTO, EN ΑΓΙΩ ΠΝΕΥΜΑΤΙ ΘΕΟΥ.

Tab. 32.

Caro Kyriaco filio dulcissimo vibas in Spiritu Sancto.

ΠΡΩΤΟΣ ΕΝ ΑΓΙΩ ΠΝΕΥΜΑΤΙ ΘΕΟΥ ΕΝΘΑΔΕ ΚΕΙΤΑΙ ΦΙΡΜΙΛΛΑ
ΑΔΕΛΦΗ ΜΝΗΜΗ C ΧΑΡΙΝ⁽²⁾

Protus in sancto spiritu Dei hic iacet: Firmilla soror memoriae gratia.

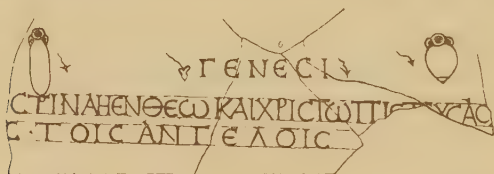
⁽¹⁾ Re enim vera, si obscuros quosdam haereticos, quorum S. Ignatius in sua *ad Trallianos* epistola meminit, excipias, vix ante saeculum quartum quempiam invenies qui directe Spiritus Sancti divinitatem impugnaverit.

⁽²⁾ MARCHI, *Monumenti*, etc. p. 198 (Mus. Kircher.).

ART. IV. — Deus Pater et Filius.

Monumenta epigraphica quae ad hanc veritatem confirmandam possunt adduci antiquissima sunt eaque eloquentissima; quippe quae clare primam a secunda SS. Trinitatis persona distinguunt. Et primum quidem illud venit, iam hoc in opere relatum, metricum epitaphium Agapes, ad saeculum pertinens secundum, litteris Priscillianis exaratum; ET PRECIBVS TOTIS PATREM NATVMQVE ROGATIS (tertia linea).

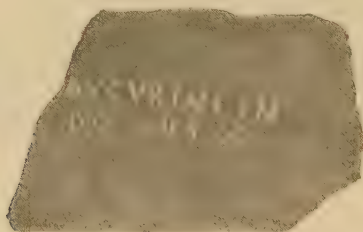
Alia duo epitaphia temporis circiter S. Callisti idem exprimunt:

Tab. 33.

(Coem. Callisti).

(Chri)stina quae cum in Deo et Christo credidisset ad angelos (?).

Tab. 34.

(Coem. Callisti).

Augurine (vivas) in Domino et Iesu Christo. (1)

(1) Huius vel sola inscriptionis consideratio omne dubium excludit circa nexum monogrammaticis $\chi\rho$, etiamsi velimus unico verbo nexum interpretari, nempe $\chi\rho\iota\varsigma$; neque minus perspicuum est illud $\chi\rho$ DN, significare *Iesum Christum Dominum*: quod non nisi Christianae epigraphiae imperitus negabit.

Ista, ut rite notat I. B. De Rossi, ad priores duos apostolici symboli articulos alludunt. Symbolum enim catechumenis tradendum in omnibus Occidentalibus ecclesiis, et fere in omnibus Orientalibus, istis incipiebat verbis: πιστεύω εἰς ἓνα θεόν etc., *credo in unum Deum* etc. Porro, pergit egregius archaeologus, si in Christinae relato epitaphio legimus ἐν θεῷ in locum formulae: εἰς θεόν, atque vox *unum* omissa est, differentia eiusmodi locum et historiam respicit. Rufinus enim Aquileiensis et Ambrosius Romanam Ecclesiam testantur catechumenis symbolum tradidisse sine illa voce *unus*, idque iuxta praenicaenam et immemorabilem consuetudinem. Praeterea Aquileiensis Ecclesia, Romanam Ecclesiam in vocis praefatae omissione imitans, *Credo in Deo* pronunciare solebat, potius quam *Credo in Deum*. Quibus formulis iucundum est animadvertere illud ΠΙΣΤΕΥΟΜΕΝ ΕΝ ΘΕΩ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΩ perfecte consonare; quod profecto certum indicium est Latini symbolum a praefatis scriptoribus relatum ex symbolo Graece conscripto profluxisse, eiusque quasi versionem esse, quod in usu fuit apud Romanam Ecclesiam prima saeculi tertii parte, nempe aetate circiter Ss. Zephyrini et Callisti.

Sed alia insuper egregii archaeologi animadversio est illum circa titulum sepulcralem. Ut omnes norunt, particula *καί*, *et*, in symbolo adhibita est ut ea trium personarum divinarum distinctio significaretur. Porro auctor libri *Philosophumeneon* Zephyrinum et Callistum, quod particulam illam suppressissent, accusavit, perinde quasi Patrem Filiumque in unum confudissent, qui error Noetianorum fuit.⁽¹⁾ Opportunum igitur

(1) Haec in Zephyrinum accusatio prorsus vacua est sensu, nam quomodo potuit hic pontifex eum errorem amplecti, quem sollemniter in Noetianis damnaverat? Formula verò in quam pontifex haeresi concessisse dicitur haec est: Ἐγὼ οἶδα ἓνα θεὸν Χριστὸν Ἰησοῦν, καὶ πλὴν αὐτοῦ ἕτερον οὐδέναν γενητὸν καὶ παθητὸν. Id est: *Ego unum tantum Deum agnoscō Christum Iesum ac nemo alius praeter eum natus et mortuus est.*

Sed quaerendum potius est, formula profecto Noetiana, an ita revera ipsa fuerit; et, si ita fuerit, an aliter atque sonat ex temporum adiunctis explicari possit. Agebatur enim de haeresi Artemonis confutanda, quorum sectatores Christum merum hominem esse affirmabant. Ille vero qui for-

est notare, ipso in hoc Callisti coemeterio atque in epitaphiis parum eius pontificis tempore posterioribus, formulam fidei legi

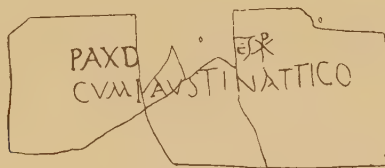
mulam praefatam dicitur protulisse, presbyter Caius, ad haeticorum retundendam calumniam, atque ut Zephyrinum nihil novi docuisse demonstraret divinitatem Christi proclamando, sacras Scripturas, vetustissimos hymnos et cantica fidelium, doctorum et praesertim Irenaei, Iustini eiusque discipulorum scripta adduxit. Porro quomodo Irenaei et Iustini circa Iesu Christi divinitatem doctrina allegari potuisset ab eo qui nomine Zephyrini loquebatur, si pontifex talem formulam fidei adoptasset quae doctorum illorum in doctrinae damnationem evasisset?

Scio probe his ratiociniis minime quaestionem perdifficilem sane resolvī, sed hoc semel amplius demonstrat quam pretiosa quaedam monumenta habenda sint in suburbanis coemeteriis adhuc iacentia, et in illo praesertim coemeterio quod ad bona Ecclesiae olim pertinebat, atque ab ecclesiastica dependebat potestate. Contra enim Callistum, pontificem factum, qui, cum archidiaconus esset praepositus fuerat coemeterio a pontifice Zephyrino, eadem accusatio de haeresi quadam a Noetiana seu Sabelliana minime dissona impacta est.

Quanti sit haec accusatio facienda vel ex eo solum patet, quod a viro prolata fuerit non solum haeretico, sed quem ipse Callistus de tritheistica haeresi redarguerat; qui, inquam, haeticus vir (auctor scilicet libri *Philosophumēnon*) in hanc cecidit contradictionem ut diceret: Callistum docuisse: *Patrem et Filium cum una essent persona, non posse esse duas atque ita Patrem compassum esse cum Filio*, necnon deinde statim de Callisto (nisi interpolatio adsit aut amanuensium error) subiungeret: *Non enim vult dicere Patrem esse passum et unam esse personam, [sic sperans] effugere se blasphemiam in Patrem, amens ille ac versipellis ... etc.* (*Philosoph. liber IX*, cc. 11-12, versio TORQUATI ARMELLINI S. I.).

Qua ex contradictione elucet, Callistum numquam haeresim Sabellianam docuisse, idque evidentius apparebit ex eo, quod ipse Callistus, vix pontifex electus, Sabellium eiusque haeresim damnavit. Igitur diversa fuit conditio Zephyrini atque Callisti in tanta animorum perturbatione, uterque autem, eodem modo accusatus, mediam, si humano dumtaxat modo iudicare velimus, illam carpsit viam, quae securior plerumque est quando inter extrema transit sibi invicem excessu opponentia, quaeque tamen ab utriusque excessus recriminatione saepe non eximit. Tanta denique quaestioni pulchrum est animadvertere etiam monumenta aliquam lucem afferre, eaque utique multo grandior esset, si veneranda suburbana sanctuaria violata et expoliata non fuissent. Documentum vero quod tantam dedit historiae ac theologiae peritis materiam scribendi circa aetatem Callistianam, liber nempe *Philosophumēnon*, egregios habuit commentatores, ad quos studiosos

posse in qua solemniter particula καὶ, divinarum personarum distinctiva, appicta fuerit.⁽¹⁾ En aliud exemplum:

Tab. 35.

Pax Domini et Christi cum Faustino Attico.

In eadem coemeteriali regione illa quoque adclamatio ad Spiritum Sanctum inventa est quam supra retuli: *Caro Kyriaco filio dulcissimo vibas in spirito sancto*. Hac nimirum adclamatione fidei formula praenicaena completur: *Credo in Deo Patre et in Christo et in Spiritu Sancto*; atque ita nobis innotescit, ut ad amussim statui theologiae disciplinae tunc temporis respondeat. Deus videlicet unus est in tres distinctus personas, quarum prima et secunda, cum magis quam tertia in controversiam venirent, ac facile ab haeticis non paucis in unicam confunderentur personam ita ut secunda prorsus destrueretur, ideo saepius simul, sed distincte, nominantur, tertia relictā.

mitto qui intimius quaestionem nostram sub triplici adpectu historico, archaeologico et dogmatico cognoscere velint:

Bibliographia: P. CRUCE, *Des travaux de la critique allemande sur S. Hippolyte et sur le pape S. Calliste* apud *Revue contemporaine*, an. 1856, t. XXVI, pp. 58-82; I. B. LEFEBVRE, *L'auteur des « Philosophoumena » et le pape S. Calxiste* apud *Revue cathol.* Lovanii, 1871, t. V, pp. 345-376; t. VI, pp. 5-28; LE HIR, *Le pape S. Calxiste et les « Philosophoumena »* apud *Etudes relig.* an. 1866, serie III, t. VIII, pp. 163-187, 277-298; I. MORRIS, *The lives of SS. Callistus and Hippolytus, a conjectural chapter of Church history* apud *The Month*, 1878, serie III, t. XIII, pp. 214-226, 321; I. B. DE ROSSI, *Esame archeologico e critico della storia di S. Callisto narrata dal libro XI dei « Filosofumeni »* apud *Bull. di arch. crist.* 1866, t. IV, pp. 1-14, 17-33, 65-72, 77-99; CH. DE SMEDT, *Dissertationes select. hist. eccles.* Gandavi, 1876, pp. 190-218; append. pp. 46-50; DUCHESNE, *Hist. anc. de l'Eglise*, Paris 1907, t. I, ch. XVII.

(1) DE ROSSI, *Roma sott.* t. II, p. 303.

Notabilis autem est quaedam in coemeterio Priscillae inventa inscriptio quae orationis instar videtur desinere:

Ο ΠΑΤΗΡ ΤΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΟΥΣ ΕΠΟΙΗΣΕΣ . Κ
ΠΑΡΗΛΑΒΗΣ . ΕΙΡΗΝΗΝ . ΖΟΗΝ . Κ . ΜΑΡΚΕΛΛΟΝ
ΣΟΙ ΔΟΞΑ ΕΝ Χ

O Pater omnium eorumque creator, recipe Irenem, Zoen et Marcel-
lum. Tibi gloria in Christo. (1)

Haec altera inventa est a Boldetti, et cum priore collata
Symboli formulam nobis profert: *Christus deus sedet ad dexte-
ram Patris omnipotentis.*

Ο ΘΕΟΣ Ο ΚΑΘΙΜΕΝΟΣ ΕΙΣ ΟΕΞΙΑ (θεξίαν) ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΕΙΣ
ΤΟΠΟΝ ΑΓΙΩΝ ΣΟΥ ΝΕΚΤΑΡΕΟΥ ΤΟ ΨΥΧΑΡΙΝ

Deus, qui ad dexteram Patris sedes, admitte Nectararii animulam in
sancto tuo loco. (2)

(1) DE ROSSI, *Bull. di arch. crist.* 1888-1889, p. 31.

(2) BOLDETTI, *Osservazioni etc.* p. 58. — Ceterum de more circa Pa-
trem et Filium loquendi simul, praeter quam non pauca ipsa praebeat exem-
pla Scriptura tum Veteris tum Novi Testamenti, etiam Patres illius tem-
poris testimonia exhibent. Tertullianus, exempli gratia, dum in vigesimo
sexto capitulo sui adversus Praxeam libri, de triplici loquens baptizandorum
immersione, trium Personarum divinarum formulam pluries tradit, iam in
quinto eiusdem libri capitulo haec scripserat: « Nomina Patris Deus omni-
potens, altissimus, Dominus Virtutum, Rex Israelis, qui est, quatenus ita
Scripturae docent, haec dicimus et in Filium competisse, et in his Filium
venisse, et in his semper egisse, et sic ea in se hominibus manifestasse.
Omnia, inquit, *Patris, mea sunt*, cur non et nomina? Cum ergo legis Deum
omnipotentem, et altissimum et Deum Virtutum, et Regem Israelis, et quis
est; vide ne per haec etiam Filius demonstretur suo iure omnipotens, qua
sermo Dei omnipotentis quaque omnium accepit potestatem; altissimus, qua
dextera Dei exaltatus, sicut Petrus in actis concionatur: *Dominus Virtutum
quia omnia subiecta sunt illi a Patre: Rex Israelis, quia illi proprie excidit sors
gentis istius*; item qui est, quoniam multi dicuntur filii, qui non sunt ». Item in *Apologetico*: « Omnis haec nostra in illos (daemones) dominatio
et potestas de nominatione Christi valet ... Christum timentes in Deo,
et Deum in Christo, subiiciuntur *servis Dei et Christi* » (c. 23). Quae qui-
dem verba eadem in epitaphiis leguntur: ANCILLA DEI ET CHRISTI.
Non est igitur cur de formula fidei binaria, ut quidam voluit, loquatur.

Alia eiusmodi exempla apud auctores inveniuntur:

— FLORENTINVS REQVIEM ACCEPIT IN DEO || PATRE NOSTRO ET CHRISTO EIVS (1)

— PRIMA VIVIS IN GLORIA DEI ET IN PACE DOMINI NOSTRI X (2)

— SANCTI MARTYRES APVT DEVM ET X ERVNT ADVOCATI (3)

— REFRIGERET TIBI DEVS ET CHRISTVS (4)

— IN PACE ET IN NOMINE X FILII EIVS (5)

ART. V. — **Deus Pater et Filius et Spiritus Sanctus.**

Raro Trinitatis mysterium in sepulcris expressum est ante pacem Constantinianam in Oriente, nec magis fortasse in Occidente.

Praeter enim quandam in coemeterio Domitillae repertam inscriptionem, ad saeculum pertinentem tertium vel secundum exeuntem, vix quidquam huiusmodi in lucem prodiit:

IuCVNDIANVS qui credidit in

CHRISTVM IESum vivit in

patrE . Et . FILIO . ET ISpiritu sancto

Non dubie videntur etiam de Trinitate accipienda haec verba quibus epitaphium cuiusdam episcopi Iuliani, in inferiore Italia inventum, incipit:

IN D D . ET . SPIRITO . SANCTO

scilicet, ut I. B. De Rossi explicat:

In Domino Deo et Spiritu Sancto. (6)

(1) *Corp. inscr. Lat.* III, par. I, n. 4221. Haec formula in mentem revocat illud Psalmistae: «adversus Dominum et adversus Christum eius» (ps. II, v. 2).

(2) MARANGONI, *Acta S. Victorini*, p. 69.

(3) E coemeterio Cyriacae, Romae.

(4) *Nuovo Bull. di arch. crist.* 1904, p. 124.

(5) Ex ecclesia Sanctae Mariae Novae, Romae.

(6) *Bull. di arch. crist.* 1876, pp. 105-106.

Plures atque explicitas huiuscemodi formulas Orientalia monumenta nobis quidem praebent, verum sequioris sunt aevi, earumque constructio plerumque a precum doxologia non differt, sicuti etiam in hodiernis Orientalibus epitaphiis cernitur. Exempla :

ONOMATI KΥ (κυρίου) ΘΥ ΠΑΤΡ (θεοῦ πατρός) ΚΑΙ ΣΩΤΗΡ (σωτήρος)
 ΙΥ ΧΥ (Ἰησοῦ Χριστοῦ) ΚΑΙ ΑΤΙΟΥ ΠΑC (πνεύματος) ΑΜΗΝ ⁽¹⁾

Haec autem altera ad annum 369 pertinet :

+ Εὐσεβίῳ + Χριστιανῷ +
 Δόξα πατρὶ καὶ υἱῷ καὶ ἁγίῳ πνεύματι ⁽²⁾

Ambae simul formulae denique in unica, velut nempe eius initium et finis, inveniuntur inscriptione Aegyptia :

+ Ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἀγίου
 Πνεύματος, Ἀμήν
 καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ
 καὶ τῷ Ἀγίῳ Πνεύματι. ⁽³⁾

In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti. Amen ... et tibi gloriam canimus, Patri, et Filio, et Spiritui Sancto. Amen.

Haec quidem inscriptio archetypus velut fuit plurium inscriptionum; praeterea Graeca quaedam oratio, inscriptionis illius plane similis, hodie adhuc apud Graecos in usu est.

Exordium fere simile habet sequens Aquileiensis titulus :

IN NOMINE DEI PATRIS ET Filii et Spiritus
 SANCTI IN REQVIE EMELIA G . . . vixit ann. (sic)
 PL . M L EI POS ANN . IN REQVII
 NO . VICTORINVS INNOCVS ⁽⁴⁾

Animadvertendum semper est ex aetate plerumque momentum inscriptionum eiusmodi pendere, non autem e solo

(1) CRUM, *Coptic monuments*, 93, n. 8405.

(2) KAUFMANN, *Man. di arch. crist.* p. 211, not. 1.

(3) A. DUMONT, *Bull. de l'Inst. égypt.* 1875, p. 101; cf. Dom CABROL, *Dictionn. d'arch.* etc. art. *Ame*, coll. 1529 sq.

(4) H. PAIS, *Corp. inscr. Lat. Suppl. Italica*, n. 110.

numero. Explicatiores igitur istae Orientales formulae, quidquid dicant recentiores quidam auctores, multo minoris quam illae duae quas primo loco retuli faciendae, quippe quae Nicaenam fidei formulam praesupponant.

Etenim, primorum trium saeculorum inscriptionum indole considerata, quae, ut hodie dicitur, paraenetica et eschatologica praesertim apparet; facile intelligitur frustra certas theologicas notiones ex epitaphiis quaeri, perinde quasi ista ex industria ad docendum fuerint incisa. Si crebra igitur, ut videbimus, oratio supplicatioque in iis cernitur, id profecto de affectibus erit testis, quibus magis fidelium corda et animi movebantur, sicut fit hodie. In illis autem Christus potius erat invocandus, utpote in cuius fide tota spei et salutis ratio consisteret. Quapropter raro fiebat ut fidei formula plene in epitaphiis describeretur, atque mirum prorsus nobis esse deberet si prioribus tribus saeculis contrarium inveniretur. Itaque pauca huius formulae completae exempla, post tot epitaphia deperdita, minime hanc fidem paucorum tunc temporis fuisse demonstrat, quam alioquin universalem minimeque obscuram Patres iam a saeculo fuisse secundo luculenter demonstrant. Exemplum autem sint verba S. Irenaei, quae attente perpendere debuissent historiae quidam latrones, antequam praenicaenos Patres de tenui confusaque circa Trinitatis mysterium notione accusarent: « Etenim Ecclesia, tametsi per universum orbem usque ad extremos terrae fines dispersa, fidem eam ab Apostolis eorumque discipulis acceptam, quae est in unum Deum Patrem omnipotentem et in unum Iesum Christum Filium Dei, nostrae salutis causa incarnatum, et in Spiritum Sanctum, qui per prophetas Dei dispensationes et adventus praedicavit hanc praedicationem cum acceperit et hanc fidem, quemadmodum praediximus, Ecclesia, et quidem in universum mundum disseminata, diligenter custodit, quasi unam domum inhabitans; et similiter credit iis, videlicet quasi unam animam habens et unum cor, et consonanter haec praedicat et docet et tradit, quasi unum possidens os. Nam etsi in mundo loquelae dissimiles sunt, sed tamen virtus traditionis eadem est.

Et neque hae, quae in Germania sunt fundatae ecclesiae aliter credunt, aut aliter tradunt, neque hae quae in Hiberis, neque hae quae in Celtis, neque hae quae in Oriente, neque hae quae in Aegypto, neque hae quae in Lybia, neque hae quae in medio mundi constituta (scilicet in Palestina, quae medium putabatur mundi); sed sicut sol, creatura Dei, in universo mundo unus et idem est, sic praedicatio veritatis ubique lucet, et illuminat omnes homines, qui volunt ad cognitionem veritatis venire ». ⁽¹⁾

ART. VI. — Angeli.

Angeli, uti supra vidimus, non raro in Orientalibus epitaphiis commemorantur, neque unquam eos esse dubitatum est; immo eorum cultus eo progressus est apud quosdam, ut comparari potuerit cum Dei ipsius cultu. Hinc est cur, anno 363, Laodicense concilium Christianos excommunicaverit qui secreto angelos colerent quasi idola, atque ita Christi cultum derelinquerent. ⁽²⁾

Iam verba S. Iustini expendimus, quibus sanctus martyr una cum Christo et Spiritu Sancto etiam angelorum exercitum colla Christianis affirmat; ⁽³⁾ quae quidem cum illis pugnare videntur quae ita Irenaeus habet: « Nec invocationibus angelicis aliquid facit Ecclesia, nec incantationibus, nec reliqua prava curiositate, sed munde et pure et manifeste, orationes dirigens ad Dominum, qui omnia fecit, et nomen Domini nostri Iesu Christi invocans, virtutes ad utilitates hominum, sed non ad seductionem perficit ». ⁽⁴⁾

Istae inter saeculi secundi auctores discrepantiae facile invicem conciliari possunt, si diversa animadvertantur temporis adiuncta in quibus locuti sunt Patres illi. Nam, si Iustinus in unico divino cultu quodammodo Christi et Spiritus Sancti per-

(1) S. IRENAEUS, *Adv. haer.* lib. I, c. 10, ed. MASSUETI, p. 48.

(2) *Can.* 35, apud. MANSI, *Conc. ampliss. coll.* t. II, col. 569.

(3) S. IUSTINUS, *Apol.* I, c. vi, P. G. t. VI, col. 336. Vide textum Graecum supra relatum.

(4) *Adv. haeres.* l. II, c. xxxii, 5, P. L. t. VIII, col. 830.

sonas cum archangelis Michaël et Gabriel confundere videatur; eius germanus sensus istis Athenagorae, illi quidem aequalis, verbis clarescet: « Quis igitur non miretur, cum atheos vocari audiat eos, qui Deum Patrem, et Filium Deum et Spiritum Sanctum asserunt, ac eorum et in unione potentiam et in ordine distinctionem demonstrant? Neque his tamen theologiae nostrae ratio continetur; sed et multitudinem angelorum et ministrorum agnoscimus, quos creator et opifex mundi Deus per Verbum suum distribuit et ordinavit, ut circa elementa, coelos, mundum, et quae in eo sunt, eorumque temperationem versarentur ». ⁽¹⁾ Ita etiam S. Cypriani verba ista intelligenda: « Simus ergo orationibus nostris alterutrorum adiutores, et rogemus, sicut mandasti, ut Deum et Christum et angelos in omnibus actibus nostris habeamus fautores » (Epist. 77).

Verba ista, cum S. Iustini verbis collata apprime ostendunt ideo post Filii nomen nomina archangelorum subsequi, quod comitatus seu caterva spirituum rerum elementorumque ministrorum speciali modo a Patribus primaevis Verbo attribuebatur, necnon quia ipsa cum ethnicis disputationis ratio requirebat ut, post reiectam idololatriam, quae veluti rebellium malorumque angelorum cultus habebatur, benefica bonorum angelorum operatio ac potentia agnoscerentur. Quae sane animadversio omnibus in illa Iustini verba commentariis, a philologis atque theologis magni nominis quidem factis, finem feliciter imponere videtur.

Contraria ratione Irenaeus, cui cum Gnosticis acriter contendendum fuit, in contrarium locutus est.

Isti nempe haeretici spiritus seu angelos innumeros ut deos

(1) ATHENAGORAE, *Legatio pro Christianis*, c. 10, P. G. t. VI, col. 909B:

Τίς οὖν οὐκ ἂν ἀπορήσῃ, λέγοντας θεὸν πατέρα καὶ υἱὸν θεὸν καὶ πνεῦμα ἅγιον, δεικνύοντας αὐτῶν καὶ τὴν ἐν τῇ ἐνώσει δύναμιν καὶ τὴν ἐν τῇ ἁλῇ διαίρεσιν, ἀκούσας ἀθέους καλουμένους; Καὶ οὐκ ἐπὶ τοῦτοις τὸ θεολογικὸν ἡμῶν ἵσταται μέρος ἀλλὰ καὶ πληθος ἀγγέλων καὶ λειτουργῶν φάμεν, οὓς ὁ ποιητὴς καὶ δημιουργὸς κόσμου θεὸς διὰ τοῦ παρ' αὐτοῦ λόγου διένειμε καὶ διέταξε περὶ τὰ στοιχεῖα εἶναι καὶ τοὺς οὐρανοὺς καὶ τὸν κόσμον καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς καὶ τὴν τούτων εὐταξίαν.

adorabant, ac praesertim Michaël, Gabriel, Raphaël una cum ceteris in *Apocryphis* commemoratis. Ex ipsa igitur discrepantia sententiarum colligitur quinam angelis cultus convenire dicatur, scilicet idem is qui sanctis Dei tribuitur, ut ex innumeris posteriorum Patrum testimoniis evincitur.

Porro epigraphica monumenta eandem reddunt quaestionis faciem, et non raro nulla distinctione nomina Dei augustissima una cum angelorum nominibus confusa exhibent in Orientalibus regionibus. Verum ex inscriptionibus apparet quoque angelos invocari ut adiuvent, non secus atque sancti martyres, eorum in altera vita communionem desiderari, et super hac terra etiam ad sepulcri custodiam hos deputari a fidelibus esse creditum.

. II
 . . . ANGELIS QVI VI . . .
 . . . ANN XXII MESIS VIII
 DIEBV III IP PACE DEP IDI
 BVS DEC MAXENT . III . COSS (†)
 (An. 310).

Haec manca inscriptio ita compleri debet ut sensum eundem aut parum dissonum reddat atque sequens titulus prorsus integer:

SEVERO FILIO DVL
 CISSIMO LAVRENTIVS .
 PATER BENEMERENTI QVI BI
 XIT ANN . IIII . ME . VIII . DIES . V .
 ACCERSITVS AB ANGELIS VII . IDVS . IANVA . (2)

Hinc etiam cuiusdam alius inscriptionis clarescit sensus, in qua et angeli eodem fere modo nominantur: ΤΟΙΣ ΑΝΓΕΛΟΙΣ, (3) licet in hac fortasse beata cum angelis consociatio

(1) DE ROSSI, *Inscr. Christ.* t. I, p. 31.

(2) FABRETTI, *Inscr. domest.* c. VIII, n. 86.

(3) En quid circa hanc formulam habet I. B. De Rossi: «qui però il dativo τοῖς ἀγγέλοις e la precedente lettera ε non si adattano alla tra-

veluti premium indicetur fidei qua defuncta (XΡ)ICTINA (?) credidit in Deo et in Christo (Η ΕΝ ΘΕΩ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΩ ΠΙCΤΕΥCΑCΑ).

Aliam vero inscriptionem e suburbanis coemeteriis erutam mutilam quidem sic I. B. De Rossi complevit:

*Domine qui de*DISTI OMNIBVS ATCERSIONem *suscipe animam BONIFATI PER SANTVM (sic) NOMen tuum.* (1)

Iam ista liturgica est deprecatio, quasi dicat: *Domine, concede ut angeli tui animam Bonifatii tibi perducant.* Antiqua et communis fuit inter Christianos de accersenda ab angelis anima cogitatio; putabatur enim anima iusti ab angelis in coelum deportari, atque mors *accersio dominica* vocabatur: « Nobis, ait S. Cyprianus, saepe revelatum est fratres nostros non esse lugendos *accensione dominica* de saeculo liberatos ». (2) Atque in *Actis* S. Eupli (3) tanta conceptarum rerum formularumque similitudo est cum prece liturgica pro defunctis, ut forsitan haud absonam Leclercq (4) sententiam arbitrari possis, eiusmodi scilicet formulas ex *Actis* illis in liturgiam profluxisse.

ACTA S. EUPLI:

Et tunc respiciens ad populum dixit: Dilectissimi fratres, audite; orate Deum, et timete illum in toto corde vestro, quoniam memor est timentibus se antequam exeant de hoc saeculo: et postquam exierint, tunc *occurrent eis angeli, et deducunt eos ad civitatem illius sanctam Ierusalem.*

LITURGIA FUNEBRIS:

Subvenite sancti Dei, *occurrite angeli Domini. In paradisum deducant te angeli: in tuo adventu suscipiant te martyres et perducant te in civitatem sanctam Ierusalem.*

duzione letterale di codeste formole (scilicet: *arcessitus ab angelis* aliive huiusmodi); e ne celano una variante, che confesso non saper esattamente supplire » (*Roma sott.* t. II, p. 302).

(1) *Bull. di arch. crist.* an. 1877, p. 33. — Litterae cursivae supplementum quidem sunt, sed ex altero epitaphio proveniens. Cf. BUONARROTI, *Osservazioni* etc. Vetri, p. 106.

(2) S. CYPRIAN. *De mortalitate*, c. 20.

(3) RUINART, *Acta sincera*, p. 441.

(4) CABROL, *Dictionn. d'arch. chrét. et de liturg.* t. I, coll. 2125, 2126.

Igitur istam de angelorum officiis erga homines sententiam, quae in liturgia et in auctoribus apparet, prius in epitaphiis legimus, ubi non unius et alterius doctoris opinionem, sed familiarem omnium fidelium sensum deprehendimus, licet quandoque ethnica prorsus sub forma, ut in hoc antiquissimo epitaphio:

HIC · SITVS · EST · M · || VLPIVS · FIRMVS · A · L · || ANIMA · BONA · SV||PERIS · REDDITA · || RAPTVS · A · NYMPHIS || VIX · ANN · VIII · M · VI · || DECEPTOR · PARENTO||RVM (1) · VLPIVS · NYMPHICVS || FIL · DVLCISSIMO (2)

Therae, in insula maris Aegaei, plures inventae sunt inscriptiones quae prorsus obscurae evaderent, nixi prolixus quidam titulus Milo item in insula repertus esset. Inscriptiones eiusmodi duabus constant partibus, nempe voce ἄγγελος vel ἀγγέλου et nomine defuncti, exempli gratia: Ἀγγελος Ἀγαθοποδος; ἄγγελος Δημέα. Notatum autem est nomen ἄγγελος in sepulcro duplici inveniri:

ΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΛΛΙΝΟΗΣ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΝΤΙΚΗΣ (3)

Deinde etiam nomen ἄγγελος voci ἄβατον sociatur, quae *inaccessibile* sonat, quaeque, si cum genitivo casu inveniat, videtur quasi significare: *locus inaccessibilis angeli*. Sed haec interpretatio tum solummodo claruit, cum illustris R. Weil cum titulo eam comparavit iam commemorato, qui in hos desinit versus:

.....
ἐνορκίζω ὑμᾶς τὸν ὧδε ἐφειστώτα ἄγγελος,
μή τις ποτε τελμή(ση) ἐνθάδε τινὰ καταθέσθε.
Ἰησοῦ Χρῆστε βοήθει τῷ γράψαντι πανοικί.(4)

Precor, propter angelum hic stantem, ne quis alterum huc cadaver introducere audeat. Iesu Christe, sculptorem eiusque familiam adiuva.

(1) *Deceptor parentorum* = qui spem parentum moriens fefellit.

(2) CABROL-LECLERCQ, *Monum. Eccl. liturg.* t. I, n. 3307.

(3) *Inscr. Graec. insularum maris Aegaei*, 1898, fasc. 3, n. 946.

(4) R. WEIL, *Von den griechischen Inseln*, apud *Mittheilungen des deutschen archäologischen Instituts in Athen*, 1877, t. II, p. 79, nota 15.

Nullum dubium amplius dari potest quin hic de angelo sepulcri non autem personarum custode agatur. Videlicet nova est benigniorque adiurationis formula, quae ita sonat: *Noli vim sepulcro inferre, angelus illud custodit.*

ART. VII. — **Anima** — **Eius in epitaphiis vocabula et figurae.**

Vox *anima* haud nunquam in titulis Christianis invenitur, neque ipsa deest apud ethnica epitaphia; en utriusque exempla:

ETHNICA.

CORPORE CONSUMPTO VIVA
ANIMA DEVS SVM

TERRA TENET CORPVS . NO-
MEN LAPIS . ATQVE ANIMAM
AER

ANIMAM SACER ABSTVLIT AER

Ὅστέα μὲν καὶ σάρκας ἔχει χθὼν
παῖδα τὸν ἡδὺν ψυχῇ δ'εὐσεβέων
οἵχεται εἰς θάλαμον.

CHRISTIANA.

✠ AVR . THEOFILVS . CI
VIS . CARRHENVS . VIR .

pVRAE MENTIS . ET . IN
noCENTIAE . SINGVLA
ris XXIII . ANNO . DEO
animAM . REDDIDIT .

terraE . CORPVS . +
SATVRMI ANIMA DVLCIS

PRISCILLIANI ANIMA IN PACE

Sed non raro etiam animae defunctorum spiritus, seu, plebeia lingua, *spirita* vocantur; quae nominatio propria Christianorum non est, cum et in ethnicis epitaphiis aliquando inveniatur, exempli gratia:

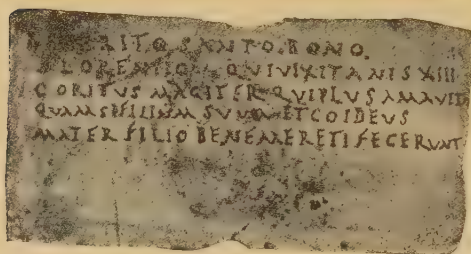
CARMINIBVS DEFIXA IACVIT PER TEMPORA MVLTA VT EIVS
SPIRITVS VI EXTORQVERETVR priusQVAM NATVRAE REDDE-
RETUR (1)

Evidens autem apparet *animam* et *spiritum* voces ab ethnicis promiscue adhibitae esse, sicut apud Christianos:

EVGENI SPIRITVVS (spiritus tuus) IN BONO

(1) L. RÉNIER, *Recueil des inscriptions romaines de l'Algérie*, Paris, 1855, n. 234.

Tab. 36.

Ispirito santo bono
Florentio qui vixit anis
XIII. Coritus magister,
qui plus amavit quam
filium suum, et Coideus
mater filio benemerenti
fecerunt.

Igitur animae
sanctorum marty-
rum *spirita sancta*
a vulgo vocabantur;

quae nuncupatio diu etiam post pacem Ecclesiae perduravit,
et ad fidelium etiam animas, licet raro, significandas adhi-
bita est:

VALE MICHİ KARA KARA IN PACE CVM SPIRITA
XANTA. VALE IN \times (Christo) (*sic*).

CVM Deo Anima Sancta (x)

Et in quodam epitaphio, in coemeterio Priscillae invento,
legitur:

VT QVISQVE DE FRATRIBVS LEGERIT ROGET DEVM VT SAN-
CTO ET INNOCENTE SPIRITO (*sic*) AD DEVM SVSCIPIATVR (2)

Anima etiam columba aliquando appellata est a Christianis,
saepissime vero in epitaphiis sub columbae forma repraesentata,
quod quidem antiquissimum symbolum extat, quodque
diutius quam cetera symbola perduravit.

Inscriptio quaedam, a I. B. De Rossi in coemeterio Priscillae inventa, (3) duas prae se refert columbas ramum olivae
rostro ferentes, super quibus defunctorum nomina descripta
sunt, BENERA et SABBATIA, scilicet dum Sabbatius, earum
frater, eodem in epitaphio PALVMBVS SINE FEL vocatur.
« Quae quidem verba, ait I. B. De Rossi, ad animam alludunt

(1) DE ROSSI, *Bull. di arch. crist.* 1868, p. 10.

(2) Cf. LUPI, *Epitaph. S. Severae*, p. 167.

(3) *Bull. di arch. crist.* an. 1864, pp. 11-13.

innocentem, simplicem, puram propter Sancti Spiritus dona, ideoque et ipsa Spiritus Sanctus appellata est, pariterque sicut divinus Spiritus columbae obumbratur figura ».⁽¹⁾

Tab. 37.

Inscriptio quaedam coemeterii Callisti habet:

DASVMMIA QVIRIACE BONA FEMINA PALVMBIA SINE FELLE (2)

Alia inscriptio, Ciriacaenempe et Rodinae, duas representat columbas diversae magnitudine, ut mater fortasse Ciriaca a filia Rodina distinguere possit.

Tab. 38.

Demum, puellae anima etiam palumbus vocata in epitaphiis legitur; sicut figura

(1) Roma sott. t. II, p. 311. Pergit autem egregius archaeologus: «Infatti Tertulliano da me sopra citato ci avverte che la colomba, emblema del Santo Spirito, è *sine felle*; e S. Cipriano scrisse: *in columba venit Spiritus Sanctus*, simplex animal et laetum non felle amarum (*De unitate eccl.* c. IX). Nel bellissimo epigramma dell'africano poeta Asterio leggiamo:

Salvete fratres puro corde et simplici,
Evelpius vos (salutat) satus Sancto Spiritu

E accanto alle parole *Sancto Spiritu* è effigiata la colomba col ramo d'olivo. Conformemente a queste solenni formole ed allegorie Prudenziò nel secondo inno del *Cathemerinon* invoca Dio *mente pura et simplici* (v. 49), e nel terzo del *Peristephanon* fa spiccare il volo verso il cielo allo spirito *innocente* di Eulalia in foggia di *candida* colomba (vv. 161-164); e Tertulliano nell'*Apologetico* (c. XXX) dice che il cristiano offre a Dio *orationem de anima innocentem, de spiritu sancto profectam*; e nelle lapidi cimiteriali leggiamo *spiritus sanctus, anima innocens, anima simplex* (p. 312).

(2) DE ROSSI, Roma sott. t. II, tab. xxxvii, n. 19.

mulieris orantis viri feminaeque animam promiscue repraesentat :

MIRAE BONITATIS SECVNDE
QVAE VIXIT PVRA FIDE ANNOS
VIGINTI PVDICA CESSAVIT
IN PACE ID VIRGO FIDELIS
BENEMENTI QVIESCET ID IVL
PALVMBO SINE FELLE *Mumertino ET Nevitta cons.*
(Coem. Callisti, reg. Liberiana).

Quibus monumentis accedunt luculentissima Patrum scriptorumque testimonia, quorum unum, idque antiquissimum, sufficiet, nimirum *Polycarpi martyrium*. Huius enim quaedam manuscripta mentionem de columba faciunt egressa e martyris corpore cum animam efflavit: ἐξῆλθε περιστερὰ καὶ πλῆθος αἵματος. ⁽¹⁾

Ramus vero olivae, quem columba in ore ferens depingitur, pacem significat, cuius vocabuli est veluti hieroglyphicum signum; idque e Scriptura habemus, necnon e Patribus. Sic S. Ambrosius :

Arca Noe nostri typus est, et Spiritus ales
Qui pacem populis ramum praetendit olivae.

Quos versus cecinisse videtur, Vergilianum forsitan illud imitans :

Paciferaeque manu ramum praetendit olivae. ⁽²⁾

Formula denique *in pace* quam saepe columba cum ramo comitatur, immo ramus olivae solum delineatus, verbum *pax* quasi suggerens, satis abunde quae hucusque exposita sunt confirmant.

Altera animae symbola sunt agnus et figura mulieris orantis, sed de his in altero libro ubi symbola explanabuntur sermo redibit; nunc de animae post mortem statu loquendum.

(1) *Martyrium Polycarpi*, c. XVI.

(2) *Aeneid.* VIII, 116. — Cf. DE ROSSI, loc. cit.

ART. VIII. — **Animae post mortem destinatio.**
Orationes pro defunctis.

Quaestio duplex erit: nam primum inquirendum venit utrum prisci Christiani post mortem, et antequam in pace Dei animae constituerentur, medium putaverint aliquem locum esse, ubi humani purgarentur spiritus, fierentque beatitudine aeterna digni; secundo vero quidnam prisci Christiani de statu pacis in Deo, seu de beatitudine ante universale iudicium senserint. Quarum autem investigationum conclusiones quanti futurae sint momenti theologiae studiosi certe, iam in limine, intelligunt. Denique quaerendum erit quid epitaphia proferant de corporum resurrectione deque ultimo iudicio. Sed in praesenti articulo de precibus pro defunctis potius tractabitur, cetera vero sequentibus articulis, nono scilicet et decimo, explicabuntur.

Quod anima post mortem Deo iudici adstare debeat, res erat exploratissima; epitaphia tamen parum de hoc commemorant; uberius vero testimonium ex picturis colligitur, unde in alia huius operis parte id erit tractandum.

Ad purgationem vero animarum quod attinet, S. Cyprianus, qui quidem, inter ceteros Ecclesiae primaevae Patres, tum de paradisi praemio iustis in sanctitate perfecte morientibus statim tribuendo, tum de aeterno pertinaciter impiis cruciatu irrogando locutus est optime, priscorum etiam quae fuerit de temporariae expiationis loco doctrina Christianorum summatim expressit. Sic, ut pauca referam, haec habet: « Aliud est ad veniam stare, aliud ad gloriam pervenire; aliud missum in carcerem, non exire inde donec solvat novissimum quadrantem, aliud statim fidei et virtutis accipere mercedem; aliud pro peccatis longo dolore cruciatum emundari et purgari diu igne, aliud peccata omnia passione purgasse ». ⁽¹⁾

Innumerae prorsus inscriptiones sunt quae, huiuscemodi persuasionem et sollicitudinem expromentes, adclamationes prae se

(1) CYPRIAN. *Epist.* 55.

ferant, quibus pax, bonum, Deus, Christus, Spiritus sanctus, angelorum sanctorumque consortium, veluti quietis, gaudii et lucis status defunctorum exoptentur animabus. En plura specimen:

Romae:

In coemeterio Callisti:

VIVAS IN DEO - VIVAS IN DOMINO - VINCENTIA IN CHRISTO - VIVAS IN SPIRITU SANCTO - VIVAS IN PACE - VIVAS IN AETERNO - SPIRITVS TVVS IN BONO - ISPIRITO TVO IN RENE - I N - ITER SANCTOS - CVM SANCTIS - ΖΗΧΗC ΜΕΤΑ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ (vivas cum sanctis).

In coemeterio Domitillae:

VIBAS IN PACE - ΖΗΧΑΙC · ΕΝ · (Domino) - ΜΝΗCΘΗC · ΙΗCΟΥC · Ο ΚΥΡΙΟC · ΤΕΚΝΟΝ (Domine Iesu, filiolae memor esto) - VICTORIA REFRIGERet ISSPIRITVS TVS IN BONO - VIBAS IN DEO - HERINEVS SEMper VIVAS IN DEVM - BICTORES SPIRITVS IN BONO

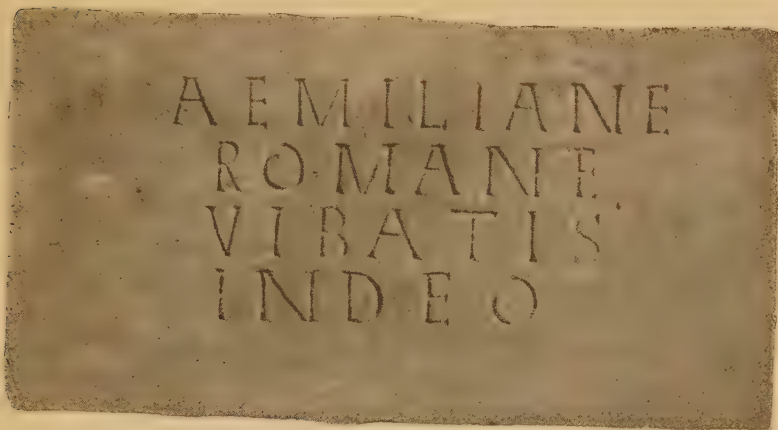
In coemeterio Priscillae:

ΖΩΜΕΝ ΕΝ ΘΕΩ - ΚΥΡ ΜΕΤΑ ΟΥ (Dominus tecum) - ΖΗΧΗC ΕΝ ΘΕΩ - ΖΗΧΗC ΕΝ ΟΝΟΜΑΤΙ ΘΕΟΥ - NAVIGI VIVAS IN ⁽¹⁾ - IN SINO (sinu) DEI *vivas* - MAXIME VIVAS IN DEO - ARTEMIDORA SEMPER VIVES IN DEO

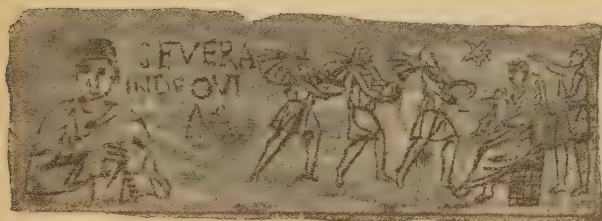
In museo Lateranensi:

GAUDENTIA SVSCIPEATVR (*sic*) IN PACE - VIVAS DVLCIS ANIMA - REGINA VIBAS IN DOMINO ZESV - VTVLIVS CALLIGONVS SEMPER IN Deo VIVAS DVLCIS ANIMA - ΕΡΜΑΕΙΣΚΕ ΦΩΣ ΖΗΣ ΕΝ ΘΕΩ ΚΥΡΕΙΩ ΧΡΕΙΣΤΩ - LAIS CVM PACE ISPIRITVS IN BONO QVIESCAT - ΕΙΡΗΝΗ ΟΥ ΤΗ ΨΥΧΗ (pax animae tuae).

(1) WILPERT, *Ein Cyclus Christ.* etc. pp. 34, 35, 36, 37.

Tab. 39 (Coem. Priscillae, saec. II vel III).

Tab. 40. SEVERA IN DEO VIVAS (saec. IV).

Tab. 41 (In Christo).

Quod autem Romae, id et in ceteris Italiae regionibus, tam in Sicilia quam in media Italia et in Gallia Cisalpina abunde inveniri fas est. Ostiae, exempli gratia, hae formulae habentur, quae minime a Romanis differunt formulis:

IN DOMINO VIBANT – IN DEO VIBAS⁽¹⁾ – VIVATIS IN DEO
vivas⁽²⁾ IN XPO – IANVARI IN PACE DOM *vivas* (2)

(1) DE ROSSI, *Bull. di arch. crist.* 1866, p. 41.

(2) DE ROSSI, *Bull. di arch. crist.* 1866, p. 47.

Extra vero Italiam item eadem adclamationes occurrunt:

In Gallia.

TE IN PACE – IN DEO – TE SVSCIPIANT OMNIVM ISPIRITA
SANCTORVM – VIBAT \overline{CV} $\overline{XP\bar{O}}$ IN $\overline{\text{ÆTERN}\bar{V}}$ $\overline{AM\bar{E}}$ (1) = Vivat cum
Christo in aeternum. Amen.

In Britannia.

LVCEM · TVAM · DVINO · DA · DEVS · ET · REQVIEM · AMEN

Neque Europa tantum, sed et Asia et Africa exempla eiusmodi prorsus innumera proferunt, eaque, saltem in Africa, fere nihil a citatis diversa:

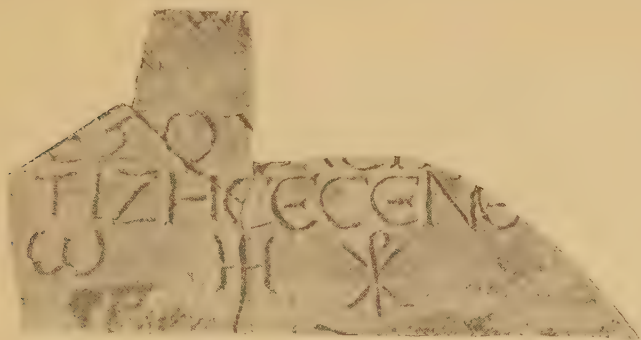
IN DEO VIVAS – VIBAS IN DEO – IN CHRISTO FLOREAS –
VIVAS CVM TVIS – DOMINE IVBA NOS (idest: adiuva nos) – IHCOR
XPICTE BOHΘEI (2)

Ceterum, quod plus est, ita formulae epigraphicae cum liturgiis defunctorum antiquis congruunt, ut aut istae ex illis profluere, aut communem utrasque supponere typum dixeris: quod ex dicendis melius apparebit.

Sunt igitur, et sensu et praesertim forma, ut patet, proprie optativae et deprecatoriae inscriptiones istae. Ceterae vero formulae eiusmodi, quae verbum modo indicativo exhibent, diverse accipiendae sunt: vel enim defunctum testantur in pace cum Ecclesia in hac luce vixisse, uti est plerumque sensus Africanarum inscriptionum huiusmodi, vel in pace mortuum esse, vel alteram vitam quodammodo et confuse significant, vel de pace corporis simpliciter loquuntur, vel denique spem super-

(1) E. LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, p. 87; *Sarcophages d'Arles*, p. 58; *Recueil des inscr. chrét. de la Gaule*, t. II, n. 621^b.

(2) Cf. W. E. CRUM, *Coptic monuments*, Cairo, 1901, nn. 8449, 8465, 8471, 8484, 8500, 8509, 8510, 8522, 8533, 8540, 8611, 8651, 8670, 8710. Ultima formula relata Aegyptii propria videtur, licet non desit in Asia.

Tab. 42.

ZHCEC EN ΘΕΩ ΙΗ Χ = Vivas in Deo Iesu Christo.

stitum parentum revelant, nempe animas defunctorum iam pacem possidere :

IN PACE VIXIT – OBIIT IN PACE – DORMIS IN PACE – RECESSIT A SAECULO INCRESSA IN PACE – REOVIESCET IN SOMNO PALCIS (*sic*) (1) – FESTA SPIRITVS TVVS IN PACE (2) – SIMPLICIVS IN PACE SPIRITVS SOFIATIS (3) – SPIRITVM CAPRIOLES IN Pace (4) – ANNV... ISPIRITVS tuus requiesCAT IN Pace (5)

Eadem formula non raro etiam Graece reperitur :

ΚΛΩΔΙΑΝΗ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΣΟΥ ΕΙΣ ΕΙΡΗΝΗΝ (6) – ΗΡΑΚΛΙΑ ΡΩΜΗ ΕΙΣ ΑΝΑΠΑΥΣΙΝ ΣΟΥ Η ΨΥΧΗ – ΑΘΗΝΩΔΩΡΕ ΤΕΚΝΟΝ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΣΟΥ ΕΙΣ ΑΝΑΠΑΥΣΙΝ (7)

Aliae sunt fere innumerae; (8) sed eiusmodi formulae in sequenti articulo melius excutientur.

(1) DE ROSSI, *Inscr.* I, n. 81.

(2) BOLDETTI, *Osservazioni*, p. 406.

(3) MARANGONI, *Acta S. Vict.* p. 80.

(4) PERRET, *Catacombes*, V, tab. VM.

(5) *Corp. inscr. Lat.* V, part. II, n. 7418.

(6) MARANGONI, *Acta S. Vict.* p. 74.

(7) MARANGONI, *Acta S. Vict.* p. 77.

(8) Vide Mus. Later. pila IX, 27.

Voces autem RECESSIT, PRAECESSIT IN PACE in his inscriptionibus passim adhibitae, illud in mentem revocant quod in canone missae Romano pro defunctis legitur: *qui nos praecesserunt cum signo fidei et dormiunt in somno pacis*; pro his *refrigerium* insuper postulat a Deo Ecclesia et hanc quidem vocem Christianarum inscriptionum propriam dixeris:

SPIRITVS TVVS IN REFRIGERIO – PRIVATA DVLCIS IN REFRIGERIO ET IN PACE – DVLCISSIMO ANTISTHENI CONIVGI SVO REFRIGERIVM (1) – IN REFRIGERIO ANIMA TVA VICTORINE (2) – NICEFORVS ANIMA DVLCIS IN REFRIGERIO (3) – AVGVSTE IN BONO REFRIGERES DVLCIS (4)

Hae formulae tamen cum praefato missalis Romani canone hoc discrimen habent, quod in istis verbum refrigerare passivum sumere sensum videatur aliquando, atque in hanc alteram formam converti possit, quae et ipsa ad antiquam Christianam epigraphiam pertinet: SECVNDA ESTO IN REFRIGERIO (5) vel: (SECVNDINI) SPIRITVS IN BONO QVIEQVAT (quiescat). (6)

Congruenter ad id, notum est S. Perpetuam, cum fratrem suum in somniis vidisset Dinocratem frustra bibere ad fontem conantem; atque ex eo intellexisset ipsum nondum beatitudinem adeptum, pro eo deprecata esse, eumque postea vidisse mundo corpore, *bene vestitum, refrigerantem*, id est, bibentem ad fontem. (7) Quaedam aliunde Mauretanensis inscriptio mensae institutionem commemorat ad animas defunctorum refrigerandas.

(1) DE ROSSI, *Bull.* 1879, p. 137; ibidem, 1886, p. 129.

(2) BOLDETTI, *Osservazioni*, etc. p. 417.

(3) Mus. Lateran. pil. IX, 13.

(4) LUPI, *Epit. Sev. M.* p. 11.

(5) DE ROSSI, *Bull.* an. 1884-1885, p. 43.

(6) MARANGONI, *Acta S. Vict.* p. 131.

(7) *Passio Ss. Perpetuae et Felicitatis*, ed. FRANCHI, pp. 118 sq.

D M S

I I I

DONS MEMORÆ SPIRTAI...

TIV IULIO CALVO MARTO FAV...

N ET ROGATIO FILIS CARISSIMIS

AVRELIA ROGATA LENTA DOLOREMME

SAM CVM TITVLVM REFRIGERATIO

I I I

NS POSVIT DEDCAVTQVE CALVV

S.VIX. ANS LXV ROGATVS ANS XX FA

I

V.VIX. ANS. X^{III} P CCLXXVIII

(an. 318) (1).

Dis Manibus Sacrum

Donis memoriae spiritan-

tiu(m). Iulio Calvo marito, Fav(ori)-

n(o) et Rogato fili(is) carissimis,

Aurelia Rogata, lenita dolorem, me(n)-

sam cum titulum (= titulo) refrigeratio-

nis posuit dedicavitque. Calvu-

s vix(it) a(n)nis LXV, Rogatus a(n)nis XX. Fa-

v(orinus) vix(it) a(n)nis XIV P(rovinciae) CCLXXIX

Iamvero istae formulae, licet maiori ex parte deprecationem distincte non exhibeant, eam tamen, nedum excludant, requirere videntur.

Neque alia est indoles formularum quarundam quas verbum tempore futuro comitatur: DORMIES, VIVES, QUIESCET, CESQVET IN PACE, IN DEO, IN CHRISTO etc.

Evidentissime autem deprecativum sensum supponunt illae fere omnes formulae quae, nullo activo vel passivo verbo instructae, vera omina, quin aliter sane intelligi nequeant, continere dignoscuntur:

AGATEMERIS SPIRITVM TVVM INTER SANCTOS - IN PACE (cum) SANCTis - PAX TIBI CVM SANCTIS - BLASTIANE PAX TECVM - AVGVRIE IN DOM ET ✠ (Iesu Christo) - PAX DOMINI ET ✠ CVM FAVSTINO ATTICO - EVGENI SPIRITVVS (spiritus tuus) IN BONO - INOELECIA (Endelecia) ISPIRITO TVO IN RENE - BETTONI IN PACE DEVS CVM SPIRITVM TVVM IXΘC - IRENE TIBI CVM SANCTIS (2)

Librum facile implerent si cunctas vellem describere.

Atqui omne dubium, si dari posset, e medio tollerent inscriptiones non paucae quae verae preces potius sunt ad Deum

(1) *Corp. inscr. Lat.* t. VIII, Supplem. 3, n. 200780. — Forsitan legendum est: MENSAM REFRIGERATIONIS CVM TITVLO. De mensis dictum est in primi vol. parte priore, p. 327 sq.

(2) Cf. WILPERT, *Ein Cyclus* etc. pp. 30-52.

directae, ut defunctorum animabus benignum se praebeat, easque aeterna luce donet. Momentum vero harum precum idcirco magnum est, quod ipsae liturgicas preces sapiunt tum ante tum post Nicaenum Concilium usurpatas:

— KALEMERE DEVS REFRIGERET SPIRITVM TVVM VNA CVM (spiritu) SORORIS TVAE HILARE (1)

— ΔΕΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΥΣ ΟΜΝΙΠΟΤΕΥΣ ΣΠΙΡΙΤΟΥΜ ΤΟΥΤΟΥΜ ΡΕΦΡΙΓΕ-ΡΕΤ (2) = Deus Christus omnipotens spiritum tuum refrigeret.

— VICTORIA SPIRITA VESTRA DEVS REFRIGERET ZOTICE DVLCIS (3)

— (RVFINA) SPIRITVM TVVM DEVS REFRIGERET — ANTONIA ANIMA DVLCIS IN PACE TIBI DEVS REFRIGERIT (4)

— REFRIGERA DEVS ANIMAM HON... — BOLOSA DEVS TIBI REFRIGERET (5)

— SPIRITVM TVVM DEVS REFRIGERET (6)

— BONO ISPIRITO MARIANI DEVS REFRIGERET (7)

(1) LUPI, *Epit. Sev. M.*, p. 137, tab. xvii, p. 157.

(2) PERRET, *Catacombes*, VI, p. 172; DE ROSSI, *Bull.* 1863, p. 2.

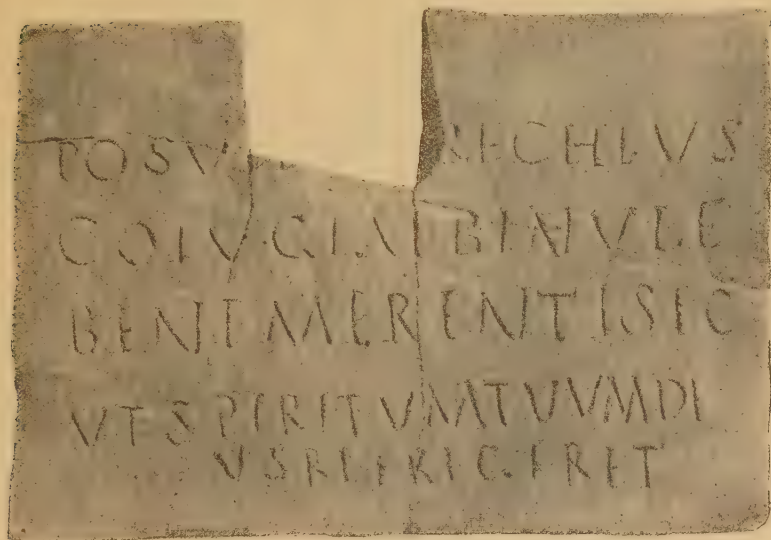
(3) BOLDETTI, *Osservazioni* etc. p. 418 (Mus. Later. pila IX, 13).

(4) Mus. Later. pila IX, 13.

(5) Mus. Later. pila IX, 12, 14.

(6) ARMELLINI, *Cimitero di S. Agnese*, p. 141.

(7) *Corp. inscr. Lat.* VIII, 819. Quid autem vox *refrigerium* significet, hoc luculentissime ex auctoribus et Patribus patet. Refrigerium nempe est solacium, refectio, quies; proindeque tum ad huius vitae quodlibet gaudium, tum ad caelestem beatitudinem significandam tale adhibebatur vocabulum. Irenaeus illud pro requie accipit (*Haeres.* I, 7, 1; II, 34, 1; MIGNE, 7, 513, 837 sq.); atque eodem prorsus sensu in liturgiis invenitur cum Latinis, tum vero Graecis, apud quas idem verbum *refrigera* sonat atque *quietem praesta*, ἀνάπαυσον. Neque aliter apud Tertullianum habetur, cum in suo *de Monogamia* tractatu (X) dicat: « Enimvero et pro anima eius orat, et *refrigerium* interim adpostulat et in prima resurrectione consortium ». Ipse autem Tertullianus hac quoque ad humanum nuncupandum solacium voce utitur; sic de agapis Christianis ait: « Inopes quoque refrigerio isto iuvamus. indigentibus refrigeramus ». Et hic quidem sensus etiam apud Apostolum usurpatur de Onesiphori eximia comitate loquentem; impii vero in libro *Sapientiae* (II, 1) ita finem terrestrium voluptatum indicant: « non est refrigerium in fine hominis ». Ceterum quod in epitaphiis Chri-

Tab. 43 (Ex *Römische Quartalschrift*, 1906).

Inter eiusmodi formulas proinde magis animum afficiunt eae quae Deum, ut recordetur defunctorum animarum, supplicent:

— MNHCΘH Θεός — ZHCH ἐν Θεῷ

Recordetur Deus ... — Vivas in Deo. (Coem. Callisti).

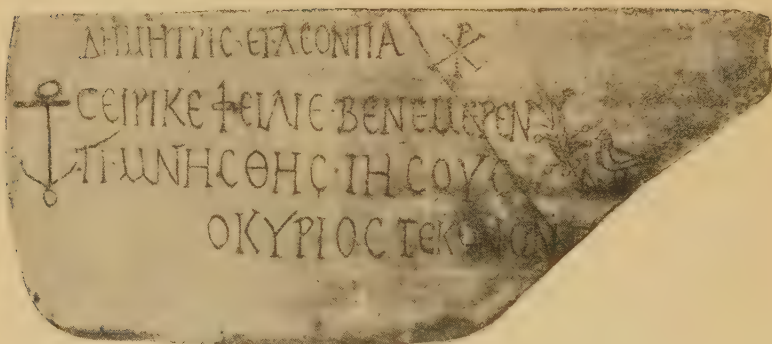
— MNHCΘH ΑΥΤΟΥ Ο ΘΕΟΣ ΙΣ ΤΟΥΣ ΑΙΩΝΑΣ

Recordetur illius Deus in aeternum. (Coem. Callisti).

— MNHCΘH ΙΗCOYΣ Ο ΚΥΡΙΟΣ ΤΕΚΝΟΝ

Domine Iesu, recordare filiae nostrae (Tab. 44). (Coem. Domitillae).

stianis ~~refrigerium~~ ut aeterna in paradiso requies atque superni boni adeptio conceptum sit et intellectum, patet praesertim e supra memorati S. Cypriani scriptis, qui in suo *de mortalitate* tractatu habet: «Ad refrigerium iusti vocantur; ad supplicium rapiuntur iniusti»; insuper eodem modo, in Actis iam relatis S. Perpetuae, refrigerium accipitur.

Tab. 44 (Ex WILPERT, *Ein Cyclus...* Tab. IX, n. 2).

In hoc autem genere praeceunt Syra et Aegyptia non pauca epitaphia directe Deum efflagitantia. Priora communem habent formam, nempe:

ΜΝΗCΘΗΤΙ Ο ΘΕΩC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ CΟΥ ... etc.

Propriam autem habent formulam posteriora, quorum en aliqua specimina:

Pater, Fili, Sancte Spiritus, misere mini animae Anni qui requievit die 15 Michir. Amen. (CABROL, *Dict. d'arch. chrét.* art. *Ame*, col. 1569).

Beata ... obdormivit die 27 choiak, indictione ... Deus, tu eris misericors ... Deus. Amen. (Ibidem).

Iesus Christus vincit! Pater, Fili, Spiritus Sancte, misereamini Ageni, filii Kakbul. Amen. (Ibidem).

Et in Alexandrina catacumba legitur:

+ ΚΕ ΑΝΑΠΑΥCΩΝ ΤΗΝ ΨΥΧΗΝ τΗC ΔΟΥΛΗC CΟΥ ... = Domine dona requiem animae famulae tuae ...

Ultima hic quaedam consideratio est notanda. In formulis, ut diximus, permultis, defunctis auguratur pax: *Vivas in pace; Priscus in pacem (suscipiat)*, paradisus: *In pace et paradissu* (sic), bonum: *Eugeni spirituus* (sic) *in bono*. Iam vero, ut apprimè est notum, voces eiusmodi saepe Dei Christive nomini

dant locum: *Vivas in Deo, in Christo, in sinu Dei*. Verumenimvero, tum in epigraphia, tum in litteratura et theologia Christiana, Christus convenientissime lux vocatur defunctorum. Sic in carmine Pectorii: ΦΩΣ ΤΟ ΘΑΝΟΝΤΩΝ, et in quodam Priscillae coemeterii epitaphio legimus:

ΜΑΡΙΤΙΜΑ ΣΕΜΝΗ ΓΑΙΚΕΡΟΝ ΦΑΟΣ ΟΥ ΚΑΤΕΛΕΙΨΑΣ
ΕΞΕΞΕΣ ΤΑΡ ΜΕΤΑ ΣΟΥ <sup>(piscis
anchora
piscis)</sup> ΠΑΝΑΘΑΝΑΤΟΝ ΚΑΤΑ ΠΑΝΤΑ ⁽¹⁾

Maritima Semne, tu non amisisti dulce lumen, quia piscis (hoc est Christus) semper immortalis tecum erat.

Necnon apud Cyprianum, licet non eodem forsitan omnino sensu habemus: « Per Dei indulgentiam recreati spiritaliter et renati, imitemur quod futuri sumus. Habituri in regno sine interventu noctis solum diem, sic nocte quasi in lumine vigilemus ». ⁽²⁾

Ex hac autem, quoad iustorum animas, lucis cum Christo, ut ita dicam, connexionem evenit ut, in funerariis inscriptionibus, nonnunquam vox *lux* ad significandam beatitudinem, quae a Christo exoritur, sit promiscue adoptata; sic in coemeterio Cypriacae quoddam epitaphium ita incipit:

CORPVS HVMO ANIMAM CHRISTO PETRONI DEDISTI
NAM IVSTAE MENTES FOVENTVR LVCE CAELESTI

Alia vero inscriptio ait:

CVIVS SPIRITVS IN LVCE DOMINI SVSCEPTVS EST

(Crypta S. Praxedis);

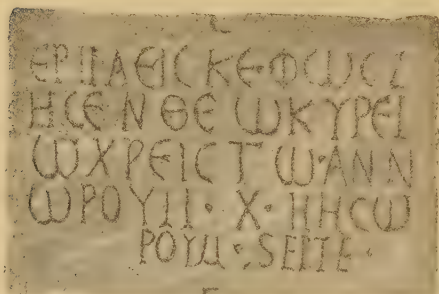
et alia:

AETERNOS SORTITA THOROS ΧΡΙΨΕ PETIVIT PERPETVAM
LVCEM NVLLO QVAE FINE TENETVR ⁽³⁾

(1) BOLDETTI, *Osservazioni sopra i cimiteri*, p. 370.

(2) *De oratione dominica*, P. L. t. IV, coll. 543, 544.

(3) *Corp. inscr. Lat.* V, par. II, n. 6634.

ΕΡΜΑΕΙΚΕ ΦΩC

ΖΗC ΕΝ ΘΕΩ

ΚΥΡΙΩ ΧΡΙCΤΩ ...

Tecum sit lux, Ermai-
sce, vivas in Deo Domino
Christo.

Tab. 45.

Sanctus vero pontifex Damasus, in carmine pro defuncta
sorore concinnato, ita orat:

NVNC VENIENTE DEO NOSTRI REMINISCERE VIRGO
VT TVA PER DOMINVM PRAESTET MIHI FACVLA LVMEN (1)

Et ab aliis directe, haud scilicet sanctorum intercessione
allegata, lux efflagitur aeterna:

LVCEM · TVAM · DVINO · DA · DEVS · ET · REQVIEM · AMEN (2)

Deinde via paradisi VIA LVCIS vocatur in quodam S. Pauli
claustris epitaphio, et Venantius Fortunatus beatitudinis locum
loca lucida appellat. In epigrammate vero martyris Vitalis le-
gitur:

HVNC PRECOR VT LVCIS PROMISSAE GAVDIA CARPAM

Item beatitudo passim PARADISVS LVCIS, MVNERA LV-
CIS dicitur; frui vero hac luce vitam est vivere beatam ae-
ternamque in Deo, uti legimus in aliis inscriptionibus. (3) Pre-
tium denique huius beatitudinis fides est in Christum, ut non

(1) IHM, *Damasi epigrammata*, p. 15, n. 10, vv. 14-15.

(2) SMITH, *Dict. of christian antiquities*, t. I, p. 846.

(3) *Corp. inscr. Lat.* V, par. II, nn. 6218, 6729.

pauca innuunt epitaphia, exempli gratia: *Christina (hic iacet) quae cum Deo et Christo credidisset (ivit) ad angelos;*

in ChRISTVM CREDENS PRaEMIA LVCIS HABET ⁽¹⁾

Haec porro, perinde ac quae in primo huius operis volumine ⁽²⁾ de luce Christi sunt exposita, cum illis conveniunt Ioannis verbis in Apocalypsi: « Et videbunt faciem eius; et nomen eius in frontibus eorum. Et nox ultra non erit, et non egebunt lumine lucernae, neque lumine solis, quoniam Dominus Deus illuminabit illos, et regnabunt in saecula saeculorum ». ⁽³⁾ Neque aliter Ioannes loquitur cum Ierusalem describit caelestem, ⁽⁴⁾ scilicet Deus viventibus quidem per fidem et gratiam se aliquantum communicat; defunctos autem plena luce illuminat, id est tota sua praesentia; quod quidem ex innumeris paene Scripturae locis aliunde eruitur. ⁽⁵⁾

Talia sunt quae in inscriptionibus apud varias Christiani orbis regiones inventis summatimprehenduntur. Nunc vero, si haec omnia attente consideraveris et cum liturgiarum precibus accuratius conferre non neglexeris, ad hanc plane observationem seu conclusionem, iam superius praenotatam, devenies, scilicet tum Romanam, tum aliam quamcunque liturgiam, in iis quae ad mortuorum commemorationem pertinent, non nisi antiquiorum formularum funerariarum repetitionem quamdam esse.

Hoc in canone missae lucidissimo apparet modo. Cuncta enim quae in *memento* mortuorum quaelibet habent liturgiae ad ista canonis Romani missalis verba reducuntur: « Memento, Domine, famulorum famularumque tuarum qui nos praecesserunt cum signo fidei et dormiunt in somno pacis. Ipsis, Domine, et omnibus in Christo quiescentibus locum refrigerii, lucis et pacis, ut indulgeas deprecamur ». Atqui, multo antequam canon missalis Romani in hanc redigerunt formam,

~~(1)~~ DE ROSSI, *Inscr. Crist.* I, p. 180, n. 412.

(2) Pars I, pp. 364 sq.

(3) *Apoc.* XXII, 4 sq.

~~(4)~~ Ibid. XXII, 23.

(5) WILPERT, *Ein Cyclus* etc. pp. 16 sq.

Christianos ut defuncti sui cari a Deo pace, refrigerio, luce, donarentur deprecari fuisse solitos epigraphica coemeteriorum monumenta satis demonstrant; immo ita ut ex adclamationibus et deprecatoriis his sepulcrorum formulis canonis formulam quasi ad verbum rursus constituere possimus.

Hanc potius, si velis, inspicias collationem:

Memento Domine famulorum famularumque tuarum

MNHCΘH O ΘEOC - KE MNHCΘHTI
THC ΔΟΥΛΗC COΥΖΑΝΝΑ (Memento Domine famulae tuae Susannae)

qui nos praecesserunt cum signo fidei

RECESSIT IN PACE FIDELIS - PRAECESSIT IN PACE

et dormiunt in somno pacis.

DORMIT IN PACE - DORMIENTI IN DOMINO IN PACE - REQUIESCIT IN SOMNO PACIS

Ipsis Domine et omnibus in Christo quiescentibus

CESQVET - REQUIESCET IN CHRISTO

locum refrigerii

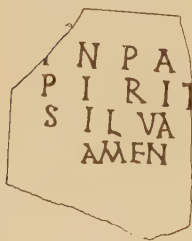
SPIRITVS TVVS IN REFRIGERIO

lucis

IN LVCE DOMINI SVSCEPTVS EST

et pacis.

IN PACE SPIRITVS SILVANI AMEN

Tab. 46.

Ὁ Θεὸς ἀνάπαυσον τὴν ψυχὴν αὐτοῦ(ς). Ἀμήν.

Dona, Deus, requiem animae illius. Amen.

Quaedam sequenti saeculi quarti inscriptione, Romae inventa, paucis *mortuorum memento* continet; hoc tamen discrimine, quod in ea Ecclesiae deprecatio exaudita apparet:

DVLCS . ET INNOCENS . HIC DORMIT . SEVERIANVS IN SOMNIO (*sic*) PACIS
QVI VIXIT ANNVS . PM . L . CVIVS SPIRITVS . IN LVCE DOMINI SVSCEPTVS EST (1)

Nimirum quasi dicat:

Severianus qui cum signo praecessit, hic dormit in somno pacis, sed eius anima in loco refrigerii, lucis et pacis iam est suscepta.

(1) DE ROSSI, *Inscr. t. I*, n. 442, p. 192.

Quod si ad Orientem animum vertamus, talem inveniemus inter inscriptiones et preces funerarias congruentiam, ut non raro ipsae preces, paucis mutatis, epitaphia factae fuerint.⁽¹⁾ Liturgiae enim postquam omnipotentiam et bonitatem et misericordiam Dei commemorarunt, requiem defunctis adprecantur in sinu Abrahæ, Isaac et Iacob, in loco refrigerii et lucis, ubi non est dolor neque luctus neque gemitus. Atqui inscriptiones extant non paucae has cogitationes continentes; exemplo sit famosa *Pasinethis* inscriptio, in qua legitur:

... Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων || καὶ πάσης σαρκός, ὁ τὸν θάνατον καὶ ταργήσας καὶ τὸν Ἀδὴν καταπατήσας || καὶ ζῶν τῷ κόσμῳ χαρισάμενος, ἀνέπαυσον τὴν ψυχὴν μου τὴν ἀπὸ Πασινε || θη... ἐν κόλποις Ἀβραάμ καὶ Ἰσαάκ || καὶ Ἰακώβ, ἐν τόπῳ φωτεινῷ, ἐν τόπῳ ἀναψύξεως, ἐνθα ἀπέδρα ὁδύνη || καὶ λύπη καὶ στεναγμός...

Deus spirituum omnisque carnis, tu qui mortem abolevisti atque infernum (Ἀδην) pedibus calcasti et vitam mundo dedisti, dona animae meae requiem et animae patris (ἀπὸ) Pasinethe(s) (?)... in sinu Abrahæ et Isaac et Iacob, in lucis loco, in refrigerii loco, ubi non est dolor, neque luctus, neque gemitus.

Liturgiae Deum frequenter invocant ut, ob infirmitatem carnis noxiae, et quia nemo sine peccato est nisi Deus, piacula ipse deleat defunctorum.

Porro ipsa haec conceptio in epitaphiis quoque invenitur, et in epitaphio Aegyptii cuiusdam monachi, Anbâ Schenûdi, haec leguntur: *O Deus bone, hominum amator, omnem, quaeso, ab eo errorem tolle, verbo, opere, cogitatione commissum, quoniam nemo est super terram qui non peccet.*⁽²⁾

Verum non e Deo tantum refrigerium defunctorum animabus petiebatur, sed etiam e sanctis, scilicet e martyribus,

(1) Cf. W. E. CRUM, *Coptic monuments*, Cairi, 1901; KAUFMANN C. M. *Die sepulcralen Jenseitsdenkmäler der Antike und des Urchristenthums*.

(2) KAUFMANN loc. cit. p. 68. Cf. DOM CABROL, *Dict. d'arch. chrét. et de liturg.* fasc. IV, col. 1524 et seq.

qui, cum Dei amici essent propter quem sanguinem suum funderant, veluti advocati munere fungerentur apud illum :

— (PAVLE) TE SUSCIPIANT OMNIA ISPIRITA SANTORVM⁽¹⁾

— MARTYRES SANCTI IN MENTE HAVITE (habete) MARIA^m ⁽²⁾

Sed magis perspicue id sequens declarat inscriptio, adhuc parieti basilicae S. Laurentii affixa :

... CVIQUE VITAE SVAE TESTIMONIO SANCTI
MARTYRES APVT DEVM ET **P**ERVNT ADVOCATI ...

Immo et corpus nonnunquam sanctis commendatur :

CORPVS . SANCTIS . COMMENDAVI . IRENE TIBI CVM SANCTIS
QVINTIA VALE IN PACE (Capua).

Quem quidem errorem quorundam praesertim saeculi quarti fuisse notandum est.

Denique aliquando et nomen martyris cui commendatio fiebat, scribebatur; sic :

SOMNO HETERNALI
AVRELIVS . GEMELLVS . QVI BIXIT . AN ...
ET MESES VIII . DIES . XVII . MATER FILIO
CARISSIMO . BENEMERENTI . FECIT . IN PACE
CONMANDO BASILLA INNOCENTIA GEMELLI⁽³⁾

idest : « Sancta Basilla, innocentiam Gemelli tibi commendo ».
Et :

DOMINA BASILLA COM
MANDAMVS TIBI CRES
CENTINVS ET MICINA
FILIA NOSTRA CRESCEN ...
... QVE VIXIT MENS . X . ET DES ...⁽⁴⁾

(1) DE ROSSI, *Bull.* 1875, p. 19.

(2) *Corp. inscr. Lat.* V, part. I, n. 1636.

(3) *Mus. Later. pila* VIII, n. 16.

(4) *Mus. Later. pila* VIII, n. 17.

Incredibile forsán videbitur a parentibus istis infántem decem mensium S. Basillae patrocínio concreditum fuisse; sed animadvertendum est nonnullos quoque Constantinianae aetatis Christianos in hanc minus rectam devenisse opinionem, quod ingenue putarent et infantes suos aliquem caelestis gloriæ gradum, gradu altíorem quem aliter essent adepturi, sanctorum auxiliante tutela consecuturos esse. Haud dissimilem et hodie illi, confuse et obscure saltem, in mente habere persuasionem reputandi sunt parentes qui, quandoque, etiam pro defuncto infante preces Ecclesiae requirunt. At ipsa huius pietatis intemperantia eloquentissime de fidelium priscorum in sanctorum intercessionem fiducia testimonium perhibet.

Duae inscriptiones praefatae ad coemeterium S. Basillae pertinent, necnon ex illis deprehendi potest quantum eiusmodi tituli, martyres nempe loci indicantes, pretiosa sint indicia ad ipsa martyrum sepulcra invenienda. En alia exempla:

- SERENVS FLENS DEPRECOR IPSE *Deum* . . . ET BEATAM
BASILLAM VT VOBIS PRO *Meritis* . . .
- SANCTE LAVRENTI SVSCEPTAM
habeto ANIMAM *eius* (1)
- *Tibi* REFRIGERET IANVARIUS AGATOPVS
FELICISSIM MARTYRES (2)
- REFRIGERI TIBI DOMNVS IPOLITVS

Nihil profecto clarius communionis sanctorum dogma illustrat quam eiusmodi inscriptiones. Practerea autem non est omittendum aliquando defunctos sanctorum, quorum pro eis enixe vocabatur patrocínium, fratres, famulos, alumnosve fuisse nuncupatos.

- ACCIPITE SANCTI VOBIS FRATREM DIGNVMQVE MINISTRVM
(ministrum, famulum) TVLLIVM ANATOLIVM ARTEMIVM *Clarissimum*
Puerum (3)

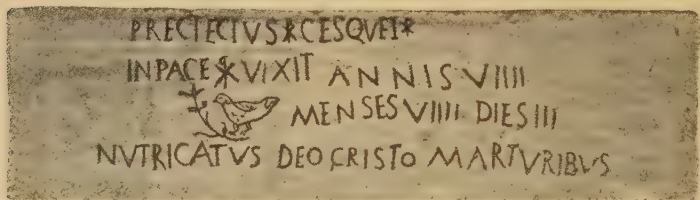
(1) DE ROSSI, *Bull.* 1875, p. 19.

(2) DE ROSSI, loc. cit. 1877, p. 151; cf. 1863, pp. 3-4.

(3) DE ROSSI, loc. cit. 1878, p. 157.

— SANCTI PETRE MARCELLINE SVSCIPITE VESTRVM ALVM-
NVM (1)

Quibus formulis congruere inscriptio quaedam videtur in
musæo Lateranensi asservata:

Tab. 47 (Pila VIII, n. 14).

Prectectus cesquet in pace ✠. Vixit annis novem, menses novem,
dies tres. Nutricatus Deo Christo, martyribus.

Laudabilis hic mos aliquando, in Oriente praesertim, in
abusum superstitiosum cessit, et in quadam Graeca inscriptione,
sane non unica, a Lumbroso in Aegypto inventa, veluti lita-
niarum serie, tres divinae personae, archangeli Michaël et Ga-
briel, prophetae Ieremia et Enoch, Maria Virgo et Sibylla no-
minantur. (2)

En vero praeclarum formulae exemplum in quo a Domini
et Christi et sanctorum simul potestate refrigerium expetitur:

DVLCIS VIRGO (?) SYNLABAROSA REFRIGERET TIBI DEVS ET
CHRISTVS ET DOMNI NOSTRI ADEODATVS ET FELIX
VENISTI IN PACE PRIDIE KAL APRILIS (3)

Quod quidem epitaphium apud coemeterium Commodillae
in regione, ubi martyres Felix et Adauctus depositi sunt nuper
est inventum.

(1) DAVANZATI, *Notizie della basilica di S. Prassede*, p. 211.

(2) DE ROSSI, *Bull.* 1875, p. 34.

(3) ADEODATVS pro *Adauctus*, qui quidem cum Felice martyrii
comite in coemeterio praefato conditus est.

Hinc, e martyris scilicet invocati adscriptione, fere certum evadit aliam quamdam pretiosam inscriptionem, cuius aliunde situs memoriae haud est traditus, a Boldetti revera in coemeterio *ubi Petrus baptizabat* esse lectam:

RVTA OMNIBVS SVBDITA ET ATFABI

LIS BIBET IN NOMINE PETRI

IN PACE ✠

Ceterum multo magis sanctorum patrocinium pro defunctis suis quaerere debebant, qui se viventes martyribus commendabant ac, ut iam alibi in hoc opere docui,⁽¹⁾ de sepultura sua apud sanctos vel summo procurata pretio solliciti erant; neque ita cito finirem si omnia eiusmodi devotionis epigraphica testimonia adducere vellem. Attamen facere non possum, quin quaedam huc epitaphia referam apud Antinoëan urbem inventa, in latinum conversa sermonem:

Deus sancti Colluthi, tu eris misericors animae Iustae defunctae. Recipe illam in coelum, in sanctum omnium sanctorum paradisum. Concede ei, quaeso, ut dulcem illam audiat vocem: Veni ad caeleste gaudium. O Domine! Beata Iusta obivit mense Mekheir, octavo indictionis anno.⁽²⁾

Beatus vel *beata* verbum sicut et in sequentibus inscriptionibus, defunctum aut defunctam significat.

Alia:

Deus archangeli Michaëlis misereberis animae defuncti Leontii.⁽³⁾

Alia:

Hic Philoponus quiescit. Deus sancti Colluthi, tu misereberis animae eius. Amen. Vos autem ingemiscimini super animam meam, quia Dominus me abstulit in diebus iuventutis meae. Quis est enim homo qui vivet et non videbit mortem?⁽⁴⁾

(1) Cf. vol. I, pars prior, cap. IV, art. VII.

(2) Dom CABROL, *Dictionn. d'arch. chrét. et de liturgie*, art. *Antinoë*, col. 2335.

(3) SAYCE, apud *Proceedings of the Society of bibl. arch.* 1886, p. 185, n. 1.

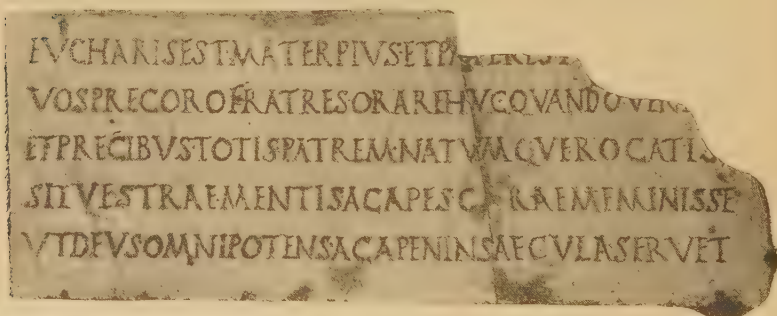
(4) E. RÉVILLOUT apud *Mélange d'arch. égyptienne et assyrienne*, 1878, p. 174.

Alia:

Papias, Melitonis filius, Isauricus, mortuus die XX mensis Pharmuthi, indictione VII. Humatus est in sancta venerabilis Macarii domo. Pater, Filius Sanctusque Spiritus requiem possunt animae eius donare cum pace in sancta habitatione eorum. (1)

Ex his perspicue patet quae fuerit sanctorum cultus ratio etiam saeculis serioribus, necnon in regionibus a Christiani orbis centro dissitis; Patrum enim scripta in hoc cum epitaphiis certant; idemque in inscriptionibus quas peregrinantes parietibus insculpserunt suoque loco infra notabimus, necnon in epigrammatibus quae historica dicuntur.

Neque sanctorum seu martyrum solummodo patrocina, sed et superstitum preces pro defunctis efflagitabantur, sicut in pulcherrimo Agapes carmine, ubi ipsa defuncta fratres ita alloquitur:

Tab. 48. Pars ultima inscriptionis Agapae. (Coem. Priscillae, saec. II).

VOS · PRECOR · O · FRATRES · ORARE · HVC · QVANDO · VENTIS
ET · PRECIBVS · TOTIS · PATREM · NATVMQVE · ROGATIS
SIT · VESTRAE · MENTIS · AGAPES · CARAE · MEMINISSE
VT · DEVS · OMNIPOTENS · AGAPEN · IN · SAECVLA · SERVET

Huius fere similis est Narbonensis haec inscriptio, quatenus congregationis preces petit:

(1) SAYCE, loc. cit. p. 184, n. 23.

Inscriptio Abercii, quae certissime saeculum respicit secundum, aliud nobis exhibet eiusmodi precis exemplum. Postquam enim de pastore immaculato, de Ecclesia, de populo Christiano, de pisce divino eiusque mensa, de Virgine, ineffabili locutus est modo, quasi haec omnia, quae fidem suam demonstrant, rationes sint cur fideles pro eius anima orent, ait :

- 17 Haec adstans Abercius dictavi hic inscribenda
- 18 Annum agens fere septuagesimum secundum
- 19 Haec qui intelligit quique eadem sentit oret pro Abercio.

At omnes omnino superat inscriptiones inscriptio Pectorii de qua iam locutus sum. Videat lector si, post ipsius Domini orationem, hac prece sublimius quidquam inter homines unquam resonuerit :

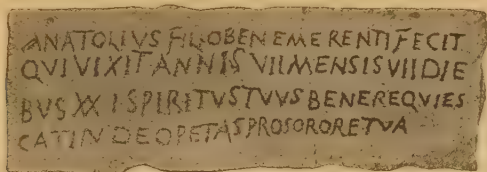
Ἰχθύϊ χάριτας ἄρα, λιλαίω, δέσποτα σῶτερ.
 Εὖ εὔδοι μ(ή)τηρ, σε λιτάζομε, φῶς θανόντων.
 Ἀσχάνδιε (πάτ)ερ, τωμῷ κς(χα)ρισμένε θυμῷ,
 Σὺν μ(ητρί γλυκερῇ καὶ ἀδελφῇ) οἷσιν ἐμοῖσιν,
 Ἰχθύος εἰρήνῃ σέο) μνήσσο Πεκτορίου.

Ichthy igitur satiari, te supplex rogo, Domine Salvator; bene requiescat mater, te precor, lumen mortuorum. Aschandi pater, meis carissime visceribus, tu, cum matre dulcissima (?) et fratribus meis, in pace Domini dormias, tuumque in mente habeas Pectorium.

De hoc deque Abercii epitaphio infra redibit sermo.

citur Salonitana inscriptione saeculi quinti incipientis. Agitur enim de quadam Benigna, Marciani *memoralis* uxore. Defuncta enim in sarcophago sepulta fuerat, cuius in superiori acroterio inscriptio legebatur (BULIC, *Inscriptiones quae in c. r. museo archaeologico Salonitano Spalati asservantur*, p. 288, n. 160). At basilicae maioris aedificatio effecit, ut sarcophagus prorsus obrutus esset. Quapropter maritus tessellam statim in pavimento super sarcophagum collocandam curavit, cum hac inscriptione: HIC IN PACE QUIESCET || BENIGNA HONESTA FEMI||NA QVAE FVIT VXOR|| MARCIANI MEMORIALIS || FILIA VERO DEXTRAE H F|| PRO CVIVS SPIRITVM || MARITVS SVPER ARCAM || TESSELLIAM FIGI FECIT (*Di un ciclo di pitture cristologiche*, p. 34).

Denique Christiani se vivos suosque non tantum martyribus commendare soliti erant, verum etiam ipsis defunctis qui innocentes adhuc de hac luce migraverant, vel pie vixerant, vel prorsus ob quamlibet causam Deum possidere perhibebantur

Tab. 5c.

Anatolius filio benemerenti fecit, qui vixit annis VII, mensis VII, diebus XX. Ispiritus tuus bene requiescat in Deo et petas pro sorore tua. (1)

— PETE PRO PARENTES TVOS MATRONATA MATRONA (2)

— SABBATI DVLCIS ANIMA PETE ET ROGA PRO FRATRES ET SODALES TVOS (3)

— (FELICITAS) PETE PRO CELSINIANV CONIVGEM (4)

— VICTORINVS. ANIMA | INNOCENS. INTER SANC | TIS ET IVSTIS
et in orationibus || tuis petas pro nobis (5) (Coem. Priscillae).

.... OC ΓΑΚΕΝΘΟC · ΕΠΟ:ησα

συμβίη ἀσυγκΡΙΤΩ...συνέZHCEν μετ' ἐΜΟΥ...

....μηνΑCΔΕΚΑΠΕΝΤΕΚΑΙ ΑΠΟΔΟΥCΑ · ΚΑΛΑΝθαίς

..... ΔΕΝΥΝΑΝΑ · ΠΑΥΕΤΑΙ · ΤΗΡΟΥCΑΚΑΜΟΙΤΟ...

EICANACTACIN AIONION

(Coem. Priscillae).

...us Hyacinthus feci... (coniugi) incomparabili, quae convixit mecum ... menses quindecim et reddidit (spiritum) kalendis ... ea vero nunc requiescit: servans (fidem) laboret pro me in resurrectionem aeternam. (6)

(1) Mus. Later. pila VIII, n. 19.

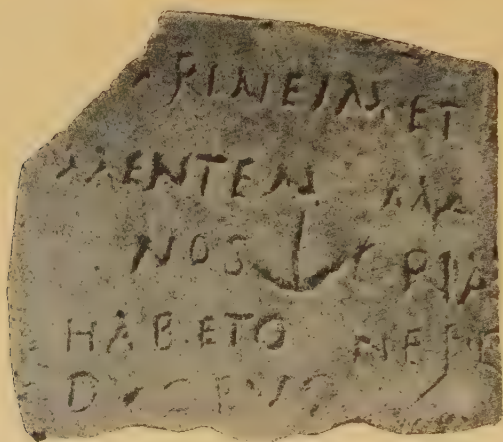
(2) PERRET, *Cat.*, V, pl. xxxiii, 88; Mus. Later. pila VIII, n. 18.

(3) FABRETTI, *Inscriptiones*, p. 738, n. 488.

(4) PERRET, *Catacombes*, V, pl. xxvii, 60; Mus. Later. pila VIII, 21.

(5) DE ROSSI, *Bull.* 1881, p. 65, n. 123; I. B. De Rossi supplevit partem quae deerat.

(6) DE ROSSI, *Bull.* 1892, p. 79.

Tab. 51 (Ex *Römische Quartalschrift*, 1906).

Marine im (in) mentem nos habeto duobus, et Macriane f(iliae) c(a-
rissimae). (1)

Ex allatis vero et ex his quae sequuntur exemplis patet insuper Christianos, ut naturae et pietati sat consentaneum est, illis potissime defunctis qui familiae nexibus sibi devincti erant preces adhibuisse. Deprehendimus enim aut maritos ab uxoribus, aut vicissim uxores a maritis obsecrari, aut a parentibus exorari pueros, pueros scilicet plerumque parvulos, qui antequam usum rationis haberent mortui sunt.

— ΑΝΑΤΟΛΙΣ ΗΜΩΝ ΠΡΩΤΟΤΟΚΟΝ ΤΕΚΝΟΝ ΟΣΤΙΣ ΗΜΕΙΝ ΕΛΘΘΗΣ
ΠΡΟΣΘΑΙΤΟΝ ΧΡΟΝΟΝ ΕΥΧΟΥ ΥΠΕΡ ΗΜΩΝ (2) = Anatoli, primogenite
noster, quo brevi frui sumus, ora pro nobis!

— ΜΟΥ ΤΕΚΝΙΟΝ εὐχού ΠΕΡΙ ΕΜΟΥ (3) = Fili mi, ora pro me!

— TV DVLCIS FILI MEMOR HINC ASPICE NOSTRI (4)

— ΠΡΑΕΣΤΕΣ ΙΝ ΟΡΑΤΙΟΝΙΒΥΣ ΤΒΙΣ ΥΤ ΠΟΣΣΙΤ (ΔΟΜΙΝΥΣ) ΑΜΑΡ-
ΤΙΑΣ (idest peccata) ΜΕΑΣ ΙΝΔΥΛΓΕΡΕ (5) (Coem. Callisti).

(1) DE ROSSI, *Bull.* 1892, p. 114.

(2) PERRET, loc. cit. pl. LXVI, 11.

(3) DE ROSSI, *Roma sott.* t. II, tabb. XLVII-XLVIII, n. 25.

(4) BOSIO, *Roma sott.* p. 400.

(5) DE ROSSI, loc. cit. t. III, p. 244.

En autem vere suavissima inscriptio, necnon antiquissima:

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΝΗΠΙΟΣ
ΑΚΑΚΟΣ ΕΝΘΑΔΕ ΚΕΙ
ΤΕ ΜΕΤΑ ΤΩΝ Α
ΓΙΩΝ ΜΝΗΣΚΕΣΘΕ
ΔΕ ΚΑΙ ΗΜΩΝ ΕΝ ΤΑΙ
Σ ΑΓΙΑΙΣ ΥΜΩΝ ΠΡΕΥΧΑΙΣ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΓΑΡΨΑΤΟΣ ΚΑΙ ΓΡΑΨΑΝ
ΤΟΣ (1)

Innocens puellus Dionysius hic cum sanctis iacet. Recordare nostri in sanctis orationibus tuis, sculptoris (scilicet) et scriptoris.

Quod si quandoque dubitaretur num defunctus aliquis iam beatitudine esset donatus, tunc prius illi de gloria adipiscenda fiebat omen; deinde ipse a superstitibus, ut illis patrocinaretur apud Deum, invocabatur.

Tab. 52.

dep... noN·IVN
vincent(?)I VIBAS
IN PACE TE PETE
PRO NOBIS

(Coem. Domitillae).

— SOZON BERVIS P (Christus) ISPIRITVM tuum IN PACE recipiat
ET PETE PRO NOBIS (2)

— IOVIANE VIBAS DEO ET ROGES pro nobis (3)

— IANVARIA BENE REFRIGERA ET ROGA PRO NOS (4)

(1) MARCHI, *Monumenti* etc. p. 104; PERRET, loc. cit. pl. XLIV, 3.

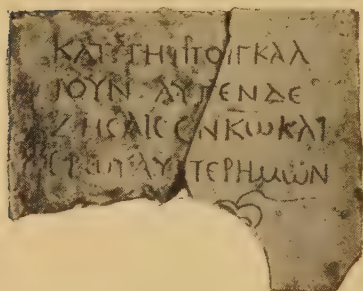
(2) DE ROSSI, *Bull.* an. 1873, p. 71. Notat hic egregius archaeologus formulam *verus Christus* anteriorem esse concilio Nicaeno; post enim hoc concilium formula propria esse debuisset: *verus Deus Christus*.

(3) BOLDETTI, *Osservazioni*, p. 418.

(4) DE ROSSI, loc. cit. t. III, tabb. XXVIII—XXXIX, n. 22.

— ATTICE SPIRITVS TVVS IN BONV ORA PRO PARENTIBVS TVIS (1)

— VINCENTIA IN P (Christo) PETAS PRO PHOEBE ET PRO VIRGINIO EIVS (2)

Tab. 53.

KAT TH ΠΡΟ ΙΓ ΚΑΛ
ΙΟΥΝ ΑΥΤΕΝΔΕ
ΖΗΣΑΙΣ ΕΝ ΚΩ ΚΑΙ
ΕΡΩΤΑ ΓΠΕΡ ΗΜΩΝ

(Coem. Domitillae).

Depositio XIII kal. Iunias. Augende, vivas in Domino et ora pro nobis.

— EXVPERANTIA IN PACE PETAS PRO NOBIS FELIX (3)

Haec autem omnia cuidam liturgicae orationi adamussim respondent, persecutionum tempore usurpatae: « Deus, cuius tam immensa est bonitas quam potestas, praesta ... si quies adrideat te colere, si tentatio ingruat non negare ... Sanctorum tuorum nos gloriosa merita ne in poenam veniamus excusent; defunctorum fidelium animae quae beatitudine gaudent nobis opitulentur; quae consolatione indigent Ecclesiae precibus absolvantur ». (4)

Alia inscriptio, Romae inventa apud S. Sabinae ecclesiam, illa S. Cypriani in suo *De mortalitate* libro verba videtur redolere: « Magnus illic nos carorum numerus expectat, parentum, fratrum, filiorum frequens nos et copiosa turba desiderat,

(1) MARANGONI, *Acta S. Victorini*, p. 119.

(2) DE ROSSI, loc. cit. t. II, p. 304, tabb. XLVII–XLVIII.

(3) BOSIO, *Roma sott.* p. 214.

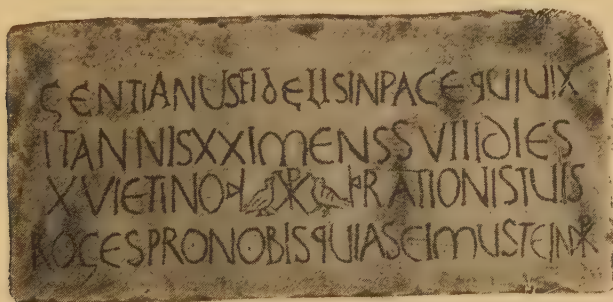
(4) MONE, *Lateinische und griechische Messen aus dem zweiten bis IV Jahrhundert*, 1850.

iam de sua immortalitate secura, et adhuc de nostra salute sollicita ».

ATTICE
DORMI IN PACE
DE TVA INCOLVMITATE
SECVRVS ET PRO NOSTRIS
PECCATIS • PETE • SOLLICITVS

(Mus. Capitol.).

Curnam vero secura sit iusti anima, ac pro superstitionibus petere valeat, explicite in hac alia inscriptione habemus:

Tab. 54.

(Mus. Later. pila VIII, 15).

Gentianus fidelis in pace, qui vixit annis XXI, mensis VIII, dies XVI, et in orationibus tuis roges pro nobis quia scimus te in X^{P} (Christo).

Tandem, ut argumentum concludamus, universus Christianus orbis, iam inde a religionis nostrae incunabulis, illud professus fide est et opere, nempe non solum pro defunctorum animabus Deum enixe orandum esse, ut eas ad refrigerium admittat, verum etiam sanctos, ut veluti advocati apud Deum intercedant, esse exorandos, praecipueque martyres, utpote qui melius et efficacius nobis id possint auxilium praestare. Itaque, démpis ceteris quae adhuc in controversia versari possunt, sal-

tem, ex universali popularique traditione, in purgationis locum, in suffragiorum utilitatem pro defunctis, in sanctorum intercessionem fides manifestissime evincitur.

ART. IX. — **Utrum sancti iam aeterna
in Deo beatitudine gaudeant.**

Secunda autem est quaestio tractanda, nempe quid prisci Christiani de beatitudine animarum sanctarum ante universale iudicium senserint: utrum illas iam ad visionem Dei beatam plene nunc esse admissas putaverint, an post consummationem solummodo saeculi summa perfectaue hac felicitate fruituras arbitrati sint. Res quidem a pontifice Benedicto XII, ut omnes norunt, in constitutione *Benedictus Deus* definita fuit, deinde a Concilio Florentino; ⁽¹⁾ sed, quemadmodum per plura saecula circa id argumentum disputandi et opinandi libertas extitit, ita, iam ab antiquissimis temporibus, sententiarum dissonantia. Cuius quidem rei causa, quia multiplex et valde complexa, non facile integre determinari potest.

Liturgiae Graecae ceteraeque Orientales, quibus in hoc et Romana nonnihil consonat, generatim locum supponunt iustis destinatum, in quo eorum animae diem resurrectionis expectent, ut ad completam aeternamque beatitudinem aditum habeant. Hunc autem expectationis locum *sinum Abrahae, receptaculum, habitaculum, refrigerium, locum viridem, paradisum*, passim vocant.

Verum nonnullae sunt in liturgiis Occidentalibus formulae, quae, aut duplicem promant de beatitudinis adeptione cogitationem, aut in utramque bene possint sententiam cedere. Item, in Orientalibus liturgiis non desunt quae, de sinu patriarcharum et talibus minime loquentes, ambiguum prorsus praebeant paradisi notionem. In Sacramentario Gelasiano habemus:

« Ut eum Domini pietas inter sanctos et electos suos, id est in sinu Abrahae et Isaac et Iacob, collocare dignetur et

(1) *Acta Conc.* ed. HARDUINI, t. 9, col. 986.

partem habeat in resurrectione prima quam facturus es, orantibus sanctis ».⁽¹⁾

In variis Orientalibus liturgiis legimus:

« Fac eos (defunctos) invitatos esse ad convivium tuum et perduc eos ad regionem exultationis et laetitiae; ... Colloca eos inter agnos tuos, munera eos cum sanctis tuis ».⁽²⁾

Praeterea sunt interdum formulae ita conceptibus et verbis redundantes, ut obscuriores evadant, nisi unico sensu accipiantur. Sic in quodam Copticae liturgiae fragmento legimus: « Animabus illorum, Domine, omniumque quorum memoriam facimus et non facimus, et quorum unusquisque nostrum memoriam facit in corde suo, requiem concedere dignare in sinu patrum nostrorum Abraham, Isaac et Iacob. Refrigerare illis in loco viridi super aquas refectionis, in paradiso deliciarum, unde afflictio cordis et tristitia et gemitus aufugit, in lumine sanctorum tuorum ».

Patres autem mire dissentiunt, licet omnes, aut fere, doceant, martyres ad Deum statim receptos esse.⁽³⁾ Ab hac vero dissensione non videtur diuturnum contra Gnosticos indictum bellum fuisse alienum. Haeresis horror ipse, ipsaque contentio impediunt quominus non pauci Patres retardatae remunerationis faverent sententiae. Adde insuper falsam regni millenarii opinionem, quam aliqui Patres tuiti sunt, unde *Chilistae* vocati; quique necessario haud dilatae mercedis sententiam reiiciebant.

Roma, uti iam innui, in hoc discrimine locuta est, cui tamen plerique Graeci, qui et Orthodoxi dicuntur, minime acquieverunt, proindeque locum expectationis adhuc admittunt

(1) MURATORI, *Liturgia romana vetus*, 1748, p. 750.

(2) RENAUDOT, *Liturgia orient.* II, pp. 516, 533, 534.

(3) Discrepantia tamen ista aliquando nonnisi falso adesse videtur, aut ex parte solummodo extat, quatenus nempe diverse Patres loquuntur. Facile autem plerumque horum loca de retardata beatitudinis consecutione, si cum aliis ipsorum verbis invicem conferantur, ita conciliari cum doctrina haud retardatae beatitudinis possunt, ut nihil supra. Qua de re mox in textu loquendum.

in quo denominando has promiscue tamen adhibent formulas: Τὰς χεῖρας τοῦ Θεοῦ « manus Dei », παράδεισον « paradisum », κόλπον τοῦ Ἀβραάμ « sinum Abrahæ », βασιλείαν τῶν οὐρανῶν « regnum caelorum »: quae quidem duplici accipi possunt sensu, necnon ultima formula expectationis locum designari repugnat.

I. B. De Rossi plus semel quaestionem se demonstraturum promisit, sed cum tertio inscriptionum volumini eam reservasset, nihil de ea dixit. Egregius Wilpert, in suo de catacumbarum picturis opere, affirmat epitaphia potius pro sententia ab Ecclesia probata stare; deinde argumenta luculentissima ex picturis collecta addit.⁽¹⁾

Videamus igitur quid nobis epitaphia de hac quaestione prodant. Atque inprimis animadvertendum formulam *in sinu Abrahæ*, vel etiam ἀνάπαυσον ὁ Θεὸς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἐν κόλπῳ τοῦ Ἀβραάμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ, « dona requiem, Domine, animae eius in sinu Abrahæ, Isaac et Iacob », quam quidam propriam Æthiopiae dicunt, etiam et praesertim in Oriente inveniri; aliquando in insulis Europae meridionalis, raro in Italia peninsulari, Romae denique, in Christianis coemeteriis prorsus inauditam esse. Praeterea et ipsa fere semper dubia est, ut in sequenti inscriptione Syracusanis in catacumbis inventa: Μνήσθητι ὁ Θεός τῆς δούλης σου Χρυσίδος καὶ δός αὐτῇ χάραν ἐν τῇ τόπον ἀναψύξεως εἰς κόλ[π]ον τοῦ Ἀβραάμ, Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ. ἀνηπαύσθη ἡ μακαρία μνήμη [τῆς] προ(δ) ὧ νωνῶν Μαΐων: « Memento, Domine, famulae tuae Chrysidis, eamque in regionem lucis admitte, in locum refrigerii, in sinu Abrahæ, Isaac et Iacob. Obdormivit pridie nonas Maias ».⁽²⁾

Notamus insuper quasdam esse quidem formulas omnino dubias, sed innumeras reperiri quae certissimae videantur.

De verbis *in pace*, exempli gratia, non idem semper, ut iam innui, teneri debet, cum plures diversosque status ipsa significant. Etenim istae diversissimae dantur formulae:

(1) WILPERT, *Le pitt. delle cat. rom.* testo, pp. 396 sq.

(2) *Corp. inscr. Graec.* t. IV, n. 9533.

- 1 IN PACE VIXIT
- 2 IN PACE OBIIT, *ivit, reddidit, recessit*
- 3 RECESSIT A SAECVLO INGRESSA IN PACE
- 4 IN PACE DEPOSITVS
- 5 DORMIT IN PACE
- 6 EST IN PACE
- 7 IN AETERNA PACE
- 8 VIVIT IN PACE
- 9 VIVAS IN PACE
- 10 IN PACE ET IN P
- 11 IN DEO PAX
- 12 IN PACEM *suscipiatur.*

Porro prima in gratia Dei vitam transigisse defunctum significat; secunda ipsam in gratia Dei mortuum; tertia nescitur utrum ad animam an ad corpus vel ad utrumque referatur: legimus enim alibi: COPPVS SANCTIS COMMENDAVI. et in epitaphio diaconi Severi: (1)

Severus fecit mansionem in pace quietam
Sibi suisque memor, quo membra dulcia somno
Per longum tempus factori et iudici servet.

Hoc autem epitaphium maximi est momenti quia ab Ecclesiae Romanae diacono perscriptum, et quidem in coemeterio ipsius Ecclesiae proprio, ab eaque administrato; nam mansionem illam quietam *suam* papa Marcellinus fecit Severus, ut in alio versu ipsum epitaphium habet.

Quarta formula statum pacis significat post turbatam huius saeculi vitam; ceterae per se innotescunt.

Quibus dictis, prima formula et secunda ad rem nostram non faciunt; tertia fortasse pro expectationis statu accipi poterit; sed de corpore tantum quintam esse intelligendam. Sequens de Severi citato epitaphio, I. B. De Rossi docet. Cuius verba referre pretium operae est, ex illis enim aliae formulae quid significant nobis perspicuum erit: «Sepulcrum manū est

(1) DE ROSSI, *Roma sott.* t. III, pp. 44-45.

in pace quieta, quam sibi et suis mortis memor Severus fecit, quo membra dulcia somno per longum tempus factori et iudici ea mansio servet; idem sensus in Severae elogio redit, cuius corpus pace quietum est sepultum donec resurgat a Domino: quae verba poetica arte et metri gratia composita atque amplificata formulas exprimunt in subterraneis titulis obvias manet in pace, dormit, quiescit in somno pacis, in pace somni».⁽¹⁾

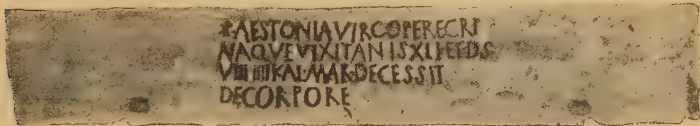
Ad quintam reduci potest quarta formula; dubiae videntur sexta et septima. Ceterae formulae idem significant, licet partim optativae, partim indicativae sint; et istae quidem creberrime reperiuntur. Quibus denique addenda pleraque eiusmodi exempla sunt, quae sine ullo additamento simplicem formulam IN PACE exhibent. Docent enim innumera prorsus epitaphia ad animam hanc formulam referri, quando sub columbae vel agni specie anima repraesentata cernitur; item quum anima instar personae orantis figurata invenitur. Sed ista consideratio ad symbolorum seu imaginum significationem pertinet aliique proinde reservata est loco; hic eam obiter commemorasse sufficiat.

Formula igitur *in pace* non ita habenda est quasi unicum sensum exhibeat, ut quidam eruditi voluere, sed multimodis accipienda; saepius vero sententiae de non dilata beatitudine animarum sanctarum, minimeque contrariae opinioni, ipsam favere liquido patet ac liturgia confirmatur, cum in officio communi plurimorum martyrum semel atque iterum illa canuntur verba: «Iustorum animae in manu Dei sunt, et non tanget illos tormentum mortis . . . illi autem sunt in pace».

Iam quid vero nisi ipsam cunctorum desideriorum in Deo veluti in supremi animae boni possessione requiem significare

(1) DE ROSSI, *Inscript.* t. I, p. CXVI. Verba haec liquido aperiunt quidnam Christiani de sepultura cogitaverint, nempe corpus numquam debuisset e suo loco removeri; securior autem ei videbatur depositio apud martyres, nec martyrum corpora transferri coepta sunt, nisi barbarorum incursionum caussa; saeculis enim IV et V, fideles Romae ac externi, ad limina sacra peregrinantes, ipsis in catacumbis, aut in parvis subdialibus sanctuariis, sanctorum corpora maluerunt venerari, quam in marmoreis auratisque Urbis basilicis.

queunt innumerae formulae eiusmodi: *In Deo, in Christo vivas*, tum graece tum latinae inscriptae? Nonne istae cum Apostoli desiderio conferendae sunt, quo dissolvi cupiebat et esse cum Christo? ⁽¹⁾ Idem enim fuit Apostolo *peregrinari a corpore* et *esse praesentem ad Dominum*; ⁽²⁾ atque haec est ratio cur non pauca epitaphia Pauli verbis consonantia animam egressam esse de corpore laete quasi enuntient: DECESSIT DE CORPORE, EXIIT DE CORPORE. ⁽³⁾ Sic praecipue loquitur sequens virginis cuiusdam, quae et peregrina vocatur, inscriptio:

Tab. 55 (Mus. Lateran. Pila XI, n. 12).

✠ Aestonia virgo peregrina quae vixit anis XII et d(ie)s VIII. IIII kal. mar(tias) decessit de corpore.

Hinc etiam apparet cur, *fracto hoc vase testaceo*, vel *nexibus ruptis corporeis* anima in astris gaudere, vel esse cum Christo, cum sanctis, vel lucis perpetuae honore potita, vel immarcescibilem lucrata coronam dicatur:

— LVCIS PERPETVAE MAGNO POTIENTVR HONORE ⁽⁴⁾

— PROPERANS KASTITATIS SVMERE PREMIA DIGNA MERVIT
IMMARCESCIBILEm CORONAm ⁽⁵⁾

— CRINIBVS IMPOSITO (velamine sancto) COELVM PETIERE SO-
RORES ⁽⁶⁾

— CORPOREOS RVMPENS NEXVS QVI GAVDET IN ASTRIS

(1) S. PAULI *Epist. ad Philipp.* I, 23.

(2) «Dum sumus in corpore peregrinamur a Domino» (II ad Cor. V, 6).

(3) Mus. Later. pila XI, 12.

(4) WILPERT, *Die gottgeweihten Jungfrauen*, p. 80. Vide supra, p. 103.

(5) WALPERT, loc. cit.

(6) WILPERT, loc. cit. p. 21.

Haec ultima formula, praeterquam quod illud Psalmistae sapit: « Anima nostra sicut passer erepta est de laqueo venantium; laqueus contritus est et nos liberati sumus », sacramentarii Gelasiani precem quamdam revocat in mentem, scilicet: « Deprecemur ... pro anima cari nostri, quem Dominus de laqueo huius mundi liberavit ». ⁽¹⁾ Romana autem quaedam inscriptio prae se fert: GERONTIVS ... ABSO(lutus) DE CORPORE.

Eiusdem quoque indolis sunt formulae animam defuncti exhibentes ut a Deo, a Christo susceptam; item quae eam in sanctorum societatem acceptam referunt. En plura exempla quae etiam praecedentium confirmatio erunt:

— OMNIPOTENS DEVS TE DEPRECOR VT PARADISVM LVCIS POSSIT VIDERE PATREM ET FILIVM TIMVIT QVI EAM SVSCIPI IVBENT ⁽²⁾

— CONSTANTIAE FILIAE IN DOMINO. (Coem. Callisti).

— MALA ACCEPTA APVD DEVM ⁽³⁾

— MATER DVLCISSIMA IN PACE XPI RECEPTA — Q^uEM DOMINVS SVSCEPIT IN PACE ⁽⁴⁾

— FLORENTINVS REQUIEM ADCEPIT IN DEO PATRE NOSTRO ET CHRISTO EIVS ⁽⁵⁾

— SEVERIANVS CVIVS SPIRITVS IN LVCE DOMINI SVSCEPTVS EST ⁽⁶⁾

— IVN BASSVS VC NEOFITVS IIT AD DEVM ⁽⁷⁾ (IIT = ivit).

— PROSENES RECEPVS AD DEVM ⁽⁸⁾

— DONATVS ACCEPIT REQUIE^m IN DEO ⁽⁹⁾

(1) Ps. CXXIII, vv. 6, 7; MURATORI, *Liturg. vetus*, I, p. 751.

(2) *Corp. inscr. Lat.* V, par. II, n. 6218.

(3) BOSIO, *Roma sott.* p. 105.

(4) GAZZERA apud *Memorie della reale accad. delle scienze di Torino*, ser. II, t. XVII.

(5) *Corp. inscr. Lat.* III, par. I, n. 4221.

(6) DE ROSSI, *Inscript.* I, n. 442, p. 192.

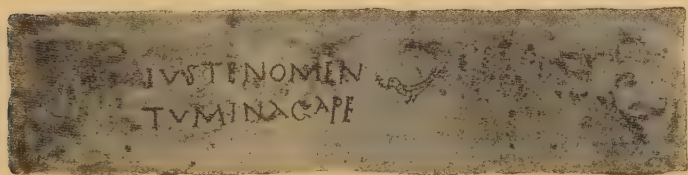
(7) DE ROSSI, loc. cit. n. 141, p. 80.

(8) DE ROSSI, loc. cit. p. 9, an. 217.

(9) MARANGONI, *Acta S. Victorini*, p. 97.

- HERACLIA RECEPTA IN PACE X (Christi) (1)
 — (BRATTIA) FILIOS PROCREAVIT VIII EX QVIBVS SECV^m HABET AD DOMINVM IIII (2)
 — POST ACCEPTA POENITENTIAM MIGRAVIT AD DOMINVM
 — (GENTIANE) SCIMV TE IN X (Christo) (Tab. 54).
 — AKEKTA IN XPTO (= accepta in Christo) (3)
 — SVSCIPIAT CHRISTVS (4)

Quod formula ACCEPTVS, RECEPTVS AD DEVM animam in Deo esse beatam sane enuntiet, patet ex prima *Pastoris* Hermae visione, in qua mulier quaedam defuncta, et ab Herma veluti soror amata, ei apparens dicit: Ἀνελήφθην, «recepta sum» (id est in caelo).

Tab. 56. «Iuste, nomen tuum in agape».

Nec dubiae esse possunt formulae caeleste respicientes convivium, aut quae aliam divinae remunerationis similitudinem indicant. Ista enim merces aut iam a defunctis possessa, aut ex divina promissione possidenda commemoratur, et quidem superstitum et sanctorum precibus obtinenda:

- ERMOGENA IN AGAPE — SABINA IN AGAPE — LICINIVS IVSTINE || CONIVGI MERENTI || IN X AGP X — EIC ΑΓΑΠΗΝ = Ad convivium caeleste (Coem. Damasi) (Tab. 57).

(1) MARANGONI, loc. cit. 69.

(2) PERRET, *Catacombes*, V, pl. XXXV, n. 104.

(3) FABRETTI, *Inscript. antiquarum*, p. 391.

(4) LUPI, *Epitaphium Severae*, n. 175.

- IVSTE NOMEN || TVUM IN AGAPE (columba cum ramo olivae) (Tab. 56).
 — ΟΜΟΝΟΙΟC ΔΟΜΝΗ CΥΜΒΙΩ ΓΑΥΚΥΤΑΤΗ ... ΕΝ ΑΓΑΠΗ

Ut supra vidimus (pag. 100), refrigerium etiam agape significat, unde formulae utraeque eodem recidunt. Praeterea sicut beatitudinem refrigerium nuncupari colligitur ex martyrum actis et ex vetustissimis precibus liturgicis; ita ex iisdem prorsus documentis *agapen* sive convivium beatitudinis supernae afferre memoriam cernimus:

« Ad convivium beatum regni tui nos et illos (defunctos) pervenire fac ».

« Illorum igitur omnium, Domine, qui per sententiam adversus primum patrem nostrum Adamum prolatam, ex hac vita infelice migraverunt, et quo tu solus novisti pervenerunt, memento per gratiam tuam et requiem illis praesta ».

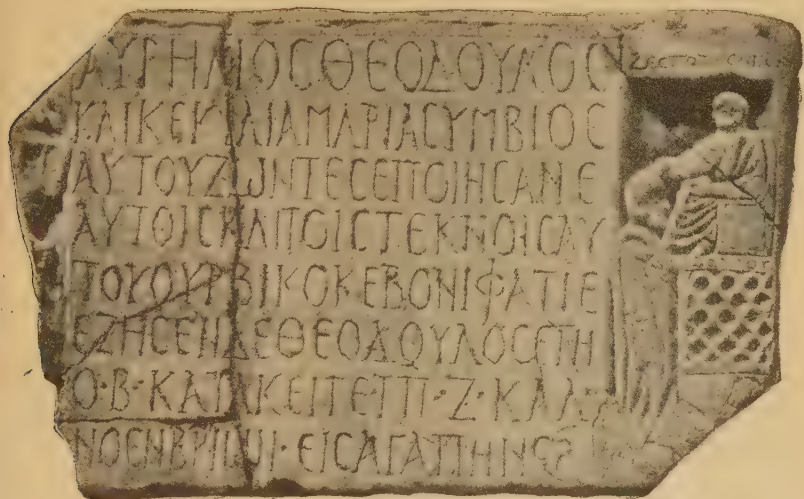
« Eorum qui cum spe vera, fiduciaque, et orthodoxa in te fide, ex vita hac temporali soluti sunt secundum sententiam ab aequitate tua constitutam, (memento) ... Parce per misericordiam tuam, refer illos in numerum electorum tuorum: tege illos umbra lucida sanctorum tuorum; statue illos cum agnis ad dexteram tuam, et induc eos in habitaculum tuum; fac eos pervenire ad habitationes beatas regni tui; fac eos invitatos esse ad convivium tuum, et perduc eos ad regionem exultationis et laetitiae ».

« Fac eos, Domine, quiescere in habitationibus lucidis et inter convivia illa deliciosa ».⁽¹⁾

Ad martyrum vero acta quod pertinet, notae sunt Agatonices, Iacobi aliorumque martyrum visiones, in quibus convivium veluti aeternae beatitudinis praemium repraesentatur; quod sane symbolum ex ipsius verbis Salvatoris ortum esse dicendum, cum regnum et mensam ipse apostolis promiserit.⁽²⁾

(1) RENAUDOT, *Liturg. orient.* II, pp. 138, 266, 516, 533.

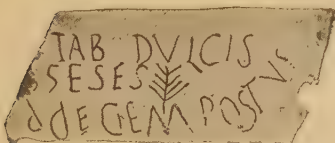
(2) Cf. *Martyrium Ss. Carpi et sociorum*, § 42; *Passio Ss. Mariani et Iacobi*, ed. PLO FRANCHI de' Cavalieri; Luc. XXII, 28 et seq.

Tab. 57. ΕΙC ΑΓΑΙΗΝ.

Denique eadem formulae quae in cuppis cyathisque leguntur: ΠΙΕ ΖΕΣΕΣ = *bibe, vive*, cum in sepulcris reperiuntur,

item ad caelestem mensam respiciunt. Sic in coemeterio Callisti legimus: ΠΙΕΝ ΘΕ (πίε ἐν θεῷ = *bibe in Deo*), in coemeterio autem Ss. Petri et Marcellini haec inventa est inscriptio:

Tab. 58.

..... DVLCIS anima *piE* SESES

Alias vero istas egregius Wilpert in eximio suo de picturis catacubarum opere ⁽¹⁾ refert, quas huc adducere praestat:

- ... aniMA DVLCIS PIE ZESES **✠** DORMIT IN PACE
- ARVNTIVS VICTORIAE CONIVGI CARISSIMAE **||** POSVIT ... IN PACE PIE ZESES
- PAVLO ... FECIT · LEO · PATER ... PAVLE · PIE · ZESES · B · M · EIVS ·

(1) P. 439.

Et alias quoque apud Garrucci invenies⁽¹⁾ quae omnibus iis illustrantur animadversionibus quas de conviviiis in primo volumine disserui. Figura enim defuncti bibentis in vase idem prorsus significat atque columba apud calicem in quadam inscriptione incisa, ubi legitur: CYRACE IIIE ZES.

Recens peractae fossiones thesaurum inscriptionum, de quibus loquimur, mirum in modum auxerunt. Ut earum indolesprehendatur, aliqua haec exempla referam:

CRESCENTINAE DVLCISSIME IN (Coem. Marci et Marcelliani) — TRIGRIS (Tigris) VIVAS IN DEO (Ibidem) — TEODORA ... EST IN PACE I N (Ibidem) — LAVRENTIVM AD DEVM (ivit, receptus, acceptus) IN PACE (in Urbe hoc anno inventa) — VICTOR VIVAS IN DIO (*sic*) (Coem. Commodillae).

Quod si metricae inscriptiones considerentur, tunc raro evenit ut contraria inveniantur. Et primum quidem Damasiana carmina referenda sunt, utpote a summo Ecclesiae pontifice conscripta, atque publica veluti solemniaque documenta martyrum sanctorumque adposita sepulcris:

- 1 Quam sibi cum raperet melior tunc regia coeli. 10-11 (2)
- 2 Sublimes animas rapuit sibi regia coeli. 12-3
- 3 Levitam: subito rapuit sibi regia coeli. 21-2
- 4 Sanctorum, subito rapuit quos regia coeli. 23-2
- 5 Te Protum retinet melior sibi regia coeli. 49-3
- 6 Martyribus sanctis pateat quod regia coeli. 91-4

Iam hanc *regiam caeli* nemo non videt pro regno accipi a Christo promisso, quod ceteroquin explicite sequentibus indicatur exemplis:

- 7 Confessus Christum caelestia regna petisti. 7-3
- 8 Purpuream rapiunt animam caelestia regna. 86 B-5
- 9 Nunc requiem sentit caelestia regna potitus. 93-10
- 10 Sic victor superas auras regnumque petivit. 79-8

(1) *Storia dell'arte crist.* VI, tavv. 487, nn. 8, 9; 488, n. 25.

(2) IHM, *Damasi epigrammata*. Numeri duo adpositi sunt brevitatis caussa: alter carmen, alter versum indicat.

His omnibus addatur formula *regna piorum* pluries a S. Damaso adhibita, denique attendatur numquam aliter de altera in Deo post mortem vita pontificem locutum esse, et germanam Ecclesiae Romanae iam inde a saeculo quarto doctrinam circa supradictam quaestionem certo colligere promptum erit.⁽¹⁾ Neque quisquam, ut arbitror, mihi obiiciet, de martyribus ita Damasum seorsum esse locutum; nam similibus etiam parentum aliorumque non martyrum versibus condecoravit pius antistes sepulcra, ac praeterea, cum eos commemoravit, quorum *sublimes animas sibi rapuerat regia caeli*, omnis etiam aetatis fideles recensuit, « quis mage virgineum placuit retinere pudorem ».

En iam alias metricas eiusmodi formulas:

— OSSA TENET TVMVLVS MENS EST IN CAELO RECEPTA (2)

— NON TIMVI MORTEM COELOS QVOD LIBERA ADIRET (3)

(1) Post relata Damasi verba ceteraque eiusdem generis exempla, non perperam, ut mihi videtur, ad hanc conclusionem deveni, scilicet, priscis saeculis Ecclesiam Romanam sententiae quae docebat sanctorum beatitudinem in futurum haud differri, potius quam contrariae opinioni, favisse. Non ita tamen E. Le Blant sensit, at non est omittendum eum quadraginta circiter abhinc annis suam protulisse sententiam (*Inscr. chrét. de la Gaule*, Paris, 1856-1865, t. II, pp. 407-409). Dictum quidem etiam est: « Les inscriptions métriques, entraînées par les exigences de la forme, s'accommodent d'expressions assez peu d'accord parfois avec la croyance régnante à l'époque où on en faisait usage. L'emploi persistant des formulaires maintenait dans l'épigraphie des expressions telles que le Ténare, les Manes, les Parques, le Styx, l'Olympe, les Champs-Élysées, ou bien on place le mort parmi les astres ... On voit quelle minime valeur ont de semblables compositions pour exposer la croyance du défunt ou des contemporains » (LECLERCQ apud DOM CABROL, *Dictionnaire* etc. t. I, col. 1541). Verum haec parum probant; nam, si interdum nonnulli Christianarum inscriptionum auctores quaedam minus congrua vocabula a paganis petita depromere haud dubitaverunt, multo maiores numero sunt qui, quantumvis ethnicorum scriptorum studiosi, formulis mere Christianis constanter sunt usi, sicuti prorsus videre est, in carminibus Damasi Vergilianorum versuum saepe non immemor.

(2) FABRETTI, *Inscriptiones*, p. 273, n. 630.

(3) DE ROSSI, *Inscr. Christ.* t. II, par. I, p. 104.

— (EVSTACIA) DEPONENS SENIO TERRIS MORTALIA MEMBRA
SED REVEHENS COELO PRO MERITIS ANIMAM (1)

— (DATILLAE) ANIMAM PRO CASTO SANCTO *vitalis proposito* NENO
(nemo) DVBITA (dubitat) CAELVM PETIisse (2)

— ALEXAndra *quae recepta* CAELO MERVIT OCCVRRERE XPO AD
RESVRRECTIONEM (3)

— QVISQVE FIDEM TRINAM CONFESSVS DOGMATE VERO AET-
TERNAM FISVS CHRISTO CVM CARPERE VITAM CENSEAT HAS
(virgines) NVNC LVCE FRVI VITAQVE PERENNI (4)

— ARTEMIA SVBITO AD CAELESTia *regna* TRANSIVIT (5)

— RETTVLIT AD XPM CELSA PER ASTRA GRADVM (6)

— AETERNOS SORTITA THOROS XRIQVE PETIVIT PERPETVAM
LVCEM NVLLO QVAE FINE TENETVR (7)

Eo quod in his formulis, semel atque iterum, lux ipsa qua animae fruuntur dicatur aeterna seu perennis, satis patet, etiamsi ab omni cum liturgiis collatione abstinere velimus, hanc lucem de ipso Dei lumine, id est de Dei visione directaque contemplatione esse intelligendam. Huc insuper faciunt plurimae formulae: IN AETERNA PACE – PAX TIBI IN AETERNUM.

Tab. 59. « Vipas Pontaz in aeterno » (Mus. Lat.).

— IN PACE ... ET IN DOMO ETERNA DEI (8)

(1) LE BLANT, *Inscr.* etc. p. 60, n. 409.

(2) DE ROSSI, loc. cit. p. 330, n. 737.

(3) DE ROSSI, loc. cit. p. 320, n. 745.

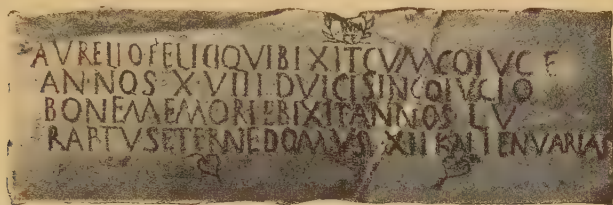
(4) *Corp. inscr. Lat.* V, par. II, n. 6729.

(5) LE BLANT, loc. cit. p. 469, n. 353.

(6) *Corp. inscr. Lat.* V, par. II, n. 6240.

(7) *Corp. inscr. Lat.* V, par. II, n. 6734.

(8) BOTTARI, *Scult. e pitt. sagre* etc., Tab. VII, n. 8.

Tab. 60. « In pace... Raptus eterne domus ».

Cum autem martyres Deum iam possidere generatim indicarentur, sequitur de aeterna quoque beatitudine has interpretandas esse formulas:

— POSTVMIVS EYTHERION FIDELIS ... CVIVS ANIMA CVM SANCTOS IN PACE ⁽¹⁾

— (MAVRENTIA) DIGNA INTER SANCTOS DEVS IVSSIT IN PACE ⁽²⁾

— (MAXENTIA FILIA ANIMA INNOCENS) QVI EST ACCEPTA AD SPIRITA SANCTA ⁽³⁾

— (NONIVS) *neo*FITVS QVI DEI VOLVNTATE CVM SANCTIS SOCIATVS EST ... (Coem. Atripaldae)

— QVORVM ISPIRITVS *cum sanctis* ACCEPTVS EST ⁽⁴⁾

— PROCVLA CL (clarissima) FEMINA FAMVLA DEI A TERRA AD MARTIRES ⁽⁵⁾

— MAGVS PVER INNOCENS ESSE IAM INTER INNOCENTES COEPISTI ... ⁽⁶⁾

Epitaphia ipsa non desunt, quae sanctorum locum veluti caeleste regnum describant:

— NE TRISTES LACrimas *ne* pECTORA TVNDITE *Vestra* O PATER ET MATER *Nam* regNA CELESTIA TANGO NON TRISTIS EREBVS

(1) BOLDETTI, *Osservazioni* etc. p. 58.

(2) BOLDETTI, *Osservazioni* etc. p. 58.

(3) Corp. inscr. Lat. V, par. I, n. 1686.

(4) Corp. inscr. Lat. V, par. I, n. 1720.

(5) LE BLANT, *Inscriptions* etc. I, p. 134, n. 58.

(6) Mus. Later. pila IX, n. 31.

Non pALLIDA MORTIS IMAGO SED REQUIES SECVRA TENet LV-
DOQVE CHOREAS INTER FELICES ANIMAS ET amOENA PIORVM
PRAedia ... etc. (1)

ΙΟΥΛΕΙΑΣ ΕΥΑΡΕΣΤΑΣ	Ἰουλείας Ευαρέστας
ΤΗΣ ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΗΣ	τῆς θεοφιλεστάτης
Η CΑΡΞ ΕΝΘΑΔΕ ΚΕΙΤΑΙ	ἡ σὰρξ ἐνθάδε κεῖται
ΨΥΧΗ ΔΑΙ ΑΝΑΚΑΙΝΙΘΕΙCΑ	ψυχὴ δὲ ἀνακαίνισθεῖσα
ΤΩ ΠΝΙ ΧΥ (sic)	τῷ πνεύματι Χριστοῦ.
ΚΑΙ ΑΓΓΕΛΑΙΚΟΝ ΣΩΜΑ	καὶ ἀγγελικόν σῶμα
ΛΑΒΟΥCΑ ΙC ΟΥΡΑΝΙΟΝ ΧΥ	λαβοῦσα εἰς οὐράνιον Χριστοῦ
ΒΑΣΙΛΕΙΑΝ ΜΕΤΑ ΤΩΝ	βασίλειαν μετὰ τῶν
ΑΓΓΕΙΩΝ ΑΝΕΛΗΜΦΘΗ (sic)	ἀγγίων ἀνελημφθῇ (2)

Iuliae Evarestae, Deo dilectissimae, caro hic quiescit; anima vero, renovata spiritu Christi et angelico corpore assumpto, in caeleste Christi regnum cum sanctis recepta est.

Notanda est formularum similitudo hunc inter et Severi diaconi titulum, in quo legimus:

Quique (Dominus) animam rapuit spiritu sancto suo.

— EN ΘΕΙᾳ ΙΗ ΒΑΣΙΛΛΙΑ (Coem. S. Agnetis) = In caelesti regiaeque Iesu Christi domo.

— VOS EQVIDEM NATI CAELESTIA REGNA PETISTIS (3)

— IN NOMINE DOMINI HIC TVMVLVS ... |CELESTIA REGNA TENENTIS IN SECVLA || SAECVLORVM AMEN (Hispania) (4)

(1) WILPERT, *Ein Cyclus*, p. 37, nota 3.

(2) DE ROSSI, *Inscr.* t. I, p. CXVI. «Formula singularis ΑΓΓΕΛΙΚΟΝ ΣΩΜΑ ΛΑΒΟΥCΑ (angelico corpore assumpto) convenit cum opinione non unius e Patribus qui floruerunt quum titulus Iustae Evaristae compositus est, vertente saeculo secundo et ineunte tertio, angelis aetheream quamdam formam corporis tribuendam esse» (DE ROSSI, *Inscr.* t. II, XXIX; cf. PETAU, *Dogm. theol.* t. III, l. I, c. 2).

(3) Duorum puerorum funeraria inscriptio in basilica S. Felicitatis apud viam Salariam novam inventa. Cf. *Bull.* 1863, p. 45.

(4) HÜBNER, *Supplement.* 1900, p. 41.

Nemo profecto dubitabit *regnum* sive *regia caeli* summam beatitudinem significare: etenim hoc idem Christus ipse confirmat, qui apostolos alloquens, *regnum* ait illis esse paratum et mensam et thronos duodecim. Neque minus perspicua est formula de immarcescibili seu gloriae vitaeque corona iustis repromissa. Ea enim et martyribus corona adsignatur, qui, omnibus consentientibus, statim ad praemium pervenire post mortem putabantur. En inscriptio inter ceteras huius generis pulcherrima:

ACCIPE ME DIXIT DOMINE *in tua limina Christe*
 EXAUDITA CITO FRUITVR *modo lumine caeli*
 ZOSIME SANCTA SOROR *Magno defuncta periclo*
 IAM VIDET ET SOCIOS SANCTI *certaminis omnes*
 LAETATVRQVE VIDENS MIRANTES *sistere circum*
 MIRANTVRQVE PATRES TANTA *virtute puellam*
 QVAM DE SVO NVMERO CVPIENTES *esse vicissim*
 CERTATIMQVE TENENT ATQUE *amplectuntur ovantes*
 IAM VIDET ET SENTIT MAGNI *spectacula regni*
 ET BENE PRO MERITIS GAVDET SIBI PRAEMIA REDDI
 TECVM PAVLE TENENS CALCATA MORTE CORONAM
 NAM FIDE SERVATA CVRSVM CVM PACE PEREGIT

Non immerito sane I. B. De Rossi hanc iudicat inscriptionem ipsum fuisse martyris epitaphium, sive propter stilum, sive propter litterarum formam, sive denique ob formularum significationem.⁽¹⁾ Quod magis hic praestat notare congruentia

(1) En ipsa De Rossi verba: «Il modo che tiene il poeta nel trattare l'elogio della martire Zosima sembra suggerito ed ispirato da memorie freschissime e di pochi giorni. Imperocchè il primo esametro comincia *ex abrupto* dal ricordo delle ultime parole uscite dalla bocca della santa chiedente a Dio fra i tormenti, che la togliesse al martirio e l'accogliesse in ~~pace~~ nel regno suo; e tosto il poeta soggiunge: *Exaudita cito fruitur* (modo lumine caeli) *Zosime sancta soror ... iam videt et socios* etc. Sembra adunque che si sia celebrato un martirio ed un trionfo pur allora avvenuto. E per quanto vogliamo dare alla figura poetica ed all'ipotiposi, rimarrà sempre un fondo di colore contemporaneo da persuadere, che co-

est inter triumphalem Zosimae in caelum ingressum et quaedam S. Cypriani verba: « Patriam nostram paradisum computemus, parentes patriarchas habere iam coepimus; quid non properamus et currimus, ut patriam nostram videre et parentes salutare possimus? Magnus illic nos charorum numerus expectat, parentum, fratrum, filiorum frequens nos et copiosa turba desiderat, iam de sua incolumitate secura et adhuc de nostra salute sollicita. Ad horum conspectum et complexum venire, quanta et illis et nobis in communi laetitia est! » (1)

Duo ultimi supra relatae inscriptionis versus interpellationem, seu, ut rhetorice aiunt, apostrophen continent ad apostolum Paulum directam; idque, procul dubio, propter Paulinum illud: *Cursum consummavi, fidem servavi... Reposita est mihi corona iustitiae, quam reddet mihi Dominus...* (2)

Formulae praefatae aliaeque quas brevitatis caussa omitto, ita sunt evidentes, ut certo concludi possit, metricis formulis sententiam de haud dilata beatitudine praeberi, quam circa rem observare libet, multo plus eiusmodi formulas valere quam ceteras numeris solutas, propterea quod carmina, tunc temporis, ab excultis fuerint solummodo viris concinnata, plerumque etiam dignitate ecclesiastica insignitis; qui proinde non suam tantum, sed non raro integrae communitatis et populi protulerunt sententiam. Sic, exempli gratia, neque in citatis Damasianis formulis, neque in ceteris, quae paucae non sunt eiusdem auctoris formulae, quidquam contrariam redolens opinionem deprehenditur. E contra, si animadvertatur quam facile sit hoc in genere ambigue loqui, immo si cum ipsis

desto elogio è diversissimo da quelli dei martiri dettati nel secolo quarto e nel quinto. Infatti quella minuta, lieta ed affettuosa pittura delle accoglienze fatte nel cielo alla novella ospite dai compagni che l'avevano preceduta, e dai vecchi *Padri*, mentre ai tormenti ed alla morte è fatta appena una delicata e trionfale allusione, è segno dell'età della lotta e delle persecuzioni, non di quella della pace, quando predominava atra e paurosa la memoria degli anni del terrore e del sangue». (*Fasti della chiesa Portuense*, apud Bull. di arch. crist. 1866, pp. 47-48).

(1) S. CYPR. *De mortalitate*.

(2) II *Tim.* IV, 8.

hodiernis epitaphiis antiqua conferantur, ipseque familiaris noster sermo attente perpendatur, eadem in eo prorsus notionum confusio reperietur. Nonne pacem, somnum, requiem defunctis ominamur hodie? Quin et ipsa liturgia funeraria eosdem adhuc servat ambiguitatis et obscuritatis sensus: quid enim sibi vult conclusio: *Requiescat in pace*, postquam lux perpetua ut luceret defuncto deprecata sit Ecclesia? Preces quae *Ordo commendationis animae* nuncupantur, priscam retinentes formam, de *sinu Patriarcharum* loquuntur sicut et antiquae liturgiae; sed hoc non impedit quominus adhuc earum perduret in Ecclesia usus.

Ipsa Romana liturgia, perinde ac quae inter Orientales adhuc liturgiae vigent, prorsus ambigua esset, si ut eius sonant verba acciperetur. Verum etiam saeculi quarti non desunt epitaphia quae genuinum eius verborum sensum nobis tradant.

— (SEVERIANVS) HIC DORMIT ✠ IN SOMNIO (*sic*) PACIS ...
CVIVS SPIRITVS IN LVCE DOMINI SVSCEPTVS EST ... (Cf. p. 106).

— CORPORA SANCTORVM RETINENT VENERANDA SEPVL CRA
SVBLIMES ANIMAS RAPVIT SIBI REGIA CAELI

Idem in Severi diaconi, in *Ιουλείας Ευαρέστας* aliisque per multis inscriptionibus (vide supra, p. 134 et infra, Tab. 62). Quod si ad litteram quaedam accipere deberemus, si nempe illae formulae: *requies aeterna*, *domus aeternalis* etc., quas tum liturgiae tum epitaphia nobis exhibent quasque *requiem sepulturae* significare nemo dubitat, aeternam revera, id est etiam post finem mundi duraturam requiem innuerent, de corporum resurrectione actum esset. Sanctus vero Augustinus nobis affirmat unam eandemque precem vario animo et proposito ab Ecclesia dici, si pro defunctis adhibita sit: « Cum sacrificia sive altaris, sive quarumcumque eleemosynarum pro baptizatis defunctis omnibus offeruntur, pro non valde malis propitiationes sunt, pro valde bonis gratiarum actiones sunt, pro valde malis, etsi nulla sint adiumenta mortuorum, qualescumque vivorum consolationes sunt ».⁽¹⁾

(1) S. AUGUSTINUS, *Enchirid.* c. 110. Ceterum Ecclesiae haec ratio agendi etiam in ceteris notatur precibus, omnemque in liturgiam pervadit.

Non est igitur nimis antiquis formulis innitendum, si ambiguae sint, ut quid Ecclesia vel plebs Christiana senseritprehendatur, sed si quae sunt formulae clare aliquid subindicantes, eae iuxta diversam suam indolem iudicandae. Mox autem de formulis ambiguis redibit sermo; interim ex his quas disserui rationibus, secundum inscriptionum naturam, earumque ubi inventae sunt regionum aetatem concludere licebit: formulas epigraphicas praeconstantinianas generatim sententiam proferre quae esse doceat post mortem statim beandos qui nihil divinae iustitiae solvendum habeant; formulas vero postconstantinianas, in Oriente, media ex parte, contrariam exhibere potius opinionem, sicut liturgias, quarum ipsae plerumque repetitiones sunt; in Occidente vero, minime naturam suam mutasse; sed in Galliis formulas metro solutas Orientalibus praefatis formulis nonnihil respondisse.

Ista sane conclusio, quae aliquantulum videtur ab Edmundi Le Blant peritissimi viri sententia diversa, hanc revera laud omnino infirmat, nam praeterquam Gallicus ille epigraphista innumeras inscriptiones non cognovit Romae et alibi nostris temporibus repertas, de Gallicis potius titulis iudicium tulit, ex parte tantum Orientalibus Africanisque titulis tunc perspectis.

Innumerae enim sunt inscriptiones Romanae quae IN DEO, IN CHRISTO animam esse defuncti affirmant, aut ut sit vel cito illuc perveniat ominentur et orant. Hanc autem antiquissimam formulam, quae saeculum tertium transire non putabatur, saeculo perseveravit quarto, quo et nomen Christi sub monogrammatiss forma apparet, et formula ita aliquando completur, ut nulli amplius dubio locus sit de eius significatione. Formulae enim IN SINO (sinu) DEI – IN CHRISTI GREMIVM⁽¹⁾ – PRAEMIA CHRISTI, aliaeque huiusmodi non nisi

Quod praesertim patet ex anniversariorum commemorationumque indole, in quibus, licet de iamdudum praeterita re agatur, nihilominus ea veluti praesens vel futura spectatur; ut quum Ecclesia canit: *Veni Domine et noli tardare – Rorate caeli desuper, et nubes pluant iustum*, aliaeque eiusmodi.

(1) Cf. *Bull. di arch. crist.* 1873, pp. 50–83.

explicatiores sunt varietates earundem formularum quas paulo ante commemoravi.

Hac vero in re maximi faciendae inscriptiones sunt pontificis Damasi, et quae eam, raro quidem, formulam praebent, quam et in antiquissimo epitaphio Romano conceptis verbis legimus: *Coeli tibi patent*,⁽¹⁾ quamque, in ultima sua prece, Irenaeus, Sirmiensem episcopus, protulisse narratur: PATEANT CAELI TVI, *Domine Iesu, ut suscipiant angeli spiritum servi tui*.⁽²⁾ Sic, sexto saeculo, in Felicis IV epitaphio legere erat:

CERTA FIDES IVSTIS CAELESTIA REGNA PATERE (3)

(1) PERRET, *Catacombes*, V, pl. XXXV, 105.

(2) CABROL et LECLERCQ, *Monumenta Eccl. liturgica*, n. 3828.

(3) DE ROSSI, *Inscr. etc.* t. II, p. 126. Valde quidem ab iis quas eliciendas modo censui conclusionibus discrepat H. Leclercq sententia (*Dictionn. d'arch. chrét. art. Ame*). Hic enim eruditissimus auctor ne verbum quidem habet de Damasianis carminibus, omne adimit metricis epitaphiis pretium, et videtur, in praesenti quaestione, unico sensu formulam IN PACE accipere, nullo facto discrimine inter pacem corporis et pacem spiritus, quod tamen alibi in suis scriptis admittere cogitur. Denique, dum pleraque epitaphiorum genera parum sibi faventia omittit, fere omnia invenitur ex industria collegisse exempla quae pro sua stare arbitratus est sententia. Attamen et in istis non desunt quae diverso atque ipse accepit modo possint intelligi; proferam exemplum:

PRIMA VIVIS IN GLORIA DEI ET IN PACE DOMINI NOSTRI

«Cette épitaphe semblerait décisif, ait auctor, si nous n'avions l'épitaphe, de Milan, d'une femme *nata in gloria Christi* et pour laquelle on sollicite néanmoins l'admission au séjour céleste.» (ap. Dom CABROL, *Dictionn. d'arch. chrét. etc.* t. I, col. 1541).

Iam vero hoc posterius epitaphium nequit prius irritum reddere, propterea quod non solum potuerit ex inscitia lapicidae secunda formula in hunc modum redigi, sed etiam ipsa possit et, verisimile est, debeat intelligi quasi dicat: NATA IN GLORIAM CHRISTI, nempe ad gloriam Christi destinata, quia in pace Christi mortua. Textus enim haec ait:

MAXIMA EST IVSTITIA DIE (DEI) QVI MISEREATVR
SPIRITO SANCTO NATA EST IN GLORIA CHRISTI
VT CVM BEATIS POSSIT SERVIRE IPSI

Atqui, si verba: *nata in gloria Christi, ut cum beatissimis possit servire ipsi*, beatam defunctae in futurum conditionem vel deprecantium vota parentum

ART. X. — Universale iudicium — Christi adventus.

Tertia quaestio post ea quae disserui forsán videri super-
vacanea potest; nihilominus quaedam animadvertere prorsus
inutile non erit, praesertim quae aliquam lucem praecedenti
quaestioni afferent.

Finalis resurrectionis repraesentationem nullibi Christiana
antiqua ars nobis exhibet, multo minus universalis iudicii, cuius
vetustissima adumbratio ea est, quae in S. Clementis Romana
basilica depicta conspicitur, ad saeculum pertinens nonum. ⁽¹⁾

De Christi adventu ac de ultimo iudicio vix quidquam
habent Romana epitaphia, si Severi diaconi titulum supra ci-
tatum excipias et quoddam carmen a Fabretti relatum, quod
haec continet:

SPS ANIMAQVE MEA EXPECTAnt DIE VLTIMO CAVSA
ADVENTVM SCI (XPI) CREDO GAVDERE ME IVSTE

.....
EXPECTO MERCEDEm BONIS REPROMISSAm (CAELORVM) ⁽²⁾

significare pro comperto habeatur, perspicuum est omnia in hoc epitaphio
cohaerentia et clara evadere, necnon prorsus congruam orationem quae
subsequitur, et est huiusmodi: OMNIPOTENS DEVS TE DEPRECOR
VT PARADISVM LVCIS POSSIT VIDERE PATREM ET FILIVM
TIMVIT QVI EAM CONTRA VOTVM POSVIT. Dein apprime videre
est quam mirifice illius formulae compages formulam priorem, *Prima
vivis* etc., illustret. Quod si autem aliter, scilicet eo sensu quod iam glo-
riam mulier sit adepta, interpretandum fore pertinaciter quis voluerit, tunc,
cum verba *nata in gloria* eo modo intellecta tum primo versui quo, ni fallor,
misericordia a Domino expetitur vel donanda promittitur, tum orationi
subsequenti aperte contradicant, plane dicendum erit absurdam ac ideo
negligendam esse formulam. Sed, etiam posito quod ita sit, haud videre
valeo cur et priorem formulam *Prima vivis* etc., absonam et nullius mo-
menti declarari necesse sit.

(1) Haec repraesentatio pro S. Catharinae Alexandrinae historia prius
habita est. Sed e contra valde multiplicem praebet compositionem, nam
et Chistum iudicem in trono sedentem cum duodecim apostolis, et bea-
torum locum, et infernum ex Wilpertina imaginis repetitione facile cernes
(*Le pitt. della basilica primitiva di S. Clemente*, tab. I).

(2) FABRETTI, *Inscr. antiq. quae in aed. pat. asserv. expl.* p. 329, n. 41.

In Priscillae coemeterio quaedam inscriptio ita desinit :

EIC ANACTACIN AIONION — Usque ad resurrectionem aeternam.

Plura e contrario eiusmodi epitaphia in Graecia reperiuntur iam a saeculo secundo, nec desunt in Gallia, ubi plerumque, si soluta sint oratione redacta, hanc eandem praebent formulam :

IN SPE RESVRRECTIONIS MISERICORDIAE CHRISTI (1)

Si vero metricae sint, diverso modo hanc eandem prae se cogitationem ferunt :

— DEXTRIS TIBI (Christe) NVNC FIDE || ABSISTIT IN AGNIS || AETERNVM SPERANS TE || DNE LARGIENTE DONVM (2)

— DIEM FVTVRI IVDICII INTERCEDENTIBVS SANCTIS LETVS SPECTIT (3)

Haec videlicet expectantium conditio non omnino vacua videtur gaudiis; generatim vero in istis titulis parva et veluti obiter mentio de ea fit. E contrario, epitaphia quae de beatitudine statim adipiscenda loquuntur, minime ultimum seu universale iudicium commemorant. Etenim, dum relata Iuliae Evarestae inscriptio (p. 139) iam animam supponit angelicum sumpsisse corpus ut cum sanctis in Christi regnum esset recepta, in Mediolanensi quodam epitaphio laetari quidem spiritus defuncti affirmatur; sed in *aeternum aevum praemia pro meritis capturus sub iudice iusto* (4) cum redivivus erit, dicitur.

Iam vero, si hoc bene perpendatur, non invenietur ab hominibus cogitandi modo alienum. Qui de iudicio loquitur universali, quamvis aliam ad illud referat considerationem et non nisi leviter quae praecedunt tangat, quasi nihili fere sint, aut non existant prorsus; qui autem de morte deque post mortem

(1) LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, t. I, nn. 462, 467, 468, 470.

(2) LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, t. I, n. 624.

(3) LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, t. I, n. 478.

(4) ALLEGRAZZA, *De sepulcris christ. in aedibus sacris*, p. 25, n. 42.

vario animarum statu verbum facit, minime de iudicio ultimo cogitare videtur, perinde quasi gaudium iustorum statim post hanc vitam omnino perficiatur. Quae quidem animadversio ab archaeologo prae oculis habenda est, nam sicut inscriptiones quae praemia Christi statim adipiscenda innuunt, etsi de finali iudicio taceant, illud tamen non excludunt; ita quae de illo solummodo verbum faciunt, intelligi nequeunt quasi iam adeptos beatitudinem esse iustos omnino negent. Ut summum res manebit incerta. Et re quidem vera, cum legimus :

ΠΡΙΜΑ · ΜΕΤΑ · ΙΔΙAC · ΘΥΓΑΤΡOC · ΚΟΙΜΩΜΕΝΟΙ ΕΝ ΘΕΩ ΚΥΡΙΩ
Χριστῷ = Prima cum sua filia, dormientes in Deo Domino Christo.

quidnam concludere fas est, nisi lapicidam versiculi Psalmistae recordatum esse : « In pace in idipsum dormiam et requiescam » ?

Quidnam autem de formulis in *sinu Abrahae* aliisque eiusmodi arbitrandum nisi sibimetipsis fideles pauperis Lazari sortem ominatos esse ? Iam ipsos interrogemus Patres, quidnam de hac intellexerint formula, et ipsos quidem qui sententiae de haud dilata iustorum beatitudine repugnare dicuntur, aut videntur, Hilarium videlicet, Ambrosium necnon Augustinum. Hilarius in suo psalmi secundi commentario ait : « Testes nobis evangelicus dives et pauper : quorum unum angeli in sedibus beatorum et in sinu Abrahae locaverunt ». Et in psalmi XLI interpretatione : « Si Christus Dei requies est, ergo qui in Christo erunt, erunt in Dei requie ». ⁽¹⁾

S. Ambrosius de S. Acholio, Thessalonicensium episcopo, haec habet : « Est igitur iam superiorum incola, possessor civitatis illius Ierusalem... Videt illic lumen sine sole perpetuum... Et haec omnia iamdudum quidem sibi comperta, sed nunc facie ad faciem manifestata ». ⁽²⁾

Et Augustinus de Nebridio amico suo defuncto, ita loquitur : « Quidquid illud sit, quod illo significatur sinu (Abrahae), ibi

(1) HILAR. *in Psal.* II, n. 48.

(2) S. AMBROS. *Ep.* XV, n. 4.

Nebridii mens vivit »: ⁽¹⁾ « Iam non ponit aurem ad os meum; sed spiritale os ad fontem tuum, et bibit quantum potest sapientiam pro aviditate sua sine fine felix. Nec sic eum arbitror inebriari ex ea ut obliviscatur mei, cum tu, Domine, quem potat ille, nostri sis memor ». Et alibi tandem: « Qui in coelo sunt, gaudio gaudent ad visionem Dei, Christi fratres in natura, cohaeredes in gloria, similes in aeternitate iucunda ». ⁽²⁾

Nemo profecto dubitabit cum de virginum retributione epitaphia loquuntur, de ingressu videlicet ad caelestes nuptias, de Christi sponsi cum eis unione, de caelesti thoro, etc.; expectationis statum significari. Nihilominus hoc non offecit, quominus et de resurrectione mentio fieret, et quidem de resurrectione cum Christo, sicut celebrer quidam saeculi ultimi cecinit poeta: *In Deo qui confidit, cum eo resurget*. ⁽³⁾ En iam epitaphium huic prorsus cogitationi congruens:

HIC REQUIESCIT IN PACE
BEATAE MEMORIAE
EVSEBIA SACRA \overline{DO}
PVELLA CVIVS PROBA
BILIS VITA INSTAR
SAPIENTIVM PVELLA
RVM SPONSV M EME
RVIT HABERE XPM (Christum)
CVM QVO RESurget ⁽⁴⁾

Nempe, sicut post mortem sanctis adsociari volebant fideles, quia quidem sancti iam beatitudine perfrui putabantur, sic et cum iis resurgere cupiebant: RESURRECTURUS CUM SANCTIS, legitur in Gallica quadam inscriptione; ⁽⁵⁾ et in alia, scilicet Hispana:

(1) *Confess.* lib. IX, c. 3, MIGNE, XXXII, col. 765.

(2) S. AUGUST. *Confess.* lib. IX, c. 3; et *Serm.* 42, n. 5.

(3) MANZONI, *La risurrezione*: « Nel Signor chi si confida, col Signor risorgerà ».

(4) S. MAFFEI, *Galliae antiquitates*, Veronae, 1734, p. 91.

(5) LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, n. 419.

FVNERE PERFVNCTVM SANCTIS COMMENDO TVENDVM || VT
CVM FLAMMA VORAX VENIET COMBVRERE TERRAS || COETI-
BVS SANCTORVM MERITO SOCIATVS RESVRGAM (1)

Et iterum in Gallia quaedam funeraria inscriptio omnes
qui ecclesiam adierint ad orandum invitat pro defuncto prae-
sbytero, ut eorum ipsorum misereatur Dominus in die iudicii:

OMS QVI AD ECLSAM VENIETIS ORATE PRO ODRARIO PRE-
SBITERO PECATORE VT VOS DOMINVS MISERTVS SIT IN DIEM
IVDICII AMEN (2)

Quod si de requie corporum quorum in novissimo die erit
resurrectio, nunc agatur, nobis perplura tunc occurrent epitaphia
Graeca quidem et doctrinam S. Pauli ad Corinthios scribentis
redolentia:

ΦΑΚΑΛΑΙCΤΟC || ΟΛΙA CΗΜΕΠΙΤΡΟ || ΠΟCΧΩΡΙΟΝ ΔΕ || CΗΟΤΙΚΩΝ
ΕΠΟΙ || ΗCΕΝ ΤΟΚΟΙΜΗ || ΘΗΡΙΟΝ ΤΟΥΤΟ ΕΑΥ || ΤΩ ΚΑΙ ΤΗ CΥΜΒΙΩ,
ΕΑΥΤΟΥ ΑΜΑ ΘΥΓΑΤΡΙ || ΕΩC ΑΝΑCΤΑCΕΩC || ΜΝΗΜΗC ΧΑΡΙΝ

Id est: *Flavius Callistus, ὁ [δ]ιασημ(οτατος) ἐπίτροπος χωρίων
δεσποτικῶν sibi et uxori suae et filiae dormitorium hoc usque ad
resurrectionem fecit memoriae caussa.* (3)

En aliud nunc in museo Teutonico Urbis iacens epitaphium,
quod Kirchhoff ex antiquioribus esse affirmavit, saeculi, ut videtur,
post Christum tertii vel etiam secundi. (4)

Καλόκερος Μακεδόνι καὶ Σωσιγενίᾳ τοῖς γλυκυτάτοις γονεῦ-
σιν τὸ κοιμητήριον ἕως ἀναστάσεως.

Calocerus Macedoni et Sosigeniae dulcissimis parentibus dormitorium
usque ad resurrectionem.

(1) E. HÜBNER, *Inscr. hisp. christ.* n. 158.

(2) LE BLANT, *Recueil*, t. II, n. 371.

(3) PERDRIZET, *Inscr. de Thessalonique* ap. *Mélange d'arch. et d'hist.*
1900, t. XX, pp. 229 sq.

(4) *Bull. d'arch. crist.* 1890, pp. 54 sq. tab. v, n. 2.

Explicitior adhuc alia inscriptio est in Macedonica provincia inventa, quae, iuxta Kaibel supplementa, ita sonat:

..... θετο σῶμα δὲ γαίῃ
εἰσόχαι ἀναστάσεως ευαγγε(λ)ο(ν) ἡμᾶρ ἔικητε.

Posuit corpus terrae, donec resurrectionis laeti nuncii dies veniat.⁽¹⁾

Haec omnia, quae germanam Christiani vocabuli κοιμητήριον significationem praebent, ad illa procul dubio Christi verba referuntur quae in Ioannis Evangelio ⁽²⁾ legimus: *Lazarus ... dormit, sed vado ut a somno resuscitem eum*; ipseque S. Ioannes Chrysostomus, sepulcris adstans Christianorum Antiochenorum, eamdem

Tab. 61.

fere interpretationem profert: « Ideo ipsum locum coemeterium vocatur, ut tu intelligas defunctos ibi iacentes non mortuos esse, sed quiescere ac dormire ». ⁽³⁾ In fossionibus vero, apud Callistianam necropolim nuperrime actis, haec reperta est inscriptio, quae Paulum ad Corinthios loquentem praecipue sapit:

VIBIO · FELICI · BONE · MEMORIAE LAVDABILI · PVERO ... DORMIENTI · IN DOMINO · IN PACE ... ⁽⁴⁾

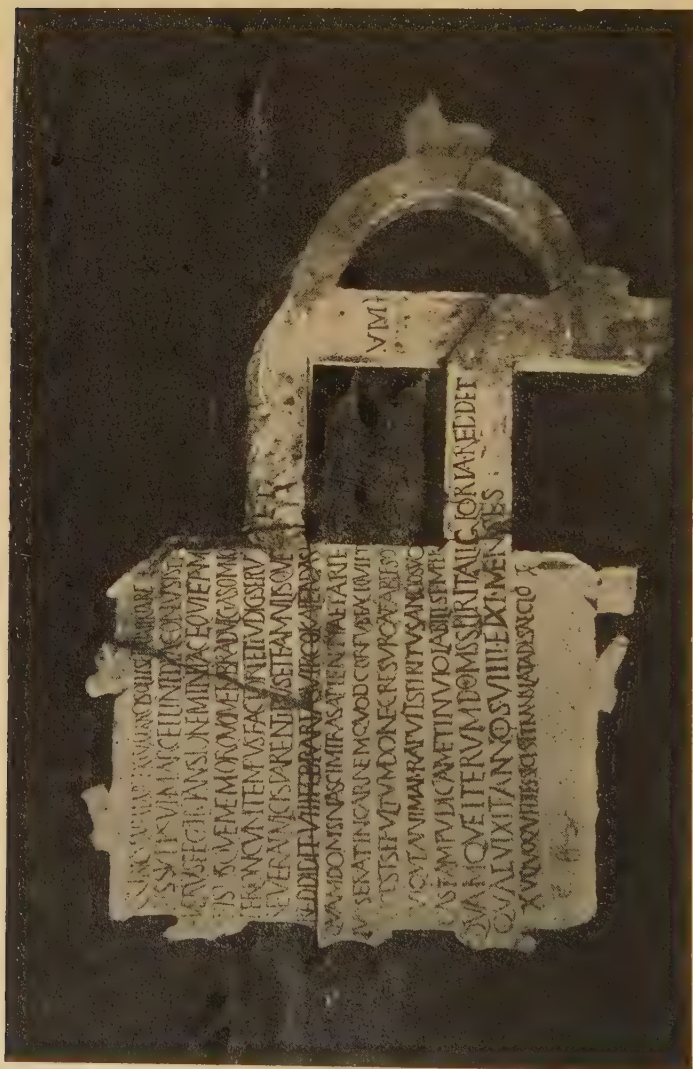
(1) *Bull. loc. cit.*; cf. BORMANN ap. *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*, 1888, XII, p. 195, n. 21.

(2) IOANN, XI, 11.

(3) *Opp. ed. Montfaucon*, II, p. 398. Praestat huc verba I. B. De Rossi referre: « Nell'epigrafià cristiana della Macedonia, prima forse che in quella di altre provincie, troviamo formole ed espressioni dichiaranti esplicitamente la professione di fede nella risurrezione contenuta nei vocaboli κοιμητήριον, dormitio, dormit e simili, comuni al linguaggio cristiano relativo ai sepolcreti ed ai sepolcri delle chiese d'ogni lingua e d'ogni regione.

« L'apostolo Paolo dei fedeli defunti disse che sono κοιμηθέντες ἐν Χριστῷ (dormientes in Christo), perchè la fede in Gesù Cristo è il fondamento di quella nella risurrezione beata (I Cor. XV, 18). Conformemente alla dottrina ed alle parole dell'apostolo delle genti, nelle epigrafi greche dei cimiteri sotterranei di Roma i defunti sono appellati: KOIMΩΜΕΝΟΙ ΕΝ ΘΕΩ ΚΥΡΙΩ ΧΡΙΣΤῶ, ovvero ΕΝ ΚΩ (κυρίῳ) ΗΜΩΝ ΘΕΩ ΧΡΙΣΤῶ » (*Bull. loc. cit.*).

(4) Inscriptiones istas Hebraicas dixeris formulas sapere, nisi voces Domini et Christi inessent: ἐν εἰρήνῃ κοιμήσις αὐτοῦ « in pace dormitio

Tab. 62. Inscriptio diaconi Severi.

eius»; vel, ut melius dicamus, sunt ipsae Hebraicae formulae in Christianas formulas conversae. Quaedam in coemeterio Callisti inscriptio antiquissima ait: $\Phi\eta\lambda\epsilon\iota\kappa\lambda\alpha\ \epsilon\iota\rho\eta\eta\ \kappa\omicron\iota\ \epsilon\eta\ \kappa\omega$ ($\chi\upsilon\rho\iota\omega$)¹; et alia hoc ipso anno inventa: ... $\text{HC TO II}\epsilon\upsilon\mu\alpha\parallel\sigma\omicron\upsilon\ \epsilon\eta\ \epsilon\iota\rho\eta\eta\eta$ = Spiritus tuus in pace;

Nemo tamen, ad hoc quod attinet, in epitaphio apertius et explicatius locutus est quam Severus, Marcellini papae diaconus; quippe qui totam, ut ita dicam, de novissimis doctrinam carmine suo exposuerit. Eoque magis eius verba valent, quod in publico ac solemni quasi documento uti enim ecclesiae Romanae diaconus coemeteriique administrator ea scripserit; unde nobis aperit quae fuerit ipsius hac in re ecclesiae Romanae mens. Integrum referam carmen:

Cubiculum duplex cum arcisoliis et luminare,
Iussu P(a)P(ae) sui Marcellini, diaconus iste
Severus fecit, mansionem in pace quietam,
Sibi suisque memor, *quo membra dulcia somno*
Per longum tempus factori et iudici servet.
Severa dulcis parentibus et famulisque
Reddidit octavum Febrarias virgo kalendas;
Quam Dom(inu)s nasci mira sapientia et arte
Iusserat in carnem; *quod corpus pace quietum*
Hic est sepultum, donec resurgat ab ipso;
Quique animam rapuit spiritu sancto suo
Castam, pudicam et inviolabile(m) semper:
Quamque iterum Dom(inu)s spiritali gloria reddet.
Quae vixit annos novem et undecim menses;
Quindecim quoque dies: sic est translata de saeclo.

Haec autem de tutanda corporum requie cogitatio causa fuit cur innumerae demum et ubique gentium inscriptiones repertae sint anathematibus praeditae, quorum rationem in primo iam volumine explicavi. Cum autem nil peius esset Christianis quam Iudae comparari, aut, quod absonum quidem, si fieri posset, non resurgere, aut supremo Dei iudicio damnari, inde evenit ut non raro epitaphia mala eiusmodi sepulcrorum violatoribus minentur; sic:

— ... INSEPVLTVS IACEAT NON RESVRGAT ...⁽¹⁾

et in coemeterio Priscillae: ΑΘΗΝΟΔΟΡΕ ΤΕΚΝΟΝ ΤΟ ΙΝΕΥ||ΜΑ CΟΥ
ΕΙC ΑΝΑΪΑΥCΙΝ = Athenodore fili spiritus tuus in requie (*Bull. d'arch. crist.* 1873, p. 17).

(1) A. BOSIO, *Roma sott.* 1632, p. 436.

— ... SI QVIS HVNC SEPVLCRM VIOLAVERIT PARTEM HABEAT CVM IVDA TRADITOREM ET IN DIE IVDICII NON RESVRGAT (1)

— CONIVRAT PER DIEM TREMENDI IVDICII NEQVIS HOC ALIQUANDO AVDEAT VIOLARE SEPVLCRM (2)

Post autem Nicaenam synodum ipsius concilii anathematismum formulae sunt usurpatae; immo famosum est Bonusae cuiusdam epitaphium, in quo ipsi concilii patres nominantur:

(A)NATHEMA ABEAS DA (*sic*) TRICENTI DECE (ET OC)TO PATRIARCHE QVI CHANONES EXPOSVERVN(T) (3)

Aliae inscriptiones huiusmodi apud Ariminum repertae sunt. (4)

Interdum etiam Caiphae, Ananiae et Saphirae nomina occurrunt, eodem fere modo atque nomen Iudae adhibita.

Sed iam tempus est ut huic finem dissertationi faciamus, quam ad rem idonea mihi quam maxime videntur Tertulliani verba haec: « Cur enim non putas animam puniri et foveri in inferis interim sub expectatione utriusque iudicii? ... Novit et apud inferos anima et dolere, et gaudere sine carne, ... salva resurrectionis plenitudine per carnem quoque ». Sententia vero Tertulliani explicitior ex sequentibus apparet: « Affirmamus, o anima, te manere post vitae dispunctionem, et expectare diem iudicii, proque meritis, aut cruciatui destinari aut refrigerio, utroque sempiterno. Quibus sustinendis necessario tibi substantiam pristinam, eius denique hominis materiam, et memoriam reversuram, quod et nihil boni aut mali sentire possis sine carnis passionalis facultate, et nulla

(1) GORI, *Inscr.* t. III, p. 105.

(2) *Corp. inscr. Lat.* t. X, n. 178.

(3) REINESIUS, *Syntagma inscr.* XX, p. 964.

(4) Inter quas notanda haec mihi videtur, verba nempe Iob, quasi a defuncto pronuntiata, prae se ferens: *Credo quia Redemptor ms vivit et in novissimo die suscitavit* (suscitabit) *me* (MURATORI, *Thesaurus vet. inscr.* t. IV, p. MCMLIV, n. 1).

sit ratio iudicii, sine ipsius exhibitione qui meruit iudicii passionem ». ⁽¹⁾ Quanta sit haec inter verba atque inscriptionum formulas quas retuli congruentia nemo non videt; pariter etiam cernitur quam lata et benigna fuerit Ecclesiae indoles, quae neutiquam voluit hanc circa rem opinandi circumscribi libertatem, donec tempora definiendae doctrinae matura non essent. Ceteroqui, ex verbis adductis, haud apparet dubium quin et isti, qui in hoc argumento minus recte videntur sensisse, firmiter tamen arbitrati fuerint tum electorum animas quadam, post ultimum quidem iudicium perficienda, beatitudine iam gaudere, tum e contra reprobatorum hominum spiritus statim quodam cruciatu puniri.

ART. X. — De peccato originali, deque eius propagatione et effectibus.

Suavis Agapes inscriptio, quae his in paginis nobis plus semel occurrit, ceteraque epitaphia aliud pretiosum ecclesiasticae traditionis porrigunt testimonium, nempe de originali peccato. Cum vero S. Augustinus Pelagianis, qui eum primum veluti auctorem doctrinae originalis peccati praedicabant responderit: *Non ego finxi originale peccatum, quod catholica fides credit antiquitus*, ⁽²⁾ incredibile prorsus videtur, nostra tempestate, hanc ipsam insimulationem in eximium gratiae doctorem a D. Turmel, haereticum quidem Potter secuto, aliquatenus fuisse impactam. ⁽³⁾ Verum enimvero nota sunt quae Iustinus martyr habet in suo cum Tryphone dialogo, nimirum: non ideo Christum baptizari voluisse et crucifigi *quod his rebus indigeret, sed pro humano genere quod ab Adamo in mortem et serpentis fraudem inciderat*. ⁽⁴⁾ Neque minus ad rem alii loquuntur Patres, quorum quidem verba, male prorsus intellecta, in suae sententiae favorem praefatus Turmel detorsit.

(1) IERTULL. *De testimonio animae*, cc. IV et LIV.

(2) S. AUGUST. lib. II, *De nupt. et concupiscentia*, c. 12.

(3) Cf. E. PORTALIÉ, *La critique de M. Turmel et « la question Herzog-Dupin »* ap. *Études*, Paris, 1908.

(4) IUSTINUS, *Ad Tryph.*, n. 88.

Utcumque res se habeat, agapes inscriptio eiusdem circiter temporis est atque Iustini testimonium, vel fortasse etiam antiquioris; unde primus in hoc genere locus ei debetur:

DIXIT · ET · HOC · PATER · OMNIPOTENS · CVM *pelleret Adam:*
DE · TERRA · SVMPTVS · TERRAE · TRADERIS · HV*mandus:*
SIC NOBIS SITA · FILIA · ESTA · GAPE CHRISTO*que volente.* (1)

Facile animadvertent studiosi inscriptionem minime potuisse ita incipi: *Dixit et hoc*; quippe quod haec verba praecedens aliquid supponant, nempe: *Dixit Pater omnipotens*; unde dubium non videtur hominis creationem eiusque lapsum in prima inscriptionis parte narrari debuisse; immo in hoc omnes epigraphiae periti conveniunt, ut initium carminis dicant Genesis narrationi consentaneum fuisse: (2) « Huius modi formulae carminum Christianorum, ait I. B. De Rossi, aperte contradicunt formulis carminum, quae inscripta sunt sepulcris ethnicorum. In prolixo enim titulo, composito versibus et hemistichiis, quibus uti solebant ethnici, legitur: *Stultum est tempore et omni, dum mortem metuas, amittere gaudia vitae. Mors etenim hominum natura, non poena est: cui contigit nasci instat et mori* ». (3)

Supplementum autem: *Christoque volente*, quod supra legitur, videtur requiri propter iustius inscriptionis quamdam similitudinem cum alio eiusdem regionis eiusdemque aetatis epitaphio, ita dicente: DEO BOLENTE FELIX AMPLIATUS.

Duo qui subsequuntur versus priorum sensum perficiunt:

BIS · DENOS · SEPTEM · Q · ANNOS · EMENSA *decessit: (recessit?)*
HAEC · ILLI PER CHRISTVM FVERAT · SIC *plena senectus.*

id est:

Christi iussu, viginti septem annorum aetas plena illi senectus fuit,

(1) *Christoque volente*, supplementum est I. Wilpert, dum I. B. De Rossi ita suppleverat: *Christique fidelis* vel *Christumque secuta* (*Bull.* 1884-1885, pp. 72-76; 1886, tab. IX; cf. *Inscr. Christ.* t. II, p. xxx). Equidem supplementum Wilpertinum adoptavi ob rationes in textu expositas.

(2) *Adae vero dixit: ... In sudore vultus tui vesceris panem, donec revertaris in terram de qua sumptus es* (*Gen.* III, 7 sq.).

(3) DE ROSSI, *Inscr.*, Prooemium, p. xxxi; *Corp. inscr. lat.* lat. VI, 11272.

iuxta aliud cuiusdam adolescentis epitaphium sic desinens :

HAEC TIBI SENECTVS EST (1)

Ultimos quinque versus alias (Tab. 48) retulimus.

Quae quidem inscriptio non solum originale peccatum adfirmat, sed non minus lucide mortem corporalem istius peccati esse, Deo iubente, stipendium asserit, ita ut quam tradidit ipse Apostolus doctrinam, *per unum scilicet hominem peccatum in hunc mundum intrasse et per peccatum mortem,* (2) eadem in antiquissimo Romanae Ecclesiae coemeterio, veluti communis esset fidelium persuasio, fuerit exposita. Nec insuper alia desunt epitaphia idem, etsi forsan obscurius, significantia, aut proinde quae Deum vitae et necis summum agnoscant arbitrum. Sic in epitaphio cuiusdam Adeodatae virginis dicitur :

Tab. 63.

ET QUIESCIT || HIC IN PACE || IUBENTE || XPO EIVS (Tab. 63) (3)

cui sequentes sunt fortasse inscriptiones adiungendae aliaeque eiusmodi :

CALIVS
HIC • DORMIT
ET • DECRIA
QVANDO DEVS
VOLVERIT

LOC
APHRODISAES
CVM DEVS
PERMISERIT

(Coem. S. Pauli – Mus. Later.
pila XXI, 5, 8).

(1) WILPERT, *Fractio panis*, p. 55.

(2) Rom. V, 12: *Sicut per unum hominem peccatum in hunc mundum intravit, et per peccatum mors; et ita in omnes homines mors pertransiit ...*

(3) Cf. WILPERT, *Fractio panis*, pp. 55–56.

In quodam demum Africano epitaphio legimus:

DE DEI ET CRISTI VOLVMTAS (1)

Verum haec cogitatio et in liturgicis invenitur precibus:
« Illorum igitur omnium, Domine, (miserere) qui, *per senten-*

(1) HÉRON DE VILLE-FOSSE ap. *Bull. trim. des ant. Africaines*, 1885, p. 190, n. 903. Formula *Deo volente* valde apud primaevos Christianos in usu fuit, neque minus alia illa: *Deo iubente*, atque omnium antiquissima eiusmodi exempla inscriptiones sunt Agapae et Ampliati supra allatae. Aliae vero: *Quando Deus voluerit* — *cum Deus permiserit* videntur potius ex paganis formulis profluxisse, iuxta haec S. Cypriani verba: « Dici frequenter audimus: *Deus*, et *Deus videt*, et *Deo commendo*, et *Deus mihi reddet*, et *si Deus dederit* » (*Quod idola dñi non sint*, c. 9). Immo et *Deo volente* I. B. De Rossi a pagana formula repetit: *Diis volentibus*, quod profecto minime infirmat sensum huic formularum generi attributum in textu; sed praestat eximii archaeologi verba referre: « Altra volta dissi, che nel secolo quarto anche i pagani dicevano *Deo volente*, appoggiato sull'autorità di parecchie lettere di Simmaco paganissimo (*Bull.* 1863, p. 60). Certo è che i politeisti assai prima di quel secolo comunemente usavano il singolare *Deus* in luogo del plurale *Diis* (cf. vol. I pars prior huius operis, p. 145): ma in quanto alle formole *Deo volente* e simili nelle epistole di Simmaco l'esame critico dei codici oggi suggerisce il sospetto, che sieno state mutate da un grammatico ed interpolatore cristiano, e Simmaco abbia scritto *Diis*, non *Deo*. Nell'epigrafia cristiana sepolcrale l'esempio della formola *Deo volente* (per quanto ricordo) è fino ad ora unico nel titolo priscilliano di che trattiamo. Simile, ma non identico, è il *Deo annoente* d'una epigrafe cristiana non sepolcrale del secolo quarto o quinto; ed il *iubente Deo*, o *Christo*, o *Deo et Christo*, che raramente appare in qualche epigrafe sepolcrale e votiva. La singolarità di siffatta sentenza nel titolo di Ampliato; il FELIX aggiunto al *Deo volente*, premesso al cognome AMPLIATVS; la totale dissonanza di questa formola da quella degli altri epitaffi della medesima famiglia mi fanno sospettare, che l'epigrafe sia di indole speciale e di significato diverso da quello degli altri titoli sepolcrali. Il *felix* parmi epiteto, non nome personale. Infatti nella famiglia Priscilliana antichissima la nomenclatura suole essere composta del gentilizio e del cognome, non di doppio *cognomen*. Adunque dubito, che *Deo volente felix Ampliatus* possa significare: *quamdiu Deus volet, sanus salvus Ampliatus (sibi posuit)*; come nelle epigrafi cristiane di Ostia sono note e frequenti le formole: *quando o quamdiu Deus volet, permiserit*, ed in una pagana di Châlon-sur-Saône: *vivus sibi posuit et ... coniugi ... victuri quamdiu Deus dederit* (DE BOISSIEU, *Inscr. de Lyon*, p. 217) » (*Bull. di arch. crist.* 1886, pp. 60-61).

tiam adversus primum patrem nostrum Adamum prolata, ex hac vita infelice migraverunt...» — «Te rogamus, Domine, pro omnibus qui, *iussu tuo* ex vita hac temporali soluti sunt, qui in fide orthodoxa migraverunt, ut memineris per misericordiam tuam, et exaudias etiam preces nostras pro illis, neque negligas deprecationem nostram illorum causa, quia ad imaginem regiam tuam creati sunt».⁽¹⁾

Hoc idem argumentum non parvam accipiet lucem ex picturis.

Alius vero luctuosior peccati originalis effectus est spiritualis mors animae, Dei scilicet amicitia ac caelesti gloria, propter primi parentis lapsum, quoadusque baptismatis gratia purificata et ad vitam revocata sit, iam non amplius dignae. Quod id revera a primaevis sit creditum Christianis patet inprimis apostolicis documentis, praesertim Paullinis epistolis, apud quas vel strictim sed sincere legenti doctrina talis haud ambigue apparet; ⁽²⁾ patet quoque iis liturgiarum veterum ritibus, quibus, a saeculo inde tertio, praescriptum cernimus ut diabolo eiusque pompis baptizandi renuntient, seque «in vitam aeternam» firmiter credere testentur, ⁽³⁾ eo nempe se hucusque daemonis sub imperio constitutos et mortuos, mox tamen, *lavacro regenerationis*, ⁽⁴⁾ vitae nascituros et in regnum lucis transferendos vere confitentes: unde fit etiam ut baptismata novus ortus seu cuiusdam pueritiae spiritualis adeptio reputatum sit et dictum; cuius rei non pauca varii quidem generis extant argumenta; ⁽⁵⁾ patet demum sollicitudine illa quae ne parvuli sine baptismo morentur antiquis et temporibus est habita.

(1) RENAUDOT, *Liturg. orient.* II, p. 404; vide etiam pp. 266, 395 et 464.

(2) Cf. praesertim *Ad Hebr.* V, 12, 18, 19, 21.

(3) HORNER, *The statutes of the Apostles or Canones ecclesiastici*, 1904, pp. 295 sq.

(4) Solus Deus hoc facit quod quidem operatur in lavacro regenerationis. Ipsam animam tangit gratia et illinc peccatum evellitur radicitus (CHRYSOST. *Hom.* 40, n. 2, in *I ad Corinth.*).

(5) Cf. P. SYXTUS, *Nonnulla de symb. lit.* Romae, 1907, pp. 13-18.

In constitutione Aegyptia haec enim invenimus: «Primo baptizate infantes: omnes qui per se loqui valent, loquantur; qui vero minime valent, pro eis respondeant parentes eorum vel aliquis de eorum genere»; necnon fere eadem in decimo nono Hippolyti canone legere est. ⁽¹⁾

Quod si Patres adeamus, testis luculentissimus erit S. Cyprianus in sua sexagesima quarta epistula: «Quantum vero, ait, ad causam infantium pertinet, quos dixisti intra secundum vel tertium diem quo nati sint constitutos, baptizari non oportere, et considerandam esse legem circumcisionis antiquae, ut intra octavum diem eum qui natus est baptizandum et sanctificandum non putares, longe aliud in concilio nostro omnibus visum est. In hoc enim quod tu putabas esse faciendum, nemo concessit, sed universi potius iudicavimus, nulli hominum nato misericordiam Dei et gratiam denegandam. Nam cum Dominus in Evangelio suo dicat: *Filius hominis non venit animas hominum perdere, sed salvare*. Quantum in nobis est, si fieri potest, nulla anima perdenda est».

Neque dicere licet id quidem in canonibus et scriptis statutum fuisse, sed forsitan minime in persuasionem et in usum apud plebem Christianam venisse; nam in sequenti articulo epitaphia nonnulla afferentur quae hunc infantium sacro fonte abluendorum morem viguisse lucide ostendunt.

Iure igitur Augustinus catholicam fidem aiebat peccati originalis dogma antiquitus esse professam.

ART. XI. — **Inscriptiones baptismi et confirmationis sacramenta significantes.**

Cum sit baptismus simul et culpae originalis remedium et ianua, eaque sola qua Christianus quilibet Ecclesiam ingreditur, non raro de eo in antiquis epitaphiis legitur mentio, sed plerumque arcana formula expressa, ita ut a solis initiatis intelligi posset: et nusquam vox quidem *baptismus* invenitur.

(1) HORNER, loc. cit. n. 46; ACHELIS, *Die Canones Hippolyti* (Texte u. Untersuchungen, t. VI), Leipzig, 1891, p. 93.

His nempe res verbis *accipere, percipere, consequi, suscipere* designatur, subintelligendo: *gratiam Dei*; quae tamen gratia aliquando enuntiatur, ut in epitaphio quodam recenter in Ss. Marci et Marcelliani coemeterio invento, ad saeculum autem pertinente quartum:

— BENE·MERENTI·ANTONI·AE CYRIACETI QVAE VIXIT
ANNIS·XVIII·M·II·D·XXVI ACCEPTA DEI GRATIA QVARTA DIE
VIRGO OBIT·IVLIVS·BENEDICTVS PATER·FILIAE DVLCISSIMAE
ET INCOMPARABILI·POSVIT D·XII·KAL DEC (1)

— TYCHE · DVLCIS || VIXIT · ANNO · VNO || MENSIBVS · X · DIEB · XV ||
ACCEPTIT · VIII · K ... || REDDIDIT · DIE · SS (SS = suprascripto) (Coem.
Priscillae).

Alia multa eiusmodi exempla apud scientiae epigraphicae auctores habentur; hic lubet quaedam saltem specimina proponere:

— HIC EST POSITA FORTVNIA QVAE VIXIT AN·PLVS MINVS
III PARENTES POSVERVNT · CONSECVTA EST D · VI DEPOSITA
VIII · KAL · AVG (2)

— EVFRONIA PERCEPIT III · ID · APRIL (3)

— PASCASIVS PERCEPIT XI KAL · MAIAS (4)

— CRESCENTIAE Q·V·A·XXXIII·ACCEPTIT III·KAL·IVL (5)

(1) WILPERT, *Le pitture delle catacombe*, textus, p. 234. Baptismi sacramentum, tam facile apostolicis temporibus collatum, non levi obnoxium fuit circumscriptioni, saeculis praesertim tertio et quarto, ante pacem Ecclesiae. Concilium Eliberinum canone 42 duos praeparationis annos catechumenis praescribebat: «Eos qui ad fidem primam credulitatis accedunt, si bonae fuerint conversationis, intra biennium placuit ad baptismi gratiam admitti debere, nisi infirmitate compellente coegerit ratio velocius subvenire periclitanti, vel gratiam postulanti». In quibusdam casibus etiam tres indicebantur anni: «Item flamines, si fuerint catechumeni et se sacrificiis abstinuerint, post triennii tempora placuit ad baptismum admitti debere» (Can. 4).

(2) MURATORI, *Thes. vel. inscr.* 1998, 6.

(3) MAFFEI, *Gall. antiq.* p. 90.

(4) FABRETTI, *Inscr.*, p. 577.

(5) MURATORI, loc. cit. 1870, 1.

— FILIO BENEMERENTI QVI GRATIAM ACCEPIT *Domini Nostri*
DIE XII KAL·OCTOBRIS (1)

— ΖΩCΙΜΟC ΚΑΙ ΕΥΝΕΙΚΗ ΤΩ ΙΔΕΙΩ ΤΕΚΝΩ ΕΥΝΕΙΚΩ ΚΑΛΩC
ΗΕΙΟΜΕΝΩ ΤΗΝ ΧΑΡΙΝ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΕΙΡΗΝΗΝ ΕΧΕΤΕ ΑΔΕΛΦΟΙ (2) =
Zosimus et Eunice filio suo Eunico (fecerunt) qui bene consecutus est gra-
tiam Dei. Pacem habeatis fratres.

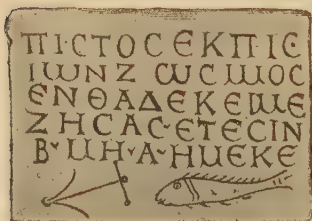
Cum autem haec regenerationis adeptio pro praestantis-
simo, ut decebat, eventu magnaue gloria a Christianis duce-
retur, etiam tempus quo consecuta fuerat notabatur aliquando,
ut in sequentibus exemplis:

— PERIT ANN·XXXV EX DIE ACCEPTIONIS SVAE VIXIT DIES
LVII (3)

— INGENIOSAE QVAE VIXIT ANNIS IIII FIDE PERCEPIT MESO-
RVM (4)

— CONSECVTVS EST II NON·DECEMBR·EX DIE CONSECVTIO-
NIS IN SAECVLO FVIT AD VSQVE VII IDVS DECEMB (5)

Ex quibus vero formulis potest quoque deprehendi quo-
modo a vitae carnalis tempore vitae spiritualis cursus non-
nunquam distingueretur, illum a baptismi acceptione usque ad
mortem computando. Immo vero
nedum *fidelis* nomen etiam quod
ex fidelibus quis natus esset pa-
rentibus res potuit esse memo-
randa, ut in sequenti Christiano
epitaphio a doctissimo Lupi apud
suum Severae epitaphii commen-
tarium (6) relata, legitur: πιστὸς ἐκ πιστῶν, idest: *fidelis ex*

Tab. 64.

(1) DE ROSSI, *Bull.* 1869, p. 27. Cf. not. 1 eiusdem loci.

(2) DE ROSSI, loc. cit.

(3) FABRETTI, loc. cit. p. 563.

(4) CORSINI, *Dissert.* p. xxxiii.

(5) RENIER, *Inscr. de l'Algérie*, n. 4031.

(6) LUPI, *Dissert. ad nup. inv. Severae epit.* Panormi, 1754, p. 136.

fidelibus (parentibus), perinde ac apud Graecos honori habebatur si quis dici posset *consul ex consulibus* (*natus*):

Fidelis ex fidelibus Zosimus hic iacet, vixit annos duos, mensem unum, dies viginti quinque (Tab. 64).

Hae inscriptiones pretiosae sunt, quia et infantes nondum rationis usu utentes baptismum recipere potuisse ex eis evidenter colligitur.

Eiusdem generis inscriptiones sunt, quae Christiani nominis mentionem faciunt, ut haec Antiochena:

+ ΕΥΕΒΙΩ + ΧΡΙΣΤΙΑΝΩ +
ΑΘΞΑ ΠΑΤΡΙ ΚΑΙ ΥΙΩ ΚΑΙ ΑΓΙΩ ΠΝΕΥ
[μα]ΤΙ ΕΤΟΥΣ ΖΙΥ ΜΗ
ΝΙΑΩΥ ΚΖ

Eusebio Christiano. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto. xxvii mensis augusti, anno ccclxix.

Alia Graeca inscriptio, saeculo anterior quarto, *Maurum* quemdam exhibet *Victorini filium genere Christianum; fidelem, vel qui credit in locum requietis*:

ΒΙΚΤΩΡΙΝΟΥ ΤΟΥ || ΜΑΥΡΟΣ ΤΟ ΟΝΟΜΑ ΓΕΝΕ || ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ ΠΙCΤΟC
ΕΙC || ΤΟΝ ΤΟΠΟΝ ΑΝ(απαύσεως) || ΕΤΟΥC ΚΑ (Athenae).

Item Atheniensis haec alia inscriptio Christiani nomen profert:

Σαμβάτις ἐν||θαδε κίται καὶ Δημάρχη||Χριστιανοί ρ ω ρ α ρ. ⁽¹⁾

Epitaphia ista prisca Christianae religionis tempora in mentem apprime revocant, cum scilicet proprium nomen fideles, nedum patriam, conditionem et genus parvi penderent, sicut ille Lugdunensis ecclesiae diaconus, Sanctus nomine, qui se *Christianum* solummodo vocari recordabatur. ⁽²⁾

(1) BASSET, *De titulis Atticae christianis*, nn. 1, 78.

(2) Dom CABROL, *Dictionn. art. Athènes*, col. 3098.

Alia vero inscriptio quam refert Cavedonius⁽¹⁾ de quodam *Aurelio Melito infante, Cristaeano* (sic) loquitur, qui, ut opinio est, saeculo tertio vixit, atque annum agens quartum *fidelis* obiit. Quae quidem notabilis est non solum quia talia vocabula, *fidelem* et *Christianum*, contineat, sed quia praesertim ea quae, in antecedenti articulo, de baptismatis puerulis, etsi rationis usu destitutis, conferendi more disseruimus, satit confirmet. Pulcherrima vero haec alia quam apud De Rossi habes eiusdem argumentum rei affert, simul ac ineffabilem parentum afflictionem ob filiulae mortem prodit:

Innocens recessit, innocentium misericors fuit.

Quis non doluit aetati tuae piasque lacrimas fudit?

In te spes futura, expectabatur per te,

per te, gloria perennis, Celerine fili;

fidelis quiescis in pace. Qui vixit ann I

m(enses) IIII,⁽²⁾ d(epositus) VI kal. oct. Antino (= Antonio) et Syagrio (conss.)

(An. 382).

Altera inscriptio, a Boldetti in Priscillae coemeterio inventa, aviae cuiusdam sollicitudinem ne nepos suus a saeculo sine baptismo recederet nos edocet:

QVI||CVM SOLDV (solide) AMATVS FVISSET A MAIORE||SVA ET
VIDIT HVNC MORTI CONSTITVTVM||ESSE PETIVIT DE AECLE-
SIA VT FIDELIS DE||SECVLO RECESSISSET⁽³⁾

Infantulus hic annum et novem menses vixerat.

His autem de parvulorum baptismate titulis adiungenda quidem sunt, iam modo a nobis relata, *TYCHES quae vixit anno uno, mensibus X, FORTUNIAE, quae vixit annos plus minus tres, INGENIOSAE quae vixit annis IIII, ZOSIMI qui vixit annos duos, mensem unum* ... epitaphia, idem haud minus aperte testantia.

(1) *Antic. cim. di Chiusi*, p. 33. Alia eiusmodi epitaphia apud MAFANGONIUM invenies: *Acta S. Victorini*, nn. 96, 103, 109. Cf. etiam GORI, *Inscr. ant. Etrur.* t. III, p. 314.

(2) DE ROSSI, *Inscr. Christ.* t. I, p. 140, n. 315.

(3) MARINI, *Arvali*, p. 171.

Notat vero I. B. De Rossi, nonnunquam vox *infans* minime infantulum significare, sed eum qui, suscepto baptismo, adhuc ita vocaretur quia eius spiritualis infantia nondum esset praeterlapsa. ⁽¹⁾ Revera enim, non desunt inscriptiones explicate de adultis loquentes eisque nomen infantium aut puerorum tribuentes, et exemplum refert Mabillon, in quo *infantis* appellatio triginta annorum quinque fideli cuidam adsignatur; Lupi vero eiusdem vocabuli viro triginta annos nato tributi exemplum praebet. ⁽²⁾

Atqui infantiae status, apud antiquos, litterarum serie significabatur aliquando; qui mos etiam inter Christianos invenitur: quaedam enim puerorum sepulcra litteris alphabeti consignata sunt. Sed etiam spiritualis infantiae alphabetum sive integrum sive inchoatum fuit indicium, atque in quodam vase, Carthagine apud baptisterii cuiusdam ruinas invento, crux delineata est et circa eam duo pisciculi et litterae A B C. Pisciculi fideles repraesentant iuxta Tertulliani illud: *Sed nos pisciculi secundum ἰησοῦν nostrum Iesum Christum in aqua nascimur*; ... ⁽³⁾ litterae igitur neophytos designant quae baptismali aqua fiunt (Tab. 65).

Tab. 65.
(Mus. de St-Louis, Carthage).

Quomodocumque sit, antiquitus mos erat ut, extra necessitatis casum, baptismum diebus Paschae et Pentecostes solummodo administraretur. ⁽⁴⁾ Solemnis hic ritus secum ferebat, ut

(1) DE ROSSI, *Bull.* 1877, p. 36.

(2) MABILLON, *De re dipl. suppl.* 15; LUPI, *Epitaph. Sev.* p. 19. Sic Victorinus, famosus Romanus rhetor, ut refert S. Augustinus, *senex non erubuit esse puer Christi et infans fontis (Dei)* (*Confessiones*, VIII, 2).

(3) TERTULL. *De baptismo*, I.

(4) TERTULL. *De baptismo*, XIX, P. L. t. I, col. 1222: « Diem baptismo solemniozem Pascha praestat; ... exinde Pentecostes ordinandis lavacris latissimum spatium est, quo et Domini resurrectio inter discipulos frequentata est, et gratia Spiritus sancti dedicata ».

baptizati per hebdomadam alba gestarent vestimenta, quibus spiritualis infantia significaretur. Hinc *Dominicae in Albis* denominatio, scilicet *in albis depositis*. Huius moris et in epitaphiis indicium reperitur:

Hic iacet puer nomine Valentiniano, in albis cum pace recessit.

— *in aLBIS* || RECESSIT || QVI VIXIT || ANNVS XC || ET MINSIS II (1)

— IN ALBIS TRANSIENS REQUIESCIT (2)

— ALBAS SVAS OCTABAS PASCHAE AD SEPVLCRVM DEPOSVIT (3)

Haec autem consuetudo ex Apocalypsis enata videtur verbis: « Hi qui amicti sunt stolis albis, qui sunt et unde venerunt?... Hi sunt... qui laverunt stolas suas et dealbaverunt eas in sanguine Agni »; (4) sed nonnisi saeculo quarto testimoniis explicitis confirmatur: unde Patrum testimonia (5) et epigraphica documenta in hoc argumento contemporanea sunt.

Epitaphia insuper, non minus quam Patrum scripta, discrimen inter fidelem et neophytum statuunt; neophytorum autem pleraeque inscriptiones quartum saeculum respiciunt, omnisque exhibent aetatis neophytorum exempla, quod quidem temporum indicium est. Pessimus enim apud multos mos invaluerat, perniciose praesertim Constantini Magni imitatione, perniciosum exemplum, baptismi adeptionem in finem usque vitae differendi, contra quem abusum et Concilia et Patres egerunt.

(1) *Corp. inscr. Lat.* n. 2157, t. XII, p. 267.

(2) GREGORIUS TURONENSIS. *De glor. confess.* LIV.

(3) FABRETTI, *Inscr.* p. 577, n. 70.

(4) *Apoc.* VII, 13, 14.

(5) Cyrilli Ierosolymitani solummodo verba referam, quibus neophytis albarum vestium significationem explicabat: « Veteribus exutis vestibus, et iis quae sunt spiritualiter albae indutis, omnino iam albis ornari decet, non hoc omnino dicimus quasi alba te semper habere sit necesse: sed quod his quae vere alba, splendida, spiritalia sunt vestiri te oporteat » (*Cat. mystg.* IV, P. G. t. XXXIII, col. 1104).

— HIC REQVIESCVNT DVO FRATRES INNOCENTES || CONSTAN-
TIVS NEOFITVS QVI VIXIT ANNIS OCTO . M . II . D . VII || IVSTVS.
FIDELIS . QVI . VIXIT . ANNIS VII (1)

— IVN . BASSVS . V . C . QVI . VIXIT . ANNIS . XLII . MEN . II . IN .
IPSA . PRAEFECTVRA VRBI NEOFITVS IIT AD DEVM . VIII . KAL .
SEPT . EVSEBIO ET YPATIO . COSS

(Cryptis Vaticanis).

Pulcherrima quaedam inscriptio, in Marci et Marcelliani coe-
meterio inventa, magistrum quemdam commemorat ex syna-
goga ad Christum conversum:

... VIRGO ET A LEGE NEOFITVS

Verum vox neophytus non semper recens baptizatum si-
gnificat, sed aliquando etiam *catechumenum*,⁽²⁾ atque ita fortasse
accipienda est, quando oppositio extare videtur eam inter et
nomen *fidelis*, sicut in titulo duorum fratrum supra relato.
Legimus enim in alio, quod modo adduximus exemplo: *Petivit*
de Aeclesia ut fidelis de saeculo recessisset (recederet); et fa-
mosa est Catanensis quidam titulus, in quo dicitur: PAGANA
NATA ... FIDELIS FACTA ... SVPERVIXIT HORIS
QVATVOR.⁽³⁾

Hae sunt quas de regenerationis sacramento antiquiora epi-
taphia nobis exhibent notiones, eloquentissimae quidem, si cum
ceteris collata fuerint documentis, per se autem, ut facile ani-
madverti potest, subobscurae. Si vero in inscriptionibus non aper-
tius de aliis quae ad baptismum attinent mentio fiat, nec huius
formula, -- quam tamen, antiquissimus testis, Iustinus martyr,

(1) ODERICO, *Sylloge vet. inscr.* p. 267.

(2) Verum enimvero antiquitus vocabatur neophytus etiam quisquis
novus in aliquo ecclesiastico vel sacro ordine esset, inferioribus ordinibus
omissis, vel probatione haud rite peracta; et sic vel episcopus neophytus
vocari poterat; quod quidem vetat S. Paulus in prima sua ad Timotheum
epistola (III, 6). Progressu autem temporis, talis vocabuli adscriptio indi-
cium etiam fuit illicitae ordinationis propter probationis defectum, ut ex
canone, IV concilii Constantinopolitani quarti patet.

(3) DE ROSSI, *Bull.* 1868, p. 74sq.

medio circiter saeculo secundo, Romae descripserat, ⁽¹⁾ – fuerit commemorata, talis obscuritatis tantique silentii caussa reputanda est lex illa quam *arcani* vocarunt quaeque melius ex sequentibus et ex picturarum studio apparebit.

Cum priscis temporibus confirmationis sacramentum simul cum baptismo conferretur et eius veluti complementum haberetur, haud mirum est paucissima, vel, ut ita dicam, quasi nulla, inter tot epigraphica monumenta inveniri quae aliquatenus distincte hanc Spiritus Sancti per pontificis manus adeptionem memorent. In hunc tamen sensum, subtiliori forsitan interpretatione adhibita, egregio Marini visa est verti posse sequens formula:

— POSTVMIVS EVTHNION FIDELIS QVI GRATIAM SANCTAM
CONSECVTVS EST PRIDIE NATALI SVO ⁽²⁾ ... etc.

(1) Textus hic tanti est propter suam antiquitatem momenti, ut illum huc referre operae pretium sit: « Deinde eo ducuntur (*baptizandi*) a nobis ubi aqua est, et eodem regenerationis modo quo nos ipsi regenerati sumus regenerantur: in nomine enim Parentis cunctorum Dominique Dei et salvatoris nostri Iesu Christi et Spiritus sancti lavacrum in aqua tunc suscipiunt ... Atque rationem huius rei ab Apostolis hanc accepimus ». Pergit porro in ritu explicando (*Apol.* I, 16).

(2) BUONARROTI, *Vetri*, p. 17. Incredibile pene videtur quantum auctores vel sagacissimi elapsae aetatis in epitaphiis interpretandis erraverint aliquando. Exemplum sit sequens inscriptio: DMA SACRVM XL || LEOPARDVM IN PACEM || CVM SPIRITA SANCTA · ACCEP || TVM EVMTE ABEATIS INNOCINEM || POSVER · PAR · Q · AN · N · VII · MEN · VII. Post ea quae de anima disserui, et relata monumenta, sensus huius tituli dubius esse nequit; scilicet Leopardus dicitur acceptus *inter sanctos, cum sanctis*, accusativus enim casus loco ablativi non raro in sepulchralibus titulis cernitur: *Deus IXΘYC cum spiritum tuum* (Tab. 27). Atqui ecce quid Mabillon et Mazzocchi de illa inscriptione dixerunt: « Quod vero ad SPIRITA SANCTA etc. attinet, hic manifestus est de confirmatione locus, quae antiquitus iunctim cum baptismo dabatur. Observat praeterea Mazzocchi in *Spicilegio biblico*, t. I, Neap. 1762, p. 17, not. 5 huius Leopardi parentes, cui titulum posuerunt Iudaeos Syrosque natione fuisse, eoque factum, ut quem ceteri christiani *Spiritum Sanctum*, ipsi (utpote latini sermonis pene rudes) SPIRITAM SANCTAM appellaverint, eo nimirum genere, quo suo dialecto in Spiritu enuntiando utebantur. Itaque τὸ *ruach hakkedoshah* Spiritam Sanctam latine reddebant » (PER-RONE, *Praelect. theol.* t. II, p. 126, ed. 12. Cf. MABILLON, *Itinere ital.* p. 73).

quasi diceret, Postumium gratiam iam cum esset fidelis consecutum esse, idque istis S. Cypriani verbis ad Iudaeos prolatis: « Et ad fidem et ad consecutionem properandum ». Verum quidem, ut probe notat I. B. De Rossi, vox *consecutio*, non minus in scriptis S. Cypriani quam in epitaphiis tum Africanis tum Romanis, primam significat initiationem,⁽¹⁾ proindeque non solum baptismum, sed etiam confirmationem, quae, perinde ac animadvertimus, simul conferebantur, scilicet ista statim post illud. Laudatus enim ecclesiae Africanae Pater haec de perseverantia ad salutem necessaria scripsit: *Fides ipsa et nativitas salutaris, non accepta sed custodita, vivificat: nec statim consecutio, sed consummatio hominem Deo servat*; ⁽²⁾ in quibus liquido patet vocem *consecutionem* idem atque *nativitatem spirituales* valere. ⁽³⁾

Sed quid probabilibus immoramur, cum explicita nobis epitaphia suppeditent testimonia? Scimus enim confirmationem vocatam fuisse *consignationem*; confirmationis vero collatio verbo *consignare* significabatur, de quo non pauci Patres sunt testes. Iam vero epigraphia eandem nobis praebet vocem, et usque ad mediam aetatem locus ad confirmationis collationem adhibitus *consignatorium* appellatus est. Quaedam vero saeculi tertii quartive poetica inscriptio, Romae, in *consignatorio* apposita,

(1) Praestat ipsa peritissimi rei epigraphicae viri verba referre: « Io poi osservo che il verbo ἀξιώω col suo participio ἡξιωμένος fu presso i Greci frequente e poco men che solenne all'occasione che questi ricordavano la cresima. Udite Teodoreto: αὐτὸς ἡμᾶς ἔχρισε, τοῦ παναγίου πνεύματος σφραγίδος ἡξίωσε = *ipse nos unxit et sanctissimi spiritus signaculo dignos duxit*; l'autore del libro sulla ecclesiastica gerarchia in proposito di gente cresimata disse: οἱ ἡξιωμένοι τῆς τοῦ θεοῦ πνεύματος ἱερᾶς καὶ θεωρητοῦ κοινωνίας = *sacram et deificam divini spiritus communionem promeriti*; e S. Cirillo in una sua catechesi mystagogica: τοῦτου τοῦ ἁγίου χρίσματος καταξιωθέντες καλεῖσθε χριστιανοὶ ... πρὸ γὰρ τοῦ καταξιωθῆναι ταύτης τῆς προσηγορίας οὐκ εἴτε = *hoc sanctum chrisma promeriti, vocamini christiani ... antequam enim hanc gratiam promereamini, eo nomine proprie digni non estis* (apud Bull. di arch. crist. 1869, pp. 27-28) ».

(2) CYPR. Epist. ad Rogatianum, VI (ed. BALUZ.), § II.

(3) Bull. loc. cit. p. 29.

id est *ubi pontifex signat infantes*, ut primaevae epigraphiae formula utar, haec habebat:

Istic insontes caelesti flumine lotas
 Pastoris summi dextera signat oves.
 Huc undis generate veni quo sanctus ad unum
 Spiritus ut capias te sua dona vocat.
 Tu, cruce suscepta, mundi vitare procillas
 Disce, magis monitus hac ratione loci. (1)

Signum vero illud chrismate factum fuisse non est dubium, de eo enim pontifex Cornelius clare loquitur, cum de Novatiano ait: *Signaculo chrismatis ab episcopo consignatus non est, unde nec spiritum sanctum unquam potuit promereri*; item Cyprianus in sua septuagesima tertia epistola aliique Patres passim. (2) Saeculo autem sexto, Clodovei regis epitaphium sic aiebat:

Mox, purgatus aquis et Christi fonte renatus,
 Fragrantem gessit infuso chrismate crinem. (3)

Sed alia insuper et quidem antiquiora epitaphia certas huius sacramenti notitias prae se ferunt. Huiusmodi, exempli gratia, est illud sepulcro Catervii et Severinae inscriptum, ubi inter alia hic versus legitur:

QVOS DEI SACERDOS PROBIANVS LAVIT ET VNXIT (4)

Formula *lavit et unxit* illi respondet formulae a Gregorio Turonensi adhibitae: *ablutus et balsamo unctus*, quam et in Prudentii *Apotheosi* contra Iudaeos legimus de quodam Christiano: *LOTVS procul absit ET VNCTVS*.

Aliud autem epitaphium quod Marini refert (5) clarius esse non posset:

D · P · VALE · QVI LEGERIS || LIBENS || PICENTIAE || LEGITIMAE ||
 NEOPHITAE || DIE · V · KAL · SEP || CONSIGNATAE || A LIBERIO
 PAPA || ... POSVIT

(1) Cf. SELVAGII, *Antiq. christ. instit.* lib. III, cap. VI, p. 115.

(2) Cf. praesertim TERTULL. *De baptismo*, 8.

(3) Cf. DE ROSSI, *Bull.* 1869, p. 30, not. 2.

(4) BARON. *Ann.* an. 370; FABRETTI, *Inscr.* pp. 740-741.

(5) *Bull. di arch. crist.* 1869, p. 23; cf. not. 1 eiusdem loci.

Statim post lotionem adposita unctionis mentio satis asseverat sacramentum confirmationis una cum baptismo fuisse collatum. Idem in quodam epitaphio legimus cuiusdam mulieris Gnosticorum initiatae mysteriis:

ΛΟΥΤΡΟΙΣ ΧΡΕΙCΑΜΕΝΗ ΧΥ ΜΥΡΟΝ ΑΦΘΙΤΟΝ ΑΓΝΟΝ ⁽¹⁾ = In Christi lavacris uncta unguento incorruptibili et puro.

Licet hic de haeretica muliere agatur, nihilominus, cum sciamus Gnosticos sacramenta Christianae initiationis adoptare praesumpsisse, hoc testimonium aequae ac si in fidelis esset epitaphio valet. Ceterum ex Tertulliano novimus subito ac e fonte exiretur factas esse unctiones: *Egressi de lavacro, perungimur benedicta unctione*; idque veluti *ab omni vetustate* in Africana ecclesia fuisse consuetum. Cui testimonio addenda sunt verba liturgiarum tertii saeculi, canonis videlicet Hippolyti undevigesimi ita loquentis: «Cum ex aqua ascenderit (baptizatus), accipit presbyter oleum eucharistiae, et signat frontem et os et pectus eius ...», et Constitutionis Aegyptiae, quae idem eodemque fere modo affirmant, necnon alia non pauca liturgica documenta serioris aevi *consignationem chrismatis* post baptismum statim praescribentia. ⁽²⁾

Quandoque sanctum chrisma diu post baptismum conferebatur idque ex quadam apparet inscriptione quam vario sensu ante Marini multi eruditi interpretati sunt:

DEPOSITVS PVER MAVRVS ANNO
RVM QVINQVE MENSORVM TRES
NONS AVGVSTAS BIMVS TRIMVS
CONSECVTVS EST ⁽³⁾

Voces enim *bimus* et *trimus* iuxta illa explicandae sunt verba, quae apud iurisperitos invenimus diversa determinantes tempora, quibus dotis debitum, vel legatum aliudve reddend-

(1) Vide integrum carmen in vol. I parte priorie huius operis, p. 317.

(2) DENZINGER, *Ritus Orientalium*, t. I, V.

(3) PASSIONEI, *Iscr.* p. 180, 5.

dum est; unde, sicut formula: *bima trima die* (id est die qua plene duorum et dein trium annorum terminatur spatium) *dos reddita*, vel *bima trima die legatum solutum*, significabat partem dotis vel legati solutam secundo anno fuisse, alteram vero partem tertio anno, ita: *Maurus bimus trimus consecutus est*, idem innuit ac si diceretur: Maurus illud quod percepit, gratiam scilicet Dei et Spiritum sanctum, partim secundo, partim tertio anno est consecutus.

At omnium forsitan antiquissimum huius sacramenti epigraphicum testimonium in nono Abercianae inscriptionis versu habetur, quippe qui dicat Abercium Romam venisse, ibique populum vidisse splendido sigillo insignem:

ΔΑΟΝ Δ ΕΙΔΟΝ ἐκεῖν λαμπρὰν ΣΦΡΑΓΕΙΔΑΝ ἔχοντα.

Haec quidem verba, Christianum populum designantia, de baptisate accipienda non pauci interpretes docuere; verum non desunt qui de baptisate simul et de confirmatione intelligant, cum rectius confirmatio dicatur sigillum: Σφραγὶς τοῦ Θεοῦ, et a Paulo apostolo vocetur: Sigillum Spiritus Sancti.⁽¹⁾ Vox enim illa ad sanctum chrisma significandum a Graecis adhibita est, iamque supra vidimus Theodoretum de confirmatione loquentem: αὐτὸς, dixisse, ἡμᾶς ἔχρισε, τοῦ παναγίου πνεύματος σφραγίδος ἡξίωσε = ipse nos unxit et sanctissimi Spiritus signaculo dignos duxit.

Notandum est denique, in exemplis quae supra adduxi semper de episcopo agi velut de proprio ac ordinario huius sacramenti ministro; namque vox *sacerdos*, ex antiquo epigraphico stilo, soli episcopo tribuebatur, ut innumerabilia paene exempla probant.

In pavimento ecclesiae S. Mariae Transtiberinae I. B. De Rossi cuiusdam presbyteri Mareae, anno 555 defuncti, invenit inscriptionem,⁽²⁾ nunc quidem in atrio praefatae basilicae pa-

(1) *Ad Ephes.* I, 13-14; IV, 30. Cf. *IOAN. Apoc.* VII, 2, 3; IX, 4.

(2) *Bull. di arch. crist.* 1869, pp. 17-30.

rieti affixam, cuius textus ab eclogariorum scriptoribus olim transcriptus, aliunde in codice Palatino ⁽¹⁾ reperitur. Inter alia, haec ista inscriptio habet:

Tuque sacerdotes docuisti chrismate sancto
Tangere bis nullum iudice posse Deo.

Quae quidem de episcopali unctione accipi possent, nisi chrismatis unctio potissime confirmationem significaret. Insuper eodem circiter tempore, Romanus populus describitur a Prudentio ad Lateranum accurrens:

Unde sacrum referat regali chrismate signum. ⁽²⁾

Ceterum, uti notat I. B. De Rossi, in historicis documentis Vigili pontificatus, nullibi legitur ausum fuisse quempiam papae Vigili episcopales ordinationes irritas declarare. Ex adverso circa confirmationis collationem abusus aliqui introducti sunt quos et Innocentius I, in sua ad Decentium epistola, et S. Gregorius duabus epistolis commemorant. Immo, praefati versus verborum S. Gregorii veluti commentarius evadunt, cum hic pontifex, ad Sardes scribens, dixerit: *Episcopi baptizatos infantes signare bis in frontibus chrismate non praesumant; ... presbyteris etiam in frontibus baptizandos chrismate tangere concedimus.*

Iam vero Mareae epitaphium, cum de divina prohibitionem mentionem faciat, hoc ipso demonstrat verbum *bis* sacramenti iterationem respicere, minime vero unctionem quae ex ritu baptismum praecedere deberet, et quae quidem fuit primum Sardis vetita, sed deinde a Gregorio Magno concessa.

Quanam autem de caussa seu factione fuerint qui confirmationem iterare voluissent et contra quos Mareas, Vigili pontificis vicarius, se opponere debuerit, nulla vel minima notitia ex historia habetur. ⁽³⁾

(1) *Biblioth. Vatic.* ms. 833.

(2) PRUDENT. *Contra Symm.* lib. V, 586. Cf. *Bull.* 1868, p. 72.

(3) DE ROSSI, *Bull.* 1869, pp. 30-31.

His vero dictis quidquid in epitaphiis ad priora pertinet sacramenta me quam brevissime exposuisse puto; iam igitur longum hunc articulum concludere libet nudam catechumenorum adiiciendo mentionem, quae in epitaphiis, nescio quare, per rara est.

Catechumenus vox, ex graeco verbo κατηχέω (doceo), discipulum sive audientem significat. Catechumenus quidem Christianus vocabatur, non autem fidelis: nempe haec posterior denominatio, uti vidimus, baptismum supponebat receptum; disciplinam vero Ecclesiae circa id in concilio Eliberino quodammodo primum determinatam invenimus.⁽¹⁾ In liturgicis officiis catechumeni manebant in templo usque ad expletam pontificis homiliam, deinde foras mittebantur.

Inscriptio quaedam, catechumenam quattuor annorum commemorans, a Marangoni inventa est:⁽²⁾

ΑΝΕΠΑΥCΑΤΟ ΟΝΗCΙΜΗ ΚΑΘ||ΧΟΥΜΕΝΗ ΕΙΡΗΝΗ...

Altera et patronum fidelem et alumnam catechumenam indicat:

SOZOMENI ALVMNAE AVDIENTI PATRONVS FIDELIS⁽³⁾

Alia denique Romae in museo coemeterii Theutonici asservatur:

ΕΝΘΑΔΕ ΚΙΤΕ ΒΙΚΤΟΡ ΚΑΘΚΟΥΜΕΝΟC ΑΙΤΩΝ ΕΙΚΟCΙ
ΠΑΡΘΕΝΟC Ο ΔΟΥΛΟC ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΙΕCΟΥ Χ

Hic iacet Victor catechumenus, virgo viginti annorum, servus Domini Iesu Christi.⁽⁴⁾

ART. XII. — Epitaphia Eucharistiam significantia.

Licet de eucharistia fuse loquendum sit in sequenti huius voluminis parte, quia praecipuae huius Sacramenti representa-

(1) Cf. huius concilii canones 4, 9, 29, 42, 45, 68.

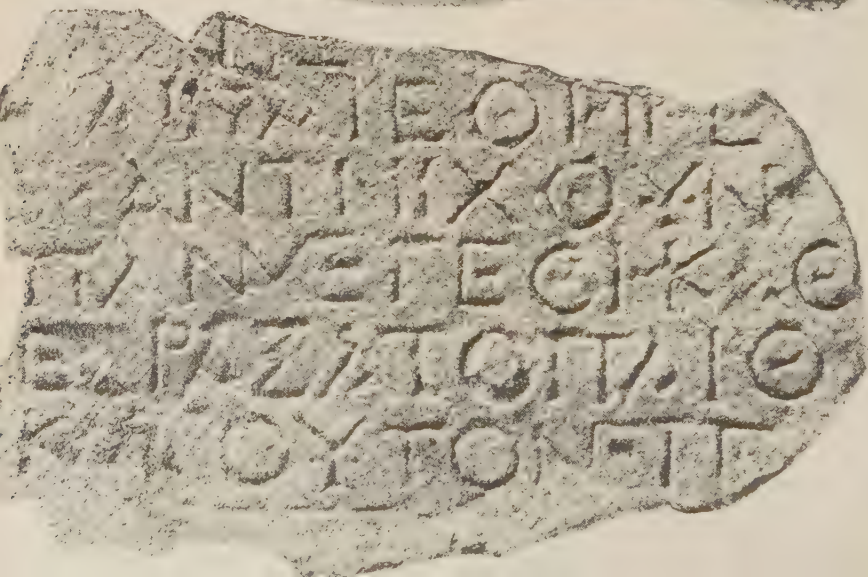
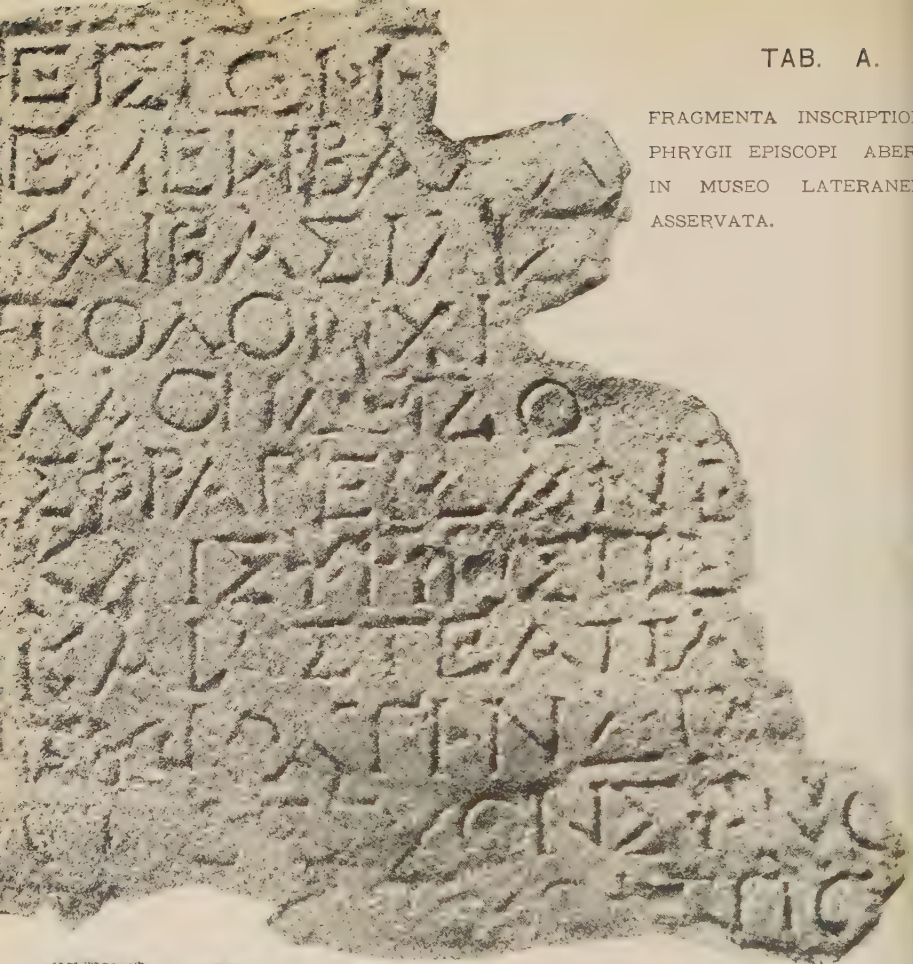
(2) MARANGONI, *Acta S. Victorini*, p. 74.

(3) GORI, *Inscr. ant. Etrur.* t. I, p. 228.

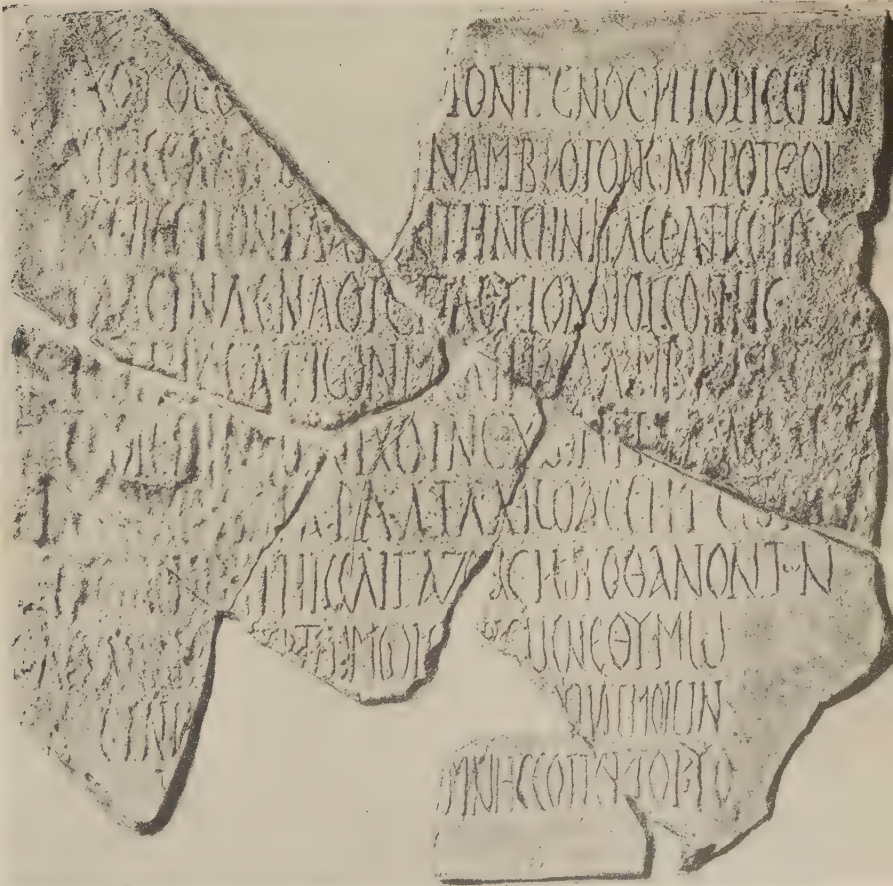
(4) Cf. MARUCCHI, *Di una pregevole ed inedita iscrizione cristiana apud Studi in Italia*, 1883.

FRAGMENTA INSCRIPTION
PHRYGII EPISCOPI ABER
IN MUSEO LATERANEN
ASSERVATA.

INSCRIPTIO PECTORII, IN MVSEO AVGVSTODVNENSI ASSERVATA

tiones symbolicae prorsus apparent, tamen praetermittendae hic non videntur quaedam antiquissimae inscriptiones de ineffabili Dominici corporis sacramento loquentes.

Iam supra demonstravi cur piscis in Christianis monumentis Christi esset symbolum. Porro duae sunt praesertim inscriptiones quae, de pisce veluti cibo loquentes, clare eucharistiam significant: Pectorii scilicet et Abercii inscriptiones.

Pectorii inscriptio duabus constat partibus: priore, quae ad baptismum vel gratiam et eucharistiam quasi alludit; posteriore, quae proprius epitaphium constituit, quamque pagina habes. En pars prior:

ΙΧΘΥΟΣ οὐρανόθεν θεῖον γένος ἤτορι σεμνῷ
Χρῆσε, λαβὼν πηγὴν ἄμβροτον ἐν βροτέοις
Θεσπεσίῳ ὑδάτων τὴν σὴν, φίλε, θάλπεω ψυχὴν
Υἱάσιν ἀενάοις πλουτοδότου σοφίης.
Cωτῆρος ἀγίων μελιηδέα λάμβανε βρώσιν,
Εσθιε πινάων ἰχθὺν ἔχων παλάμαις.

Piscis caelestis genus divinum, corde puro utere, hausto inter mortales immortali fonte aquarum divinitus manantium. Tuam, amice, foveo animam aquis perennibus sapientiae largientis divitias. Salvatoris sanctorum dulcem sume cibum; manduca esuriens piscem tenens manibus.

Non est dubium tertium distichum de eucharistia esse intelligendum, verbaque: *piscem manibus tenens* ad morem eucharistiae ambabus recipiendae manibus memorare.

En autem Abercii epitaphii pars eucharistiam respiciens, versus scilicet 12-16:

ΠΙΣΤΙΣ πάντῃ δὲ προῆγε	Fides vero ubique mihi dux fuit
ΚΑΙ ΠΑΡΗΘΗΚΕ τροφὴν	Praebuitque ubique cibum piscem e
ΠΑΝΘΙ ΙΧΘΥΝ ἀπὸ πηγῆς	fonte
ΠΑΝΜΕΓΕΘΗ ΚΑΘΑρόν ὄν	Ingentem purum quemprehendit
ΕΔΡΑΣΑΤΟ ΠΑΡΘένος ἀγνή.	virgo casta
ΚΑΙ ΤΟΥΤΟΝ ΕΠΕΔΩκε φί	Deditque amicis perpetuo edendum
ΛΟΙΣ ΕΣΘΙειν διὰ παντός	
οἶνον χρηστὸν ἔχουσα	Vinum optimum habens ministrans
κέρασμα διδοῦσα μετ' ἄρτου.	(vinum aquae) mixtum cum pane.

Iam I. B. De Rossi audiamus: « Versibus 12-16 epigrammatis Aberciani explicatur mysterium arcanum **ΙΧΘΥΟΣ** tamquam cibi (**ΤΡΟΦΗΣ**) eorum, quos **ΠΙΣΤΙΣ** nutrit, et enucleatur sententia tertii distichi carminis Augustodunensis, quo poeta invitat *genus electum ΙΧΘΥΟΣ coelestis ad capiendum cibum suavem Salvatoris sanctorum, ipsumque ΙΧΘΥΝ appetenter edendum*. Hunc nonnisi eucharistiam esse, quum primum lapis lucem vidit, omnes intellexerunt; idque Abercius pluribus explicat docens cibum, quem **ΠΙΣΤΙΣ** suis alumnis praebet, non esse reapse piscem, sed **ΙΧΘΥΝ** mysticum (Iesum Christum), quem Virgo concepit; et convivium, quo **ΙΧΘΥΣ** edendus datur, apparari non piscibus sed pane et *mixto* (id est vino aqua diluto) ... Cur materia oblationis eucharisticae (modo solus panis, modo plene panis et vinum) in antiquis tum carminibus tum picturis composita sit cum eo pisce quem Origenes, ... horum monumentorum aequalis, dixit tropice appellari **ΙΧΘΥΝ**, ⁽¹⁾ declarat Irenaeus Polycarpi discipulus episcopus Lugdunensis, ideoque tum Abercii Asiani, tum anonymi Augustodunensis idoneus interpret; qui in eucharistia duo elementa discernenda esse docet, *terrenum et caeleste*: ⁽²⁾ caeleste vero non uno loco inculcat esse corpus et sanguinem Iesu Christi ». ⁽³⁾

Pretiosum sane testimonium est haec crebra piscis mentio, tamquam cibi ubique fidelibus porrecti, *piscis viventium, piscis immortalis, piscis salvatoris*, necnon sub panis atque vini aqua diluti specie; hoc tamen argumentum plene in secunda voluminis huius parte explicandum est. Unum hic notasse iuvabit, universalem scilicet huius sacramenti indolem et usum iam inde a saeculo secundo liquido ex citatis carminibus patere.

(1) ORIG. *In Matth.* ed. MAURIN. t. III, p. 584: ὁ τροπικῶς λεγόμενος Ἰχθύς.

(2) IREN. *Adversus haer.* IV, 18, 5: Ἐὐχαριστία ἐκ δύο πραγμάτων συνεστηκυῖα, ἐπιγείου τε καὶ οὐρανίου.

(3) Cf. praesertim *Adv. haer.* IV, 17, 5; 18, 4. DE ROSSI, *Inscr.* t. II, *prooemium*, pp. xxiii, xxiv.

Haud parvam congruentiam inter praefata carmina et Maritimae epitaphium (olim in Priscilliano coemeterio inventum ac alias iam supra relatum) deprehendere est:

MARITIMA ΣΕΜΝΗ ΓΑΥΚΕΡΟΝ ΦΑΟΣ ΟΥ ΚΑΤΕΛΕΙΨΑΣ

ΕΞΕΞΕΣ ΓΑΡ ΜΕΤΑ ΣΟΥ <sup>(piscis
ancora
piscis)</sup> ΠΑΝΑΘΑΝΑΤΟΝ ΚΑΤΑ ΠΑΝΤΑ

ΕΥΣΕΒΕΙΑ ΓΑΡ ΣΗ ΠΑΝΤΟΤΕ ΣΕ ΠΡΟΑΓΕΙ

Maritima sancta (Semne) dulce lumen haud reliquisti, tecum enim habebas in omnibus piscem omnino immortalem; nam tua tibi pietas ubique praecurrit.

Iterum ipsius I. B. De Rossi verba huc afferre placet:

« Nunc e tota doctrina de compositione huiusmodi carminum Christianorum nova huic epigrammati lux affulget. Varietas metri (duo hexametri sequente unico pentametro) prodit huius quoque epigrammatis partem saltem aliquam esse centonem consutum versibus vel hemistichiis carminum antiquiorum. Versus primus constat iisdem fere verbis quibus, vertente saeculo secundo vel ineunte tertio, usus est auctor epigrammatis Aurelii Antonii pueri septennis initiati mysteriis deorum omnium.⁽¹⁾ Iis tamen verbis auctor tituli Christiani expressit sensum directe oppositum sententiis inscriptis sepulcro mystae ethnici qui *liquerat dulce lumen* (ΕΛΙΠΙΟΝ ΓΑΥΚΕΡΟΝ ΦΑΟΣ), queruntur nihil ei profuisse quod sancte (ΣΕΜΝΩΣ) coluisset mysteria deorum. Contra auctor epigrammatis Christiani negat Maritimam *liquisse* dulce lumen (ΓΑΥΚΕΡΟΝ ΦΑΟΣ ΟΥ ΚΤΕΛΕΙΨΑΣ): ea quippe fuit ΣΕΜΝΗ (sancta, pia) initiata sacris ΙΧΘΥΟΣ ΟΥΡΑΝΙΟΥ; cuius servans praecepta ΗΤΟΡΙ ΣΕΜΝΩ, neque a via pietatis (ΤΗΣ ΕΥΣΕΒΕΙΑΣ) unquam deflectens, assequuta est lumen immortale, ipsum ΙΧΘΥΝ ΦΩΣ ΤΟ ΘΑΝΟΝΤΩΝ (lumen mortuorum). Quae verba delecta ex epigrammate Augustodunensi composui cum epigrammate Maritimae, considerata imagine ancorae et piscium studiose inserta in medium alterum versum ante epitheton ΠΑΝΑΘΑΝΑΤΟΝ. Quod tametsi construi possit cum versu praece-

(1) MARINI ap. MAI, *Script. vet.* V, p. 180.

dente et voce ΦΑΟΣ (lumen), proprie tamen referendum esse ad ΙΧΘΥΝ fontem spei vitae aeternae quem appicta signa graphice designant, I. B. Pitra sagaciter vidit et Kirchhoffius necessarium iudicat « ut sententia sibi constet ». Sane piscem geminatum, appictum ancoraе cruciformi, significare ipsum ΙΧΘΥΝ plurimae gemmae testantur; in quibus ancoraе et piscibus utrinque dispositis adscriptae sunt litterae ΙΧΘΥC, ΙΗCOΥC ΧΡΕΙCΤΟC, ΙΗ Χ, ΙΗCOΥC. Denique verba et sententia ultimi versus pentametri: ΕΥΣΕΒΕΙΑ ΣΗ ΠΑΝΤΟΤΕ ΣΕ ΠΡΟΑΓΕΙ conferenda sunt cum verbis ΠΙCΤΙC ΠΑΝΤΗ ΔΕ ΠΡΟΗΓΕ carminis Aberciani. Quemadmodum Abercius dixit *fidem sibi ubique praevisse*, iisdem verbis de Maritima dicitur *pietatem ei ubique praevisse*: alimentum autem pietatis esse veritatem et doctrinam fidei Paulus ⁽¹⁾ docet ». ⁽²⁾

Tam doctae interpretationi nihil equidem subiungam, nisi illa quae egregius archaeologus nominavit monumenta, ut melius sibi lectores persuadeant, quod ipse ego priusquam illa viderem, intelligere nequivi.

Tab. 66.

Tab. 67.

Tab. 68.

Tab. 69.

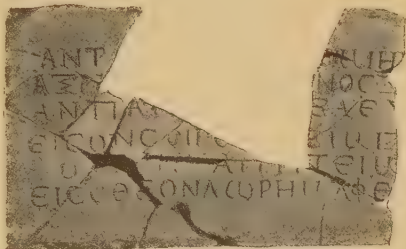
Gemmae in Museo Britannico asservatae (DALTON, *Catalogue*, Tab. II).

(1) I ad Tim. V, 3; ad Tit. I. 1.

(2) DE ROSSI, *Inscr. t. II, Proemium*, pp. xxvii-xxviii. — Alio sensu verbum προάγει adhibetur in titulis Christianis coniunctum cum solempni formula ἐν εἰρήνῃ (BOSIO, *Roma sott.* p. 508; BOLDETTI, p. 363; BUONARROTI, *Petri*, p. 168): scilicet significat defunctum praecessisse caros suos in viam pacis aeternae. Sic tres fratres πιστοὺς ille, qui titulum posuit, dicit se praemisisse (προέπεμψε); et subiecit litteras ΙΧΘΥC, significantes professionem fidei Christianae (cf. LUPI, *Epitaph. S. Sev.* p. 174; *Corp. inscr. Graec.* 9715).

Alia inscriptio in eodem coemeterio Priscillae inventa est quae non parvam cum relatis epitaphiis similitudinem habet; immo vel maioris facienda esset, si non confracta et manca fuisset reperta (Tab. 70).

Tres priores lineae huius inscriptionis nomen atque temporis notas continent; in quarta linea defuncta se eiusdem generis atque Christum affirmat: ΕΙCΟΝ COI ΓΕΝΟC ΕΙΜΙ. In quinta se dicit posse Dei gratia mortem superare, seu in aeternum ingredi gaudium; donum Dei simile secum portantem: ΟΙΗ ΧΑΡΙΤΙ ΤΕ ΕΙΜ... ΕΙCΟΘΕΟΝ ΔΩΡΗΜΑ ΦΕΡΟΥΣΑ... (1)

Tab. 70.

Quid hoc donum sit, facile intelligitur; nihilominus forsitan non deerit qui non quidem eucharistiam, sed gratiam putet illud. Inscriptio certo ad secundum pertinet saeculum, litteris pulcherrimis Priscillianis insculpta. Singularis igitur prorsus est, nam gratiae, quod sciam, vix mentionem explicitam in epitaphiis illius invenies aetatis, cum plerique tunc tituli pura referant nomina. Utcumque sit, haud dubium est

(1) Paulo aliter I. B. De Rossi de mutilo hoc epitaphio habet: «Dei nomi della defunta sembra certo il gentilizio *Antonia* od il cognome *Antonina* alla quale l'autore del titolo volge la parola nell'epigramma metrico dicendole: εἶσον σου γένος(ς) εἰμί: e probabilmente si deve intendere nel senso dell'epigramma celeberrimo di Autun: Ἰχθύος οὐρανίου ἅγιον γένος (*Ἰχθύος*, *caelestis sanctum genus*). Se è così, il superstite dice alla defunta, che ambedue erano del medesimo *genus* (εἶσον γένος); di quello cioè, che nell'epistola I di Pietro apostolo (II, 10) è appellato γένος ἐκλεκτόν, ~~ἐκ~~ ἅγιον, λαὸς θεοῦ (*genus electum, gens sancta, populus Dei*). E nell'ultimo verso il medesimo dice alla defunta: εἰσόθεον δώρημα φέρεις (*deo par donum tenes, consequuta es*); cioè: hai ottenuta la corona immortale di vita eterna» (*Bull. di arch. crist.* 1886, p. 140). Cf. WILPERT, *Fractio panis*, pp. 78-79.

gratiae charismatibus large donatam fuisse in hoc saeculo animam illam, cui tanta tribuitur in gratiae auxilium post mortem fiducia.

Quoniam vero de gratia sermo incidit, Africanam quamdam referam inscriptionem saeculi quarti, quae affirmat Deum perseverantibus gratiam largiri:

CASTVLA · P||VELLA · ANN || XL · VIII · REDD || VI · IDVS · MAR||TIAS ·
 PROPER||ANS · KASTITA||TIS · SVME||RE · PREMI||A · DIGNA · ||MERVIT · ||
 INMARCESCIB||ILE CORONA || PERSEVERA||NTIBVS · TRIB| VET ·
 DEVS · GR||ATIA · IN PACE (1)

Quod si autem quis quaerat, utrum in epitaphiis datum sit aliquid poenitentiae sacramentum significans inveniri, respondere debeo: Fere nihil. Unum enim et alterum serioris aetatis epitaphium si excipiam, nescio quid amplius possis reperire. Non placuit, ut arbitror, de re tam intima in epitaphiis loqui, quibus potissime quod poterat defuncti honestare memoriam, non vero contrarium incidebatur. En formulae quae quandoque adhibita fuisse videtur duo specimina:

— (ADIVTOR) QVI POST ACCEPTAM PENITENTIAM MIGRAVIT
 AD DOMINVM (2)

— (SATVRIVS FAMVLVS DEI) ACCEPTA POENITENTIA REQVIE-
 VIT IN PACE (Hispania).

(1) *Bull. épigr. de la Gaule*, 1883, t. III, p. 202.

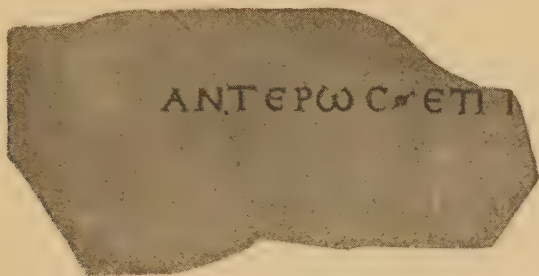
(2) MARUCCHI, *Elém. d'arch. chrét.* vol. I, pp. 196-197.

CAPUT IV.

Hierarchia.

ART. I. — Inscriptiones papales. (1)

Antiquissima omnium inscriptio est papae Anterotis, quem scimus per quadraginta duos dies sedisse in Petri cathedra et anno 236 obiisse.

Tab. 71. (Coem. Callisti).

Deinde nominanda venit inscriptio pontificis Pontiani (230–235) qui, licet Anterotis antecessor, tamen post eum obiit, cum,

(1) Pontifices primi et secundi saeculi, a Petro scilicet usque ad Victorem, *iuxta corpus beati Petri*, in Vaticano, depositi sunt; ceteri vero, a Zephirino ad Miltiadem (+ 314) in Callisti coemeterio, tribus tamen exceptis, nempe Callisto, qui in regione Transtiberina, in coemeterio postea Calepodii dicto, sepultus est, et Marcellino et Marcello, qui sibi in coemeterio Priscillae sepulcra elegerunt dicuntur. Unica videtur fuisse pontificum epigraphica formula, neque a temporum more aliena. Inscriptio pontificis Lini, Petri successoris, non nisi merum nomen LINVS referebat: quod quidem temporis congruum est, nam neque stilus epigraphicus erat tunc temporis efformatus apud Christianos, et quae Romanas formulas epigraphicas non referebant epitaphia, puris consistebant nominibus. Saeculo autem tertio, nihil aliud nomini additum est nisi episcopi nomen

in Sardiniam deportatus, pontificatus munus deposuerit. Epitaphium eius duobus abhinc solummodo mensibus inventum est in hypogeo S. Caeciliae, illudque, si potero, photographica imagine in calce libri adducam:

ΠΟΝΤΙΑΝΟC ΕΠΙCΚ· ΜΡ (Coem. Callisti).

Sequitur inscriptio pontificis Fabiani (236–250), qui, ut videtur, cum sub imperatore Philippo, Christianis addictissimo, vixisset, ab eo obtinuit ut corpus pontificis Pontiani, ex insula Sardinia ubi verberibus caesus obierat, ⁽¹⁾ Romam transferretur, atque in pontificum hypogeo sepeliretur. ⁽²⁾

Quaedam autem, apud vicinum ambulacrum, in corio parietis adhuc recente mollique adhibita, inscriptio haec habet:

ΕΝ ΘΕΩ ΜΕΤΑ ΠΑΝΤΩΝ (ἐπισκόπων? ἁγίων?) ΠΟΝΤΙΑΝΕ ΖΗΧΗC=Pontiane in Deo vivas cum omnibus episcopis (sanctis).

Quamvis supplementum ἐπισκόπων haud quidem certum sit, non videtur dubium hic de pontifice Pontiano agi; inscriptio tamen an ad tempus translationis, ut I. B. De Rossi opinatus est, pertineat, indicii omnino securis deficientibus, diudicare non praesumam.

Tab. 72. (Coem. Callisti).

in siglam plerumque contractum. Notiores enim erant Romani pontifices, quam ut praeter nomen amplius in eorum sepulcris requireretur. Denique cum, saeculo exeunte tertio, mos invaluisset etiam depositionis mentionem fieri, haec et in pontificum epitaphiis apparuit, uti videre est in Caii papae epitaphio. De singulis autem pontificibus in hoc articulo commemorandis nonnullas habes notitias in meo opere: *Les catacombes de Saint Calixte, histoire et description*, pp. 106–128, Rome, 1909.

(1) *Afflictus, maceratus fustibus defunctus est III kal. novemb. (Lib. pont.).*

(2) *Quem (Pontianum) beatus Fabianus adduxit cum clero per navim et sepelivit in coemeterio Callisti via Appia (Lib. pont. Pontianus, ed. DUCHESNE).*

Fabiani et Pontiani inscriptiones integrae sunt, et praeterquam episcopi nomine, etiam martyris titulo instructae MTP. Iam alibi hoc in opere de martyrii hac sigla verbum feci, ostendendo scilicet eam longe post depositionis diem appositam fuisse veluti publicam solemnemque martyris recognitionem, quae vindictio martyris appellabatur.⁽¹⁾ Nunc vero perfecta siglarum similitudo in duobus praefatis epitaphiis probat ambas eadem manu, eodemque tempore exaratas fuisse.⁽²⁾

Fabiani successor, Cornelius (251-253), longe cum esset a pontificum hypogeo depositus, latinum habuit epitaphium, et ipsum titulo martyris insignitum, qui quidem, si bene examinatus sit, et ipse postea adiunctus apparebit, licet omnis a scalptore adhibita fuerit cura genus formamque litterarum imitandi iuxta primaevam inscriptionis partem.

Tab. 73. (Coem. Callisti).

Pontificis Lucii mutila inscriptio purum nomen refert, et cetera pars inventa non fuit, quae saltem episcopi nomen exhibebat: ΔΟΥΚΙC εϛτ. Forma haec elliptica ΔΟΥΚΙC pro ΔΟΥΚΙOC controversiae caussa adhuc extat inter philologos, quorum alii veluti archaismum formam eiusmodi accipiunt, alii vero imitationem esse Graeci sermonis defendunt.⁽³⁾ Sed quidquid con-

(1) Cf. vol. I, pars prior, p. 394-395.

(2) Circa huius siglae appositionis tempus fervet inter rei epigraphicae peritos disputatio, novaque studia, magni quidem momenti, iam iamque in lucem sunt proditura. Aliter, exempli gratia Wilpert arbitratur atque Marucchi, et ab utroque dissentitur Muller, Berolinensis Athenaei professor, qui praeterea affirmat: in sigla martyrii, litteram T minime contineri, sed lineolam, litteris M et P superpositam, abbreviationem esse. Meo quidem iudicio, ex formis palaeographicis, quas vocant, praeterquamquod utraque sigla, ut supra innui, eadem manu, etiam non multo post pontificum illorum obitum insculpta dicenda est.

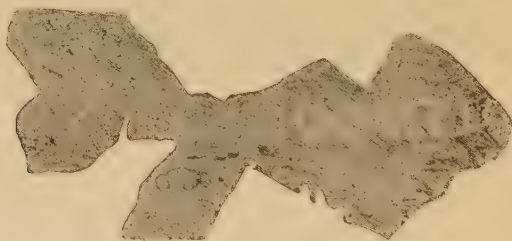
(3) Cf. RITSCHL, *De declinatione quadam latina reconditiore quaestio epigraphica*, Bonn, 1861; MOMMSEN, *Corp. inscr. Lat.* t. I, p. 210.

Tab. 74. (Coem. Callisti).

troversia illa paritura sit, quae aeterna futura videtur, notamus et alia legi eiusmodi nomina, cum Graeca tum Latina, etiam in catacumbis, ut ΔΗΜΕΤΡΙΟΝ pro ΔΗΜΕΤΡΙΟΝ in ipsa pontificum crypta; *Caecilis* pro *Caecilius* etc.

Post Lucium (253-254) quattuor sequuntur pontifices, nempe Stephanus I (254-257), Syxtus II (257-258), Dionysius (259-268), et Felix I (269-274), quorum epitaphia deperdita sunt. Quinti tamen Lucii successoris extat titulus, ipseque, ut videtur, integer: ΕΡΤΥΧΙΑΝΟΝ ΕΠΙΣΚΟΠΟΝ (275-283).

Tab. 75. (Coem. Callisti).

Littera X, in hoc titulo, iuxta I. B. De Rossi, primum ommissa est, cuius in locum littera I incisa. Haec postea, aliquantulum abrasa, priori locum dedit, at non ita ut omnino non appareret. Equidem aliud mihi arridet, voluisse scilicet lapidam Christi monogramma insculpere; ceterum difficile est dicere utrum littera I an X prius fuerit inscripta.

Inter Pontificum hypogeum et contiguam S. Caeciliae cryptam fragmentum operculi arcae marmoreae iacebat, nomen ΟΥΡΒΑΝΟΝ prae se ferens, quod visum est ad Urbani I pontificis sepulcrum pertinuisse propter mutilam quamdam litteram quae, ut in Tab. 76 apparet, tum pro Ε, tum pro Θ accipi potest. Hinc varia supplementa: Επίσκοπος,

vel Θεοῦ δοῦλος, vel ἐν εἰρήνῃ quae satis rem esse incertam demonstrant. ⁽¹⁾

Tab. 76.

In alia coemeterii area pontifex Caius sepultus est, cuius epitaphium, ex parte inventum, ita I. B. De Rossi certo supplemento redintegravit: ⁽²⁾

ΓαιοΥ · ΕΠΙσκο

ΚΑΘ ·

πρὸ · ι · ΚΑΛ ΜΑΙΩν

Caii episcopi depositio X kalendas fuit maias.

Hae sunt pontificum quae nobis manent antiquiores et propriae dictae inscriptiones, procul dubio quae deperditae sunt eiusdem quam istae generis fuere, scilicet aut nuda nomina exhibuerunt, aut aliquod nomen cum episcopi titulo fortasse etiam martyris, vel una cum nomine et officio depositionis notam prae se tulerunt; idque usque ad secundam saltem saeculi quarti partem. A Damasi autem aetate, pontificalia pleraque epitaphia metrica coepta sunt oratione fieri. ⁽³⁾

(1) DE ROSSI, *Roma sott.* t. II, p. 373, et WILPERT, *Beiträge zur christlichen Archäologie* apud *Römische Quartalschrift*, 1902, pp. 60-61.

(2) DE ROSSI, *Roma sott.* t. II, pp. 104-105.

(3) Fuere atque sunt qui circa vocem ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ prolixa congestere commenta, perinde quasi ex ea coniecere liceret, nulla antiquitas auctoritate pontifices Romanos extra Urbem fruitos esse. En quid sagaciter respondit I. B. De Rossi: « Io non so quale altro titolo noi potremmo leggere sui predetti epitafr. Non certo quello, che oggi scriviamo nelle epigrafi di classico stile, *pontifex maximus*; imperocchè niuno ignora la pagana origine di quell'appellazione, e come essa è venuta generalmente in uso dopo che la classica lingua romana è stata adottata nel linguaggio ecclesiastico, cioè dopo rinate le lettere nei secoli moderni. Ciò nondimeno già Tertulliano nel secolo terzo, per dileggiare un decreto, che oggi, a mio avviso, sappiamo con certezza essere stato promulgato appunto dall'istitutore della cripta papale, cioè dal papa Callisto, lo chiamò editto

ART. II. — **Episcopi.**

Praeter pontificum praefata epitaphia Romae duae aliae ad episcopos pertinentes inventae sunt inscriptiones: altera, metrica quidem, cuius fragmentum apud Lateranense est museum,

del pontefice massimo vescovo dei vescovi: *pontifex scilicet maximus episcopus episcoporum edicit*. Neanche credo, che altri avrebbe aspettato trovare in quegli epitaffi il titolo di *papa*. Veramente una delle novità rivelatoci dal cimitero di Callisto è che il vocabolo (*papa*) fu scritto sui marmi cristiani assai prima, che finora non sapevamo. Damaso ed anche Marcellino sotto Diocleziano furono appellati *papae* nelle iscrizioni di codesto cimitero, e quella voce già nell'età diocleziana fu compendiata nelle lettere PP, come nella contemporanea epigrafia si faceva dei vocaboli *praepositus*, *primipilus* ed altri. Ma *papa* nei primi tempi fu vocabolo più d'affetto che di dignità, e a pagina 200 (*Roma sott. t. II*) ho spiegato che nel secolo terzo ed anche nel quarto si diceva *papa meus*, *papa suus*, *papa noster*. Resta il solo vocabolo *episcopus* adoperato costantemente dai romani pontefici; e fa d'uopo chiudere gli occhi alla luce della storia per ignorare, che i titoli della romana sede al primato universale non pendono in guisa veruna dall'appellazione data nei primi secoli alla dignità di chi in essa sedeva. Egli era appellato, ed era in effetto *vescovo* e *vescovo romano*; solo fa d'uopo considerare di quale episcopato egli era l'erede, se di quello soltanto della chiesa particolare di Roma, o con questo della cura altresì e del supremo governo della chiesa universale. Ciò non possono dire i laconici epitaffi della cripta papale isolatamente esaminati; ma chi domanda alla storia ed agli scrittori ecclesiastici di quale natura ed estensione fu l'*episcopato* in quelle pietre ricordato, trova quivi la risposta cercata. Io non entrerei in un argomento sì trito; e per chiudere quest'episodio con la più acconcia testimonianza, chiamerò a confronto con gli epitaffi papali callistiani il catalogo papale filocaliano, la cui prima parte fu scritta o continuata appunto ai tempi di Anterote; cioè del più antico fra i papi, dei quali abbiamo trovato la epigrafe. Quel catalogo ridotto alla primitiva sua forma cominciava così: *passus est dominus noster Iesus Christus duobus Geminis consulibus VIII kal. apriles, et post ascensum eius beatissimus Petrus episcopatum suscepit, ex quo tempore per successionem dispositum quis episcopus, quot annis praefuit*. E segue la serie da Pietro ad Anterote. Ecco in qual guisa intendeva l'epitaffio **ANTEPOC ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ** il cronista contemporaneo di lui; Anterote fu *successore* di Pietro nell'*episcopato*, che l'apostolo assunse immediatamente dopo l'ascensione del Signore» (*Roma sott. t. II*, pp. 306-307). His verbis aliquid addere impossibile mihi videtur, ita clara sunt atque evidentialia. Ipse egregius

textus vero integer in Sylloge Centulensi legitur,⁽¹⁾ Leonem quemdam laudat, multa perpressum, qui uxorem, sacros ante ordines receptos, nomine Laurentiam duxerat, quemque patrem pontificis Damasi fuisse egregius Marucchi rationibus affirmat non spernendis;⁽²⁾ altera, in coemeterio Callisti inventa verbum *episcopus* solummodo praebet cum alia mutila indicatione:

EPISCOPVS ... || REC · NV ...⁽³⁾

Aliam episcoporum seriem coemeterium S. Alexandri, ad septimum viae Nomentanae milliarium exhibet. Ibi enim tria epitaphia sunt reperta episcopos commemorantia, aliud quidem incipientis quarti vel tertii egredientis saeculi:

PETRVS EPISCOPVS IN PACE XIII KL MAIA
XIII KAL MAIAS

aliud, nempe Adeodati, quintum respiciens saeculum notamque episcopatus atque depositionis diei ferens; aliud denique, praeter haec, consulum nota instructum.⁽⁴⁾

archaeologus aliam in Callisti coemeterio inscriptionem invenit, de qua mentio iam facta est, in qua formula *sub Liberio papa* veluti temporis nota habetur (cf. p. 17, not. 1). Ad nostram rem quod spectat, haec alia illustrissimi viri lubet verba citare: « La voce *ἐπίσκοπος* non è di primo conio ecclesiastico: essa significa ispettore e moderatore e presso i Greci così chiamavansi i curatori e presidenti dei giochi agonistici. Nel nuovo testamento quella voce fu adoperata per designare i presidi di ciascuna chiesa e il supremo grado del sacerdozio cristiano (*Act.* XX, 28; *PAULI ad Phil.* I; *I ad Tim.* III, 2; *ad Titum*, I, 7): ma non perciò ne fu tosto invariabilmente determinato il significato ecclesiastico. Prima che avvenisse, dovette correre qualche tempo d'uso di quella voce in quel senso. Adunque, come sarebbe strana l'ommissione dell'appellativo *episcopus* negli epitaffi del secolo terzo, salvo che qualche ragione di cautela l'avesse consigliata, così darebbe forse sospetto di memoria scritta in età posteriore all'apostolica il titolo LINVS EPISCOPVS: e sta egregiamente al suo posto il laco-nico ed arcaico LINVS » (*Bull. di arch. crist.* 1876, pp. 86-87).

(1) DE ROSSI, *Inscr. Christ.* t. II, pp. 93, 106; *Bull. di arch. crist.* 1864, pp. 54-56.

(2) Cf. *Nuovo Bull. di arch. crist.* 1903, pp. 60-108.

(3) Cf. *Bull. di arch. crist.* 1864, pp. 48 sq.

(4) Cf. *Bull.* loc. cit. et 1876, pp. 88-89. « Gli atti dei martiri Ales-

Episcoporum memoriae etiam nonnullae, ex quodam Cypriacae familiae hypogeo in via Praenestina effossae, in lucem prodierunt; at istos haereticos debere potius haberi I. B. De Rossi docet. Ad episcoporum sepulturam quod attinet, notum est Christianas plebes sibi episcoporum suorum corpora vindicasse, ita ut, si non semper, persecutionis causa, eos apud se viventes habuissent, saltem eorum venerari possent sepulcra; cum in hoc potissimum consistere cernerent legitimae horum successionis testimonium. Sic S. Ignatii reliquiae Antiochiam translatae sunt ab Urbe, ubi belluis sanctus episcopus fuerat expositus; sic Felix episcopus, Venosae decollatus, in Africam suam dioecesim reportatus est; sic Dionysii, Mediolanensis episcopi, in exilio mortui, corpus a successore eius S. Ambrosio scimus petiitum. Neque secus de Romanis pontificibus extra Romam defunctis aut occisis est factum. Pontiani corpus ex Sardinia insula, ut iam innui, Romam translatum est; item Eusebii, quem scimus *litore trinacrio mundum vitamque* reliquisse. De priore en quid *Liber pontificalis* habet: «Eodem tempore Pontianus episcopus et Ypolitus presbiter exilio sunt deportati ab Alexandro in Sardinia insula nociva... In eadem insula, maceratus fustibus, defunctus est». De posteriore autem nobis ipsum Damasi carmen testatur. Immo ad episcoporum sepulcra in dogmaticis etiam controversiis interdum allegabatur, quasi ipsa doctrinae traditionisque primaevae testimonia monumenta extarent:⁽¹⁾ sic, iam saeculo secundo, Romae presbyter Caius, tempore Zephyrini pontificis cum haereticis Cataphrygis disputans, ad trophaea, idest ad sepulcra apostolorum Petri in Vaticano, Pauli in via Ostiensi, provocabat.

Quod si vero, stante hac variarum orbis Christiani ecclesiarum de servandis vel recuperandis antistitum suorum reliquiis sollicitudine, nihilominus Romae et in ipso summorum pontificum coemeterio, aliquas exterorum episcoporum memorias, paucas quidem, reperiri contigerit, haud est mirandum,

sandro, Evenzio e Teodulo», ait I. B. De Rossi, «rendono conto di questa serie di vescovi in quel cimitero» (loc. cit. 1864, p. 50).

(1) EUSEB. *Hist. Eccl.* lib. I, c. 24.

cum sciamus multos pluriesque episcopos debuisse Romam adire sive ad concilia cogenda sive ad negotia suarum ecclesiarum cum Romano pontifice tractanda. Praeterea aliqua episcoporum corpora ex nativo oportuit loco removeri Romanque transvehi, ne barbarorum incursionibus atque furori obnoxia essent. Ita de corpore sancti Quirini Sisciae episcopi factum est, idque videtur et de Optato episcopo Visceritano evenisse.

Si tamen Romae episcoporum aliunde ignotorum sepulcra quaedam extra Christianas inveniantur necropole, in hypogeis scilicet contra communem usum omnino separatis, magna est putandi ratio ea ad haereticos, non vero ad catholicos episcopos pertinere. Narrat S. Optatus Milevitanus, Novatianos proprios ex Africa misisse Romam episcopos, ut se ipsos habere in Urbe aliquem successorem Petri iactarent.

Extra Romam notanda est inscriptio Flavii Latini Brixienensis episcopi, quae ad seculum tertium spectare videtur. In ea, dum computantur anni in inferioribus gradibus transacti, omittitur dies depositionis:

FL • LATINO • EPISCOPO
AN • III • M • VII • PRAESB
AN • XV • EXORC • AN • XII

Antiquissimum aliud eiusmodi epitaphium, nota consulum instructum. inscriptio est episcopi Petronii Dextri in S. Mustiolae Clusensi coemeterio reperta:

PetronIO DEXTRO
EPISCOP • PAT • QVI VIXIT
ANNIS • LXVI • PATRI KAR
ISSIMO • L • PETRONII • QVI
NQVE • FILII • POSVERVNT • DP
III • IDS • DEC • PROVINO • ET • YLIANO
COSS

(Petronio Dextro episcopo patri qui vixit annos LXVI, patri karissimo Lucii Petronii quinque filii posterunt: depositus III idus decembris, Proviano (Probianus) et Iuliano consulibus.

Aliquanto antiquior illa sequens est inscriptio apud Italiam Inferiorem inventa, nunc autem in imperiali Berolinensi bibliotheca asservata :

T
IN DD • ET • SPIRITO • SANO • IVLIANO
EPP • C/// • QVI • VIXIT • A///NIS • L • MENSIBVS •
III • D • II • FELICIANE • CONIVGI • BENE •
MERENTI • CVM • FILIS • SVIS • BENE
MERENTI • FECIT • IVLIANO • IN PA
CE •

I. B. De Rossi eam Constantiniana aetate anteriorem putat praesertim propter formulam qua inscriptio incipit, quae quidem ita est intelligenda: *in Deo, Domino et Spiritu Sancto*, deinde propter omissam depositionis notam. ⁽¹⁾

Aliud epitaphium, quod pace Constantiniana vetustius videtur, in Africa inventum est, at iam a suo loco remotum :

ΠΕΤΡΟΣ ΔΙΟΦΙΔΟ
ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΜΑΞΙΜΙ
ΑΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΕΝ
ΘΑΔΕΚΕΙΤΑΙ

Πέτρος Διοφιδος ἐπίσκοπος Μαξι-
μιανουπόλεως ἐνθάδε κεῖται = Hic
iacet Petrus Diophidus Maximiano-
polensis episcopus. ⁽²⁾

Antiquissimus vero eiusmodi titulus videtur Syri Papiensis episcopi esse epitaphium sarcophago nempe incisum, in quo ille, initio saeculi secundi, ut verisimile est, primum est sepultus.

Antiquitas huius inscriptionis ab aliquibus rei epigraphicae peritis impugnata est, sed nullum solidum attulerunt argumentum contra temporis indicia quae epitaphium exhibet. Ut summum dici potest vocabulum EPC additionem esse posteriorem; quod ipse I. B. De Rossi admittit, dum antiquitatem primae epitaphii partis: SVRVVS, vindicat. ⁽³⁾

(1) *Bull. di arch. crist.* 1876, p. 92.

(2) *Corp. inscr. Graec.* t. IV, n. 9147.

(3) *Bull. di arch. crist.* 1876, pp. 95-106. — En quibus verbis egregius archaeologus huius tituli illustrationi finem imponit: « Fa d'uopo dire o

Tab. 77. Sarcophagus primi episcopi Papiensis.

Non desunt quidem memoriae episcoporum, qui secundo tertioque vixerint saeculo, at eorum prisca epitaphia deperdita sunt, et quae nobis manent seriora sunt quam ut operae sit pretium ea huc adducere. Antiqua quaedam Palestinensis mutila inscriptio, a Germer-Durand, viro erudito, restituta, ut unum referam exemplum, patriarcham Caesareae nominat Alexandrum: [Ἀλέξανδρος] Καὶ [σαρείας πα]τρ(ι)αρχ[ης...⁽¹⁾

che per alcuna cautela quel vocabolo fu ommesso; o che quando Siro fu sepolto, il titolo *episcopus* non era d'uso costante e normale nella cristiana epigrafia. La prima ipotesi può avere alcuna parte nel rendere conto del laconicissimo titolo SVRVS ... Ma spontaneo e luminoso è il confronto col romano sarcofago nella confessione apostolica del Vaticano, sul quale era scritto LINVS e nulla più, come a Pavia SVRVS. E a questo notabilissimo paragone aggiungendo il tipo paleografico delle lettere; e l'uno e l'altro dato concordando a meraviglia con l'immemorabile tradizione, che assegna quel Siro ai tempi apostolici; stringiamo un complesso di indizii e di prove di natura e fonti diversissime che con ogni precisione cospirano al medesimo punto. Sarebbe oggi adunque irragionevole temerità lo spregiare l'antica tradizione delle chiese liguri e venete circa Siro di Pavia; che è connessa con quella concernente l'Ermagora di Aquileia».

(1) En quid de ea ipse Germer-Durand habet: « On sait que les évêques de Césarée avaient une sorte de primatie sur toute la Palestine, même sur Jérusalem, qui ne fut érigée en patriarchat qu'au quatrième siècle. Le titre officiel de patriarche est réservé depuis longtemps aux quatre grands sièges d'Orient. Mais dans les premiers siècles c'était moins précis. Aujourd'hui encore, dans le langage usuel, le titre de *Batrac*, forme arabe de patriarche, est donné communément à tous les évêques ayant jurisdiction » (*Revue biblique*, 1894, p. 255).

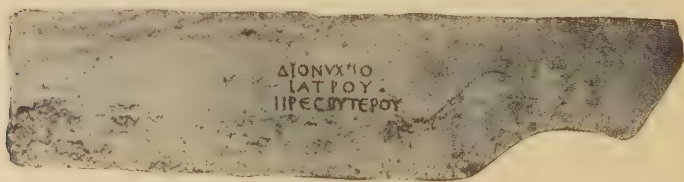
ART. III. — Presbyteri.

Ex epigraphico Christianorum stylo, simplices sacerdotes presbyteri vocati sunt, quae vox in hanc siglam plerumque contracta est, PRB vel PR. *Sacerdos* autem dicebatur episcopus, et ipse Romanus pontifex, ut ex non paucis colligitur monumentis. Verbum *presbyter* proprie seniozem significat; unde aliquando presbyteri, qui praeerant liturgicis congregationibus, seniores dicebantur.⁽¹⁾ Quod vero non aetatis sed officii causa presbyteri vocarentur, id ex ipsis epitaphiis patet; neque in re epigraphica potest quaestio institui utrum quandoque presbyteri nomine episcopus designatus fuerit. Haec enim quaestio ad tempora apostolica pertinet, quorum nulla epigraphica memoria nobis remansit cleri constitutionem respiciens. Presbyteri corpus quoddam coetumque efficiebant ecclesiae addictum, *presbyterium* nuncupatum (πρεσβυτέριον); scilicet *senatum Ecclesiae*, *senatum Christi*, *consiliarium episcopi*, *consilium Ecclesiae*; Graece συνέδριον τοῦ πρεσβυτερίου. Episcopo mortuo, coetus ille, una cum diaconis, ecclesiam gubernabat, donec alius eligeretur episcopus; cuius rei certissima testimonia praebet historia.

Ecce iam inscriptionum exempla :

Romae :

— IVLIANVS PRESBYTER — PRESBYTER IN PACE — ΜΑΣΕΙΜΟΥΣ
II P (Coem. Callisti).

Tab. 78. (Coem. Callisti).

(1) TERTULL. *Apol.* c. XXXIX, P. L. t. I, col. 531.

— LOCVS GERONTI·PRESB· || DEPOSITVS·IIII·KAL·IVL· || CONS·
EPARCHIAVITI (Coem. S. Agnetis. Vide Tab. 8).

LOCUS MAXIMI
PRESBYTERI

Tab. 79.

LOCVS VALENTINI PRAESB

Tab. 80.

— AS IN P PRE = Asinius Christi praesbyter.

Notanda sunt quae titulos Urbis commemorant:

— AVR·TIT·PRISCAE ... (Mus. Later. pila XIII, 16).

LOCVS PRESBYTERI BASILITIVS SABINE

Tab. 81.

En duae inscriptiones metricae:

^A
PRESBYTER HIC SITVS EST CELERINVS NOMINE DICTVS
CORPOREOS RVMPENS NEXVS QVI GAVDET IN ASTRIS
DEP·VII·KAL·IVN·FL·SYAGRIO ET EV CERIO (conss)

(An. 381 — Coem. S. Agnetis).

PRESBYTER HIC VOLVIT SISINNIVS PONERE MEMBRA
OMNIBVS ACCEPTVS POPVLIS DIGNVSQVE SACERDOS
QVI SCIRET SANCTAE SERVARE FOEDERA MATRIS
BLANDVS AMORE DEI SEMPER QVI VIVERE NOSSET
CONTENTVSQVE SVO NESCIRET PRINCIPIS AVLAM (1)

(1) P. L. t. XIII, col. 1218. Carmen hoc Damasianum putatur.

Habetur hic rarissimus casus nempe ut presbyter simul vocetur sacerdos.

In Italia.

VENEGESTVS PREVITER (*sic*) || IN PACAE (*sic*) DOMINI DORMIT (1) = Benegestus presbyter in pace Domini dormit (Veliterni).

In Galliis.

IN HOC TVMOLO || REQUIISCIT BONAE || MEMORIAE ROMANVS || PRESBYTER QVI VIXIT || IN PACE ANNIS LXIII || OBIIT NONVM K FEB||RARIAS (2)

In Africa.

BO...IS Pr||ESBITER IN pa||CE VIXIT AN||NIS XXXVI MEN||SES IIII (3)

Melo in insula.

Ἐν Κ(υρί)ω. Οἱ πρεσβοῖτεροι οἱ πάσης μνήμης ἄξιοι Ἀσκληπιδίης || καὶ Ἐλπίδων καὶ Ἀσκληπι(όδο)τ(ο)ς.

In Domino. Hic iacent bonae memoriae presbyteri Asclepias et Elpisias et Asclepias (alter) ... (4)

In Achaia.

... Φωκὰς πρεσβύτερος κῆτε. (5)

Atque haec veluti specimina pro nostro instituto sufficient; adeat qui maiora cupit scire auctores, apud quos tamen exempla non inveniet citatis antiquiora.

Antiqui scriptores et Patres non raro de presbyterissis loquuntur. Quidnam vero sit voce eiusmodi intelligendum, etiamsi monumenta non dicerent, perspicue declarant documenta: scilicet non est dubium presbyteras quasdam vocatas mulieres

(1) AMADUZZI, *Anecd. litt. Rom.* t. II, p. 484.

(2) DE BOISSIEU, *Inscr. de Lyon*, p. 580.

(3) BERBRUGGER apud *Revue africaine*, t. III, p. 74.

(4) *Corp. inscr. Graec.* t. IV, n. 9288.

(5) *Inscr. Graec. insul. maris Aegei*, fasc. I, n. 921.

fuisse quae, cum viris nupsissent postea presbyteris ordinatis, more exinde viduarum Deo sacratarum vixerunt. Inscriptio- nem cuiusdam *Lectae presbiterae* refert M. Armellini⁽¹⁾ et alias apud *Corpus inscriptionum latinarum* invenies, quod aliunde, has vocis praeter citatas in suis indicibus, presbyteri siglas exhibet: PRB, PBR, PBT, PR, PRBT, TRIB.⁽²⁾ Presbyteria etiam *matricula, matricularia*, graece autem *πρεσβύτερα, πρεσβύτερις, πρεσβύτερις* dicebatur.

De nominis *episcopae* vel *episcopissae* significatione non est cur loquar; notabo tamen non solum episcopi uxorem potuisse ita vocari quae, post mariti ordinationem, Deo se consecrasset; sed etiam matronam, cuius filii vel nepotes ad episcopalem dignitatem promoti essent.⁽³⁾

ART. IV. — Archidiaconus et diaconus.

Archidiaconi officii, cum non sit ordo a diaconatu distinctus, explicita mentio nonnisi tardius apud auctores invenitur, neque antiquitus in epitaphiis apparet. Verum circa archidiaconorum conditionem, praesertim in his quae ad ecclesiae Romanae archidiaconum spectabant, *Philosophumenum liber* non parvam lucem attulit. Videlicet archidiaconus, etsi tunc temporis non esset sacerdos, tamen statim post episcopum stabat eiusque veluti erat administer. In *Ordine Romano* episcopi vicarius ille appellatur, atque in S. Clementis epistola dicitur *oculus episcopi*. Bonorum Ecclesiae quasi naturalis seu praefinitus erat administrator, atque in praedicationis munere episcopi absentis vicem supplebat. Ei denique, praeter alia in clericos minores munera, cura pauperum, orphanorum viduarumque incumberebat. Romae, ut alibi iam dictum est, archidiaconus plerumque ad pontificatum destinabatur summum; pontifex enim, priscis ecclesiae temporibus, inter diaconos, non autem inter presbyteros eli-

(1) M. ARMELLINI, *Lezioni di arch. crist.* p. 396.

(2) *Corp. inscr. lat.* IX, nn. 3518, 3538, 6209, 6226, 6230; cf. XII. *Index*, p. 948 et V, 2. *Index*, p. 1204.

(3) Cf. DELOCHE apud *Revue arch.* an. 1886, t. I, p. 219.

gebatur, ⁽¹⁾ et usque ad papam Formosum mos viguit nullum in pontificem eligendi, qui ad Romanum clerum non pertineret, etiamsi episcopus esset.

Igitur ex officio potius quam ex titulis archidiaconus agnoscitur: sic S. Callistus, quem papa Zephyrinus sibi in clero administrando adiunxit coemeterioque praeposuit: εἰς τὸ κομητήριον κατέστησεν; ⁽²⁾ sic et S. Laurentius, cui temporalia erant bona ecclesiae commissa.

Serior quaedam Africana inscriptio archidiaconi titulum exhibet:

THEODORVS ARCEDIACONVS ⁽³⁾

Sub pavimento inferioris S. Laurentii Constantinianae basilicae, inventa est famosa illa archidiaconi Sabini inscriptio ad quinti saeculi pertinens primordia:

SEPVLCRVM SABINI ARCHIDIACONI

Altaris primus per tempora multa minister
 Elegi sancti ianitor esse loci
 Nam terram repetens quae nostra probatur origo
 Hic tumulor muta membra Sabinus humo
 nil iuvat immo gravat tumulis haerere piorum
 Sanctorum meritis optima vita prope est
 corpore non opus est anima tendamus ad illos
 quae bene salva potest corporis esse salus
 ast ego qui voce psalmos modulatus et arte
 diversis cecini verba sacrata sonis
 corporis hic posui sedes in limine primo
 surgendi tempus certus adesse cito
 iam tonat angelico resonans tuba coelitus ore
 et vocat ut scandant castra superna pios
 at tu Laurenti martyr levita Sabinum
 levitam angelicis nunc quoque iunge choris.

Ex praefato carmine colligitur, non solum lectores cantoresque, verum etiam archidiaconos et diaconos tunc in ecclesiis can-

(1) Cf. DE ROSSI, *Bull. di arch. crist.* an. 1866, pp. 1-14.

(2) *Philosophumeson*, lib. IV, c. 11, ed. CRUCE, p. 441.

(3) *Corp. inscr. Lat.* t. VIII, n. 58.

tasse. Sic in laudativa alius cuiusdam archidiaconi eiusdem saeculi inscriptione legimus:

HIC LEVITARVM PRIMVS IN ORDINE VIVENS
DAVIDICI CANTOR CARMINIS ISTE FVIT; (1)

et in diaconi Redempti, quarto saeculo defuncti, elogio:

DVLCIA NECTAREO PROMEBAT MELLA CANENTEM
PROPHETAM CELEBRANS PLACIDO MODULAMINE SENEM (2)

Sed et hoc episcopis laudi fuisse tributum reperimus. Leonis enim episcopi, superius memorati, epitaphium haec habet:

PSALLERE ET IN POPVLIS VOLVI MODVLANTE PROPHETA
SIC MERVI PLEBEM CHRISTI RETINERE SACERDOS (3)

necnon cernere est in funerario lapide cuiusdam episcopi, apud S. Alexandri coemeterium, via Nomentana, anno 569 sepulti:

pudori num QVAM DETVLIT DEVM SVA VOCE LAVDARE

Virginibus demum inter sacros ritus canendi aliquatenus morem fuisse ostendit quaedam a Boldetti relata inscriptio:

ΠΤΟΛΜΑΙC · Α · Ι · ΜΝΗΓΑ ΙΕΝ ΘΕΩ || ΠΑΡΘΕΝΟC · ΕΤΩΝΙΕ || ΜΗΤΗΡ
ΤΥ ΧΑΡΙΝ || ΑΝΕΘΕΙΚΑ = Ptolmais A. I., quae hymnos Deo personabat
virgo annorum XV; mater eius gratia posuit. (4)

Sed ad id quod de diaconis est revertamur. Diaconi Severi inscriptionem, alias iam explanatam, noscimus et eam satis est hic obiter commemorasse. Iuxta vero basilicam S. Sebastiani inventum quoddam fragmentum haec verba refert:

... DIACONI EPISCOPI ...

scilicet mentionem diaconi alicui nominatim episcopo addicti.

(1) DE ROSSI, *Bull. d'arch. crist.*, 1883, p. 88.

(2) *Cod. Palat.*, ms. 833, Bibl. Vat.

(3) *Syll. Centul.*; DE ROSSI, *Inscr. Christ.*, t. II, pp. 93, 106.

(4) BOLDETTI, *Osservazioni* etc., p. 416.

Tria diaconorum epitaphia in coemeterio Cyriacae inventa sunt: ⁽¹⁾

- LOCVS ASTERII || DIACO (*sic*)
- LOCVS EXUPERANTI || DIACON
- VRBICVS ET BACERIVS || DIACON • IN PACE

E Volsinii coemeterio haec prodiit inscriptio:

DEPOSITIO HPERCOMI
VI DIACVNI DIE XVK
SEPTEMBRIS ⁽²⁾

Deposito Heper comi(tis), v(iri) i(llu)stris, diacuni etc.

En autem aliqua diaconorum epitaphia in Africa detecta:

GENEROsuS DIACONVs — MAXimUS diACONus — ...VS DIACONVS IN *pace* ⁽³⁾

Non raro diaconus una cum presbyteris aliorumque ordinum personis commemoratur; ne sim prolixior unum referam exemplum:

AVFIDIVS PRESBITER | Q • V • ANN PLVS MINVS • L || HIC IN PACE
QVIES | CVI AVGVRINA SOR || ET AVGVRINVS DIACON || FILIVS ET
PRO CARITATE || TITVLVM FIERI IVSSERVNT ⁽⁴⁾

Diaconi etiam *levitae* vocabantur, praesertim in poetico stylo, ut in aliquo supra relato exemplo cernitur. In Damasianis carminibus, sex commemorantur hoc nomine *levitae* diaconi, nempe *Mercurius* (n. 4), *Stephanus* (n. 14), *Florentius* (n. 34), *Damasus* vel eius pater (n. 57), *Siricius* (n. 93), *Redemptus* (n. 21). ⁽⁵⁾ Aliud exemplum refert I. B. De Rossi in suo primo Inscri-

(1) BOLDETTI, *Osservazioni* etc., p. 415.

(2) DE ROSSI, *Inscr. t. II*, p. 312, not. 2.

(3) *Corp. inscr. Lat. t. VIII*, nn. 13416, 13417, 13418.

(4) LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, n. 233.

(5) MAXIMILIANUS IHM, *Damasi epigrammata*, Leipzig, 1895.

ptionum Christianarum tomo, sed annum 451 respicit et archidiaconum potius videtur designare, nam legitur:

SEDIS APOSTOLICAE LEVITES PRIMVS (1)

In ecclesia quoque S. Mariae super Minervam vulgo dicta, altari nomina: RAGAMFREDUS LEVITA et: WILIELMVS LEVITA (2) inscripta habentur.

Interdum et *ministrator* potuit diaconus congruenter nuncupari, unde inscriptio haec, a Muratorio relata, etiam de diacono est accipienda:

FLA · SECVNDO · BENEMERENTI
MINISTRATORI · CHRESTIANO · IN · PACE
QVI · VIXIT · ANN · XXXVI · DP · III · NON · MAR ·

Ratio autem cur diaconorum inscriptiones minores quam presbyterorum tituli sunt numero in eo apparet sita, quod diaconi plerumque ad presbyteratum dein transibant, et revera in ecclesiis non adeo erant numerosi.

Diaconi nomini etiam vox *praepositus* quandoque adiicitur in epigraphis quinti necnon sexti saeculi:

DIACONVS ARCARIVS SCAE SED · APOSTOL · ATQVE · PP = Diaconus ... atque praepositus. (3)

Et fragmentum quoddam fistulae plumbeae, nuperrime in Urbe inventum, hanc prae se fert inscriptionem:

+ SALVO PAPA IOHANNE
STEFANVS PP REPARAVIT (4)

Munus eiusmodi praepositurae, quo etiam presbyteri fungebantur, non solum coemeteriales sed etiam Urbanas respi-

(1) Loc. cit. n. 753. Alia eiusmodi exempla habet GRUTER MLV, I.

(2) LE BLANT, *Autel de la Minerve*, pp. 13-20.

(3) MARGARINI, *Inscr. basil. S. Pauli*, n. 2.

(4) H. MARUCCHI, *Nuovo Bull. di arch. crist.* 1902, p. 202.

ciebat basilicas, neque ab officio administratoris distinguebatur; videtur tamen saeculo tantum quinto fuisse institutum. Verum nomine tantum differunt a diaconis *praepositi*, qui et coemeteriis et basilicis coemeterialibus administrandis, ut iam subnotavi, praeficiebantur. Quaedam Genevensis inscriptio habebat:

PRAEPOSITVS ET · PRESBYTER ⁽¹⁾

atque ad eundem Stephanum modo relatum respicit sequens titulus anni 526:

.....
 CONS · FL · OLYBRI · \overline{VC} · QVI
 . . . *locus concessus* EST AB STEFANO PRAEPST
basilicae sancti LAURENTI MARTYRIS ⁽²⁾

ART. V. — Subdiaconus.

Subdiaconorum mentio vel rarior diaconorum mentione in epitaphiis legitur eaque tardior. Cuius ratio ex eo repetenda, quod nonnisi serius hic ordo fuerit institutus. Inter Patres, S. Cyprianus primus de subdiaconis loquitur, deindeque eius aequalis papa Cornelius, qui septem Romae fuisse subdiaconos affirmat. Cornelii autem verba transcribens, auctor libri pontificalis haec de illius antecessore, papa nempe Fabiano, ait: *Hic (Fabianus) regiones divisit diaconibus et fecit VII subdiaconos.* ⁽³⁾

P. Marchi hanc inscriptionem subdiaconi, in calce incisam, legit apud sepulcrum martyris Proti:

AGATIO SVBD || PECCATORI || MISERERE DS ⁽⁴⁾

Alia inventa est in S. Agnetis coemeterio:

LOCVS IMPORTVNI SVBDIAC REG · QVARTAE

(1) LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, II, p. 2.

(2) DE ROSSI, *Inscr.* I, 1005; *Roma sott.* t. III, p. 521.

(3) Cf. CORNELII PAPAE *epist. ad Fab.* apud EUSEB. *Hist. Eccl.* VI, 34; *Lib. pont. Fabianus*.

(4) P. MARCHI, *Monumenti etc.*, p. 239.

I. B. De Rossi affert epitaphium cuiusdam Marcelli, subdiaconi sextae regionis, et aliud habet Reinesius cuiusdam Petri, regionis quartae Romanae item subdiaconi. ⁽¹⁾

ΕΝΘΑ·ΚΙΤΗ·ΠΑΥΛΑ·ΠΑΡΔΟΥ·ΥΠΟΔ·ΘΥΓΑΤΗΡ - Hic iacet Paula subdiaconi Pauli filia. ⁽²⁾

Pulcherrimum autem istud Le Blant excerpit epigramma:

VR SINIANO SVB DIACONO SVB HOC TVMVLO OSSA
QVIESCVNT QVI MERVIT SANCTORVM SOCIARI SEPVLCRIS
QVEM NEC TARTARVS FVRENS NEC POENA SÆVA NOCEBIT
HVNC TITVLVM POSVIT LVPVLA DVLCISSIMA CONIVX
·R·V·K·D VIXIT ANNIS·XXXIII (3)

·R·V·K·D = Recessit V kalendas decembres.

In monte demum Olivarum, apud Ierusalem, haec inscriptio subdiaconi inventa est, musivo opere perfecta:

Υπὲρ εὐχῆς (καὶ) ἀναπαύσεως Καλιστρατοῦ ὑποδιακ(όνου)
αγ(ίας) Ἀναστάσεως.

Ex prece et ad quietem Callistrati subdiaconi Sanctae Anastaseos (Anastaseos Sanctae, id est resurrectionis, vocata est ecclesia S. Sepulcri).

(1) DE ROSSI, *Inscr.* I, n. 500; REINESIUS, *Syntag. inscr. antiq. classis* XX, 57.

(2) MARTORELLI, *De reg. Thec. calam.* p. 529.

(3) LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, n. 293. — Inscriptio haec quaedam redolet Maximi Taurinensis verba, quae sane explicant cur apud sanctos vellent Christiani primaevi sepulcrum habere: « Et in corpore nos viventes custodiunt (martyres), et de corpore recedentes excipiunt, hic ne peccatorum nos labes absumat, ibi ne inferni horror invadat. Nam ideo hoc a maioribus provisum est ut sanctorum ossibus nostra corpora sociemus, ~~ut~~ dum illos Tartarus metuit, nos poena non tangat, dum illis Christus illuminat, nobis tenebrarum caligo diffugiat. » (Homil. LXXXI, P. L. t. LVII, coll. 427-428).

In coemeterio autem Marci et Marcelliani (quod vocant) eiusmodi legitur formula: *Sepultus cum sanctis cum quos mereris.* (Tab. 83).

ART. VI. — Acolythy.

Acolythorum origo Romana videtur, primumque eorum explicita mentio in cleri recensione, tempore S. Cornelii facta, invenitur. Numerabantur enim tunc temporis (an. 251) quadraginta duo acolythy. ⁽¹⁾ Verum, si Libro pontificali fides adhibeatur, iam inde a Victoris I temporibus (188-198), acolythy commemorati fuisse videntur, nomineque *sequentium* indicati; ⁽²⁾ quae quidem denominatio certissima prorsus videtur si cum illis eiusdem Libri pontificalis verbis conferantur quae de pontifice Caio (283-296) legimus: *Hic constituit, ut (ad) ordines omnes in ecclesia sic ascenderetur: si quis episcopus mereretur, ut esset ostiarius, lector, exorcista, sequens, subdiaconus, diaconus, presbyter; et exinde episcopus ordinaretur.* ⁽³⁾

Quodnam vero horum textuum momentum sit quaerendi criticis curam relinquo. Mihi satis erit notare epigraphica documenta perfecte cum relatis textibus consonare. En inscriptio ex Romanis prodiens monumentis, quae saeculum tertium non praetergreditur:

HYACINTVS ACOLITVS (4)

Vox *sequens*, pro *acolythus*, semel tantum invenitur in monumentis, sed tardiori tempore, et in dedicatoria quidem inscriptione:

VRSO PRB̄O · HERMETE DIACO · ET EOR · SEQT̄IB

Urso presbytero, Hermete diacono et eorum sequentibus. (5)

(1) EUSEB. *Hist. Eccl.* lib. VI, c. XLIII, P. G. t. XX, col. 621.

(2) « Hic fecit sequentes cleros », MOMMSEN, *Gest. pont. Rom.* p. 18.

(3) MOMMSEN, *Gest. pont. Rom.* p. 39.

(4) Dom CABROL et Dom LECLERCQ, *Monum. Eccles. liturgica*, t. I, n. 3122. Cf. eorundem auctorum *Dictionn. d'arch. chrét.* etc. art. *Acolyte*, t. I, coll. 348-355.

(5) LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, n. 617.

Cum nulla in scriptis Patrum, si Cyprianum⁽¹⁾ Cornelio prorsus aequalem excludis, acolythorum inveniatur mentio, concludendum certe videtur, ante illam aetatem, non nisi in Romana et Carthaginensi ecclesiis ordinem hunc viguisse. Post Constantinianam aetatem, raro quoque extra Urbem acolythorum reperiuntur inscriptiones; duae sequentes Romae inventae sunt:

TENE ME Q
VIA FVG . ET REB
OCA ME VICTOR

I . ACOLIT
O A DOMIN
ICV CLEM

ENTIS

Et:

LOCVS ROMANI ACOLITI⁽³⁾

Tene me quia fug(i) et
reboca me Victori acolito a
Dominicu Clementis (id est:
ab ecclesia seu titulo S. Cle-
mentis).⁽²⁾

Ut ex alio patet epitaphio, in Urbe, etiam acolythi regionibus titulisque propriis erant addicti:

hic requiescit in pace ABVNDANTIVS ACOL .

REG . QVARTE TT VESTINE QVI VIXIT ANN . XXX

DEP . INP . D NAT . SCI . MARCI MENSE SE OCT .

IND XII⁽⁴⁾

Haec in Africa inscriptio inventa est:

GLORIOSVS ACOLVTVS IN PACE⁽⁵⁾

Plura exempla huiusce vocabuli invenies in secundo inscriptionum volumine I. B. De Rossi. Le Blant, aliunde, veluti

(1) S. CYPRIANUS, Ep. XLII.

(2) PIGNORIUS, *De servis et eorum apud veteres ministeriis*, p. 21. De eiusmodi collaris iam in parte priore primi vol. pp. 157-159, verbum feci.

(3) DE ROSSI, *Bull. d'arch. chrét.* 1863, p. 16.

(4) BOSIO, *Roma sott.* an. 1632, p. 419.

(5) *Corp. inscr. Lat.* t. VIII, n. 13426.

Lugduni inventam, inscriptionem prodit cuiusdam acolythi, nomine *Desiderii*,⁽¹⁾ anni 517.

De Tarsicio autem quem nonnulli recentiores hagiographi puerum acolythum fidenter dicunt, pauca animadvertenda veniunt; videlicet ipsum non nisi in tardioribus documentis acolythum appellari, carmenque Damasi, ad eius olim positum sepulcrum, eum commemorare veluti protomartyri Stephano parem, ergo levitam. Nec obliviscendum denique officium, quoungebatur, nempe Eucharistiam fidelibus domi aut in carcere degentibus portandi, proprium diaconorum fuisse. En Damasianum carmen:

Par meritum, quicumque legis, cognosce duorum,
quis Damasus rector titulos post praemia reddit.
Iudaicus populus Stephanum meliora monentem
perculerat saxis, tulerat qui ex hoste tropaeum:
martyrium primus rapuit levita fidelis;
Tarsicium sanctum Christi sacramenta gerentem,
cum male sana manus premeret vulgare profanis,
ipse animam potius voluit dimittere caesus
prodere quam canibus rabidis caelestia membra.⁽²⁾

ART. VII. — **Lectores.**

Lectorum institutio apostolica tempora pertingere videtur.⁽³⁾ Nihilominus Cardinalis Bona, cum ante Tertullianum nullam lectorum mentionem invenisset, eorum originem hoc scriptore antiquiorem non putavit,⁽⁴⁾ idemque alii auctores, non pauci et quidem recentiores sunt arbitrati.

Verum, ut merito I. B. De Rossi notat, lectorum ordinem multo ante Tertullianum extitisse ex ipsius textu facile colligitur.⁽⁵⁾ Quae quidem quaestio hodie absoluta dici potest, cum

(1) LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, t. I, n. 36.

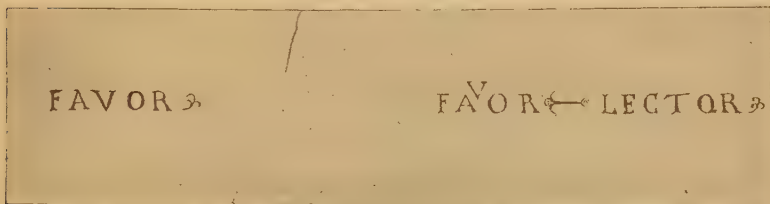
(2) MAX. IHM, *Damasi epigrammata*, n. 14. Cf. WILPERT, *Beiträge etc.*, ap. *Römische Quartalschrift*, 1908.

(3) Card. PITRA, *Iuris Eccles. Graecorum*, t. I, pp. 58, 84, 204.

(4) BONA, *Rer. liturg.* lib. I, 25, 17.

(5) *Bull. di arch. crist.* an. 1871, ed. Gall. pp. 31-33. En ipsius De Rossi verba: «Le docteur africain écrivit le livre *De praescriptionibus* dès

ex coemeterio quod Sanctae Agnetis vocant, lectoris inscriptio in lucem prodierit, secundum saeculum certo respiciens:

Tab. 82. (EX ARMELLINI, *Il cim. di S. Agnese*, Tab. XI).

En alia duo lectorum epitaphia, quorum prius apud Urbinatense quondam servabatur palatium:

CLAVDIVS · ATTICIA

.....

NVS · LECTOR

... LATINILLAE · ET · FLA

ET CLAVDIA

MACRINO · LECTORI

FELICISSIMA

FLAVIA · PAVLINA · NEPTIS

COIVX (1)

BM MP (2)

Ad lectorum munus etiam pueri promovebantur, dummodo officium scirent implere, quod erat sacram Scripturam publice, piam ad plebis eruditionem, legere: *Lectores infantuli*, ait Victor Vitensis, ... *una degunt, simul vescuntur, pariter psallunt.*⁽³⁾ Sic S. Epiphanius, Papiensis episcopus, octavum vix comple-

les premières années du troisième siècle; et il y reproche aux hérétiques la perturbation qu'ils avaient introduite dans la hiérarchie sacrée: *apud vos hodie diaconus qui cras lector*. Or Tertullien voulant opposer aux sectaires qui s'étaient séparés de l'Eglise au second siècle ce désordre hiérarchique, n'aurait pas choisi pour exemple le grade des lecteurs, si, à l'époque où il écrivait, il eût été dans l'Eglise catholique d'institution toute récente, et par conséquent nouveau et presque inconnu des hérétiques.

(1) FABRETTI, *Inscr. domest.* p. 557, n. XXVII.

(2) *Bull. di arch. crist.* 1876, p. 104.

(3) VICTOR VITENSIS, *De persecut. Vand.* lib. V, cc. ix et x, P. L. t. LVIII, col. 246.

verat aetatis annum, cum in lectorem eligebatur; et Gallica quaedam inscriptio haec habet:

SEVERVS LECTOR INNOCENS QVI VIXIT IN PACE ANNIS TRE-
DECE (*sic*) (1)

Nonnulla lectorum Romana epitaphia etiam titulum cui unusquisque erat lector addictus indicant:

MIRAE INNOCENTIAE · ADQ · EXIMIAE
BONITATIS · HIC · REQUIESCIT · LEOPARDVS
LECTOR · DE · PVDENTIANA · QVI · VIXIT
ANN · XXIV · DEP · VIII · KAL · DEC ·
RICOMEDE · ET · CLEARCO · CON · (2) (an. 384)

Lector *de Pudentiana*, id est, *tituli Pudentianae seu Pudentis*.

+ HIC · REQUIESCIT · IN · PACE · HILARVS
LICTOR (*sic*) TT PVDENTIS
· QVI · VIXIT · ANN · PL · M · XXX
DEP CI IDVS · IVL PC ... MABORTI · V · C ·
(Coem. S. Hippolyti, an. 527).

— HIC POSITVS EST PETRVS IIII IDVS
MARTIAS QVI VIXIT ANNIS XVIII
DEP IN PACE PHILIPPO ET SALIA
COS · DVO FRATRES (an. 348)
VENANTIVS LECTOR DE PALLACINE QVI VIXIT
A · XX · DEP · XII · KAL · SEP · (3)
(Ex Coem. Priscillae).

Titulus *de Pallacina* titulus est S. Marci.

CINNAMIVS OPAS LECIOR (*sic*) TITVLI FASCIOLE AMICVS PAVPERVM
QVI VIXIT ANN XLVI MENS VII D VIII DEPOSIT IN PACE KAL · MART
GRATIANO IIII ET MEROBAYDE CONSS (an. 377)
(Mus. Lateran. X, 17).

(1) MILLIN, *Midi de la France*, t. II, p. 106.

(2) DE ROSSI, *Inscr. Christ.* t. I, p. 153, n. 347.

(3) DE ROSSI, loc. cit. p. 62, n. 97.

Titulus *Fasciolae* titulus est Ss. Nerei et Achillei.

Cum egregio Settele, obiter animadvertere libet hoc uno ex monumento verum tituli *Fasciolae* nomen, quod alii in *Fabiolae* temere mutare conabantur, et summam eius antiquitatem certo constare. Antequam hoc prodiret epitaphium, prima eius tituli mentio nonnisi in tardiore documento occurrebat in actis scilicet Romanae synodi ad diudicandam Symmachi causam anno 499 congregatae, cuius sententiae tres talis tituli presbyteri subscripserunt,⁽¹⁾ dein autem aderat in Felicis III Pontificis historia, cuius patrem *presbyterum de titulo Fasciolae* fuisse liber Pontificalis docet. Postero quidem tempore, alia fragmenta eundem titulum commemorantia inter ruinas coemeterialis basilicae S. Petronillae reperta sunt; sic hoc cuiusdam Pascentii lectoris pene integrum epigramma:

*Hic quies*CIT PASCENTIVS LECTOR DE FASCIOLA
*qui vixit an*NVS XXI DEPOSITVS IN PACe ...
 ... CONS DN · HONORIO

Et haec mutila:

... BaSILIVS FASCIOLAE ...
 ... de FaSCIOLA ...

(Haec fragmenta in basilica S. Petronillae, via Ardeatina adhuc conspiciuntur).

Quod quidem mirum non est, cum praefata coemeterialis basilica a titulari Ss. Nerei et Achillei ecclesia parum distet, et aliunde sub eius iurisdictione esset.

E quodam in Africa invento lectoris epitaphio conicere licet, ibi quoque clerum diversis fuisse mansionibus addictum, seu ecclesiasticam provinciam divisam fuisse in regiones.

+ MENA LECT · REG · QV... = Lector regionis quartae vel quinae.⁽²⁾

Africanum etiam sed multo antiquius est istud:

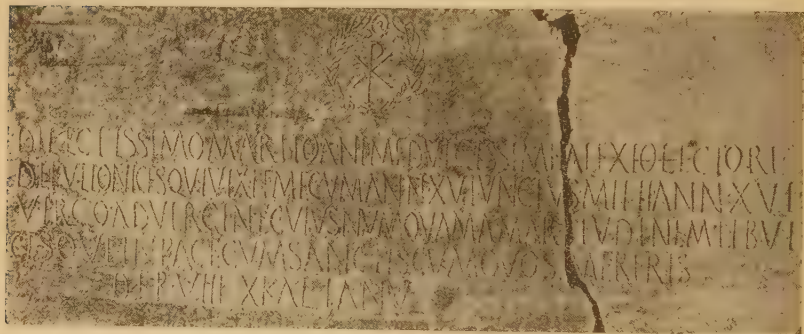
DEVSDEDIT || LECTOR || in PACe⁽³⁾

(1) DE ROSSI, loc. cit. p. 224, n. 262.

(2) Corp. inscr. Lat. t. VIII, nn. 13423, 13881.

(3) DE ROSSI, Bull. di arch. crist. 1884-1885, p. 46.

Recentissimae vero in Ss. Marci et Marcelliani coemeterio fossiones pulcherrimam hanc produxere initii saeculi quarti inscriptionem :

Tab. 83. (EX WILPERT, *Beiträge* etc. ap. *Römische Quartalschrift* 1908).

Dilectissimo marito anim(a)e dulcissim(a)e Alexio lectori de Fullonices, qui vixit mecum ann. XV iunctus mihi ann. XV virgo ad virgine(m) cuius numquam amaritudinem h(a)bui. Cesque (recessit, quiescit) in pace cum sanctis cum quos (*sic*) mereris.

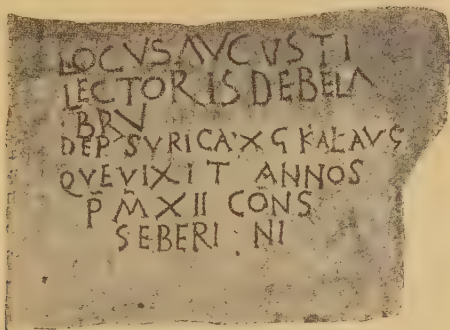
Dep. VIII X Kal(endas) Ianu(arias).

Haec alia legitur in coemeterio Ss. Petri et Marcellini corio incisa :

OLYMPI
LECTORIS DE
EVSEBII
LOCVS EST (1)

Formula ista *De Eusebii*, titulum indicans Urbanum S. Eusebii ecclesiae in Esquilino monte sitae, hierarchicas inter coemeterium *ad duas lauros* atque titulos regionis III quae Esquilias

(1) ARMELLINI, *Gli antichi cimit. d'Italia*, p. 339. Cf. WILPERT, *Beiträge* etc. ap. *Römische Quartalschrift*, 1908.

Tab. 84. Lectoris de Velabro.

quoque comprehendebat relationes confirmat et illustrat, necnon tituli praefati antiquitatem testatur. ⁽¹⁾

ART. VIII. — Exorcistae.

Opinio fuit, multos apud ecclesiasticarum rerum scriptores, ordinem exorcistarum non nisi saeculo quarto institutum fuisse; propterea quod, priscis Ecclesiae temporibus, omnes daemonia eiiciendi potestate fideles pollerent; cui quidem sententiae Tertulliani et Origenis testimonia ⁽²⁾ robur addere videbantur. Sed contra, tertio iam saeculo, clero tamquam ad-

(1) DE ROSSI, *Roma sott.* III, p. 516 et seq.

(2) Tertullianus loquitur quidem de fidelibus qui daemones eiicere poterant, sed exorcistarum ordinem minime excludit: «Edatur hic aliquis sub tribunalibus vestris quem daemone agi constet: iussus a quolibet christiano loqui spiritus, ille tam se daemonem confitebitur de vero. quam alibi Deum de falso. Aequè producatúr aliquis ex iis qui de Deo pati existimantur ... nisi se daemones confessi fuerint, Christiano mentiri non audentes; ibidem illius christiani procacissimi sanguinem funditis...» (*Apol.* c. 23). Etiam Origenes, licet in septimo contra Celsum libro in universum de fidelibus, qui daemones poterant eiicere, loquatur, alibi tamen exorcistas veluti ecclesiasticos commemorat gradus, ut cum dicit: «Si inimica virtus daemonis, ex amaritudinis turma veniens, obsideat alicuius corpus, perturbet ac decipiat mentem, adhibeantur autem

dictos exorcistas habitos fuisse haud est ambiguum; etenim S. Cyprianus pluries in suis scriptis mentionem huius ordinis facit, ut cum dicit: *per exorcistas voce humana et potestate divina flagellari et uri et torqueri diabolum*,⁽¹⁾ vel cum exorcistam inter ceteros gradus commemorat: ... *praesente de clero et exorcista et lectore*.⁽²⁾ Quod profecto epitaphia comprobant eaque praesertim Romana; nam, licet de quibusdam ex iis disputari possit utrum ad tertium exiens an ad quartum incipiens saeculum pertineant, nihilominus, cum de aetate depositionis agatur, semper aliquot, et aliquando multos ante annos, exorcistas illos quorum afferunt memoriam extitisse admittamus prorsus oportet. Exorcista quippe, exempli gratia, moriens quinquagenarius, potuit iam a viginti et amplius annis munere functus esse suo. Itaque, si eius depositio intra primum saeculi quarti decennium incidat, eum ad munus promotum fuisse ante saeculum quartum dicere necesse est.

Verum enimvero ea quae de tarda exorcistarum institutione a quibusdam allegata est ratio, scilicet Christianorum antiquorum sanctitas, mirae, ut aiunt, efficientiae praemio donata, si apostolica tempora excipias, haud multum valet. Nam, ut misera humanae naturae fert conditio, primo etiam saeculo inter ipsos fideles plura vitia irrepsisse ex Patrum scriptis, heu! compertum habemus. Quid vero de secundo et de tertio praesertim saeculo est dicendum, quando nempe, regnante Commodus vel Alexandro Severo, quando imperante Philippo vel Gallieno, diuturna pax et otium morum ruinam gravius obtulerant! Arguebantur tunc temporis Christiani quod omni viverent licentia, non secus, atque adeo peius, quam ethnici; neque prorsus immerito, nam saeviente Decio ac postea Va-

multae orationes, multa ieiunia, multae exorcistarum invocationes, et ad haec omnia surdus daemon in obsessio corpore permaneat et persistat, tolerabilius ferens exorcistarum poenas ... » etc. Immo paullo post de exorcistarum manuum impositione sermonem habet, *quas super immundos spiritus gravari dicit sicut manus Ephrem super Amorrhoeos (Hom. 24 in Iosue)*.

(1) CYPR. *Epist.* LXXVI, 15, P. L. t. III, col. 1198.

(2) *Epist.* XVI (*Inter Cyprianicas*), P. L. t. IV, col. 276.

leriano turmatim accurrebant ante magistratus idolorum simulacris sacrificaturi. (1)

En autem aliqua exorcistarum epitaphia:

Tab. 85. (Coem. Callisti).

PRIMVS EXORCIST...

FECIT

(Mus. Later.).

PETRONIV EXORCISTA

HELENE M. B. B. IN. P. (2)

...TATA PALLADIO. EXORC (3)

— CELERI EX||ORC CVM|| COMPAR SVA|| †

IN PACE (Coem. Callisti).

— MACEDONVS EXORCISTA ... (Coem. Thrasonis).

Alia eiusmodi epitaphia non pauca in Muratorii et Gruteri syllogis inuenies.

ART. IX. — Ostiarii et fossores.

Ostiariorum ordo, si iam priscis Ecclesiae temporibus extiterit aliud habuit nomen. Tardius in epitaphiis eius mentio occurrit eaque perrara, sic in museo Augustae Trevirorum inscriptio cuiusdam VRSATIVS VSTIARIVS (sic) asseratur.

Inscriptiones ostiariorum et quidem non parvi momenti e Ierusalem habentur, nempe ostiariorum ecclesiae Sanctae-Sion, quae fuit in loco erecta ubi Domini coenaculum extiterat,

(1) Cf. quae exposui in prima primi voluminis parte, pp. 103-115.

(2) BOLDETTI, *Osservazioni* etc. p. 415.

(3) CARDINALI, *Inscr. Velit.* p. 213.

proindeque ecclesiarum mater erat, cum et Eucharistiae et Pentecostes memoriam servaret:

+ ΜΝΗΜΑ ΔΙΑΦΕΡΟΤΩΝ
ΘΥΡΟΡ. . . . ΓΙΑΚΚΙΩΝ

id est, ut R. Germer-Durand legit:

Μνημα διάφερο(ν) τῶν θυρωρ(ῶν) Ἀγίας Σίων.

Sepulcrum proprium ianitorum Sanctae Sion.

Et deinde ostiariorum ecclesiae S. Sepulcri quae, uti iam dixi, *Sancta-Anastasis* appellata est:

+ ΘΗΚΗΔΙΑ	Θήκη δια-
ΦΕΡΟΥΣΑ	φέρουσα
ΘΕΟΔΟΥΛΩ	Θεοδούλῳ,
ΓΕΝΟΜΕΝΩ	γενομένῳ
ΘΥΡΩΡΩΤΗ	θυρωρῇ τῇς
ΑΓΙΑΚΤΟΥΧΥ	ἀγίας τοῦ Χ(ριστοῦ)
ΑΝΑΚΤΑΚΕΟ	Ἀναστάσεως,
ΚΑΙ ΠΕΤΡΩ	καὶ Πέτρῳ θε-
ΟΚΕΒΣΘΥΡΩΡΩ	οσεβ(έστατῳ) θυρωρῇ
ΤΗΚΑΥΤΗΚΥ	τῇς αὐτῆς υἱ-
ΩΑΥΤΟΥ +	ῷ αὐτοῦ.
ΚΑΙ ΠΑΝΤΩΝ	καὶ πάντων
ΤΩΝΔΙΑΦΑΥΤΩ	τῶν διαφ(ερόντων) αὐτῶ(ν).

Sepulcrum proprium Theoduli, qui fuit ostiarius Sanctae Anastaseos Christi, Petri eius filii, piissimi ostiarii eiusdem (ecclesiae), et omnium eorum (carorum). (1)

In Oriente vero ostiariorum ordo paullatim exolevit, relatae tamen inscriptiones saeculo quinto sextove adhuc eum perdurasse testantur.

(1) Cf. *Revue biblique*, an. 1892, pp. 563, 568.

Probabiliter haec etiam, sub mansionarii nomine, de ostiario accipi debet:

L. FAVSTINI QVEM COM
PARAVIT A IVLIO
MANSIONARIO SVB
CONSCIENTIA PRES
BYTERI MARCIANI ⁽¹⁾

Locus Faustini quem comparavit ... sub conscentia (seu sub cautione) presbyteri Marciani.

Ceterum ante pacem Ecclesiae datam, cum basilicae proprie dictae paucae extarent eaeque in Oriente dumtaxat, sed ipsae patriciorum domus *basilicae domesticae*, vel *domus ecclesiae* vocatae, cogendis congregationibus adhiberentur, officium ianitoris ab officio sive ecclesiae sive coemeterii custodis distingui nequibat; unde, ut videtur, custodes seu *aeditui* ostiariorum munere saepe perfungebantur. ⁽²⁾

Cum inde ab initio saeculi quarti, ne dicam etiam antea, viri a mulieribus separatim per diversas templum ingrederentur portas; non quidem vir, *ostiarius*, ad mulierum ostium stabat, sed mulier; eamque *ostiariam* libenter appellarem, nisi in *Constitutionibus Apostolicis* haec verba legerentur: *Ianitores stent ad introitum virorum custodiendi causa, diaconissae verum ad mulierum.* ⁽³⁾ De diaconissarum vero institutione atque officiis, etsi breviter, in subsequenti articulo loquar.

Fossores clero aggregatos fuisse non nisi in serioribus documentis reperitur, potissimum in *Chronico Palatino* (saec. VI) ab Angelo Mai edito; ibi enim legitur: « Gradus ecclesiae... septem: ostiarius, fossarius, lector, subdiaconus, diaconus, presbyter, episcopus ». ⁽⁴⁾ S. Hieronymus, in sua quadragesima

(1) MARINI, *Papiri diplom.* p. 301. — Inscriptio litteris paene Damasianis est exarata.

(2) Cf. I vol. parte priore huius operis pp. 422-425.

(3) *Constit. Apost.* lib. VIII, c. 28.

(4) MAI, *Spicil. Rom.* t. IX, p. 133. Cf. DU CANGE, *Gloss. med. latin.* v. *Fossarius*; MARTIGNY, *Dictionn.* art. *Fossores*; DE ROSSI, *Roma sott.* t. III, pp. 533 sq.

nona epistola clericos eos vocat; et, dum bona ecclesiae Cirtae publicabantur (an. 303), fossores, una cum clero, nominati sunt: «sedente Paulo episcopo, Montano et Victore, Deusatelio et Memorio presbyteris, adstante Marte cum Helio et Marte diaconis, Marcuclo, Catullino, Silvano et Caroso subdiaconis, Ianuario, Meraclo, Fructuoso, MigGINE, Saturnino, Victore Sam-surico et ceteris fossoribus». ⁽¹⁾ Quae quidem verba sufficiunt ut fossores clero adnumeratos, saltem a saeculo tertio, fuisse dignoscamus.

Monumenta quae de fossoribus mentionem faciunt pauca haud sunt; sed, ad epitaphia ipsorum quod attinet, vix unum et alterum hucusque in lucem e Christianis coemeteriis prodierunt. In Romano quodam sarcophago haec legitur inscriptio:

ΛΟΝΓΙΝΩ || ΚΟΠΙΑCΑΝ||ΤΙ (ἐ)ΙC ΤΑΥΤΑ | ΤΑ ΧΩΡΙΑ ΕΠΕ||ΓΡΑΦΕΝ
ΧΡΥCΗC || Η CΥΜΒΙΟC ΑΥ||ΤΟΥ = Longino qui laboravit per haec loca,
Chrisis eius uxor fecit.

Quod titulus hic Christianus sit patet ex eius cum hoc alio Romano epitaphio similitudine:

✠ (ascia fossoria)

DEBESTVS MONTANARIVS
QVI LABORAVIT PER OMNIVM
CLIMITERIVM • MERITVS FECIT ⁽²⁾

Notandum est praecipue fossorum mentionem fieri in epitaphiis post Constantiniana tempora, idque quia tunc a fossoribus sepulcrorum loca empta dicuntur, quam quidem rem ante illud tempus evenisse non constat, sive propter ultroneas fidelium elargitiones, sive etiam quia antiquitus fossores aliunde aliqua poterant percipere stipendia.

(1) *Gesta purgationis Caeciliani*, post *Optati opera*, ed. Dupin, p. 168.

(2) DE ROSSI, *Roma sott.* t. III, pp. 533 sq.

ART. X. — Diaconissae seu viduae.

Ut facile intelligitur, plura fuerunt munera sacerdotibus imposita quae convenientius a mulieribus essent implenda, praesertim in baptismi administratione. Ad haec iam inde ab apostolicis temporibus mulieres adhibitae sunt, viduae scilicet unius viri (*viduae*, *χήραι*) et aliquando virgines (*virgines canonicae*). De iis S. Paulus loquitur in sua ad Romanos epistola (XVI, 1), et Patres Laodiceae synodi (post annum quidam 341, ante autem annum 384) eas *πρεσβύτερες*, id est *seniores* appellant (can. XI). Tempore S. Soteris pontificis (168–176), cum diaconissae quaedam ad nobiliora contenderent cultus officia, ut sunt altare adolere vasaque sacrificii contrectare, a pontifice severe sunt reprehensae famosa illa nempe epistola ad Italiae episcopos data, quae deinde iuris vigesimum tertium canonem: incipientem: *Sacratas*, etc., constituit.⁽¹⁾

Diaconissarum ordo usque ad sextum circiter saeculum in Occidente perduravit, in Oriente vero mentio eius ad saeculum usque octavum occurrit. Huius autem abolitionis causa in eo est quaerenda, quod magis in diem mos baptismi adulta recipiendi aetate obsoleverit. Saeculo autem decimo, vel ipsum diaconissarum nomen amplius non agnoscebatur.

Pauca sunt epitaphia quae diaconissae nomen prae se ferunt, eaque seriora; en aliqua exempla:

HIC IN PACE REQVESCIT B . M .
THEODORA DIACONISSA QVÆ
VIXIT IN SECVLO ANNOS PLM
XLVIII . Q XI . KAL . AVG . V . P . C .
PAVLINI IVN . V . C . IN . II (2)

idest: quinto post consulatum Paulini Iunioris, viri clarissimi, indictione secunda (an. 539).

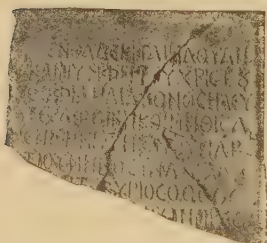
(1) De diaconissis egregie ZEIGLER tractavit, *De diaconis et diaconissis* vet. Eccl. XIX; sed potissimum consulendus est THOMASSIN, *Discipline de l'Eglise*, I, 52; II, 1, 43.

(2) MURATORI, *Novus thesaur.* p. 424, VI.

DACIANA · DIACONISSA
 QVE · V · AN · XXXXV · M · III
 ET · FVIT · F · PALMATI COS
 ET · SOROR · VICTORINI PRESBR
 ET · MVLTA PROPHETAVIT
 CVM FLACCA ALVMNA
 V · A · XV · DEP · IN · PACE · III · ID · AVG · (1)

Diaconissa haec Daciana, Palmati consulis filia et presbyteri Victorini soror, etiam spiritu fuit prophetico afflata.

Sequens inscriptio, ad quintum potius quam ad quartum pertinens saeculum, in Monte Olivarum inventa, diaconissam quamdam Sophiam alteram vocat Phoeben:

Tab. 86. (Ex *Revue bibl.* 1904).

† Ἐνθάδε κ(ε)ῖται ἡ δοῦλη καὶ νύμφη τοῦ Χριστοῦ Σοφία ἡ διάκονος ἡ δευτέρα Φοῖβη κοιμηθ(ε)ῖσα ἐν (ε)ῖρήνῃ τῇ κα' Μαρτίου μηνὸς ἰνδ(ικτιῶνος) ια' ... θητω Κύριος ὁ Θεός ... ἰσιον πρεσ...

† Hic iacet famula et virgo Christi Sophia diaconissa, altera Phoebe, quae in pace obdormivit die vigesimo primo Martii, indictione XI. Deus et Dominus...

... NHM	(M)νήμ
... ENEΩ	(α) Ἐνέω-
ΝΟΣΝΕΟΙ	νος Νεοι-
KETOYEN	κέτου ἐν
ΑΥΤΩΝΟΣ	αὐτῷ νοσ-
ΟΚΟΜΙΩ	οκομίω
ΔΙΑΚΟΝΙΕ	διακονί(σης)

Sepulcrum Eneonis, Neoiketis (filiae), diaconissae in hoc nosocomio. (Siloe, apud Ierusalem inventa).

(1) MAFFEI, *Musaeum Veronense*, p. 179.

Votiva quaedam inscriptio basilicae S. Pauli, a Fabretti relata, ⁽¹⁾ fratrem exhibet diaconum et sororem diaconissam votum solventes:

DOMETIVS DIAC.

... VNA CVM ANNA

DIAC·EIVS GERMANA HOC VOTVM BEATO PAVLO OPTVLERVNT

Procul dubio, ut iure notat clarissimus Duchesne, ⁽²⁾ de numero diaconissarum fuit quaedam Flavia quae in suo epitaphio, apud Priscillae coemeterium detecto, vidua octoginta quinque annorum dicitur; nam, ut tali aetate mulierem fuisse viduam quasi conspicuum quid et insigne enuntietur, necesse est huiusmodi nomen gradum aliquem significasse:

Φλαβία . ΑΡΚΑΣ . ΧΗΡΑ . ΗΤΙC

ἔζησεν . ΑΙΤΗ . ΠΕ . ΜΗΤΡΙ .

γλυκυΤΑΤΗ . ΦΛΑΒΙΑ . ΘΕΟΦΙΛΑ

θυγάτηρ ἐπὶ ΟΙΗCΕΝ

Flavia Arcas vidua, quae vixit annos LXXXV. Dulcissimae matri Flavia Theophila filia fecit. ⁽³⁾

Viduae, sicut et virgines, consecrabantur Deo, unde Deo vivere dicebantur, sicut de Damasi pontificis matre reperimus:

Hic Damasi mater posuit Laure(ntia memb)ra
Quae fuit in terris centum minus (undecim a)nnos
Sexaginta Deo vixit post foe(dera prima)
Progenie quarta vidit quae (laeta nepotes?). ⁽⁴⁾

Tab. 87.

(1) FABRETTI, *Inscr. antiq.* etc., 758, 639.

(2) *Origines du culte chrét.* p. 342, not. 1. Cf. *Bull. critique*, t. VIII, p. 255.

(3) DE ROSSI, *Bull. d'arch. crist.* an. 1886, p. 90.

(4) *N. Bull. d'arch. crist.* 1903, tav. III.

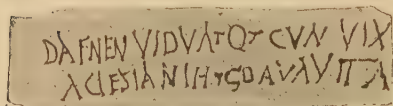
Viduae ita consecratae, cum ecclesiasticis quibusdam officiis essent addictae, ab Ecclesia nutriebantur, immo fidelibus, et ab ipsis episcopis singulari et peculiari modo honorabantur, atque in templo videntur sedile habuisse instar cathedrae; quo intelligitur cur in quibusdam viduarum epitaphiis eas sedisse legamus:

— Vidua (fragmentum epitaphii). (1)

— Regine venemerenti filia sua fecit veneregine matri viduae que sedit vidua annos LX et aecclesia (sic) nunquam gravavit unibiraque vixit annos LXXX, mesor V, dies XXVI. (2)

Facere bene defunctae, ut apprime notum est, significat ei convenienter sepulcrum parare depositionemque sedulo curare. Sed insuper non est praetermittendum hanc viduam univiram dici, quod et alias invenitur, perinde quasi inter Deo consecratas viduas fuissent quae plus semel nupsissent. Certe sicut virginitatem servasse, ita etiam semel tantum nupsisse titulo tunc honoris fuit. Tertullianus tamen univiram debuisse viduam esse ut in ordinem reciperetur, affirmat: « Quantum detrahant fidei, quantum obstrepant sanctitati secundae nuptiae, disciplina Ecclesiae et praescriptio Apostoli declarat; nam digamos non sinit praesidere, cum viduam adlegi in ordinem nisi univiram non concedit: aram enim Dei mundam proponi oportet ». (3)

Formula vero: *Ecclesiam nunquam gravavit* indicat viduam illam sibi cibum propriis providisse expensis. Alteram eiusmodi inscriptionem refert P. Marchi:

DAFNEN VIDVA Q CVN VIX...
ACLESIA NIH GRAVAVIT A... (4)

Daffini vidua dum vixit nihil oneri ecclesiae fuit.

Tab. 88.

(1) BOLDETTI, *Osservazioni sopra i cimiteri* etc. p. 452. Cf. FABRETTI, loc. cit. VIII, I et MURATORI, loc. cit. p. 1825, n. II.

(2) MARINI, *Inscr. christ.*, p. 195.

(3) TERTULLIANUS, lib. I *Ad uxorem*, c. 7.

(4) MARCHI, *Monumenti delle arti crist.* p. 98. Egregius hic auctor, post Marini, notat, verbum *gravare* in Vulgatae lectione eodem sensu oc-

Ex instituto quidem ecclesia viduis providebat, verum et inter viduas distinctio fuit, nam Paulus, ad Timotheum scribens, haec ait: Si quis habet viduas, administret illis, et non contemnat. *Evangelium: ut de quibus tunc viduae sunt sufficiat.*⁽¹⁾

ART. XI. — Virgines.

Ad hoc quod quaeritur quid spectat, difficile est eas in episcopis recedere a ceteris virginibus, perinde ac etiam de virginitate cognoscere verum. est utrum omnes ecclesiasticis addicte fuerint officio, an electa earum pars solummodo talibus destinata sit muniis.

Sicut legitur in quodam. apud S. Sabinae ecclesiam re-
perito, epitaphio:

OCTAVIAE · MATRONAE | VIDVAE · DEI (2)

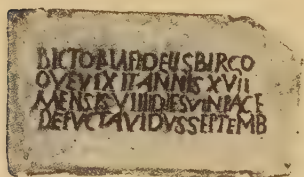
ita innumerae praeest inscriptiones virginis Dei et Christi vel in
Christum nominant. Duplicem vero virginum fuisse gradum seu
censuram tendit ut dubium; probationis enim adhibendae, prius-
quam ritus ac rursus consecratio fieret, mos erat, et alioquin
verum Carthaginense concilium. canone 4. alique vel anti-
quiora testimonia illud supponant. Hanc differentiam deprehendi
etiam in epitaphio quidem archaetico poterant: nam sunt vir-

[illegible]

(1), *Ibid* *Time* V, 16.

(2) Mas. Lat. pila XI, 2. Vide Tab. 87, p. 211.

gines quae vigesimum quintum non transgressae aetatis annum atque *devotantes, vel devotae Deo*, appellantur; et sunt quae annum supra vigesimum quintum agentes *Deo sacratae, vel virgines Dei, vel Christo dicatae* nuncupantur.⁽¹⁾ Sed non semper hoc cernitur annorum discrimen, et insuper sunt etiam formulae, diversae a supra relatis formulis, duabus tamen classibus

Tab. 90.

communes. Immo, quod strictim intuenti mirum videtur, virgines etiam in epitaphiis numerantur duodecim, decem, quattuor annorum, etiamque iuniores; in quo intelligere forte debemus, a parentibus vel ab ortu infantes puellulas virginitati aliquando conse-

cratas fuisse; unde, etiamsi ipsae, cum ad usum rationis pervenissent, eiusmodi non tenerentur voto, nihilominus, si adhuc infantes mortuae essent, virginum condecorabantur nomine; quod profecto quanti aestimaretur apud priscos Christianos castitatis virtus, luculentissime probat. Specimina inscriptionum virgines varias commemorantium producamus:

HIC REQUIESCIT IN PACE FAMVLA DEI REPARATA
SACRA VIRGO QVAE VIXIT ANNIS PL. M. XXX
DP. XXX. KLS. NOVENBRIS. P. CN. BASILII. V. C.⁽²⁾

Haec inscriptio certissime virginis canonicae est; sequentes vero virginibus sacris modo decretorio adscribere nequimus.

— FILIAE. INCOMPARABILI. || CLVS. AELIANETI. CLVS ||. ALIANVS. PATET (pater). AFRANIA. || SABINA. MATR. FEC. VIRGINI IN \mathfrak{X} DE (in Christo Deo). (Coem. Marci et Marcelliani).

— DOMNAE INCOMPARABILI || cONSTANTIAE VIRGINI || iN \mathfrak{P} QVAE VIXIT ANNIS N... die. VNO (Ibidem).

(1) Cf. DE BOISSIEU, *Inscr. de Lyon*, p. 550; GAZZERA, *Inscr. del Piemonte*, pp. 86 et 94; LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, t. I, p. 366.

(2) *Corp. inscr. Lat.* t. X, n. 1351.

— BACCIS DVLCIS ANIMA IN PACE DOMINI QVAE VIXIT ANNOS XV VIRGO DIES LXX *deposita* PRIDIE KALENDAS DECEMBRES PATER FILIE SVae DVLCISSIME (Coem. Callisti).

— PRIE IVN PAVSA||BET PRAETIOSA || ANNORVM PVLLA || VIRCO XII TANTVM || ANCILLA DEI ET XPI ... = Pri(d)ie (kal.) iun., pausabet (*pausavit*) Pretiosa pu(e)lla virgo annorum XII tantum, ancilla Dei et Christi. (Ibidem).

Relatum iam Severi diaconi epitaphium Severae itidem virginis memoriam prodit,

Quae vixit annos novem et undecim menses
Quindecim quoque dies.

In Gordiani autem coemeterio sex pene annorum alicuius virginis epitaphium inventum est:

DORMITIONE ANC. DEI
OLYMPIATIS. PARENTES
FILIAE. B. M. F. Q. AN. B. V.
M. XI. D. XXI (1)

En alia exempla:

ADVLESCENS INTEGRE CARNIS VIXIT NVMERO IV D. VIII (2)

Inscriptio quaedam coemeterii Cyriacae virginem trium annorum nobis exhibet:

INOFITA. BIR||GO SVTERES. || IN PACE QVIES||QVET A ~~X~~^PΩ. PR.
A. III

Quiesquet pro *quiescit*, ut iam dictum est, est idiotismus;
PR. A. III = *Prae-cessit annorum trium*.

Alia eiusdem aetatis virgo vocata invenitur: HOSTIA DECATA *(sic)* PX = *Christo*.

(1) BOLDETTI, *Osservazioni etc.* p. 467.

(2) S. MAFFEI, *Ant. Gall.* ep. XX, p. 101.

Boldetti virginis unius anni epitaphium refert:

CEPHNIAΛΑ ΠΑΡΘΕΝΟC

ΣΗCACA EN IAYTON KAIΛΛINACI (sic)

ΕΝΘΑΔΕ ΚΕΙΤΕ ΕΝ·Ι·ΡΗΧΗΤΗΤΙΡΟΙ (sic) ΚΑΛ ΙΑΝ⁽¹⁾

Serenilla virgo quae vixit annum unum et mensem unum, hic iacet in pace. ... kalendas ianuaras.

Alia exempla videre est apud auctores. Ceterum de puellulis, ut arbitror, interpretari quoque debemus eiusmodi formulas:

— ADEO BreVIVS VIXIT IN ISECOLO (sic) VT SANCTIOR·MIGRA-
RET AD \overline{dm}

— ET VITA·BREVI·EXPLEVIT TEMPORA MVLTA

quae quidem libri Sapientiae caput quartum redolent. ⁽²⁾

Ex quibus omnibus facile colligitur haud absonum esse quod supra protuli, virgunculas nempe adhuc infantes Deo fuisse oblatas, de infantum scilicet virginitatis consecratione, quodque ceterum senioribus confirmatur documentis; namque scimus sanctum Hieronymum virgines debuisse adhuc parvulas instruere, quod quidem difficile onus esse ipse fatebatur: « Causa difficilis, ait, parvulae scribere quae non intelligit quid loquaris »; ⁽³⁾ de Paula vero loquens, ait: « Prius Christo consecrata est quam genita ». ⁽⁴⁾

In virginum vero rite consecratarum epitaphiis formulae sunt pulcherrimae ad velum, ad thorum, ad coelestem Sponsum, ad virginitatis praemium respicientes. Sic de virginibus Ampelia et Flavia legimus:

INSIGNEIS ANIMO CASTAE VELAMINE SANCTO
CRINIBVS IMPOSITO COELVM PETIERE SORORES ⁽⁵⁾

(1) BOLDETTI, *Osservazioni sui sacri cimiteri* etc. p. 365.

(2) Cf. praesertim WILPERT, *Die Gottgeweihten Jungfrauen*.

(3) S. HIERONYMI Ep. CXXVIII ad Gaudentium, n. 1.

(4) S. HIERONYMI Ep. CVII ad Laetam, n. 3. Cf. egregium Thomassin iam relatum opus, necnon recens cardinalis Rampolla studium: S. *Melania Giuniore, Senatrice romana*, pp. 152-160.

(5) WILPERT, *Die Gottgeweihten Jungfrauen*, p. 21.

Hic subsequendum inscriptionum prima, alias iam supra relata, illa S. Petri revocat in mentem verba: « Et cum appa-
ruerit princeps pastorum, percipietis immarcescibilem gloriae
coronam »: (1)

— CASTVLA PVELLA ANN XL · VIII · REDD VI IDVS · MARTIAS ·
PROPERANS · KASTITATIS · SVMERE · PREMIA · DIGNA · MERVIT ·
IMMARCESCIBILE_m · CORONAM_m PERSEVERANTIBVS · TRIBVET ·
DEVS GRATIAM · IN PACE (2)

— HOC IACET IN TVMVLO SACRATA
GEORGIA CHRISTI ET DIVOTA
BONIS MENTE FIDE MERITO
OB QVAM MAGNA PATREM
PREMERET CVM TVRBA
PROCORVM ILLA DEVM
LEGIT FELICIORE TORO (3)

— PVELLA DĪ HILARITAS OMNIB · DIEB ·
VITAE · SVAE · DĪ · COLVIT · ET · OMNI · ACTV ·
SALVATORIS · DĪ · PRAECEPTA SERVAVIT (4)

— (FLORENTIA VIRGO XPI) OBDORMI
VIT · IN PACE IESV · QVEM DILE
XIT (5)

Ante pacem Ecclesiae datam, virgines sacrae apud pa-
rentes vivebant; saeculo autem quarto coeperunt simul degere,
monachorum more, idque primum in Oriente; qui mos ita
cito per Occidentales se extendit regiones, ut ante quarti saeculi
finem, ubique terrarum, non minus quam monachorum, mona-
steria cernebantur virginum.

(1) I PETRI, V, 4.

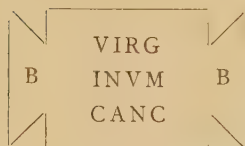
(2) *Corpus inscr. lat.* VIII, n. 2051.

(3) LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, t. II, n. 560, p. 329.

(4) LE BLANT, loc. cit. t. I, n. 258, p. 366.

(5) HÜBNER, *Inscr. Hispan.* 21.

Romae, virginum monasterium in Agro Verano videtur fuisse, illud fortasse quod S. Marcella, S. Ambrosii propinqua, instituit. Ibi enim plures saeculi iv virginum inscriptiones repertae sunt; et licet Marcellae domus in monte Aventino esset, nihilominus, teste Hieronymo, Marcellae monasterium in agro extitit, ait enim: *Suburbanus ager vobis pro monasterio fuit.* ⁽¹⁾

Quaedam Africana inscriptio, in ruinis cuiusdam ecclesiae reperta, mentionem de cancellis facit, retro quos, procul dubio, sicut in Mediolanensi dioecesi moris erat, virgines officio divino assistebant: *Virginum canc(elli) B(onis)*

B(ene) ⁽²⁾. En plures sanctimonialium inscriptiones:

— HIC QVESCIT IN PACE || SANCTA *aBba*TISSA IOHANN || SERMENSES QVI BIXIT ANNos ... ⁽³⁾

— IN HOC TVMVLO SITA EST TILLISIOLA ABBATISSA
QVE NOMINIS SVI DECVS VITA FACTISQVE SERVABIT
CHISTIGENĀQ MARIAM MENTE SECTĀTA FIDELI
VIRGO VIRGINIBVS SACRIS QVADRAGINTA PRAEFVIT ANNIS
VIXIT · ANN · LXX · DP · EIVS · VII · ID · APRIL · İND · VIII · ⁽⁴⁾

— ... IN ELEMOSINIS OMNINO
PRVMTA MEMORIIS ET ORATIONIBVS
SCRM VALDE DEVOTA REGOLAS MONAS
TIRII INSTANTISSIME OBSERVANS

+ IN DEO *Vivas* || CASTIMonia || LIS VICToria ⁽⁵⁾

(1) Cf. *Bull. di arch. crist. an.* 1863, pp. 73–80. — Aliud ancillarum Dei monasterium Romae apud Ostiensem basilicam floruit, in cuius claustro hodieque plures sanctimonialium saeculi quinti cernuntur epitaphia. Cf. I. SCHUSTER ap. *Nuovo Bull. di arch. crist.* 1904, pp. 189–192.

(2) POULLE, ap. *Recueil de Constantine*, t. XXV, p. 412; cf. AMBROSIIUS, *De lapsu virginum*, c. VI, n. 24, P. L. t. XVI, col. 390.

(3) BULIC, *Inscr. musei Salonitani*, n. 17, p. 265.

(4) WILPERT, *Die Gottgeweihten Jungfrauen*, p. 38.

(5) WILPERT, loc. cit. p. 21. Cf. seq.

— ... EVSEBIA ... IN SECVLO AB HENEVNT E||ETATE SVA VIXIT||
SECOLARES ANNVS XIII||ET VBI A DŌ ELECTA EST|| IN MONA-
STE SCS CVRICI||SERVIVIT ANNVS QVINQVAGENTA ... (1)

— NEMINEM VEBERE MO||TI ME INVI... E||OD LABOR||H IN A P Q
RES||VRGES E...||CASTHE SANIIMONIALE V||IXIT ANIS XXX S =
Neminem debere mo(r)ti m(eae) invide(n)do labor(are). Et (tu) in (Christo)
resurges. Eg(o) Casthe (= *casta*) sanctimoniale (*is*) v(i)xit annis XXXVI. (2)

— BEBIA SATVRNINA EXEMPLVM SANCTIMONIA(LIS) ... RELI-
GIOSE PIE CASTEQVE VIX·ANN XX MEN(SES) X (DIES) XVI ... (3)

Nonnunquam etiam virgines consecratae *Ancillae domini* sunt nuncupatae; quae denominatio, saeculo circiter septimo, propria virginum sanctimonialium fuit, ut patet ex vitis pontificum Gregorii I, Pascalis I, Leonis IV et ex aliis ecclesiasticis scriptis non paucis. De hoc autem vovabulo prout sanctimoniales non significat, iterum erit loquendum. De virginibus aliunde non parva picturarum studio lux nobis subministrabitur.

Verum enimvero virginitatis candidus ille flos, e Christi doctrina exorsus, non solum puellarum, sed interdum iuvenum virorumque corda allicere visus est: famosi illi sunt Damasiani versus in pontificum hypogeo inscripti:

Hic iuvenes puerique senes castique nepotes
Quis mage virgineum placuit retinere pudorem.

In catacumbis autem virorum epitaphia quandoque occurrunt virginum insignitorum nomine:

KITE BIKTOR KATHXOYMENOC EITON EIKOCI · ΠΑΡΘΕΝOC
ΔΟΥΛΟΤΟY ΚΥΡΙΟΥ ΕΙΗCΟY

(Hic) iacet Victor catechumenus, virgo annorum viginti, servus Domini Iesu Christi. (4)

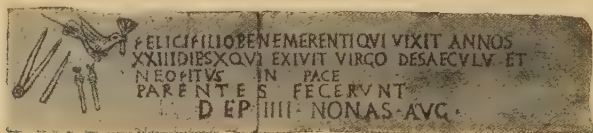
(1) LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, II, n. 54, p. 301.

(2) *Corp. inscr. Lat.* t. VIII, n. 10689.

(3) *Corp. inscr. Lat.* t. VIII, n. 78.

(4) MARUCCHI ap. *Gli studi in Italia*, an. VI, t. II, p. 216.

— PONTIVS ATENAGORA QVI VIXIT AN · XXII VIRGO (Coem. Callisti).

Tab. 91. (Mus. Later. pila XI, n. 34).

Inscriptiones istae mirifice textum Tertulliani quemdam illustrent, quem tamen nullius quidam Lutheriani seu Calvinistae arbitrabantur momenti, quia Africanum auctorem, cum in augendo intemperantior fuerit, propriam quidem opinionem, non autem veram, communem praxique respondentem sententiam tulisse aiebant. Sed Tertulliani verba, quae adducere huc oportet, epitaphiis prorsus confirmantur: « Quot sunt, ait, qui statim a lavacro carnem suam obsignant! Quot item qui, consensu pari, inter se matrimonio debitum tollunt, voluntarii spadones pro cupiditate regni caelestis! » (1) !

Tab. 92.

Ceterum, apud historiam, inauditum haud fuit exemplum coniugum qui ut frater et soror simul conviverent. Cui fortasse rei inscriptiones illae congruunt quae uxorem *inlibatam, intactam, immaculatam* vixisse cum Virginio, id est cum viro suo praedicant. (2)

Ad coniuges ita virginitatem professos Ravennatis haec forsán inscriptio pertinet:

McMoriae || VALERIAE MARIAE Marcus VALERIVS EPAGATHVS CONSERVAVIT SORORI ET CONIVGI QVA CVA (= quacum) VIXIT ANnos XXXVIII *Virginus Virginiae POSuit* (3)

(1) TERTULL. *Ad uxorem*, lib. I, c. 6.

(2) DE ROSSI, *Roma sott.* t. I, p. 328.

(3) *Bull. di arch. crist.* 1879, tab. VIII, n. 1.

Quod hic de duobus Christianis coniugibus agatur dubitandum non videtur; praeter enim inscriptionis verba, in titulo insculpti cernuntur duo pisces qui Tertulliani illud revocant in mentem: *sed nos pisciculi secundum Ἰχθὺν nostrum*; deinde adest circulo praecinctum Christi monogramma ✠ Ἰησοῦς Χριστός. Sunt et litterae M M quae, licet non desint aliquando in ethnicis epitaphiis, nihilominus hic locum siglarum D(is) M(anibus) occupant. *Conservus* autem vox non raro apud Christianos scriptores reperitur, necnon in epitaphiis; sic S. Hieronymus Terasiam his verbis salutatur apud Paulinum: *Terasiam sanctam tuam conservam tecum in Domino militantem*; ⁽¹⁾ et Paulinus, ad Severum scribens (Ep. 31), Terasiam suam *conservam communem* appellat. Item Portuensis cuiusdam Christiani sarcophagus hunc prae se titulum fert:

PLOTIVS TERTIVS ET FAVSTINA CONSERVI DEI FECERVNT SIBI
IN PACE X (= Xristi).

et in Catanensi quodam epitaphio mulier *conserva in Christo* vocatur:

ΚΥΝΑΟΥΤΑΗ ΕΝ ΧΡΩ (2)

Sed quod mihi maxime Christianum illum demonstrat esse titulum, ius est trium nominum a Valerio adhibitum. Hoc enim solummodo civibus ingenuis competeat: Marcus Valerius Epagathus libertus, ut videtur, esse nequivit, multoque minus servus; proindeque nonnisi de coniugibus Christianis epitaphium est interpretandum, quippe qui pietatis tantum in-

(1) Hieron. Ep. 49 ad Paulinum. — « S. Jérôme », ait Martigny in nota ad loc. cit., « fait ici allusion au passage de l'épître de S. Paul aux Philippiens (II, 25) où l'Apôtre appelle Epaphrodite ἀδελφὸν καὶ συνεργὸν καὶ συνστρατιώτην, fratrem et cooperatorem et commilitonem. C'est ainsi que les époux chrétiens furent aussi nommés *conlaborantes, conlaborones, conlaboronii*, vocable employé également dans des épigraphes d'époux juifs » (Cf. LUMBROSO ap. Bull. dell'Ist. di corrisp. arch. 1876, p. 67; DE ROSSI, Roma sott. t. III, p. 538).

(2) Cf. DE ROSSI, Bull. 1879, pp. 105-114; TORTEMUZA, Inscr. Sicil. p. 260, n. XV.

tuitu se erga Deum *conservos* dicere potuerint. Idque etiam, ut apprime videtur, aliunde constaret si non, ut stela profert, *Valerie Marie M(arcus) Valerius*, sed, ut De Rossi et Armellini putaverunt, ⁽¹⁾ *Valerie Mariem Valerius* esset legendum, seu scilicet si liberti coniuges illi essent arbitrandi.

Sed praeter hoc, nisi de Christianis, qui virginitatem in coniugio servaverunt, titulus accipiatur, obscurum et absonum prorsus evadit illud: *sorori et coniugi*; dum e contra non desunt eiusmodi formulae apud antiquos Ecclesiae scriptores. Sic uxor episcopi Ravennatensis Severi dicta est *in sororem conversa*; item de Terasia, quae *de coniuge soror Paulini facta* est; ⁽²⁾ et in quodam coemeterii Priscillae epitaphio legimus:

OCTAVIAE CONIVGI
castisSIMAE CONSERVAe
... CES BenEMERENTI FECIT
PAX · TIBI OCTAVIA IN Pace ⁽³⁾

Superest ut de significatione vocabuli *virginii* seu *virginiae*, quod in supra relatis interdum et in aliis haud raro occurrit epitaphiis, obiter verbum faciam. Virginius atqui dicebatur coniux a virginitate, id est qui, nequaquam ullo antea connubio usus, matrimonium solummodo illud de quo fiebat mentio contraxerat.

Haec omnia nonnullis legentibus supervacua fortasse videntur, attamen, praeter quod Christianam singularis huius inscriptionis indolem ostendunt, novam aliquatenus priscorum circa coniugia fidelium notionem adducunt. De vocibus autem *servi*, *famuli*, *ancillae* mox erit disserendum.

Praeter recensitos gradus, alii extitisse non videntur ordines qui proprie ac canonice statum clericorum constituerint. *Notarii* enim, *scriptores*, *exceptores*, *hermeneutae*, *librarii*, si aliquando

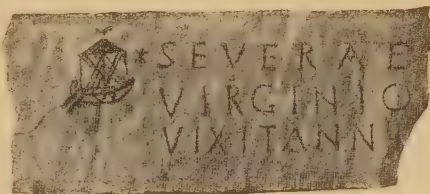
(1) DE ROSSI, loc. cit.; ARMELLINI, *Lex. di arch. crist.* p. 372.

(2) IDATIUS, *Chron.* ap. RONCALLI, *Vet. Lat. Chron.* II, p. 22.

(3) Catanæ haec pulcherrima reperta est formula: **META THΣ EN XPΩ ΣΥΝΒΟΛΗΣΜΟΡ**, cum mea conserva in Christo.

ecclesiis addicti sunt, clerici tantum fuere quibusdam adventitiis muniis fungentes, sicuti clericis quandoque adnumerati eo sensu apparent *mansionarii*, *parabolani*, *martyriarii*, *cubicularii*, *draconarii*, *paramonarii*, *staurophori*, *staurophilaces*, *scevoophilaces* aliique; quarum vocum interpretationes apud lexica de ecclesiasticis disciplinis tractantia abunde habes.

Haec sunt epigraphica praecipua documenta ad nonnullas dogmatum notitias ecclesiasticamque hierarchiam attinentia: in corpus veluti quoddam coalescunt argumentorum non certe novum, parum vero cognitum, minusque etiam hucusque adhibitum. Dixi praecipua, nam idem prorsus et alia inscriptionum genera praebent, ut ex mox proponendis exemplis luculenter patebit. His insuper omnibus addenda, in altero voluminis libro erunt, quae nobis depicta sculptaque monumenta praebent; necnon cum istis aliqua in epitaphiis descripta signa explicabuntur. Nunc vero de ceteris inscriptionum familiis, de Damasianis carminibus, de inscriptionibus muris incisis, deque laterum doliorumque sigillis dicere oportet, quo praesens opus perfectius ex instituto evadat.

Tab. 93.

CAPUT V.

De epitaphiis cognationem et familiam respicientibus.

ART. I. — Inscriptionum cognatos designantium indoles.

De Christianorum coniugio quidnam apud epitaphia.

Apud Romanos, *cognatio* ex parentibus ac propinquis constabat; *familia* autem, latiori sensu adhibito, insuper et servos et libertos complectebatur. Innumerae, ut natura rei fert, extant inscriptiones quae varios cognationis gradus nexusque commemorant, patris scilicet matrisve, sororis vel fratris, coniugis aut uxoris nomina prae se ferentes; nec plerumque, sub hoc adspectu, quidnam magni momenti exhibent. Si vero ad indolem horum epitaphiorum attendas, magna est, ut iam innui, distinctio facienda inter ea quae ad tria prisca saecula pertinent, atque ea quae postea sequuntur. Priora brevia sunt, fidem redolent affectusque sane ac pie ordinatos. Posteriora non raro proluxa, affectibus redundant qui ex sensibus et naturali aestimatione, potius quam e spiritu et superna virtute, profluant; licet et in his non desint interdum relligiosi affectus. En utriusque aetatis exempla:

KAR KYRIACO

FIL^{io} DVLCISSIMO

VIBAS N SPIRITO S^{an}cto

(Coem. Callisti. Vide Tab. 32,

p. 75).

GABINIA GAVDENTIA H.F.IN

QVA FVIT INIMITABILIS

CASTITAS INPROBISSIMA

VERECVNDIA INCOMPARABI

LIS INNOCENTIA PERPETVA

QVIESCIT IN PACE QVIXIT

ANN.XVIII.M.XI D.XXI

VARIVS VICTOR CONIVGI B.M.

D XII.KAL.AVG.(1)

(1) Haec laudum intemperantia verborumque quasi ampullae in epitaphiis quarti et posteriorum saeculorum ita sunt crebrae et repetitae, ut, non minus quam hodierna epitaphia, prorsus taedio afficiant legentes. In citato

BACCIS DVLCIS ANIMA
IN PACE DOMINI QVAE VIXIT

.....

(Coem. Callisti).

D · M · S · TANNONIA · ANNI
BONIA · CONIVX · DULCISSI
MA · ET · RARISSIMA · INCOMPA
RABILIS · FEMINA · CASTITATIS
ET · FRVGALITATIS · ET · PVDICI
TIAE · ET · DISCIPLINAE · ET
OMNIVM · BONORVM · EXEM
PLVM · VIX · ANN · XXXII · ET ·
HIC · CVM · SVA · SOCRV · SIMI
LI · CASV · EREPTA · BENE · QVIES
cit · · · · · VS · VICTORICVS
· · · · · CITO DESE · · · · · (1)

Aliunde in hoc potissimum Christiana huiusce generis epitaphia ethnicis praestare dicenda sunt, quod careant formulis inordinationes vitae et vitia significantibus: sic numquam in ipsis vox inhonesta occurrit, aut formula pravos mores sensusque expromens; dum e contra inhonesta et obscoena ista quae Romanum ius et civilis consuetudo aut minime aut parum nimis coercebat, turpes videlicet in iuvenes servosque libidines, meretricium concubinatusque nonnunquam in aliis inscriptionibus nominata cernuntur.

In Christianis autem epitaphiis apparet quidem novus societatis ordo in quo fratris nomine unusquisque vocatur, servorum libertorumque nomina abolita sunt, necnon virginitas maximi habetur; sed ista ad religionem attinent, cuius virtute fiebant. Affectus vero familiares, qui certe multo puriores erant apud Christianos quam apud ethnicos, non tamen ita diversi apparent in epitaphiis, si formulas quasdam excipias alumnos, ut infra videbimus, commemorantes.

In hoc igitur non est ultra id quod res patitur interpretationibus excedendum. Deducere, exempli gratia, argumentum quoddam de Christianorum matrimonii indissolubilitate ex eo

exemplo de virgine agitur, sed eadem voces *incomparabilis*, *castissima*, *innocentissima*, *inimitabilis*, aliaeque perinde ac *mirae pudicitiae*, *dulcissima*, *integra*, *verecunda* etc. etiam coniugibus defunctis tribuebantur: hoc patet secundo exemplo hic in textu relato.

(1) *Nuovo Bull. di arch. crist.* 1907, p. 332.

quod plura epitaphia coniuges quosdam praedicent simul, *sine ulla discordia*, vel *sine querela* plures per annos vixisse, quam quidam praeteritae aetatis auctores sic ratiocinari haud dubitaverint, hoc sane est lectorum ignorantia abuti. Etenim, non raro apud ethnica epitaphia idem legimus; immo sunt aliquando huiusmodi exempla quae Christianis formulis haud scio an praecellere non dicam; ita haec inscriptio, apud viam Appiam inventa:

DIS · MANIBVS · MEVIAE · SOPHES
C · MAENIVS · CIMBER · CONIVGI · SANCTISSIMAE
ET · CONSERVATRICI · DESIDERIO · SPIRITVS · MEI
QVAE · VIXIT · MECVM · AN · XIIX · MENSES · III · DIES · XIII
QVOD · VIXI · CUM · EA · SINE · QVERELLA
NAM · NVNC · QVEROR · APVT · MANES · EIVS · ET · FLAGITO
DITEM · AVT · ET · ME · REDDITE · CONIVGI · MEAE · QVAE
MECVM · VIXIT · TAN · CONCORDE · AD · FATALEM · DIEM
MEVIA · SOPHE · IMPETRA · SI · QVAE · SVNT · MANES · NI
TAM · SCELESTVM · DISCIDIVM · EXPERGISCAR · DIVTIVS
HOSPES · ITA · POST · OBITVM · SIT · TIBI · TERRA · LEVIS · VT · TV
HIC · NIHIL · LAESERIS · AVT · SI · QVIS · LAESERIT · NEC · SVPERIS
COMPROBETVR · NEC · INFERI · RECIPIANT · ET · SIT · EI · TERRA · GRAVIS (1)

En alia exempla:

Ita peto vos, M(an)ES sanctissimi, commendatum habeatis meum CO(niuge)M et vellitis hunc indulgentissimi esse horis nocturnis ut eum videam.⁽²⁾ — *Cuius dolorem accepit nullum nisi mortis eius.*⁽³⁾ — *Optans ut ipsa sibi potius superstes fuisset, quam se sibi superstitem reliquisset.*⁽⁴⁾

Eiusmodi ethnicae inscriptiones pene innumerae extant.

Nota sunt denique verba quibus Statius poeta Abascanti animum de amatissimae uxoris Priscillae morte consolari conabatur: *Uxorem vivam amare voluptas est, defunctam religio.*

(1) HENZEN, n. 7383. Istis quasi respondent haec alius cuiusdam inscriptionis verba: *Igitur, domine Oppi, marite, ne doleas mei quod praecessi; sustineo in aeterno toro adventum tuum* (cf. vol. I, pars prior, p. 286).

(2) Corp. inscr. Lat. t. VI, n. 18817.

(3) Corp. inscr. Lat. t. X, n. 4787.

(4) Corp. inscr. Lat. t. VI, n. 16735.

Haec prorsus naturae humanae sunt, unde saepe ethnici cum minus ordinatis, tum vehementioribus affectibus quam Christiani afficiebantur; et alioquin etiam hodie idem videmus, namque vel impios, quantumvis in Deum ingratos ac infensos, parentes, coniuges filiosque suos generatim haud amare quis dicet?

Nihilominus, ad matrimonium Christianorum quod pertinet, non inutilia notatu veniunt quaedam paullo tardioris aetatis epitaphia ab auctoribus adduci solita:

QVOS PARIBVS MERITIS IVNXIT MATRIMONIO DVLCI
OMNIPOTENS DOMINVS TVMVLVS CVSTODIT IN AEVVM
CATERVI SEVERINA TIBI CONIVNCTA LAETATVR
SVRGATIS PARITER CHRISTO PRAESTANTE BEATI
QVOS DEI SACERDOS PROBIANVS LAVIT ET VNXIT

(Inscriptio sarcophagi Tolentinatis).

Jam de ultimo versu sermo habitus est (p. 164); in ceteris clarissime laudatur connubii sanctitas, utpote Deum auctorem habentis, neque dubium est verba Domini illa epitaphium respicere: « Quos Deus coniunxit homo non separet ». ⁽¹⁾

Alia vero, Romana quidem, inscriptio Geneseos respicit textum hunc, quo mulieris narratur creatio (II, 21): « Immisit ergo Dominus Deus soporem in Adam; cumque obdormisset, tulit unam de costis eius et replevit carnem pro ea; et aedificavit Dominus Deus costam quam tulerat de Adam, in mulierem et adduxit eam ad Adam ». En illud epitaphium, ubi ad vicem verbi *uxoris* vocabulum *costa* usurpatum est:

VISCILIVS NICENI COSTAE SVAE
QVAE FVIT . ANNOR . P . M . XXXI . EX QVIBVS
DVRABIT MECVM ANNOS XV FECI IN SE
SI EO DONO . SIM . EXIBIT DE SAECVLO
VI . IDVS . IVL . MAMERTINO . ET . NEVITA

(An. 362). ⁽²⁾

(1) MATTH. IX, 6.

(2) DE ROSSI, *Inscr. Christ.* t. I, n. 151. Notat De Rossi, hoc unicum talis appellationis exemplum esse epigraphicum; sed in scriptis Gregorii Nazianzeni bis inveniri (MURATORI, *Anecd. Graec.* pp. 38-39).

I. B. De Rossi lineam tertiam ac quartam epitaphii huius ita legit, quasi dicatur: *Ego feci in semet annos XV, si eo dono dignus fueram*. Ex formula vero *in semet (insimul, inter se)* italica vox *insieme* provenit.

Huc quoque faciunt epitaphia illa, in quibus, ut supra vidimus, coniuges appellantur conservi: *Mariae Valeriae M. Valerius Epagathus conservae, sorori et coniugi, quacum vixit annos XXXVIII, Virginus Virginiae posuit*.

Epitaphia eiusmodi per se indissolubile esse matrimonium explicite non indicant; sed si cum Tertulliani quibusdam verbis conferantur, matrimonii indissolubilitatis testimonia forsam quodammodo evadunt. En Africani doctoris verba: « Unde sufficimus ad enarrandam felicitatem eius matrimonii quod Ecclesia conciliat, Pater rato habet? Quale iugum fidelium duorum unius spei, unius voti, unius disciplinae, *eiusdem servitutis*? *Ambo fratres, ambo conservi*, nulla spiritus carnisque discretio ». (1)

Filii, antequam rationis compotes essent, a parentibus Deo quandoque offerebantur; quod tamen sero in usum venisse videtur, idest cum monastica vita instituta iam fuit.

Sic Paulinus Nolanus de Asterio Turcii Aproniani filio ait:

Infantem Christo constituere sacrum,
Ut, tamquam Samuel primis signatus ab annis,
Cresceret in sanctis votus alente Deo. (2)

Pulcherrima musei Lateranensis inscriptio, in qua puer quidam octo annorum *nutricatus* dicitur *Deo Christo et martiribus*, hunc videtur usum respicere (Tab. 47, p. 110).

Numisma quoddam saeculi quarti, ex eorum genere quae, uti erat mos, parvulorum Deo oblatoz collo appendebantur, in uno latere exhibet aram, cui accedit vir calicem praebens, eumque parvulus sequitur, cuius nomen inscriptum legitur: GAVDENTIANVS. In altero autem latere Abrahae sacrificium repraesentatur, nomenque patris, super eius capite inscriptum, videtur: VRBICVS. Scimus autem moris fuisse Romae,

(1) TERTULL. *Ad uxor.* c. 8.

(2) S. PAULIN. NOLAN. *Nat. S. Felicis*, XIII, vv. 261-263.

ut nobilium infantes ante S. Laurentii altare offerendi praesentarentur;⁽¹⁾ qui quidem mos et apud S. Benedicti monachos viguit, nam legimus in huius *Regula*: « Si quis forte de nobi-

Tab. 95.

Tab. 96.

libus offert filium suo Deo in monasterio, si ipse puer minori aetate est, parentes eius faciant petitionem quam supra diximus. Et cum oblatione, ipsam petitionem et manum pueri involvant in palla altaris, et sic eum offerant ».⁽²⁾

ART. II. — De servis, de libertis, de alumniis.

Romanum ius duo tantum hominum agnoscebat classes, liberorum scilicet ac servorum; liberi autem in ingenuos et libertos distinguebantur, nempe in eos qui liberi atque ex liberis parentibus nati erant, et in eos qui, cum servi aliquamdiu extitissent, libertate donati fuerant. Numquam de libertis mentio deerat in ethnicis epitaphiis; non loquor de servis, quorum vel cadavera erant arbitrio dominorum obnoxia, ac solito ad infames Esquilini puticulos destinata. Apud Christianos vero, licet unicuique fidei integrum esset sibi parare ipsis in catacumbis nobilissimum atque distinctum a ceteris sepulcrum, quasi numquam tamen in epitaphiis libertorum, nedum servorum, cer-

(1) PRUDENTIUS, *Peristephanon*, III, vv. 527-528. — Sunt qui in relato numismate Moysen repraesentatum dicant rupem percutientem (*Bull.* 1908, p. 238).

(2) *Regula S. P. Benedicti*, c. LIX. De hoc argumento amplius qui cupiat scire, M. ARMELLINI adeat (*Lezioni di arch. crist.* pp. 375-378).

nitur indicatio, a qua Christiani summe abhorrerunt.⁽¹⁾ Quod si qua perrara, non autem eadem forma expressa, inveniatur libertorum obiter mentio, hoc ideo est quod ipsi liberti, cum optimis fecerint patronis epitaphium, in eo seipsos libertos esse commemoraverunt. Quod profecto eorum gratum prodit animum erga illos a quibus libertate fuerant donati. Exempli gratia:

MARCIE RVFINE DIGNE PATRONE

SECVNDVS LIBERTVS FECIT

(Coem. Callisti).

Tunc autem magis liberti beneficii libertatis erant memores, illudque patronorum titulis ad consignandum propensi, cum in extremo vitae eorum fuerant manumissi; atque scimus morem invaluisse primaevos inter Christianos sibi apud aeternum Iudicem consulendi per servorum manumissionem.

De diversis manumittendi modis verbum non faciam, eos apud auctores, necnon in epitaphiis redactos apud Dom. Caubrol invenies.⁽²⁾ Hic solummodo notandum duco Constantinum instituisse ut etiam Ecclesiae auctoritate et adstante populo Christiano, legalis posset fieri manumissio, scilicet *in sacrisanctis* ut dicebatur *ecclesiis*. Documentum autem quoddam ecclesiasticum redigebatur quod pro *instrumento manumissionis* habebatur; et sicut episcopus iudicis, ita fideles populi civitatis tenebant locum. Cui certo rei illa Augustini verba respondent: « Servum tuum manumittendum manu ducis in ecclesiam. Fit silentium; libellus tuus recitatur, aut fit desiderii tui prosecutio. Dicis te servum manumittere, quod tibi in omnibus servaverit fidem. Hoc diligis, hoc honoras, hoc donas praemio libertatis ». (3) Sic in primo aditu ecclesiae Herbanensis haec olim legebatur inscriptio:

EX BENEFICIO S + PER IOANNEM EPISCOPVM ET PER ALBERTVM S + CASANATVM PACTVS EST LIBER LEMBERTVS TESTE HAC SANCTA ECCLESIA (Cf. M. FOURNIER, *Essai*, p. 73).

(1) Cf. S. AUG. *Serm.* XXI, 6, P. L. t. XXXVIII, col. 145.

(2) Dom. CAUBROL, *Diction. d'arch. chrét. art. Affranchissement*.

(3) S. AUG. loc. cit.

Anno 321, Constantinus etiam clericis ius tribuit servos proprios liberandi ac civitate donandi absque fidelium interventione, et sine solemnitate. Quoddam anni 354 manuscriptum in alta Aegypto inventum formulas tradit instrumenti in servorum liberatione adhibiti:

Ὁμολογῶ ἐκουσίως καὶ αὐθαρέτως καὶ ἀμετανοήτως ἀφικέναι ὑμᾶς ἐλευθέρους... κατ' εὐσεβίαν τοῦ πανελεήμονος Θεοῦ... καὶ ἀνθ' ὧν ἐνεδείξωσθε μοι κατὰ χρόνον εὐνοίας καὶ στοργῆς ἔτι τε καὶ ὑπηρεσίας... καὶ μὴ ἐξέσται δὲ μεθενί τῶν ἐμῶν κληρονόμων ἅπαξ ἀπλῶς ἀντιλέγειν μου ταύτῃ τῇ εὐσεβείᾳ περὶ μηδενὸς κατὰ μηδένᾳ τροπον.

Ego libenter, mea sponte et voluntate, declaro vos in libertate a me esse constitutos, propter pietatem erga Deum misericordiae plenum, ... propter optimam vestram erga me semper voluntatem affectus et officia; ... neque cuiquam ex haeredibus meis integrum sit huic pietatis actui repugnare contra quemlibet vestrum, quocumque modo. (1)

En iam aliqua epigraphica exempla:

HIC REQViescit
VIR VENERabilis Manne	HIC RELIQVIT
LEVBVS QVI VIXIT AN LX	LEVERTO PVERO
MENSIS VI DIES XIII IN VMAni	NOMINE MANNONE
TATE ET BONITATE MORI	PRO REDEMPTIONEM
BVS ET CONVERSATIONE	ANIMAE SUAE
CLARVS OBIIT IN PACE DIE	(Ibidem).
III IDVS FEBRVARIAS BOETIO	
VERO CLARISSIMV CONSVLE	
RELIQVIT LIBERTVS ID EST	
SCVPILIONE	
GERONTIVM	
BALDAREDVM	
LEVVERA	
OROVELDA IDELONE	

(Viennae in Gallia inventum).

Ut perspicuum est, hic de testamentariis agitur mandatis extremo vitae tempore statutis; necnon in secunda inscriptione

(1) P. FOUCART, *Mém. sur l'affranch. des esclaves* etc., p. 419 sq.

finis a patrono expetitus, scilicet animae suae redemptio, satis apparet.

Saepius autem manumissio a cognatis defuncti fiebat, sicut a cognatis rogabatur pro defuncti animae refrigerio. En exemplum, Romae inventum, in quo dicuntur parentes, sua emortua filiola, septem manumisisse servos:

SECUNDVS · ET · RVFINA · FILIAE · DVLCISSIME · HVNC
VNVS · SCRITVRA INTRAN · NOS · VII · MNOMISIMVS T
AM · CARITATEM · IFILIA · SIN · NA · III · K · S

Haec profecto sufficiunt ut priscae Ecclesiae nobis mens, quoad socialem ordinem, innotescat ac illustretur. Apud eam scilicet liberti, immo et servi, patronis prorsus patritiisque pares habebantur et in fraternitate consocii; nec quis amplius nisi soli Deo, proprio et stricto sensu, servire reputabatur. Hinc etiam factum est ut iidem illi fideles, qui servituti, verbo et opere, iam bellum, ut ita dicam, indixerant, semetipsos Christi *servos*, *famulos*, *ancillas*ve interdum nuncupaverint, et his vocabulis post mortem fuerint decorati. En aliqua exempla undecumque collecta.

Romae.

— VARRONIVS PHILVMENVS VARRONIAE PHOTINAE FILIAE SVAE FECIT ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΔΟΥΛΗ (Iesu Christi famula).

— СЕПТИМИОС ΠΡΑΙΤΕΞΤΑΤΟС ΚΑΙΚΙΛΙΑΝΟС (ΑΙΚΙΝΙΑΝΟС?) Ο ΔΟΥΛΟС· ΤΟΥ Θεου... = Septimius Praetextatus Caecilianus Dei servus.

In Italia.

+ HIC REQUIESCIT + IN PACE VICTORIA ANCILLA DEI · QVE VIXIT ANNOS SPTM (super terram) LXXX · DEPOSITA S^D (sub die) XII KAL · NOVENBRI SEPTIES PC (post consulatum) BASILI VC INDS (indictio) XI ⁽¹⁾

— ~~A~~ HIC REQUIESCIT IN PACE anCILLA DEI IVstina (?) QVE VIXIT ... ⁽²⁾

(1) Corp. inscr. Lat. t. X, n. 1109.

(2) Loc. cit. t. XI, n. 1725.

In Gallia.

— HIC REQUIESCET BONE MEMORIA EVGENIA ANCILLA DEI (1)
 — DEPOSITIO · FILICIS SIMAE · DIE · XIII · KAL · MAI || AN · XLV ·
 VIXIT · ANCILLA · DEI $\overline{\text{X}}$ (2)

In Hispania.

— AETERNALIS FA MVLVS DEI VIXIT || AN · XLVI · REQ · IN || PAC
 VI · KL · II · SE PTEM ERA $\overline{\text{DNI}}$ || D · XLVIII (3)

In Africa.

— U · ... EO || NATA ... VARIAE || AN CILLE · CRISTI || VIXIT IN DEO
 AN NIS PROPE LX ... (4)
 — CREMENTIA ANCILLA CHRISTI (5)

Coniuges autem, cum simul Christo famularentur, *conservi*, uti vidimus, quandoque vocabantur.

Alumnos ethnici hos infantes dicebant qui, vel paupertatis, vel facinoris et crudelitatis caussa, a parentibus, sicuti Romanum ius permittebat, derelicti fuerant. Qui vero sic eiectos suscipiebant et nutriebant eorum, ipsa re, domini fiebant (6) ac non raro ad probrosas explendas cupiditates huiuscemodi pueros adhibebant. Perrara igitur de misericordia vel amore dominorum erga alumnos suos in ethnicis epitaphiis fit mentio.

(1) LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, t. II, p. 299, n. 544.

(2) LE BLANT, *Nouveau recueil des inscr. chrét. de la Gaule*, p. 345, n. 303.

(3) DONI, *Inscr. antiq. cum notis*, 1731, p. 531, n. 33.

(4) S. GSELL, *Satafis et Thamalla ap. Mélang. d'arch. et d'hist.* 1895, t. XV, p. 51, n. 10.

(5) DUCHESNE ap. *Bull. de la Soc. nat. des antiq. de France*, 1890, p. 154.

(6) PLINIUS, *Ep. lib. X*, LXV, 71, LXVI, 72; SENECA, *Controv. c. V*, 33: *Expositi in nullo numero sunt, servi fiunt: hoc legum latori visum est.* Cf. CORN. BYNKERSHOEK, *Opusculum de iure occidendi, vendendi et exponendi liberos apud veteres*, Coloniae, 1761; PAUFLE, *Quaestio antiquaria de pueris et puellis alimentariis*, Dresdae, 1809.

Christiana vero religio, iam inde ab initio, sollicita de alumnorum conditione fuit, quod plurimae inscriptiones in antiquissimis coemeteriis inventae sane confirmant.⁽¹⁾ Immo ex talibus colligi potest plerumque alumnos a fidelibus ut carissimos filios fuisse habitos et dilectos.

En aliqua exempla epigraphica :

— IVLIA CALPVRNIA AGRIPPINO ALVMNO POSuit (Coem. Priscillae).

— CLAVDIO · EPICTECTO ... ALVMNO CARISSIMO (Coem. Priscillae).

— AVRELIVS AGAPETVS ET AVRELIA	ΠΕΤΡΟ · C ·
FELICISSIMA ALVMNE FELICITATI	ΘΡΕΠΤΟC ·
DIGNISSIMAE QVE VIC SIT	ΓΑ · Υ · ΚΥ · ΤΑ ·
ANIS XXX ET VI	ΤΟC · ΕΝΘΕΩ ⁽²⁾
IPPETE PRO CELSINIANV CONIVGEM	

(Mus. Later. pila VIII, n. 21).

Quoddam aliud epitaphium videtur alumnum quinque annorum exhibere, qui alphabeti elementa discere inceperat :

SIMPLICIA ALVMNO	ANN V ET M VIII DI
SVO QVEM AMAVIT	ES XXII VERNACVLVS
TENERITER QVI VIXIT	BE BECE ⁽³⁾

Sic etiam aliunde mater quaedam, filioli sui memor quod *mamma* fortasse ipse balbutire iam coepisset, in eius sepulcro scripsit :

MATER ET M · A · MA · FECIT · FILIO · SVO · DVLCISSIMO · QVI BIXIT
ANNO · I · ... LAVRENTI · IN · PACE (Coem. Damasi).

(1) Cf. DE ROSSI, *Bull.* 1866, pp. 24, 37, n. 3; p. 61, n. 54; p. 72, n. 85; p. 91, n. 133; p. 92, nn. 135, 136.

(2) D. CABROL et LECLERCQ, *Monum. Eccl. liturg.* t. I, n. 3412.

(3) DE WAAL apud *Römische Quartalschrift*, an. 1898, t. XII, p. 345, nn. 47-48.

Alumnorum quandoque vocabulo et ipsos fideles nuncupatos invenimus, quippe qui veluti Dei sanctorumve alumnos se fidenter putaverint. Hinc formulae quibus martyres exorantur ut suorum alumnorum memores sint, eosque secum in caelestem gloriam suscipiant:

— SANCTE PETRI ET MARCELLINE SVSCIPITE VESTRVM ALVMNVM (Romae, in eccl. S. Praxedis).

— SED MARTER BAVDELIVS PER PASSIONIS DIE DNO·DVLCEM SVVM·COMMENDAT ALVMNVM ⁽¹⁾ = Martyr Baudelius, in virtute diei passionis suae, Domino dulcem suum commendat alumnum.

Adde quod, humilitatis caussa, sicut nomina *Stercorius*, *Stercoria*, *Discolius*, *Fimus Babosa* ⁽²⁾, ita et nomina *Proiectus*, *Proiectitius*, quae proprie *alumnos* significant quia alumni proiecti fuerant, non raro sumebantur a Christianis. ⁽³⁾ Unde *Proiectus* nomen, non secus atque nomina *Quodvultdeus*, *Deusdedit* aliaque eiusmodi, quam saepissime in antiquis martyrologiis aliisque documentis occurrit.

Pace vero donata Ecclesia, concilia atque imperatorum Christianorum leges nefandum spurios vel invisos derelinquendi et abiiciendi infantes morem paulatim aboleverunt, ita ut saeculo VI nullum fere maneret tantae immanitatis vestigium. ⁽⁴⁾

Nihil aliud subiungam de familiaribus formulis, quae pene innumerae sunt, neque de muneribus vel honoribus civitatis,

(1) DE ROSSI, *Bull. di arch. crist.* 1875, p. 30.

(2) *Babosa* semel tantum legitur in calce cuiusdam loculi cœmeterii Commodillae, ubi tamen lectum est: DVLCS VIRgo SYNLABAROSA; et ipse ego, iuxta modum quo apud *Bull. di arch. crist.* inscriptio notata fuerat, eam pagina 110 retuli. Verum, ulterius accuratiusque inscriptionis examen ita esse legendum nos docet: DVLCS VIRGINIA BABOSA... *Babosa* idem atque *babecula* sonare videtur.

(3) LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, t. II, p. 68, not. 10.

(4) Cf. *Constitutiones Apostolicae*, lib. IV, c. 1, P. G. t. I, col. 808; *Conc. Vasense* (an. 442), can. 10; *Cod. Theod.* lib. XI, tit. xxvii, § 1; item, § 2. Cf. etiam LECLERCQ ap. DOM CABROL, *Dictionn. d'archaeol. art. Alumni*, t. I, fasc. 5, coll. 1288-1306.

in quibus vix, aut ne vix quidem, Christianae inscriptiones ab ethnicis differunt. Potius mihi de constitutione Christianae societatis loquendum.

ART. III. — De Christianis nobilibus.

A nonnullis assertum est, idemque saepe repetitur et vulgo creditur, Christianam fidem inter servos infimasque civitatum plebeculas initio adsectatores suos fuisse adeptam. Sicuti enim et hodie videmus socialismi apostolos inter pauperiores quam saepissime delectum facere, qui statui commodiori inhiant; ita Christiana religio, utpote quae nullum inter liberum et servum, inter divitem et inopem discrimen admitteret, debuit miseris deiectisque prius accepta evadere. Ita illi.

Verum enimvero si animadvertatur quam magna fuerit servorum multitudo prae liberorum hominum paucitate, quanta deinde utrorumque corruptio, profecto illa sententia haecque assimilatio minime intelligitur. Numquid servis erat una cum fide proposita libertas? Cur aliunde neque Tacitus, neque Plinius de servis Christianis loquuntur? E contra Suetonius et Dion Cassius⁽¹⁾ permultos nobilissimos viros Domitiani tempore fuisse interemptos ob atheismi crimen, moresque alienos et Iudaicos referunt; istos autem Christianos fuisse luculenter monumenta demonstrarunt.⁽²⁾

Sed Plinius insuper Christianos Bithyniae ad omnem pertinuisse civitatis ordinem haud ambigue affirmat: *Multi omnis ordinis vocantur in periculum et vocabuntur.*⁽³⁾ Quod si posteriores consulantur auctores, res luce meridiana fiet clarior. Ne

(1) Suetonius in *Domit.* 15; Dion Cassius, LXVII, 13.

(2) De Rossi, *Bull.* 1865, pp. 17-24; 1875, pp. 37 sq., 69-77; 1888-1889, pp. 15-67.

(3) Plinius, *Ep.* I, x, n. 97. Cf. J. A. Campbell, *Noble christian families in Rome under the pagan emperors* apud *The Dublin Review*, 1900, t. CXXVI, p. 356; M. Armellini, *Lezioni di arch. crist.* pp. 12 sq.; Paul Allard ap. *La science catholique*, 1890, p. 507; Dom Cabrol, *Dictionn. d'arch. chrét. et de liturg.* t. I, art. *Aristocratiques*.

sim prolixior, Tertulliani solummodo multiplex adducam testimonium: « Clarissimos viros, ait, et clarissimas feminas Severus sciens huius sectae esse, non modo non laesit, verum et testimonio ornavit, et populo in eos furenti restitit ».⁽¹⁾ Et alibi: « Hesterni sumus et vestra omnia implevimus, ... castra, tribus, decurias, palatium, senatum, forum ».⁽²⁾ Item: « Omnem sexum, omnem aetatem, omnem denique dignitatem transgredi a vobis quasi detrimento doletis ».⁽³⁾ Denique auctor ille ad Scapulam scribens: « Et hic quid facies de tantis millibus... omnis sexus, omnis aetatis, omnis dignitatis offerentibus se tibi? Quid ipsa Carthago passura est decimanda a te..., cum viderit illic fortasse et tui ordinis viros et matronas et principales quoque personas, et amicorum tuorum vel propinquos vel amicos! ».⁽⁴⁾ Hoc ceterum iam ab apostolicis scriptis colligere fas est. Memorare sat est pecuniam quamplurimam dono apostolis datam,⁽⁵⁾ necnon inclytas proconsulis Sergii Pauli, eunuchi Ethiopici, Cornelii centurionis, Dionysii Areopagitae, ipsorumque in Caesarum palatio degentium conversiones.⁽⁶⁾ Denique Apostoli monita contra philosophicos errores, iam tunc temporis in Christianorum coetum irrepentes, evidenter probant, sapientes quoque, id est divites quibus philosophandi otium non deerat, Christi amplexos esse doctrinam.

Igitur exemplum potius nobilium, si humano velimus modo loqui, magnam potuit certo servorum tenuiorumque multitudinem ad novam religionem attrahere; et alioquin etsi pauci isti tenuiores haud fuerint, non ideo fides Christiana dicenda est miseros tantummodo et pauperes sibi prius devinxisse.

Alioquin in antiquissimis coemeteriorum regionibus gentilicia apparent nomina illustrium familiarum, neque desunt

(1) TERTULL. *Ad Scapulam*, c. IV, P. L. t. I, col. 782.

(2) TERTULL. *Apol.* c. XXXVII, P. L. t. I, col. 525.

(3) TERTULL. *Ad nationes*, lib. I, c. I, P. L. t. I, col. 629.

(4) TERTULL. *Ad Scapulam*, c. V, P. L. t. I, col. 783.

(5) *Act.* XIII; *Ep. ad Phil.* III, 24.

(6) *Act.* XIII-VIII-IX-XVII, 34; *Phil.* IV, 22.

senatorii atque equestris ordinum viri feminaeque. Exempla proferam.

Gentis Flaviae (Coem. Flaviae Domitillae):

ΦΛ(αβις) · CABEINOC · KAI · TITIANH · ΔΔΕΛΦΟΙ (1)

Quae fuerit horum fratrum nobilitas patet e genealogica Flaviorum tabella, quam I. B. De Rossi primus descripsit (2) et alii leviter mutata rursus ediderunt. Fratres videlicet isti ex ipso imperatoris Vespasiani genere nati sunt, cuius frater Tito Flavio Sabino nominibus appellabatur. Ex monumentorum autem aetate colligitur, multo ante Domitiani imperium Flaviorum hypogea fuisse instituta; neque minus evidenter patet ipsum Domitiani patruem eiusque in consulatu collegam, Titum Flavium Clementem, Christianam esse fidem professos. (3)

Gentis Aciliae (Coem. Priscillae):

— ACILIO GLABRIONI FILIO

— M · ACILIVS · Verus (?) · Clarissimus · Vir ... PRISCILLA · Clarissima · Femina vel Puella.

— ...LI... M ACILIUS ...

— ΑΚΕΙΛΙΟC ΚΟΙΝΤΟC · Κ(αι) · ΑΚΕΙΛΙΑΜ ... ΜΝΗΜΗC · Ενεκα ΑΤ-ΤΑΛΩ ΤΕκνη ὧ ΔΕΑΝΕΟΗκαν ΕΝΙΑΥΤΟΥ · Ι ·

— (Α)ΚΙΛΙΟC ΡΟΥΦΙΝΟC · (Ζ)ΗΧΗC ΕΝ ΘΕΩ

— ΑΚΕΙΛ(ιος) vel ΑΚΕΙΛ(ια)

— ΚΑ(αυδίου) ΑΚΕΙΛΙΟΥ ΟΥΔΑΕΡΙΟΥ (λαμπροτάτου) (Νεα) ΝΙΚΟΥ (4)

Aciliorum gens iam Reipublicae tempore popularis ac illustris fuerat, eamque omnium nobilissimam imperator Pertinax de-

(1) *Bull. di arch. crist.* 1875, tav. V, n. 4.

(2) DE ROSSI, *Bull.* 1865, p. 15 et seq. Cf. MARUCCHI, *Elém. d'arch. chrét.*, t. I, p. 24; DOM CABROL, *Dict. art. Aristocratiques*, col. 2851.

(3) Cf. Suetonius, *Domitianus*, 15 et *Vespasianus*, 1; DION CASSIUS, E. BEULÉ, *Les chrétiens de la famille Flavia* ap. *Fouilles et découvertes*, 1873, t. I, p. 416; DE ROSSI, *Bull.* 1865, p. 22; 1875, p. 69; MOMMSEN, *Corp. inscr. Lat.* t. VI, pp. 172-173.

(4) *Bull. di arch. crist.* 1889, tav. V, nn. 1, 2, 3, 4, 5, 6.

claraverat: εὐγενεστάτους πάντων εὐπατριδῶν.⁽¹⁾ Saeculo autem secundo plures consulares habuit viros; denique, saeculo tertio, Tiberius Claudius Cleoboles filium Marci Acilii Faustini, consulis anni 210, adoptavit, unde nomen Claudii nomini Acilio coniunctum; cuius quidem exemplum in ultima iam relata inscriptione habemus: *Claudio Acilio Valerio clarissimo iuveni*.

Gentis Ialliae (Coem. Callisti):

- IALLIAE IALLI BASSI ET CATIAE CLEMENTINAE FILIAE PIIS-
SIMAE MATRI CLEMENTINAE IN PACE AELIUS CLEMENS FILIVS⁽²⁾
— IALLIA · C...⁽³⁾

Nobilitas huius gentis quadam patet inscriptione in Bulgarrum regione a docto Renier inventa. Iallia Clementina vero, Callistiani coemeterii epitaphio memorata, filia esset cuiusdam Iallii Bassi, qui Romae *curator publicorum operum* anno 161 fuit et deinde a Marco Aurelio et Lucio Vero ad Moesiam inferiorem gubernandam missus est.⁽⁴⁾

Gentis Caeciliae (Coem. S. Callisti):

Aliquos e Caeciliorum genere iam inde a saeculo secundo Christianos fuisse plus est exploratum quam ut demonstrari oporteat; inscriptiones autem huius gentis plures sunt, omnesque in Callisti coemeterio inventae. Eas ut in tabellam redegit I. B. De Rossi hic describam, mutatis mutandis:

— L · CAECILIVS ...	} exeunte circiter saec. II
— ...cia CAECILIA... (vel CAECILIANA) PAVLA	
— Q · CAECILIVS MAXIMVS C · P ·	} saec. III
— CAECILIA FAVSTA	
— <i>Septimius Praetextatus</i> CAECILIANVS(?), <i>sepultus cum uxore vel consanguinea Petilia ... clarissima</i>	
— CAECILIANA C · F · (clarissima femina)	} saec. IV
— CAECILIANA H · F · (honesta femina)	

(1) HÉRODIEN, *Hist. lib.* II, c. 3.

(2) DE ROSSI, *Roma sott.* t. I, tab. XXXI, n. 12.

(3) Ibidem, t. II, p. 367.

(4) Cf. DE ROSSI, *Bull. di arch. crist.* 1865, pp. 77 sq.

— *Antistius* MAXIMVS V.C.

— OCTAVIVS CAECILIANVS V.C. cuius uxor *Pompeia* (?) *Attica* C.F.

— OCTAVIA *Pompeia Attica* CAECILIANA C.P. (clarissima puella)

exeunte
saec. IV
et ineunte V

Haec sane nobilissima gens sanguinis vinculo fuit aliis coniuncta gentibus, unde harum quoque mentio erat in monumentis reperienda. Sic quattuor epitaphia, in ipsa antiquissima coemeterii regione, *Anniae Faustae*que gentis nomina nobis produnt: (1)

— ANNIA ΦΑΥΣΤΕΙΝΑ ΘΥΓΑΤΡΙ...

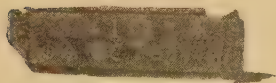
— ΔΙΚΙΝΙΑ ΦΑΥΣΤΕΙΝΑ

— ΑΚΕΛΙΑ ΒΗΡΑ

— ANNIOC KATOC

Tab. 97.

Tab. 98.

Quodnam vero fuerit cognationis vinculum Caeciliorum cum *Annia* gente ex pluribus *Pompontiorum* inscriptionibus, eodem in coemeterio inventis, liquido patet. En pretiosissimi tituli.

Gentis Pomponiae (Coem. Callisti): (2)

— ΠΟΜΠΩΝΙΟC ΓΡΗΓΕΙΝΟC

— ΠΟΜΠΩΝΙΟC BACCOΣ

— POMPONius BasSVS

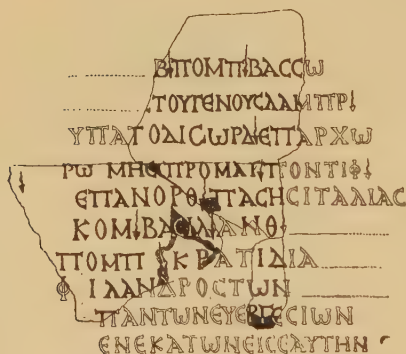
Quod matrona *Lucina*, S. Pauli discipula, cui traditio vetustissima hypogei apud viam *Appiam* institutionem tribuit, illa fuerit famosa *Pomponia Graecina*, *Plautii* uxor, quam *Tacitus superstitionis externae* ream vel accusatam fuisse narrat, (3)

(1) DE ROSSI, *Roma sott.* t. I, tab. xxx, nn. 1, 2, 3, 5.

(2) *Ibidem*, t. II, tabb. lxix-l, nn. 27, 22; tab. xli, n. 48.

(3) TACITUS, *Annal.*, l. XIII, c. 32: «Et *Pomponia Graecina*, insignis femina, *Plautio*, qui ovans se de *Britannis* retulit, nupta ac superstitionis externae rea, mariti iudicio permissa. Isque prisco instituto, propinquis coram, de capite famaue coniugis cognovit, et insontem nuntiavit. Longa

res quasi certa videtur, tum propter praefati coemeterii antiquitatem, tum propter eius gentis memorias in coemeterio Callisti repertas. Ad Pomponios Bassos Christianos quod attinet, notandum est eos tum cum Iallia tum cum Caecilia gente sanguinis necessitudinem habuisse. Etenim Pomponius quidam Bassus uxorem duxit Anniam Faustinam e genere Antoninorum, quae, vidua facta, nupsit Eliogabalo imperatori. Itaque Annii, Fausti et Veri in Callisti coemeterio sepulti, si liberti harum gentium fuisse nequivere, cognationis vinculum cum Pomponia gente habuisse necessario dicendi sunt. Neque temere

Tab. 99.

Pomponiam gentem Caeciliorum fuisse cognatam J. B. De Rossi est suspicatus, cum sciatur Pomponius Atticus, Ciceronis amicus, a Q. Caecilio Maximo adoptatus fuisse; Attici autem et Fausti in coemeterio Callisti depositi non desunt. ⁽¹⁾ Tandem quaedam ethnica inscriptio cuiusdam Pomponii Bassi et Pomponiae Cratidiae genere clarissimi, in eadem vinea supra

coemeterium Callisti detecta est (Tab. 99); et ex eo huius gentis monumentum revera in eadem regione extitisse, sicuti I. B. De Rossi sententia fuit, concludi posse videtur.

Neque, ut etiam aliqui arbitrati sunt, de nobilium divitumque inter fideles paucitate ac de priscae aetatis Christianorum abiecto statu argumentum quoddam, ex neglecta litterarum forma verborumque apud funerarias inscriptiones mendis eruere

huic Pomponiae aetas et continua tristitia fuit. Nam post Iuliam Drusi filiam dolo Messalinae interfectam, per quadraginta annos non cultu nisi lugubri, non animo nisi moesto egit. Idque illi imperitante Claudio impune, mox gloriam vertit ».

(1) DE ROSSI, *Roma sott.* t. I, pp. 309-320.

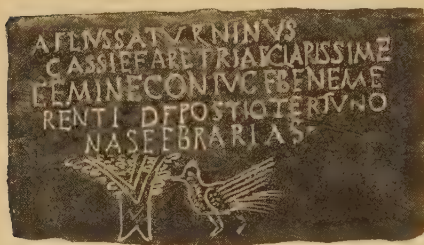
licet; nam ipsa pontificum epitaphia, si unum et alterum excipias, et non pauca illustrium personarum epigrammata inscitiae atque lapicidarum Christianorum imperitiae tales defectus attribuendos esse ostendunt.

Quae quidem diximus, ad Romanam civitatem dumtaxat spectant: studiorum hodierna conditio ultra progredi in hac recensione non sinit; parum nimis enim Christianas origines extra Romam adhuc cognoscimus, neque ad tam multiplicem suscipiendam investigationem unius vires sunt pares. Optandum vero est, ut huius investigationum generis magis in dies studia progrediantur, originesque Christianae cuiuscumque regionis domesticae veluti habeantur inter Christianos archaeologiae et ecclesiasticae historiae fontes.

Quum ergo de nobilibus hic agatur, saltem non est memoria S. Perpetuae praetermittenda, nobilissimae Carthaginiensis feminae, in cuius Actis *Vibia Perpetua honeste nata, liberaliter instituta, matronaliter nupta* dicitur.

Fuerunt qui in epitaphiis recensendis notarint numerum mulierum inter Christianos illustres longe virorum numerum superare. Cuius rei, ut arbitror, haec est ratio, quod, propter civitatis militiaeque munera quibus perfungi debebant, difficilius et periculosius viris erat fidem amplecti ac profiteri. Publica enim officia et munia aut deserere, aut remissius adimplere, in iis praesertim quae idolorum sacrificia respiciebant, vir factus Christianus cogebatur. Non ita vero mulier quae, praeterquam quod indole ipsa relligiosis affectibus viro sit proclivior, nullo vinculo civilis officii obligata, neque extra domesticos parietes generatim agens negotia, facilius ac liberius proinde mores suos et actus ad novae fidei dogmata praeceptaque conformare poterat. Ex his vero apparet ratio, cur necesse fuerit valida ab Ecclesia declarari matrimonia inter feminas clarissimas et libertos vel servos; quod pontificem Callistum praestitisse, ~~ex libro~~ *Philosophumenum* ac Tertulliani scriptis eruitur.⁽¹⁾ Huius etiam decreti epigraphicum forsán indicium in hac coeme-

(1) Cf. DE ROSSI, *Bull. di arch. crist.* 1866, pp. 23 sq.

Tab. 100

terii S. Callisti inscriptione deprehendi posse I. B. De Rossi docuit:

Aelius Saturninus Cassiae Faretriae clarissimae foeminae coniugi benemerenti, cuius depositio (fuit) tertio nonas februarias.

Idem forsitan est dicendum de Septimii epigrammate, eodem in coemeterio invento (p. 240) cui epitaphium subiunctum est Peteliae clarissimae; ac de sequenti:

D	M
FLABIAE SPERANDAE · CONIVGI · SANCTIS · SIMAE ·	
INCOMPARABILI MATRI OMNIVM · QVAE · BIXIT	
MECV · ANNIS · N · XXVIII · M · VIII · SENE VL	
LA · BILAE · ONESIFORVS · C · F · CONIVX · B	
ENEMERENTI FECIT · (1)	

Haec ut prorsus intelligantur notandum est, feminas e senatorio prognatas ordine, ideoque clarissimas, hanc amittere denominationem debuisse, si viro inferioris ordinis nupsissent. Ex hoc quod talia lex civilis prohiberet connubia fiebat ut illicita ac quasi invalida etiam apud Christianos vulgo ea reputarentur. Sed inde patriciarum familiarum mulieribus Christianam fidem profitentibus magna haud raro exoriebatur molestia, quippe quae, marito Christiano inter proceres non invento, in hoc discrimen devenirent ut vel, invito ac impatienti animo, coelibem vitam agerent, vel deorum cultori nuberent, vel, multarum romanarum more, cum liberto servove in concubinato manerent. Huic igitur incommodo sapienter Callistus pontifex providit, clarissimarum cum tenuioribus etsi hominibus matrimonia rata comprobataque declarando; unde in eum perinde ac si ita pu-

(1) DE ROSSI, loc. cit.

dendis cupiditatibus favisset, ⁽¹⁾ acerbissime libri *Philosophumennon* auctor invehitur.

Id Callisti decretum profecto maximi momenti est, nam, ut I. B. De Rossi animadvertit, habetur in eo solemne et antiquissimum argumentum quod Ecclesiam sua circa matrimonium potestate iam tunc, absque civili iure respectu, fuisse functam testatur; neque eloquentius, post Christi ipsius exempla Apostolique verba, aequalitatis inter fideles peractae fraternitatisque testimonium desiderare possemus. Quid vero, posterioribus saeculis, de hisce connubiis varie fuerit ab Ecclesia statutum aliis, ne limites instituti mei praetergrediar, exquirendum et explanandum relinquam.

(1) En quid habet de hac quaestione I. B. De Rossi: «Adunque le iscrizioni dei nostri cemeteri ... non ci rivelano un fatto inaspettato, ma pongono il suggello della testimonianza monumentale alle notizie forniteci dagli scrittori cristiani contemporanei e dagli storici. Il numero grande delle fanciulle cristiane, massime nobili, era cagione di gravi difficoltà per la chiesa, che non le voleva congiunte in matrimonio con i gentili. Il Döllinger in pieno lume ha posto questo argomento, ed a lui rimetto il lettore. Dirò soltanto che Tertulliano, alla cui testimonianza do grande peso, perchè fu contemporaneo di Callisto e dei fatti che discutiamo certamente consapevole, compendiò nelle seguenti parole ciò che la chiesa inculcava alle fanciulle od alle vedove aspiranti alle nozze: *Nubant tantum in Domino, id est Christiano* (*Ad Uxorem*, c. 2). Ciò egli scrisse quando era ancora cattolico; e poi divenuto montanista ai cattolici fe' rimprovero di violare quella massima (*De monogamia*, c. XI). Il quale rimprovero deve aver ferito in ispecie i cristiani dell'Africa, come dalle querele di S. Cipriano è manifesto (*CYPRIANI, De lapsis*, c. VI).

«Or è degno di osservazione che l'autore dei *Filosofumeni*, futando da ogni lato colpe da apporre a Callisto ed alla sua scuola, non ardi mettere in campo questa delle nozze dei fedeli cogli infedeli. Tanto era notoria l'opposizione di quel pontefice della chiesa romana all'abuso deplo rato da Tertulliano e da Cipriano.

«Callisto adunque, per impedire i matrimoni delle nobili dame con senatori pagani, piuttosto acconsenti loro connubii civilmente nulli con un servo od un liberto, e costoro considerò come veri mariti dinanzi alla coscienza ed alla chiesa».

ART. IV. — De artificibus.

Tanta fuit Christianis cum ethnicis convivendi necessitudo, tamque inter utrosque arctum commercium, ut prope non fuerit apud antiquos ars ulla quam Christiani non exercuerint. In primo huius operis volumine vidimus vel a circensibus periculis Christianos non abhorruisse; Tertullianus vero, in suo *Apologetico*,⁽¹⁾ excessus tantum et abusus a Christianis vitari aiebat: « Itaque non sine foro, non sine macello, non sine balneis, officinis, stabulis, nundinis vestris, ceterisque commerciis cohabitamus in hoc saeculo; navigamus et nos vobiscum, et militamus, et rusticamur, et mercamur, proinde miscemus artes, opera nostra publicamus usui vestro ».

Labor apud Christianos primaevos veluti erat hominum communis et ordinaria conditio, ita ut ne apostoli quidem, nisi sacro vacarent ministerio, a labore manuum se eximerent. Sic legimus Paulum apostolum, cum apud discipulos suos Priscillam et Aquilam divertisset, cum ipsis laborasse: « Quia vero eiusdem erat artis, manebat apud eos et operabatur (erant autem scenofactoriae artis) ».⁽²⁾ Praecipua autem vitae exercitatio apud antiquos monachos etiam labor fuit manuum, in quo apostolorum exemplo ducebantur: « Tunc veri monachi sunt, ait S. Benedictus in sua Regula, si labore manuum suarum vivunt, sicut patres nostri et apostoli ».⁽³⁾ Quaedam autem anni 341 inscriptio habet:

Depossio (depositio) Iuniani pri • idus apriles Marcellino et Probino cons
qui bixit annis XL in • pace decissit et amator pauperorum bixit
cum Brgnia annis • XV • benemerenti birginia sua Bictora
benemerenti fecit amatrix pauperorum et operaria. (4)

Istud vero operarii vel operariae nomen, quod Christianis honori, Romanis e contra despectui erat, testantibus illis Ci-

(1) TERTULL. *Apol.* XLII.

(2) *Act.* XVIII, 3.

(3) *Regula S. Benedicti*, c. XLVIII, *De opere manuum quotidiano*.

(4) DE ROSSI, *Inscr.* t. I, n. 62.

ceronis verbis: « an quidquam stultius, quam, quos singulos sicut operarios barbarosque contempnas, eos esse aliquid putare universos? » (1)

In coemeteriorum epitaphiis, ars a defuncto quondam exercita vel inscriptionis verbis, vel huiusce artis instrumentis tabulis sepulcralibus incisis, significabatur. Sic hortulanorum, pomariorum, fabrorum, capsariorum, laniorum, confectoriariorum, porcinariorum, linteariorum, marmorariorum, tabellariorum, iurisconsultorum, medicorum etc., nomina aut indicia inveniuntur. Nec desunt milites, veterani, tribuni, campidoctores, centenarii; nec protectores, domestici, fabricenses, cubicularii, qui omnes ad palatium vel personam principis addicti erant; nec denique ipsa civilia et publica officia, ut commentariensis, librarii, libellarii, arcarii, sarcinarii, praepositi tabernaculorum, magistri ludi litterarii etc.

Quaedam inscriptio medicum cui *pneumatici* titulus adscribitur nobis praebet:

ΕΘΑΔΕ · ΚΕΙΑΙ · ΑΛΕΞΑΝΑΡΟC · ΙΑΤΡΟC · ΧΡΙCΤΙΑΝΟC ΚΑΙ · ΠΝΕΥ-
ΜΑΤΙΚΟC — Hic iacet Alexander medicus Christianus et pneumaticus.

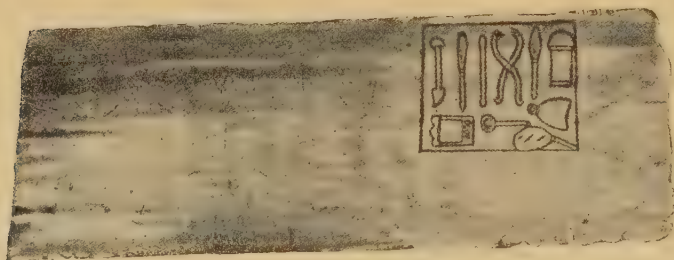
De eorum scilicet ille erat schola, qui spirituum vitalium, ut aiebant, actioni universos tribuebant morbos.

ΙΑΤΡΟΙ autem illi potissime dicebantur qui chirurgicam exercebant artem; unde tam in picturis quam in inscriptionibus cum scalpellorum cultellorumque theca repraesentantur sicut Lucas Evangelista pingi solitus erat.

Non raro operarius in ipso artis suae exercitio describebatur; Vide plura exempla in tabulis sequentibus.

Etiam causarum patrocinatores, seu advocati, inter primaevos fuerunt Christianos, quod tamen ex historia potius quam ex epitaphiis eruitur. Advocatus ille fuit Minucius Felix, quem libri cui *Octavius* est titulus, omnes auctorem agnoscunt: « Minucius Felix, ait Lactantius, non ignobilis inter causidicos

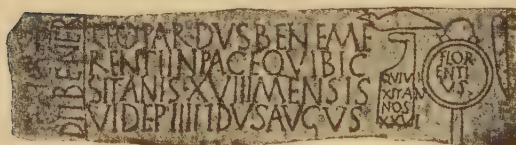
(1) CICERO, *Disp. Tusc. c. V*, 36.

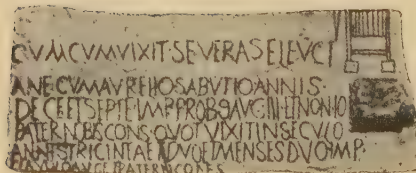
Tab. 101.

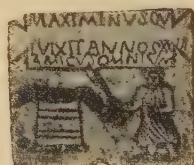
Tab. 102. Faber lignarius.

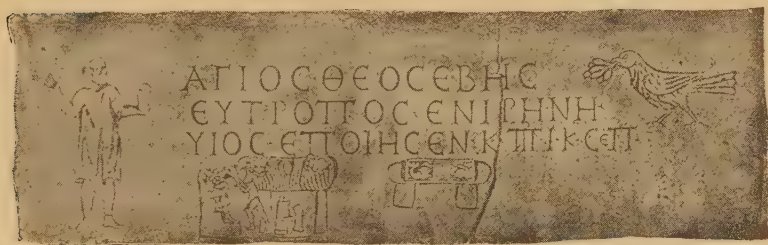

Tab. 103. Tonsor.

Tab. 104. Instrumentum musicum.

Tab. 105. Pistor
« amicus omnium ».

Tab. 106. (EX WILPERT, *Le pitture delle cat. rom. textus*, pag. 437, Tab. 42).

Tab. 107.

fuit »; ⁽¹⁾ et Hieronymus: « Minucius Felix Romae insignis causidicus ». ⁽²⁾ Advocatus fuit quidam Vettius Epagathus qui, anno 177, Lugdunensium fidelium defensionem, magno animo, ante tribunal se assumpturum declaravit, ⁽³⁾ quique deinde, quod se Christianum esse fateretur, accusatis adnumeratus est. ⁽⁴⁾

Advocatus forsan, aut rectius iurisperitus, Tertullianus fuit; certissime vero Cyprianus, Arnobius et Lactantius. ⁽⁵⁾

(1) LACT. *Divin. instit.* lib. V, c. 1, P. L. t. VI, col. 55.

(2) HIERON. *De vir. illustr.* 58.

(3) EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* lib. V, in *Prooemio*; P. G. t. V, col. 1416: « ἀλλ' ὑπερηγανάκτησε, καὶ ἡξίου καὶ αὐτὸς ἀκουσθῆναι ἀπολογούμενος ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν, ὅτι μηδὲν ἄθεον μηδὲ ἀσεβές ἐστὶν ἐν ἡμῖν ».

(4) EUSEBIUS, loc. cit.; P. G. loc. cit. col. 1417: « παράκλητος χριστιανῶν χρηματίσας ».

(5) Cf. Dom CABROL, *Dictionn. d'arch. chrét. art. Avocats*. — Ceterum Christianos aliquos, saltem a saeculo tertio, iudicum advocatorumque functos esse muneribus, e Commodiani quibusdam verbis patet, quibus ad

Verum, sicut in ethnicis, ita in Christianis epitaphiis rara advocatorum mentio occurrit, eaque serior. Omnium antiquissima primam saeculi quarti partem respicit et in Domitillae coemeterio invenitur :

... AEMILIO • POLIONI
 bONAE • INDOLIS
 aDVOCATO • AGENS
 AN • XXVIII • ET • M • III
 decES • XII • K • IVN
 natioNE • TRIPOLITANA (1)

Africana quoque haec alia est inscriptio :

MEMORIAE
 L • TVRPILI VICTORINI MA
 RIANI EQ • R • ADVOCATI OM
 NIVM LITTERARVM ET VIRTV
 TVM VIRI QVI FVIT IN REBVS
 HVMANIS ANNIS XXX II CVM
 MAGNA LAVDE ACTVS ET DS (sic)
 CIPLINAE SVAE
 AVDENTI (2)

Sequens vero, Romana, Caianum quemdam prodit Constantini imperatoris amicum : (3)

eorum culpas praevaricationesque evidenter alludit (*Carmen apologeticum*, vv. 582–599; *Instruc.* lib. I, c. xxxi, lib. II, c. xxix). Advocatos insuper et medicos Christianos fuisse et Arnobius testatur, cum dicit nedum barbaros, etiam *magnis ingeniis praeditos* Christianam professos fidem esse, nempe *oratores, grammaticos, rhetores, consultos iuris ac medicos* (*Contra gentes*, lib. II, c. v, *P. L.* t. V, col. 816).

(1) Ap. *Studi e monumenti di storia e di diritto*, 1880, p. 14, not. 1.

(2) *Corp. inscr. Lat.* t. VIII, n. 20162.

(3) DE ROSSI, *Inscr. Christ.* t. I, p. 64, n. 101.

FELIX VITA VIRI FELICIOR EXITVS IPSE
CAIANI SEMPER CRESCIT PER SAECVLA NOMEN
nescit fama MORI SED SEMPER VIBIT VBIQVE
ADVENIT HOSPES ROMANVS PRINCEPS IN VRBEM
QVI FVIT HIC PRIMVM IVRISCONSULTOR AMICVS
QVESCIT IN PACEM DEPOSITVS DIE QVAR

TVM NONAS AVGU

STAS FLAVIO FILIPPO

ET FLAVIO SALLEA CON

SVLIBVS PATER SABBA

TIVS FE

CIT

Magna fuit apud Africae fideles martyris Emeriti fama,
qui quidem iurisconsultus fuisse ex duabus inscriptionibus in
Numidia inventis videtur:

HIC Est dom

VS Dei hic

MEMORiae

APOSTOLor et

BEATI EMERI

TI GLORIOSi

CONSULTI (1)

HC DOMVS DĪ NOSTRI xqi HC AVITATIO SPS SCI Paracliti

+ HC MEMORIA BEATI MARTIRIS DEI CONSULTI ... MER

+ HC EXAVDIETVR OMNIS QI INVOCAT NOMEN DNI DI OMNIPOT

P VR HOMO MIRARIS IS DO IVBANTE MELIORA VIDEVIS A ... XI (2)

Certum est, iam inde a saeculi quarti initio collegia exti-
tisse advocatorum, quae quidem institutiones antiquiores hoc
saeculo videntur; at non apparet collegia eiusmodi inter so-
dales dumtaxat Christianos ante illud tempus constituta fuisse.
Quod autem de advocatis negandum videtur, de quibusdam
operariis classibus admittere cogimur.

(1) G. GATTI ap. *Bull. di arch. crist.* 1884-85, p. 35.

(2) *Corp. inscr. Lat.* t. VIII, n. 2220.

Tab. 105 pistorem quemdam Maximinum repraesentat, amicū omnium. Pistorum mentio haud raro in epitaphiis Romanis occurrit, nec deest in ceteris Christiani orbis regionibus. Pistorum collegiū erat veluti insigne modius, et ideo saepe eius figuram in epitaphiis cernimus, praesertim in titulis ad coemeteria apud vias Ostiensem Ardeatinam et Appiam sita pertinentibus. Coemeteria enim harum viarum, maxima ex parte, in prima iacent regione ecclesiastica quae civiles Urbis regiones XII et XIII complectebatur, ubi horrea erant, proindeque ipsum vocabulum *Horrea*, quasi nomen, illas indicabat regiones.⁽¹⁾ Utrum vero pistorēs Christianos quoddam funeraticium collegium constituerint, veri est simillimum licet non omnes pistorēs eiusmodi collegio adsociati essent. Eiusmodi vero collegiorum indicia non parva in picturis inveniuntur. Certo collegium extitit doliariorum, et tamen dolia ubique repraesentata inveniuntur, quae quidem plerumque artem defunctorum, non autem, ut quidam elapsae aetatis archaeologi docuere, symbolicam seu mysticam adumbrant cogitationem.⁽²⁾ Atque de artificibus hactenus.

(1) Cf. DE ROSSI, *Le « horrea » sotto l'Aventino e lo stadio « annonae Urbis Romae »* ap. *Annali dell'Istituto*, 1885, pp. 229 sq.

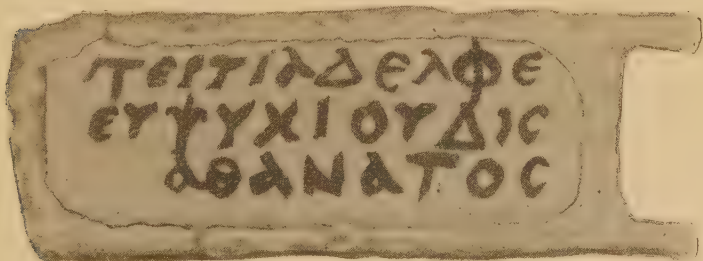
(2) Dixi plerumque, nam aliquando revera aliam profert figura dolii significationem tum in ethnicis tum in Christianis sepulcris, nec raro ipsa ut simplex decoratio haberi debet, praesertim in sarcophagis. Ceterum Patres, praesertim saeculi IV, varie de dolii symbolo locuti sunt, et quamvis nihil certi de hoc dicere ausim, nihilominus aliud interdum quam artem doliariam eius figuram significare haud dubium dicendum. Quod tamen de dolio, idem nequimus de modio affirmare; neque in ullo casu admitenda videntur ea quae de Maximini relato epitaphio egregius Lupi scripsit, nempe quod figura pistoris virgam dextera gestantis ipse repraesentetur Christus, «quem Maximinus hic sperat redditurum sibi e sepulcro prodeunti mensuram plenam, confertam, coagitatam et superaffluentem. Fortasse etiam, ait ipse auctor, spicae illud alludunt ad granum frumenti, quod, cum mortuum fuerit, multum fructum affert» (cf. WILPERT, *Le pitt. delle cat.* testo, pp. 485 sq.; DOM CABROL, *Dictionn. d'arch. chrét. et de lit.* etc. art. *Annone* et *Boisseau*).

ART. V. — Epitaphia dictionis singularis.

Praeter recensita alia non pauca extant epitaphia quae in classes digeri breuitas huius operis non sinit. Eorum tamen specimina proferenda sunt ut praesentes notiones, quantum potest fieri, minus imperfectae evadant. Itaque exempla proponam, et, si opus fuerit, explanationem aliquam subiungam.

In epitaphiis Christianorum inscribendis quaedam ethnicae interdum irrepserunt sententiae quae tamen plerumque et fidelibus erant pretiosae, utpote terrestrium vanitatem bonorum ipsiusque vitae fragilitatem ad memoriam revocantes. Hinc, tum in Oriente tum in Occidente adhibitae, sed graece plerumque expressae, formulae: οὐδείς ἀθάνατος aliaeque eiusmodi.

— ΘΑCΙ ΔΟΜΕΤΙΑΑ ΟΥΔΙC ΑΘΑΝΑΤΟC = Age, Domitilla, nemo immortalis! (Crypta S. Pelagiae, Palestina).

Tab. 108. (Coem. Priscillae).

— NON FVIMVS ET FVIMVS || NON SVMVS NON DESIDERA||MVS VSQVE HIC DEDVCIMVR || FILVMENETI IN PACE (1)

Formula haec posterior prorsus ethnica videtur: lapicida nempe, ut egregius putavit Cavedoni, iam aliunde parato lapide forsitan usus est, neque aliud fecit quam ultimam lineam: *Filumeneti in pace*, adiungere.

(1) A. MAI, *Script. vet. nova collect.* t. V, p. 432, n. 6.

In metricis inscriptionibus, non raro fiebat ut adhiberentur verba et conceptus ethnicorum poetarum ex carminibus excerpta, et sic Manes, Styx, Olympus, Inferi aliaque eiusmodi vocabula occurrunt; ⁽¹⁾ nec integrae desunt interdum poetarum formulae, praesertim Vergilii:

Abstulit atra dies et funere mersit acerbo. ⁽²⁾

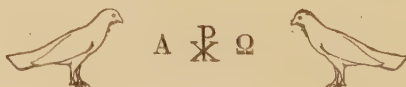
Sub pedibusque videt nubes et sidera Daphnis ⁽³⁾

Plerumque vero leviter mutatae et ad Christianam versae significationem:

SVBIECTASQVE VIDET NVBES ET SIDERA CAELI ⁽⁴⁾

Eiusmodi vere praeclarum in episcopi Concordii epitaphio habemus exemplum, quod ad quartum vergens saeculum pertinere certum est. Antistes enim iste inter Patres concilii Valentinensis, anno trecentesimo septuagesimo quarto habiti, sedit:

INTEGER ATQVE PIVS VITA ET CORPORE PVRVS
AETerno HIC POSITVS VIVIT CONCORDIVS AEVO
QVI TENERIS PRIMVM MINISTRVM FVLST IN ANNIS
POST ETIAM LECTVS CAELESTI LEGE SACERDOS
TRIGINTA ET GEMINOS DECIM VIX REDDIDIT ANNOS
HVNC CITO SIDEREAM RAPTVM OMNIPOTENTIS IN AVLAM
ET MATER BLANDA ET FRATER SINE FVNERE QVAERVNT

(Coem. Elysii-campi). ⁽⁵⁾

(1) Cf. FABRETTI, *Inscr. Romae*, 1702, pp. 111, 112; LE BLANT, *Inscr.* nn. 421, 486; ALLEGRANZA, *De sepul. christ. Mediolani*, 1773, p. 41.

(2) VERGILIUS, *Aeneid.* lib. VI, X, 429.

(3) VERGILIUS, *Eclog.* V, 56.

(4) LE BLANT, *Inscr.* t. II, p. 407, in notis 2-5.

(5) LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, t. II, p. 241, n. 509.

Neque minoris est S. Hilarii Arelatensis epitaphium, ipso forsitan eius mortis anno (449) conscriptum:

- 1 ANTISTES DOMINI QVI *Paupertatis* AMOREM
 PRAEPONENS AVRO RAPVIT *Caelestia* REGNA
 HILARIVS CVI PALMA OBITVS *Et vivere* XPS
 CONTEMNENS FRAGILEM TERrenI CORPORIS VSVM
 5 HIC CARNIS SPOLIVM LIQVIT Ad ASTRA VOLENS (*sic*)
 SPREVIT OPES DVM QVAERIT OPES MORTALIA MVANS
 PERPETVIS CAELVM DONIS TERRISTRIBVS (*sic*) EMIT
 GEMMA SACERDOTVM PLEBISQVE ORBISQVE MAGISTER
 RVSTICA QVIN ETIAM PRO XPO *munia* SVMENS
 10 SERVILE OBSEQVIVM *non* DEDIGNATVS ADIRE
 OFFICIO VIXIT MINIMVS ET CVLMINE SVMMVS
 NEC MIRVM SI POST HAEC MERVIT TVA LIMINA XPE
 ANGELICASQVE DOMOS INTRAVIT ET AVREA REGNA
 DIVITIAS PARADISE TVAS FLAGRANTIA SEMPER
 15 GRAMINA ET HALANTES DIVINIS FLORIBVS HORTOS
 SVBIECTASQVE VIDET NVBES ET SIDERA CAELI

Notandum insuper est, quasdam ex his formulis ab aliis repetitas esse epitaphiis, seu, proprie magis, idearum hic haberi similitudinem cum epitaphiis antiquioribus; exempli gratia, inter versus 14-15 relati carminis et has cuiusdam anni 382 epitaphii Romani formulas:

DEDIT EGREGIAM SANCTIS PER SECVLA MENTEM
 INDE ꝑ EXIMIOS PARADISI REGNAT ODORES
 TEMPORE CONTINVO VERNANT VBI GRAMINA RIVIS (1)

Sic et in alia, a Paulino Nolano relata, inscriptione legimus:

INTER FLORIFERI COELESTE NEMVS PARADISI (2)

(1) DE ROSSI, *Inscr.* t. I, p. 141, n. 316.

(2) PAULINUS NOLANUS, *Epist.* XXXII.

Antiquissimae cogitationes sunt istae, quas apud scriptores primum invenimus; ne sim prolixior unum adducam exemplum, nempe Saturi, S. Perpetuae comitis, visionem: « Factum est nobis spatium grande, quod tale fuit quasi viridarium, arbores habens rosas et omne genus flores ».

Sunt etiam inscriptiones dubiae, nimirum quae Christianis pariter atque ethnicis convenire possunt, quum in iis ΣΑΡΞ (caro corpus terrenum) et ΨΥΧΗ (caelestis anima) non modo distincta, ut in Aegyptiis quibusdam inscriptionibus (Cf. p. 107); verum etiam invicem, quasi antithesis termini, sibi opposita, enuntientur eorumque elementa dicantur suas repetere sedes. Neque raro accidit ut haereamus incerti, utrum illa carmina spem vitae aeternae propriam Christianorum doceant, an philosophicam tantum de origine divina animae humanae et eius immortalitate loquantur. ⁽¹⁾ En unum et alterum exemplum:

TERRENVN · CORPVS ∥ CAELESTIS · SPIRITVS · IN ME
QVO REPETENTE · SVAM ∥ SEDEM · NVNC · VIVIMVS · ILLIC
ET FRVITVR · SVPERIS ∥ AETERNA IN LVCE FABATVS .

Epitaphium istud clarissimo Hübner Christianum quidem visum est; ⁽²⁾ sed non parva difficultas illi inhaeret formulae: *Fruiitur superis*. Etenim, tum a Christiano stilo aliena prorsus est, tum vero aptissima diis gentium significandis, immo quasi gnosticorum propria. Illos utique hexametros perspectos habuit auctor epitaphii papae Pelagii I, cum scriberet:

Terrenum corpus claudant haec forte sepulcra
Nil sancti meritis derogata viri
Vivit in arce poli caelesti luce beatus. ⁽³⁾

Christiana saltem sequens videtur inscriptio:

Ὅστέα μὲν καὶ σάρκας ἔχει χθὼν παῖδα τὸν ἡδὺν,
ψυχὴ δ' εὐσεβέων οἴχεται εἰς θάλαμον. ⁽⁴⁾

(1) DE ROSSI, *Inscr. t. II*, p. xxix; *Bull.* 1883, pp. 131-134.

(2) E. HÜBNER, *Corp. inscr. Lat. Suppl.* 1899, t. VIII, p. 380, n. 80.

(3) DE ROSSI, *Inscr. t. II*, p. 208.

(4) KOUMANOUDIS, 'Επιγραφαὶ Ἀττικῆς ἐπιτύμβιοι, n. 1825.

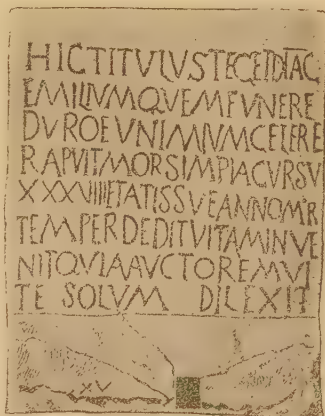
Verumtamen et ipsa huius ethnicae ad exemplum redacta est formulae: *Terra tenet corpus, nomen lapis, atque animam aer.*⁽¹⁾ Quod quidem non toties reputare evenisse debemus, quoties illa carnis et animae diversa conditio in epitaphiis decantata sit; talis enim cum ultro ad mentem se offerret scribentium, facillime etiam ac inscieniter parum dissimilibus verbis exprimi poterat.

En nunc specimina epigrammatum haud ambigue Christianorum:

... *clau*(?)*DIA* · *AGRIPPINA* · *REDD*
cVIVS · *DIES* · *INLVXIT*
pridie (?) *idus* ... *DEPOSITA* · *IDIBVS*
 (Coem. Callisti).

Dies hic designata, natalis, idest mortis, est dies; non mortis autem cuiuslibet, sed sanctae commendationeque dignae. Verum, ut I. B. De Rossi observat, licet Agrippinam martyrem minime dixeris, certo hic imitatio habetur illorum verborum, quae in S. Perpetuae actis legimus: «*Inluxit dies victoriae illurum*» (cap. XVIII); necnon in vita sancti Cypriani a Pontio diacono conscripta: *Illuxit denique dies ille signatus, ille promissus, ille divinus*; nempe dies martyrii (cap. XVI).

Hic titulus tegit diaconum Emiliū quem funere duro.
 Heu, nimium celere rapuit mors impia cursu; XXXVIII
 aetatis suae anno mortem perdidit,
 vitam invenit quia
 auctorem vitae solum dilexit.

Tab. 109. (EX LE BLANT, *Nouveau recueil*, p. 149, n. 930).

Inscriptio haec origine metrica fuit, sed lapidis parvitate lapicidaeque inscitia incredibilem in modum disiecta et confusa

(1) *Corp. inscr. Lat.* t. III, p. 3247.

est. Primus versus, voce DIACONUM dempta, facile deprehenditur hexameter:

Hic titulus tegit Aemilium quem funere duro. (1)

Huiuscemodi mos versus iam alibi in titulis inscriptos adhibendi saeculo quinto praesertim invaluit, parum tamen in epitaphiis, potiusque in historicis inscriptionibus, de quibus mox infra loquendum.

Pulcherrimum sequens est elogium, Patavii inventum:

QVI Vixit annis
MARTINA · CARA · CONIVX · QVAE
VENIT DE GALLIA PER MANSIONES
L · VT COMMEMORARET MEMORI
AM MARITI SVI
BENE QVIESCAS DVLCISSIME (2)

Inscriptiones vero quamplurimae sunt quae Latinae linguae corruptionem proferunt multaque reddunt sermonis vulgaris et familiaris verba apud rudes homines, operarios servosque usurpata. Exemplorum gratia:

TATACENTIAE ANIME INNOCENTI
QVE VIXIT ANNIS X QVINQVE MENSES X
DORMIT IN PACE VI KAL IEN (3)

Haec vox *Tatacentiae* dividenda est in *tata*, quae *pater* apud Latii incolas hodieque sonat, et *Centiae* quae nomen est filiae.

Tata aliquando etiam nutritor vocabatur, exempli gratia:

— ...HODVS PATER · ET PHOEBVS TATA FECERVNT = pater et nutritor fecerunt.

— MARINVS · PATER · PISSIMO · FILIO · ET ANTHVS TATA (4)

(1) Cf. ALLMER ap. *Revue épigraph. du midi de la France*, an. 1884, p. 70.

(2) Mansiones loca erant iuxta praecipuas vias praestituta, ubi Romanae legiones cibariis aliisque muniebantur. Haec ipsa inscriptio a DA SCHIO in suo opere: *Tre notizie archeologiche*, p. 88, relata est paullulum diversa.

(3) FABRETTI, *Inscr. ant.* p. 553, n. 39.

(4) FABRETTI, *Inscr. ant.* p. 142, nn. 151, 152.

Rara vero et singularis sequens est Romana inscriptio:

locum cVM PARaverunt
SE VIVI·IVSTINVS ET FELicitas
DEP PIZINNINA IN PACE R...
QV VIXIT ANN XXVI ET ...
ARCADIO AVG·II·ET RVFINO cons. (1)

(An. 399).

Vox pizinnina alterius est similis quam legimus in *Silviae peregrinatione*, cum de monacho ab infantia in monasterio educato ait: *Nam a pisinno in monasterio nutritus est.* (2)

Pisinno igitur italicae voci respondet: *piccino*; sicuti *pitzinnino* vox mutata est paullatim in *piccinino*.

BIZZOC ΠΑΡΔΟΥ||ΕΠΗΔΗΜΗCΑ ΚΑΛΩC||ΗΛΘΑ ΚΑΛΩC ΚΑΙ
KIME|ΚΑΛΩC ΕΥΞΗΤΑΙΥ ΥΠΕΡ||ΕΜΟΥ = Bissus Pardi filius (hic iacet). —
Bene vixi, bene adveni, bene sum. Ora pro me. (3)

MAGVS PVER INNOCENS
ESSE IAM INTER INNOCENTES COEPISTI
QVAM STAVILES TIVI (ista vilis tibi) HAEC VITA EST
QVAM TE LETVM EXCIPET MATER ECCLESIA DE OC
MVNDO REVERTENTEM·COMPREMATVR PECTORVM
GEMITVM·STRVATVR FLETVS OCVLORVM

Formulae istae e S. Cypriani excerptae scriptis videntur, nam in libro *De lapsis* legimus: « Quam vos laeta excipit mater Ecclesia de praelio revertentes! » Item: « Comprimatur pectorum gemitus: struatur fletus oculorum ». (5) Immo haec posterior formula etiam in liturgia est adhibita. (6)

(1) DE ROSSI, *Inscr. Christ.* t. I, p. 177, n. 404.

(2) *Peregrin. Sylviae*, ed. Gamurrini, 1888, Romae, p. 50.

(3) LE BAS, *Inscr. grecques et latines*, t. III, n. 2670.

(4) LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, t. I, p. 93.

(5) S. CYPRIANUS, *De lapsis*, cc. II et XVI.

(6) DOM CABROL, *Dictionn. d'arch. chrét. et de liturg.* t. I, col. 253.

KΑΑΛΙCOTOC (sic) ΑΠΟΤΗC	Hic iacet Callistus
CIKEAIA C ENXΑΔΔΙ	Siculus, qui mortuus
KIME ΠΑΡΟΙΚΗCΑC	est quadragenarius.
ETE ΤΕCCEPAIKON	In aeternitate
TA KATOIKΩ TON	habitat.
CΩNA (sic) (Romae, in Coem. Maiore)	

Haud dubium est quin hic de anima agatur quae in aeterna beatitudine habitat; mos vero indicandi in epitaphio cuiusnam nationis esset defunctus, apud Orientales praesertim viguit, erga eos quibus in Occidentalibus regionibus mori contigisset.

M·AELIVS·TIGRINVS | OB·REFRIGERIVM·C DOMVM·AETERNA ||
VIVVS·FVNDAVIT (1)

Domus aeterna hic accipi debet pro *domus perpetua* quia evidenter sepulcrum significat uti iam in primi voluminis parte prior explicavi. Sic quoque intelligendae sunt ceterae eiusmodi formulae, quae raro antiquiores saeculo quarto occurrunt.

Haud paucae inscriptiones adclamationes exhibent eiusdem fere generis atque illae quas martyres proferebant: *Deo gratias. In nomine tuo, Christe Dei fili, libera servos tuos; — O Christe Domine, non confundar; — Succurre, Christe; — Propter te haec patior, Christe; — Domine, adesto servis tuis, et ne deseras eos usque in finem*; quae omnia liturgicas preces, praesertim pro defunctis, sapiunt, necnon Psalmistae cantica aliasque Scripturae paginas, ut etiam, sicut videbimus, inscriptiones sacrae necnon eae quae muris templorum a peregrinis incidebantur atque hodie *graffiti* ab antiquitatis cultoribus appellantur.

Sequens Aegyptius titulus nonnullos psalmi quinquagesimi versiculos in mentem revocat: (2)

(1) Cf. DE ROSSI, *Roma sott.* t. III, pp. 455-56.

(2) MILLER, *Inscriptions grecques découvertes en Egypte*, apud *Revue archéologique*, 1883, t. I, p. 203.

Textus.

+ ENONOMATI...
 ΠΑΤΡΟΣ ΚΑΙ ΤΣ...
 ΒΙΟΝ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΓΙΟΝ...
 ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΚΥΡΙΕ...
 5 ΝΑΠΑΝ ΚΟΝ ΤΗΝ ΨΥΧΗΝ
 Ν ΤΗ ΔΟΥΛΗ ΚΟΝ ΘΕΟΔ
 ΟΤΗ ΤΗΣ ΜΑΚΑΡΙΑ ΚΕΛΕ
 Η ΚΟΝ ΑΝΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΜΕ
 ΓΑ ΕΛΕΩΣΟΙ ΟΘΕΩΣ
 10 ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΟ ΠΛΗΘΟΣ ΤΩ
 Ν ΝΙΚΗΤΩΝ ΚΟΝ ΕΞΑΛ
 ΙΣΤΟΝ ΤΟ ΑΝΟΜΙΟΝ ΑΝΤΗΣ
 ΚΑΙ ΕΛΕΗ ΚΟΝ ΑΝΤΗΣ
 ΑΠΟ ΤΩΝ ΧΕΙΡΩΝ ΚΟΝ
 15 ΑΙΣΤΗ ΚΟΝ ΑΝΤΗΣ ΚΕΛΕ
 ΕΙΣ ΚΟΝ ΕΠΙΘΡΟΝΟΝ ΔΙΚ
 ΑΙΩΝ ΚΟΝ ΗΣ ΚΑΙ ΠΙΟ ΔΙΚΟ
 Ν ΑΝΤΗΣ ΚΕ ΠΙΝ ΔΑΔΟ

Transcriptio.

Ἐν ὀνόματι το-
 ῦ πατρὸς καὶ τοῦ
 υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου π-
 νεύματος, κύριε, [ἀ
 5 νάπαυσον τὴν ψυχὴν
 ν τῇ δούλῃ σου Θεοδ-
 ότῃ τῆς μακαρίας, ἐλέ-
 ησον αὐτῆς κατὰ τὸ μέ-
 γα ἔλεως σου, ὁ Θεὸς,
 10 καὶ κατὰ τὸ πλῆθος τῶν
 ν νικητῶν σου, ἐξάλ-
 ιψον τὸ ἀνόμιον αὐτῆς
 ς, καὶ ἐλέησον αὐτῆς
 ἀπὸ πάντων χειρῶν σου, καὶ
 15 αἰ κτίσον αὐτῆς ἐκ δε-
 ξίας σου ἐπὶ θρόνον δικ-
 αιώσεώς σου, καὶ ποτίσο-
 ν αὐτῆς, ἐπὶ ὕδατος

Versio.

In nomine
 Patris et Filii *
 et Spiritus
 Sancti. Domine,
 da requiem animae
 famulae tuae Theodote;
 miserere eius, Deus,
 secundum magnam
 misericordiam tuam,
 et secundum
 multitudinem mi-
 serationum tuarum
 dele iniustitias
 eius, eiusque
 per manus
 tuas miserere
 et aqua
 requietis eam

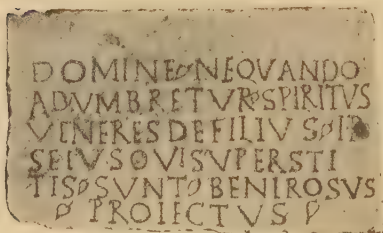
CANAΠAVCEΩCEK
 20 ΗΜΗΘΗΕΝΚΥΡΙΩΑΜ
 ΗΝΧΡΙCΤΟΝΜΑΡΙΑΓ
 ΕΝΝΑΑΜΗΝΗΠΡΟΤΗ
 ΗΗΜΕΡΑΑΠΟΘΑΝΟ
 ΝΤΗΝΑΥΤΗΣΦΑΜΕΝ
 25 ΩΘΙΑΗΜΕΡΑΓΕΠΙΤΕ
 ΑCΣ ΗΜΕΡΑC ΚΑΤΑCΕ
 ΛΗΝΗΚΣΕΙΝ • CΕΝΕΡΗΝΗCΘ

ς ἀναπαύσεως. Ἐκ-
 20 ημῆθη ἐν κυρίῳ, ἀμ-
 ῆν. Χριστοῦ Μαρία γ-
 ἐννα, ἀμῆν. Ἡ πρώτη
 ἡ ἡμέρα ἀπὸ θάνο-
 ν τῆς αὐτῆς, φαμεν-
 25 ὡθε ἡμέρα γ' ἐπὶ τ-
 ἄς Σ ἡμέρας κατὰ σε-
 λήνῃ κέ ειν. Ἐν ἐρήνῃ εθ'.

refrigera. In
 Domino obdormivit,
 amen. Maria mater
 Christi, amen.

.....

Romana quaedam inscriptio hanc praebet formulam: *Domine, ne quando adumbretur spiritus* (id est anima) *Veneris!* quae

Tab. 110. (Coem. Callisti).

illās repetere videtur antiquissimas supplicationes: *Ne quando rapiat ut leo animam meam! ... Ne cadat in obscurum!* Menda tamen perdifficilem eius lectionem faciunt; quod quidem non est semper senioris aetatis indicium, uti apparet ex infra relatis ac eiusdem cir-

citer temporis Romanis inscriptionibus (Tabb. 136, 137). Eadem enim vox *neophytus* dum in priore fere recte descripta est, in posteriore aliam ab illa prorsus esse dixeris.

Difficile est iudicare, cum animal ferox miteve, aut cuius virtutis symbolum repraesentatum in titulis cernatur, utrum revera ad indolem defuncti referatur. Columba et agno

exceptis, cetera animalia ad nomina potius defunctorum alludere videntur. Etenim, quod columba animam significet non est cur repetam; de agno pariter dicendum, cum locum saepe occupet columbae, et aliunde agnus aliquando defunctus in epitaphiis vocetur, immo eodem modo atque in Sacra Scriptura Iesus Christus: *Agnus sine macula, Agnellus Dei*:

— LAVRENTIVS INNOX ANIMA AGNVS
SINE MACVLA QVI DE SECVLO
RECESSIT BIXIT ANN. XV. MES
V. D. III (1)

— IANVARIVS INNOCENTISSIMVS
IN PACE

✠ (agnus) (2) ✠

— ROGATO ET AGAPITO DVOBVS FRATRIBVS INNOCENTIBVS
QVI BICXERVNT INTER SE ANNOS
VII BENE CESQVENTIS PARENTIS FECERVNT (agnus) (3)

Formula vero ACNEGLVS DEI (Tab. 111) huic alii respondet cuiusdam Romani epitaphii qua puer Christianus vocatus est *filius Dei Θεοῦ τέκνον*:

(agnus)

ΕΝΘΑΔΕ ΚΕΙΜΕ ΒΡΕΦΟΣ
ΚΟΙΝΟΥ ΒΙΟΤΟΙΟ ΑΜΟΙ
ΡΟΣ-ΗΛΙΣΤΟΥ ΠΑΤΕΡΟΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΕΡΟΣ ΕΓΜΟΡΦΗΣ
ΠΡΩΤΟΤΟΚΟΝ ΔΙΕΤΕΣ ΘΕΩ
ΜΕΜΕΛΗΜΕΝΟΝ ΗΛΥ-ΗΛΙ
ΟΠΑΙΣ ΛΥΠΩΝ ΓΑΥΚΡΟΥΣ
ΧΡΗΣΤΟΥΣ ΤΕ ΤΟΚΗΑΣ

Θ Ο . ΤΚΝ (4)

(1) MARTIGNY ap. *Annal. de l'Acad. de Mâcon*, t. V, 1860, p. 94.

(2) BOLDETTI, *Osservazioni* etc. p. 365.

(3) MAI, *Scriptorum veter. nova coll.* t. V, p. 401, n. 3.

(4) OBERLIN, *Museum Schöpfstini*, Argentorati, 1773, p. 72

Ἐνθάδε κεῖμαι βρέφος κοινῷ βιότοιο ἄμοιρος
 Ἡδίστου πατέρος καὶ μητέρος εὐμορφίης,
 Πρωτότοκον, διετὲς, Θεῷ μεμελημένον ἡδύ,
 Ἡλιόπαις λιπῶν (?) γλυκεροῦς χρηστοῦς τε τοκῆας,
 Θεοῦ τέκνον.

Parvulus hic iaceo, vitae communis at expers
 Suavi cum genitore et formosa genitrice.
 Primus eram natus, bimus, charusque Deo, sed
 Coelicola afficio blandos moerore parentes.
 Filius Dei (sum)

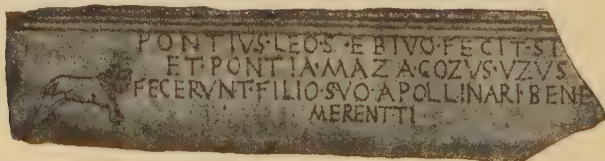
Ut ex adductis patet exemplis, animas praesertim puerorum puellarumque tanta nominum dulcedine primaevi Christiani vocabant, neque raro occurrunt formulae huiuscemodi: *Anima sancta, anima pura, anima pientissima, anima simplex, anima bona, anima innox, innocens, innocentissima*; item vocabula:

Tab. III. (Coem. S. Agnetis.)

Mustula, Mustiola, Melitus; unde et formulae: *Anima melleia*,⁽¹⁾ *mellitissima*.⁽²⁾

Apparet insuper, cum figura animalis, etiam nomen eiusdem, veluti de-functi nomen, ut *Aquila*, *Aquilinus*, ubi figura est aquilae; *Leo*, ubi figura leonis re-
 praesentata est.

Tab. II2. (Mus. Lateran.).

Non pauca epitaphia praecipuas Christianorum virtutes, seu quae maximi apud fideles haberentur, nobis revelant; et ea

(1) FABRETTI, *Inscr. antiq.* etc. p. 576, n. 163.

(2) *Nuovo Bull. d'arch. crist.* 1908, p. 230.

quidem haud raro antiquioribus ac poeticis consarcinata formulis. Specimina proferam: (1)

+ EPYTFIVM HVNC Q HINTVIS LECTOR
BONE RECORDATIONIS ACAPI NEGVCĪ · ATORIS (= negotiatoris)
MEMBRA QVIESCVNT · NAM FVIT ISTE STACIO (statio)
MISERIS ET PORTVS EGINIS · (egenis) OMNEBS APTŚ (omnibus aptus)
FVIT PRAECIPVAE LOCA SCORVM ADSE
DVE (assidue) ET ELEMOSINAM ET ORACIONEM
STVDVIT · VIXIT IN PACE ANNS LXXXV · OB
VIII KAL APRILIS LXI PC IVSTINI INDICT QVARTA (2)

Ex hac inscriptione colligitur, inter bona opera et sanctorum loca adire adnumeratum fuisse; illa vero: *Statio miseris et portus egenis*, ad exemplum Psalmistae dicta videntur, et hac quidem laude non pauca presbyterorum exornantur Graeca epitaphia, ut infra videbimus.

GERMINE SVBLIMI PROBA NOMINE MENTE PROVATA
QVAE SVBITO RAPTA EST HIC TVMVLATA IACET
IN QVA QVĪDQVIT HABENT CVNCTORVM VOTA PARENTVM
CONTVLERAT TRIBVENS OMNIA PVLCHRA DS (Deus)
HINC MESTVS PATER EST AVIAE MATRIQVE PERENNIS
moesTITIA HEV FACINVS CAVSA PERIT PIETAS
ACCIPE QVI LACRĪMIS PERFVNDIS IVGETER ORA
MORS NIHIL EST VITAM RESPICE PERPETVAM
QVAE VIXIT ANNVS · V · ET MINSIS VIII
OBIIT · SD · III · IDS · OCTVBRIS · PAVLINO · V K (3)

Inter omnes sequens forsán praecellit affectibus inscriptio quam Romae, in villa Pinciana Burghesia, legere est:

(1) Selectam harum inscriptionum habes apud Dom CABROL, *Dictionn. d'arch.* etc. art. *Bonté chrétienne*, coll. 1008 sq.

(2) LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, t. I, n. 17.

(3) LE BLANT, *Inscr. chrét. de la Gaule*, t. I, p. 31, n. 12, pl. III, n. 9.

† HEV MEMORANDE PATER LONGI MIHI CAVSA DOLORIS
 ET QVAERENDA NIMIS CVNCTIS TVA GRATA SENECTVS
 TE CARVM SVBOLE TE FIXVM SENSIT AMICVS
 TE LEVITAS TORVVM DVLCEM COGNOVIT HONESTAS
 TVRPIA CASTIGAS VIVENS CVM CONIVGE CASTA
 ACTIBVS VRBANIS MISCEBAS GAVDIA RVRIS
 VT TVA PLVS GEMINO FVLGERET VITA LABORE
 NAM MERITVM MORS IPSA DOCET QVAM PECTORE LAETO
 OPTASTI IN MANIBVS FILIORVM SAEPE TVORVM
 SVMERE ET AMPLEXV DVLCE TENVARE NEPOTVM
 ADFVIT HIS VOTIS EXCELSI GRATIA CHRISTI
 FELIX VITA FVIT FELIX ET TRANSITVS IPSE

HIC·REQ·ACHILLIS VS·QVI VIXIT ANN·PLM·LXXVII·DEP·V·KA·IVN PAVLINO IVN VC·CS·

(An. 534). (1)

In quadam supra relata Romana inscriptione defunctus loquens inducitur atque parentes deprecans ne eius defleant mortem:

Ne trisres la(crimas ne p)ectora tundite v(estra),
 O pater et mater, n(am reg)na caelestia tango (p. 134).

Neque aliter hic (Romanus quoque) titulus sonat:

.
 TEQVE OPTIMA MATER PETO EREPTVM TOt *malis ne doleas*
 NON TIBI NVNC PRIMVM LVX MEA ... RAPTVS ERO (2)

In Caiani denique et Achillis supra relatis epitaphiis transitum ipsum, id est mortem, felicem legimus fuisse.

E contra longe alia Aegyptia epitaphia in universum apparent, in quibus, quae ad aeternam beatitudinem vel ad preces

(1) DE ROSSI, *Inscr. t. I*, p. 475, n. 1047. — Formula: *Felix vita fuit felix et transitus ipse* iam in Caiani, Constantini amici, epitaphio invenimus.

(2) Dom CABROL, *Dictionn. d'arch. chrét. etc.* col. 1045.

pro defunctis pertinent exceptis, vix, aut ne vix quidem ab antiquioribus ethnicis differunt epitaphiis. Exemplorum caussa:

Oh quae est separatio ista! Oh profectio magis quam omnis alia longinqua! Oh dura ad ripam navigatio! Oh mors! — vox in omni ore amara — quae laniat, quae patres a filiis, filiosque a patribus dividit! Quicumque scit flere super eos qui mortui sunt ei, huc accedat ac de iuventutis meae fato magnam promat lamentationem! Ego Ioannes, diaconus, matrem viduam reliqui. Veni in urbem KΩC, ibique mortuus sum. In hoc sepulcro posuerunt me. Memores mei estote, carissimi, ut mihi parcat Deus. Hodie obdormivi, die decimotertio mensis Paophi, indictione XIII. (1)

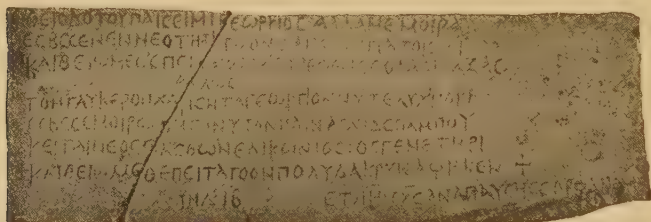
En alia ex eadem regione proveniens:

Oh inflexibile et inexorable decretum! Quae adhuc heri edebat ac bibebat, hodie eius os clausum est, nec amplius unquam poterit comedere! Attuli oblationem meam in templo cum puellis meis sociis, quum subito venit mors super me. Omnes qui me noverant obliti sunt mei. Itaque ego in sepulcro obdormivi, ego, inquam, Maria, haec infelix puella, hodie, XVI mensis Pachon, indictione prima. Ieiunate omnes pro me ut Deus misereatur animae meae! (2)

(1) E. RÉVILLOT, *Les affres de la mort chez les Egyptiens* ap. *Revue égypt.* 1880, t. I, p. 139, et 1885, t. VI, p. 2. Cf. Dom CABROL, loc. cit. col. 1052.

(2) E. RÉVILLOT, loc. cit. 1880, t. I, p. 138, et 1885, t. IV, p. 3. — Huius tituli meliorem nescirem invenire commentarium, quam haec H. Leclercq verba: « Nous avons ici un exemple de ce que ces petits textes épigraphiques, non pas précisément dédaignés, mais ignorés des liturgistes, hypnotisés par des textes rebattus cent fois, peuvent fournir de détails précis pour la vaste enquête méthodique entreprise sur les origines et le développement du culte chrétien. Ce n'est pas par la topographie et la chronologie que l'on pourra arriver à dresser ce que nous appellerions, faute d'un meilleur mot, le cadastre des institutions liturgiques primitives. Dans cette étude, le rôle de l'épigraphie est considérable, parce qu'il permet de déterminer la localisation de telle et telle forme, et c'est par la morphologie du langage que l'on arrivera à restreindre de plus en plus le champ dans lequel une œuvre liturgique, anonyme, impersonnelle, non datée, a eu le plus de chances et une quasi-nécessité de se produire. Notre inscription nous montre la pratique de l'oblation dans la Haute-Egypte, conforme à ce qui se pratiquait dans le monde romain. Les fidèles se rendaient à l'offrande par catégorie, ce qui implique des séparations dans l'église, groupant, ici les hommes, là les vierges, là les veuves etc. Marie

Verum, etiam in Assyria eiusmodi non desunt epitaphia, licet multo rariora quam in Aegypto inveniantur, et exemplo sit sequens Palestinensis inscriptio, quam ethnicam facile dixeris, nisi eam crux praecederet, et Christiana sequeretur adclamatio:

Tab. 113.

+ Θειοδότου παῖς εἰμι Γεώργιος ἀλλὰ με Μοῖρα
 Ἔσβεσεν ἐν νεότητι γόνον δ' ἀπέλειπα τοκῆϊ
 Καὶ θεῖω μεθ' (sic) ἔπειτα ὅς μ' ἔτρεφεν ἐσθλὰ διδάξας
 Ἄλλως.
 Τὸν γλυκερὸν χαρίεντα Γεώργιον ἦύτε λύχνον
 Ἔσβεσε Μοῖρ' ὅλοη πινυτὸν παῖ(δ)' ἄνχι δὲ π[ά]π[ου]
 Κεῖττι νέος Φαέθων Ἑλικώνιος· ὃς γενετῆρι
 Καὶ θεῖω μεθ' (sic) ἔπειτα γόνον πολὺ δάκρυον (sic) ἀψῆμεν +
 ΙΝΔ(ικτιῶνος) ΙΒ ἔτ[ρους] ΙΗ + ὁ Χ(ριστο)ς ἀνα-
 παύσῃ σε θρῆνέ μου.

a présenté son offrande entourée de ses compagnes. Notons au passage la demande faite de pratiquer des jeûnes pour l'assistance de l'âme. Au point de vue des superstitions antiques, nous pouvons remarquer que la croyance à la vie des âmes dans le sépulcre, à la nécessité où elles se trouvent de manger, a complètement disparu; enfin nous recueillons un témoignage sur la culture intellectuelle des églises coptes» (Dom CABROL, loc. cit. col. 1053). Auctor deinde sequentia refert verba E. Révillot, quae intimam epitaphiorum huiusmodi naturam explicant: « Le texte que nous venons de reproduire et de traduire est, comme le précédent, en copte très pur et tout à fait classique. Le style est poétique et rythmé; les phrases sont courtes, et elles nous offrent par la contexture, comme par le sens et la pensée, un parallélisme constant. C'est de la poésie, mais une poésie très analogue à celle des Hébreux que nous rencontrons dans nos deux documents. Tous les deux du reste semblent avoir été rédigés sur un plan analogue. On dirait qu'il a eu en Egypte, pour ces com-

Ego sum Georgius, Theodoti filius. Sors me iuvenem extinxit, unde in luctu patrem meum reliqui et patruum, qui me aluerat optimeque educaverat. Aliter: Funesta sors dulcem et venustum Georgium, pulchrum puellum, sicut lampadem extinxit. Iuxta avum suum iuvenis hic Phaeton Eliconius iacet, qui et patruum et patrem in luctu et multis lacrimis reliquit. +

Indictione decima secunda. Duodeviginti annorum. Christus tibi requiem donet, orphane mi! (1)

Verumtamen eiusmodi inscriptiones ad seriores plerumque pertinent aetatem; unde iidem quos descripsi ex De Rossi doctrina canones chronologici illis quoque titulis generatim conveniunt.

At omnia hucusque relata exempla superat, ac vere singularis momenti dici potest, quaedam Lycaonica inscriptio, a W. Calder anno praeterito reperta. (2) Innumerabilia pene

positions, un cadre fixe et obligatoire, comme pour les poètes avant l'Islam et les Moallakat. D'abord, on trouve un préambule assez emphatique, commençant par des exclamations et des lamentations sur la mort. Ensuite, le mort prend lui-même la parole, se nomme, raconte son trépas et le malheur de sa destinée. Jusque-là, le poème est resté traditionnel sans avoir rien de religieux. Puis, comme il s'agit de chrétiens, on ajoute une demande de prière d'une forme parfois touchante, avec l'indication de dates suffisantes pour célébrer les anniversaires. Ce sont du reste de magnifiques morceaux, qui pourraient prendre place dans une chrestomathie, à côté du texte des *gnomes*, des œuvres de Sénuti etc. Toutes les règles de la grammaire y sont scrupuleusement observées; chaque mot y est parfaitement à sa place, et y représente une nuance, soit de style, soit de pensée » (E. RÉVILLLOT, *Mélange d'épigraph. et de linguist. égypt.* ap. *Mélange d'arch. égypt. et assyrienne*, 1874, t. II, p. 169). Quibus sane praeclaris verbis unum hoc adiungam, nempe et Ieremiae lamentationes nonnihil sapere epitaphia illa videri.

(1) *Revue biblique*, 1906, pl. IX, n. 3, p. 249: « Il est probable que le jeune homme, nommé un orphelin, avait perdu sa mère, qui n'est pas mentionnée dans l'épithaphe. Tandis que cette poésie (!) de commande, faite en double cliché s'évertue dans la mythologie, un cri d'espérance chrétienne révèle la pensée intime des survivants. L'âge a été rejeté en marge, car il était difficile de le mettre en vers. Après le chiffre de l'indiction, on attendrait plutôt celui de l'année courante que l'âge du défunt. L'ordre des sigles exclut cependant la possibilité de voir un chiffre de centaine à la suite de η '; c'est donc une croix précédant l'exclamation chrétienne sur laquelle se clôt l'épithaphe » (loc. cit. p. 920).

(2) W. CALDER, *A fourth century Lycaonian bishop* ap. *The Expositor*, nov. 1908, pp. 385-408.

effossa sunt in Lycaonia epitaphia, eaque Constantini temporibus tum anteriora tum posteriora; inter quae non pauca presbyterorum et presbyterissarum nomina referunt, atque ceterorum ecclesiasticorum munerum pretiosa praebent testimonia.⁽¹⁾ Ibi enim presbyter οἰκονόμος interdum vocatus deprehenditur, neque desunt formulae ad Psalmistae verba alludentia: *patris orphanorum et iudicis viduarum*, uti iam in quadam Gallica inscriptione supra relata notavimus (p. 265). Sic in hac apud Novam Isauram reperta inscriptione:

— χηρῶν ὀρφανῶν [ξένων ταλαι]πύρων ἀρωγὸς [Νέστωρ δῖς?],
πρεσβύτε[ρ]ος τῶν [ἐρῶν ἀναλω]μάτων μ. χ.

Protector viduarum, orphanorum, alienigenarum et pauperum, Nestor, Nestoris filius (?), sacrarum expensarum presbyter. Memoriae caussa.

Quod idem legimus de quodam Athanasio, Tarsi episcopo:

— ὀρφανῶν ἀντιλήπτωρ, χηρῶν ὑπερασπιστής, καταπονομένων βοηθός, καὶ χειμαζομένων λιμήν.⁽²⁾

Protector orphanorum, defensor viduarum, auxilium eorum qui opprimuntur, et periclitantium portus.

Ex quibus documentis liquido patet, non solum viduas Deo consecratas, sed omnes viduas Ecclesiae expensis nutriendas fuisse (has tamen titulo caritatis), exceptis sane quae parum honeste se gerent, uti ex alia eiusdem regionis inscriptione apparet, in qua Nestor quidam, sanctus presbyter, protector dicitur integrarum viduarum:

— Νέστωρ σεμνὸς πρεσβύ]τερος, μετρίων χηρῶν ἐπαρωγός.⁽³⁾

Sed ad Lycaonicam praefatam inscriptionem veniamus, cuius textus, iuxta Ramsay supplementa, sequenti pagina integer exhibetur.

(1) Cf. praesertim W. RAMSAY, *Luke the physician*, London MCMVIII, pp. 332-410; et Tabb. 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14.

(2) W. RAMSAY, loc. cit. p. 352. — Cf. *Analecta Bollandiana*, XII, 10 (ed. USENER).

(3) W. RAMSAY, *Louke the physician*, p. 360.

- Μ. Ίού[λ.] Εὐ[γέ]νιος Κυρίλλου Κέλερος Κουησσέως βουλ(ευτού),
 στ[ρ]ατευσ[άμ]ενος ἐν τῇ κατὰ Πισιδίαν ἡγεμονικῇ τάξει,
 καὶ γήμα[ς] θ[υ]γ[α]τέρα Γαίου Νεστοριανοῦ συγκλητικοῦ
 Γ[α]. Ίουλ. Φ[ιλ]α[ρ]ουανήν, καὶ μετ' ἐπιτε[μ]ίας στρατευσάμενον, (sic)
 5 ἐν δὲ τῷ μεταξὺ χρόνῳ κελεύσεως φ[ο]ιτησάσης ἐπὶ [Μ]αξιμίνου
 τοῦς Χρ[ε]στιανοὺς θύειν καὶ μὴ ἀπα[λ]λ[α]τ[ε]ῖν λίσσεσθαι τῆς
 στρατείας, πλείστας δὲ ὅσας βασιάνου[ς] ὑπομείνας
 ἐπὶ Διογένους ἡγεμόνος, σπουδάσας δὲ ἀπαλλαιγῆναι
 τῆς στρατείας τὴν τῶν Χρεστιανῶν πίστιν φυλάσσω, καὶ
 10 χρόνον τ[ε] βραχὺν διατρίψας ἐν τῇ Λαοδικέων πόλει
 καὶ βουλῇσει τοῦ παντρχάτορος θεοῦ ἐπίσκοπος
 κατασταθεὶς, καὶ εἴκοσι πέντε ὅλοις ἔτεσιν τὴν ἐπίσκοπὴν
 μετὰ πολλῆς ἐπιτεμίας διοικήσας, καὶ πᾶσαν τὴν ἐκκλησίαν
 ἀνικοδομήσας ἀπὸ θεμελίων καὶ σύνπαντα τὸν περὶ αὐτὴν
 15 κόσμον — [τ]ουτέστιν [σ]τοῦν τε καὶ τετραστοῦν καὶ
 ζωγραφῶ[ν] καὶ κεντήσεων καὶ ὑδρείου καὶ προπύλου (συν) καὶ πᾶσι τοῖς
 λιθοξοικοῖς ἔργοις — καὶ πε[ρὶ] ἀντ[α]κ[τ]ῆς ἀπλω(ς) κατασκευάσ[ας], ἀρνούμε[νος] τε τὸν τῶν ἀνθρώπων
 βίον ἐποίησα ἐμμετῶ πέ[λ]τα καὶ σορὸν ἐν ᾗ τὰ [π]ρογεγραμμένα ταῦτα ἐποίησα ἐπιτελέ[σ]αι
 (ἰς τύμβον ἐ)μὸν τῆς τε ἐκδοχῆς τοῦ γένους μου.

Transcriptionis fide supposita latine vertimus hoc modo:

M. Iul. Eugenius, Cyrilli Celeris Quessae (?) senatoris, militiae additus in exercitu ducis Pisidiae et matrimonio iunctus G. Iul. Flavianae, Gaii Nestoriani senatoris filiae, cum honore militarem vitam egi. Interim vero quum a Maximino edictum prodiisset quo Christiani sacrificare iubebantur militia non derelicta, plurimasque a Diogene duce vexationes perpressus essem, militia absolvi studui, fidem Christianam servans. Per breve tempus in civitate Laodicea commoratus, voluntate omnipotentis Dei episcopus sum constitutus, et per totos viginti quinque annos episcopali dignitate magno cum honore sum perfunctus: ecclesiam totam a fundamentis construxi et omnem eius ornatum – scilicet porticus, atria, picturas, sculpturas (?), fontem, vestibulum, et omnia polito lapide facta opera – haec omnia quum ex integro confecissem, abrenuntians vitae hominum mihi ipsi tumbam lapideam faciendam curavi, in qua ea quae supra scripta sunt inscribi iussi tumbae meae et posteritatis generis mei.

Erit fortasse aliquis, inter lectores, cui parum probetur quod bene officio functum esse suo hic episcopus se iactet; sed ad morem proprium epitaphiorum illius regionis animadvertendum est. Praeterea Episcopus iste, ut videtur, militis senatorisque animum retinuit, quo quidquid sibi gloriae verti posset, illud alte decantaret. Id alioquin in omnibus fere epitaphiis senioris aetatis deprehendimus; licet plerumque in illis superstites sint qui defunctum laudent, non autem ipse sit laudator sui defunctus.

Quod autem maioris videtur momenti in hoc epitaphio, mentio est de Maximini persecutione, quae diversae atque Diocletiani Galerique persecutiones indolis apparet. Isti enim Christianis militibus exercitum purgare (ut aiebant) conati sunt, eosque nullo stipendio nullisque emeritae militiae commodis e castris expulere. ⁽¹⁾ Maximinus, e contra, Christianos ad sacrificandum compulsos, quominus arma deponerent impedivit; unde Eugenius noster, post multas perpressas vexationes, secrete a militia discessit.

Exinde etiam lucem accipit concilii Arelatensis canon ter-

(1) LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum*, 10: « Datisque ad praepositos litteris, etiam milites cogi ad nefanda sacrificia praecepit, ut qui non paruissent, militia solverentur ».

tius quo, anno 314, arma tempore pacis deserere milites vetabantur.⁽¹⁾ Ecclesia scilicet Occidentalis, eo praescripto, imperatoris Constantini potestatem corroboravit, quippe a quo pace donata fuerat. Anno autem 325, Nicaena synodus eos Christianos milites communione ecclesiae privavit, qui, cum Fidei causa militiam deseruissent, postea Licinii, contra Constantinum pugnantis, meriti essent stipendiis.⁽²⁾

Pretiosae item sunt notitiae circa opera huius episcopi ad templum restaurandum peracta, praesertim si cum libro X (2, 6) Eusebii historiae conferatur, ubi de templorum post pacem Ecclesiae reconstructione sermo est.

Brevitati studens, nequeo fusius tam pretiosum monumentum illustrare; neque de ceteris eiusdem regionis epitaphiis ulterius, ut par esset, disserere. Non pauca illis titulis notabunt studiosi cum Occidentalibus epitaphiis esse communia, licet utrumque genus propriam habeat indolem et stilum. E Lycaonicis titulis liquido patet diaconissae munus speciale in ecclesia illius regionis officium fuisse, dum presbytera fere semper presbyteri uxor apparet. Item presbyteris aut etiam episcopis, potius quam diaconis, bonorum administrationem ac dispensationis curam concreditam fuisse evidenter cuitur; presbyteris denique atque episcopis nomina tributa inveniuntur, quae in Constitutionibus Apostolicis legimus eis convenire (c. 35, II).

Quod autem maxime omnium regionum epitaphiis commune videtur, laus est virtutum quibus potissimum Christiani honorabantur, dulcedinis scilicet et hominum amoris (Tab. 105):

... ΙΑΛΑΕΚΟCΜΗCΕΝΤΟΝ ΜΑΚΑΡΙΟΝ ΠΑΠΑΝ ΥΔΥΚΥΤΑ|ΤΟΝ ΚΑΙ
ΠΑΝΤΩΝ ΦΙΛΟΝ || ΦΙΛΑΤΑΤΟC δ ΜΑ||ΚΑΡΙΟC ΠΑΠΑC δ |ΘΕΟΡΦΙΛΟC ||
M · X (3)

... illa beatum papam (id est episcopum) honoravit, dulcissimum et omnium amicum. Carissimus est beatus Papa Domini amicus. Memoriae ergo.

(1) *Syn. Arel. can. III*: «De his qui arma proiciunt in pace, placuit abstinere eos a communione».

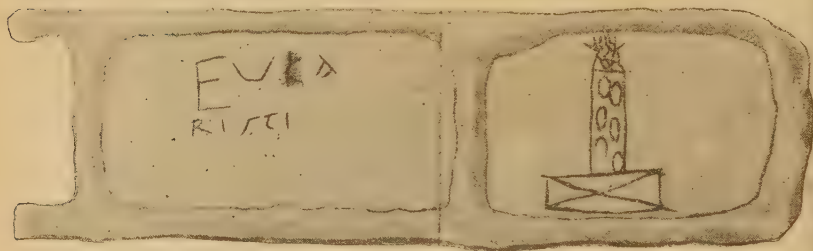
(2) *Can. XII. Cf. The Expositor*, pp. 386-419, London, Nov. 1908.

(3) *MISS RAMSAY, Studies in the Art and History of the Eastern Provinces*, Anderson, p. 22 sq.

Antequam ad inscriptiones sacras transeamus, titulorum specimina proponam, in quibus praecipua Christianorum symbola conspiciantur, licet eorum explanatio alii huius operis parti reservata sit.

COEM. PRISCILLAE.

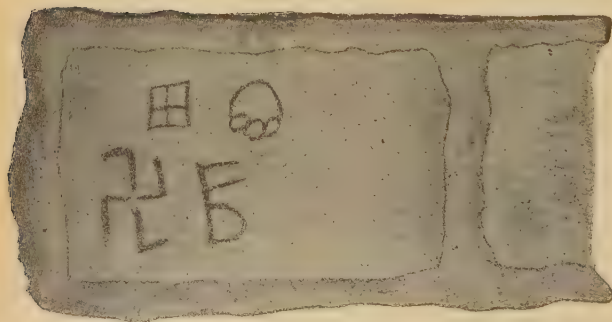
INSCRIPTIONES IN TEGULIS MINIO DELINEATAE.

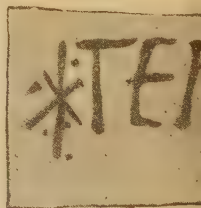
Tab. 114. Eukaristi. (Ex *Römische Quartalschrift*, 1906).

Tab. 115. (Ex *Römische Quartalschrift*, 1906).

Tab. 116. (Ex *Römische Quartalschrift*, 1906).

Tab. 117. TERentius.
(Ex *Römische Quartalschrift*, 1906).

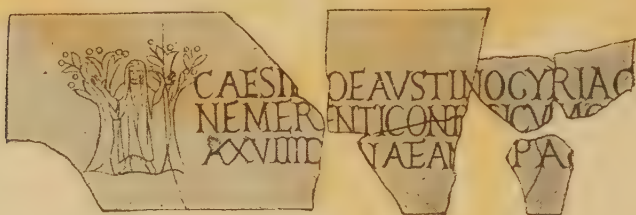

Tab. 118. (Ex *Bull. d'arch. crist.*).

COEM. CALLISTI.

Tab. 119.

Tab. 120. Anima defuncti in paradiso repraesentata.

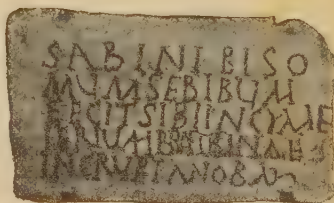

Tab. 121.

Tab. 122.

*deposi*TA EST || *ad mar*TIRES
(Ex WILPERT, ap. *Röm. Quartal.* 1908).

Tab. 123.

Sabini bisomum se bibum fecit sibi in
cymeterium Balbinae, in cripta noba.

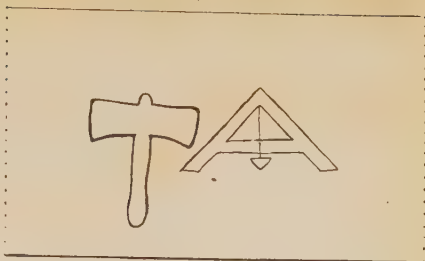
1.

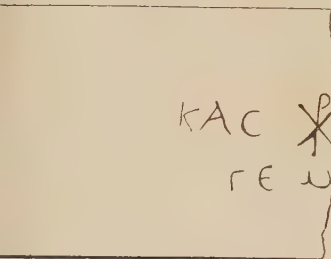
2.

3.

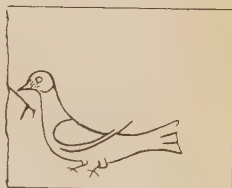
4.

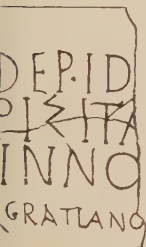
5.

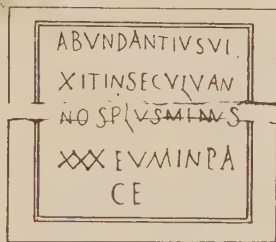
6.

7.

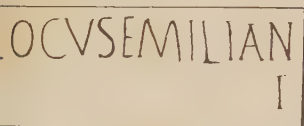
8.

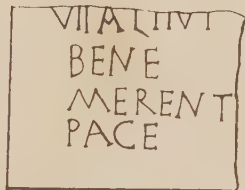
9.

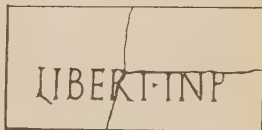
10.

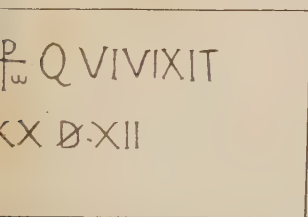
11.

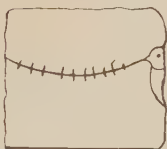
12.

13.

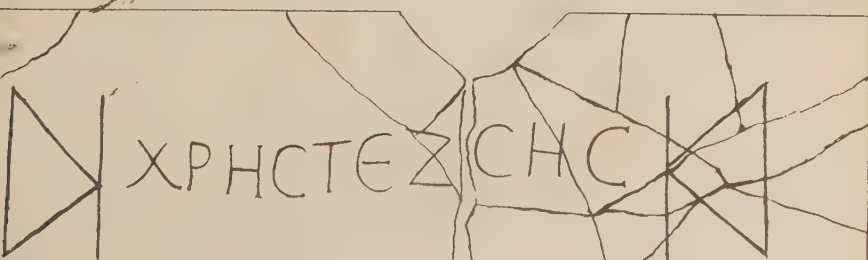
14.

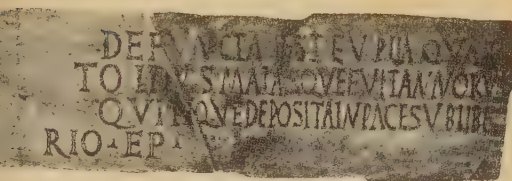

15.

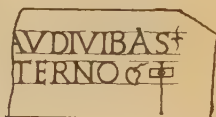

16.

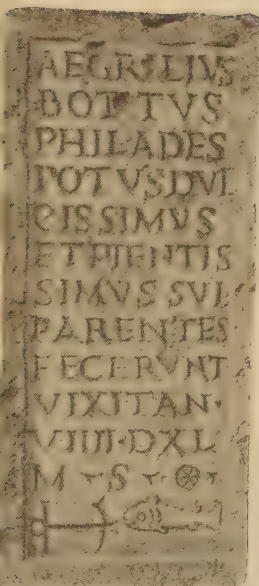

Tab. 124. (1)

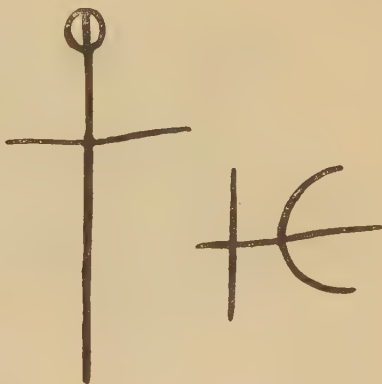

Tab. 125.

INSCRIPTIONES ANCHORAE AC PISCIS
ALIORUMQUE SYMBOLORUM FIGURAS EXHIBENTES.

Tab. 126. (Mus. Lat. P. XIV).

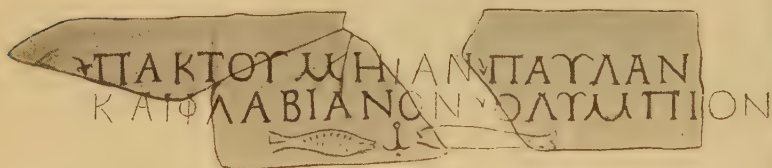

Tab. 127. (Ex Röm. Quart. 1906, p. 17).

Tab. 128.

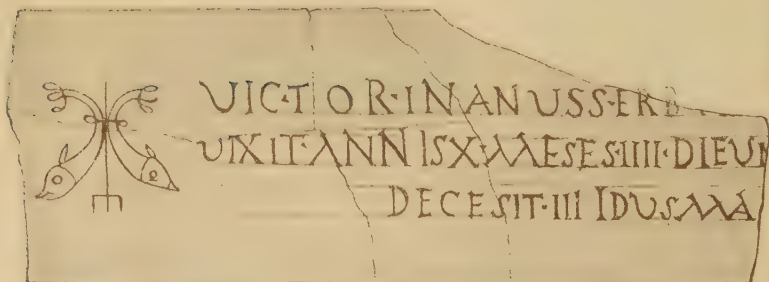
(1) Inscriptio ista mutila primum inventa est, ac I. B. De Rossi partem quae deerat ita supplevit, ut diceret mortuam Eupliam sub Liberio episcopo; quae tamen pars, cum in lucem prodisset, formulam hanc prae-buit: *sub Liberio papa.*

Tab. 129. (Ex *Bull. di arch. crist.* 1890, Tab. IV, n. 15).

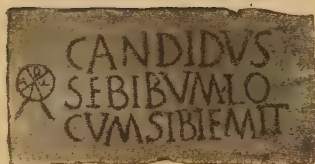
Tab. 130. (Ex *Bull. di arch. crist.* 1890, Tab. V, n. 1).

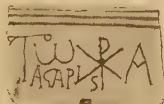
Tab. 131. (Ex De Rossi, *Roma sott.* t. III, Tab. LVII-LVII, n. 25).

Tab. 132. (Ex *N. Bull. di arch. crist.* 1902, Tab. VI, n. 3).

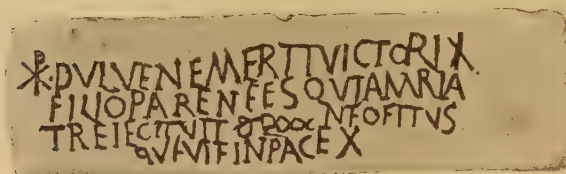
Tab. 133.
(Mus. Lat. Pila XVII, n. 27).

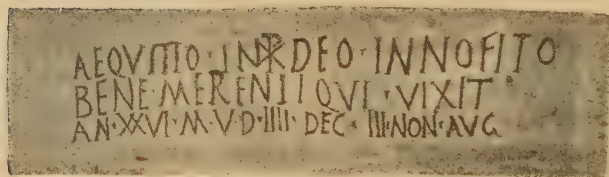
Tab. 134.
(Mus. Lat. Pila XIV,
ex Coem. Calepodii).

Tab. 135. Anima inter sanctos repraesentata.
(Ex *Römische Quartalschrift*, 1891, p. 349).

Tab. 136. ... IN PACE *Xristi*
(Mus. Lateran. Pila VIII).

Tab. 137. ... IN *P* (*Christo*) DEO NEOPHYTO ...
(Mus. Lateran. Pila VIII).

CAPUT VI.

Inscriptiones sacrae.

Nunc illae veniunt inscriptiones recensendae, quae sacrae, seu votivae, dedicatoriae, commemorativae, hagiographicae, secundum earum diversam destinationem, vocantur. Primum votivae inscriptiones occurrunt, nec paucae et magni quidem momenti; quippe quae testimoniorum continuam seriem de sanctorum cultu, deque firma futurae vitae spe exhibeant. Nimirum vota solvebantur erga martyrum sepulcra vel ecclesias, unde formula: *Votum solvit*. Nec fiebant solum ad martyres honorandos, sed etiam ad eorum intercessionem obtinendam, tum pro vivis tum pro mortuis, licet non semper de voto haberetur mentio, sed saepe illud subintelligi deberetur. Itaque sunt inscriptiones vere et proprie votivae, quae solum martyres nominant quibus titulus dedicatur; sic plerumque Damasiana epigrammata, de quibus mox erit loquendum; confer interim carmina 5*, 6, 42, 13, 61, 78, 87, 88.⁽¹⁾ En iam aliorum exemplorum specimina:

TERTIV IDVS IVNIAS DEPOSI||TIO CRVORIS SANCTORVM
MARTVRVM||QVI SVNT PASSI SVB PRESIDE FLORO IN CIV||I-
TATE MILEVITANA IN DIEBVS TVRIFI|CATIONIS INTER QVIBVS
HIC INNOC||*enis* EST I+CE IN PACE (est ipse (?) in pace).

Agitur hic de *innocente* puero, apud tumulum ubi martyrum sanguis depositus est, sepulto. Inscriptio vero diem commemorat, quo Numidia praeses Florus, Diocletiano et Maxi-

(1) Ed. IHM, *Damasi epigrammata*, Lipsiae, MDCCCLXXXV.

miano imperatoribus, eos qui, ut ait Optatus Milevitanus, *ad sacrilegia venire non poterant, ubicumque thus ponere cogebat.*⁽¹⁾

— NOMINA

MARTV

ROY · NIVALIS

MATRONE

SALVI

FORTVNATV

QVOT PROMISIT

FECIT

(Cirtae in Africa inventa).

— MARTIRIB SANCTIS PROMISSA COLONICVS INSONS
SOLVIT VOTA SVA LÆTVS CVM CONIVGE CARA
HIC SITVS EST IVSTVS HIC ATQVE DECVRIVS VNA
QVI BENE CONFESSI VICERVNT ARMA MALIGNA
PRÆMIA VICTORES CHRISTI MERVERE CORONAM⁽²⁾

(Cirtae in Africa inventa).

Sed pretiosius exemplum ipsa Africa nobis exhibet, ex quo tota martyrum cultus ratio, scilicet eorum apud Deum deprecatio,prehenditur:

+ IIII NON · SEPT · PASSIONE MARTVR
ORVM HORTENSIVM MARIANI ET
IACOBI DATIIAPIN RVSTICI CRISPI
TATI METTVNI BICTORIS SILBANI EGIP
TII SCI DI MEMORAMINI IN CONSVPTV DNI
CVARVM NOMINA SCIT IS QVI FECIT IND XV⁽³⁾

(1) OPTATUS MILEV. *De schism. Donat.* lib. III, c. viii, P. L. t. XI, col. 1018; cf. lib. I, c. xiii; S. AUG. *Contra Cresconium*, lib. III, n. 27, P. L. t. XLIII, col. 511.

(2) DE ROSSI, *Bull. di arch. crist.* 1875, p. 171; 1876, tav. III, n. 1.

(3) *Corp. inscr. Lat.* t. VIII, n. 7924.

Huiusmodi inscriptiones non raro unicus martyrum actorum extant historicus fons, proindeque legendarum plurimum fundamentum veluti sunt et nucleus, sicut, exempli gratia, famosa illa Clematii inscriptio, muro chori ecclesiae S. Ursulae in urbe Colonia infixa, quam I. B. De Rossi ad quintum saeculum pertinere affirmat:

DIVINIS FLAMMEIS VISIONIBus FREQUENTER || ADMONITus ET.
VIRTVTIS MAGNAE MAI||ESTATIS MARTIRIS VIRGINum IMMI-
NENTIVM PARTIBus ORIENTIS || EXSIBITVS PRO VOTO CLEMA-
TIVS V.C.DE PROPRIO IN LOCO SVO HANC BASILICAM || VOTO
QVOD DEBEBAT FVNDAMENTIS || RESTITVIT SI QVIS AVTEM
SVpra TANTAM || MAIESTATEM HVIVS BASILICAE VBI SAN-
CTAE VIRGINES PRO NOMINE . XPI . SAN || GVINEM SVVM FVDE-
RVNT CORPVS ALICVIVS || DEPOSVERIT EXCEPTIS VIRGINIBVS.
SCIAT SE || SEMPITERNIS TARTARI IGNIBus PVNIENDVM

Non sane etiam spernendae sunt inscriptiones votivae et dedicatoriae quas ipsi fideles in trabibus, in petris, in liminibus aliisque in partibus templi, ut cum impensa sua tales aedificii constructae fuissent partes, apponendas curabant. Exempla:

Υπὲρ σωτηρίας καὶ βο(η)θείας τῶν κοπιώντων, ἀμήν.

(Stela a P. Elia Trappista apud Ierusalem inventa).

Pro salute et auxilio eorum qui patiuntur.

Υπὲρ σωτηρίας Μαρίας.

Pro salute Mariae. (1)

Eiusmodi formulae non raro in ruinis Orientalium ecclesiarum repertae sunt et cotidie reperiuntur; in quibus tamen egregius Germer-Durand distinguendam putat formulam ὑπὲρ σωτηρίας a formula ὑπὲρ ἀναπαύσεως, propterea quod prima ad viventes referatur, secunda vero ad defunctos; quarum formularum utrique latina proprie respondet formula: *salus mentis et corporis*, vel *salus aeterna*.

(1) M. DE VOGÜÉ, *Temple de Jérusalem*, p. 133, tab. XXXVII, n. 7.

En exemplum Graecam utramque complectens formulam :

+ Ὑπὲρ σωτηρ(ίας) Σωφρονίας (καὶ) ἀναπ(αύσεως) Βαριχί(α).
(Legitur haec inscriptio in quodam baptisterio apud Kherbet Zachariam).
Pro salute Sophroniae et requie Barichiae.

Alia votiva inscriptio habet :

Φῶς-Ζωή.
Ἁγία Μαρία (καὶ) Μάρθα, προσδέξε τὴν καρποφορίαν ὧν
Κ(ύριος) γινώσκει. ⁽¹⁾

(Discus aereus apud Bethaniam inventus).

Lux, vita. Sancta Maria Martha, accipe oblationem eorum quos Deus noscit.

In Bethleem basilica, in baptismali concha scriptum legitur :

Ὑπὲρ μνήμης καὶ ἀναπαύσεως, καὶ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν, ὧν
Κ(ύριος) γινώσκει τὰ ὄν(όματα).

Pro memoria, requie et peccatorum remissione eorum, quorum nomina scit Deus.

Quam simplex venustas in his formulis, quae offerentium nomina modeste et candide tacent !

Denique non raro eiusmodi inscriptiones vel simplicem salutationem ad martyres continent, vel fidei mysterium proclamant, vel (idque praesertim in Oriente) sententiam e divina excerptam Scriptura prae se ferunt :

— Χαιρέσθε Θε(ο)ῦ Μάρτυρες

(In pavimento musivo, sub ingressu ecclesiae S. Ioannis, apud Ain-Karim).
Salvete, martyres Dei !

— Εἰς Θεὸς ὁ βοεθῶν τὸν δεσπότη Ἀντωχianoῦ.

(Legitur in Ionico quodam capitello apud Beit-Gimal invento).
Unus Deus, qui dominum Antochiani adiuvat. ⁽²⁾

Prima huius formulae pars saepe occurrit in Christianis inscriptionibus Syriae atque Aegypti; videtur autem coepisse saeculo quinto in praefatis regionibus communis fieri, estque

(1) *Revue biblique*, 1892, p. 588.

(2) *Revue biblique*, 1893, pp. 212-213.

fidei professio indiciumque veluti theologicarum disputationum, quae animos per longum tempus in Africa praesertim turbaverunt. Denique, in Aegypto, ea in epitaphiis potius legitur; atque insigne eiusmodi exemplum in museo Christiano Vaticano (*sala egiziana*) habetur:

ΕΙC ΘΕΟC Ο ΒΟΗΘ(ος)..... Ι ΡΕΒΕΚΑ (1)

En exemplum aliud veluti dolentis et angoribus cruciatae animae vox deprecans Christum:

ΚΕ ΧΡΕΒ		ΚΑΙΕΛΕ
ΟΗΘΙCΑΜ...		ΗCΟΝΜΕ
		ΚΤΕΚΝΩ
Κ(ύρι)ε Χρ(ιστ)ε		καὶ ἐλέ-
βοηθ(ε) Σαμ...		ησον μὲ
		κ(αὶ τέκνω(ν)). (2)

Domine Christe, adiuva Sam..., et mei meorumque filiorum miserere!

+ ΤΟΥΗΥΗΓΗΚΑΙΤΟ +

ΠΛΗΡΩΜΑΑΥΤΗΣ

+ ΕΠΙΔΕΞΑΝΔΡΟΥ

ΔΙΑΚΟΝΟΥΕΠΛΑ

ΚΩΘΤΑΩΔΕ

ΕΤΟΥCΧΜΠΕΡΙΤΙΟΥ

Domini est terra et plenitudo eius. (*Ps.* XXIII).

Sub Alexandro, diacono, hoc applicatum est, anno 640, περι-
τιου.....

(Parisiis, ap. Luparae (Louvre) mus.).

+

ΦΩΝΗ ΚΕΠΙ

ΤΩΝ ΥΔΑΤΩΝ

Φωνή Κ(υρίου)ἐπὶ

τῶν ὑδάτων

(In cisterna basilicae S. Sepulcri). (3)

Vox Domini super aquas (*Ps.* XXVIII, 3).

(1) Formulas eiusmodi nonnullas apud CABROL, *Dictionn. d'arch. chrét. et de liturg.* t. II, art. *Boetheia*, coll. 963, 964, 965 (auctore H. LECLERCQ) invenies.

(2) *Revue biblique*, 1893, p. 207.

(3) *Revue biblique*, 1892, p. 587.

Κύριε, βοήθη τῇ ὁλῶ τούτῳ καὶ το(ι)ς ὑκούουσιν ἐν αὐτῷ.

(Supra fores cuiusdam domus
Antiochiae).

Domine, protege domum istam et omnes habitantes in ea. (1)

Haec inscriptio etiam legitur in summo cuiusdam domus ostio apud Antiochiam:

+ Εἰς Θεὸς ὑπὲρ ὑμῶν· τίς ὁ καθ' ὑμῶν; δόξα αὐτῷ πάντοτε. +

Si Deus pro nobis, quis contra nos? Gloria ei in aeternum. (2)

Eiusmodi inscriptiones in Africa indicium certum extant basilicarum restaurationis, vel decorationis, eaeque non paucae esse debebant, sed ipsis cum basilicis exciderunt. Inter alia verba isti praeferebantur versiculi, aliquantum a Vulgatae versione discrepantes iuxta diversas tunc adhibitae lectiones:

Exurge, Domine Deus; exaltetur manus tua (Ps. X, 12).

Exaltabo te, Domine, quia suscepisti me; et non iucundasti inimicos meos super me (Ps. XXXIX, 2).

Respice et exaudi me Domine Deus meus (Ps. XLII, 4).

Edmundus Le Blant nobis exemplum Africanum suppeditat, in quo ipse angelicus hymnus adhibitus est: *Gloria in excelsis Deo, et in terra pax hominibus bonae voluntatis. Haec est domus Dei.* (3)

Romae in coemeterio Callisti, ad S. Cornelii sepulcrum LVII psalmi versiculus 17 legitur:

+ Ego autem cantabo birtutem tuam, et exaltabo mane misericordiam tuam, quia factus set (*sic*) susceptro (*sic*) meus et refugium meum in die ... (4)

(1) LE BAS, *Inscr. grecques et latines* recueillies en Grèce et en Asie-Mineure, 1870, t. III, n. 2666.

(2) VOGÜÉ, *Syrie centrale*, pl. 39.

(3) LE BLANT, *L'épigr. chrét.* 112.

(4) WILPERT, *Pitt. delle catac.* textus, p. 460.

Sed in Oriente vera sunt aliquando epitaphia huius eiusdem indolis, ut in sequentibus exemplis quae ad liturgiam funerariam respondent:

— Ὁ κατοικ(ῶν) ἐν Βο(ηθεία) τοῦ Ὑ(ψίστου).

Qui habitat in adiutorio Altissimi (Ps. LXXX).

+ Ἐπὶ σοί, Κ(ύρι)ε, ἤλπι(σα), μὴ κατ(αι)σ)χυνθείην.

In te, Domine, speravi, non confundar (Ps. XXX).

— Κ(ύρι)ος φωτ(ισμός) μ(ου).

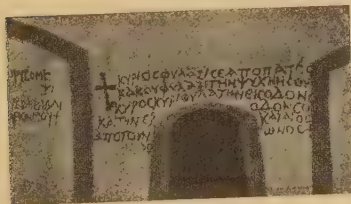
Deus lux mea est (Ps. XXVI).⁽¹⁾

— Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου· Θεὸς Κύριος καὶ ἐπίφανεν ἡμῖν.

Benedictus qui venit in nomini Domine; Deus Dominus et illuxit nobis (Ps. CXVIII, 16, 27).⁽²⁾

— Ἐ[δω]κάς μοι εὐ[φροσ]ύνην εἰς] τῆς παρδίαν μου. + Ἀπὸ καρποῦ σίτου καὶ οἴνου καὶ ἐλλέου ἐνεπλήσθημεν ἐν ἰρήνῃ.

Dedisti laetitiam in corde meo, fructibus frumenti vini et olei cumulati sumus in pace (Ps. IV, 7, 8).⁽³⁾

Tab. 138. Hypogeum in Monte Mithridatis (Kertsch).

+ Κύριος φυλάξ(ε)ι σε ἀπὸ πα(ν)τὸς κακοῦ, φυλάξ(ε)ι τὴν ψυχὴν σου ὁ Κύρι(ος). Κύρι(ος) φυλά(ξει) τὴν εἰσοδόν σου καὶ τὴν ἐξοδόν σου ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ (ἔω)ς τοῦ (αι)ῶνος +

Dominus custodiat te ab omni malo, custodiat animam tuam Dominus. Dominus custodiat introitum tuum et exitum tuum, ex hoc nunc, et usque in saeculum (Ps. CXX, vv. 7, 8).

Inscriptiones istae, necnon et Iudaicae generis eiusdem pretiosissimae evadent iis, qui corrigendis sacri textus libris nuper

(1) *Revue biblique*, an. 1892, p. 577.

(2) LE BAS, *Inscr. grecques et latines* etc. n. 2661, a, b, c, d. e. f.

(3) C. E. SWAINSON *The Greek liturgies*, n. 2648.

praepositi fuerunt a summo Pontifice. Ad liturgias quod pertinet, item epitaphia et inscriptiones necessariae quam maxime sunt ut paullatim prototypus liturgiarum restitui possit; utrique nobilissimo sane proposito ordinis S. Benedicti doctissimi patres operam impendunt.

De mensarum institutione iam in primo volumine verbum feci et in praesenti vide pag. 99. Restat ut dedicationum ecclesiarum de inscriptionibus loquar, quae diversas continent formulas secundum diversos ecclesiarum patronos vel titulos. Inter eas notabiles sane eae sunt, quae fidei mysteria commemorant, vel, praeter apostolorum et martyrum, etiam Virginis Mariae dignitatem cultumque confirmant.

Apud Antiochiam:

EIC ΘΕΟC ΧΜΓ ΜΟΝΟC

— Εἰς Θεὸς Χριστὸς Μαρίας γεννηθεὶς μονὸς = Unus Deus Christus ex Maria genitus (an. 377).

— [Ἐν ὀνόματι Πατρ]ΟC ΚΑΙ Υἱ[ο] || Υ ΚΑΙ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜ(ατος) Κ'(αι) ΤΗC ΘΕ[οτόκου... παρ] || ΘΕΝ[ου.....] = In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti et Virginis Deiparae... (1)

Tab. 139.

Sigillum ad panes eucharisticos signandos, apud Ezra inventum. (Ex *Revue bibl.* 1904, p. 265).

Clarissimus Waddington opinatus est siglas ΧΜΓ vel ante pacem Ecclesiae in quodam epitaphio Orientali adhibitas fuisse. (2)

Formula autem monotheistica ΕΙC ΘΕΟC, in Oriente, etiam in domestica suppellectile, saeculo quinto, legitur; praesertim vero tamquam sigillum documentis omnis generi apponebatur, et sic etiam matrices ad sigilla imprimenda illa formula praeditae reperiuntur, et exemplum habes in tabula 139.

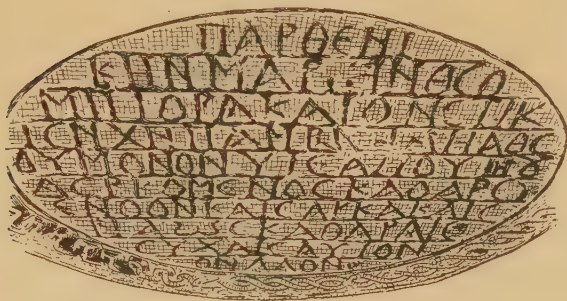
In pavimento cuiusdam Palestinensis destructae ecclesiae (apud Medaba), tres leguntur inscriptiones quae illam ex an-

(1) LE BAS, op. cit. nn. 2660, 2679.

(2) LE BAS et H. WADDINGTON, *Voyage archéol. en Grèce et en Asie-Mineure*, t. III, n. 2145.

tiquissimis ad Virginem Deiparam consecratis ecclesiis unam fuisse revelat, necnon a quibus ipsa dedicata fuerit.

Prima inscriptio:

Tab. 147. (Ex *Revue bibl.* an. 1892, p. 639).

Παρθενικὴν Μαρίαν θεομήτορα, καὶ ὃν ἔτικτεν Χ(ριστὸν), παμβασιλέα, θεοῦ μόνον υἱέα μόνου δερκόμενος, καθάρει νόον καὶ σάρκα, καὶ ἔργα, ὧς καθαραῖς εὐχαῖς αὐτὸν θ(νῆτο)ν λαόν.

Virginem Mariam Dei matrem considerans, eumque quem genuit Christum regem, unicumque Dei filium, spiritu, carne ac operibus esto purus, ut tuis precibus ipsum mortalem populum purificare possis.

Secunda inscriptio:

(Τ)ὸ πᾶνκαλον ἔργον τοῦτο τῆς ψηφώσ(εως τοῦ ἱε)
(ροῦ τοῦ)του καὶ σεπτοῦ οἴκου τῆς ἀγίας καὶ ἀχραντοῦ Δεσποί-
(νης θεο)τόκου σπουδῇ καὶ προθυμίᾳ τοῦ φιλοχ(ρίστο)υ λαοῦ ταύ-
(τη)ς]

(πόλεως Με)δάβων ὑπὲρ σωτηρίας, καὶ ἀντιλήψεως ἀφε-
(ιμένω..)ν τῶν καρποφορησάντων καὶ καρποφό-
(ρων ἐν) ἀγίῳ τόπῳ τούτῳ, Ἀμήν Κύριε! Ἐτεληώ-
(θη διὰ) θεοῦ, μηνὶ φεβρουαρίῳ, ἔτους Ε'όδ', ινδ(ι)κ(τιῶνος) ε'.

Pulcherrimum hoc musivum opus huius sanctuarii ac purissimae Dominae Dei Matris sanctarum aedium Medabae civitas zelo (faciendum) curavit, pro salute ac praemio defunctorum ac viventium benefactorum in hoc sanctuario. Amen, Domine! Finitum est, Deo adiuvante, mense februario, anni sexcentissimi septuagesimi quarti, indictione quinta.

Uti clarissimus P. Séjourné animadvertit,⁽¹⁾ cum de Se-leucidarum vel Graecorum aera hic agatur, annus indicatus anno Christiano respondet trecentesimo sexagesimo secundo; cui quidem tempori et operis pulchritudo ceteraque congruunt indicia.

Tertia inscriptio est huiusmodi:

Ἀγίας Μαρία βοήθει Μηνᾶ το δ

Sancta Maria adiuva Mena IV (?).

En aliquae inter magis in Occidente usurpatas formulas, quae, cum ingressum templorum respiciant, in summis ecclesiarum ostiis vel in liminibus et pavimentis, sive incisae, sive musivo elaboratae, leguntur. Ut facile intelligitur, ipsae non sunt saeculo quarto antiquiores:

Dominus custodiat introitum tuum et exitum tuum (*Ps.* CXX, 8).

Haec porta Domini; iusti intrabunt in ea (*Ps.* CXVII, 20):

Hic domus Dei nostri, – Hic domus orationis.

PAX TIBI SIT QVICVMQVE DEI PENETRALIA CHRISTI
PECTORE PACIFICO CANDIDVS INGREDERIS⁽²⁾

Hic exaudietur omnis qui invocabit nomen Dñi Dī omnipot.

Supra portam basilicae Vaticanae, opere musivo composita, haec legebatur quondam dedicatoria inscriptio:

MARINIANVS VIR INL·EX P̄F̄ PRAET·ET CONS·ORD·

CVM ANASTASIA INL·Fem·*eius* DEBITA VOTA

BEATISSIMO PETRO APOSTOLO PERSOLVIT

QVae PRECIBVS PAPae LEONIS MEI

proVOCATA SVNT ATQ·PERFECTA·

In basilica vero S. Sabinae hanc, quae sequitur saeculi v inscriptionem est videre, musivo quoque elaboratam opere:

Culmen apostolicum cum Celestinus haberet

Primus et in toto fulgeret episcopus orbe,

(1) *Revue biblique*, 1892, p. 643.

(2) LE BLANT, *L'épigr. chrét.* p. 68.

Haec quae miraris fundavit presbyter Urbis
Illyrica de gente Petrus, vir nomine tanto
Dignus, ab exortu Christi nutritus in aula,
Pauperibus locuples, sibi pauper, qui bona vitae
Praesentis fugiens meruit sperare futuram.

Ad cuius latera inscriptionis stant duae mulieres, ibique scriptum est:

ECLESIA EX GENTIBVS – ECLESIA EX CIRCVMSCISIONE

Maximam hagiographicarum historicarum inscriptionum partem Damasiana nobis protulit musa, atque de iis, licet breviter, speciali tamen modo loquendum.

CAPUT VII.

Damasiana carmina.

Centum circiter Damaso adscripta cognoscuntur carmina, quae in quattuor dividi possunt classes. Primo nimirum recensentur epigrammata, quae, ut quorundam sacrorum librorum capitibus praeponerentur, perhibetur concinnasse; cuius generis duo tantum supersunt certa exempla, alterum Psalterio, alterum Apostoli gentium epistolis appingendum (p. 1, n. 1; p. 3, n. 2).⁽¹⁾ Secundo vero loco veniunt quae Damasus conscripsit ut praefigerentur sepulcris et monumentis sacris, suntque multo ceteris numerosiores. Tertiam carmina moralia classem constituunt, cuiusmodi fuerunt versus *de virginitate*, nobis quidem ignoti, quos, scribens ad Eustochium, Hieronymus legendos commendat.⁽²⁾ Item, *carmen* ad quemdam fratrem corripiendum, his verbis incipiens: *Tityre tu fido recubans sub tegmine Christi* (p. 7, n. 3*), et *Liber Damasi papae de vitiis*⁽³⁾ cuius nihil ad nos usque pervenit. Denique addenda sunt carmina in Salvatoris laudem concinnata, quae Damasi operibus ab editoribus diversis adnumerata videmus.

(1) Numeri adpositi in textu loca indicant ubi, in opere MAX. IHM: *Damasi epigrammata*, carmina praefata inveniantur; quod semel monitum sufficiat.

(2) «Legas Tertullianum ad amicum philosophum scribentem et de virginitate alios libellos et beati Cypriani volumen egregium et papae Damasi super hac re versu prosaque composita» (HIERON. *Ad Eustochium de custodia virginitatis*).

(3) Illustris L. Delisle librum praefatum extitisse comperuit, cum in quadam bibliotheca anthologiam invenit ubi, inter alios codices, etiam *Damasi papae liber de vitiis* consignatus erat (L. DELISLE, *Les manuscrits du Compté d'Ashburnham*, p. 87).

Verum, si secundam excipias classem, non pauca, praesertim inter ultimo recensita, Damasi propria non videntur; unde sedulo nobis distinguendum erit, si his carminibus uti in nostris investigationibus velimus. I. B. De Rossi plures tradidit rationes ad vera a spuriiis Damaso adiudicatis carminibus discernenda, quas quidem praestat breviter hic subiicere.

Tres notae sunt, quae genuina Damasi carmina afficiunt: explicitum auctoris testimonium, stylus, litterarum forma, si marmore incisa sint. Et primum quidem, Damasus saepe semetipsum auctorem sui carminis praedicat, exempli gratia: *Nunc Damasi monitis aures praebete benignas; Hic fateor Damasus volui mea condere membra*. Cum autem Damasus nomen suum non semper inter versus inseruerit, sed aliquando extra carmen, velut in dedicatione seu nuncupatione, apposuerit, non proinde statim de alicuius epigrammatis spuria origine, si mentio illa desit, pronuntiandum est. Aliunde fieri sane potuit ut, ad auctoritatem sibi conciliandam, scriptores quidam suis fraudulenter carminibus nomen Damasi affinxerint sicut verisimile est de S. Agathae hymno evenisse, qui, pro Damasiano aliquando habitus, Damasum manifesto non sapit; si quidem alium fuisse huius nominis carminum concinnatorem dicere necesse non sit. Etenim Damasi cuiusdam episcopi, a papa diversi, in quadam inscriptione veteris ecclesiae consecrationem referente, mentio reperitur: DA DAMASO VITAM POST MORTEM CHRISTE REDEMPTOR, necnon ad alium Damasum Portuensem episcopum, quem aliqui eundem ac episcopum Formosum, deinde papam, arbitrati sunt fuisse, nonnullae spuriae de morte S. Hieronymi litterae fecte inscribuntur. Alius denique commemoratur Damasus, iuris canonici peritissimus, qui, recentiori aetate, saeculo enim decimo quarto, floruit. In his igitur, quae ad indubia Damasi nostri opera recognoscenda pertinent, summa sedulitate procedendum. Certissimum vero hac in re criterium interdum habemus, harum videlicet, quae, a Furio Dionysio Filocalo earum auctore nomen sortitae, Damasianorum marmorum quasi sunt propriae, litterarum adhibitum exemplar. Qui quidem Filocalus eximius

quoque, ut hodie dicitur, calligraphus et computator extitit, atque Liberii iussu, calendarium ecclesiasticum, anno 336, ut videtur, exaratum, perfectius et ad annum usque 354 deductum renovavit.

De Damasi carminum litteraria ac poetica indole severe satis plerumque, necnon prorsus immerito iudicatum est. Maximiliani Ihm referam verba: «Habuit (Damasus) elegans in uersibus componendis ingenium, teste Hieronymo (*De uir. inl.* 103); cuius elegantiae re uera uestigia adsunt, quippe cum elegantem poetam ille sit imitatus, Vergilium... Minime uero ueri poetae nomen meruit, id quod clamat carminum indoles, in quibus facile desideraueris non quidem studium breuitatis pietatisque, nec speciem quamdam artis ad Vergilii exemplum formatae, sed ingenium sollertiamque ad inueniendum acutam uarietatemque colorum atque spiritum uere diuinum: formulas enim locutionesque iterare solet, ut taedium paene adferat legentibus». (1)

De carminum autem istorum, quoad res, pretio pauca etiam dicenda. Nimirum cum Damasus exornanda praecipua et nominatissima monumenta versibus curaverit, et ideo certas de his colligere notitias studuerit, eius carmina historice maximi facienda sunt. Documentorum enim non fuit incuriosus, atque, ut valde verisimile est, fuit Ecclesiae notarius, suisque impensis bibliothecae aedes restituit. Etenim de se ipso ait:

Hinc pater (puer?) exceptor, lector, levita, sacerdos ...

Hinc mihi provecto Christus, cui summa potestas,

Sedis apostolicae voluit concedere honorem.

Archibis fateor volui nova condere tecta ...

Quae proprium Damasi teneant per saecula nomen (p. 58, n. 57). (2)

Quonam vero modo usus sit Damasus notitiis sibi vel familiaribus, vel quas facile acquirere poterat, ex ipsius eruitur

(1) IHM, *Damasi epigrammata*, p. IX.

(2) Plerumque inter lectores eligeantur exceptores qui archivis et tribunalibus ecclesiasticis addicti essent (Cf. DE ROSSI, *Bibl. della Sede Apostolica* ap. *Studi e documenti di storia e diritto*, 1884, p. 335). Primum huius carminis versum de Damasi patre accipit egregius Marucchi, sed de hoc infra loquendum.

testimonio: *Vita fuit Marci quam novimus omnes: (Marcelli) Damasus voluit comperta referre. Quod autem ei coevum non fuit, id ex ore seniorum excepit: Percussor retulit Damaso mihi, cum puer essem* (p. 34, n. 29).

Item, quando non satis potuerat rem e coetaneis eruere testibus, tunc his utebatur formulis: *Fama refert* (p. 43, n. 40; p. 54, n. 52); ... *fertur, ... Haec audita refert Damasus; probat omnia Christus* (p. 42, n. 37).

Igitur quae narrat aut vulgo cognoscebantur, aut scriptis consignata fuerant. Quod si nobis obscura quaedam verba eius sint, aequalibus tamen non ita, quia narrata plerumque facta aliunde fideles comperta habebant, et martyres celebrati ex rerum gestarum compagine facile dignosci poterant. Itaque Damasi testimonium veluti certissimum habendum, praeter quod unicus extet aliquando vel primus historiae testis, sicut in S. Tarcitii elogio:

Par meritum, quicumque legis, cognosce duorum,
 Quis Damasus rector titulos post praemia reddit.
 Iudaicus populus Stephanum meliora monentem
 Perculerat saxis, tulerat qui ex hoste tropaeum,
 Martyrium primus rapuit levita fidelis.
 Tarsicium sanctum Christi sacramenta gerentem
 Cum male sana manus premeret vulgare profanis,
 Ipse animam potius voluit dimittere caesum
 Prodere quam canibus rabidis caelestia membra (p. 21, n. 14).⁽¹⁾

Quomodo autem ita aliquando, ex Damasianis dumtaxat carminibus quorundam factorum, quae alia ex parte prorsus oblivioni sunt tradita, notitiam eruere fas sit, perspicue ac praecclare S. Eusebii epigrammate deprehendere est. Illud carmen fuse exponam utpote instituto nostro omnino congruens:

(1) Non videtur dubium hoc epigramma martyris fuisse adpositum sepulcro; id autem antequam eius corpus corpori papae Zephyrini in eodem uniretur tumulo, in basilica quadam subdiali coemeterii Callisti, factum non perhibetur. Hinc solvenda difficultas, cur nam in carmina eodem de pontifice Zephyrino mentio nulla? (Vide supra, p. 168).

D	DAMASVS EPISCOPVS FECIT	F
A		V
M		R
A	HERACLIVS VETVIT LABSOS PECCATA DOLERE	I
S		V
I		S
P	EVSEBIVS MISEROS DOCVIT SVA CRIMINA FLERE	D
A		I
P		O
A	SCINDITVR IN PARTES POPVLVS GLISCENTE FVRORE	N
E		Y
C		S
V	SEDITIO CAEDES BELLVM DISCORDIA LITES	I
L		V
T		S
O	EXTEMPLO PARITER PVLSI FERITATE TYRANNI	F
R		I
A		L
T	INTEGRA CVM RECTOR SERVARET FOEDERA PACIS	O
Q		C
V		A
E	PERTVLIT EXILIVM DOMINO SVB IVDICE LAETVS	L
A		V
M		S
A	LITORE TRINACRIO MVNDVM VITAMQ ^{ue} RELIQVIT	S
T		C
O		R
R	EVSEBIO EPISCOPO ET MARTYRI	I
	(P. 25, n. 18).	B
		S
		I
		T

Nonnisi ex hoc carmine aliquantulam schismatis Heraclii notitiam nacti sumus; et ex eo tantum de Eusebii pontificis exilio, deque eius in Sicilia insula morte nobis constat, ita ut haec inscriptio vere historiae quaedam pagina dici debeat. De diversa autem horum versuum interpretatione plura sunt notanda.

Heraclius ex his fuit qui disciplinam Ecclesiae infringere conabantur, ut scilicet lapsi nulla fere poenitentia peracta, in communionem Ecclesiae iterum reciperentur; unde exorta iam a dimidio saeculi tertii acerba de eiusmodi peccatoribus reconciliandis disputatio, quam populares turbationes tum Romae tum in Africa subsequutae sunt. Quorum miserrimorum dissidiorum indicia sunt epistolae S. Cypriani et Romani cleri post S. Fabiani mortem Ecclesiae gubernanti curae praefecti: «*Pulsem* sane fores, aiebat Romanus clerus, sed non utique confringant; adeant ad limen ecclesiae, sed non utique transilient; castrorum caelestium excubent portis, sed armati modestia, qua intelligant se desertores fuisse ... Non bellicum

clangant ..., non contra Ecclesiam, quae illorum dolet casus, armatos esse se credant ».⁽¹⁾ Cyprianus vero ad Romanos scribebat: « Seditionis origo iam coepit, per aliquot civitates; in praepositos impetus per multitudinem factus est, et pacem, quam a martyribus et confessoribus datam clamitabant, confestim sibi repraesentari coegerunt, territis et subactis praepositis suis ».⁽²⁾ Verum circa hanc quaestionem altera fuit inordinatio et haeresis: eorum scilicet qui, ob Novatum Novatiani vocati, non amplius lapsos ad poenitentiam, necnon ad communionem Ecclesiae admittendos esse decernerent. Cum vero contra hos illa Pacianus verba scripserit: « *Ecclesia est ... ubi miseris lacrymae non negantur, ubi curantur aegroti, ubi nihil sibi vindicat insolens sanitas et superba iustitia* », ⁽³⁾ lapsi autem tunc temporis *miseri, miserandi, miserrimi* a catholicis vulgo quoque vocarentur, ⁽⁴⁾ nonnulli arbitrati sunt Heraclium in Damasiano carmine commemoratum, *qui vetuit lapsos peccata dolere*, dum contra *Eusebius miseros docuit sua crimina flere*, Novatianum haeticum fuisse.

Sed optime I. B. De Rossi,⁽⁵⁾ non ita esse carmen accipiendum monet, quia S. Eusebii tempore iam Novatiani separati prorsus ab Ecclesia erant et insuper pauci contra innumeros catholicos, proindeque nequaquam potuissent seditionem Romae excitare. Per contrarium non pauci sane erant lapsi, qui, nulla peracta poenitentia, ad Ecclesiae communionem recipi statim volebant, sed quibus iam pontifex Marcellus veniae condiciones indixerat, uti ex alio Damasiano carmine et ex *libro pontificali* liquet. En quid Damasus habet de pontifice Marcello:

Veridicus rector lapsos, quia crimina flere
 Praedixit, miseris fuit omnibus hostis amarus.
 Hinc furor, hinc odium sequitur, discordia, lites,
 Seditio, caedes; solvuntur foedera pacis.

(1) *Ep. cleri Romani inter Cyprianicas ep. XXXI.*

(2) CYPRIAN. *Ep. LII ad Antonianum.*

(3) PACIAN. *Ep. III ad Sympronianum*, § v.

(4) V. ANONYMUM, *Adv. Novatianum*, §§ I, XIII.

(5) DE ROSSI, *Roma sott. t. II*, pp. 201-204.

Crimen ob alterius Christum qui in pace negavit,
 Finibus expulsus patriae est feritate tyranni
 Haec breviter Damasus voluit comperta referre,
 Marcelli ut populus meritum cognoscere posset (p. 51, n. 48).

Quaestionis ac dissensionis argumentum in illis versibus idem apparet atque in Eusebii carmine: ipsa enim temporis propinquitas, necnon formularum et nominum similitudo alterum aliter atque alterum non sinit carmen intelligi. Proinde, si in posteriore titulo lites seditionesque ex iniuncta poenitentia enatas esse doceatur, ex eadem caussa dissidia, quae in priore memorantur, orta fuisse est dicendum. Olim quidem falso a nonnullis in Marcelli carmine legebatur: *laptos quia crimina flere praedixit miseros, fuit omnibus hostis amarus*, non autem, ut emendatior lectio vult: *praedixit, miseris fuit omnibus hostis amarus*; unde in sensum prorsus contrarium immerito abierant.

Hac difficultate soluta, statim alia occurrit, quidnam scilicet verba *foedera pacis* significant? Sunt qui, post Mommsen, ita ea accipiunt quasi de disciplina ageretur, quam iam a Cornelii temporibus Ecclesia lapsis imposuerat. Alii vero de pace populi Christiani hunc explicant locum, quorum dux I. B. De Rossi est, cui libenter adstipulamur. ⁽¹⁾

Utrumque res se habeat, clare vides quod iam animadvertimus, quantam nempe illud unum Damasianum marmor afferat lucem tenebris illius temporis de quo ne Eusebius quidem Caesareensis quidquam certi nobis tradidit. ⁽²⁾

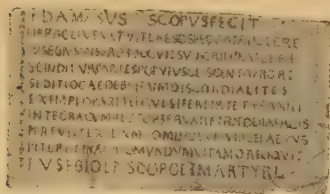
(1) En quid egregius archaeologus in II *Romae subterraneae* tomo (p. 206) scripsit: « *Tosto (ovvero a pubblico esempio) ambedue del pari furono esiliati per iniquità del tiranno, mentre il rettore della chiesa era stato custode della pace.* Il Tillemont e gli altri, che di questi versi poco o nulla intesero il significato, stimarono che l'esametro *integra cum rector servaret foedera pacis*, voglia dire, Eusebio avere mantenute intatte le leggi della *pace ecclesiastica* cioè della penitenza. Ma considerando il contesto ed il luogo parallelo nell'elogio di Marcello: *Seditio caedes solvuntur foedera pacis* diviene chiaro, che il *foedera pacis* qui significa la quiete e la carità; e che Damaso testifica Eusebio non aver avuto colpa veruna nei tumulti e nel sangue sparso per le sediziose arti di Eraclio, il quale solo aveva meritato l'esilio ».

(2) Praestat huc verba I. B. De Rossi fuse adducere: « Prima di procedere al fine e di ragionare della morte di Eusebio, è opportuno fare al-

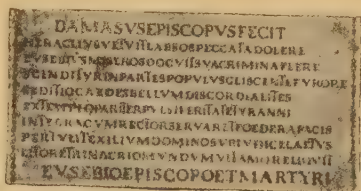
Praeterea hoc hagiologicum, ut ita dicam, momentum omnes in Damasianis carminibus recognoscunt, nimirum quod per ea solemnibus veluti ac publicis documentis martyres non pauci populorum venerationi indicti sint. Qua de re erit fortasse qui postulet cur, in praefato Eusebii elogio, hic pontifex martyr vocetur, cum ex ipsa inscriptione constet eum minime fuisse occisum. Non est dubium illos, qui pro fide catholica exilium, carcerem, aliasque saevitias passi quidem erant, sed nequaquam talibus interierant, *confessores* tantum apud antiquos appellatos esse. Damasus ergo Eusebium martyrem declaravit, vel lato sensu, vel quia itineris aerumnas mors eius secuta. Tertullianus quoque in sua ad martyres epistola, idest ad Christianos carceribus vel metallis detentos, eos martyres designatos vocavit; immo et auctor *Libri pontificalis* omnes pontifices ante pacem Constantinianam, martyres appellat. Nisi igitur propter inscitiam huius auctoris dicere velimus in Libro pontificali cum martyribus confessores promiscue confusos fuisse, lato quoque sensu et eum, Tertulliani et Damasi instar, de istorum pontificum ipsiusque Miltiadis martyrio locutum esse fatendum. ⁽¹⁾

cuna riflessione sopra fatti tanto gravi, e che dipingono con sì vivi e veri colori le condizioni della chiesa romana all'indomani della persecuzione diocleziana ed alla vigilia del trionfo costantiniano. Tanta era in quella chiesa la moltitudine dei fedeli, che una questione di interna disciplina ed i faziosi, i quali sogliono essere il minor numero, bastarono a turbare la pubblica quiete, ed a chiamare l'attenzione di Massenzio non come persecutore dei cristiani, ma come tutore dell'ordine. Allora cominciò in qualche guisa l'intervento del potere civile nelle faccende ecclesiastiche. Due papi furono successivamente esiliati, quasi fautori di sedizioni; ed essi, che si sentivano puri da colpa, tollerarono lieti l'esilio, nè vollero evitarlo o redimerlo col cedere alle ingiuste pretese degli impenitenti, rallentando il rigore della disciplina salutare. Così quei pontefici che i Donatisti poi calunniarono di apostasia e di complicità cogli apostati, furono invece confessori invitti delle sante leggi della chiesa sancite per l'emendazione e per la spirituale medicina dei *miseri lapsi*. Questa pagina di storia, omessa da Eusebio di Cesarea, è il prologo dell'era di pace e del costantiniano editto promulgato in Milano» (loc. cit. pp. 206-207).

(1) Ceterum, et alii fuerunt episcopi qui, saeculo quarto, martyres, exilii caussa, vocati sunt, ut Vercellensis episcopus Eusebius, Trevirensis

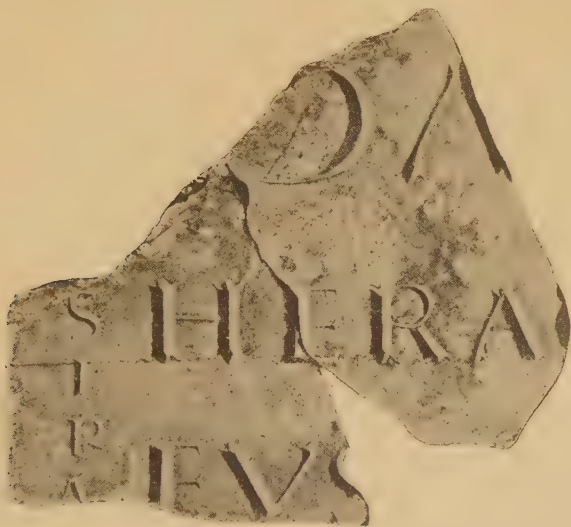

Tab. 141.

Tab. 142.

Tabulae 141 et 142 exemplaria duo Damasianae inscriptionis repraesentant, primum saeculo sexto ad prototypi, tunc fracti, imitationem effectum, alterum saeculo ultimo, e primi-

Tab. 143. (Ex Römische Quartalschrift, 1908).

geniis fragmentis restitutum. Tabula vero 143 quoddam prototypi fragmentum repraesentat anno praeterito inventum.

Papirus, Neapolitanus Maximus. Immo et ipse Damasi antecessor, papa Liberius, uti iam pridem De Rossi ac De Feis, nuperrime autem prof. Savio contra Funk et Duchesne, solidis confirmaverunt rationibus. Quo videlicet latu sensu vox *martyr* sit accipienda ex his deducitur verbis quae de

Denique Damasiana carmina maximi facienda sunt propter locorum indicationes. Quod quidem topographicum pretium valde exiguum, et aliquando etiam nullum evadit, si inscriptio prisco incisa lapidi suoque loco inventa non fuerit. Sic Damasianum carmen, in pontificum hypogeo a I. B. De Rossi repertum, utique antea ex collectaneis notum erat; verum errores contentionesque numquam destiterant apud antiquitatis peritos circa praefati hypogei locum, donec ubi primitus situm esset carmen tandem fuit compertum. Neque certo exorta esset circa ipsum S. Damasi sepulcrum controversia, si inscriptio quam pontifex pro matre sua concinnaverat, suo inventa fuisset loco, non autem in calce dumtaxat cuiusdam cippi impressa.⁽¹⁾ In cubiculo pontificum carmina Damasiana duo extabant, quorum autem ecce prius:

Tempore quo gladius secuit pia viscera matris,
Hic positus rector caelestia iussa docebam.
Adveniunt subito rapiunt qui forte sedentem;
Militibus missis populi tunc colla dedere.
Mox sibi cognovit senior quis tollere vellet
Palmam, seque suumque caput prior obtulit ipse,
Impatiens feritas posset ne la(ed)ere quemquam.
Ostendit Christus, reddit qu(i p)raemia vitae,
Pastoris meritum, numerum g(reg)is ipse tuetur (p. 20, n. 13).

Dionysio, antecessore suo in exilio mortuo, S. Ambrosius protulit: «...in exilii locis propiore martyribus titulo vitam exhalavit» (cf. *Civiltà cattolica*, *La questione di papa Liberio*, ann. 1908-9). Epigramma vero papae Eusebii, saeculo quinto, a Gothis diffractum est, eiusque fragmenta huc illuc dispersa. Saeculo autem sexto, pontifex Vigilius, ut I. B. De Rossi opinatur, illud restituit lapide quodam utens iam ad honorariam Caracallae imperatoris inscriptionem adhibito, proculque dubio ex Thermis eiusdem nominis, apud antiquam portam Capenam pariter a barbaris destructis, avulso. Plura vero fragmenta primigenii lapidis saeculo ultimo inventa sunt, eaque iuxta I. B. De Rossi totum restituit titulum. Verum et ipse De Rossi et lapicida pontificis Vigilli diverso invicem modo in verbis DAMASI PAPAE restituendis errarunt, nam De Rossi, putans alterum errasse cum scriberet: DAMASIS PAPPAE, quasi in litteram S nexum vocabuli SVI contraxisset, ita restituit: DAMASI SVI PAPPAE. Vide Tab. 143.

(1) Vide infra, p. 313, Tab. 146.

Agitur hic de pontifice Sycto II, de quo S. Cyprianus, eius coaevus, scripsit: *Xystum in coemeterio animadversum sciatis ... et cum eo diaconos quattuor.*

Quod in Callistiano hypogeo fuerit pontifex deprehensus, non mihi videtur ambigendum, cum Damasi carmen dicat:

Hic positus rector caelestia iussa docebam,
Adveniunt subito rapiunt qui ...

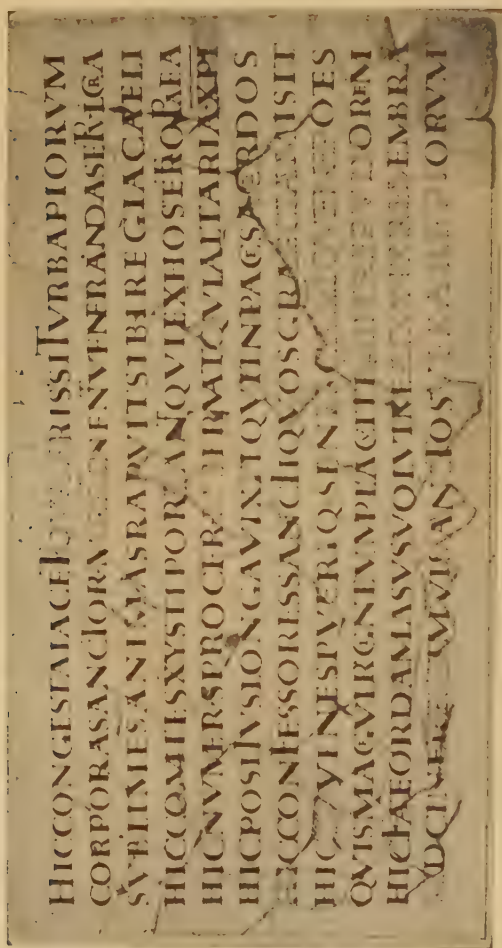
his verbis enim quod in ipso loco evenit describitur.

I. B. De Rossi putavit quidem localem illam indicationem forsitan referri ad cathedram pontificiam, quae, tunc temporis, alibi esse poterat; sed hoc effugium potius esse quam argumentum quis non intelligat?

Arbitratus est etiam vir clarissimus martyrrium Sycti locum habuisse in altera viae Appiae parte, in coemeterio nempe Praetextati; sed huic sententiae adversantur S. Cypriani verba: *in coemeterio animadversum*, id est supplicio affectum, *sciatis*; (1)

(1) CYPR. *Ep.* LXXXII, P. L. t. IV, col. 430. Potissimum de Sycti martyrio apud Callisti hypogaeum I. B. De Rossi dubitandum arbitratus est, quod Felicissimus et Agapitus, Sycti diaconi, in Praetextati coemeterio sepulti sint, quod ibi fuerint vestigia cultus huius pontificis, videlicet eius imago depicta et figura cathedrae in corio sepulcri cuiusdam incisa; quod denique in eodem coemeterio debuerit occidi ubi imperatoris iussa violaverat. Ista quidem argumenta non sunt spernenda, sed tamen ex adverso nonnulla firmiora militant. Etenim Felicissimus et Agapitus potuerunt separatim occidi, sicut videtur Cypriani textus innuere, qui quattuor tantum affirmat diaconos una cum pontifice necatos, et hos ex Damasi carmine sepultos esse colligitur in eodem atque pontificem coemeterio: *Hic comites Xysti portant qui ex hoste tropaea*. Cum vero in Praetextati hypogeo Sycti duo clarissimi depositi fuerint socii, quis illius pontificis, etsi in Callistiano coemeterio trucidati, cultum et apud Praetextati coemeterium floruisse mirandum putet? Tandem, quod eodem loco ubi deprehensus fuerat occidi debuerit, non est qui infitietur; sed, ut iam animadvertimus, si Damasi carmen obvio sensu accipias, haud multum ambigua quaestio esse videtur. Ceterum ipsi egregii archaeologi discipuli idem prorsus cum magistro sentire non videntur; nam Armellini supra Callisti coemeterium Syctum arbitratur occisum, et H. Marucchi unicum constituisse coemeterium Praetextati et Callisti catacumbas, aut ita consideratas has fuisse,

loquens enim de coemeterio sine ullo additamento, de coemeterio *autonomastice* dicto locutus est, sive de Callisti coeme-

Tab. 144. Carmen Damasianum sepulcro S. Syxti II in pontificum hypogeo adpositum.

terio. Neque difficultatem facessit quod sanctus Ambrosius aliique Patres Syxto S. Laurentium occurrentem, dum pontifex

quasi suspicandum ducit (cf. *Roma sott.* t. II, pp. 87 sq. et P. SYXTUS, *Le cat. de St-Calixte*, c. III, pp. 117-124). Aliunde et Itineraria in hoc minime concordant inter se: visitabatur enim tum super coemeterio Prae-

duceretur ad supplicium, inducant; nam veri simillimum est Syxtum, in Callisti coemeterio deprehensum, dein praefecti ad tribunal ductum, postremoque ad Callistiana hypogea, ut ibidem poena capitis plecteretur, esse reductum.

Si vero de loco martyrii, quodam modo, adhuc sub iudice lis est, de sancti saltem sepultura nullum potest esse dubium, nam in altero carmine Damasiano, mox referendo, legitur:

Hic comites Xysti, portant qui ex hoste tropaea,

et alioquin ipsum Callisti coemeterium dicebatur *ad Sanctum Xystum*, necnon peregrinantium saeculi quarti vel quinti, in vestibulo praefati hypogei, pluries ad sanctum pontificem invocationes leguntur.

Breviter quidem, sed satis vehementer, postquam Pontificis deprehensionem et raptum descripsit: *Adveniunt subito rapiunt qui forte sedentem*, egregiam Damasus plebis Christianae fortitudinem testatur: *Militibus missis populi tunc colla dedere ... etc.*

Animadvertent autem studiosi chronologicam notam in primo expressam versu, qui de schismate Novatianorum accipi debet.

Alter carmen Damasianum hoc est:

- 1 Hic congesta iacet, quaeris si, turba piorum;
- 2 Corpora sanctorum retinent veneranda sepulcra,
- 3 Sublimes animas rapuit sibi regia caeli.
- 4 Hic comites Xysti, portant qui ex hoste tropaea;
- 5 Hic numerus procerum, servat, qui altaria Chr(ist)i;
- 6 Hic positus longa vixit qui in pace sacerdos;
- 7 Hic confessores sancti quos Graecia misit;
- 8 Hic iuvenes pueriq(ue) senes castique nepotes,
- 9 Quis mage virgineum placuit retinere pudorem.
- 10 Hic fateor Damasus volui mea condere membra,
- 11 Sed cineres timui sanctos vexare piorum (pp. 18-19, n. 12).

Hos breviter versus commentans recenseamus:

1, 2. In martyrologiis atque in topographicis coemeteriorum Romanorum indicibus aliisque documentis, mentio interdum textati, tum super coemeterio Callisti (quae via Appia tantum separata sunt) ecclesia ubi S. Syxtus cum diaconibus decollatus fuerat (cf. in prima parte, primi voluminis itineraria ad calcem descripta: *Via Appia*).

fit de multorum, insimul depositorum, martyrum sepultura, praesertim in coemeterio Callisti.⁽¹⁾ Immo apud S. Caeciliam auctores conditos dicunt fuisse, alii nongentos martyres, alii octingentos, alii octoginta, alii denique innumerabilem multitudinem martyrum. Re enim vera, in fossionibus hoc ipso anno peractis sub Caeciliorum hypogeis, arenarium inventum est, ubi innumera coacervata corpora fuere. Ibi igitur et martyrum corpora illa congesta esse potuere quae Damasus primo relati carminis versu et Itineraria indicarunt. Ceterum carmen Damasianum totum coemeterium respicit, unde omnia martyrum polyandria huius coemeterii potuit unico versu pontifex commemorata habuisse; polyandria autem ipsa in Caeciliorum (quam dicunt) area plura inveniuntur.⁽²⁾ Insuper nota sunt elegantissima Prudentii disticha de martyrum polyandriis quae in coemeteriis conspexerat:

Sunt et multa tamen tacitas claudentia tumbas
Marmora quae solum significant numerum...

Sexaginta illic defossas mole sub una
Reliquias memini me didicisse hominum.⁽³⁾

(1) Cf. tabulam itinerariorum ad calcem primi huius operis libri.

(2) Est sane cur aliquid huic notitiae obiter subiungam. Agitur, ut videtur, de amplissimis *arenae fodinis* ad sepeliendum adhibitis; non quidem more quo in catacumbis est videre, sed ut innumera coacervarentur corpora a solo usque ad tectum sediminum intar disposita, terrae alterna vice stratis interiectis. Igitur non ad ossa sed ad integra corpora condenda locus eiusmodi paratus fuit, quod ceterum primo intuitu adhuc cernere licet. Hoc non omnino excludit, fuisse apud primaevos fideles morem ossa iamdiu depositorum corporum in unicum reducendi locum, ut aliis corporibus iam adhibita pararentur sepulcra. Equidem vero, peste aliqua tot assumptos fuisse homines, libentius quam illos esse martyres dixerim; ceterum de innumeris Christianis apud viam Appiam necatis historica habentur indicia; necnon abbas ille Ioannes qui, saeculo sexto, reliquias martyrum quaestum Romam venerat, ex oleo apud sepulcra sanctarum Sapientiae, Fidei, Spei Caritatisque collegit, quae, in earum *Passione*, una cum quattuor Christianorum millibus occisae fuisse dicuntur. Circa historicum huius documenti pretium confer DE ROSSI, *Roma soff.* t. II, c. XXVII.

(3) PRUDENT. *Peristephanon*, XI, vv. 9 sq.

Nec sane dubium esse potest de significatione vocis *sanctorum*. Omnes quidem Christiani sancti dicebantur, sed in inscriptionibus nonnisi martyres ita appellabantur, vel, ut summum, confessores. Ipse Damasus hanc adhibet distinctionem, nam, quando solummodo de fidelibus loquitur defunctis, nec eos *sanctos*, nec eorum corpora cineres sanctos vocat. Exemplum sint quos in coemeterio Vaticano apponendos conscripsit versus:

Cingebant latices montem teneroque meatu,
Corpora multorum, cineres atque ossa rigabant.
Non tulit hoc Damasus, communi lege sepultos
Post requiem tristes iterum persolvere poenas (p. 8, n. 4).

Ad commentarium nostrum redeamus.

3. Dum primus versus gravitate sua corporum acervos repraesentare videtur, secundus, minus gravis, transitum ad tertium parat, qui, rapidus et quasi volans, mirum in modum animarum raptum ad regiam caeli obumbrat.

4. De hoc versu satis iam dictum est.

5. Proceres, seu principes, pontifices sunt, qui honoris causa Christi altaria custodiunt, seu sub altaribus iacent; unde versus ille, quasi alludens ac similitudinem afferens ad Apocalypsis versiculum: *Vidi subtus altare animas interfectorum* ⁽¹⁾ respondet. A Paulino autem Nolano proceres Ecclesiae apostoli Petrus et Paulus appellati sunt. Vox vero *numerus* pro cohorte, legione vel alio simili vocabulo usurpatur, sicut in hymno canitur Ambrosiano:

Te prophetarum laudabilis *numerus*,
Te martyrum candidatus laudat *exercitus*.

6. Uti iam notavi, vox *sacerdos* pontificem significat. Quisnam vero sit iste pontifex qui longa vixit in pace disputationi est obnoxium. I. B. De Rossi eum S. Miltiadem putavit, quippe qui primus pacem a Constantino Ecclesiae redditam vidit. At

(1) *Apoc. c. VI*: «... ille (Christus) super altari, ... isti (martyres) sub altari ... (S. AMBROS. *Ep.* 22, ed. MAURI).

quis longam vocabit vix trium annorum, quibus Miltiades sed-
dit, pacem? Nonnullus e contra fuit ante Constantinum pon-
tifex, qui neque vi mortalitatem expleverit, et dici potuit longa
in pace vixisse; ut, exempli gratia, S. Urbanus, qui, imperante
Alexandro Severo, minime Christianis inlenso, vitam placide
per octo annos peregrit. Immo versus per se non excludit lau-
dati pontificis ultimo martyrium, et revera in longa pace Fa-
bianum vixisse dicere fas esset, utpote qui plures per annos,
sub Philippo imperatore, Ecclesiae quiete praefuerit.

7. Confessores hoc versu commemorati ii sunt de quibus
Damasus ipse cecinit:

Olim sacrilegam quam misit Graecia, turba,
Martyrii meritis nunc decorata nitet,
Quae medio pelagi votum miserabile fecit,
Reddere funereo dona nefanda Iovi.
Hippolyti sed prima fides caelestibus armis
Respuit insanam pestiferamque luem;
Quem monachi ritu tenuit spelunca latentem,
Christicolis gregibus dulce cubile parans.
Post hunc Adrias sacro mundatur in amne
Et Paulina suo consociata viro (p. 81, n. 78).

8, 9. De his versibus vide supra (p. 219 sq.).

10, 11. Quoties hos versus quibuslibet recitavi, sublimem
pontificis sancti humilitatem laudibus extolli deprehendi; nihilo-
minus non desunt hodie, qui Damasum ideo dicant noluisse
in pontificum hypogeo deponi, quia re vera fuerit veritus ne
ad suum parandum locum cetera laederentur sepulcra. Quae qui-
dem ratio infirma prorsus mihi videtur, nam Damasus optime
potuisset, intactis aliorum loculis, nec cineribus sanctis piorum
vexatis, iuxta antecessores suos in adventitio sarcophago recondi.

Eodem in coemeterio alia quattuor, praeter relata, inventa
sunt Damasiana carmina, quorum duo, litteris Filocalianis in-
cisa, ad S. Cornelii pontificis tumulum affixa fuerunt. Cum au-
tem mutila sint reperta, nec in syllogis continerentur, partes
quae deerant ex ingenio I. B. De Rossi supplevit (Tab. 23):

*Aspice, descensu extruc*TO TENEBriSQ. FVGATIS
*Corneli monumenta vides i*VMVLVmq^{ue} SACRATVM
*Hoc opus aegroti Da*MASI PRAesTANTIA FECIT
*Esset ut accessus me*Lior POPuLISQ. PARATVM
*Auxilium Sancti, et v*ALEAS SI FVNDERE PVRO
Corde preces, Damasus MELIOR CONSVRGERE POSSET
*Quem, non lucis amo*R TENVIT MAGE CVRA LABORIS

Alterius vero fere nihil manebat, unde Rossianum supplementum incertissimum est:

*Siricius perfecit opus
 conclusit et arcam,
 Marmore Corneli quoniam
 PIA membra re*TENTAT

Non illud cito quasi probabile putem, sed ut studiosi, qui iam familiariter Damasianis utuntur formulis, discant, in his casibus, quomodo partes quae desunt supplendae sint, scilicet ipsas Damasianas formulas adhibendo.

Alia duo carmina, litteris vulgaribus inscripta, sororem Irenem virginem, atque diaconum Redemptum commemorant; paucae vero litterae primigeniorum lapidum in coemeterio inventae sunt, prioris insuper fragmentum inter quaedam ecclesiae SS. Cosmae et Damiani rudera a doctissimo Marucchi repertum est. Fragmentum elogii Redempti in regione Liberiana coemeterii Callisti detectum prodiit. En totum carmen uti ab auctoribus refertur:

Stringe, dolor, lacrimas. Quaeris, p(lebs sancta,) Redemptum
 Levitam: subito rapuit sibi regia (caeli.
 Dulcia nectario promebat mel)la canore,
 Prophetam celebrans placido m(odulam)ine senem.
 Haec fuit insontis vita, laudata (iue)ntus.
 Invidia infelix tandem compressa quiescit;
 Nunc paradus habet, sumpsit qui ex hoste tropaea.

Fraterni autem plena affectus est inscriptio Irenes, eaque nobis Damasi quidem animum revelat; sed exiguam valde et fere nullam de eius familia notitiam prodit, ac quorundam ver-

suum obscuritas sagacitatem non parum hodie rei epigraphicae peritorum exercet:

Hoc tumulo sacrata Deo nunc membra quiescunt:
 Hic soror est Damasi; nomen, si quaeris, Irene.
 Voverat haec sese Christo, cum vita maneret,
 Virginis ut meritum sanctus pudor ipse probaret.
 Bis denas hiemes necdum compleverat aetas,
 Egregios mores vitae praecesserat aetas,
 Propositum mentis pietas veneranda puellae:
 Magnificos fructos dederat melioribus annis.
 Te germana soror nostri tunc testis amoris,
 Cum fugeret mundum, dedit mihi pignus honestum.
 Quam sibi cum raperet melior tunc regia caeli,
 Non timui mortem, caelos quod libera adiret,
 Sed dolui, fateor, consortia perdere vitae.
 Nunc veniente Deo nostri reminiscere, virgo,
 Ut tua per Dominum praestet mihi facula lumen (p. 15, n. 10).

Praecipua interpretationis difficultas in eo est, utrum verba *testis amoris* Damasi matrem, an Irenen indicent. Si primum, tunc Damasi mater, moriens, filiam Irenen, *virginem Deo devotam* (pignus honestum), commendavit; si vero secundum, tunc *germana* legendum est *Germana*, nomen videlicet alterius Damasi sororis quae, moriens paullo ante Irenen, hanc, ut *pignus honestum*, fratri commendasset. ⁽¹⁾ Nostris autem diebus quaestio acrius agitur ob inventum matris Damasi epigramma (Tabb. 145, 146), cum ex vera genuinaque eius interpretatione recens et quidem maximi momenti reperta monumenta lucem non parvam expostulent.

Quaestio vero de Damasi cognitione fuse iam a Marucchi tractata, non ita facile ut plerumque putatur, solvenda videtur; nam si ex inscriptione inventa nomen matris Damasi, aetas vitae genus aliquantulum innotescant, nihilominus ad patrem

(1) Primam sententiam tenet I. B. De Rossi, cui adstipulantur Duchesne (*Liber pontif.* I, p. 215) et Marucchi (*Il pontificato del papa Damaso*, pp. 93 sq.), secundam vero amplexus est Buecheler, cui assentiuntur Maximilianus Ihm (*Damasi epigramm.* p. 17) et I. Wilpert (ap. *Römische Quartalschrift*, 1908, p. 125 sq.).

pontificis quod pertinet, ad aetatem sororis, denique ad quartam quam mater *vidit*, aut ad quam pervenit progeniem, utrum nempe priorum liberorum, an fratris vel sororis filiorum, nihil certi scimus. Egregius Marucchi conatus est demonstrare Leonem illum episcopum in cuius memoriam Damasus versus composuit, ipsius pontificis patrem extitisse. En Damasiani versus:

I.

Omnia quaeque vides proprio quaesita labore,
Cum mihi gentilis iamdudum vita maneret,
Institui cupiens censum cognoscere mundi.
Iudicio post multa Dei meliora secutus,
Contemptis opibus, malui cognoscere Christum.
Haec mihi cura fuit nudos vestire petentes,
Fundere pauperibus quidquid concesserat annus.

II.

Psallere et in populis volui modulante propheta;
Sic merui plebem Christi retinere sacerdos.
Hunc mihi composuit tumulum Laurentia coniux,
Moribus apta meis, semper veneranda, fidelis.
Invidia infelix tandem compressa quiescet.
Octoginta Leo transcendit episcopus annos (p. 38, n. 33*).

Quae Marucchi tradit argumenta ut Leonem hunc eundem ac ipsum Damasi patrem Antonium (sicut vocatur in *Libro pontificali*) esse ostendat, haud sunt contemnenda; sed hanc dedita opera tractare quaestionem ex instituto non est meo; unum tamen animadvertam, videlicet in carmine lectoris officium post Diaconi munia celebrari, quasi Leo primum diaconus, deinde lector fuisset. Marucchi autem putat structurae versus causa id factum. Equidem potius dicerem non de ordine lectoris, sed de officio cantoribus hic agi, sicut in relato Redempti levitae elogio, qui:

Dulcia nectareo promebat mella canore

necnon in archidiaconi Sabini archidiaconique Deusdedit et aliorum epitaphiis. (1)

(1) Cf. DE ROSSI, *Roma sott.* t. III, p. 239, 242; et huius libri p. 190 sq.

Eodem in loco ac Irene et mater Damasi sepulta fuit, cuius inscriptio nullibi in syllogis legitur. Unicum et parvulum illius epitaphii fragmentum quinque solummodo litteras continens inventum est. Nihilominus, cum, senioribus temporibus, ut ei cippus marmoreus adhaereret, calce epigramma esset cooperatum, dextructo lapide, in calce cippi mansit inscriptionis impressio, quae nobis Damasianum servavit textum. At infelicitèr haud integra impressio est, unde contentio in parte quae deest supplenda, et in versibus interpretandis iuxta varia supplementa, haud parum dissentitur. En epitaphii textus:

HIC DAMASI MATER POSVIT LAVRENTIA *membra*

QVAE FVIT IN TERRIS CENTVM MINVS	{	<i>undecim annos</i>
		<i>ultimum annos</i>
		<i>uno per annos</i>
		<i>octo per annos</i>
SEXAGINTA DEO VIXIT POST FOEDERA	{	<i>prima</i>
		<i>sancta</i>
PROGENIE QVARTA VIDIT QVAE	{	<i>regna piorum</i>
		<i>laeta nepotes.</i>

Ut patet, supplementa versus tertii et quarti duplicem quaestionis quasi faciem exhibent, neque carmen quod sibi Damasus concinnavit, ut sepulcro apponeretur suo, quidquam amplius nobis revelat:

Qui gradiens pelagi fluctus compressit amaros,
 Vivere qui praestat morientia semina terrae,
 Solvere qui potuit letalia vincula mortis,
 Post tenebras fratrem, post tertia lumina solis,
 Ad superos iterum Marthae donare sorori,
 Post cineres Damasus faciet quia surgere credo (p. 38, n. 13).

Cuius inscriptionis ne minimum quidem frustum repertum est; scimus tamen pontificem inter matrem et sororem depositum fuisse, in basilica *quam ipse fecit*.⁽¹⁾ Verum cum meum non sit tam difficilem quaestionem tractare, quae propositum sane huius libri praetergrederetur, adeant studiosi auctores quos

(1) *Liber pontif.* ed. DUCHESNE, pp. 84-85.

passim iam retuli, Wilpert praesertim et Marucchi, qui in ephemeride: *Bullettino di archeologia cristiana*, his novissimis temporibus, propriam diversamque sententiam defenderunt.

Inter varia vero Damasi carmina nescio an illud pulcherrimum non dicam quod Proiectae, cuiusdam Flori, ignoti aliunde viri, filiae ad deflendam mortem concinnavit:

Quid loquar aut sileam? Prohibet dolor ipse fateri.
 Hic tumulus lacrimas retinet, cognosce, parentu(m)
 Proiectae, fuerat primo quae iuncta marito,
 Pulchra deçore suo, solo contenta pudore,
 Heu dilecta satis miserae genitricis amore.
 Accipe: – quid multis? – thalami post foedera prima,
 Erepta ex oculis Flori genitoris abiit,
 Aetheriam cupiens caeli conscendere lucem.
 Haec Damasus prestat cunctis solacia fletus (p. 55, n. 53).

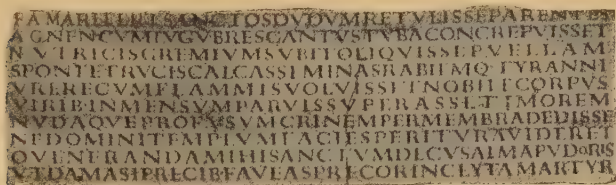
(Mus. Later. class. VI).

Sunt qui Proiectam eiusdem e Damasi cognatione sicut omnes alios non martyres, quorum virtutes versibus pontifex commemoravit, fuisse existiment.

Qua opinione quidem enucleari potest cur tam vehementer interdum talium funere pontifex fuerit commotus, tamque mirifice istorum cum martyribus consortium cecinerit.

Sed tamen haud defuerunt forsitan aliae causae quae huiusmodi doloris venerationisque sensus suggesserint, nimirum poetae sacri tenerrimus ac nobilissimus animus, necnon cetera quae, tot post saecula, nobis clare innotescere nequeunt. Alioquin, ut alias iam animadvertimus, quod Damasus pios sacerdotes levitasque, virgines et moribus castos, statim post mortem aeterna luce esse potitos arbitratus sit, sat aperte apparet. Haec propria videtur fuisse Romanorum pontificum praesertim saeculi quarti doctrina, cuius non parva indicia in coemeterio, quod a Damaso nomen esse sortitum veri est simillimum, inventa sunt.

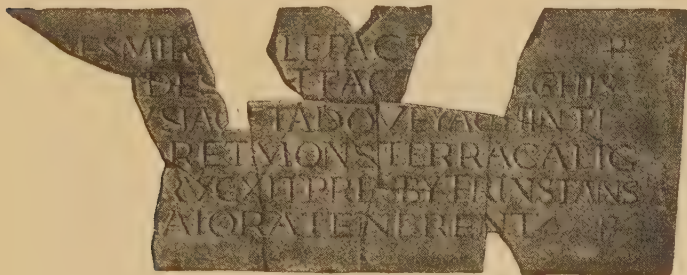
Ad virginitatis autem praeconium, haud praestantiores forsitan Damasus versuum invenit concentus quam cum victricis virginis Agnes intactum pudorem decantavit et proelia.

Tab. 147.

Fama refert sanctos dudum retulisse parentes
 Agnen, cum lugubres cantus tuba concrepuisset,
 Nutricis gremium subito liquisse puellam,
 Sponte trucidasse minas rabiemque tyranni;
 Urere cum flammis voluisset nobile corpus,
 Viribus immensum parvis superasse timorem,
 Nudaque profusum crinem per membra dedisse,
 Ne Domini templum facies peritura videret.
 O veneranda mihi, sanctum decus, alma, pudoris,
 Ut Damasi precibus faveas precor, inclita martyr (p. 40, n. 43).

Hoc forsán primum extat historiae S. Agnetis documentum, cui, aetate quidem aequalis, rerum vero notitia prorsus impar, a S. Ambrosio laudatio conscripta ⁽¹⁾ addi potest.

Tab. 148.

Cum Damasianis carminibus alia quoque nonnulla recensentur carmina, quasi *Damasiana* vocata, quorum exemplum

(1) AMBROS. *De virginibus*, lib. I, c. II. — De Damasiano S. Agnetis carmine egregie locutus est Pius Franchi de' Cavalieri (*S. Agnese nella tradizione e nella leggenda*, Roma, 1899) ac nuperrime P. Jubaru (*Sainte Agnès d'après de nouvelles recherches*, Paris, Dumoulin, 1907).

in hac inscriptione, iuxta Ss. Proti et Hyacinthi cubiculum, in coemeterio Hermetis, habetur (Tab. 148):

Aspice descensum, cer)nes mira(bi)le fact(um
Sanctorum monumenta v)ides (pat)efact(a sepul)chris.
Martyris hic Proti tumul)us iacet atque Iachinti,
Quem cum iam dudum te)geret mons, terra, caligo,
Hoc Theodorus opus const)ruxit presbyter instans,
Ut Domini plebem opera) maiora tenerent (p. 96, n. 97).

De hoc quidem carmine en quid Maximilianus Ihm habet: « Theodorus ille, qui *opus construxit*, aequalis fere Damasi putari potest idemque carmen, haud elegans, videtur condidisse: litterae enim, etsi, teste Rossio, typum Philocalianum, prae se ferant, paullo neglegentius insculptae sunt, ‘*rivelanti la mano piuttosto d’un apprendista, che quella del famoso calligrafo Furio Dionisio Filocalo*’. Adde orthographica Philocalianis parum consentanea u. 2 *sepulchris*, 3 *adque Yachinti* (atque iacincti 4), 5 *construxit*, et monogramma uersibus primo et extremo adiectum p, quod in titulis uere Damasianis adhuc non comparuit; denique stilus diversus est ». (1)

Anno praeterito aliud eiusmodi epigramma inventum est, apud viam Salariam Novam, sed ita mancum ut nulla eius verisimilis restitutio fieri possit.

Carminum quasi Damasianorum, aut eorum quae ad Damasiana illustranda sunt idonea, collectionem habes in iam pluries laudato Maximiliani Ihm opere in quo tamen, sicut Damasi matris inscriptio, ita et sequens Siricianum (quod vocant) carmen, nuper in Commodillae coemeterio detectum, desiderabis:

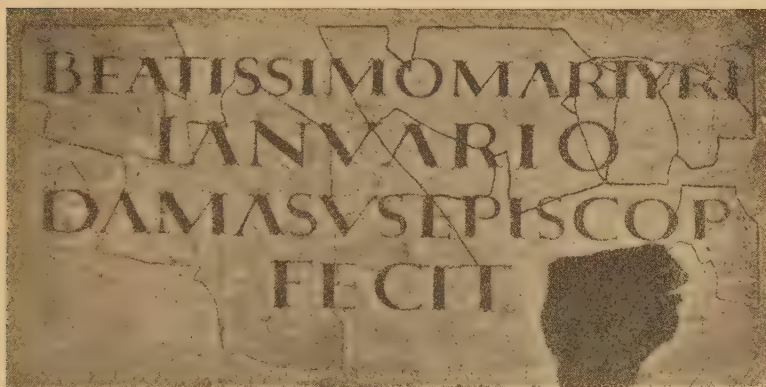
HIC FAMVLOS DOMINI NOVeris *requiescere sanctos* (2)
QVI DVLCES ANIMAS SOLVERunt *sanguine fuso*
VT PARITER POSSENT VIVorum *regna tenere*
FELICEM TEGIT HIC TVMulus *tegit alter Adauctum*
OCCVRRIT GRADIB (sic) • SANCto *qui in limine primus*
SALVO SIRICIO PAPA *Renovavit utrumque*
MARTYRIB • EELIX (sic) *Pro donis vota rependens.*

(1) IHM, *Damasi epigrammata*, p. 98.

(2) Supplementa illustris P. Bonaveniae sunt, qui haec in nota subiungit: « Gli errori di *prosodia*, sì frequenti nei carmi dell’età siricana, ci

Ut perspicue e monumentis apparet, Damasiana carmina non pauci imitati sunt, quod etiam de ceteris Romae epigrammatibus factum est, praesertim peregrinationum temporibus; unde inscriptiones in regionibus vel maxime ab Urbe dissitis inventae sunt aliquando, quae Romana epigrammata redolerent.

Haec mihi sufficere videntur ut Damasi carminum indoles atque momentum a studiosis deprehendatur. Horum autem in-

Tab. 149. Inscriptio Damasiana unius ex septem S. Felicitatis filii, in coemeterio Praetextati reperta.

dicem subiungam, ex Maximiliani Ihm *Anthologia*, paucis mutatis, excerptum, ac secundum regiones diversas distributum, ita ut merito a praefato auctore *Index topographicus* sit vocatus.

autorizzano, io credo, a supplire dei versi con alcun simile errore, quando il senso più ovvio della frase par che richieda tale o tal altro vocabolo. Così ho fatto nel caso presente, usando contro le leggi del metro la voce *nōveris*: tanto più volentieri, che il primo verso di questo epigramma sembrano un perfetto parallelo con quello di Damaso alla Platonìa in S. Sebastiano: *Hic habitasse prius sanctos cognoscere debes* (Nuovo Bull. di arch. crist. 1904, p. 171). Vide in loc. cit. carminis praefati commentarium, ab eodem hoc auctore conscriptum (pp. 171-184).

INDEX TOPOGRAPHICUS

A) Monumenta suburbana digesta per ordinem viarum.

I. VATICANUM.

- 4 Carmen de fontibus Vaticanis.
- 5* Carmen ad baptisterium S. Petri pertinens (?).
- 72 Versiculi «ad fontes» basilicae Vaticanae (?).
- 73 Epigramma inscriptum loco «ubi pontifex consignat infantes» (basilicae Vaticanae?).

II. VIA PORTUENSIS.

- 6* Inscriptio epistylī basilicae Ss. Faustini, Viatricis (Simplicii, Rufiniani?), in coemeterio Generosae.

III. VIA OSTIENSIS.

- 7 Elogium Ss. Felicis et Adaucti, in coemeterio Comodillae.
- 74 Leonis papae epigramma, in atrio S. Pauli.
- 75 Epigramma in altari basilicae S. Pauli.

IV. VIA ARDEATINA.

- 8 Elogium Ss. Nerei et Achillei (coem. Domitillae).
- 9 Damasi epitaphium.
- 10 Irenes, Damasi sororis, epitaphium.
- 11 Epitaphium Marci pontificis (?), coem. Balbinae.
- 76 Festi cuiusdam epitaphium in coemeterio Domitillae.

V. VIA APPIA.

- 12 Carmen ad sepulcra pontificum, in coemeterio Callisti.
- 13 Xysti II papae elogium, in coemeterio Callisti.
- 14 Tarsicii martyris elogium, ibidem.
- 15*, 16* Fragmenta titulorum e coemeterio Callisti effossa.
- 17 Elogium martyris ignoti, in coemeterio Callisti.
- 18 Eusebii papae elogium, in coemeterio Callisti.
- 19 Cornelii papae epigramma, ibidem.
- 20* Tigridae diaconi elogium, ibidem.

- 21* Redempti levitae elogium, in coemeterii Callisti, regione Libe-
riana.
22 Titulus Ianuario martyri dedicatus, in coemeterio Praetextati.
23 Felicissimi et Agapiti martyrum elogium, ibidem.
24, 25 Fragmenta inscriptionum in coemeterio Praetextati reperta (et
ad monumenta Urbani et Quirini martyrum pertinentia?).
26 De Petro Pauloque carmen, apud S. Sebastiani coemeterium
(Catacumbas).
27 Eutychii martyris elogium, apud S. Sebastiani coemeterium.
76ª Quirini inscriptio in «platonía», apud S. Sebastiani coemeterium.
77, 78 Martyrum qui Graeci appellantur elogia.

VI. VIA LATINA.

- 28* Sisinnii presbyteri epitaphium (inter Appiam et Latinam?).
79 Gordiani martyris elogium (*in Metropi via*).
80 Nemesii martyris elogium.

VII. VIA LABICANA.

- 29 Marcellini et Petri martyrum elogium, in coemeterio Ad duas
lauros.
30 Tiburtii martyris elogium.
31 Gorgonii martyris elogium.
81 Titulus Castulo martyri, a Venerio dedicatus.

VIII. VIA TIBURTINA.

- 32 Epigramma altari basilicae S. Laurentii martyris, in agro Ve-
rano, inscriptum.
33* Leonis episcopi epitaphium, ad S. Laurentii basilicam, in agro
Verano.
34* Florentii levitae epitaphium, ibidem.
35, 36 Fragmenta titulorum metricorum reperta in agro Verano.
37 Hippolyti martyris elogium.
38* Titulus Timothei presbyteri, in crypta Hippolyti.
39* Fragmenta tituli in crypta Hippolyti reperta.
82 Leonis presbyteri carmen, ad cryptam Hippolyti spectans.
83 Carminis aetatis Vigilanae fragmenta, ibidem reperta.

IX. VIA NONENTANA.

- 40 Agnetis martyris elogium.
84 Carmen Constantinae, apud S. Agnetis basilicam.
85 Afrodites titulus sepulcralis, nunc extans in S. Agnetis basilica

X. VIA SALARIA NOVA.

- 41* S. Felicitatis martyris elogium.
 42 Martyrum anonymorum numero incerto, ad Ss. Chrysanthum et Darium, sepultorum elogium.
 43 Sexaginta duorum martyrum elogium, in coemeterio Ss. Chrysanthi et Dariae.
 44 Mauri pueri, martyris, elogium, ibidem.
 45 Titulus martyribus ignotis positus apud S. Saturnini coemeterium.
 46 Elogium S. Saturnini martyris (cf. 88).
 47 Felicis et Philippi (filiorum S. Felicitatis) martyrum elogium, in coemeterio Priscillae (cf. 91).
 48 Marcelli papae elogium, ibidem.
 86^a et ^b Epigrammata ad monumentum S. Felicitatis spectantia.
 87 Carmen in sepulcro Chrysanthi Dariaeque restituto, aetate, ut videtur, Vigiliana.
 89 Vitalis, Martialis, Alexandrique martyrum sepulcro, a Vigilio restituto, carmen affixum.
 90 Fragmentum metricum inter coemeteria Thrasonis et Iordanorum repertum.
 91 Carmen spectans ad picturas sepulcri Ss. Felicis et Philippi (cf. 47).
 92 Caelestini papae epitaphium, in coemeterio Priscillae.
 93 Siricii papae epitaphium, ibidem, in basilica S. Silvestri.
 94 Fragmentum ex eodem coemeterio.
 95 Carmen de crypta martyris ignoti, subiunctum epitaphio Mareae presbyteri (via Salaria Nova vel Veterè?).

XI. VIAE PINCIANA ET SALARIA VETUS.

- 49 Proti et Hyacinthi martyrum elogium, via Pinciana.
 96 Carmen Theodori presbyteri in eosdem martyres.
 97 Carmen Symmachi pontificis in eosdem.
 98 Felicis cuiusdam titulus sepulcralis, in coemeterio S. Hermetis repertus.
 99 Diogenis martyris elogium, via Salaria Vetere.

XII. VIA FLAMINIA.

- 50* Fragmenta in basilica S. Valentini reperta.
 51* Fragmentum (ad sepulcrum S. Valentini pertinens) repertum in via Acquae Acetosae.

XIII. VIA CASSIA.

100 Alexandri episcopi et martyris elogium.

Locis suburbanis incertis.

52 Elogium martyris ignoti, «quem Graecia misit» (inter Appiam et Latinam?).

53 Epitaphium Proiectae, filiae Flori (olim apud ecclesiam S. Martini in Montibus).

B) **Monumenta urbana.**

54 Fragmentum tituli, in ecclesia S. Laurentii «in lucina» repertum.

55 Distichum in abside basilicae S. Laurentii in Damaso, quondam affixum.

56* Hexameter scriptus olim in limine superiori portae eiusdem ecclesiae.

57 Carmen de ipso Damaso, in eadem ecclesia.

101 Epigramma «ad fontem» eiusdem ecclesiae.

102 Carmen de Laurentio martyre, in eadem basilica.

103 Carmen Atticae, Felicis, Magni coniugis, in eadem ecclesia.

104, 105 Epigrammata olim in ecclesia S. Anastasiae.

58* Carmen altari Ss. Iohannis et Pauli, martyrum Caelimontanorum, inscriptum.

59 Elogium eorundem martyrum, in aedibus Caelimontanis.

59a Fragmenta in Caelio reperta, ad basilicam Ss. Quattuor Coronatorum.

106 Epigramma «in introitu ecclesiae Iohannis et Pauli».

60 Fragmenta reperta in basilica S. Clementis antiqua.

107 Theodotae virginis carmen sepulcrale, quod exstabat in Ss. Quattuor Coronatorum ecclesia.

C) **Extra urbem Romam.**

61 Titulus S. Felicis, apud Nolam.

62* Carmen quod, in lapide incisum, extitisse fertur in monte Soracte.

62a* Fragmenta Portu Augusti reperta.

CAPUT VIII.

Inscriptiones quae Italice dicuntur « graffiti ».

ART. I. — Harum inscriptionum indoles et exempla.

Hoc nomine illae intelliguntur inscriptiones, quas peregrinantes ad sanctorum sepulcra in corio parietum stilo ducebant. Iam aliquid in primo huius operis volumine (parte priore, pp. 432-433) innui de eiusmodi more prorsus universali: namque et in ethnicis delubris, in ingentibus apud Aegyptum templorum rudetibus, in parietibus Pompeianae urbis, in rupibus ad quas, veluti ad portum, appellebant mercatorum militumque naves, id notare datum est. Non raro hoc modo ipsa epitaphia fiebant in calce adhuc molli, loculorum commissuris claudendis adhibita, qua de re iam supra dictum est satis.

Quantae sint istae inscriptiones utilitatis, I. B. De Rossi eiusque frater, Michael Stephanus, probe experti sunt. Antequam enim a summis illis archaeologis sacrum aliquod cubiculum seu hypogeum inveniretur, plerumque evenit ut iam istius indicium in eiusmodi inscriptionibus cerneretur; sic in vestibulo cubiculi pontificum, ipsa Ss. Syxti et Pontiani in muris inscripta nomina necnon ad martyres crebrae adclamationes, de detegendis talium ibi sepulcris commonuerunt.

Verum tamen non ita semper facilis lectio inscriptionum earum evadit, neque, cum lectae fuerint, earum facile erit aetatem dignoscere, quod tamen summi momenti esse potest aliquando. Exemplo sit quaedam in muris Pompeianae urbis ducta inscriptio, quae anno 1862 transcripta est antequam pesumeret. Lectio eius, primo intuitu difficillima, nobis omnium antiquissimam exhibet epigraphicam Christianae fidei memoriam, simulque easdem in Iudaeos atque in Christianos ab

ethnicis irrogatas plerumque fuisse iniurias nos docet. En quomodo lecta inscriptio a nominatissimis rei epigraphicae viris fuit:

ΑΥΔΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟ
ΣΙΥΑΣΟ ΟΝΙΣ

Tab. 150.

Audi Christianos saevos olores. (1)

Quae quidem lectio evidens cuilibet apparebit si vel obiter tabula consideretur quae Pompeianas litterarum series refert. Sed alii forsitan aliter legent, cum vocabulum *olor*, iuxta primaeavam suam significationem, cantu fascinantem indicet avem, quod quidem magis cum verbo *audi* congruit, quasi diceretur: *Ausculda Christianos malas aves*.

Item exemplo sint inscriptiones corio incisae in illo Christiano hypogeo, prope Ierusalem, in summo Olivarum monte effosso, quod per plura saecula veluti prophetarum sepulcrum monstratum et habitum est. Viri quidem doctissimi iam ex variis indiciis hypogeum illud minime tam antiquum esse ut putabatur declaraverant; sed sagacissimus Clermont-Ganneau rem etiam imperitis perspicuam fecit; quippe qui inscriptiones praefatas, sepulcris stilo incisas, vera esse epitaphia demonstraverit, eaque Christiana, et ad saeculum quartum quintumve pertinentia. (2)

Antiqui peregrini, non secus atque hodierni monumentorum lustratores, facere haud potuere quin nomina aliquando in muris

(1) Cf. *Bull. di arch. crist.* 1864, pp. 69 sq.; FIORELLI, *Pompeianarum antiquitatum historia*, p. 160. — Verum quod Iudaei tunc temporis et ipsa in sua patria revera male olerent, Ammianus Marcellinus testatur; ait enim, de Marco Antonino loquens: « Ille . . . , cum' Palaestinam transiret, Aegyptum petens, foetentium Iudaeorum et tumultuantium saepe taedio percitus, dolenter dicitur exclamasse: O Marcomanni, o Quadi, o Sarmatae, tandem alios vobis deteriores inveni! » (AMM. MARCELLINUS, lib. II).

(2) CL. GANNEAU, *Archaeological Researches*, I, pp. 349-374. Cf. DE VOGÜÉ, *Inscr. gr. et lat. de Syrie*, n. 1903 a; *Revue biblique*, 1901, pp. 72-88.

sacrarum etiam aedium scriberent, et istud quidem memoriae sui caussa. Nihilominus plerumque non nuda nomina, sed piae invocationes adclamationesque scribebant, sicut etiam religione potius quam nova miraue videndi cupidine, ad martyrum sepulcra trahebantur. Multo certe melius quam plerique nostrae aetatis viri, veteres ethnici viatores egerunt, qui, si non vera religione movebantur, saltem pietatis in parentes minime oblitī horum nomina columnis templorum aliquando incidebant. En pulcherrimum exemplum:

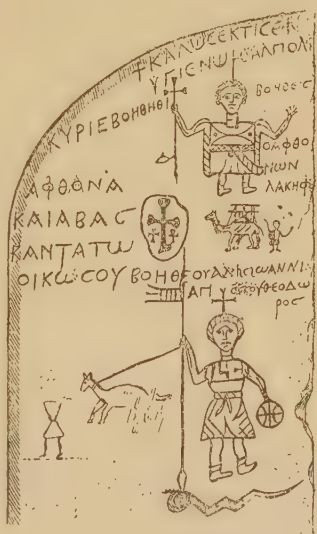
Σαραπίων Ἀριστομάχου ἦκω πρὸς μεγάλην Εἰσιν θεὸν τὴν ἐν Φίλαις, μνείαν ἐπ' ἀγαθῷ τῶν γενέων ποιούμενος. (1)

Serapion, Aristomachi filius, venit ad magnam Isidem, Philes deam. Parentum meorum, ut bene habeant, memoriam facio.

Religiosi sensus in Arabicis inscriptionibus quae sunt incisae rupibus, ubi olim delubra erant erecta, praesertim deprehenduntur. Apud Abdeh (Palaestina), (2) exempli gratia, inter alia, haec leguntur: *Hâtoub, cognominatus Kattâbâ, pax! — Mentio de ... facta sit ante Doucharal — 'Obodas vivit!, vel: vivat 'Obodas.*

Hoc ultimum genus est adclamationis Semiticorum populorum propriae, quam et in sacris invenimus Libris veluti iurisiurandi formulam; (3) hic vero est laeta ad deum 'Obodam adclamatio. (4)

De navigantium tam Chri-

Tab. 151. (Ex *Revue bibl.* p. 78).

(1) LETRONNE, *Inscriptions de l'Egypte*, t. II, p. 28.

(2) Cf. *Revue Bibl.* 1906, pp. 123-144.

(3) *I Reg.* XX, 3; XXV, 26.

(4) 'Obodas II rex obiit anno circiter 9 ante Christum natum, atque a suo populo in deorum numerum relatus est.

stianorum quam Hebraeorum paganorumque invocationibus, apud saxa insularum Archipelagi incisis, iam verbum feci. In Oriente, maxima ex parte Graeca scriptae sunt lingua, neque raro figuris sanctorum, penicillo delineatis, commistae cernuntur, ut in exemplo tabula 151 proposita. Formulae plerumque usurpatae sunt ipsae quae in eadem tabula leguntur:

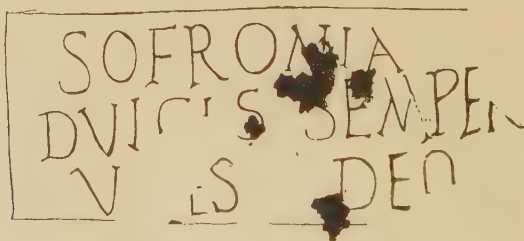

Tab. 152.

... ΠΙΕ ΖΗΧΗC
(Ex *Revue bibl.* 1906,
p. 78).

Κύριε, βοήθη: Ἀφθονα καὶ Ἀβρααμὰν τῷ
ὄκῳ σου βοήθη — ἁγίος σου Θεόδωρος — ΠΙΕ
ΖΗΧΗC (Tab. 152).

At omnium pulcherrima eiusmodi inscriptionum exempla Romanae catacumbae nobis exhibent. Quae quidem a I. B. De Rossi in tres divisa sunt classes: nimirum in nomina vel nuda, vel cum alicuius personam apertius designantis vocabuli additamento; in adclamationes, quales etiam in domestica suppellectile legebantur, nedum in sepulcris, sicut repetita for-

Tab. 153. (Coem. Callisti).

mula Sofroniae alibi iam relata nempe:⁽¹⁾ *Sofronia vivas cum tuis — Sofronia in Domino — Sofronia dulcis semper vives Deo — Sofronia vives ...* quam diversis in locis pius quidam peregrinus coemeterii S. Callisti muris inscripserat; denique in invocationes ad martyres directas quae nobilissimum genus inscriptionum eiusmodi constituunt.

(1) Vol. I pars prior, p. 433.

Tria haec genera in coemeterio praesertim S. Callisti apparent, atque ita sunt disposita, ut ex diverso earum loco chronologicus inscriptionum ordo quodammodo erui possit. Re enim vera, primi qui scripserint, id commode fecerunt, secundum scilicet propriam uniuscuiusque staturam. Qui vero postea, aut super ceteris iam incisis inscriptionibus, aut altius, raro autem in parte inferiore scripserunt. Igitur inscriptiones in superiore parte parietum incisae, sicut etiam eae quae supra Byzantinas ductae sunt picturas, nomina barbara plerumque et Longobardica prae se ferunt, vel prorsus Christiana. Exemplum ex I. B. De Rossi petam, qui in parietibus coemeterii S. Callisti ista in parte superiore potuit legere nomina :

Ρουφῖνα, Πολύνεικος, Ἑλπιδηφ(όρος), Εὐστάθιος, Τυχίς, Φηλιξ, Λέωνος, Λέο, *Maximi, Primiti, Amanti, Probiniani, Nikas(i), Crescen..., Armen..., Sebatia, Berina, Bonizo, Felici presbyter peccator, Prando pr. indignus peccator, Ildebran(d), (Et)elre(d)i, ep. (episcopi), Ioannes presb., Lupo, etc.* ⁽¹⁾

Porro differentia inter eiusmodi inscriptiones et alias quae inferiori loco incisae sunt, statim deprehendetur atque istae exhibitae fuerint:

Iconi bibas; Donate vivas...; Victorine bivas...; Ponti vivas in Deo Christo; ΕΛΙΑ BIBAC IN ΔΕΟ; ΓΕΛΑCΙ ΖΕC ΕΝ ΘΕΩ; ΔΙΟΝΙCΙ BIBAC IN ΘΕΩ; Aelianaē vivas in aeterno; Leonti vibas, in vita aeterna; Amate in pace; Fortuni te in pace (bis); ... in pace astra pete etc. ⁽²⁾

Sane dubium est utrum mortuos an vivos hae formulae respiciant; mortuos potius dicerem, licet et vivis optime conveniant, nam eiusmodi adclamationes et in domestica supellectile inscribendi morem saeculo quarto fuisse scimus. Formula vero *vivas in Deo* propria saeculi tertii est, ineuntisque quarti; quod ceterum cum aetate tegumenti ubi inscriptiones factae sunt, ceterisque palaeographicis (ut dicitur) indiciis probe concordat.

(1) DE ROSSI, *Roma sott.* t. II, p. 16.

(2) Ibidem.

Tertia classis item a duabus mox commemoratis distinguitur, atque ad dogma sanctorum communionis attinent. Scilicet martyres invocabantur ut superstitem memores essent:

— *Sancte Susste in mente habeas in orationes Aureliu Repentinu.*

— *Marcianum Successum Severum spirita sancta* (id est: *animae sanctae*) *in mente habete et omnes fratres nostros.*

— *Petite spirita sancta ut Verecundus cum suis bene naviget.*⁽¹⁾

— *in mente habete Saturum ... arantiam Ar...*

— *petite pro me Eustachium.*

— ΕΛΑΦΙΝ ΟΙC (εἰς) ΜΝΙΑΝ ΕΧΕΤΑΙ (ἐχέτε).

— ΔΙΟΝΥCΙΝ ΕΙC ΜΝΙΑΝ ΕΧΕΤΑΙ — *In mente habete Dionysium.*

— *... otia petite ... et pro parente ... et pro fratribus eius ... vivan(t) cun bono.*

— *Gerusale civitas ornamentum martyrum Dī cuius.*⁽²⁾

Sola inscriptionum lectio formularum antiquitatem indolemque prodit. Etenim, ut I. B. De Rossi notat, haud quidquam istae habent commune cum formulis saeculi sexti et posterioris aetatis, ac bonam redolent latinitatem stilumque Christianum.⁽³⁾

(1) Cf. vol. I part. prior. huius operis, pp. 432-433.

(2) DE ROSSI, *Roma sott.* t. II, pp. 17, 18.

(3) « Colui che supplicò scrivendo: *Otia petite pro parente ... pro fratribus eius, vivan cum bono*, lungi dal parlare il linguaggio ecclesiastico dei secoli cristiani, parlava quello della classica letteratura; e ci fa risovvenire l'oraziano: *Otium divos rogat in patenti prensus Egaeo*. Parimente le altre preghiere sono dettate nella lingua più dei graffiti di Pompei che dei cristiani epitaffi del secolo quinto e del sesto. Il *petite ... ut Verecundus cum suis bene naviget* mi richiama a memoria il pompeiano *oplet sibi ut bene naviget*; benchè questo abbia senso metaforico e quello si riferisca a vero tragitto marittimo, probabilmente all'Africa, alla volta della quale regione da Roma e viceversa per antonomasia si diceva navigare. L'*in mente habete*, che è la formula solenne di queste invocazioni, l'ho letto in un erotico graffito, forse inedito, di Pompei, nel corridoio d'una casa presso le terme Stabiane: *TANTV IN MIINTII ABIITO* (*tantum in mente habeto*). E le intere formole *in mente habeas in orationibus, in mente habete omnes fratres nostros*, dovevano essere frequenti nel linguaggio cristiano del se-

In coemeterio Domitillae haec formula habetur:

SPIRITA SANCTA IN MENTE HABETE BASSVM PECCATOREM

Et in coemeterio Praetextati illa, quam probe noscimus:

— REFRIGERI IANVARIVS AGATOPVS FELICISSIM MARTYRES
— LVCENTI VIVAS • LVCENTI IN ...

In coemeterio autem Ss. Petri et Marcellini:

MARCELLINE PETRE PETITE PRO GALLO CHRISTIANO

Ad formulam *in mente habeas* quod attinet, tria tantum, ut videtur, epigraphica extant illius exempla. Quorum primum ipso in Callisti coemeterio, ad saeculum quintum, ut videtur, pertinens, conspicitur:

... HIRENE VXORE SVE
... aSCLEPIODOTVS
petit in MENTE HABERE (1)

Asclepiodotus ab Irene uxore sua petit se in mente habere.

Aliud inventum est in Priscillae coemeterio, estque eiusdem circiter aetatis: *Marine in mentem nos habeto duobus et Macrianae (filiae) c(arissimae)* (Cf. p. 116, Tab. 51).

Tertium denique iam nobis etiam notum Aquileiense est, epitaphium illa desinens invocatione: SANCTI MARTIRES IN MENTE HAVITE MARIA (pag. 108). Sed hoc quinto est saeculotribuendum, unde I. B. De Rossi formulam *in mente habere*, quae saeculo tertio vixit, in his inscriptionibus veruculo exaratis (seu *graffitis*) prius quam in epitaphiis adhibitam fuisse affirmat. (2)

collo terzo: imperocchè nell'epistola LX di Cipriano leggo *ad verbum*, come nei nostri graffiti: *fratres nostros ac sorores ... in mente habeatis in orationibus vestris*» (DE ROSSI, loc. cit. pp. 18-19).

(1) BOLDETTI, *Osservazioni*, p. 478; DE ROSSI, *Roma sott.*, t. II, p. 14.

(2) DE ROSSI, loc. cit. — Pergit vero egregius archaeologus: « Si noti inoltre, che le voci *spirita sancta* (cioè *spiritus sanctus* in plurale) per si-

In coemeterio Petri et Marcellini quaedam acu incisa extat scriptio in qua simul secundum et tertium habetur formularum genus, nec martyr invocatur, sed ipse Dominus (Tab. 154).

WIN EX
 INNO
 CRISTE IN MENTE HABEAS MAR
 CELLINU PECCATORE ET IOBI
 NV SEMPER VIVATIS IN DEO

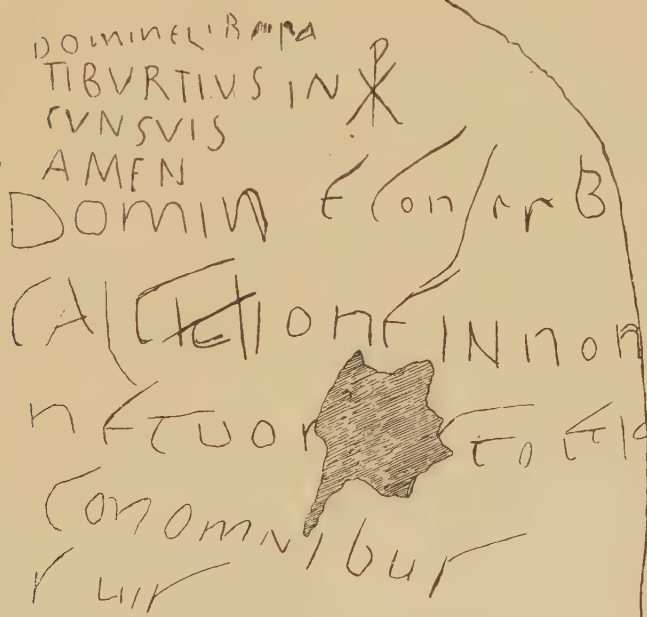
Tab. 154. (EX WILPERT, *Römische Quartalschrift*, 1908).

In nomine \mathbb{P} , deinde:

CRISTE IN MENTE HABEAS MAR
 CELLINU PECCATORE ET IOBI
 NV SEMPER VIVATIS IN DEO

Formula *in nomine Domini* liturgica prorsus est, neque in epitaphiis deest. Alia ibi inscriptio haud novas praebet formulas (Tab. 155):

gnificare le anime dei santi furono proprie del più antico stilo epigrafico cristiano; e che l'epiteto *sancte* nei nostri proscinemi congiunto al vocativo *Suste*, ora precede, ora segue il nome (quinquies invocatur Syxtus in vestibulo cubiculi pontificum), e giammai è segnato in sigle SCE; talchè non può essere indizio d'età, in che quel vocabolo era divenuto distintivo solenne premesso ai nomi dei fedeli onorati di pubblico culto. In fine l'*omnes fratres nostros* d'una di codeste invocazioni ricorda i *cunctos fratres*, l'*ecclesiam fratrum*, *cunctam fraternitatem* dei migliori tempi della cristiana epigrafia, e la primitiva fratellanza dell'ecclesiastica società ».

DOMINE LIBERA
 TIBVRTIVS IN ✠
 CVN SVIS
 AMEN
 DOMIN E CON/VRB
 CALCIDIONE IN NOM
 NE TVO SANCTO ETIAM
 CON OMNIBVS
 SVIS

Tab. 155. (EX WILPERT, *Römische Quartalschrift*, 1908).

deinde:

DOMINE LIBERA
 TIBVRTIVS IN ✠
 CVN SVIS
 AMEN

Formula *Domine libera* precem commendationis animae evidenter redolet: *Libera, Domine, animam eius sicut...* etc. nec non funerariam liturgiam; secunda vero, quodammodo similis videtur Silvani epitaphii quod noscimus: IN PACE SPIRITVS SILVANI AMEN (p. 106).

Sequitur deinde alia pretiosa formula:

DOMINE CONSERBA
 CALCIDIONE IN NOMI
 NE TVO SANCTO ETIAM
 CON OMNIBVS
 SVIS

Quae quidem formula suavia illa in mentem revocat Salvatoris verba: *Pater sancte, serva eos in nomine tuo, quos dedisti mihi... Cum essem cum eis, ego servabam eos in nomine tuo.* ⁽¹⁾

Alia quoque similiter stilo exarata (graffitus) habet: DOMINUS REGIT ME ET NIHIL MICI (sic) DEEST ROMANUS (Tab. 156) quod initium vigesimi secundi quasi est psalmi.

A photograph of a handwritten Latin inscription, likely a graffito, written in a cursive script. The text reads: "DOMINUS REGIT ME ET NIHIL MICI DEEST ROMANUS". The word "ROMANUS" is written on a separate line below the main phrase.

Tab. 156. (EX WILPERT, *Römische Quartalschrift*, 1908).

Mos autem verba sententiasque Scripturae sepulcris inscribendi potius in Oriente, uti vidimus, viguit, aliquantum etiam in Africa; rarius vero eiusmodi prolationes in Occidente inveniuntur.

Denique ab istis omnibus inscriptio illa differt, quam ante pontificum sepulcra, in Callisti coemeterio quidam, ovante animo, peregrinus fecit:

GERVSALE CIVITAS ET ORNAMENTVM MARTYRV M DI CIVIS

Sententia, ait I. B. De Rossi, incompleta quidem est; sed liquido patet scriptorem quosdam psalmi CXXI versiculos in mente habuisse: *Laetatus sum in his quae dicta sunt mihi, in domum Domini ibimus... Ierusalem quae aedificatur ut civitas.* ⁽²⁾

(1) IOAN. XVI, 11, 12.

(2) DE ROSSI, *Roma sott.*: «La sentenza rimase imperfetta; ma è manifesto che il pio scrittore ebbe la mente al versetto 3 del salmo..... ed alla mistica Gerusalemme, che a Tertulliano fece similmente esclamare: *quae gloria (erit) resurgentium sanctorum, qualis civitas nova Hierusalem!* (*De spect.* c. XXX). La Gerusalemme dei santi è qui chiamata *ornamentum martyrum Dei*, come tutto il mondo dal medesimo Tertulliano è detto *de nihilo expressius in ornamentum maiestatis Dei* (*Apol.* c. XVII). La re-

Multa eaque intricata extant verba acu incisa apud sepulcrum quod a pontifice Caio appellatur. Inter haec I. B. De Rossi trium episcoporum nomina legit, atque adhuc facile cerneret illas adclamationes: MOROS VIVAS – *Romule in pace*, et formulam prorsus Orientalem istam, quam probe novimus:

KE BOHΘH TOY ΔΟΥΛΟΥ COY BENIAMIN

Domine, adiuva servum tuum Benjamin.

In coemeterio Commodillae, inter non pauca hoc legimus:

NON || diCE||RE IL||LE SE||CRITA || ABOCE

quem egregius Celi ita interpretatus est: *Non dicat ille*, vel, *noli dicere secreta alta voce*. Esset scilicet quasi monitio ad aliquem sacerdotem qui solitus erat sacrum canonem alta recitare voce, quamvis in Occidente, quodam Iustiniani imperatoris decreto minime obstante, secreto, iam tunc temporis, liturgiae pars illa generatim recitabatur.⁽¹⁾

ART. II. — Huiuscemodi inscriptionum lectio.

Perpauca et obiter tantum de hoc argumento adiicenda sunt, utpote quae ad archaeologiam Christianam haud directo, sed potius ad palaeographicam pertineant artem.

Talium igitur inscriptionum (*graffiti*) lectio ex eo praesertim difficilis evadit quia vel ipsa inscriptio mutila est et partim deleta (quod quidem et in ceteris quibuslibet monumentis non raro accidit), vel deest congrua in interprete scientia. Scientia verò hic potissime requisita circa litterarum formam versatur, quae varia esse potest non solum inter litteras diversae aetatis,

citata esclamazione conferma che noi siamo alla porta del gruppo di cripte, ove insigni sepolcri di martiri, i loro monumenti e il loro culto sollevavano il pensiero alla gloria ed al trionfo della mistica Gerusalemme dei santi...; queste famosissime cripte, dopo il sepolcro di S. Pietro, sono il monumento più illustre della Chiesa romana» (p. 18).

(1) Cf. G. CELI ap. *Nuovo Bull. di arch. crist.* 1905, pp. 240-252.

verum etiam inter litteras eiusdem temporis eiusdemque aliquando inscriptionis. Ut huic obvietur difficultati, his quibus varia veterum scripturarum, et quidem vulgarium data opera exhibentur specimina, quosque nonnulli auctores tradunt,⁽¹⁾ indicibus adhibitis, inspicientis oculos in forma litterarum digno-

A B C D I I I C H I K L M N O P Q R S T V X

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T V X

A B C D I I I C H I K L M N O P Q R S T V X

A B C D I I I C H I K L M N O P Q R S T V X

A B C D I I I C H I K L M N O P Q R S T V X

λ τ ς τ λ ς
 α α α α α
 ς ς ς ς ς
 ε ε ε ε ε
 ς ς ς ς ς
 ς ς ς ς ς
 κ κ κ κ κ
 λ λ λ λ λ
 μ μ μ μ μ
 ν ν ν ν ν
 ο ο ο ο ο
 π π π π π
 ς ς ς ς ς
 ς ς ς ς ς
 τ τ τ τ τ
 υ υ υ υ υ
 φ φ φ φ φ
 χ χ χ χ χ
 ζ ζ ζ ζ ζ

Tab. 157.

Alphabeta Pompeiana. (Ex C. I. L. t. IV, Tab. XL).

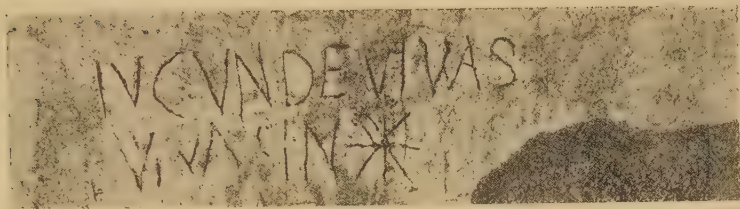
Tab. 158.

Litt. cursivae Christ.
 inscript. (Graffiti).

scenda exerceri necesse est; idque alterna vice in recensendis litterarum formis et in inscriptionibus legendis fieri potest. Quam quidem ad rem iam supra tabulae, fidelissime inscriptiones exhibentes, propositae ac sequentes optime prodesse poterunt, licet melius sit ipsa monumenta adire. Quod vero singularis litterarum forma integre legi non sinit, formularum cognitio non raro quasi divinando aperiet; in quo tamen caute agendum, neque propriae solummodo interpretationi innitendum.

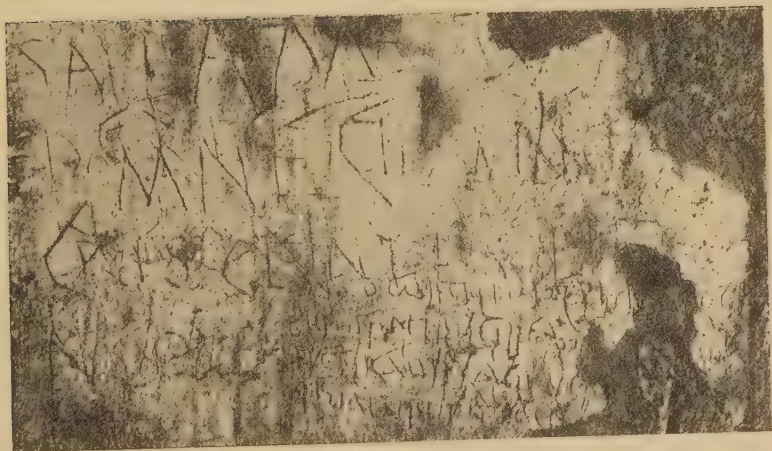
(1) Cf. MARUCCHI, *Elém. d'arch. chrét.* t. I, pp. 150-152.

IN COEMETERIO PRISCILLAE.

Tab. 159. (Ex *Nuovo Bull. di arch. crist.* an. 1907).

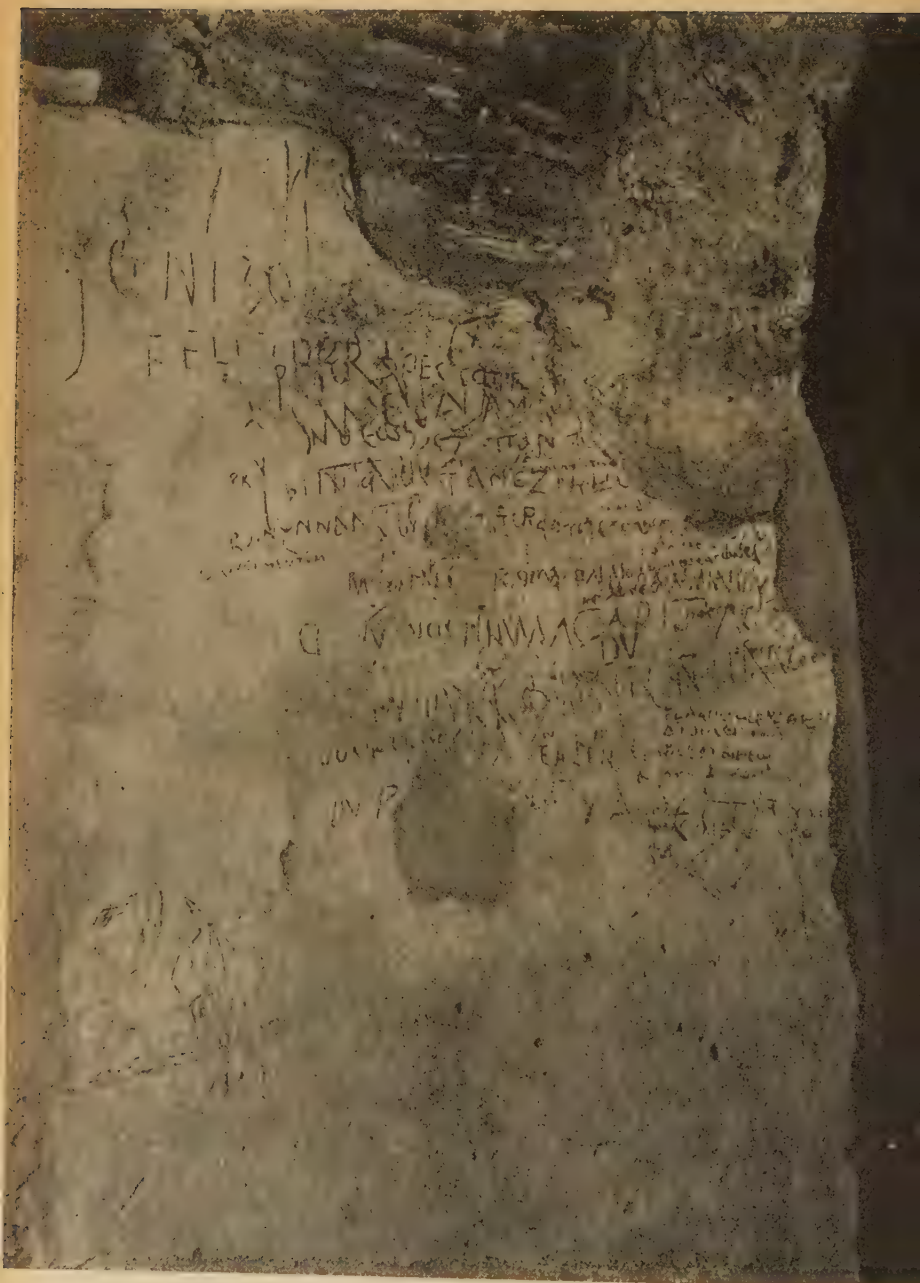
IVCVNDE VIVAS
VIVAS IN $\chi\rho$ (Christo)

Tab. 160. (Ex *Nuovo Bull. di arch. crist.* an. 1907).

SALBA ME
DOMNE
CRESCENTIONE

... CVNCTI SVSCIPIANT
DOMNE PRISCILLE BEATE

Tab. 161.

Non omnes in hac tabula apparent inscriptiones, quia pleraeque quadam calcis crusta ex ipso muri tegu-
nto producta coopertae sunt.

AdriaNVS BONIZO

///I VIVas

FELicI PBR PECCATOR

POYΦINA

SANCTE XVCte

MAXIMI EN Θεω METαΠANTων· ΕΠΙΣΧΟΠΩΝ

PrIMITI^A X PONTIANE ZHCHC SANCTe Suste in men

PRO X BINIANI TE ABEAS IN ORATIONE

Te SIC MIAN

peTEpROME EVSTachVM

PRIMITI NONNANBC

SANTE SVSTE IN MENTE

AMANTI

HABEAS IN HORATIONES

NA

NA

AVRELIV REPENTINV

IERVSALE CIVITAS ET

ANASTATXA

A PETE PRO MARCIANVM ALVMNV IIM

ORNAMENTVM

CARA MATER

MARTYRV D NABALTARIA

CVIVS///

BER TALLA

SANCTE SVSTE///

///REPENTinum

SVCCSSVM RVFINVM AGAPITVM E

SANCTE XYSTE

in meNTE HABEAS IN HORationes

SVSTE SANCTe

UT AELIBERA

SVCC/// SVM RVFINVM AGAPITVM

SA

RV

FINVM

GROCEO

ΓΕΛΑCΙ ΖΗ CεNε Θεω

BYA///

P
X

CONTRI

RV

ΔΙΟΝΥCΙ ΖΗCεC

CIA

VT QVOD ITERAVImus

FACER

BIBAC IN Θεω

IN Pace

ASTRA

PETE

TYXIC

ELIA

NTE

BIBAC

E SATVR

IN ΔEO

MARCIANVM

ARANTIAM AQ

ORTA

MAX

SVCCSSVM

TVA

ANCTA

VT VERICVNDVS CVM SVIS SEVERVM SPIRITA **X**

ARMEN

BENE NAVIGET

(Figura
graffita)

P
X

SEBATHA

PATΩNI

XIC

AICXIONAC

TROS

SANCTA IN MENTE

HAVEETE ET OM

NES FRATRES NOS

LEONTIVIBas

IN VITA

ΔEO

AVIVS

P
X

Transcriptio praecipuarum inscriptionum
apud ianuam hypogei pontificum incisarum (Tab. 161).

CAPUT IX.

De operum doliarium sigillis.

ART. I. — Criteria chronologica.

Cum non raro lateres a Christianis ad sepulcra occludenda adhibiti fuerint, nec raro ipsis in catacumbis et in subdialibus coemeteriis constructiones latericiae occurrant; de his saltem quatenus ad Christianam epigraphiam attinet, aliquantulum tractandum est, eo magis quod ex accurata tegularum istarum consideratione persaepe nonnullorum monumentorum vel hypogeorum aetas dignosci ab archaeologo possit; nam, sicuti hodie, ita tunc temporis sigillis tegulae ceteraque latericia opera muniebantur, officinae possessorum conductorumve nomina exhibentibus. Sane hoc chronologicum criterium quidam vel inter summos antiquitatum cultores,⁽¹⁾ spernendum aut parvi

(1) R. LANCIANI ap. *Bull. dell'Ist.* 1884, p. 150. — Inter varia quae ad rem praesentem afferri possunt, illud notandum est, scilicet, cum absidem maiorem antiquae S. Petri basilicae demolirentur, lateres Constantini nominis solummodo sigillo munitos in lucem venisse, qui quidem nullibi unquam apparuerunt. Hinc iure merito magni nominis archaeologi arbitrati sunt lateres eiusmodi ad illud duntaxat aedificium construendum confectos atque ideo ita consignatos fuisse. Constantini exemplum Valentinianus II imitatus est in amplianda S. Pauli basilica; unde ibi, neque alibi unquam, lateres plurimi reperti sigillum huius imperatoris prae se ferebant (cf. GRISAR, *Roma alla fine del mondo antico*, p. 239; NICOLAI, *Della basilica di S. Paolo*, Roma, 1815, p. 264). Aliud exemplum ipse ego notavi in effossionibus apud S. Callisti coemeterium peractis, quibus ruinae ingentes cuiusdam aedificii saeculi incipientis tertii patuerunt. In ipsis enim non nisi lateres Severianae aetatis sunt detecti; dum ex operibus post destructum collapsumve aedificium superstructis, ut locus nempe in coemeterium subdiale mutaretur, lateres tegulaeque quarti, quinti et sexti saeculi, una cum paucis antiquioribus, prodierunt.

pendendum arbitrati sunt, sed perperam; nam illud, non secus atque aliae epigraphicae notae, magna cum utilitate adhibitum est, Romae praesertim, ubi eiusmodi indicia quamplurima inveniuntur. Quapropter facere non possum quin huc verba quaedam adducam clarissimi ac peritissimi viri Henrici Dressel:

« Qui tegulis ad aetatem aedificii definiendam uti aggreditur, ei non solum investigandum erit, utrum parietinas unius originis an partes vel restauratas vel posteriore tempore insertas contineat, sed etiam aedificandi rationis et structurae generis analysis, ut ita dicam accuratissima erit instituenda. Modo enim duo tresve atque etiam decem pluresque laterum tituli aut non sufficiunt aut non valent ad aetatem constructionis determinandam; modo duo soli ad certum indicium pronuntiandum satis sunt. Scilicet res pendet ex loco in quo illi inveniuntur. Atque pro aetatis indiciis plerumque veris haberi possunt tituli laterum bipedalium in arcubus adhibitorum, vel in muris certis intervallis tabulatim dispositorum, saepe etiam bipedales in pavimentis et in ostiorum liminibus adhibiti; fallunt contra saepenumero, maxime in aedificiis inde a secunda alterius saeculi parte constructis, tituli laterculorum laterumve triangularium quibus veteres muros inducere solebant. Ita, ut duo tantum monumenta omnibus nota nominem, in muris circi Maxentii itemque in muris aedificiorum ei adstructorum laterculi Maxentii aetate multo antiquiores cum multi occurrant, lateres bipedales omnes exhibent sigilla aetatis Diocletianae; item in thermis Caracalli bipedales arcuum vel qui in parietibus certis intervallis tabulatim dispositi sunt semper fere eadem sigilla habent tertio saeculo ineunte impressa, cum in opere latericio quo iidem parietes inducti sunt tituli compareant antiquiores ».⁽¹⁾

Quod egregius auctor dicit de ethnicis aedificiis, idem de Christianis tenendum, et quidem praesertim cum de scalis agitur quae, si antiquiores sunt, plerumque tegulis convestitae reperiuntur. Ut ergo criterium hoc valeat, plura, et eiusdem circiter temporis, sigilla inveniri debent.

(1) *Bull. dell'Inst.* 1885, pp. 108 sq.

Alia insuper aetatis sigillorum indicia indicantur a peritis, e forma scilicet, e magnitudine, e pulchritudine modoque impressionis eruenda. Praestat laudati iam Dressel verba referre, utpote huius rei omnium forsitan peritissimi: ⁽¹⁾

« Sigilla formae quadriangulae maxima ex parte optimae aetatis existimanda sunt. Vetustissima unum tantum versum exhibent litteris magnis scriptum; eorum aetas accuratius definiri non potest, sed pertinent sine dubio ad postremum saeculum liberae rei publicae, ⁽²⁾ nonnulla esse possunt saeculi primi post Christum ineuntis. Quae duobus versibus constant primi saeculi esse solent medii plerumque vel exeuntis; Traiani et Hadriani aetatis sunt reliqua ex duobus vel pluribus versibus composita; ...

« Optimae aetatis ea quoque sigilla sunt quae formam habent aut semicircularem vel ad semicirculum accedentem aut lunatam: quae omnia circa aetatem Claudii imperatoris in usum venisse credibile est, nec multum ultra fines saeculi primi progredi videntur.

Tab. 162.

« Iisdem fere annorum finibus continentur sigilla formae *circularis perfectae* unum tantum versum exhibentia, nam quae ex duobus versibus constant posterioris aetatis esse solent ».

Post mediam primi saeculi partem, forma quaedam sigillorum usuvenit quam mediam inter circularem et lunatam dixeris, ita ut orbiculo ⁽³⁾ interno eiusmodi sigilla instructa videantur. Iam ex magnitudine huius orbiculi aetas quoque conici potest; in quo tamen haec eiusdem Dressel perspecta

⁽¹⁾ *Corp. inscr. Lat.* XV, par. I, p. 9.

⁽²⁾ Eorum specimina in agro suburbano plerumque iuxta vias Appiam et Latinam reperiri solent. Quoddam hoc ipso anno ad secundum viae Appiae miliarium inventum est.

⁽³⁾ Est scilicet orbiculus ille parvus circulus, qui e circulo sigilli exsectus videtur.

habeantur verba: « ... Certa norma atque regula statui non potest, qua sigillorum aetates pro magnitudine orbiculi aestimentur, nec anni millimetris, quae vocant, definiri possunt, nam hic quoque sunt exceptiones satis frequentes; in univ-
sum vero summa cum confidentia hoc affirmari potest: orbiculum certis temporum intervallis decrescere ». ⁽¹⁾

Quod si evidentius quodammodo tale criterium significari quis velit, ipsius Dressel delineationes subiiciam:

Tab. 163.

Quae quidem formae his circiter aetatibus iudicantur assignandae, nimirum: 1^a annis 60-100 (120), 2^a an. 100-180, 3^a an. 175-217.

Ab aetate vero inde Diocletiana tres sigillorum occurrunt figurae, nimirum rotunda, octangula et quadrata.

« Quod ad reliqua aetatis indicia attinet », ait item Dressel, « tituli optima aetate breves esse solent, procedente vero aetate sensim prolixiores fiunt. Primo saeculo plerumque nomina servorum vel dominorum ponuntur, praedia numquam nominantur, vox *figlinae* raro adhibetur; paullo post initium saeculi alterius cum formulis *opus doliare ex praedis*, vel *opus doliare ex figlinis*, vel *opus doliare illius* passim occurrunt praediorum figlinarumque nomina et consulatus notae haud raro accedunt.

« Alia denique aetatis indicia in lateribus imperatorum sunt vel esse possunt verba *Caes. n.*, *Aug. n.*, *d. n.*, *Aug.*, *d. n. Imp.*, *Augg. nn. dd. imp.*, quamquam hic multa adhuc esse incerta fatendum est. Incertum enim interdum, utrum verbis *Augg. nn.* designentur duo Augusti an Augustus et Augusta, nec satis certum quale inter *Augusti nostri* et *Domini nostri* appellationes aetatis discrimen sit ». ⁽²⁾

(1) DRESSSEL, *Untersuchungen über die Chronologie der Ziegelstempel der gens Domitia*, p. 20, not. 1.

(2) *Corp. inscr. Lat.* vol. XV, pars prior, p. 10.

Ad litterarum formam et pulchritudinem quod pertinet, en quid ipse Dressel habet: « Litterae sigillorum formae quadratae quae putanda sunt esse aetatis liberae rei publicae vel saeculi primi ineuntis magnae esse solent, earumque forma minus elegans quam gravis ut ita dicam et austera, simplicissima; ductus ubique aequabiles, hastae rectae et transversae cornibus carentes. Inde a saeculo primo fere medio litterae minores fiunt et elegantiores, hastarum extremitates cornibus angulatis exornantur; posteriore aetate ductus minus aequabiles sunt hastarum rectarum extremitates tamquam securiclae, transversarum vero forma quasi cuneata finguntur.

Tab. 164.

Sigillum doliare anni 690 P. V. C.
(Mus. Parmense).

« In sigillis lunatis et rotundis vel ad formam lunatam et rotundam accedentibus, quae omnia inde a medio fere saeculo primo videntur in usum venisse eadem fere litterarum forma

Tab. 165.

— DOLIAREM L. M. I.
— GLABRIONE ET TORQUATO
CONSULIBUS (an. 124).

(Ex DRESSSEL, C. I. L. XV,
p. 344, n. 1257).

Tab. 166.

— IMPERATORE ANTONINO II
ITERUM ET BRUTTIUS CONsulibus
— De Praediis Quinti Servili
Pudentis Doliare Opus ARABI
— SERVI (an. 139).

(Ex DRESSSEL, C. I. L. XV,
p. 372, n. 1440).

quae in sigillis quadratis eiusdem aetatis occurrit. Hastae rectae, maxime in titulis optimaee aetatis, cunei formam referre solent, angustiores superne, inferne latiores; et ex ipsis litteris non-

nullae (B, E, N, R, S) saepius ad cunei formam fere accedunt, quod explicatur forma circulari sigilli, in quo litterarum latitudo radiis circuli designatur atque spatio cuneato continetur. Eandem ob causam O et Q litterae, hac aetate, altiores esse solent quam latae, cum in sigillis posterioribus, quae litteris crassioribus et minoribus scripta sunt, circuli plerumque formam exhibeant, eademque de causa litterarum nexus **AB AR**

« Sensim litterae finguntur breviores atque crassiores, hastarum extremitates sinuatae vel securiclae. Scriptura in univ-
ersum magis magisque ad quadrati formam accedit, ut, in ple-
risque titulis saeculi secundi exeuntis vel tertii ineuntis, litterae eiusdem sint
latitudinis atque altitudinis, nonnullae
interdum etiam latiores quam altae

E F N R S X

Tab. 167.

(A, C, M, R). Singulae praeterea litterarum partes ductibus tam crassis indicantur, ut haud raro omnes in unum coaluerint et extrema tantum lineamenta totius litterae appareant, quadrati fere formam exhibentia.

« Tegulae aetatis Diocletianae et posterioris litteras promi-
nentes exhibent, in universum graciliores, nec eiusdem semper

Tab. 168.

EX·PRAEDII·DOMITIAE
LVCILLAE EX·FIGLINIS
DOMITIANIS MINORIBUS
OPUS DOLIARE AELI A-
LEXANDRI (an. circ. 135).

Tab. 169.

Sigillum aetatis labentis.
Lucii VALERII OSPITIS
(EX DRESSSEL, C. I. L. XV,
I, p. 450, n. 2152).

magnitudinis in eodem titulo; litterarum formis vero utuntur perquam variis. Scriptura enim interdum satis elegans, modo rudis, modo prorsus barbara evasit; nonnunquam talis est ut

ad litteraturam gravem et severam antiquioris aetatis propius accedat ». ⁽¹⁾

Denique, aetatis Diocletianae sigilla easdem litterarum formas fere exhibent quas, de paleographicis loquens inscriptionum saeculi quarti indiciis, supra adnotavi (pp. 59 sq.).

Cum autem non una sit in omnibus sigillis inscriptionum directio, exinde has statuit egregius Dressel regulas: « Bona aetate tituli recte procedunt a sinistra dextrorsum, paucis exceptis, ⁽²⁾... In sigillis vero labentis et infimae aetatis mira quaedam est varietas, sive potius nulla lex. Sunt enim, praeter titulos recte aut inverse procedentes, nonnulli dextrorsum scripti sed litteris retrogradis compositi; alii sinistrorsum procedunt, omnibus vel nonnullis litteris dextrorsum positis, alii versus habent et dextrorsum et sinistrorsum procedentes, nec desunt denique exempla βουστροφῆδόν scripta. Praeterea in sigillis huius aetatis passim occurrunt litterae ita inversae, ut eorum capita deorsum posita sint, quod plerumque factum esse videmus in litteris A, F, M, P, T ». ⁽³⁾

Sigilla praeconstantiniana persaepe signis in medio exornantur, deorum nempe vel deorum imaginibus, animalium aliarumque incertae significationis rerum.

Sigilla vero Constantinianae vel posterioris aetatis Christi monogramma vel crucem prae se ferunt: « Quanam de causa, ait laudatus Dressel, singulae officinae hoc signo vel alio utantur, plerumque ignoratur; sed multa eorum, et ea

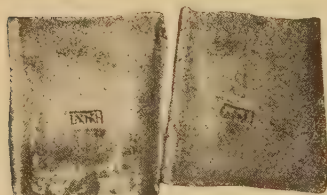
Tab 170. Tegulae sigillum.
(Ex N. Bull. d'arch. crist. 189c, p. 55).

(1) *Corp. inscr. Lat.* vol XV, p. 2.

(2) Cf. op. cit. nn. 525 a, b, 622, 771, 1033 a, 1236, 1375.

(3) DRESSSEL, op. cit. pp. 1-2. — In sigillis bonae aetatis, ait idem auctor, G, M, T litterae eodem modo inverse reperiuntur. Praeterea V littera aliquando quoque invertitur.

quidem quae in tegulis multarum officinarum solent redire, veluti ramusculi palmae, nux pinea, folium, stella, fortasse etiam corona et Victoriae imago, certe ornamenti tantum

Tab. 171. Tegulae legionis Fretensis.
(Ex *Revue bibl.* 1904, p. 264).

causa ponuntur nec peculiarem habent significationem. ⁽¹⁾ Interdum autem his signis nomen vel domini praediorum vel officinatoris significari certum est. ⁽²⁾ Ita reperitur lupo in tegulis Brutianis M. Rutili Lupi, aper in lateribus ex praediis Flavi Apri, aquila in tegulis Aquiliae Sozomenae

nomen exhibentibus; corona significari videtur nomen C. Iuli Stephani, angue nomen Aeli Asclepiadis, caduceo nomen Mercuri vel Mercurialis... ». ⁽³⁾

Cum autem et ipsi milites, belli tempore, ad loca munienda, lateres tegulasque parare deberent, has quoque sigillo exorna-

Tab. 172. Sigillum legionis Fretensis. (Ex *Revue bibl.* 1904).

bant legionis signum exhibente. Sic, in Palestina, apud Mare Mortuum, tegulae repertae sunt Legionis decimae seu Fretentis

(1) Cf. V. POGGI, *Sigilli ant. rom.* p. 8.

(2) Cf. GATTI, ap. *Bull. d'arch. comunale*, 1887, p. 119.

(3) DRESSEL, op. cit. pp. 3-4.

signum ferentes, quod navis erat et, iuxta quosdam auctores, etiam porcus (Tab. 172). Hoc, nisi aliunde res pateret, satis Romanum exercitum castra ibi locaque munita saeculo vergente primo habuisse demonstraret. Verum enim vero militares eiusmodi tegulae nullae in Urbe inveniuntur, sed plerumque in longinquis provinciis ubi legiones castrametatae erant. Una dumtaxat in Latio reperta est, ad lacum scilicet Nemorensem, iuxta quem revera legionis Parthicae secundae castra fuerant: LEG II P.

Quod si vocabulis seu dictioni attendatur, prioribus tribus saeculis, in sigillis nominati reperiuntur:

1. Dominus, vel domina, praediorum ex quibus argilla ad lateres conficiendos erat extracta, necnon figlinae, seu officinae, qua confectae tegulae fuerant, dominus:

— *Ex praediis Annii Veri,*⁽¹⁾ *ex officina Annii Zozimi, Pontiano et Atiliano cos.*

2. Dominus, vel domina, praediorum, figlinae dominus ac officinator, seu operarius, cuius ope opus doliare erat peractum.

— *Ex praediis Domitiae Lucillae, ex figlinis Domitianis minoribus opus doliare Aelii Alexandri.*

3. Dominus praediorum ac officinator, vel vice versa:

— *Opus doliare Aristi Thalli, ex praediis Plaetorii nepotis.*

4. Figlinae dominus, vel domina, ac officinator:

— *Ex figlinis Asinae Quadratillae, opus doliare Caii Numinii Fortunati, Severo et Stloga cos.*

5. Officinator quandoque ut servus, praediorum domini scilicet, aut figlinae domini, exhibetur:

— *Ex praediis Domitiae Lucillae, opus doliare ab Tertio servo.*

— *Amoeni duorum Domitiorum Lucani et Tulli, ex figlinis Carinianis.*

— *Donnaei de figlinis Vicianis.*

(1) In sigillis, sicut in epitaphiis posterioris aetatis, raro tria nomina domini occurrunt.

Praeterea, ut numeris 1) ac 4) patet, nonnunquam et consulum, anni nempe huius quo lateres sunt confecti, nomina referuntur.

Praecia ac officinae aut privata, aut publica erant; nec raro ad imperatorum familiam pertinebant; unde laterum aetas, sicut ex consulum, ita ex imperatorum nominibus sigillis consignatis non raro eruitur. Exemplorum gratia:

— *Ex f(iglinis) Domitiae Domitiani Sulpic. Pactino et Apro-
niano cos (an. 123).*

— *Opus doliare ex praedis Lucillae Veri ab Ulpio Anicetiano
(an. 154).*

— *Ex praediis Faustinae Augustae Opus doliare L. Bruttidi
Augustalis.*

— *D. N. Constantinus Aug. — D. N. FL. Valentinia-
nus Aug.*

+ *Reg(nante) D(omi)n(o) Theodorico felix Roma (vel: bono
Romae).*

+ *Reg(nante) D(omi)n(o) Athal(arico) felix Roma (vel: bono
Romae).⁽¹⁾*

Necnon interdum horum mentiones aedificiorum ad quae lateres publici destinabantur in sigillis legere est:

— *Portus Traiani.*

— *Castris praetori(s) Augusti nostri.*

(1) Athalarici regis nomen, ut notat I. B. De Rossi, in tribus tantum sigillis legitur, dum e contra innumera prorsus exempla nomen Theodorici exhibent. Quam ob rem iuvat huc ipsius archaeologi verba quaedam adducere: «Les inscriptions prouvent que le successeur de Théodoric continua, à son exemple, de protéger avec sollicitude les fabriques publiques et les monuments de Rome; cependant la rareté des terres cuites marquées du nom d'Athalaric nous persuade que l'activité de ces sortes d'ouvrages s'était grandement ralentie sous son règne. Athalaric, comme Théodoric, mettait la croix en tête des sceaux de l'une et l'autre formule» (*Bull.* 1871, pp. 81-82). Athalarici sigilla quinque apud Dressel relata inveniuntur, neque alia, quod sciam, nostris temporibus detecta sunt.

ART. II. — De Doliaribus sigillis quae Christianis signis formulisque sunt instructa.

Iam inde a saeculo secundo, aliquis officinae dominus vel conductor videtur fuisse Christianus, ut quidam Annius Serapiodorus cuius nomina ita breviandi caussa coarctata invenimus: ANNISER, quique opera doliaria, praesertim lampades, figura boni pastoris insignire consueverat. I. B. De Rossi opinatus est Christianum pariter quemdam fuisse figulum, qui veluti medium sigilli signum duorum piscium imaginem adoptaverat; licet de zodiaci signo ibi tantum agi veri sit similis.⁽¹⁾

Tab. 173.

(Ex *Bull. d'arch. crist.* 1870, Tav. VI, n. 1 et 2).

(1) Ad sigilla Christiana praeconstantiniana quod attinet, praestat aliqua I. B. De Rossi verba afferre: « Plus d'une fois déjà, j'ai eu l'occasion de faire remarquer que les premiers chrétiens avaient coutume d'orner des symboles et autres signes de leur religion leurs utensiles de tous genres, même ceux qui étaient affectés à l'usage civil ou domestique. Les potiers (*figuli*) chrétiens se conformèrent à cet usage, et tracèrent des signes de cette nature sur les briques, sur les tuiles, sur les amphores et sur tous les autres produits de leur art. Il est cependant essentiel d'établir, pour cet objet, une distinction entre les siècles des persécutions et ceux de la paix. Durant la première période, les signes les plus caractéristiques et les plus manifestes de la foi nouvelle sont, en thèse générale, employés avec une extrême réserve: et c'est ce qui explique pourquoi ils se rencontrent si rarement sur les objets destinés par leur nature à passer par les mains de tout le monde et à tomber sous les yeux des profanes. Cette loi de prudence fut constamment observée, pour les empreintes des potiers et de leurs officines » (*Bull. d'arch. chrét.* 1870, pp. 10-11; cf. 1867, pp. 78, 79, 81; 1868, pp. 31-41, 78-81).

Tab. 174.

Tab. 175.

Tab. 176.

Tab. 177.

(Cf. DRESSEL, *C. I. L.* XV, p. 441, n. 1663 et sq.).

Christianum autem sequens videtur esse sigillum, propter cruces in eo signatas, non autem ob eius formam, nam et pagani figuli interdum in formam crucis sigilla adhibuere:

Id est:

LVCII KAETHI BRITTIANI

ut legit Marini; aut, ut legit De Rossi,

LVCII KAESONIS AETHI BRITTIANI

Christianum quoque Cneum Domitium Evaristum ⁽¹⁾ quemdam libenter dixeris, quippe qui opera doliaria his signaverit modis:

✠ V. Q. F. ✠ = Valeat qui fecit;

V. ✠ . Q. ✠ F, quod quidem esset legendum: *Valeat (in Christo) Qui Fecit (eius pisciculus, id est fidelis).*

(1) Cneus hic Domitius duorum Domitiorum Lucani et Tulli, qui saeculo ineunte secundo floruerunt, libertus fuisse videtur.

I. B. De Rossi, cuius est ista interpretatio, eam tamen dumtaxat uti probabilem proponit. (1)

Post pacem Ecclesiae, Christi monogrammata lateribus imprimi coepta sunt, quorum innumera prorsus exempla in lucem prodierunt, eaque plerumque ad officinam pertinentia cui CLAUDIANA nomen fuit. Sigilla Christi quoque monogrammate non raro cum litteris A et Ω insignita, quamplurima in Hispania repperit Hübner, (2) in quibus insuper, praeter figuli nomina, etiam formulae huiuscemodi leguntur: SPES IN DEO, IN

A ✠ Ω, IN DEO ✠, quae tamen Constantini tempore anteriores haud dicendae. Ut enim De Rossi animadvertit, licet formula *spes in Deo*, in epitaphiis antiquissima sit, praesertim Romae, tamen eius usus in supellectile et in doliariis operibus post Constantinianam perduravit aetatem, (3) ac non pauca exempla nostris temporibus reperta sunt, quorum en aliqua specimina:

Tab. 178. ✠ M T

(EX DRESSSEL, C. I. L. t. XV, n. 4888).

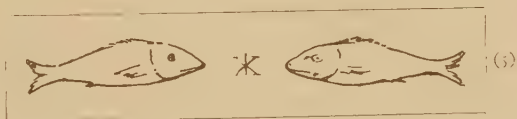

Tab. 179. ✠ M T

(EX DRESSSEL, C. I. L. t. XV, n. 4889).

(4)

(5)

(1) Bull. d'arch. chrét. pp. 12-13.

(2) HÜBNER, Corp. inscr. Lat. t. II, Inscr. Hisp. nn. 4967, 3240.

(3) DE ROSSI, Bull. d'arch. chrét. 1869, p. 82. — Verum si tunc temporis formula praefata ceteraeque formulae eiusdem generis ad Romana epitaphia pertinere solum saeculo anteriora quarto generatim reputatae sunt, non idem hodie dici fas est, cum e saeculi quarti coemeterialibus regionibus non paucae formulae istiusmodi in lucem prodierint.

(4) DELATTRE, Bull. de l'Acad. d'Hippone, 1885, p. 214.

(5) CAVEDONI, Spicilegio epigr. Modenese, 1862, p. 50.

✠

(1) ✠ FVSERI VIVAS (2) - VTERE FELIX IN ✠ (3)
+ IN NOMINE DEI (4) - DEVS DAT (5)

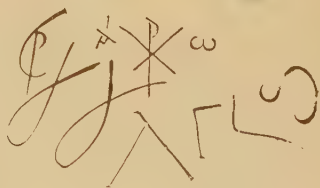
De litteris XML quae etiam in doliaribus sigillis conspiciuntur iam supra dictum est satis. In amphoribus impressae sequentes reperiuntur formulae et haec habentur sigilla:

Tab. 180. Amphorae sigillum.
(Ex LA BLANCHÈRE, *Coll. du Mus. Alaoni*, 1890, p. 110).

Tab. 181. Amphorae sigillum.
(Ex DELATTRE, *Mus. Lavigerie*, 1899, IIIe série, pl. VII, n. 5).

Ῥοδῖος (?) sextaria ΔΓ = 33 1/2, 1/4.

Tab. 182.

Amphora in domo Coelimontana Ss. Ioannis et Pauli inventa litteris minio exaratis instructa. (Ex *Bull. di arch. crist.* 1890, Tav. III, 1 et 2).

Exempla denique dantur prorsus dubia, praesertim propter monogrammata ✠ et ✠ quae aliud quam nomen Christi si-

(1) DRESSSEL, *Corp. inscr. Lat.* t. XV, n. 3551.

(2) FIORELLI, *Notizie degli scavi*, 1880, p. 110.

(3) MARTIGNY, *Bull. d'arch. chrét.* 1870, p. 19.

(4) DE ROSSI, *Bull. d'arch. chrét.* 1869, p. 94.

(5) DRESSSEL, *Corp. inscr. Lat.* t. XV, n. 3442.

gnificare possunt. Sic aegre Christiana reputari illa possunt signa cum inter testulas Pompeianae urbis inveniuntur, licet a quibusdam archaeologis saeculi elapsi haud dubie Christiana habita fuerint. Non proinde utile videtur de iis sermonem fieri.⁽¹⁾

Sicut Romae ad S. Petri basilicam construendam speciales propriique lateres parati fuere, sic in Africa Numidica idem interdum factum esse videtur, nam in ruinis ecclesiarum eiusmodi inventa sunt sigilla:

BEATAM ECCLESIA
AM CA APO TOLI
CAM EX OFICI
NA FORTVNATIANI

ad FABR CHATHOLICA
RV ECLESIA ✱
RVM

Ad fabricam catholicarum ecclesiarum.

Sigilla ista ad primaevam basilicarum constructionem pertinuisse arbitratus est I. B. De Rossi,⁽²⁾ sumptu enim publico aedes ipsae fuerant, Constantini iussu, erectae; eodem vero regnante Constantino ab haereticis Donatistis occupatae, ite-

Tab. 183.

(Ex Bull. d'arch. crist. 1870,
Tav. VII, n. 5).

Tab. 184.

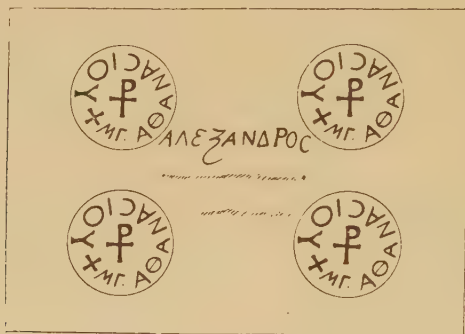
(Ex Bull. d'arch. crist. 1870,
Tav. VII, n. 4).

rumque catholicis traditae. Hinc illa Constantini epistola ad Numidiae episcopos anno trecentesimo trigesimo data, in qua legitur: « Comperi haereticos sive schismaticos eam basilicam *Ecclesiae catholicae*, quam in Constantina civitate iusseram

(1) Egregius H. Leclercq quem, eo quod monogrammaticis ✱ significationem omnibus prorsus probatam negaverit, ego carpere quidem haud dubitavi (p. 63, 64), non parum in ulterioribus suis scriptis ad communem sententiam devenit. Sed hoc mihi tardius innotuit quam ut possem quidquam de facta animadversione mutare.

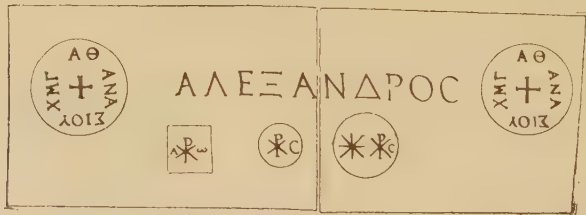
(2) DE ROSSI, Bull. di arch. crist. 1878, pp. 20-21.

fabricari, solita improbitate invadendam putasse. » Et in alia epistola: « Ad rationalem competentes (litteras) dedi ut do-

Tab. 185. Sigillum doliare Christianum Syracusis inventum.
(Ex Bull. d'arch. crist. 1870, Tav. VII, n. 1).

num bonorum nostrorum transgredi faciat ad dominium *Ecclēsiæ catholicæ*, . . . in quo loco sumptu fiscali basilicam erigi

Tab. 186. Sigilla doliaria Christiana Romæ, in Monte Testaceo reperta.
(Ex Bull. d'arch. crist. 1870, Tav. III, n. 1).

præcepi: ad consularem quoque scribi mandavi Numidiæ, ut ipse in eiusdem *ecclesiæ fabricatione* in omnibus sanctimoniam vestram iuvaret ». (1)

(1) COLET, *Concil. coll.* ed. t. I, p. 1473, Venetiis, 1728. — « Spontaneo, ait I. B. De Rossi, è il confronto di queste solenni parole colle riferite scritture lapidarie della Numidia: le quali perciò possono sembrare costantiniane e dei primi tempi incirca della pace; piuttosto che di quelli del *risorgimento* della chiesa africana nel secolo sesto » (*Bull. loc. cit.*).

TABULA

CONSULUM, PONTIFICUM (CHRIST.) ET CAESARUM

Consulum Caesarumque Romanorum ac pontificum Christianorum series.

Consulum tabula, dum in praesenti opere natura nequit desiderari, magnae est utilitatis futura studiosis, si una cum consulum, etiam pontificum Caesarumque nomina simul ac chronologico ordine describantur, quod hic quidem praestare mihi curae fuit.

Annos, quorum consularis nota aliqua in Christianis inscriptionibus hucusque cognitis invenitur, stellulis distinxi; Caesarum nominibus, iuxta numismata eorum redactis, annos electionis mortisque tempus subiunxi; nominibus denique pontificum, praeter id, etiam sepulturae notam contuli, ex *Libro pontificali* excerptam.

Tabula Consulium, Pontificum (Christ.) et Caesarum. 357

ANNI PRI- MI	CONSOLES ORDINARI	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI- DIESQUE ORBITUS
67)	Fonteius Capito, C. Iulius Rufus.	S. Petrus. « Qui et sepul- tus est via Aurelia, in tem- plum Apollonis, iuxta lo- cum ubi crucifixus est, iuxta palatium Neronianum, in Vaticanum, iuxta territu- rium triumphalem, iii kal. iul. » (<i>Lib. pont.</i>).	Nero. Imperator an- no 54. — mortuus 9 iunii 68.
68	Galerius Trachalus, Ti. Catus Silius Italicus.	S. Linus. « Qui et sepultus est iuxta corpus beati Petri in Baticano sub die viii kal. octubris » (<i>Lib. pont.</i>).	Galba. 6 iun. 68 — 15 ian. 69.
69	Ser. Sulpicius Galba Caesar Au- gustus II, T. Vinus Rufinus.	Otho. 15 ian. 69 — 16 april. 69.
70	Imp. Caes. Vespasianus Aug. II, Titus Caes. Vespasianus.	Vitellius. 2 ian. 69 — 20 (?) dec. 70.
71	Imp. Caes. Vespas. Aug. III, M. Cocceius Nerva.	Vespasianus. 69 — 13 iul. 79.
72	Imp. Caes. Vespas. Aug. IIII, Titus Caes. Vespasianus II.		
73	Caesar Domitianus II, L. Valerius Catullus Messalinus.		
74	Imp. Caes. Vesp. Aug. V, Titus Caes. Vesp. III.		
75	Imp. Caes. Vesp. Aug. VI, Titus Caes. Vesp. IIII.		
76	Imp. Caes. Vesp. Aug. VII, Titus Caes. Vesp. V.	S. Cletus. « Qui etiam se- pultus est iuxta corpus beati Petri in Baticanum vi kal. mai » (<i>Lib. pont.</i>).	
77	Imp. Caes. Vesp. Aug. VIII, Titus Caes. Vesp. VI.		
78	L. Ceionius Commodus, D. Nerva Priscus.		
79	Imp. Caes. Vesp. Aug. IX, Titus Caes. Vesp. VII.	Titus. 79-13 sept. 81.
80	Imp. Titus Caes. Vesp. Aug. VIII, Caesar Domitianus VII.		

ANNI CHRI- STIANI	CONSULES ORDINARIII	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITU
81	L. Flavius Silva Nonius Bassus, Asinius Pollio Verrucosus.	Domitianus. 81 13 sept. 96.
82	Imp. Caes. Domitianus Aug. VIII, T. Flavius Sabinus.		
83	Imp. Caes. Domitianus Aug. VIII, Q. Petillius Rufus II.		
84	Imp. Caes. Domitianus Augustus Germanicus X, C. Oppius Sabinus.		
85	Imp. Caes. Domitianus Aug. Ger- manicus XI, T. Aurelius Fulvus.		
86	Imp. Caes. Domitianus Aug. Ger- manicus XII, Ser. Corn. Dolabella Petronianus.		
87	Imp. Caes. Domitianus Aug. Ger- manicus XIII, L. Volusius Saturninus.		
88	Imp. Caes. Domitianus Aug. Ger- manicus XIII, L. Minicius Rufus.	S. Clemens. « Qui etiam sepultus est in Graecias viii kal. dec. » (<i>Lib. pont.</i>).	
89	Aurelius Fulvus, Atratinus.		
90	Imp. Caes. Domitianus Aug. Ger- manicus XV, M. Cocceius Nerva II.		
91	M. Acilius Glabrio, M. Ulpus Traianus.		
92	Imp. Caes. Domitianus Aug. Ger- manicus XVI, Q. Volusius Saturninus.		
93	(Cn.?) Pompeius collega, Priscinus.		
94	L. Nonius Torquatus Asprenas, T. Sextius Lateranus.		

ANNI CHRISTIANI	CONSULES ORDINarii	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITUS
95	Imp. Caes. Domitianus Aug. Germanicus XVII, T. Flavius Clemens.		
96	T. Manlius Vales, C. Antistius Vetus.	Nerva. 96 - 25 ian. 98.
97	Imp. Nerva Caesar Aug. Germanicus III, L. Verginius Rufus III.	S. Evaristus (97-105?). « Qui etiam sepultus est iuxta corpus beati Petri in Baticanum vi kal. nov. » (<i>Lib. pont.</i>).	
98	Imp. Nerva Caesar Aug. Germanicus IIII, Imp. Nerva Traianus (Aug.) II.	Traianus. 98 - 11? aug. 117.
99	A. Cornelius Palma, Q. Sossius Senecio.		
100	Imp. Caes. Nerva Traianus Aug. Germ. IIII, Sex. Iulius Frontinus III.		
101	Imp. Caes. Nerva Traianus Aug. Germ. IIII, Q. Artileius Paetus.		
102	C. Iulius Ursus Servianus II, L. Licinius Sura II.		
103	Imp. Caes. Nerva Traianus Aug. Germ. V, M. Laberius Maximus II.		
104	Sex. Attius Suburanus II, M. Asinius Marcellus.		
105	Ti. Iulius Candidus Marius Celsus II, C. Antius A. Iulius Quadratus II.	S. Alexander (105?-115?). « Qui etiam sepultus est via Numentana, ubi decollatus est, ab urbe Roma non longe, milliario VII » (<i>Lib. pont.</i>) (1).	
106	L. C onius Commodus Aurelius Annianus Verus, Cerealis.		

(1) Papa Alexander cum ceteris iuxta corpus beati Petri sepultus fuisse videtur. Auctor confundit Alexandrum nemdam episcopum, cuius extat coemeterium in via Nomentana cum pontifice.

ANNI CHRISTIANI	CONSULES ORDINarii	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE ORITUS
*107	L. Licinius Sura III, Q. Sosius Senecio II.		
108	App. Annii Trebonius Gallus, M. Atilius Metilius Bradua.		
109	A. Cornelius Palma II, Q. (Baebius?) Tullus.		
110	Ser. (Corn.) Scipio Salvidienus Orfitus, M. Peducaeus Priscinus.		
*111	C. Calpurnius Piso, M. Vettius Bolanus.		
112	Imp. Caes. Nerva Traianus Aug. Germ. Dacicus VI, T. Sextius Africanus.		
*113	L. Publius Celsus II, C. Clodius Crispinus.		
114	Q. Ninnius Hasta, P. Manilius Vopiscus Vicinillia- nus.		
115	L. Vipstanus Messalla, M. Peditio Vergilianus.	S. Xystus I (115-125?). « Qui etiam sepultus est iuxta corpus beati Petri in Baticanum iii non. april. » (<i>Lib. pont.</i>).	
116	L. Lamia Aelianus, Sex. Corninius Vetus.		
*117	Q. Aquilius Niger, M. Rebilus Apronianus.	Hadrianus. 117 10 iul. 138.
118	Imp. Caes. Traianus Hadrianus Aug. II, Cn. Pedanius Fuscus Salinator.		
119	Imp. Caes. Traianus Hadrianus Aug. III, Rusticus.		
120	L. Catilius Severus II, T. Aurelius Fulvius Boionius Ar- rius Antoninus.		

ANNI CHRISTIANI	CONSULES ORDINarii	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE ORITUS
21	M. Annius Verus II, Arrius Augur.		
22	Acilius Aviola, Corellius Pansa.		
23	Q. Articuleius Paetinus, L. Venuleius Apronianus.		
24	M ^r . Acilius Glabrio, C. Bellicius Flaccus Torquatus Te- banianus.		
25	M. Lollius Paullinus Valerius Asiaticus Saturninus II, L. Elpidius Titius Aquilinus.	S. Telesphor. (125-136?). « Qui etiam sepultus est iuxta corpus beati Petri in Baticanum III non. ian. » (<i>Lib. pont.</i>).	
26	M. Annius Verus III, C. Eggius Ambibulus Pomponius Longinus Cassianus L. Maecius Postumus.		
27	M. Gavius Squilla Gallicanus, T. Atilius Rufus Titianus.		
28	(Nonius?) Torquatus Asprenas II, M. Annius Libo.		
29	P. Iuventius Celsus T. Aufidius Hoenius Severianus II, L. Neratius Marcellus.		
30	Q. Fabius Catullinus, M. Flavius Aper.		
31	Ser. Octavius Laenas Pontianus, M. Antonius Rufinus.		
32	C. Serius Augurinus, C. Trebius Sergianus.		
33	(C.?) Antonius Hiberus, (P.?) Mummius Sisenna.		
34	L. Iulius Ursus Servianus III, T. Vibius Varus.		
35	L. Tutilius Lupercus Pontianus, P. Calpurnius Atticus (?) Ati- lianus.		

ANNI CHRIS- TIANI	CONSULES ORDINARIJ	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITUS
136	L. Ceionius Commodus Verus (L. Aelius Verus Caesar), Sex. Vetulenus Civica Pompe- ianus.	S. Hyginus (136-140?). « Qui etiam sepultus est iuxta corpus beati Petri in Baticano, III id. ianuar. » (<i>Lib. pont.</i>).	
137	L. Aelius Caesar II, P. Coelius Balbinus Vibullius Pius.		
138	Kanus Iunius Niger, C. Pomponius Camerinus.	Antoninus Pius 138 - 7? mart. 161
139	Imp. Caes. T. Aelius Hadrianus Antoninus Aug. II, C. Bruttius Praesens II.		
140	Imp. etc. Antoninus Aug. III, M. Aelius Aurelius Verus Caesar.	S. Pius I (140-155?). « Qui etiam sepultus est iuxta corpus beati Petri in Ba- ticanum v id. iul. » (<i>Lib.</i> <i>pont.</i>).	
141	T. Hoenius Severus, M. Peducaeus Stloga Priscinus.		
142	L. Cuspius Rufinus, L. Statius Quadratus.		
143	C. Bellicius Torquatus, Ti. Claudius Atticus Herodes.		
144	L. (Hedius Rufus) Lollianus Avi- tus, T. Statilius Maximus.		
145	Imp. etc. Antoninus Aug. IV, M. Aurelius Verus Caes. Aug. II.		
146	Sex. Erucius Clarus II, Gn. Claudius Severus Arabianus.		
147	L. Annius Largus, C. Prastina Pocatus Messalinus.		
148	C. Bellicius Torquatus, P. Salvius Iulianus.		
149	Ser. Cornelius Salvidienus Scipio Orfitus, Q. Nonius Sosius Priscus.		

ANNI CHRISTIANI	CONSULES ORDINarii	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE ORITUS
150	M. Gavius Squilla Gallicanus, Sex. Carminius Vetus.		
151	Sex. Quintilius Condianus, Sex. Quintilius Val. Maximus.		
152	M'. Acilius Glabrio senior, M. Valerius Homullus.		
153	C. Bruttius Praesens, A. Iunius Rufinus.		
154	L. Aelius Aurelius Commodus, T. Sextius Lateranus.		
155	C. Iulius Severus, M. Iunius Rufinus Sabinianus.	S. Anicetus (155-166?). « Qui etiam obiit martyr et sepultus est iuxta corpus beati Petri in Vaticano » (<i>Lib. pont.</i>).	
156	M. Ceionus Silvanus, C. Serius Augurinus.		
157	M. Ceionus Civica Barbarus, M. Metilius etc. Torquatus Fronto.		
158	Ser. Sulpicius Tertullus, Q. Tineius Sacerdos Clemens.		
159	Plautius Quintillus, M. Statius Priscus Licinius Italicus.		
160	App. Annius Atilius Bradua, T. Clodius Vibius Varo.		
161	M. Aelius Aurelius Aug. III, L. Aelius Aurelius Commodus II.	M. Aurelius , 161 - 17 mart. 180 et Lucius Verus , 161 - hieme 169.
162	Q. Iunius Rusticus Secundus, L. Plautius Aquilinus.		
163	M. Pontius Laelianus Larcus, A. Iunius Pastor.		
164	M. Pompeius Macrinus, P. Inventius Celsus.		

ANNI CHRISTIANI	CONSULES ORDINARI	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITU
165	M. Gavius Orfitus, L. Arrius Pudens.		
166	Q. Servilius Pudens, L. Fufidius Pollio.	S. Soter (166-175?). « Qui etiam sepultus est iuxta corpus beati Petri » (<i>Lib. pont.</i>).	
167	M. Aurelius Aug. III, M. Ummidius Quadratus.		
*168	L. Venuleius Apronianus II, L. Sergius Paullus II.		
169	Sosius Priscus, P. Coelius Apollinaris.		
170	C. Erucius Clarus, M. Cornelius Cethegus.		
171	T. Statilius Severus, L. Alfidius Herennianus.		
172	Sergius Calpurnius Scipio, Quintilius Maximus.		
173	Cn. Claudius Severus II, T. Claudius Pompeianus II.		
*174	Gallus, Q. Flac. Volusius Cornelianus.		
175	L. Calpurnius Piso, Salvius Iulianus.	S. Eleuterius (175-189). « Qui etiam sepultus est iuxta corpus beati Petri in Vaticano vnu kal. iun. » (<i>Lib. pont.</i>).	
176	T. P. Proculus Vitrasius Pollio II, M. Flavius Aper II.	Commodus. 176 - 13 dec. 193.
177	Aur. Commodus Aug., M. Plautius Quintilius.		
178	Sergius Scipio Orfitus, P. Velius Rufus (Iulianus?).		
179	Aur. Commodus Aug. II, P. Martius Verus II.		
180	L. Fulvius Bruttius Aquileius II, S. Quintillius Cordianus.		

ANNI CHRI- STIANI	CONSULES ORDINARI	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITUS
181	Aur. Commodus Aug. III, L. Antistius Burrus Adventus.		
182	Petronius Sura Mamertinus, (Q. Tineius?) Rufus.		
183	Aur. Commodus Aug. IIII, C. Aufidius Victorinus II.		
184	L. Cossonius Eggius Marullus, Cn. Papirius Aelianus.		
185	(M. Corn. Nigrinius?) Maternus, Ti. Claud. App. Bradua Atticus.		
186	Aur. Commodus Aug. V, M'. Acilius Glabrio II.		
187	L. Bruttius Quintus Crispinus, Roscius Aelianus.		
188	Seius Fuscianus II, M. Servilius Silanus II.		
*189 Duilius Silanus, Q. Servilius Silanus.	S. Victor (189-199). « Hic sepultus est iuxta corpus beati Petri apostoli in Ba- ticanum v kal. aug. » (<i>Lib. pont.</i>).	
190	Aur. Commodus Aug. VI, M. Petronius Sura Septimianus.		
191	...ius Peditio Apronianus, M. Valerius Bradua Mauricus.		
192	Aur. Commodus Aug. VII, P. Helvius Pertinax II.		
193	Q. Sosius Falco, C. Iulius Erucius Clarus.	Pertinax. 193-1 iun. 193.
194	Sept. Severus Aug. II, D. Clodius Sept. Albinus Caes. II.	Septimius Seve- rus. 193 - 14 febr. 211.
195 Scapula Tertullus Priscus, Tineius Clemens.		
196	C. Domitius Dexter II, L. Val. Messala Thaseas Priscus.		

ANNI CHRISTIANI	CONSULES ORDINarii	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITU
197	T. Sextius Lateranus, L. (C.?) Cuspius Rufinus.		
198 Saturninus, Gallus.	Caracalla. 198 - 8 apr. 217.
199	P. Cornelius Anullinus II, M. Aufidius Fronto.	S. Zephyrinus (199-217). « Qui etiam sepultus est in cimiterium Calisti via Ap- pia viii kal. sept. » (<i>Lib. pont.</i>).	
200	Ti. Claudius Severus (Proculus?), C. Aufidius Victorinus.		
201	L. Annii Fabianus, M. Nonius Arrius Mucianus.		
202	Sept. Severus Aug. III, M. Aur. Sev. Antoninus Pius.		
203	C. Fulvius Plautianus II, P. Septimius Geta II.		
*204	L. Fabius Cilo Fulcinianus II, M. Annii Fl. Libo.		
205	Imp. Caes. M. Aur. Severus II, P. Sept. Geta Caes.		
206	M. Umbrius Senecio etc., L. Fulvius Aemilianus.		
207 Aper, Maximus.		
208	Imp. Caes. M. Aur. Severus III, P. Sept. Geta Caes. II.		
209	Ti. Claudius Pompeianus, Avitus.	Geta. 209 - 27 febr. 212.
210	M'. Acilius Faustinus, A. Triarius Rufinus.		
211	(Q. Hael. Rufus?) Gentianus, Pomponius Bassus.		
212	C. Iulius Asper II, C. Iulius Galerius Asper.		

ANNI CHRISTIANI	CONSULES ORDINARI	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITUS
213	Imp. Caes. M. Aur. Severus IV, D. Caelius Calvinus Balbinus II.		
214	Valerius Messalla (Apollinaris?), C. Oct. Appius Suetrius Sabinus.		
215 Maecius Laetus II, Sulla Cerealis.		
216	P. Cadius Sabinus II, P. Cornelius Anullinus.		
*217	C. Bruttius Praesens, T. Messius Extricatus II.	S. Callistus (117-222). « Qui etiam sepultus est in cymiterio Calipodi via Aurelia miliario IIII prd. id. octob. » (<i>Lib. pont.</i>).	Macrinus. 217 - 8 iun. 218. Heliogabalus. 218 - 11 mart. 222.
218	Imp. Caes. M. Macrinus Aug., Octalinus Adventus.		
219	Imp. Caes. M. Aur. etc. II, Q. Tineius Sacerdos II.		
220	Imp. Caes. M. Aur. etc. III (Eliogabalus), (P.?) Val. Eutychianus Comazon.		
221	C. Vettius Gratus Sabinianus, M. Flavius(?) Vitellius Seleucus.		
222	Imp. Caes. M. Aur. etc. (Eliogabalus) IV, Severus Alexander Caes. Aug.	S. Urbanus I (222?-230). « Qui etiam sepultus est in cymiterio Praetextati via Appia » (<i>Lib. pont.</i>).	Alexander Severus. 222 - 235.
223	L. Marius Max. Perp. Aurelianus II, L. Roscius Paculus Papirius Aelianus.		
224	App. Claudius Iulianus II, C. Bruttius Crispinus.		
225	Ti. Manilius Fuscus II, Ser. Calpurnius Domitius Dexter.		
226	Alexander Severus Aug. II, L. Aufidius Marcellus II.		

ANNI CHRISTIANI	CONSULES ORDINarii	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITUS
227	M. Nummius Senecio Albinus, M. Laelius Maximus.		
228 Modestus II, Probus.		
229	Alex. Severus Aug. III, Cassius Dio Cocceianus II.		
230	L. Virius Agricola, Sex. Catus Clementinus Priscilianus.	S. Pontianus (21 iul. 230-28 sept. 235. « Quem beatus Fabianus adduxit navigio et sepelivit in cimiterio Calisti via Appia » (<i>Lib. pont.</i>).	
231 Claudius Pompeianus, T. Flavius Praelignianus.		
232 Lupus, Maximus.		
233 Maximus II, Paternus (Agricola).		
*234	M. Cl. Pupienus Maximus II, Agricola (?) Urbanus.		
*235	Cn. Claudius Severus, L. Ti. Claudius Aurelius Quintianus.	S. Anteros (21 nov. 235-3 ian. 236). « Qui etiam sepultus est in cimiterio Calisti via Appia III non. ianuar. » (<i>Lib. pont.</i>).	Maximinus I. 235 - mai. 238.
236	Imp. Caes. C. Iul. Verus Maximus etc. M. Pupienus Africanus.	S. Fabianus (10 ian. 236-20 ian. 250). « Qui etiam sepultus est in cimiterio Calisti via Appia XIII kal. feb. » (<i>Lib. pont.</i>).	
237 Marius Perpetuus, L. Mummius Felix Cornelianus.		
238 Fulvius Pius, Pontius Proculus Pontianus.	Gordianus I. 238 - mart. 238. Gordianus II, Balbinus, Pupienus. Gordianus III. Iun. 238 - 13 mart. 244.
*239	Imp. Caes. M. Antonius Gordianus Aug., M. Acilius Aviola.		

ANNI CHRI- STIANI	CONSULES ORDINARII	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITUS
240	(Vettius?) Sabinus II, Venustus.		
241	Gordianus Aug. II, (Claudius?) Pompeianus.		
242	C. Vettius Atticus (Sabinianus), C. Asinius Lep. Praetextatus.		
243	L. Annius Arrianus, C. Cervonius Papus.		
244	Pollenius Armenius Peregrinus, Fulvius Aemilianus.	Philippus (senior). 244 - 16 oct. 249 et Philippus (iu- nior).
245	Philippus Aug., Titianus.		
246	C. Bruttius Praesens, C. All... Albinus.		
247	Philippus Aug. II, Imp. Caes. Iul. Sev. Philippus Aug. etc.		
248	Philippus Aug. III, Philippus Aug. filius II.		
249 Fulvius Aemilianus II, L. Naevius Aquilinus.	Traianus Decius. 249 - nov. 251.
250	Decius Aug. II, Vettius Gratus.		
251	Decius Aug. III, Q. Herennius Etruscus Messius Decius Caes.	S. Cornelius (251-... iun. 253. « Cuius corpus noctu collegit beata Lucina cum clericis, et sepelivit in cry- pta, iuxta cymiterium Ca- listi via Appia in predio suo xviii kal. octob. » (<i>Lib. pont.</i>) (Novatiani schisma).	Herennius Decii f. Hostillianus. Trebonianus Gal- lus. 251 - sept. vel nov. 253. Volusianus. 251 - sept. 253.
252	Gaflus Aug. II, Volusianus Aug.		

ANNI CHRIS- TIANI	CONSULES ORDINARI	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITUS
253	Volusianus Aug. II, (L. Valerius) Maximus.	S. Lucius I (253-5 mart. 254). « Qui etiam sepultus est in cimiterio Calisti via Appia viii kal. sept. » (<i>Lib. pont.</i>).	Aemilianus. 253. Valerianus. 253 - captivus factus a re- ge Sapore anno 259.
254	Valerianus Aug. II, Lic. Egnatius Gallienus Aug.	S. Stephanus I (12 mai 254-2 aug. 257). « Qui etiam sepultus est in cimiterio Calisti via Appia iii non. aug. » (<i>Lib. pont.</i>).	Gallienus. 253 - 20 mart. 268. Saloninus. 253 - 259.
255	Valerianus Aug. III, Licinius Egnatius Gallienus II.		
*256	L. Valerius Maximus (II?), M. Acilius Glabrio.		
257	Valerianus Aug. IV, Gallienus Aug. III.	S. Syxtus II (30 aug. 257- 6 aug. 258). « Qui vero se- pultus est in cimiterio Ca- listi via Appia viii id. aug. » (<i>Lib. pont.</i>).	
258	Memmius Tuscus, ... b ... Pomponius Bassus.	Postumus. 258 - 267.
259 Aemilianus, Bassus.	S. Dionysius (22 iul. 259- 26 dec. 268). « Qui etiam sepultus est in cimiterio Calisti via Appia vi kal. ianuar. » (<i>Lib. pont.</i>).	
260	P. Cornelius Saecularis II, C. Iunius Donatus II.	Macrianus (pater). 260 - 262. Macrianus (filius). 260 - 262. Quietus. 260 - 262.
261	Gallienus Aug. IV, L. Petronius Taurus Volusianus.		
262	Gallienus Augustus V, Faustinianus.		
*263 Albinus II, Maximus Dexter.		
264	Gallienus Aug. VI, Saturninus.		

ANNI CHRISTIANI	CONSULES ORDINARI	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE ORITUS
265	P. Lic. Corn. Valerianus II, Lucillus.	Victorinus (pater). 265 - 267.
266	Gallienus VII, Sabinillus.		
267	(Nonius) Paternus, Arcesilaus.	Lelianus , vel Lol- lianus , vel Aelia- nus , vel Aemilia- nus . 267 - ...
*268 Paternus II, Maximianus.	Marius . 268. Claudius II (Gothi- cus). 268 - 20 aug. 270. Tetricus (pater). 268 - 273.
*269	M. Aur. Claudius Aug., Paternus.	S. Felix (5 ian. 269-10 dec. 274). « Qui et sepultus est in cimiterio suo via Aurilia milliario II, III k. ian. » (<i>Lib. pont.</i>). — « III k. ian. Feli- cis in Callisti » (<i>Depositi- o episc. Rom. seu Index Phi- localianus</i>) (1).	Tetricus (filius). 269 - 273.
270	Flavius Antiochianus II, Virius Orfitus.	Quintilius . Regnavit per mensem unum. Aurelianus . 270 - mart. 275.
271	Aurelianus Aug., ... b ... Pom. Bassus II.		
272	Quietus, Veldumnianus.		
*273	M. Claudius Tacitus, (Iulius) Placidianus.		
*274	Aurelianus Aug. II, (C. Iulius?) Capitolinus.		
275	Aurelianus Aug. III, Marcellinus.	S. Eutychianus (4 ian. 275-7 dec. 283). « Qui etiam sepultus est in cymiterio Calisti via Appia VII kal. aug. » (<i>Lib. pont.</i>).	Tacitus . 275 - 276.
276	Tacitus Aug., ... Aemilianus.	Probus . 276 - 282.

(1) Auctor *Libri pontificalis* videtur hunc pontificem cum Felice II confundere.

ANNI CHRISTIANI	CONSULES ORDINarii	PONTIFICES FORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES FORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITUS
277	Probus Aug., Paulinus		
278	Probus Aug. II, (Virus?) Lupus.		
279	Probus Aug. III, Nonius Paternus II.		
280 Messala, Gratus.		
281	Probus Aug. IV, C. (Iunius?) Tiberianus.		
282	Probus Aug. V, (Pomponius?) Victorinus.	Carus. 282 - dec. 283.
283	Carus Aug., Imp. Caes. M. Aur. Carinus.	S. Gaius (17 dec. 283-22 apr. 296). « Qui vero sepultus est in cimiterio Calisti via Appia x kal. mai » (<i>Lib. pont.</i>).	Carinus. 283 - ... Numerianus. 283 - sept. 284. Julianus. 283 - 284.
284	Imp. Caes. M. Aur. Carinus II, Imp. Caes. M. Aur. Numerianus.	Diocletianus. 284 - 1 mai 305.
285	Imp. Caes. M. Aur. Carinus III, Aur. Aristobulus. <i>In Oriente:</i> Diocletianus II.		
286	M. Iunius Maximus II, Vettius Aquilinus.	Maximianus Er- culeo. 286 - 1 mai 305.
287	Diocletianus III, Maximianus Aug.	Carusius. 287 - 293.
*288	Maximianus Aug. II, Pomponius Ianuarius.		
289	M. Macrius Bassus, L. Ragonius Quintianus.		
*290	Diocletianus Aug. IV, Maximianus Aug. III.		
*291	C. Iulius Tiberianus II, Cassius Dio.		

ANNI CHRISTIANI	CONSULES ORDINARIJ	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITU
*292	Afranius Hannibalianus, Asclepiodotus.	Constantius I Clo- rus. 292 - 25 iul. 306. Galerius Maximia- nus. 292 - mai 311.
*293	Diocletianus Aug. V, Maximianus Aug. IV.		
294	C. Fl. Val. Constantius Caes. Galerius Val. Maximianus Caes.	Allectus. 294 - 297.
*295	Nummius Tuscus, Annius Annulinus.		
*296	Diocletianus Aug. VI, Constantius Caesar II.	S. Marcellinus (30 iun. 296-23? aug. 303). « (<i>Se-</i> <i>pultus</i>) in crypta quod ipse praeceperat, iuxta corpus sancti Criscentionis » (<i>Lib.</i> <i>pont.</i>).	
*297	Maximianus Aug. V, Gal. Val. Maximianus Caes. II.		
*298	Anicius Faustus II, Viriuss Gallus.		
*299	Diocletianus Aug. VI, Maximianus Aug. VI.		
*300	Constantius Caes. III, Gal. Val. Maximianus Caes. III.		
*301	T. Fl. Postumius Titianus II, Popilius Nepotianus.		
*302	Constantinus Caes. IV, Gal. Val. Maximianus Caes. IV.		
303	Diocletianus Aug. VIII, Maximianus Aug. VII.		
304	Diocletianus Aug. IX, Maximianus Aug. VIII.		
305	Constantius Caesar V, Gal. Val. Maximianus Caes. V.	Flavius Seve- rus II. 305 - apr. 307. Maximinus Da- za II. 305 - aug. 314.

ANNI CHRI- STIANI	CONSULES ORDINarii	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITUS
306	Constantius Augustus VI, Galerius Augustus VI.	Maxentius. 306 - 27 oct. 312. Constantinus I Magnus. 306 - 12 mai 337.
*307	Maximianus Aug. IX, Fl. Val. Constantinus nob. Caes. <i>In Or.</i> : Val. Severus Aug. VII(1).	Licinius (pater). 307 - 324.
308	<i>Extra Ital.</i> : Maximianus Aug. X; Galerius Aug. VII. <i>Romae</i> : Maxentius Aug.; M. Val. Romulus nob. puer.	S. Marcellus (308?-309). « Qui etiam sepultus est in cymiterio Priscillae via Sa- laria xvii kal. febr. » (<i>Lib.</i> <i>pont.</i>).	
309	Maxentius II, M. Val. Romulus nobiliss. vir. II. <i>Extra Romam</i> : Post consulatum Maximiani X et Maximiani VII; <i>In Or.</i> : Imp. Licinius Nobilis Caesar.	S. Eusebius (309 vel 18 apr. 310-17 aug. 310). « Qui etiam sepultus est in cy- miterio Calisti in cripta, via Appia vi non. octob. » (<i>Lib. pont.</i>).	
*310	<i>Romae</i> : Maxentius Aug. III. <i>Alibi</i> : Anno II post cons. etc.: <i>In</i> <i>Or.</i> : Andronicus et Probus.		
311	Maximianus Aug. VIII, Maximinus Aug. II.	S. Miltiades (2 iul. 311- 11 ian. 314). « Hic sepultus est in cymiterio Calisti via Appia in cripta » (<i>Lib. pont.</i>).	Alexander (tyran- nus).
312	Constantinus Aug. II, Licinius Aug. II.		
313 (Indi- ctio I)	Constantinus Aug. III, Licinius Aug. III.		
314	C. Ceionius Rufius Volusianus II, Annianus.	S. Silvester I (31 ian. 314- 31 dec. 335). « Hic sepultus est in cymiterio Priscillae via Salaria ab urbe Roma miliario iii prid. kal. ian. » (<i>Lib. pont.</i>).	
315	Constantinus Aug. IIII, Licinius Aug. IIII.		
*316	Sabinus, Q. Aradius Rufinus.		

(1) Incipit Romae formula: POST CONSulatum. Cf. p. 23 et Tab. 58, p. 129.

ANNI CHRISTIANI	CONSULES ORDINARI	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITU
*317	Ovinus Gallicanus, Iunius Septimius Bassus.	Licinius (filius). 317 - 326. Crispus . 317 - 326.
*318	Licinius Aug. V, Fl. Iul. Crispus Nobilis Caes.		
*319	Constantinus Augustus V, Licinius Nobilis Caes.		
*320	Constantinus Aug. VI, Fl. Claud. Constantinus (<i>filius</i>) Nob. Caes.		
321	Fl. Iul. Crispus Constantinus II, Fl. Claud. Constantinus Nobilis Caes. II.		
322	Petronius Probianus, Amnius Anicius Iulianus.		
323	Acilius Severus, C. Vettius Cossinius Rufinus.	Constantius II. 323 - 3 nov. 361.
324	Fl. Iul. Crispus III, Fl. Claud. Constant. Iunior III.		
*325	Sex. Coceius Ani. Faust. Pauli- nus II, P. Ceionius Iulianus.		
326	Constantinus Aug. VII, Fl. Iul. Constantius, Caes. etc.		
327	Fl. Caesarius Constantinus, Maximus.		
328 (Indictio I)	Ianuarus, Iustus.		
329	Constantinus Aug. VIII, Fl. Claud. Constantinus IV.		
*330	Fl. Gallicanus, Aur. Tullianus Symmachus.		
*331	Arfnius Bassus, Ablavius.		

376 *Tabula Consulum, Pontificum (Christ.) et Caesarum.*

ANNI CHRI- STIANI	CONSULES ORDINarii	PONTIFICES FORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE ORITUS
332	Papinius Pacatianus, Maecilius Hilarianus.		
*333	Fl. Iulius Delmatius (filius), Zenophilus.	Constantius. 333 - ian. 350.
*334	Proculus Optatus, Anicius Paulinus.		
335	Fl. Iulius Constantius, Ceionius Rufus Albinus.	Delmatius (Con- stantini I nepos). 335 - - 337. Annibalianus (Del- matii frater). 335 - 340 circiter.
*336	Fl. Popilius Const. Nepotianus, Facundus.	S. Marcus (18 ian. 336- 7 oct. 336). « Qui etiam se- pultus est in cimiterio Bal- binae, quem ipse insistens fecit, pridie non. octob. » (<i>Lib. pont.</i>).	
*337	Fl. Felicianus, Titus Fabius Titianus (post cons. Nepotiani et Facundi).	Iulius I (6 febr. 337-12 apr. 352). « Qui etiam sepultus est via Aurelia in cymite- rio Calepodi, miliario ab urbe Romana III, prid. id. april. » (<i>Lib. pont.</i>).	
*338	Ursus, Polemius.		
*339	Constantinus Aug. II, Constans Aug.		
*340	Septimius Acyndinus, L. Aradius Val. (Populonium).		
*341	Antonius Marcellinus, Petronius Probinus.		
*342	Constantius Aug. III, Constans Aug. II.		
*343 (Indi- ctio 1)	M. Maecius Memmius etc., Flavius Pisidius Romulus.		
*344	Fl. Dometius Leontius, Fl. Sallustius Bonosus.		

ANNI CHRI- STIANI	CONSULES ORDINARI	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE ORITUS
*345	Iulius Amantius, Rufius Albinus. <i>In Oriente et Aegypto:</i>		
*346	Constantius IV, Constans III. <i>In Occidente:</i> Post consulatum Amantii et Al- bini. (Cf. p. 23).		
*347	Vulcatius Rufinus, Fl. Eusebius.		
*348	Flavius Philippus, Flavius Salia.		
*349	Ulpius Limenius, Fabius Aco Catullinus. <i>Romae (ante iul. mensem):</i>		
*350	Post consulatum Limenii et Ca- tullini - (postea): Sergio et Ni- griniano cons. <i>Romae:</i>	Nepotianus. Magnentius. 350 - II aug. 353. Vetranio. 350 - 356.
*351	Magnentius Aug. (et Decentius?) Gaiso. <i>In Oriente:</i> Post consulatum Sergii et Nigri- niani. <i>In Occidente:</i>		
*352	Magnus Decentius Caes., Paulus. <i>In Oriente:</i> Constantius Gallus Caes. <i>In Occidente:</i>	S. Liberius (17 maii 352- 24 sept. 366). « Qui etiam sepultus est via Salaria in cimiterio Priscillae v id. sept. » (<i>Lib. pont.</i>).	
*353	Magnentius Aug. II, Magnus Decentius Caes. II. <i>In Oriente:</i> Constantius Aug. VI, Constantius Gallus Caes. II.	Iulianus (apostata). 353 - 26 iul. 363.

ANNI CHRIS- TIANI	CONSULES ORDINARII	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITU
*354	Constantius Aug. VII, Constantius Gallus Caes. III.		
*355	Fl. Arbitio, Q. Fl. Marcius Lollianus Mavor- tius.	Felix II (antipapa?) (355- 366). « Hic fecit basilicam via Aurelia miliario ab urbe II, ubi ipse quiescit » (<i>Lib. pont.</i>).	
*356	Constantius Aug. VIII, Fl. Claud. Iulianus Caes.		
*357	Constantius Aug. IX, Fl. Claud. Iulianus Caes. II.		
*358 (Indi- ctio I) Datianus, Neratius Cerealis.		
*359	Fl. Eusebius, Fl. Hypatius.		
*360	Constantius Aug. X, Iulianus Caes. III.		
*361	Fl. Palladius Rutilius Taurus Ae- milianus, Fl. Florentius.		
*362	Claud. Mamertinus, Fl. Nevitta.		
*363	Iulianus Aug. IV, Flavius Sallustius.	Iovianus. 363 - 20 febr. 364.
*364	Iovianus Augustus, Fl. Varronianus nobilis puer.	Valentinianus I. 364 - 17 nov. 375. Valens. 364 - 9 aug. 375.
*365	Imp. Caes. Fl. Valentinianus Aug., Imp. Caes. Fl. Valens Aug.	Procopius. 365 - 366.
*366	Fl. Gratianus nob. puer, Dagalaiphus.	S. Damasus I (1 oct. 366- 11 dec. 384). « Qui etiam sepultus est via Ardiatina in basilica sua III id. dec. iuxta matrem suam et ger- manam suam » (<i>Lib. pont.</i>).	
*367	Fl. Lupicinus, Fl. Valens Iovinus.	Gratianus. 367 - 25 aug. 383.

ANNI CHRIS- TIANI	CONSULES ORDINARI	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITU
*368	Imp. Caes. Fl. Valentinianus Au- gustus II, Imp. Caes. Fl. Valens Aug. II.		
*369	Fl. Valentinianus nob. puer, Fl. Victor.		
*370	Imp. Caes. Fl. Valentinianus Au- gustus III, Imp. Caes. Fl. Valens Aug. III.		
*371	Imp. Fl. Gratianus Aug. II, Sex. Anicius Petronius Probus.		
*372	Fl. Domitius Modestus, Fl. Arintheus.		
*373 (Indi- ctio I)	Imp. Caes. Fl. Valentinianus Au- gustus IIII, Imp. Caes. Fl. Valens Aug. IIII.		
*374	Imp. Caes. Fl. Gratianus Aug. III, Flavius Equitius.		
*375	Post cons. Gratiani Augusti III et Equitii.	Valentinianus II. 375 - 392.
*376	Imp. Caes. Fl. Valens Aug. V, Imp. Caes. Fl. Valentinianus iu- nior. Aug.		
*377	Imp. Caes. Fl. Gratianus Augu- stus IIII, Fl. Merobaudes.		
*378	Imp. Caes. Fl. Valens Aug. VI, Imp. Caes. Fl. Valentinianus iu- nior Aug. II.		
*379	D. Magnus Ausonius, Q. Clodius Hermogenianus Oly- brius.	Theodosius. 379 - 17 ian. 395.
*380	Imp. Caes. Fl. Gratianus Aug. V, Imp. Caes. Fl. Theodosius Au- gustus.		
*381	Fl. Syagrius, Fl. Eucherius.		

ANNI CHRISTIANI	CONSULES ORDINARI	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITUS
*382	Flavius Claudius Antonius, Fl. Afranius Syagrius.		
*383	Fl. Merobaudes II, Fl. Saturninus.	Maximus. 383 - 28 iul. 388.
*384	Fl. Ricomer, Fl. Clearcus. <i>In Gall.</i> : Clemens Max. Aug. (p. c. Merob. et Saturn.).	S. Siricius (dec. 384-26 nov. 399). « Qui et sepultus est in cymiterio Priscillae via Salaria VIII kal. mart. » (<i>Lib. pont.</i>).	Fl. Victor. 384 - circ. 388.
*385	Imp. Caes. Fl. Arcadius Augustus, Fl. Bauto.		
*386	Fl. Honorius nobilis puer, Fl. Evodius.		
*387	Imp. Caes. Fl. Valentinianus Iu- nior Aug. III, Eutropius.		
*388 (Indi- ctio 1)	Magnus Clemens Max. Aug. II, * <i>In Oriente</i> : Imp. Caes. Fl. Theodosius Aug. II, Maternus Cynegius.		
*389	Fl. Timasius, Fl. Promotus.		
*390	Imp. Caes. Fl. Valentinianus Au- gustus IIII, Neoterius.		
*391	Fl. Titianus, Aurelius Tullianus Symmachus.		
*392	Imp. Fl. Arcadius Aug. II, Fl. Rufinus.	Eugenius. 392 - 17 sept. 394.
*393	Imp. Caes. Fl. Theodosius Augu- stus III, <i>In Occ.</i> : Imp. Caes. Fl. Euge- nius, <i>In Or.</i> : Abundantius.		
*394	<i>In Occ.</i> : Virius Nicomachus Fla- vianus, <i>In Or.</i> : Arcadius Aug. III, Fla- vius Honorius II.		

Tabula Consulum, Pontificum (Christ.) et Caesarum. 381

ANNI CHRISTIANI	CONSULES ORDINarii	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITUS
*395	Anicius Hermogenianus Olybrius, Anicius Probinus.	<i>In Occ.</i> : Honorius. 395 - 423. <i>In Or.</i> : Arcadius. 395 - 408.
*396	Imp. Caes. Fl. Arcadius Aug. IIII, Imp. Caes. Fl. Honorius Aug. III.		
*397	Fl. Caesarius, Nonius Atticus Maximus.		
*398	Imp. Caes. Fl. Honorius Aug. IIII, Fl. Eutychianus.		
*399	<i>In Occ.</i> : Fl. Mallius Theodorus, <i>In Or.</i> : Eutropius (post cons. Hon- norii).	S. Anastasius I (27 nov. 399-10 dec. 401). « Qui etiam sepultus est in cy- miterio suo ad Ursum pi- liatum (<i>sic</i>) v kal. maii » (<i>Lib. pont.</i>).	
*400	<i>In Occ.</i> : Fl. Stilico, <i>In Or.</i> : Aurelianus (p. c. Theo- dori).		
*401	<i>In Occ.</i> : Fl. Vincentius, <i>In Or.</i> : Fravita.	S. Innocens I (22 dec. 401-12 mart. 417). « Qui etiam sepultus est in cy- miterio ad Ursum pileatum v kal. iul. » (<i>Lib. pont.</i>).	
*402	<i>In Occ.</i> : Honorius Aug. V, <i>In Or.</i> : Arcadius Aug. V.		
*403	<i>In Occ.</i> : Theodosius Iun. Aug., <i>In Or.</i> : Flavius Rumondus.		
*404	<i>In Occ.</i> : Honorius Aug. VI, <i>In Or.</i> : Aristaenetus.		
*405	<i>In Occ.</i> : Flavius Stilico II, <i>In Or.</i> : Anthemius.		
*406	<i>In Occ.</i> : Arcadius Aug. VI, <i>In Or.</i> : Anicius Petronius Probus.		
*407	<i>In Occ.</i> : Honorius Aug. VII, <i>In Or.</i> : Theodosius Iunior II.	Constantinus III. 407 - 411.

ANNI CHRISTIANI	CONSULES ORDINARI	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITU
*408	<i>In Occ.</i> : Fl. Anicius Anchenius Bassus, <i>In Or.</i> : Flavius Philippus.	Constantius (tyrannus). 408 - 411. <i>In Or.</i> : Theodosius II. 408 - 450.
*409	<i>In Occ.</i> : Honorius Augustus VIII et Claud. Constantinus Aug., <i>In Or.</i> : Theodosius Iunior Augustus III.	Maximus (tyrannus). 409 - 411. Priscus Attalus. 409 - 416.
*410	<i>In Occ.</i> : Tertullus, <i>In Or.</i> : Varanes.		
*411	<i>In Or.</i> : Imp. Fl. Theod. Iun. Aug. IIII (post. cons. Honorii VIII et Theodosii III).	Iovinus. 411 - 413. Sebastianus (Iovini frater). 411 - 413.
*412	<i>In Occidente</i> : Honorius Aug. IX, Theodosius Iunior Aug. V.		
413	<i>In Occ.</i> : Heraclianus (p. c. Honorii VIII et Theodosii V), <i>In Or.</i> : Lucius.		
*414	<i>In Occ.</i> : Fl. Constantius. <i>In Or.</i> : Constans (Constantinus).		
*415	<i>In Occ.</i> : Honorius Augustus X, <i>In Or.</i> : Theodosius Iunior Augustus VI.		
*416	<i>In Occ.</i> : Iunius Quartus Pallas, <i>In Or.</i> : Theodosius Iunior Augustus VII.		
*417	<i>In Occidente</i> : Honorius Aug. XI, Fl. Constantius II.	S. Zosimus (8 mart. 417-26 dec. 418). « Qui etiam sepultus est via Tiburtina, iuxta corpus beati Laurenti martyris, vii kal. ian. » (<i>Lib. pont.</i>).	
*418 (Indictio I)	<i>In Occ.</i> : Honorius Aug. XII, <i>In Or.</i> : Theodosius Iunior Augustus VIII.	Bonifacius (29 dec. 418-4 sept. 422). « Qui etiam sepultus est in cimiterio sanctae Felicitatis martyris via Salaria viii kal. nov. » (<i>Lib. pont.</i>).	

ANNI CHRISTIANI	CONSULES ORDINarii	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITUS
*419	<i>In Occ.</i> : Flavius Monaxius, <i>In Or.</i> : Plinta.		
*420	<i>In Occ.</i> : Constantius Aug. III, <i>In Or.</i> : Theodos. Iunior Aug. IX.		
*421	<i>In Occ.</i> : Agricola (et qui de Oriente fuerit nuntiatus), <i>In Or.</i> : Eustachius.		
*422	<i>In Occ.</i> : Honorius Aug. XIII, <i>In Or.</i> : Theodosius Iunior Augustus X.	S. Caelestinus I (10 sept. 422-27 iul. 432). « Qui etiam sepultus est in cimiterio Priscillae via Salaria viii id. apr. » (<i>Lib. pont.</i>).	
*423	<i>In Occ.</i> : Fl. Avitus Marrianus, <i>In Or.</i> : Asclepiodotus.	Ioannes (tyrannus). 423 - 425.
*424	Flavius Castinus, Victor. (p. c. Asclepiodoti).		
*425	<i>In Occ.</i> : Ioannes Augustus, <i>In Or.</i> : Theodosius Iunior Augustus XI et Valentinianus Caes. Aug.).	Valentinianus III. 425 - 455.
*426	<i>In Occ.</i> : Valentinianus Aug. III, <i>In Or.</i> : Theodosius Iunior Augustus XII.		
*427	<i>In Oriente</i> : Hierius, Ardabus.		
*428	<i>In Occ.</i> : Flavius Constantius Felix, <i>In Or.</i> : Flavius Taurus.		
429	<i>In Occ.</i> : Post cons. Felicis et Tauri, <i>In Or.</i> : Florentius et Dionysius.		
*430	<i>In Occ.</i> : Valentinianus Aug. III, <i>In Or.</i> : Theodosius Iunior Augustus XIII.		
*431	<i>In Occ.</i> : Anicius Auchenius Bassus, <i>In Or.</i> : Flav. Antiochius (post cons. Theodosii XIII et Valentiniani III).		

ANNI CHRISTIANI	CONSULES ORDINARI	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITU
*432	<i>In Occ.</i> : Fl. Aetius, <i>In Or.</i> : Valerius post cons. Bassi et Antiochi.	S. Syxtus III (31 iul. 432- 19 aug. 440). « Qui etiam sepultus est via Tiburtina in crypta, ad sanctum Lau- rentium » (<i>Lib. pont.</i>).	
*433 (Indictio 1)	<i>In Occ.</i> : Petronius Maximus, <i>In Or.</i> : Theodosius Iunior Au- gustus XIII.		
*434	<i>In Occ.</i> : Fl. Ardabus Aspar, <i>In Or.</i> : Fl. Areobindus.		
*435	<i>In Occ.</i> : Fl. Valentinianus Au- gustus, IIII, <i>In Or.</i> : Theodosius Iunior Au- gustus XV.		
*436	<i>In Occ.</i> : Post cons. Theodosii XV et Placidi Valentiniani IIII, <i>In Or.</i> : Fl. Anthemius Isidorus et Fl. Senator.		
*437	<i>In Occ.</i> ? Fl. Aetius II et Fl. Si- gisvultus (post cons. Isidori et senatoris).		
*438	<i>In Occ.</i> : Anicius Acilius Glabrio Faustus, <i>In Or.</i> : Theodosius Iunior Au- gustus XVI.		
*439	<i>In Occ.</i> : Rulfus Postumius Fe- stus, <i>In Or.</i> : Theodosius Iunior Au- gustus XVII.		
*440	<i>In Occ.</i> : Fl. Valentinianus Au- gustus V, <i>In Or.</i> : Anatolius.	S. Leo I (29 sept. 440- 10 nov. 461). « Qui etiam sepultus est in basilica beati Petri in id. apr. » (<i>Lib. pont.</i>).	
441	<i>In Occ.</i> : Constantius Cyrus (post cons. Valentiniani V et Ana- tolii).		
*442	<i>In Occidente</i> : Fl. Dioscorus, Eudoxius.		
*443	<i>In Occ.</i> : Petronius Max. II et Paterius Albinus.		

ANNI CHRIS- TIANI	CONSULES ORDINARI	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITUS
*444	<i>In Occ.</i> : Albinus, <i>In Or.</i> : Theodosius Iunior XVIII. <i>In Occidente :</i>		
*445	Valentinianus Aug. VI, Nomus (Nonius?). <i>In Occidente :</i>		
*446	Fl. Aetius III, Symmachus.		
*447	<i>In Occ.</i> : Calepius, <i>In Or.</i> : Ardabur.		
*448 (Indi- ctio 1)	<i>In Occ.</i> : Rufius Praetextatus Po- stumianus, <i>In Or.</i> : Flavius Zeno.		
*449	<i>In Occ.</i> : Fl. Asturius, <i>In Or.</i> : Protogenes.		
*450	<i>In Occ.</i> : Valentinianus Aug. VII et Gennadius Avienus p. c. Asturii et Protogeni.	<i>In Or.</i> : Marcianus. 450 - 457.
*451	<i>In Occ.</i> : Fl. Adelphius, <i>In Or.</i> : Fl. Marcianus Augustus.		
*452	<i>In Occ.</i> : Fl. Bassus Herculanus, <i>In Or.</i> : Sporachius.		
*453	<i>In Occ.</i> : Fl. Rufius Apilio, <i>In Or.</i> : Ioannes Vincomalus.		
*454	<i>In Or.</i> : Aetius et Studius post eons. Opilionis.		
*455	<i>In Occ.</i> : Valentinianus Augu- stus VIII, <i>In Or.</i> : Procopius Anthemius.	Petronius. 455 - 455. Avitus. 455 - 456.
*456	<i>In Occ.</i> : Fl. Eparchus Avitus. <i>In Or.</i> : Ioannes et Varanes.		
*457	<i>In Or.</i> : Fl. Constantinus et Rufus post cons. Ioannis et Varanis.	<i>In Or.</i> : Leo. 457 - 474. Maiorianus. 457 - 464.
*458	<i>In Occ.</i> : Maiorianus Aug. <i>In Or.</i> : Imp. Caes. Leo Aug.		

ANNI CHRISTIANI	CONSULES ORDINARIII	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE ORITUS
*459	<i>In Occ.</i> : Fl. Ricimer, <i>In Or.</i> : Fl. Patricius (Asparis filius).		
*460	<i>In Occ.</i> : Magnus (p. c. Ricimeris), <i>In Or.</i> : Apollonius.		
*461	<i>In Occ.</i> : Severinus, <i>In Or.</i> : Dogalaiphus.	S. Hilarius (19 nov. 461 - 29 febr. 468). « Qui etiam sepultus est ad sanctum Laurentium in crypta iuxta corpus beati episcopi Xy- sti » (<i>Lib. pont.</i>).	Severus III. 461 - 465.
*462	<i>In Occ.</i> : Libius Severus Aug. (p. c. Severini), <i>In Or.</i> : Leo Aug. II.		
*463 (Indi- ctio I)	<i>In Occ.</i> : Fl. Caecina Decius Maximus Basilii, <i>In Or.</i> : Vivianus.		
*464	<i>In Or.</i> : Rusticius et Olybrius post. cons. Basilii.		
*465	<i>In Occ.</i> ? Herminericus, <i>In Or.</i> : Fl. Basiliscus.	Ricimer. 465 - 467.
*466	<i>In Occ.</i> ? Tatianus, <i>In Or.</i> : Leo Aug. III.		
*467	<i>In Or.</i> : Puseus et Ioannes (post cons. III Leonis).	Anthemius. 467 - 472.
*468	<i>In Occ.</i> : Anthemius Aug. II.	S. Simplicius (3 mart. 468-10 mart. 483). « Hic sepultus est ad beatum Pe- trum vi non. mart. » (<i>Lib. pont.</i>).	
*469	<i>In Occ.</i> : Marcianus, <i>In Or.</i> : Zeno.		
*470	<i>In Occ.</i> : Phoebus Severus, <i>In Or.</i> : Iordanes.		
*471	<i>In Occ.</i> : Cael. Aeonius Probianus, <i>In Or.</i> : Leo Aug. III.		
*472	<i>In Occ.</i> : Fl. Festus, <i>In Or.</i> : Marcianus.	Olybrius. 472 - ...

ANNI CHRIS- TIANI	CONSULES ORDINARI	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITU
*473	<i>In Or.</i> : Leo Aug. V post cons. Festi.	Glicerius. 473 - 480 (?).
*474	<i>In Or.</i> : Leo Iunior Aug. II.	Iulius Nepos. 474 - 475. <i>In Or.</i> : Zeno (Isauri- cus). 474 - 491.
475	<i>In Or.</i> : Zeno Aug. II (post cons. Leonis Iunioris).	Romulus Augu- stulus. 475 - 476.
*476	<i>In Or.</i> : Basiliscus Aug. II et Ar- matus.	<i>In Or.</i> : Basiliscus. 476 - 477.
477	<i>In Occ.</i> : Post cons. Basilisci II et Armati, <i>In Or.</i> : Post cons. Armati.		
478	<i>In Or.</i> : Illus post cons. iterum Armati.		
*479 (Indi- ctio I)	<i>In Or.</i> : Zeno Aug. III post cons. Illi.		
*480	<i>In Occ.</i> : Caecina Decius Maxi- mus Basilius Iunior.		
*481	<i>In Occ.</i> : Fl. Rufius Placidus.		
*482	<i>In Occ.</i> : Severinus Iunior, <i>In Or.</i> : Trocondus.		
*483	<i>In Occ.</i> : Anicius Acilius Agina- tius Faustus.	S. Felix II (III?) (13 mart. 483-1 mart. 492). « Hic se- pultus est apud beatum Pau- lum » (<i>Lib. pont.</i>).	
*484	<i>In Occ.</i> : Venantius (p. c. Fausti), <i>In Or.</i> : Theodericus.		
*485	<i>In Occ.</i> : Q. Aurelius Memmius Symmachus.		
*486	<i>In Occ.</i> : Caecina Mavortius Ba- silius Decius (p. c. Symmachii), <i>In Or.</i> : Longinus.		
*487	<i>In Occ.</i> : Flavius Boethius (p. c. Decii; p. c. Longini; iterum p. c. Symmachii).		
*488	<i>In Occ.</i> : Claud. Iul. Elesius Dyna- mius et Rufius Acilius Sividius p. c. Boethii; p. c. II Longini.		

ANNI CHRIS- TIANI	CONSULES ORDINARII	PONTIFICES	CAESARES
		EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITUS
*489	<i>In Occ.</i> : Probinus, <i>In Or.</i> : Eusebius.		
*490	<i>In Occ.</i> : Fl. Probus Faustus Iu- nior, <i>In Or.</i> : Longinus II.		
*491	<i>In Or.</i> : Olybrius Iunior (p. c. Lon- gini II et Fausti; p. c. Fausti).	<i>In Or.</i> : Anasta- sius I. 491 - 518.
*492	<i>In Or.</i> : Anastasius Aug. et Rufus.	S. Gelasius (1 mart. 492- 21 nov. 496). « Qui etiam sepultus est apud beatum Petrum xi kal. dec. » (<i>Lib. pont.</i>).	
*493 (Indi- ctio I)	<i>In Occ.</i> : Faustus Albinus (Iunior), <i>In Or.</i> : Eusebius II.		
*494	<i>In Occ.</i> : Turcius Rufus Apronia- nus Asterius et Flavius Prae- sidius.		
*495	<i>In Occ.</i> : Fl. Viator.		
496	<i>In Or.</i> : Paulus (Anastasii frater) p. c. Viatoris.	S. Anastasius II (24 nov. 496-19 nov. 498). « Qui etiam sepultus est apud beatum Petrum in Batica- num xiii kal. dec. » (<i>Lib. pont.</i>).	
497	<i>In Or.</i> : Anastasius Aug. II (p. c. iterum Viatoris).		
*498	<i>In Occ.</i> : Flavius Paulinus, <i>In Or.</i> : Iohannes Scyta (p. c. Ana- stasii Aug.).	S. Symmachus (22 nov. 498-19 iul. 514). « Qui etiam sepultus est apud beatum Petrum xiii kal. aug. » (<i>Lib. pont.</i>).	
*499	<i>In Or.</i> : Ioannes (Gibbus) (p. c. Paulini).		
*500	<i>In Or.</i> : Patritius et Hipatius (ite- rum p. c. Paulini).		
*501	<i>In Occ.</i> : Rufius Magnus Faustus Avienus, <i>In Or.</i> : Pompeius.		
*502	<i>In Occ.</i> : Fl. Avienus Iunior, <i>In Or.</i> : Probus.		

ANNI CHRI- STIANI	CONSULES ORDINarii	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITU
*503	Volusianus, Dexicrates (p. c. Avieni Iun.).		
*504	<i>In Occ.</i> : Fl. Rufius Petronius Ni- comachus Cethegus.		
*505	<i>In Occ.</i> : Fl. Theodorus, <i>In Or.</i> : Sabinianus (p. c. Cethegi).		
*506	<i>In Occ.</i> : Fl. Ennodius Messalla, <i>In Or.</i> : Fl. Dagalaiphus Areo- bindus.		
*507	<i>In Occ.</i> : Venantius, <i>In Or.</i> : Anastasius Augustus III.		
*508 (Indi- ctio I)	<i>In Occ.</i> : Venantius Iunior, <i>In Or.</i> : Celer (p. c. Anastasii et Venantii; p. c. iterum Mes- sallae).		
*509	<i>In Occ.</i> : Importunus (p. c. Ve- nantii) (?).		
*510	<i>In Occ.</i> : Manlius Anicius Seve- rinus Boethius (p. c. Import- unii).		
*511	<i>In Occ.</i> : Flavius Felix, <i>In Or.</i> : Secundianus.		
512	<i>In Or.</i> : Paulus et Muschianus, <i>In Occ.</i> : Post. cons. Felicis.		
513	<i>In Occ.</i> : Probus, <i>In Or.</i> : Fl. Clementinus Arme- nius.		
*514	<i>In Occ.</i> : Aurelius Cassiodorus Senator, 	S. Hormisda (20 iul. 514- 6 aug. 523). « Qui etiam se- pultus est apud beatum Pe- trum viii id. aug. » (<i>Lib.</i> <i>pont.</i>).	
*515	<i>In Occ.</i> : Florentius, <i>In Or.</i> : Anthemius.		
*516	<i>In Occ.</i> : Flavius Petrus post cons. Florentii et Anthemii.		

ANNI CHRIS- TIANI	CONSULES ORDINARIJ	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITUS
*517	<i>In Occ.</i> : Fl. Agapitus, <i>In Or.</i> : Fl. Anastasius Paulus Probus Sabinianus Pompeius Anastasius.		
518	<i>In Or.</i> : Fl. Anastasius Paulus Probus Moschianus Probus Ma- gnus (regnum Theodorici) p. c. Agapiti.	<i>In Or.</i> : Iustinus I. 518 - 527.
*519	<i>In Occ.</i> : Fl. Eutharicus Cillica, <i>In Or.</i> : Imp. Caes. Iustinus Aug.		
*520	<i>In Occ.</i> : Rusticius, <i>In Or.</i> : Vitalianus.		
*521	<i>In Occ.</i> : Valerius, <i>In Or.</i> : Fl. Petrus (Sabbatius) Iustinianus.		
*522	<i>In Occ.</i> : Fl. Symmachus et Boe- thius.		
*523 (Indi- ctio I)	<i>In Occ.</i> : Fl. Anicius Maximus post cons. Symmachi et Boe- thii.	S. Iohannes I (13 aug. 523-18 maii 526. « Cuius corpus translatus est de Ravenna et sepultus est in basilica beati Petri sub die vi kal. iun. Olybrio con- sule » (<i>Lib. pont.</i>).	
*524	<i>In Occ.</i> : Opilius, <i>In Or.</i> : Iustinus Aug. II (p. c. iter. Symmachi).		
*525	<i>In Occ.</i> : Fl. Probus Iunior, <i>In Or.</i> : Fl. Theodorus Philoxe- nus Sotericus Philoxenus.		
*526	<i>In Occ.</i> : Fl. Anicius Olybrius Iu- nior.	S. Felix III (III?) (12 iul. 526-22 sept. 530). « Qui etiam sepultus est in ba- silica beati Petri Apostoli iii id. oct. » (<i>Lib. pont.</i>).	
*527	<i>In Occ.</i> : Vettius Agorius Basi- lius Mavortius.	<i>In Or.</i> : Iustini- nus I. 527 - 564
528	<i>In Or.</i> : Iustinianus Aug. II (post cons. Mavortii).		

ANNI CHRI- STIANI	CONSULES ORDINARI	PONTIFICES EORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES EORUM IMPERII ANNI DIESQUE OBITUS
*529	<i>In Occ.</i> : Fl. Deius Iunior, ite- rum post cons. Mavortii.		
*530	<i>In Occ.</i> : Fl. Postumius Lampa- dius Rufus Gennadius Probus Orestes.	Bonifacius II (22 sept. 530-17 oct. 532). « Qui etiam sepultus est in basi- lica beati Petri Apostoli » (<i>Lib. pont.</i>).	
531	Post cons. Lampadii et Orestis.		
532	Post cons. Lampadii et Orestis anno II.		
*533	<i>In Or.</i> : Imp. Iustinianus Aug. III, et iterum p. c. Lampadii et Ore- stis.	Iohannes II (2 ian. 533- 8 maii 535). « Qui etiam sepultus est in basilica beati Petri apostuli vi kal. iun., p. c. iterum Lampadii » (<i>Lib. pont.</i>).	
*534	<i>In Occ.</i> : Fl. Decius Paulinus Iu- nior (ultimus consul Occiden- talis), <i>In Or.</i> : Iustinianus Aug. III.		
535	<i>In Or.</i> : Fl. Belisarius, <i>In Occ.</i> : Post cons. Paulini Iu- nioris.	S. Agapitus (13 maii 535- 22 apr. 536). « Cuius corpus in loculum plumbeum trans- latum est Romam usque in basilicam beati Petri Apo- stuli ubi et sepultus est xii kal. oct. » (<i>Lib. pont.</i>).	
*536	<i>In Or.</i> : Post cons. Belisarii, <i>In Occ.</i> : Post cons. Paulini Iu- nioris - Consulatu Belisarii.	S. Silverius (iun. 536- mart. 537). « Missus in exi- lio in Pontias ... sepultus est in eodem loco xii kal. iul. » (<i>Lib. pont.</i>).	
*537	<i>In Or.</i> : Iterum post cons. Beli- sarii, <i>In Occ.</i> : <i>In regno Goth.</i> : Iterum p. c. Paulini; <i>in Sicilia et Romae</i> : p. c. Belisarii.	Vigilius (29 mart. 537- 7 iun. 555). « Sepultus est in basilica beati Petri apo- stuli vi non. mart. » (<i>Lib. pont.</i>).	
*538 (Indi- ctio I)	Fl. Ioannes Cappadox (p. c. Pau- lini Iun. anno IIII, iterum p. c. Belisarii).		
*539	Fl. Appion (p. c. Paulini Iunio- ris anno V).		

ANNI CHRIS- TIANI	CONSULES ORDINARI	PONTIFICES FORUMQUE DEPOSITIONUM LOCA	CAESARES FORUM IMPERII ANNI DIESQUE ORITUS
*540	<i>In Or.</i> : Fl. Iustinus Iunior (p. c. Paulini VI).		
*541	<i>In Or.</i> : Fl. Anicius Faustus Albinus Basilius Iunior (ultimus hic est consul ordinarius privatus); p. c. Paulini anno VII; p. c. Iustini anno II.		
*542	<i>In Occ.</i> : P. c. Basilii Iunioris anno I; p. c. Paulini Iunioris anno VIII; p. c. Iustini anno II.		
*543	Iterum p. c. Basilii (p. c. Basilii anno II).		
*544	P. c. Basilii anno III (et iterum p. c. Basilii).		
*545	P. c. Basilii anno IIII (quater p. c. Basilii).		
*546	Quinquies p. c. Basilii.		

BIBLIOGRAPHIA

Opera praecipua de Christiana epigraphia tractantia, aut quae inscriptiones exhibent, consulenda.

1634. BOSIO, *Roma sotterranea*, opera postuma compita e disposita da Giov. SEVERANI etc. in-fol.
1651. ARINGHI, *Roma subterranea novissima*, in qua post Ant. BOSIUM, Ioa. SEVERANUM et celebres alios scriptores antiqua christianorum et praecipue martyrum coemeteria, tituli, monimenta, epitaphia, inscriptiones ac nobiliora sanctorum sepulcra ... declarantur. Duo vol. in-fol. Romae; Coloniae et Parisiis, 1659.
1700. FABRETTI, *Inscriptionum antiquarum, quae in aedibus paternis asservantur, explicatio et supplementum*, in-fol.
1720. BOLDETTI, *Osservazioni sopra i cimiteri dei santi Martiri ed antichi Cristiani di Roma*, in-fol. Roma.
1731. GUDIUS, *Antiquae inscriptiones*, in-fol. Leovardiae.
1731. DONI, *Inscriptiones antiquae cum notis*, edidit A. Gorius, in-fol. Florentiae.
1734. LUPI, *Dissertatio et animadversiones ad nuper inventum Severae martyris epitaphium*, in-4°, Panormi.
1734. GIORGI, *De monogrammate Christi dissertatio*, in-4°, Romae.
1739. BERTOLI, *Le antichità d'Aquileia*, in-fol. Venezia.
1739. MURATORI, *Novus thesaurus veterum inscriptionum*, in-fol. Mediolani.
1740. MARANGONI, *Acta sancti Victorini, episcopi Amiterni et martyris*, illustrata, in-4°, Romae.
1747. HAGENBUCH, *Epistolae epigraphicae*, in-4°, Tigurii.
1749. MAFFEI, *Museum Veronense*, in-fol. Veronae.
1750. EISENHART, *De auctoritate et usu inscriptionum in iure commentatio*, in-4°, Helmstadii.
1752. ZACCARIA, *Marmora Salonitana in ordinem digesta*, in-fol.
1755. GORI, *Xenia epigraphica*, in-8°, Ienae.
1758. IACUZIO, *De epigrammate Ss. Bonusae et Mennae*, in-4°, Romae.
1761. ZACCARIA, *De veterum Christianorum inscriptionum usu in rebus theologicis*, in-4°, Venetiis.

1767. GENER, *Theologia dogmatico-scholastica, sacrae antiquitatis monumentis, illustrata*, 6 vol. in-4°, Romae.
1775. GUASCO, *Musaei Capitolini antiquae inscriptiones*, in-fol. Romae.
1793. ZACCARIA, *Istituzione antiquario-lapidaria*, in-8°, Venetiis.
1795. MORCELLI, *Commento all'iscrizione sepolcrale della S. Martire Agape*, in-8°, Brescia.
1805. VERMIGLIOLI, *Le antiche iscrizioni Perugine*, in-4°, Perugia.
1815. NICOLAI, *Della basilica di S. Paolo*, in-fol. Romae.
1817. KOPP, *Palaeographia critica*, 4 vol. in-4°, Manheimii.
1823. CARDINALI, *Iscrizioni antiche Veliterne illustrate*, in-4°, Roma.
1826. VIDUA, *Inscriptiones antiquae in Turcico itinere collectae*, in-8°, Parisiis.
1828. WELCKER, *Syll. epigr. Graecorum*, in-8°, Bonnae.
- 1828-1877. *Corpus inscriptionum Graecarum*, Berolini.
1831. MARINI, *Inscriptiones Christianae apud A. Mai, Scriptorum veterum nova collectio*, t. V, in-4°, Romae.
1837. STEINER, *Codex inscriptionum romanarum Rheni*, in-8°, Darmstadt.
1846. DE BOISSIEU, *Inscriptions antiques de Lyon*, in-4°, Lyon.
1847. LEBAS et WADDINGTON, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie-Mineure et Inscription*, 5 vol. in-4°, Paris.
1849. CAVEDONI, *Ragguaglio critico dei monumenti delle arti cristiane primitive nelle metropoli del Cristianesimo etc.* in-8°, Modena.
1853. CAVEDONI, *Ragguaglio storico-archeologico di due antichi cimiteri cristiani della città di Chiusi*, in-8°, Modena.
1855. DE ROSSI, *De christianis monumentis ἐκθὺν exhibentibus ap. PITRA, Spicilegium Solesmense*, t. III, pp. 544-577.
1856. GARRUCCI, *Mélanges d'épigraphie ancienne*, 2 fasc. in-8°, Paris.
1856. ORELLI-HENZEN, *Inscriptionum latinarum amplissima collectio*, Taurini, 1828-1856.
1856. LE BLANT, *Recueil des inscriptions chrétiennes de la Gaule, antérieures au VIIIe siècle*, in-4°, Paris.
1858. DE ROSSI, *De christianis titulis Carthaginiensibus ap. PITRA, Spicilegium Solesmense*, t. IV, 505-538.
1860. CAVEDONI, *Annotazioni al fascicolo del «Corpus inscriptionum graecarum» contenente le iscrizioni cristiane*, in-8°, Modena.
1861. DE ROSSI, *Inscriptiones christianae urbis Romae*, in-fol. Romae.
- 1863 sq. *Corpus inscriptionum latinarum*, Berolini.
1863. DE ROSSI, *Bullettino di arch. cristiana*, 1^a serie 1863-1869; 2^a serie 1870-1875; 3^a serie 1876-1881; 4^a serie 1882-1889; 5^a serie 1890-1894.
1871. HÜBNER, *Inscr. lat. Hispaniae christianae*, in-4°, Parisiis.
1876. HÜBNER, *Inscr. Britanniae christianae*, in-4°, Berolini.
1876. DUMONT, *Inscr. de Thrace ap. Archives des Missions scientifiques*, in-8°, Paris.

1878. HÜBNER, *Inscr. lat. Hispaniae christianae*, in-4°, Parisiis.
1878. BAYET, *De titulis Atticae christianis antiquissimis*, in-8°, Lutetiae Parisiorum.
1885. BLADE, *Epigraphie antique de la Gascogne*, in-8°, Bordeaux.
1885. HÜBNER, *Exempla script. epigraph. lat.* in-fol. Berolini.
1888. DE ROSSI, *Inscr. christ. urbis Romae*, vol. II, in-fol. Romae.
1888. DE ROSSI, *Museo epigrafico cristiano pio-lateranense*, Roma, 1878.
1890. KAIBEL, *Inscriptiones graecae Siciliae et Italiae, additis graecis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus*, Berolini.
1890. LE BLANT, *L'épigraphie chrét. en Gaule et dans l'Afrique romaine*, in-8°, Paris.
1890. KRAUS, *Die christl. inschriften der Rheinlande*, 2 vol. in-4°, Freiburg.
1891. WILPERT, *Ein Cyclus christologischer Gemälde aus der Katak. der hligen Petrus und Marcellinus*, in-8°, Freiburg.
1892. WILPERT, *Die gottgeweihten Jungfrauen in ersten Jahrhunderte der Kirche*, in-4°, Freiburg.
1892. LE BLANT, *Nouveau recueil des inscriptions de la Gaule*, in-4°, Paris.
1895. *Nuovo Bullettino di arch. cristiana*, Roma, 1895-1908.
1895. CARTON, *Découvertes archéologiques et épigraphiques faites en Tunisie*, in-8°, Paris.
1896. LE BLANT, *750 inscriptions de pierres gravées inédites ou peu connues*, in-4°, Paris.
1898. MARUCCHI, *Guida del museo epigrafico Lateranense*, in-12°, Roma.
1900. HÜBNER, *Supplementum*, in-4°, Berolini.
1900. DELATTRE, *Musée Lavignerie de St-Louis de Carthage*, in-4°, Paris.
1900. MICHEL, *Recueil d'inscriptions grécques*, in-8°, Bruxelles.
1902. CRUM, *Coptic monuments*, in-fol. Cairo.
- 1902 sq. CABROL et LECLERCQ, *Monumenta Eccl. liturgica*, Paris. *
1902. DOM CABROL, *Dictionnaire d'archéol. chrét. et de liturgie*, fasc. 1-17.
1904. LECLERCQ, *L'Afrique chrétienne*, in-12°, Paris.
1904. CABROL et LECLERCQ, *Monumenta Ecclesiae liturgica*, t. V, Paris.
1904. G. OLCOTT, *Thesaurus linguae latinae epigraphicae - A dictionary of the latin inscriptions*, Loescher, Rome, 1904-1909, A-ANIM.
1906. DELATTRE (A. L.), *Inscriptions chrétiennes de Carthage 1898-1904*, 1906, in-8°, Tunis.

INDEX

AUCTOR LECTORI HUMANISSIMO	p. VII
DE CHRISTIANA EPIGRAPHIA .	
Ratio tractationis et materiae divisio	I
PROLEGOMENA	5
CAPUT I. Inscriptiones certa temporis nota munitae.	15
Art. I..... De certis temporis notis	15
Art. II..... Notae historicae	16
Art. III.... De tabulis fastorum consularium	30
Art. IV.... De cyclicis notis	34
CAPUT II. Criteria chronologica.	43
Art. I..... De aetate inscriptionum quaerenda, quae nulla temporis nota munitae sunt	43
Art. II..... De criterio chronologico e stilo deducendo . .	45
Art. III.... De criterio chronologico e nominum indole et ratione deducendo	49
Art. IV.... De criterio palaeographico	56
Art. V..... De criterio chronologico e symbolis in epitaphiis incisis deducto	62
CAPUT III. Epitaphia Christiana dogmata significantia	67
Art. I..... Deus unus	67
Art. II..... Deus Christus	69
Art. III.... Deus Spiritus Sanctus	74
Art. IV.... Deus Pater et Filius.	76
Art. V..... Deus Pater et Filius et Spiritus Sanctus. . .	81
Art. VI.... Angeli	84
Art. VII.. Anima. Eius in epitaphiis vocabula et figurae. .	89
Art. VIII. Animae post mortem destinatio. Orationes pro defunctis	93

Art. IX.... Utrum sancti iam aeterna in Deo beatitudine gaudeant	p. 120
Art. X.... Universale iudicium – Christi adventus . . .	140
Art. XI.... De peccato originali, deque eius propagatione et effectibus	149
Art. XII.. Inscriptiones baptismi et confirmationis sacramenta significantes	154
Art. XIII. Epitaphia Eucharistiam significantia	168
CAPUT IV. Hierarchia	175
Art. I..... Inscriptiones papales.	175
Art. II..... Episcopi	180
Art. III.... Presbyteri	186
Art. IV.... Archidiaconus et diaconus.	189
Art. V..... Subdiaconus	194
Art. VI.... Acolythi.	196
Art. VII.. Lectores	198
Art. VIII. Exorcistae	203
Art. IX.... Ostiarii et fossores	205
Art. X.... Diaconissae seu viduae.	209
Art. XI.... Virgines	213
CAPUT V. De epitaphiis cognationem et familiam respicientibus . .	225
Art. I..... Inscriptionum cognatos designantium indoles. De Christianorum coniugio quidquam apud epitaphia	225
Art. II..... De servis, de libertis, de alumniis	230
Art. III.... De Christianis nobilibus.	237
Art. IV.... De artificibus	246
Art. V..... Epitaphia dictionis singularis.	253
CAPUT VI. Inscriptiones sacrae	281
CAPUT VII. Damasiana carmina.	293
INDEX TOPOGRAPHICUS	319
CAPUT VIII. Inscriptiones quae Italice dicuntur « graffiti » . . .	323
Art. I..... Harum inscriptionum indoles et exempla . .	323
Art. II..... Huiusmodi inscriptionum lectio	333
CAPUT IX. De operum doliarum sigillis.	339
Art. I..... Criteria chronologica	339

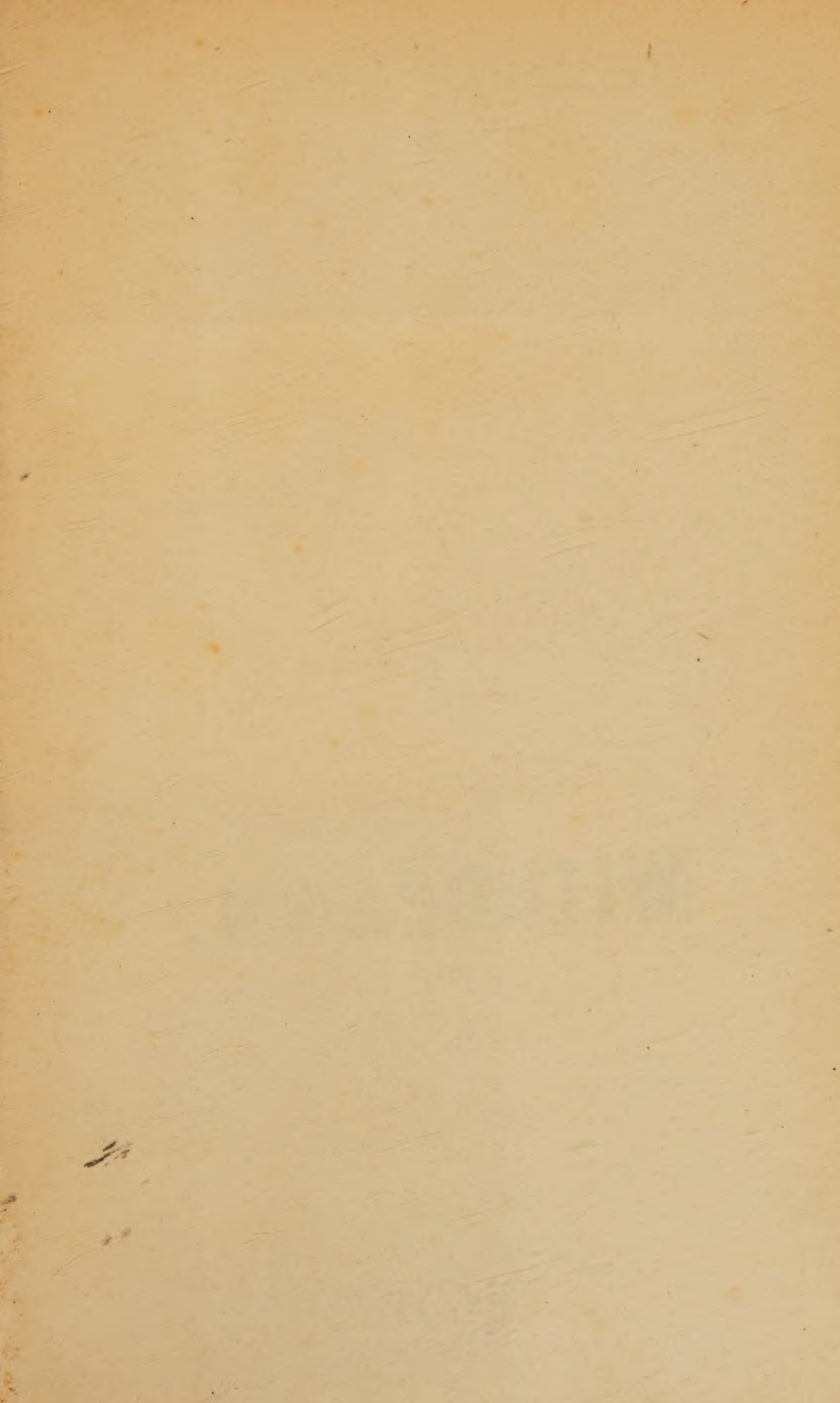
ERRATA CORRIGE

Pag. 3, *lin.* 22: post eas
 » 51, » 24: quibusnam
 » 53, » 23: εὐλαβ(ης)
 » 62, » 13: dignam
 » 70, » 19:

EN ΘΕΩ

Pag. 107, *lin. ult.*: petebatur
 » 161, » 22: eloquentissimās
 » 169, » 10: pagina 114
 » 209, » 8: quidem
 » 211, » 16: θυγάτηρ
 » 217, » *ult.*: cernerentur
 » 245, » 6: civilis iuris.

68

WITHDRAWN

